ΦΡΙΝΤΡΙΧ ΕΝΓΚΕΛΣ

ΑΝΤΙ-ΝΤΙΡΙΝΓΚ

ΑΝΤΙ-ΝΤΙΡΙΝΓΚ

Η ΑΝΑΤΡΟΠΗ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ
ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΥΡΙΟ ΕΥΓΕΝΙΟ ΝΤΙΡΙΝΓΚ

ΦΡΙΝΤΡΙΧ ΕΝΓΚΕΛΣ

ΑΝΤΙ-ΝΤΙΡΙΝΓΚ[1]

Η ΑΝΑΤΡΟΠΗ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΥΡΙΟ ΕΥΓΕΝΙΟ ΝΤΙΡΙΝΓΚ

Μετάφραση: Άννεκε Ιωαννάτου-Visée

Θεώρηση μετάφρασης: Θανάσης Παπαρήγας

ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ

ΑΘΗΝΑ 2006

Ο συγγραφέας και ο τίτλος στο πρωτότυπο:
FRIEDRICH ENGELS, Anti-Dühring

ISBN 960-224-895-5

Σόλωνος 130, 106 81 Αθήνα, Τηλ.: 2103320800, Fax: 2103813354
http:/www.sep.gr, e-mail: info@sep.gr

ΠΡΟΛΟΓΟΙ ΣΤΙΣ ΤΡΕΙΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

I

Η ακόλουθη εργασία δεν είναι καθόλου καρπός κάποιας «εσωτερικής παρόρμησης». Αντίθετα. Όταν, ξαφνικά, πριν από τρία χρόνια, ο κύριος Ντίρινγκ, ως μύστης αλλά και μεταρρυθμιστής του σοσιαλισμού, αποτέλεσε πρόκληση στην εποχή του, φίλοι μου στη Γερμανία με πίεσαν επανειλημμένα με την επιθυμία τους να κάνω μια κριτική θεώρηση αυτής της νέας σοσιαλιστικής θεωρίας στο κεντρικό όργανο του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος, που ήταν τότε η εφημερίδα *Φόλκσταατ (Volksstaat, Λαϊκό κράτος)*.[2] Το θεωρούσαν εντελώς απαραίτητο για να μη δοθεί στο ακόμα τόσο νέο και μόλις οριστικά ενωμένο κόμμα εκ νέου η ευκαιρία μιας σεχταριστικής διάσπασης και σύγχυσης. Ήταν καλύτερα από μένα σε θέση να κρίνουν τις συνθήκες στη Γερμανία. Άρα, λοιπόν, ήμουν υποχρεωμένος να τους πιστέψω. Πέρα απ' αυτό, διαφάνηκε ότι το νεοπροσηλυτισμένο υποδέχτηκε μερίδα του σοσιαλιστικού Τύπου με μια θέρμη, η οποία αφορούσε μεν μονάχα την καλή βούληση του κυρίου Ντίρινγκ, αλλά, ταυτόχρονα, άφηνε επίσης να φανεί η καλή βούληση εκείνης της μερίδας του κομματικού Τύπου να δεχτεί και το ντιρινγκικό δίδαγμα ανεξέταστο, για λογαριασμό αυτής ακριβώς της ντιρινγκικής καλής βούλησης. Ήδη βρέθηκαν οι άνθρωποι που ετοιμάζονταν να διαδώσουν σε εκλαϊκευμένη μορφή αυτό το δίδαγμα στους εργάτες. Και, τέλος, ο κύριος Ντίρινγκ, μαζί με τη μικρή αιρετική φυλή του, ενεργοποίησε όλα τα τεχνάσματα της διαφήμισης και της ραδιουργίας για να αναγκάσει τη *Φόλκσταατ* να πάρει καθοριστική θέση απέναντι στη νέα διδασκαλία, που εμφανίστηκε με τέτοιες τεράστιες αξιώσεις.

Ωστόσο, πέρασε ένας χρόνος μέχρι να αποφασίσω να δαγκώσω αυτό το ξινό μήλο και να παραμελήσω άλλες εργασίες. Στο κάτωκάτω της γραφής, επρόκειτο για ένα μήλο που έπρεπε να φαγωθεί μέχρι το τέλος από τη στιγμή που το δάγκωνε κανείς. Και το μήλο

δεν ήταν μόνο πολύ ξινό, αλλά και πολύ μεγάλο. Η νέα σοσιαλιστική θεωρία παρουσιάστηκε σαν τελευταίος πρακτικός καρπός ενός νέου φιλοσοφικού συστήματος. Έπρεπε, συνεπώς, να διερευνηθεί σε συνάρτηση μ' αυτό το σύστημα και, επομένως, να διερευνηθεί το ίδιο το σύστημα. Έπρεπε να ακολουθηθεί ο κύριος Ντίρινγκ σ' εκείνο το εκτενές πεδίο, στο οποίο πραγματεύεται τα πάντα και κάτι παραπάνω. Έτσι, δημιουργήθηκε μια σειρά από άρθρα, τα οποία δημοσιεύτηκαν από την αρχή του 1877 στη *Φόρβερτς (Vorwärts, Εμπρός)* της Λιψίας, διάδοχο της *Φόλκσταατ*, και που περιλαμβάνονται όλα στην παρούσα εργασία.

Συνεπώς, ήταν η ίδια η φύση του αντικειμένου που επέβαλε στην κριτική μου μια διεξοδικότητα άκρως δυσανάλογη με το επιστημονικό περιεχόμενο του αντικειμένου, δηλαδή των συγγραμμάτων του Ντίρινγκ. Υπάρχουν, όμως, δύο άλλες περιστάσεις, οι οποίες δικαιολογούν αυτή τη διεξοδικότητα. Αφ' ενός, μου δόθηκε η ευκαιρία να αναπτύξω θετικά τις αντιλήψεις μου στους τόσο διαφορετικούς τομείς, που θίγονται εδώ, σχετικά με ζητήματα τα οποία έχουν σήμερα γενικότερο επιστημονικό ή πρακτικό ενδιαφέρον. Αυτό έγινε σε κάθε ξεχωριστό κεφάλαιο και, όσο κι αν το σύγγραμμα αυτό δεν μπορεί να έχει σκοπό να αντιπαρατάξει ένα άλλο σύστημα στο «σύστημα» του κυρίου Ντίρινγκ, ωστόσο ελπίζω ότι του αναγνώστη δε θα του ξεφύγει η εσωτερική συνάρτηση των απόψεών μου, που εκθέτω εδώ. Ήδη έχω αρκετές αποδείξεις τού ότι η δουλειά μου, απ' αυτή την άποψη, δεν ήταν εντελώς άκαρπη.

Αφ' ετέρου, ο «δημιουργός συστημάτων» κύριος Ντίρινγκ δεν αποτελεί μεμονωμένο φαινόμενο στη σημερινή Γερμανία. Εδώ και αρκετό καιρό, τα συστήματα της κοσμογονίας, της φιλοσοφίας της φύσης γενικά, της πολιτικής, της οικονομίας ξεφυτρώνουν στη Γερμανία κατά δεκάδες σαν τα μανιτάρια μέσα σε μια νύχτα. Ο πιο μικρός δόκτορας φιλοσοφίας, ακόμα και ο φοιτητής, φτιάχνει ένα δικό του πλήρες «σύστημα».

Όπως υποτίθεται ότι, στο σύγχρονο κράτος, ο κάθε πολίτης είναι ώριμος να κρίνει για όλα τα ζητήματα, για τα οποία καλείται να ψηφίζει· όπως, στην οικονομία, ξεκινούν από την άποψη ότι ο κάθε καταναλωτής είναι βαθύς γνώστης όλων εκείνων των εμπορευμά-

των τα οποία αγοράζει για τη συντήρησή του, αυτό υποστηρίζεται τώρα και για την επιστήμη. Ελευθερία της επιστήμης σημαίνει ότι γράφεις για όλα όσα δεν έχεις μάθει και τα παρουσιάζεις σαν τη μοναδική αυστηρά επιστημονική μέθοδο. Ο κύριος Ντίρινγκ, όμως, είναι ένας από τους πιο χαρακτηριστικούς τύπους αυτής της θρασείας ψευδοεπιστήμης, η οποία σήμερα στη Γερμανία εμφανίζεται παντού στο προσκήνιο και σκεπάζει τα πάντα με τις εκκωφαντικές ανώτερες ανοησίες της. Ανώτερες ανοησίες στην ποίηση, στη φιλοσοφία, στην πολιτική, στην οικονομία, στην ιστοριογραφία. Ανώτερες ανοησίες από καθέδρας, από το βήμα. Ανώτερες ανοησίες παντού. Ανώτερες ανοησίες με την αξίωση της υπεροχής και του βάθους της σκέψης σε διάκριση με τις απλές, χυδαίες ανοησίες άλλων εθνών. Ανώτερες ανοησίες, το πιο χαρακτηριστικό και μαζικό προϊόν της γερμανικής διανοητικής βιομηχανίας, φτηνό αλλά κακό καθ' όλα, όπως και άλλα γερμανικά κατασκευάσματα, μαζί με τα οποία, δυστυχώς, η χώρα δεν αντιπροσωπεύτηκε στη Φιλαδέλφεια.[3] Ακόμα και ο γερμανικός σοσιαλισμός, ιδίως μετά από το καλό παράδειγμα του κυρίου Ντίρινγκ, παρουσιάζει τελευταία πράγματι ανώτερες ανοησίες σε αξιόλογη ποσότητα, παράγει τη μία ή την άλλη ανοησία και καυχιέται για την «επιστήμη» του, από την οποία «δε διδάχτηκε, στην πραγματικότητα, επίσης απολύτως μα απολύτως τίποτα».[4] Πρόκειται για μια παιδική αρρώστια, η οποία υποδηλώνει τον προσηλυτισμό του Γερμανού φοιτητάκου στη σοσιαλδημοκρατία και που είναι αναπόσπαστο μέρος του, αλλά που, όμως, θα ξεπεραστεί από την αξιοσημείωτα υγιή φύση των εργατών μας.

Δεν έφταιγα εγώ, αν έπρεπε να ακολουθήσω τον κύριο Ντίρινγκ σε τομείς, στους οποίους μπορώ το πολύ να κινούμαι με τις αξιώσεις ενός ερασιτέχνη. Σε τέτοιες περιπτώσεις, περιορίστηκα ως επί το πλείστον στο να αντιπαραθέσω στους εσφαλμένους ή στρεβλούς ισχυρισμούς του αντιπάλου μου τα σωστά, αναμφισβήτητα γεγονότα. Έτσι έγινε στον τομέα του δικαίου και, σε αρκετές περιπτώσεις, και στις φυσικές επιστήμες. Σε άλλες περιπτώσεις, πρόκειται για γενικές απόψεις των θεωρητικών φυσικών επιστημών, για έναν τομέα, δηλαδή, στον οποίο και ο επαγγελματίας φυσιοδίφης πρέπει να πάει πέρα από την ειδικότητά του και να μπει σε γειτονικούς το-

μείς – σε τομείς, επομένως, στους οποίους και εκείνος είναι εξίσου «ημιμαθής»[5], σύμφωνα με την ομολογία του κυρίου Βίρχοφ (Virchow), όπως εμείς οι άλλοι. Την ίδια επιείκεια σ' ό,τι αφορά μικρές ανακρίβειες και αδεξιότητες της έκφρασης, η οποία εφαρμόζεται αμοιβαία, ελπίζω ότι θα μου δείξουν κι εμένα, με τρόπο ευγενικό.

Τελειώνοντας αυτό τον πρόλογο, καλό είναι να αναφέρω μια αγγελία βιβλιοπωλείου, συνταγμένη από τον κύριο Ντίρινγκ, ενός νέου «βασικού» έργου του κυρίου Ντίρινγκ: *Νέες βάσεις για την ορθολογική Φυσική και Χημεία.*

Όσο κι αν συνειδητοποιώ την ελλειμματικότητα των φυσικών και χημικών μου γνώσεων, πιστεύω, ωστόσο, ότι γνωρίζω τον κύριο Ντίρινγκ μου και γι' αυτό μπορώ να πω εκ των προτέρων, χωρίς να έχω δει καν το σύγγραμμα, ότι οι εκεί διατυπωμένοι νόμοι της φυσικής και της χημείας, μπαίνουν –από άποψη παρανόησης ή κοινοτοπίας– άνετα στη σειρά των νόμων περί οικονομίας και σχηματισμού του κόσμου κλπ., τους οποίους ανακάλυψε ο κύριος Ντίρινγκ πρωτύτερα και οι οποίοι εξετάζονται στο σύγγραμμά μου. Επίσης, μπορώ να πω ότι το από τον κύριο Ντίρινγκ κατασκευασμένο ριγόμετρο, ή εργαλείο για τη μέτρηση πολλών χαμηλών θερμοκρασιών, δε θα χρησιμεύσει σαν κριτήριο για τις θερμοκρασίες –ούτε ψηλές ούτε χαμηλές– αλλά απλώς και μόνο για την αμαθή αλαζονεία του κυρίου Ντίρινγκ.

Λονδίνο, 11 Ιουνίου 1878

II

Ήταν απροσδόκητο για μένα, ότι το παρόν σύγγραμμα πρέπει να βγει σε νέα έκδοση. Το αντικείμενο, στο οποίο ασκεί κριτική, έχει σήμερα σχεδόν ξεχαστεί. Το ίδιο το σύγγραμμά μου δεν έχει μόνο προσφερθεί σε συνέχειες σε πολλές χιλιάδες αναγνωστών στη *Φόρβερτς* της Λιψίας το 1877 και το 1878 αλλά έχει τυπωθεί ολόκληρο και σε ξεχωριστά μέρη σε μεγάλο τιράζ. Ποιος μπορεί να ενδιαφερθεί ακόμα για κάτι, για το τι είχα να πω για τον κύριο Ντίρινγκ πριν από χρόνια; Πρώτα-πρώτα, το χρωστάω στην περίσταση ότι το σύγγραμμα αυτό, όπως, άλλωστε, σχεδόν όλα τα δικά μου συγγράμματα, που κυκλοφορούσαν τότε, είχε απαγορευτεί στη γερμανική επικράτεια αμέσως μετά από την έκδοση του νόμου περί σοσιαλιστών.[6] Για όποιον δεν είχε γαντζωθεί μέσα στις κληρονομικές υπαλληλικές προκαταλήψεις των χωρών της Ιεράς Συμμαχίας[7], έπρεπε να ήταν σαφής η λειτουργία αυτού του μέτρου: Διπλασιασμένη και τριπλασιασμένη πώληση των απαγορευμένων βιβλίων, φανέρωμα της αδυναμίας των κυρίων στο Βερολίνο, που δεν μπορούσαν να υλοποιήσουν τις απαγορεύσεις, τις οποίες αποφάσιζαν. Και, πράγματι, η καλοσύνη της κυβέρνησης του Ράιχ μού προσκομίζει περισσότερα νέα τιράζ των μικρών μου συγγραμμάτων απ' ό,τι μπορώ να δικαιολογήσω εγώ. Δεν έχω το χρόνο να αναθεωρήσω, όπως θα 'πρεπε, το κείμενο και, κατά το πλείστον, πρέπει να το αφήσω απλώς να ξανατυπωθεί.

Είναι, όμως, και κάτι άλλο. Το «σύστημα» του κυρίου Ντίρινγκ, που το επικρίνουμε εδώ, εξαπλώνεται σ' ένα εκτενέστατο θεωρητικό πεδίο. Αναγκάστηκα να τον ακολουθήσω παντού και να αντιπαραθέσω τις αντιλήψεις μου στις δικές του. Έτσι, η αρνητική κριτική έγινε θετική. Η πολεμική μετατράπηκε σε μια λίγο-πολύ συνεκτική παρουσίαση της διαλεκτικής μεθόδου και της κομμουνιστικής κοσμοθεωρίας, όπως την αντιπροσωπεύουμε ο Μαρξ κι εγώ, και αυτό, μάλιστα, σε πολλούς τομείς. Αυτός ο τρόπος θεώρησής μας πέρασε πάνω από είκοσι χρόνια επώασης, από τότε που παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στον κόσμο στο *Η αθλιότητα της φιλοσοφίας* του Μαρξ, καθώς και στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*

μέχρι που, από τη δημοσίευση του *Κεφαλαίου*, εξαπλώνεται πλέον σ' όλο και μεγαλύτερους κύκλους με όλο και αυξανόμενη ταχύτητα και βρίσκει απήχηση μακριά πέρα από τα σύνορα της Ευρώπης και οπαδούς σ' όλες τις χώρες, όπου υπάρχουν αφ' ενός προλετάριοι και αφ' ετέρου αδυσώπητοι επιστήμονες θεωρητικοί. Φαίνεται, λοιπόν, ότι υπάρχει ένα κοινό με αρκετά μεγάλο ενδιαφέρον για την υπόθεση αυτή για να δεχτεί την πολεμική κατά των ντιρινγκικών θέσεων –μια πολεμική που, από πολλές απόψεις, δεν έχει πια αντικείμενο– προς όφελος των δοσμένων θετικών εξελίξεων.

Επισημαίνω και το εξής: Επειδή ο τρόπος θεώρησης, που αναπτύσσεται εδώ, θεμελιώθηκε και αναπτύχθηκε κατά το μεγαλύτερο μέρος της από τον Μαρξ και μονάχα στο μικρότερο μέρος της από μένα, ήταν αυτονόητο για μας η παρουσίασή μου αυτή να μη γινόταν εν αγνοία του. Του διάβασα όλο το χειρόγραφο πριν τυπωθεί. Το δέκατο κεφάλαιο του μέρους για την οικονομία («Από την "Κριτική Ιστορία"») γράφτηκε από τον Μαρξ και, δυστυχώς, έπρεπε να το κάνω λίγο συντομότερο εξαιτίας εξωτερικών παραγόντων. Ανέκαθεν είχαμε τη συνήθεια να αλληλοβοηθιόμαστε σε ειδικούς τομείς.

Η παρούσα νέα έκδοση είναι η αμετάβλητη ανατύπωση της προηγούμενης, εξαιρουμένου ενός κεφαλαίου. Από τη μία, μου έλειπε ο χρόνος για μια ριζική αναθεώρηση, παρ' όλο που επιθυμούσα να αλλάξω αρκετά πράγματα στην παρουσίαση. Είμαι, όμως, υποχρεωμένος να προετοιμάσω για την εκτύπωση τα χειρόγραφα που άφησε ο Μαρξ και αυτό είναι πολύ πιο σημαντικό απ' όλα τα άλλα. Είναι, όμως, και η συνείδησή μου, που αντιστέκεται σε κάθε αλλαγή. Το σύγγραμμα είναι πολεμικό και πιστεύω ότι χρωστάω στον αντίπαλό μου το γεγονός το να μη διορθώσω τίποτα εκεί όπου αυτός δεν μπορεί να διορθώσει τίποτα. Θα μπορούσα μόνο να επικαλεστώ το δικαίωμα να ανταποκριθώ πάλι στην απάντηση του κυρίου Ντίρινγκ. Δεν έχω διαβάσει, όμως, αυτά που έχει γράψει ο κύριος Ντίρινγκ σχετικά με την επίθεσή μου. Ούτε θα τα διαβάσω αν δεν υπάρχει ιδιαίτερη αφορμή. Θεωρητικά, έχω ξεκαθαρίσει μαζί του.

Κατά τ' άλλα, πρέπει να τηρήσω απέναντί του τους κανόνες της καλής συμπεριφοράς του φιλολογικού αγώνα. Ακόμα περισσότερο, αφού το Πανεπιστήμιο του Βερολίνου από τότε τον έχει αδικήσει

επαίσχυντα. Βέβαια, το Πανεπιστήμιο επιπλήχτηκε γι' αυτό. Ένα Πανεπιστήμιο, το οποίο φτάνει στο σημείο να αφαιρέσει από τον κύριο Ντίρινγκ την ελευθερία της διδασκαλίας κάτω από τις γνωστές συνθήκες, δε θα πρέπει να εκπλαγεί αν του επιβάλλουν τον κύριο Σβένινγκερ (Schweninger) κάτω από τις επίσης γνωστές συνθήκες.[8]

Το μόνο κεφάλαιο, στο οποίο επέτρεψα στον εαυτό μου διευκρινιστικές προσθήκες, είναι το δεύτερο κεφάλαιο του Τρίτου Μέρους: «Θεωρητικά». Σ' αυτό το σημείο, όπου πρόκειται απλά και μόνο για την παρουσίαση ενός κεντρικού σημείου της δικής μου θεώρησης, ο αντίπαλός μου δεν μπορεί να παραπονεθεί, αν έκανα προσπάθεια να μιλήσω πιο εκλαϊκευμένα και να συμπληρώσω το σύνολο. Υπήρχε, μάλιστα, μια εξωτερική αφορμή γι' αυτό. Τρία κεφάλαια του συγγράμματος (το πρώτο της εισαγωγής και το πρώτο και το δεύτερο του Τρίτου Μέρους) είχα επεξεργαστεί σε ανεξάρτητη μπροσούρα για το φίλο μου Λαφάργκ (Lafargue) για χάρη της μετάφρασης στα γαλλικά. Έπειτα, εφόσον η γαλλική έκδοση χρησίμευσε σαν βάση της ιταλικής και πολωνικής, φρόντισα για γερμανική έκδοση με τον τίτλο: *Η εξέλιξη του σοσιαλισμού από την ουτοπία στην επιστήμη*. Αυτή είχε κάνει τρεις εκδόσεις σε λίγους μήνες και δημοσιεύτηκε και σε ρώσικη και δανική μετάφραση. Σ' όλες αυτές τις εκδόσεις, μόνο το αμφισβητούμενο κεφάλαιο απόκτησε προσθήκες, και θα ήταν σχολαστικό αν, στη νέα έκδοση του πρωτότυπου έργου, ήθελα να διατηρήσω την πρωτότυπη διατύπωση απέναντι στη μετέπειτα, διεθνή πια, μορφή.

Όσα ήθελα να αλλάξω αφορούν κυρίως δύο σημεία. Πρώτο, την προϊστορία του ανθρώπου, για την οποία ο Μόργκαν (Morgan) μάς έδωσε το κλειδί μόλις το 1877.[9] Επειδή, όμως, στην εργασία μου *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*, Ζυρίχη 1884, είχα την ευκαιρία να επεξεργαστώ το υλικό, στο οποίο, εν τω μεταξύ, είχα πρόσβαση, αρκεί μια απλή υπόδειξη αυτής της μεταγενέστερης εργασίας.

Δεύτερο, το μέρος που πραγματεύεται τις θεωρητικές φυσικές επιστήμες. Εδώ, η όλη παρουσίαση είναι πολύ αδέξια και πολλά θα μπορούσαν σήμερα να εκφραστούν με περισσότερη σαφήνεια και πιο καθοριστικά. Εδώ, δε δίνω στον εαυτό μου το δικαίωμα να

διορθώσω, αλλά, ίσα-ίσα, αντί αυτού είμαι υποχρεωμένος να τον επικρίνω.

Ο Μαρξ κι εγώ ήμασταν μάλλον οι μόνοι οι οποίοι διέσωσαν από τη γερμανική ιδεαλιστική φιλοσοφία τη συνειδητή διαλεκτική και τη μεταβίβασαν στην υλιστική αντίληψη της φύσης και της ιστορίας. Όμως, σε μια διαλεκτική και, ταυτόχρονα, υλιστική αντίληψη της φύσης ανήκει η οικειότητα με τα μαθηματικά και τις φυσικές επιστήμες. Ο Μαρξ ήταν γερός μαθηματικός, αλλά τις φυσικές επιστήμες μπορούσαμε μόνο κομματιαστά, με άλματα και σποραδικά να παρακολουθήσουμε. Όταν εγώ, λοιπόν, με την αποχώρησή μου από τις εμπορικές δραστηριότητες και τη μετακόμισή μου στο Λονδίνο[10], απόκτησα το χρόνο γι' αυτό, έζησα, στο βαθμό που γινόταν, μια πλήρη μαθηματική και φυσικοεπιστημονική «αναπτέρωση», όπως το ονομάζει ο Λίμπιχ (Liebig),[11] και ασχολήθηκα μ' αυτό το μεγαλύτερο μέρος εκείνων των οκτώ χρόνων. Βρισκόμουν ακριβώς στη μέση αυτής της διαδικασίας αναπτέρωσης, όταν μου έτυχε να ασχοληθώ με τη λεγόμενη φιλοσοφία της φύσης του κυρίου Ντίρινγκ. Είναι απόλυτα φυσικό, λοιπόν, αν συχνά δε βρίσκω τη σωστή τεχνική έκφραση και κινούμαι, ούτως ή άλλως, με αρκετή δυσκολία στον τομέα της θεωρητικής φυσικής επιστήμης. Από την άλλη, μ' έκανε προσεχτικό η επίγνωση της όχι ακόμα ξεπερασμένης αβεβαιότητάς μου· δε θα μου βρει κανείς πραγματικές παραβάσεις των τότε γνωστών γεγονότων, ούτε τη λανθασμένη παρουσίαση των τότε αναγνωρισμένων θεωριών. Σ' ό,τι αφορά αυτό, μόνο ένας παραγνωρισμένος μεγάλος μαθηματικός εξέφρασε μ' επιστολή το παράπονό του στον Μαρξ, λέγοντας ότι κατά τρόπο εγκληματικό ατίμασα την $\sqrt{-1}$.[12]

Σ' αυτή μου την ανακεφαλαίωση των μαθηματικών και των φυσικών επιστημών, ο αυτονόητος σκοπός ήταν να πείσω τον εαυτό μου και σε κάθε λεπτομέρεια –γενικά δεν αμφέβαλλα καθόλου– ότι, στη φύση, επιβάλλονται οι ίδιοι διαλεκτικοί νόμοι της κίνησης, μέσα στο μπέρδεμα των αναρίθμητων αλλαγών, οι οποίοι ελέγχουν και στην ιστορία το φαινομενικά τυχαίο των γεγονότων. Είναι οι ίδιοι νόμοι, σύμφωνα με τους οποίους βαθμιαία ο σκεπτόμενος άνθρωπος φτάνει στη συνείδηση και που αποτελούν, και στην ιστορία

της εξέλιξης της ανθρώπινης σκέψης, το διατρέχον νήμα. Οι ίδιοι νόμοι, που ο Χέγκελ για πρώτη φορά ανέπτυξε ολόπλευρα, αλλά σε μυστικιστική μορφή. Μία από τις επιδιώξεις μας, ήταν να βγάλουμε τους νόμους αυτούς από το μυστικιστικό περίβλημά τους και να τους βάλουμε καθαρά στη συνείδηση μ' όλη την απλότητα και γενική ισχύ τους. Ήταν αυτονόητο ότι η παλαιά φιλοσοφία της φύσης δεν μπορούσε να μας ικανοποιεί – κι ας περιείχε τόσα πράγματι καλά στοιχεία και τόσα γόνιμα φύτρα.*

---

* Είναι πολύ πιο εύκολο να επιτεθεί κανείς, μαζί με τον άμυαλο όχλο σαν τον Καρλ Φογκτ (Karl Vogt), στην παλαιά φιλοσοφία της φύσης, παρά να εκτιμήσει την ιστορική της σημασία. Περιέχει πολλές αρλούμπες και φαντασιοκοπίες, αλλά όχι περισσότερες από τις σύγχρονες αντιφιλοσοφικές θεωρίες των εμπειρικών φυσιοδιφών. Το ότι περιέχει, επίσης, πολύ νόημα και σύνεση, αρχίζει να γίνεται κατανοητό με την εξάπλωση της θεωρίας της εξέλιξης. Έτσι, ο Χέκελ (Xaeckel) αναγνώρισε μ' όλο το δίκιο του την προσφορά των Τρεβιράνους (Treviranus) και Όκεν (Oken).[13] Ο Όκεν, με την αρχέγονη βλέννα και την αρχέγονη κύστη του, βάζει σαν αξίωμα της βιολογίας εκείνο, το οποίο από τότε ανακαλύφθηκε πράγματι σαν πρωτόπλασμα και κύτταρο. Σ' ό,τι αφορά τον Χέγκελ ιδιαίτερα, από πολλές απόψεις είναι πολύ ανώτερος των εμπειρικών του σύγχρονων, οι οποίοι νόμιζαν ότι εξηγούσαν όλα τα ανεξήγητα φαινόμενα βάζοντας σ' αυτά μια κάποια δύναμη – δύναμη βαρύτητας, δύναμη πλεύσης, ηλεκτρική δύναμη επαφής κλπ. Ή, αν δε γινόταν αυτό, μια άγνωστη ουσία, ουσία φωτός, ουσία θερμότητας, ουσία ηλεκτρισμού κλπ. Οι φανταστικές ουσίες έχουν τώρα λίγο πολύ παραμεριστεί, αλλά η απάτη με τις δυνάμεις, την οποία καταπολεμούσε ο Χέγκελ, εξακολουθεί να προβάλλει σαν φάντασμα, π.χ., το 1869 στο λόγο του Χέλμχολτς (Helmholtz) στο Ίνσμπρουκ (Innsbruck) (Χέλμχολτς, *Εκλαϊκευτικές παραδόσεις*, II, Φυλλάδιο, 1871, σελ. 190).[14]

Απέναντι στη θεοποίηση του Νεύτωνα (Newton), όπως μας παραδόθηκε από τους Γάλλους του 18ου αιώνα, και τον οποίο η Αγγλία φόρτωσε με τιμές και πλούτη, ο Χέγκελ (Hegel) τόνισε ότι ο Κέπλερ (Kepler), τον οποίο η Γερμανία άφησε να πεθάνει της πείνας, ήταν ο πραγματικός ιδρυτής της σύγχρονης μηχανικής των ουρανίων σωμάτων και ότι ο νόμος περί της βαρύτητας του Νεύτωνα εμπεριέχεται ήδη και στους τρεις νόμους του Κέπλερ και, μάλιστα, ρητώς στον τρίτο. Αυτό που ο Χέγκελ αποδείχνει με μερικές απλές εξισώσεις στη *Φιλοσοφία της φύσης* του, και προσθήκες (*Έργα του Χέγκελ*, 1842, τόμ. VII, σελ. 98 και 113 μέχρι 115), το ξαναβρίσκουμε σαν αποτέλεσμα της νεότερης μαθηματικής μηχανικής στον Γκούσταφ Κίρχοφ (Gustav Kirchhof), στο *Παραδόσεις μαθηματικής φυσικής*, 2η έκδοση, Λιψία, 1877, σελ. 10, και, μάλιστα, στην ουσιαστικά ίδια απλή, μαθηματική μορφή, την οποία ανάπτυξε πρώτος ο Χέγκελ. Οι φιλόσοφοι της φύσης έχουν την ίδια σχέση προς τις συνειδητά διαλεκτικές φυσικές επιστήμες που έχουν οι ουτοπιστές προς το σύγχρονο κομμουνισμό.

Απότυχε ιδίως στη χεγκελιανή της μορφή –όπως αναπτύσσεται στην εργασία μου αυτή– στο ότι δεν απόδωσε στη φύση καμιά εξέλιξη στο χρόνο, καμιά «διαδοχικότητα», αλλά μόνο μια «παραλληλότητα». Αυτό έχει την αιτία του, αφ' ενός, στο ίδιο το χεγκελιανό σύστημα, το οποίο αναγνωρίζει μόνο στο «πνεύμα» μια ιστορική εξέλιξη, και, αφ' ετέρου, όμως, στην τοπική συνολική κατάσταση πραγμάτων στις φυσικές επιστήμες. Εδώ, ο Χέγκελ υστερούσε πολύ ακόμα και σε σχέση με τον Καντ (Kant), ο οποίος, με τη θεωρία του νεφελώματος, είχε ήδη εξηγήσει τη γέννηση του ηλιακού συστήματος και, με την ανακάλυψη της ανακοπής της περιστροφής της Γης από τη θαλάσσια πλημμυρίδα, είχε διακηρύξει το τέλος του ηλιακού συστήματος.[15] Και, τέλος, δεν μπορούσε να ήταν σκοπός μου να βάλω με τις θεωρίες μου τους διαλεκτικούς νόμους μέσα στη φύση, αλλά να τους ανακαλύψω μέσα σ' αυτή και να τους αναπτύξω με βάση αυτή.

Είναι, όμως, γιγάντιο έργο να το κάνει κανείς αυτό συνεκτικά και σε κάθε επιμέρους τομέα. Δεν είναι μόνο σχεδόν απέραντος ο τομέας, που πρέπει κανείς να κατέχει, αλλά και οι ίδιες οι φυσικές επιστήμες, σ' όλο αυτό τον τομέα, περνούν μια τόσο βίαιη διαδικασία ανατροπής, ώστε να είναι δύσκολο να την παρακολουθήσει ακόμα και εκείνος ο οποίος διαθέτει όλο τον ελεύθερο χρόνο του σ' αυτή. Μετά από το θάνατο του Καρλ Μαρξ, όμως, ο χρόνος μου καταναλώνεται από πιο επείγουσες υποχρεώσεις και να που έπρεπε να διακόψω τη δουλειά μου. Πρώτα, πρέπει να αρκεστώ στις υποδείξεις που βρίσκονται στο παρόν σύγγραμμα και να περιμένω μήπως αργότερα θα βρεθεί η ευκαιρία να συγκεντρώσω τα αποτελέσματα και να τα εκδώσω, ίσως μαζί με τα άκρως σπουδαία μαθηματικά χειρόγραφα, που άφησε ο Μαρξ.[16]

Ίσως, όμως, η πρόοδος της θεωρητικής φυσικής επιστήμης να κάνει τη δουλειά μου σε μεγάλο βαθμό ή και εντελώς περιττή. Διότι η επανάσταση, η οποία επιβάλλεται στη θεωρητική φυσική επιστήμη λόγω της απλής αναγκαιότητας της ταξινόμησης των καθαρά εμπειρικών ανακαλύψεων, οι οποίες συσσωρεύονται μαζικά, είναι τέτοια, ώστε να υποχρεώνει ακόμα και τον πιο πεισματάρη εμπειριστή να συνειδητοποιεί όλο και περισσότερο το διαλεκτικό χαρα-

κτήρα των φυσικών φαινομένων. Οι παλιές, δύσκαμπτες αντιθέσεις, οι έντονες αδιαπέραστες διαχωριστικές γραμμές εξαφανίζονται όλο και περισσότερο. Από τότε που ακόμα και τα τελευταία «γνήσια» αέρια ρευστοποιούνται, από τότε που αποδείχτηκε ότι ένα σώμα μπορεί να έρθει σε μια κατάσταση, στην οποία δεν ξεχωρίζουν η ρευστή και η αεριώδης μορφή του, οι καταστάσεις των σωμάτων έχουν χάσει πλέον και τα τελευταία κατάλοιπα του πρώην απόλυτου χαρακτήρα τους.[17] Με το θεώρημα της κινητικής θεωρίας των αερίων –σύμφωνα με το οποίο στις περιπτώσεις των πλήρων αερίων τα τετράγωνα των ταχυτήτων με τις οποίες κινούνται τα ξεχωριστά μόρια των αερίων είναι κάτω από την ίδια θερμοκρασία αντιστρόφως ανάλογα με το βάρος των μορίων– μπαίνει και η θερμότητα κατευθείαν στη σειρά των άμεσα μετρήσιμων μορφών κίνησης. Πριν από δέκα χρόνια ακόμα, ο μεγάλος βασικός νόμος της κίνησης, που μόλις είχε ανακαλυφθεί, γινόταν αντιληπτός σαν απλός νόμος διατήρησης της ενέργειας, σαν απλή έκφραση του άφθαρτου και του αδημιούργητου της κίνησης, δηλαδή απλώς από ποσοτική άποψη.

Τώρα η στενή αυτή, αρνητική έκφραση παραμερίζεται όλο και περισσότερο από τη θετική έκφραση της *μετατροπής* της ενέργειας, με την οποία δικαιώνεται το ποιοτικό περιεχόμενο της διαδικασίας και σβήνει πια και η τελευταία ανάμνηση του εξωκοσμικού Δημιουργού. Δε χρειάζεται πια να κηρυχθεί σαν κάτι το καινούργιο το γεγονός ότι η ποσότητα της κίνησης (η λεγόμενη ενέργεια) δεν αλλάζει, όταν μετατρέπεται από κινητική ενέργεια (τη λεγόμενη μηχανική δύναμη) σε ηλεκτρισμό, σε θερμότητα, σε δυνάμει ενέργεια της κατάστασης κλπ. και αντίστροφα· χρησιμεύει πια σαν κεκτημένη βάση για την έρευνα, που τώρα είναι πολύ πιο πλούσια σε περιεχόμενο, της ίδιας της διαδικασίας της μετατροπής, της μεγάλης θεμελιακής διαδικασίας, στη γνώση της οποίας περικλείεται όλη η γνώση της φύσης. Και, από τότε που η βιολογία κάνει την έρευνά της φωτισμένη από τη θεωρία της εξέλιξης, εξαφανίστηκε στον τομέα της οργανικής φύσης η μία αυστηρή διαχωριστική γραμμή της ταξινόμησης μετά την άλλη· οι σχεδόν μη ταξινομήσιμοι ενδιάμεσοι κρίκοι γίνονται κάθε μέρα περισσότεροι· η ακριβέστερη έρευνα πετάει οργανισμούς από τη μία ομοταξία στην άλλη και διαχωρι-

στικά γνωρίσματα, που είχαν γίνει σχεδόν άρθρα πίστης, χάνουν την άνευ όρων ισχύ τους. Τώρα έχουμε θηλαστικά, που κάνουν αβγά, και, αν η είδηση επιβεβαιωθεί, θα έχουμε και πουλιά που πάνε με τα τέσσερα.[18] Αν ο Βίρχοφ (Virchow), πριν από χρόνια, ήταν ακόμα αναγκασμένος –σαν συνέπεια της ανακάλυψης του κυττάρου– να διαλύσει την ενότητα του ζωικού ατόμου περισσότερο προοδευτικά παρά φυσικοεπιστημονικά και διαλεκτικά σε μια ομοσπονδία από κράτη κυττάρων[19], τώρα η έννοια της ζωικής (επομένως και ανθρώπινης) ατομικότητας γίνεται πολύ πιο περίπλοκη με την ανακάλυψη των λευκών αιμοσφαιρίων, τα οποία κυκλοφορούν σαν αμοιβάδες στο σώμα των ανώτερων ζώων. Ήταν, όμως, ακριβώς αυτές οι διαμετρικές αντιθέσεις οι με το ζόρι καθορισμένες διαχωριστικές γραμμές και ταξινομικές διαφορές που παρουσιάζονται σαν ασυμβίβαστες, που είχαν δώσει στη σύγχρονη θεωρητική φυσική επιστήμη τον περιορισμένο μεταφυσικό χαρακτήρα της. Η γνώση ότι αυτές οι αντιθέσεις και διαφορές υπάρχουν μεν στη φύση, αλλά μόνο με σχετική ισχύ και ότι, αντίθετα, η δική μας σκέψη έχει εισαγάγει στη φύση αυτή την υποτιθέμενη ακαμψία και απόλυτη ισχύ – η γνώση αυτή αποτελεί τον πυρήνα της διαλεκτικής αντίληψης της φύσης. Μπορεί να την αποκτήσει κανείς, εφόσον αναγκαστεί σε κάτι τέτοιο από τα δεδομένα των φυσικών επιστημών, τα οποία συσσωρεύονται. Μπορεί, όμως, να την αποκτήσει κανείς πιο εύκολα, αν πλησιάσει το διαλεκτικό χαρακτήρα αυτών των δεδομένων με τη συνείδηση των νόμων της διαλεκτικής σκέψης. Οπωσδήποτε, οι φυσικές επιστήμες έχουν προχωρήσει τόσο πολύ, που δεν μπορούν πια να ξεφύγουν από τη διαλεκτική σύνοψή τους. Θα διευκολύνεται, ωστόσο, αυτή η διαδικασία, αν δεν ξεχαστεί ότι τα αποτελέσματα, στα οποία συνοψίζονται οι εμπειρίες των φυσικών επιστημών, είναι έννοιες· αν δεν ξεχαστεί ότι η τέχνη να εργάζεται κανείς με έννοιες δεν είναι έμφυτη ούτε δίδεται με τη συνήθη καθημερινή συνείδηση, αλλά απαιτεί πραγματική σκέψη –και αυτή η σκέψη έχει επίσης μια μακρόχρονη εμπειρική ιστορία–, ούτε λιγότερη ούτε περισσότερη από την εμπειρική φυσική έρευνα. Ακριβώς λόγω του γεγονότος ότι μαθαίνει να ιδιοποιείται τα αποτελέσματα της εξέλιξης της φιλοσοφίας, που έχει ηλικία δυόμισι χιλιά-

δων χρόνων τώρα, η φυσική επιστήμη θα ξεφορτωθεί, αφ' ενός, αυτή την ξεχωριστή φιλοσοφία της φύσης, η οποία βρίσκεται έξω και πάνω απ' αυτή, αφ' ετέρου, όμως, θα απαλλαχτεί και από τη δική της στενοκέφαλη μέθοδο σκέψης, την οποία έχει κληρονομήσει από τον αγγλικό εμπειρισμό.

Λονδίνο, 23 Σεπτεμβρίου 1885

III

Η παρούσα νέα έκδοση είναι ανατύπωση της προηγούμενης, εκτός από μερικές πολύ ασήμαντες αλλαγές στο ύφος. Μόνο σ' ένα κεφάλαιο, το δέκατο (το ενδέκατο στην παρούσα έκδοση) του Δεύτερου Μέρους: «Από την Κριτική Ιστορία», επέτρεψα στον εαυτό μου ουσιαστικές προσθήκες, και μάλιστα για τους εξής λόγους.

Όπως ήδη αναφέρθηκε στον πρόλογο της δεύτερης έκδοσης, το κεφάλαιο αυτό, σ' όλα του τα ουσιώδη σημεία, προέρχεται από τον Μαρξ. Στην πρώτη του σύνταξη –που προοριζόταν για άρθρο εφημερίδας– ήμουν αναγκασμένος να συντομέψω σημαντικά το χειρόγραφο του Μαρξ και, μάλιστα, ακριβώς σε εκείνα τα μέρη, στα οποία η κριτική στις θέσεις του Ντίρινγκ υποχωρεί κάπως μπροστά στις καθεαυτό εξελίξεις από την ιστορία της οικονομίας. Αυτά τα κομμάτια, όμως, αποτελούν ακριβώς εκείνο το μέρος του χειρογράφου, το οποίο και σήμερα παρουσιάζει το μεγαλύτερο και μονιμότερο ενδιαφέρον. Αισθάνομαι υποχρεωμένος να δώσω όσο το δυνατό πληρέστερα και πιο κυριολεκτικά την παρουσίαση, στην οποία ο Μαρξ δίνει σε ανθρώπους σαν τους Πέτι (Petty), Χιουμ (Hume) τη θέση που τους αρμόζει στη γένεση της κλασικής οικονομίας. Αυτό ισχύει ακόμα περισσότερο για την εξήγηση του «οικονομικού πίνακα» του Κενέ (Quesnay), αυτού του αινίγματος της Σφίγγας, το οποίο είχε μείνει άλυτο για ολόκληρη τη σύγχρονη οικονομία. Παράλειψα, αντιθέτως, στο βαθμό που επιτρεπόταν από τα συμφραζόμενα, τα όσα αφορούσαν αποκλειστικά τις εργασίες του κυρίου Ντίρινγκ.

Κατά τ' άλλα, μπορώ να είμαι εντελώς ικανοποιημένος με τη διάδοση, την οποία είδαν σε σχέση με την προηγούμενη έκδοση, οι παρούσες στο σύγγραμμα απόψεις, στη δημόσια συνείδηση της επιστήμης και της εργατικής τάξης και, μάλιστα, σ' όλες τις πολιτισμένες χώρες του κόσμου.

Λονδίνο, 23 Μαΐου 1894
Φ. Ένγκελς

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ι. Γενικά

Ο σύγχρονος σοσιαλισμός είναι, από άποψη περιεχομένου, πρώτα το προϊόν της θεώρησης, αφ' ενός, των ταξικών αντιθέσεων οι οποίες κυριαρχούν στη σύγχρονη κοινωνία, των εχόντων και μη εχόντων, μισθωτών εργατών και αστών, και, αφ' ετέρου, της αναρχίας που κυριαρχεί στην παραγωγή. Ωστόσο, από άποψη θεωρητικής μορφής εμφανίζεται αρχικά σαν μια πιο προχωρημένη, τάχα πιο συνεπής συνέχιση των βάσεων, που τέθηκαν από τους μεγάλους Γάλλους διαφωτιστές του 18ου αιώνα.*

Όπως η κάθε νέα θεωρία, έτσι κι αυτή έπρεπε να συνεχίσει πάνω στη βάση του υπαρκτού στοχαστικού υλικού, όσο κι αν οι ρίζες της βρίσκονταν στα οικονομικά δεδομένα.

Οι μεγάλοι άντρες, που στη Γαλλία καθάρισαν στο κεφάλι των ανθρώπων το έδαφος για την επικείμενη επανάσταση, παρουσιάστηκαν οι ίδιοι σαν άκρως επαναστατικοί. Δεν αναγνώριζαν καμιά εξωτερική αυθεντία οποιουδήποτε είδους. Υπέβαλαν τα πάντα στην πιο ανελέητη κριτική τους: Θρησκεία, θεώρηση της φύσης, κοινωνία, οργάνωση κράτους. Όλα έπρεπε να δικαιολογήσουν την ύπαρξή τους μπροστά στη δικαστική αρχή του Λόγου ή να πάψουν να υπάρχουν. Ο σκεπτόμενος νους έγινε το μοναδικό κριτήριο των πάντων. Ήταν η εποχή, που –όπως λέει και ο Χέγκελ (Hegel)– αναποδογύρισαν τον κόσμο[20], πρώτα με την έννοια ότι το ανθρώπινο κεφάλι, καθώς και τα θεωρήματα που αυτό ανακάλυψε, αξίωναν να θεωρούνται η βάση όλης της ανθρώπινης δράσης και κοινωνικοποίησης·

---

* Στο πρώτο σχέδιο της «Εισαγωγής», η θέση αυτή διατυπώνεται ως εξής: «*Ο σύγχρονος* σοσιαλισμός, όσο κι αν από άποψη ουσίας γεννήθηκε από τη θεώρηση των υπαρκτών ταξικών αντιθέσεων εχόντων και μη εχόντων, εργατών και εκμεταλλευτών, που υπάρχουν στη δοσμένη κοινωνία, εμφανίζεται, ωστόσο, στη θεωρητική του μορφή πρώτα σαν μια πιο συνεπής, πιο προχωρημένη συνέχιση των βάσεων, τις οποίες έθεσαν οι μεγάλοι Γάλλοι Διαφωτιστές του 18ου αιώνα και σ' αυτούς ανήκουν και οι πρώτοι αντιπρόσωποί του, οι Μορελί (Morelly) και Μαμπλί (Mably).»

έπειτα και με την ευρύτερη έννοια, ότι, δηλαδή, η πραγματικότητα, η οποία αντιτασσόταν σ' αυτά τα θεωρήματα, πράγματι αναποδογυρίστηκε τελείως. Όλες οι μέχρι τώρα μορφές κοινωνίας και κράτους, όλες οι από τα παλαιά παραδεδομένες αντιλήψεις πετάχθηκαν, σαν παράλογες, στο καλάθι των αχρήστων. Μέχρι τότε, έλεγαν, ο κόσμος είχε αφήσει τον εαυτό του να καθοδηγείται από προκαταλήψεις· όλα τα περασμένα άξιζαν μονάχα οίκτο και περιφρόνηση. Μόνο τώρα άστραψε φως· από δω και τώρα, η δεισιδαιμονία, η αδικία, τα προνόμια και η καταπίεση έπρεπε να παραγκωνιστούν από την αιώνια αλήθεια, την αιώνια δικαιοσύνη, την ισότητα τη θεμελιωμένη στη φύση, καθώς και τα αναπαλλοτρίωτα ανθρώπινα δικαιώματα.

Γνωρίζουμε τώρα ότι τούτο το βασίλειο της Λογικής δεν ήταν τίποτε άλλο από το εξιδανικευμένο βασίλειο της αστικής τάξης· ότι η αιώνια δικαιοσύνη υλοποιήθηκε με την αστική δικαιοσύνη· ότι η ισότητα κατάληγε στην αστική ισότητα μπροστά στο νόμο· ότι η αστική ιδιοκτησία διακηρύχτηκε ως ένα από τα πιο ουσιώδη ανθρώπινα δικαιώματα· και ότι το κράτος της Λογικής, το κοινωνικό συμβόλαιο του Ρουσό (Rousseau)[21], εμφανίστηκε και μπορούσε μόνο να εμφανιστεί σαν αστική δημοκρατία. Οι μεγάλοι στοχαστές του 18ου αιώνα –όπως και όλοι οι πρόδρομοί τους– δεν μπορούσαν να περάσουν τα όρια που τους έθετε η ίδια η εποχή τους.

Δίπλα στην αντίθεση, όμως, της φεουδαρχικής αριστοκρατίας και της αστικής τάξης, υπήρχε η γενική αντίθεση των εκμεταλλευτών και των εκμεταλλευμένων, των πλούσιων αργόσχολων και των εργαζόμενων φτωχών. Αυτό ακριβώς ήταν εκείνο που επέτρεπε στους εκπροσώπους της αστικής τάξης να παριστάνουν τους εκπροσώπους όχι μιας ξεχωριστής τάξης, αλλά όλης της ανθρωπότητας που υπέφερε. Και κάτι παραπάνω. Από την ίδια τη γένεσή της, η αστική τάξη ήταν επιβαρυμένη με την αντίθεσή της: Οι καπιταλιστές δεν μπορούν να υπάρχουν χωρίς τους μισθωτούς εργάτες και, όπως ο συντεχνιακός αστός του Μεσαίωνα εξελίχτηκε στο σύγχρονο αστό, έτσι εξελίχτηκε ο συντεχνιακός κάλφας και ο μη συντεχνιακός μεροκαματιάρης σε προλετάριο. Η αστική τάξη μπορεί, σε γενικές γραμμές, να αξίωνε ότι, στην πάλη με την αριστοκρατία, αντιπροσώπευε ταυτόχρονα τα συμφέροντα των διαφόρων εργαζόμενων τά-

ξεων εκείνης της εποχής, αλλά, όμως, σε κάθε μεγάλο αστικό κίνημα γίνονταν παράλληλα ανεξάρτητες κινήσεις εκείνης της τάξης, που ήταν ο λιγότερο ή περισσότερο αναπτυγμένος πρόδρομος του σύγχρονου προλεταριάτου. Έτσι υπήρχαν: η τάση Τόμας Μίντσερ (Thomas Münzer) στην εποχή της γερμανικής Μεταρρύθμισης και των πολέμων των χωρικών· οι ισοπεδωτές (Levellers)[22] στη μεγάλη Αγγλική Επανάσταση· ο Μπαμπέφ (Babeuf) στη μεγάλη Γαλλική Επανάσταση. Παράλληλα μ' αυτά τα επαναστατικά ξεσηκώματα μιας ακόμα ανολοκλήρωτης τάξης, υπήρχαν και αντίστοιχες θεωρητικές εκδηλώσεις· το 16ο και το 17ο αιώνα είχαμε τις ουτοπικές περιγραφές ιδεωδών κοινωνικών συνθηκών[23], το 18ο αιώνα, ήδη, άμεσες κομμουνιστικές θεωρίες (Μορελί και Μαμπλί, Morelly και Mably). Το αίτημα της ισότητας δεν περιοριζόταν πια στα πολιτικά δικαιώματα, έπρεπε να επεκταθεί και στην κοινωνική κατάσταση του κάθε ατόμου· δεν έπρεπε απλώς να αρθούν τα ταξικά προνόμια, αλλά οι ίδιες οι ταξικές διαφορές. Έτσι, η πρώτη μορφή εμφάνισης της καινούργιας διδασκαλίας ήταν ένας ασκητικός κομμουνισμός, σπαρτιάτικου τύπου. Έπειτα, ακολούθησαν οι τρεις μεγάλοι ουτοπιστές: Ο Σεν-Σιμόν (Saint-Simon), στον οποίο η αστική τάση διατήρησε μια κάποια ισχύ δίπλα στην προλεταριακή· ο Φουριέ (Fourier) και ο Όουεν (Owen), ο οποίος, στη χώρα τής πιο αναπτυγμένης καπιταλιστικής παραγωγής και κάτω από την εντύπωση των αντιθέσεων που είχαν δημιουργηθεί απ' αυτή, ανέπτυξε συστηματικά τις προτάσεις του για τον παραμερισμό των ταξικών διαφορών και, μάλιστα, συνδέοντάς τες άμεσα με το γαλλικό υλισμό.

Και οι τρεις έχουν ένα κοινό σημείο: Δεν παρουσιάζονται ως εκπρόσωποι των συμφερόντων του προλεταριάτου, το οποίο στο μεταξύ είχε ιστορικά δημιουργηθεί. Όπως και οι Διαφωτιστές, δεν ήθελαν να απελευθερώσουν μια συγκεκριμένη τάξη, αλλά όλη την ανθρωπότητα. Όπως και εκείνοι, έτσι κι αυτοί θέλουν να εγκαθιδρύσουν το βασίλειο της Λογικής και της αιώνιας Δικαιοσύνης. Όμως, το βασίλειό της διαφέρει παρασάγγας απ' αυτό των Διαφωτιστών. Ακόμα και ο αστικός κόσμος, ο οποίος είχε εγκαθιδρυθεί σύμφωνα με τις βάσεις αυτών των Διαφωτιστών, στερείται λογικής, είναι άδικος και, γι' αυτό το λόγο, μπαίνει στον κάλαθο των αχρήστων, όπως

και ο φεουδαρχισμός και όλες οι προηγούμενες κοινωνικές καταστάσεις. Η πραγματική Λογική και η Δικαιοσύνη δεν έχουν επικρατήσει μέχρι τώρα στον κόσμο και αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι δεν είχαν αναγνωριστεί σωστά μέχρι τώρα. Έλειπε ο ευφυής άνδρας, ο ένας, που παρουσιάστηκε τώρα και που αναγνώρισε την αλήθεια. Το ότι εμφανίστηκε αυτός τώρα, το ότι η αλήθεια έγινε ακριβώς τώρα αντιληπτή, δεν είναι κάτι το οποίο βγαίνει αναγκαία, αναπόφευκτα από τη συνοχή της ιστορικής εξέλιξης, αλλά κάτι το τυχαίο. Θα μπορούσε να είχε γεννηθεί 500 χρόνια νωρίτερα –το ίδιο θα έκανε– και θα είχε τότε γλιτώσει η ανθρωπότητα 500 χρόνια πλάνης, αγώνων και ταλαιπωριών. Ουσιαστικά, όλοι οι Άγγλοι, Γάλλοι και οι πρώτοι Γερμανοί σοσιαλιστές –συμπεριλαμβανομένου του Βάιτλινγκ (Weitling)– υιοθέτησαν αυτό τον τρόπο θεώρησης.

Ο σοσιαλισμός είναι η έκφραση της απόλυτης αλήθειας, λογικής και δικαιοσύνης, που δε χρειάζεται παρά να ανακαλυφθεί για να κατακτήσει τον κόσμο με τις δικές του δυνάμεις. Επειδή η απόλυτη αλήθεια είναι ανεξάρτητη από χρόνο, χώρο και ανθρώπινη, ιστορική εξέλιξη δεν είναι παρά καθαρή σύμπτωση, πότε και πού ανακαλύπτεται. Όμως, η απόλυτη αλήθεια, λογική και δικαιοσύνη διαφέρουν πάλι σε κάθε ιδρυτή σχολής· και, επειδή στον καθένα το ιδιαίτερο είδος της απόλυτης αλήθειας, λογικής και δικαιοσύνης καθορίζεται από το υποκειμενικό μυαλό του, τις συνθήκες ζωής του, την έκταση των γνώσεών του και την εκπαίδευση του στοχασμού του, σ' αυτή τη σύγκρουση των απόλυτων αληθειών δεν υπάρχει άλλη λύση από την αλληλοφθορά τους. Το μόνο που μπορούσε να βγει απ' αυτή τη διαδικασία ήταν ένα είδος εκλεκτικού σοσιαλισμού του μέσου όρου, όπως επικρατεί πράγματι μέχρι σήμερα στο κεφάλι των περισσότερων σοσιαλιστών εργατών στη Γαλλία και στην Αγγλία, ένα μίγμα που επιτρέπει ένα εξαιρετικά πολύπλευρο φάσμα αποχρώσεων και που αποτελείται από τα όχι τόσο χτυπητά κριτικά αποφθέγματα, από οικονομικά θεωρήματα καθώς και από ιδέες γύρω από τη μελλοντική κοινωνία των διαφόρων ιδρυτών αιρέσεων· ένα μίγμα, το οποίο διαμορφώνεται τόσο ευκολότερα όσο τα επιμέρους συστατικά μέρη του έχουν χάσει, στο ποτάμι των συζητήσεων, τις αιχμηρές πλευρές της καθοριστικότητάς τους, όπως τα στρογγυλά βότσαλα

στο ρυάκι. Ο σοσιαλισμός, για να γίνει επιστήμη, έπρεπε πρώτα να τοποθετηθεί στο έδαφος της πραγματικότητας.

Στο μεταξύ, δίπλα αλλά και μετά τη γαλλική φιλοσοφία του 18ου αιώνα, είχε δημιουργηθεί η νεότερη γερμανική φιλοσοφία, η οποία ολοκληρώθηκε με τον Χέγκελ (Hegel). Το μεγαλύτερο επίτευγμά της ήταν ότι ξαναγύρισε στη διαλεκτική σαν ανώτερη μορφή στοχασμού. Οι αρχαίοι Έλληνες ήταν όλοι γεννημένοι διαλεκτικοί από τη φύση τους και το πιο καθολικό μυαλό ανάμεσά τους, ο Αριστοτέλης, έχει ήδη διερευνήσει τις πιο ουσιώδεις μορφές του διαλεκτικού στοχασμού.*

Αντιθέτως, η νεότερη φιλοσοφία, παρ' όλο που και σ' αυτή η διαλεκτική διάθετε λαμπρούς αντιπροσώπους, π.χ., τον Ντεκάρτ (Descartes) και τον Σπινόζα (Spinoza), είχε φρακάρει όλο και περισσότερο στο λεγόμενο μεταφυσικό τρόπο σκέψης, κάτω από την αγγλική επίδραση.

Αυτός κυριαρχούσε σχεδόν αποκλειστικά και στους Γάλλους του 18ου αιώνα, τουλάχιστο στις ειδικά φιλοσοφικές εργασίες τους. Εκτός από τη φιλοσοφία καθεαυτή, ήταν επίσης σε θέση να δώσουν αριστουργήματα της διαλεκτικής· υπενθυμίζουμε μονάχα τον *Ανιψιό του Ραμό* (Rameau) του Ντιντερό (Diderot)[24] και την *Πραγματεία περί της καταγωγής της ανισότητας ανάμεσα στους ανθρώπους* του Ρουσό (Rousseau). Εδώ, θα δώσουμε μια σύντομη παρουσίαση της ουσίας των δύο αυτών μεθόδων σκέψης. Θα πρέπει, άλλωστε, να επανέλθουμε εκτενέστερα σ' αυτό το θέμα.

Υποβάλλοντας τη φύση ή την ανθρώπινη ιστορία ή τη δική μας πνευματική δραστηριότητα στη σκεπτόμενη θεώρηση, βλέπουμε πρώτα μπροστά μας την εικόνα μιας ατέρμονης διαπλοκής συναρτήσεων και αλληλεπιδράσεων, στην οποία τίποτα δε μένει αυτό που ήταν, όπου ήταν και όπως ήταν, αλλά όλα κινούνται, αλλάζουν, γίνονται και φθείρονται. Μ' αυτό τον αρχέγονο, αφελή, αλλά, στην

* Στο πρώτο σχέδιο της «Εισαγωγής» σ' αυτό το σημείο λέει: «Οι αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι ήταν όλοι γεννημένοι διαλεκτικοί από τη φύση τους και ο Αριστοτέλης, ο Χέγκελ του αρχαίου κόσμου, έχει ήδη διερευνήσει τις πιο ουσιώδεις μορφές του διαλεκτικού στοχασμού.»

ουσία, σωστό τρόπο, θεωρούσε τον κόσμο η αρχαία ελληνική φιλοσοφία· τη θεώρηση αυτή τη διατύπωσε για πρώτη φορά καθαρά ο Ηράκλειτος: τα πάντα είναι και δεν είναι, γιατί τα πάντα ρει, τα πάντα αλλάζουν συνεχώς, βρίσκονται σ' ένα αδιάκοπο γίγνεσθαι και παρέρχεσθαι. Η θεώρηση αυτή, όμως, παρ' όλη τη σωστή αντίληψή της σ' ό,τι αφορά το γενικό χαρακτήρα της συνολικής εικόνας των φαινομένων, δεν αρκεί για να εξηγεί τις λεπτομέρειες, από τις οποίες αποτελείται η συνολική εικόνα και, όσο δεν μπορούμε να το κάνουμε αυτό τόσο δεν έχουμε σαφή αντίληψη για τη συνολική εικόνα. Για να γνωρίσουμε αυτές τις λεπτομέρειες, πρέπει να τις απομονώσουμε από τα φυσικά ή ιστορικά τους πλαίσια και να εξετάσουμε τις ιδιότητες, τις ιδιαίτερες αιτίες και τις επιδράσεις κλπ. της καθεμιάς ξεχωριστά. Αυτό είναι πρώτα το καθήκον της φυσικής επιστήμης και της ιστορικής έρευνας. Πρόκειται, δηλαδή, για κλάδους της έρευνας, τους οποίους οι Έλληνες της κλασικής εποχής τούς είχαν σε δεύτερη μοίρα. Και είχαν πολύ καλούς λόγους για να κάνουν έτσι, διότι χρειάστηκε, πάνω απ' όλα, να συγκεντρώσουν πρώτα το υλικό. Μόνο οι Έλληνες της αλεξανδρινής εποχής[25] ανάπτυξαν τις αρχές της θετικής φυσικής έρευνας και αργότερα, στο Μεσαίωνα, οι Άραβες τις ανάπτυξαν παραπέρα. Ωστόσο, η πραγματική φυσική επιστήμη χρονολογείται μόλις στο δεύτερο μισό του 15ου αιώνα και από τότε έκανε προόδους με όλο και αυξανόμενη ταχύτητα. Η ανάλυση της φύσης στα ιδιαίτερα μέρη της, ο διαχωρισμός των διαφόρων φυσικών συμβάντων και φυσικών αντικειμένων σε ορισμένες τάξεις, η διερεύνηση του εσωτερικού των οργανικών σωμάτων σ' όλες τις πολυποίκιλες ανατομικές μορφές τους αποτελούσαν τη βασική προϋπόθεση των γιγάντιων προόδων που τα τελευταία 100 χρόνια κάναμε σ' ό,τι αφορά τη γνώση της φύσης. Μας άφησε, όμως, και τη συνήθεια να αντιλαμβανόμαστε τα δεδομένα και τις διαδικασίες της φύσης στην απομόνωσή τους, έξω από τη μεγάλη συνολική συνοχή τους. Επομένως, όχι στην κίνησή τους, αλλά στην ακινησία τους. Όχι σαν μεταβλητά στην ουσία τους, αλλά σαν πάγιες καταστάσεις. Όχι στη ζωή τους, αλλά στο θάνατό τους. Αυτός ο τρόπος θεώρησης, με τον τρόπο που μεταφέρθηκε από τις φυσικές επιστήμες στη φιλοσοφία –όπως έγινε από τους Μπέικον

(Bacon) και Λοκ (Locke)– δημιούργησε αυτή την ειδική στενοκεφαλιά των τελευταίων αιώνων, το μεταφυσικό τρόπο σκέψης.

Για το μεταφυσικό, τα πράγματα και οι απεικονίσεις τους στη σκέψη, οι έννοιες, είναι μεμονωμένα, πάγια, άκαμπτα, μια για πάντα δοσμένα αντικείμενα της έρευνας, που πρέπει να θεωρηθούν το ένα μετά το άλλο και χωρίς το άλλο.

Σκέφτεται σε καθαρές ξαφνικές αντιθέσεις: Λέει ναι, ναι, όχι, όχι και ό,τι πάει πιο πέρα τού κακοφαίνεται. Γι' αυτόν, ένα πράγμα υπάρχει ή δεν υπάρχει: ένα πράγμα δεν μπορεί να είναι ταυτόχρονα ο εαυτός του και κάτι άλλο. Το θετικό και το αρνητικό αλληλοαποκλείονται απόλυτα. Επίσης, η αιτία και το αποτέλεσμα βρίσκονται αντιμέτωπα σε μια άκαμπτη αντίθεση. Ο τρόπος αυτός της σκέψης μάς φαίνεται με την πρώτη ματιά εξαιρετικά αξιέπαινος, γιατί είναι ο τρόπος σκέψης του λεγόμενου υγιούς ανθρώπινου νου. Μόνο που αυτός ο υγιής κοινός νους, που είναι κατά τ' άλλα ένας αξιοσέβαστος σύντροφος μέσα στα πλαίσια της καθημερινότητας των τεσσάρων τοίχων, ζει θαυμάσιες περιπέτειες μόλις τολμήσει να περάσει στον πλατύ κόσμο της έρευνας. Ο μεταφυσικός τρόπος θεώρησης, όσο κατάλληλος και ακόμα και απαραίτητος κι αν είναι στους ευρείς, τους εκτενείς τομείς, ανάλογα με το χαρακτήρα του αντικειμένου, σκοντάφτει κάποια στιγμή, αργότερα ή νωρίτερα, σ' ένα φραγμό, πέρα απ' το οποίο αρχίζει να είναι μονόπλευρος, στενοκέφαλος, αφηρημένος και να μπλέκεται σε άλυτες αντιφάσεις, επειδή ξεχνάει, πέρα από τα επιμέρους πράγματα, τη συνάρτησή τους, πέρα από το είναι, το γίγνεσθαι και τη φθορά τους, πέρα από την ηρεμία, την κίνησή τους, επειδή, από τα πολλά τα δένδρα, δε βλέπει το δάσος. Για παράδειγμα: Σε καθημερινές περιπτώσεις, γνωρίζουμε και μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα, αν ένα ζώο υπάρχει ή όχι· όταν κάνουμε μια ακριβέστερη έρευνα, διαπιστώνουμε ότι αυτό, πολλές φορές, είναι μια εξαιρετικά περίπλοκη υπόθεση, όπως το ξέρουν πολύ καλά οι νομικοί, οι οποίοι, κατά τ' άλλα, βασανίστηκαν για να ανακαλύψουν ένα λογικό όριο, από το οποίο η θανάτωση ενός παιδιού στο σώμα της μητέρας είναι δολοφονία. Το ίδιο αδύνατο είναι να διαπιστωθεί η στιγμή του θανάτου, γιατί η φυσιολογία αποδείχνει ότι ο θάνατος δεν είναι ένα μοναδικό, στιγμαίο γεγονός, αλλά

μια πολύ μακρόχρονη διαδικασία. Επίσης, το κάθε οργανικό ον είναι, κάθε στιγμή, το ίδιο και δεν είναι. Κάθε στιγμή, επεξεργάζεται ουσίες, που προσκομίζονται απέξω, και εκκρίνει άλλες. Κάθε στιγμή, νεκρώνουν κύτταρα του σώματός του και σχηματίζονται νέα. Μετά από ένα χρονικό διάστημα, η ύλη αυτού του σώματος έχει πλήρως ανανεωθεί, έχει αντικατασταθεί από άλλα άτομα της ύλης. Έτσι, το κάθε οργανωμένο ον είναι συνεχώς το ίδιο και, όμως, ένα άλλο. Επίσης διαπιστώνουμε με την ακριβέστερη θεώρηση ότι οι δύο πόλοι μιας αντίθεσης, ο θετικός και ο αρνητικός, όσο αδιαχώριστοι κι αν είναι τόσο αντίθετοι είναι και ότι ο ένας διεισδύει στον άλλο, παρ' όλη την αντιθετικότητά τους. Αλλά και η αιτία και το αποτέλεσμα είναι παραστάσεις, που έχουν ισχύ μόνο στην εφαρμογή τους σε επιμέρους περιπτώσεις καθεαυτές· αν, όμως, πάνε μαζί, όταν εξετάζουμε τη μεμονωμένη περίπτωση στη γενική της αλληλουχία με το σύμπαν, διαλύονται μέσα στη θεώρηση της παγκόσμιας αλληλεπίδρασης, όπου αιτίες και αποτέλεσμα αλλάζουν θέση. Αυτό που είναι εδώ και τώρα αποτέλεσμα, γίνεται εκεί και τότε αιτία και αντίστροφα. Όλες αυτές οι διαδικασίες και μέθοδοι στοχασμού δεν ταιριάζουν στο πλαίσιο του μεταφυσικού στοχασμού. Αντιθέτως, για τη διαλεκτική, η οποία αντιλαμβάνεται ουσιαστικά τα πράγματα, καθώς και τις εννοιολογικές απεικονίσεις τους στην αλληλουχία τους, στην αλληλοπλοκή τους, στην κίνησή τους καθώς και στο γίγνεσθαι και στη φθορά τους, οι παραπάνω διαδικασίες είναι οι ισάριθμες επιβεβαιώσεις του δικού της τρόπου δουλειάς. Η φύση είναι η δοκιμή της διαλεκτικής και πρέπει να παραδεχτούμε ότι οι σύγχρονες φυσικές επιστήμες έδωσαν για τη δοκιμή αυτή ένα εξαιρετικά πλούσιο υλικό, το οποίο συσσωρεύεται καθημερινά, και έχει αποδείξει μ' αυτό τον τρόπο ότι στη φύση, σε τελευταία ανάλυση, οι διαδικασίες είναι διαλεκτικές και όχι μεταφυσικές. Επειδή, όμως, μέχρι τώρα μετριούνται στα δάχτυλα οι φυσιοδίφες, οι οποίοι έμαθαν να σκέφτονται διαλεκτικά, η ατέλειωτη σύγχυση που κυριαρχεί αυτή τη στιγμή στις θεωρητικές φυσικές επιστήμες και που προκαλεί απόγνωση στους δασκάλους, στους μαθητές, τους συγγραφείς και τους αναγνώστες, εξηγείται απ' αυτή τη σύγκρουση των ανακαλυφθέντων πορισμάτων με τον πατροπαράδοτο τρόπο σκέψης.

Μια ακριβής παράσταση του συνόλου του κόσμου, της εξέλιξής του και της ανθρωπότητας, καθώς και η αντανάκλαση αυτής της εξέλιξης στο κεφάλι των ανθρώπων, μπορούν, επομένως, να επιτευχθούν μόνο με διαλεκτικό τρόπο, λαμβάνοντας πάντα υπόψη τη γενική αλληλεπίδραση του γίγνεσθαι και της φθοράς, των αλλαγών προς τα μπρος και προς τα πίσω. Μ' αυτή την έννοια ακριβώς, παρουσιάστηκε αμέσως η νεότερη γερμανική φιλοσοφία. Ο Καντ (Kant) ξεκίνησε τη σταδιοδρομία του ως εξής: ανήγαγε το σταθερό ηλιακό σύστημα του Νεύτωνα (Newton) μαζί με την αιώνια διάρκειά του –εφόσον είχε δοθεί πλέον η περίφημη πρώτη ώθηση– σ' ένα ιστορικό γεγονός: Στην εμφάνιση του ήλιου και όλων των πλανητών από μια περιστρεφόμενη μάζα νεφελωμάτων. Ήδη έβγαλε το συμπέρασμα ότι, με την εμφάνιση αυτή, είναι δοσμένη και η αναγκαία εξαφάνιση του ηλιακού συστήματος.[15] Η άποψή του επιβεβαιώθηκε μαθηματικά μισό αιώνα αργότερα από τον Λαπλάς (Laplace). Και, άλλο ένα μισό αιώνα αργότερα, το φασματοσκόπιο απόδειξε την ύπαρξη στο διάστημα τέτοιων πύρινων μαζών αερίου σε διάφορες βαθμίδες πυκνότητας.[26]

Η νεότερη αυτή γερμανική φιλοσοφία ολοκληρώθηκε στο σύστημα του Χέγκελ (Hegel), στο οποίο για πρώτη φορά –και είναι αυτή η μεγάλη προσφορά του– όλος ο φυσικός, ιστορικός και πνευματικός κόσμος παρουσιάζεται σαν μια διαδικασία, δηλαδή σαν σε μόνιμη κίνηση, αλλαγή, μετασχηματισμό και εξέλιξη και γίνεται προσπάθεια να αποδειχτεί η εσωτερική αλληλουχία μέσα σ' αυτή την κίνηση και εξέλιξη.*

---

* Στο πρώτο σχέδιο της «Εισαγωγής», η φιλοσοφία του Χέγκελ (Hegel) χαρακτηρίζεται ως εξής: «Το σύστημα του Χέγκελ ήταν η τελευταία, πιο τελειοποιημένη μορφή της φιλοσοφίας, στο βαθμό που αυτή παρουσιάζεται σαν ιδιαίτερη επιστήμη, ανώτερη όλων των άλλων επιστημών. Όταν απότυχε αυτό, απότυχε όλη η φιλοσοφία μαζί του. Αυτό, όμως, που έμεινε ήταν ο διαλεκτικός τρόπος σκέψης, καθώς και η αντίληψη του φυσικού, ιστορικού και διανοητικού κόσμου ως ενός κόσμου που κινείται και μετασχηματίζεται χωρίς τέρμα σε μια αδιάκοπη διαδικασία του γίγνεσθαι και της φθίσης. Τώρα απαιτούνταν όχι μόνο από τη φιλοσοφία, αλλά απ' όλες τις επιστήμες να αποδείξουν στο δικό τους τομέα τους νόμους κίνησης αυτής της αδιάκοπης διαδικασίας μετασχηματισμού. Αυτή ήταν η κληρονομιά που άφησε η χεγκελιανή φιλοσοφία στους διαδόχους της.»

Απ' αυτή τη σκοπιά, η ιστορία της ανθρωπότητας δεν εμφανιζόταν πια σαν ένα έρημο χάος βιαιοτήτων χωρίς νόημα, οι οποίες είναι εξίσου απορριπτέες μπροστά στο δικαστικό βήμα τού μόλις τώρα ωριμασμένου νου των φιλοσόφων και που όσο πιο γρήγορα τις ξεχνάει κανείς τόσο το καλύτερο. Εμφανίζεται τώρα σαν διαδικασία εξέλιξης της ίδιας της ανθρωπότητας. Τώρα πια, το καθήκον του στοχασμού έχει γίνει να παρακολουθήσει τη βαθμιαία πορεία της ανθρωπότητας μέσα απ' όλες τις περιπλανήσεις της και να αποδείξει την εσωτερική νομοτέλειά της μέσα απ' όλες τις φαινομενικές συμπτώσεις.

Δε μας ενδιαφέρει εδώ ότι ο Χέγκελ δεν έλυσε αυτό το πρόβλημα. Η προσφορά του, που άφησε εποχή, ήταν ότι το έθεσε. Άλλωστε, δεν είναι ένα πρόβλημα το οποίο ένας μόνος του θα μπορέσει ποτέ να λύσει. Παρ' όλο που ο Χέγκελ –μαζί με τον Σεν-Σιμόν (Saint-Simon)– ήταν ο πιο καθολικός εγκέφαλος της εποχής του, ήταν, ωστόσο, περιορισμένος, πρώτον, λόγω του αναγκαία περιορισμένου όγκου των δικών του γνώσεων και, δεύτερον, λόγω των γνώσεων και θεωρήσεων της εποχής του, που ήταν επίσης περιορισμένες σε όγκο και βάθος. Πρέπει, όμως, να προσθέσουμε κι ένα τρίτο. Ο Χέγκελ ήταν ιδεαλιστής, δηλαδή γι' αυτόν οι σκέψεις του εγκεφάλου του δεν ήταν οι λιγότερο ή περισσότερο αφηρημένες απεικονίσεις των πραγματικών αντικειμένων και φαινομένων, αλλά, αντίθετα, γι' αυτόν τα πράγματα και η εξέλιξή τους δεν ήταν παρά οι υλοποιημένες απεικονίσεις της κάπου υπάρχουσας –πριν από τον κόσμο– «Ιδέας». Έτσι, όλα ήταν ανάποδα και είχε αναποδογυριστεί τελείως η πραγματική αλληλουχία του κόσμου. Παρ' όλο που ο Χέγκελ είχε αντιληφθεί σωστά και ευφυώς πολλές μεμονωμένες αλληλουχίες, ωστόσο πολλά έπρεπε ακόμα στη λεπτομέρειά τους να μπαλωθούν, να φτιαχτούν, να κατασκευαστούν, με λίγα λόγια να εμφανιστούν ανάποδα. Το χεγκελιανό σύστημα σαν τέτοιο ήταν ένα τεράστιο έκτρωμα – αλλά το τελευταίο στο είδος του. Διότι έπασχε ακόμα από μια αγιάτρευτη εσωτερική αντίφαση: Από τη μία, είχε σαν ουσιώδη προϋπόθεση εκείνη την ιστορική θεώρηση, σύμφωνα με την οποία, η ανθρώπινη ιστορία είναι μια διαδικασία εξέλιξης, η οποία, από τη φύση της, δεν μπορεί να βρει τη

διανοητική ολοκλήρωσή της με την ανακάλυψη της λεγόμενης απόλυτης αλήθειας· από την άλλη, όμως, ισχυρίζεται ότι αυτή η ίδια είναι η απόλυτη αλήθεια.

Ένα σύστημα που αγκαλιάζει τα πάντα και που μια και καλή κλείνει μέσα του όλες τις γνώσεις της φύσης και της ιστορίας βρίσκεται σε αντίθεση με τους βασικούς νόμους της διαλεκτικής σκέψης· αυτό, βέβαια, δεν αποκλείει καθόλου –αντίθετα, δίνει αυτή τη δυνατότητα– η συστηματική γνώση όλου του εξωτερικού κόσμου να μπορεί να κάνει τεράστια βήματα από γενιά σε γενιά.

Η διαπίστωση ότι ο μέχρι τότε γερμανικός ιδεαλισμός ήταν εντελώς λάθος οδήγησε αναγκαστικά στον υλισμό, αλλά, σημειώνω, όχι απλώς στο μεταφυσικό, αποκλειστικά μηχανικό υλισμό του 18ου αιώνα. Ο σύγχρονος υλισμός δεν απορρίπτει απλά, με τρόπο αφελώς επαναστατικό, όλη την προηγούμενη ιστορία, αλλά βλέπει στην ιστορία την πορεία εξέλιξης της ανθρωπότητας, τους νόμους κίνησης της οποίας είναι καθήκον του να ανακαλύψει. Σε σύγκριση με την αντίληψη της φύσης –που είχαν και οι Γάλλοι του 18ου αιώνα, αλλά και ο Χέγκελ– σαν ένα αναλλοίωτο σύνολο κινούμενο με αιώνια ουράνια σώματα σε στενούς κύκλους, όπως δίδαξε ο Νεύτωνας, και με αναλλοίωτα είδη οργανικών όντων, όπως δίδαξε ο Λινναίος (Linne)– ο υλισμός αυτός συνοψίζει τις νέες προόδους των φυσικών επιστημών, σύμφωνα με τις οποίες η φύση έχει επίσης την ιστορία της στο χρόνο και σύμφωνα με τις οποίες τα ουράνια σώματα, όπως και τα είδη των οργανισμών, οι οποίοι τα κατοικούν μόνο κάτω από ευνοϊκές συνθήκες, γεννιούνται και φθίνουν, ενώ οι κύκλοι, στο βαθμό που μπορεί να υπάρχουν, αποκτούν απείρως πιο μεγαλειώδεις διαστάσεις. Και στις δύο περιπτώσεις, ο σύγχρονος υλισμός είναι ουσιωδώς διαλεκτικός και δε χρειάζεται πια μια φιλοσοφία πάνω από τις άλλες επιστήμες. Από τη στιγμή που απαιτείται από κάθε επιστήμη ξεχωριστά να ξεκαθαρίσει τη θέση της στη συνολική συνάρτηση των πραγμάτων, καθώς και στη συνολική συνάρτηση της γνώσης των πραγμάτων, η κάθε ξεχωριστή επιστήμη της συνολικής συνάρτησης είναι περιττή. Τότε, το μόνο αυτοτελές που μένει απ' όλη την ως τότε φιλοσοφία, είναι η διαδικασία του στοχασμού και των νόμων του – η τυπική λογική και η διαλεκτική.

Όλα τα άλλα αφομοιώνονται μέσα στη θετική επιστήμη της φύσης και της ιστορίας.

Όμως, ενώ η μετατροπή στη θεώρηση της φύσης μπορούσε να διεξαχθεί μόνο στο βαθμό που η έρευνα έδινε το αντίστοιχο θετικό υλικό της γνώσης, ήδη πολύ νωρίτερα έγιναν ιστορικά γεγονότα, τα οποία προκάλεσαν μια στροφή αποφασιστική για την αντίληψη σχετικά με την ιστορία. Το 1831 είχε γίνει στη Λιόν (LYON) η πρώτη εξέγερση εργατών· το 1838 έως το 1848 το πρώτο εθνικό εργατικό κίνημα, αυτό των Άγγλων Χαρτιστών, είχε φτάσει στο ζενίθ του. Η ταξική πάλη ανάμεσα στο προλεταριάτο και την αστική τάξη μπήκε στο προσκήνιο της ιστορίας των προηγμένων χωρών της Ευρώπης στον ίδιο βαθμό, στον οποίο αναπτύχθηκε εκεί η μεγάλη βιομηχανία, από τη μία, και η νεοκατακτημένη πολιτική κυριαρχία της αστικής τάξης, από την άλλη. Τα διδάγματα της αστικής οικονομίας για την ταύτιση συμφερόντων του κεφαλαίου και της εργασίας, για τη γενική αρμονία και τη γενική ευημερία του λαού σαν συνέπεια του ελεύθερου ανταγωνισμού, διαψεύστηκαν όλο και πιο χτυπητά από τα ίδια τα γεγονότα.*

Δεν μπορούσε πια κανείς να απορρίψει αυτά τα πράγματα, ούτε το γαλλικό και αγγλικό σοσιαλισμό, ο οποίος ήταν η θεωρητική, έστω και άκρως ανολοκλήρωτη, έκφρασή τους. Όμως, η παλαιά ιδεαλιστική ιστορική αντίληψη, που δεν είχε ακόμα παραγκωνιστεί, δε γνώριζε καθόλου ταξικούς αγώνες στηριγμένους σε υλικά συμφέροντα. Δε γνώριζε καν υλικά συμφέροντα. Σύμφωνα μ' αυτήν, η παραγωγή, όπως όλες οι οικονομικές σχέσεις, υπήρχαν μόνο παρεμπιπτόντως, σαν δευτερεύοντα στοιχεία της «ιστορίας του πολιτισμού».

---

* Στο πρώτο σχέδιο της «Εισαγωγής», λέει παρακάτω: «Στη Γαλλία, η εξέγερση της Λιόν του 1834 είχε διακηρύξει και την πάλη του προλεταριάτου ενάντια στην αστική τάξη. Οι αγγλικές και οι γαλλικές σοσιαλιστικές θεωρίες απόκτησαν ιστορική σημασία και δεν μπορούσαν παρά να είχαν απήχηση και να προκαλέσουν κριτική και στη Γερμανία, παρότι εκεί η παραγωγή είχε μόλις αρχίσει να βγαίνει από τη μικρή επιχείρηση. Ο θεωρητικός σοσιαλισμός, όπως διαμορφωνόταν τώρα, όχι τόσο πολύ στη Γερμανία όσο ανάμεσα σε Γερμανούς, έπρεπε, συνεπώς, να εισαγάγει όλο το υλικό του...»

Τα νέα γεγονότα ανάγκασαν τους ανθρώπους να υποβάλουν όλη τη μέχρι τώρα ιστορία σε μια καινούργια εξέταση και να που φάνηκε ότι η όλη μέχρι τώρα ιστορία ήταν ιστορία ταξικών αγώνων[27]· ότι αυτές οι αλληλοαντιμαχόμενες τάξεις της κοινωνίας είναι κάθε φορά το προϊόν των σχέσεων παραγωγής και ανταλλαγής, με μία λέξη των οικονομικών σχέσεων της εποχής τους· ότι, συνεπώς, η εκάστοτε οικονομική δομή της κοινωνίας αποτελεί την πραγματική βάση, από την οποία εξηγείται, σε τελευταία ανάλυση, όλο το εποικοδόμημα των νομικών και πολιτικών θεσμών, καθώς και του θρησκευτικού, φιλοσοφικού και άλλου τρόπου παρουσίασής τους της κάθε ιστορικής περιόδου.

Έτσι, ο ιδεαλισμός διώχτηκε από το τελευταίο καταφύγιό του, την ιστορική του αντίληψη, δόθηκε η υλιστική αντίληψη της ιστορίας και βρέθηκε ο δρόμος να εξηγηθεί η συνείδηση των ανθρώπων από το είναι τους, αντί, όπως μέχρι τώρα, το είναι τους από τη συνείδηση.

Ο μέχρι τότε σοσιαλισμός, όμως, δε συμβιβαζόταν μ' αυτή την υλιστική ιστορική αντίληψη όσο η αντίληψη για τη φύση που είχε ο γαλλικός υλισμός δε συμβιβαζόταν με τη διαλεκτική και τις νεότερες φυσικές επιστήμες.

Ο μέχρι τώρα σοσιαλισμός επέκρινε, βέβαια, τον υπαρκτό καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και τις συνέπειές του, αλλά δεν μπορούσε να τον εξηγήσει, συνεπώς ούτε να τα βγάλει πέρα μαζί του. Μπορούσε μονάχα να τον απορρίψει σαν κακό. Το θέμα, όμως, ήταν, από τη μία, να παρουσιαστεί αυτός ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής στην ιστορική του συνάρτηση, καθώς και η αναγκαιότητά του για μια συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, συνεπώς και η αναγκαιότητα της εξαφάνισής του· από την άλλη, έπρεπε να ξεσκεπαστεί ο εσωτερικός χαρακτήρας του, που εξακολουθούσε να ήταν κρυμμένος, γιατί η μέχρι τότε κριτική είχε σκύψει περισσότερο πάνω στις κακές συνέπειες παρά στον ίδιο τον τρόπο λειτουργίας του. Αυτό έγινε με την ανακάλυψη της *υπεραξίας*. Αποδείχτηκε ότι η ιδιοποίηση απλήρωτης εργασίας ήταν η βασική μορφή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, καθώς και της εκμετάλλευσης του εργάτη, που πραγματοποιείται μέσω αυτής· ότι ο καπιταλιστής,

ακόμα κι αν αγοράζει την εργατική δύναμη του εργάτη του για την πλήρη αξία, την οποία έχει σαν εμπόρευμα στην αγορά εμπορευμάτων, πάλι στύβει περισσότερη αξία απ' αυτή που έχει πληρώσει για την ίδια· και ότι, σε τελευταία ανάλυση, η υπεραξία αυτή αποτελεί το ποσό της αξίας από το οποίο συσσωρεύεται η συνεχώς αυξανόμενη μάζα κεφαλαίου στα χέρια των ιδιοκτητριών τάξεων. Έτσι, εξηγήθηκε η προέλευση και της καπιταλιστικής παραγωγής και της παραγωγής κεφαλαίου.

Χρωστάμε και τις δύο μεγάλες ανακαλύψεις στον *Μαρξ*: Την υλιστική αντίληψη της ιστορίας και το ξεσκέπασμα του μυστικού της καπιταλιστικής παραγωγής μέσω της υπεραξίας. Με τις ανακαλύψεις αυτές, ο σοσιαλισμός έγινε επιστήμη, την οποία τώρα πρώτα θα πρέπει να την επεξεργαστούμε παραπέρα σ' όλες τις λεπτομέρειες και τις αλληλουχίες της.

Έτσι περίπου είχαν τα πράγματα στον τομέα του θεωρητικού σοσιαλισμού και της νεκρής φιλοσοφίας, όταν ο κύριος Ευγένιος Ντίρινγκ (Eugen Duehring) πετάχτηκε με πολύ θόρυβο στη σκηνή και διακήρυξε μια δική του απόλυτη ανατροπή της φιλοσοφίας, της πολιτικής οικονομίας και του σοσιαλισμού.

Ας δούμε τι μας υπόσχεται ο κύριος Ντίρινγκ – και τι τηρεί από τις υποσχέσεις του.

II. Τι υπόσχεται ο κύριος Ντίρινγκ

Τα έργα του κυρίου Ντίρινγκ, με τα οποία θα ασχοληθούμε εδώ, είναι τα *Μαθήματα της φιλοσοφίας* του, τα *Μαθήματα της εθνικής και κοινωνικής οικονομίας* του, καθώς και η *Κριτική ιστορία της εθνικής οικονομίας και του σοσιαλισμού* του. Πρώτα, μας ενδιαφέρει κυρίως το πρώτο έργο. Στην πρώτη κιόλας σελίδα, ο κύριος Ντίρινγκ ανακοινώνει τον εαυτό του σαν

> «εκείνο, ο οποίος *διεκδικεί την εκπροσώπηση* αυτής της δύναμης (της φιλοσοφίας) στην εποχή του, καθώς

και σ' ό,τι αφορά την εξέλιξή της στο προσεχές μέλλον».*

Συνεπώς, παρουσιάζει τον εαυτό του σαν το μοναδικό αληθινό φιλόσοφο του παρόντος και του «προσεχούς» μέλλοντος. Όποιος παρεκκλίνει απ' αυτόν παρεκκλίνει από την αλήθεια. Πολλοί, πριν από τον κύριο Ντίρινγκ κιόλας, έχουν *σκεφτεί* κάτι τέτοιο για τον εαυτό τους, αλλά –εκτός από τον Ρίχαρντ Βάγκνερ (Richard Wagner)– είναι ο πρώτος που το λέει για τον εαυτό του σαν να μη συμβαίνει τίποτα. Και, βέβαια, η αλήθεια, περί της οποίας πρόκειται, γι' αυτόν είναι:

> «μια οριστική έσχατη αλήθεια».

Η φιλοσοφία του κυρίου Ντίρινγκ είναι:

> «το *φυσικό* σύστημα ή *η φιλοσοφία της πραγματικότητας*... φαντάζεται την πραγματικότητα κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να *αποκλείεται η κάθε ξαφνική στροφή προς* μια ονειρώδη και υποκειμενικά περιορισμένη αντίληψη του κόσμου».

Η φιλοσοφία αυτή, επομένως, είναι με τέτοιο τρόπο φτιαγμένη, ώστε να υψώσει τον κύριο Ντίρινγκ πάνω από τα όρια της προσωπικής-υποκειμενικής στενότητάς του, τα οποία ούτε ο ίδιος δεν μπορεί να αρνηθεί. Αυτό είναι, χωρίς άλλο, απαραίτητο, αν θέλει να είναι σε θέση να διαπιστώσει έσχατες οριστικές αλήθειες, παρ' όλο που, μέχρι τώρα, δεν καταλαβαίνουμε ακόμα πώς θα γίνει αυτό το θαύμα.

> Αυτό το «φυσικό σύστημα της καθεαυτής άξιας για το Πνεύμα γνώσης» έχει, «χωρίς να παραχωρήσει τίποτε από το βάθος της σκέψης, διαπιστώσει με ασφάλεια τις βασικές μορφές του Είναι». Από την

* Όλες οι υπογραμμίσεις στις παραθέσεις από τα έργα του Ντίρινγκ είναι του Ένγκελς.

> «πραγματικά κριτική θέση» του, προσφέρει τα στοιχεία μιας πραγματικής και, επομένως, προσανατολισμένης στην πραγματικότητα της φύσης και της ζωής φιλοσοφίας, η οποία δε δέχεται έναν απλώς φαινομενικό ορίζοντα, αλλά *εξετάζει σε βάθος όλη τη γη και τους ουρανούς της εξωτερικής και εσωτερικής φύσης, στην ισχυρή ανατρεπτική της κίνηση·* είναι ένας «καινούργιος τρόπος σκέψης» και τα αποτελέσματά του *είναι «εκ βάθρων ιδιόρρυθμα συμπεράσματα και θεωρήσεις... σκέψεις που γεννούν συστήματα... αλήθειες διαπιστωμένες». Μπροστά μας, έχουμε «μια εργασία, η οποία πρέπει να αναζητήσει τη δύναμή της στη συγκεντρωμένη πρωτοβουλία», ό,τι και αν σημαίνει αυτό· μια «έρευνα* που φτάνει μέχρι τις ρίζες... *μια* ριζική *επιστήμη... μια* αυστηρώς επιστημονική *αντίληψη πραγμάτων και ανθρώπων... μια εργασία των σκέψεων* που διεισδύει ολόπλευρα... *ένα* δημιουργικό *σχεδιασμό των προϋποθέσεων και των συνεπειών, που κυριαρχούνται από τη σκέψη... το απόλυτα θεμελιακό».*

Στον οικονομικό-πολιτικό τομέα δε μας δίνει μόνο

> «έργα περιεκτικά από ιστορική και συστηματική άποψη», από τα οποία τα ιστορικά ξεχωρίζουν επιπλέον λόγω «της δικής μου ιστοριογραφίας *μεγάλου ύφους*» και τα οποία προξένησαν στην οικονομία «δημιουργικές στροφές»,

αλλά κλείνει και μ' ένα δικό του πλήρως επεξεργασμένο σοσιαλιστικό σχέδιο για τη μελλοντική κοινωνία, το οποίο είναι

> «ο πρακτικός καρπός μιας *καθαρής* θεωρίας, *η οποία φτάνει μέχρι τις τελευταίες ρίζες*»,

και, γι' αυτό το λόγο, είναι εξίσου αλάνθαστο και μοναδικά σωτήριο όσο και η φιλοσοφία του Ντίρινγκ, διότι

«*μόνο σε εκείνο* το σοσιαλιστικό οικοδόμημα, το οποίο έχω χαρακτηρίσει στα *Μαθήματα της εθνικής και κοινωνικής οικονομίας μου*, μπορεί ένα γνήσιο Έχειν να μπει στη θέση τής απλώς φαινομενικής και προσωρινής ή και βίαιης ιδιοκτησίας». Και το μέλλον δεν έχει παρά να υπακούσει.

Θα μπορούσαμε άνετα να δεκαπλασιάσουμε αυτή την ανθολογία επαίνων του κυρίου Ντίρινγκ από τον κύριο Ντίρινγκ. Μάλλον ήδη από τώρα πρέπει να έχει προκαλέσει κάποιες αμφιβολίες στον αναγνώστη, αν έχει να κάνει πράγματι με φιλόσοφο ή με – αλλά πρέπει να παρακαλέσουμε τον αναγνώστη να κρατήσει ακόμα την κρίση του μέχρι να γνωρίσει από πιο κοντά την ειρημμένη ριζικότητα. Σας δίνουμε την ως άνω ανθολογία μόνο για να δείξουμε ότι δεν έχουμε μπροστά μας ένα συνηθισμένο φιλόσοφο και σοσιαλιστή, ο οποίος απλώς εκφράζει τις σκέψεις του και το αφήνει στην παραπέρα εξέλιξη να αποφασίσει σχετικά με την αξία τους, αλλά μ' ένα πλάσμα εντελώς εξαιρετικό, το οποίο ισχυρίζεται ότι δεν είναι λιγότερο αλάνθαστο από τον Πάπα και που τη μοναδικά σωτήρια διδασκαλία του δεν μπορούμε παρά να την αποδεχτούμε, αν δε θέλουμε να ξεπέσουμε στην πιο απορριπτέα αιρετικότητα. Δεν έχουμε καθόλου να κάνουμε με μία απ' αυτές τις εργασίες, στις οποίες όλες οι σοσιαλιστικές φιλολογίες, και πρόσφατα και η γερμανική, είναι τόσο πλούσιες. Εργασίες, στις οποίες άνθρωποι διαφορετικής ολκής προσπαθούν με τον πιο ειλικρινή τρόπο του κόσμου να ξεκαθαρίσουν ζητήματα, για την απάντηση των οποίων ίσως τους λείπει λίγο-πολύ το υλικό. Εργασίες, στις οποίες πάντα αξίζει να αναγνωριστεί η καλή σοσιαλιστική θέληση, όποιες κι αν είναι οι επιστημονικές και λογοτεχνικές ελλείψεις. Ο κύριος Ντίρινγκ, αντιθέτως, μας προσφέρει θεωρήματα, τα οποία ανακηρύσσει σε έσχατες οριστικές αλήθειες, πλάι στις οποίες, κάθε άλλη γνώμη είναι συνεπώς εκ των προτέρων εσφαλμένη. Όπως κατέχει την αποκλειστική αλήθεια, κατέχει και τη μοναδική αυστηρά επιστημονική μέθοδο έρευνας, σε σύγκριση με την οποία όλες οι άλλες είναι μη επιστημονικές. Ή έχει δίκιο – και τότε έχουμε μπρο-

στά μας τη μεγαλύτερη μεγαλοφυΐα όλων των εποχών, τον πρώτο υπεράνθρωπο, διότι είναι αλάνθαστος. Ή έχει άδικο – και τότε θα ήταν η πιο θανάσιμη προσβολή για τον κύριο Ντίρινγκ, αν παίρναμε επιεικώς υπόψη την ενδεχόμενη καλή του θέληση, όποια κι αν ήταν η κρίση μας.

Αν κατέχει κανείς την έσχατη, την οριστική αλήθεια, καθώς και τη μοναδική αυστηρή επιστημονικότητα, είναι αυτονόητο ότι πρέπει να περιφρονεί αρκετά την υπόλοιπη ανθρωπότητα, που πλανάται και δεν είναι ικανή για επιστημονική σκέψη. Μη μας κάνει, γι' αυτό, εντύπωση, αν ο κύριος Ντίρινγκ μιλάει για τους προγενέστερούς του με τη μεγαλύτερη περιφρόνηση και αν μόνο λίγοι μεγάλοι άντρες, τους οποίους, κατ' εξαίρεση, τους λέει ο ίδιος μεγάλους, βρίσκουν έλεος μπροστά στη ριζικότητά του.

Ας τον ακούσουμε πρώτα για τους φιλόσοφους:

> «Ο Λάιμπνιτς (Leibniz), ο οποίος στερείται κάθε καλύτερης φρόνησης... αυτός ο καλύτερος ανάμεσα σ' όλους τους αυλικούς φιλοσοφούντες.»

Τον Καντ (Kant) μόλις τον ανέχεται, αλλά, μετά απ' αυτόν, όλα γίνανε άνω κάτω:

> «ήρθαν οι αγριότητες και οι ασήμαντες και φαντασιόπληκτες παλαβομάρες των άμεσων επιγόνων, συγκεκριμένα ενός *Φίχτε* (Fichte) και *Σέλινγκ* (Schelling)... τερατώδεις καρικατούρες μιας αμαθούς αστρολογικής φιλοσοφίας της φύσης... τα μετακαντιανά τερατουργήματα» και «παραληρήματα», το αποκορύφωμα των οποίων ήταν «ένας *Χέγκελ* (Hegel)». Ο τελευταίος μιλούσε ένα «χεγκελιανό ιδίωμα» και διάδιδε τη «χεγκελιανή επιδημία» μέσω του «ακόμα και στη μορφή μη επιστημονικού τρόπου» και των «χοντροκομμένων ιδεών» του.

Τους φυσιοδίφες δεν τους αντιμετωπίζει καλύτερα. Όμως, μόνο τον Δαρβίνο τον αναφέρει με τ' όνομά του και, έτσι, πρέπει να περιοριστούμε σ' αυτόν:

«Δαρβινιστική ημιποίηση και επιτηδειότητα στις μεταμορφώσεις με τη χοντροκομμένη στενότητα αντίληψης και την αμβλυμένη δυνατότητα διάκρισης... Κατά τη γνώμη μας, ο ιδιαίτερος δαρβινισμός, με εξαίρεση φυσικά τις θέσεις του Λαμάρκ (Lamarck), αποτελεί *ένα κομμάτι αντιανθρώπινης βαναυσότητας.*»

Τη χειρότερη τύχη απ' όλους την έχουν οι σοσιαλιστές. Με εξαίρεση ενδεχομένως τον Λουί Μπλαν (Louis Blanc) –τον πιο ασήμαντο απ' όλους– είναι όλοι τους αμαρτωλοί και στερούνται της δόξας, την οποία έπρεπε να είχαν πριν (ή μετά) τον κύριο Ντίρινγκ. Και όχι μόνο σ' ό,τι αφορά την αλήθεια και την επιστημονικότητα, αλλά και σ' ό,τι αφορά το χαρακτήρα. Με εξαίρεση τον Μπαμπέφ (Babeuf) και ορισμένους κομμουνάρους του 1871, όλοι οι άλλοι δεν είναι «άντρες». Οι τρεις ουτοπιστές λέγονται «κοινωνικοί αλχημιστές». Του Σεν-Σιμόν (Saint-Simon) του φέρεται με επιείκεια στο βαθμό που τον κατηγορεί ότι «υπερβάλλει» και επισημαίνεται με κάποιο οίκτο ότι έπασχε από θρησκευτική παραφροσύνη. Με τον Φουριέ (Fourier), όμως, ο κύριος Ντίρινγκ χάνει τελείως την υπομονή του.

Γιατί ο Φουριέ

«παρουσίαζε όλα τα στοιχεία της παραφροσύνης... ιδέες, τις οποίες μπορεί κανείς να βρει πιο εύκολα στο τρελοκομείο... τα πιο φανταστικά όνειρα... προϊόντα της παραφροσύνης... Ο ανείπωτα γελοίος Φουριέ», αυτό το «παιδικό μυαλουδάκι», αυτός ο «ηλίθιος» δεν είναι ούτε καν σοσιαλιστής· το Φαλανστήριό του (Phalanstère)[28] δεν είναι καθόλου ορθολογικός σοσιαλισμός, αλλά ένα «κακέκτυπο, που κατασκευάστηκε σύμφωνα με το καλούπι της καθημερινής συναναστροφής».

Και, τέλος,

«αν αυτές οι εκδηλώσεις» (του Φουριέ για τον Νεύ-

τωνα) «...δεν αρκούν για να πειστεί κανείς ότι, στο όνομα του Φουριέ καθώς και σ' όλο το φουριερισμό, μόνο η πρώτη συλλαβή (φου = τρελός), λέει κάτι το αληθινό, τότε *πρέπει ο ίδιος να καταταχθεί σε κάποια κατηγορία ηλιθίων*».

Τέλος, ο Ρόμπερτ Όουεν (Robert Owen)

> «είχε θολές και κακομοιριασμένες ιδέες... η τόσο χοντροκομμένη σκέψη του σε θέματα της ηθικής... κάποιες κοινοτοπίες, που εκφυλίστηκαν σε παραξενιές... ο παράλογος και χοντροκομμένος τρόπος σκέψης... για όλη την πορεία των αντιλήψεων του Όουεν δεν αξίζει σχεδόν τον κόπο να κάνει κανείς μια σοβαρότερη κριτική... η ματαιοδοξία του» κλπ.

Αν, συνεπώς, ο κύριος Ντίρινγκ χαρακτηρίζει ως εξής τους ουτοπιστές με τρόπο εξαιρετικά πνευματώδη ανάλογα με τα ονόματά τους: Σεν-Σιμόν – saint (άγιος), Φουριέ – fou (τρελός), Ανφαντέν (Enfantin) – enfant (παιδί), του λείπει μόνο η εξής προσθήκη: Όουεν – ο weh! (Ουαί και αλίμονο!) και θα έχει καταδικάσει απλώς με τέσσερις λέξεις μια πολύ σημαντική περίοδο της ιστορίας του σοσιαλισμού, και όποιος έχει αμφιβολίες γι' αυτό «θα πρέπει μάλλον ο ίδιος να καταταχθεί σε κάποια κατηγορία ηλιθίων».

Από την ντιρινγκική κρίση σχετικά με τους μεταγενέστερους σοσιαλιστές, θα αναφέρουμε για συντομία μόνο αυτή που αφορά τον Λασάλ (Lassalle) και τον Μαρξ:

> *Λασάλ*: «Σχολαστικά εξεζητημένες προσπάθειες εκλαΐκευσης... πληθωρική σχολαστική... τερατώδες μίγμα γενικής θεωρίας και μικρόψυχες ασημαντότητες... χεγκελιανή δεισιδαιμονία χωρίς νόημα και μορφή... παράδειγμα προς αποφυγήν... έμφυτη στενότητα... κάνει τον καμπόσο με την πιο ασήμαντη ψιλικαντζίδικη πραμάτεια... ο Εβραίος μας ήρωας... λιβελογράφος... χυδαίος... εσωτερική αστάθεια

στην αντίληψη σχετικά με τη ζωή και τον κόσμο.»

Μαρξ: «Στενότητα της αντίληψης... οι εργασίες και οι αποδόσεις του είναι αυτές καθεαυτές, δηλαδή καθαρά, θεωρητικές για το δικό μας τομέα» (την κριτική ιστορία του σοσιαλισμού) «χωρίς μόνιμη σημασία, και σ' ό,τι αφορά τη γενική ιστορία του πνευματικού ρεύματος μπορούν να αναφερθούν το πολύ σαν συμπτώματα επίδρασης ενός κλάδου της νεότερης σχολαστικής των αιρέσεων... Αδυναμία των ικανοτήτων συγκέντρωσης και ταξινόμησης... Οι σκέψεις και το ύφος δεν έχουν μορφή, η γλώσσα παρουσιάζει αναξιοπρεπείς τρόπους... αγγλοφέρνουσα ματαιοδοξία... απάτη... άγριες αντιλήψεις, οι οποίες, στην πραγματικότητα, δεν είναι παρά νόθες ιστορικές και λογικές φαντασιοκοπίες... απατηλές εκφράσεις... προσωπική ματαιοδοξία... ύπουλοι τρόποι... αυθάδης... πνευματώδη καμώματα και τεχνάσματα... κινεζική πολυμάθεια... φιλοσοφική και επιστημονική καθυστέρηση.»

Και τα λοιπά, και τα λοιπά. Γιατί κι αυτά δεν είναι παρά μια μικρή επιπόλαια σταχυολόγηση ανθών από το ροδόκηπο του Ντίρινγκ. Εννοείται ότι, προς το παρόν, δε μας ενδιαφέρει καθόλου αν αυτό το αξιολάτρευτο υβρεολόγιο, το οποίο θα έπρεπε να απαγορεύει στον κύριο Ντίρινγκ –αν είχε έστω κάποια μόρφωση– να βρίσκει *οτιδήποτε* ύπουλο και μεγαλόστομο, είναι επίσης έσχατες οριστικές αλήθειες. Θα προσέχουμε –ακόμα– μην εκδηλώσουμε μια κάποια αμφιβολία σ' ό,τι αφορά τη ριζικότητά τους, γιατί ίσως θα μας απαγόρευαν ακόμα να διαλέξουμε την κατηγορία των ηλιθίων, στην οποία ανήκουμε. Θεωρήσαμε απλώς υποχρέωσή μας να δώσουμε, αφ' ενός, ένα παράδειγμα αυτού, το οποίο ο κύριος Ντίρινγκ ονομάζει

> «το εκλεκτό του προσεκτικού και, με την πραγματική έννοια της λέξης, σεμνού τρόπου έκφρασης»

και, αφ' ετέρου, να διαπιστώσουμε ότι, για τον κύριο Ντίρινγκ, το

απορριπτέο των προγενεστέρων του δεν είναι λιγότερο σίγουρο απ' ό,τι το δικό του αλάνθαστο.

Μετά απ' όλα αυτά, μένουμε με το βαθύτερο σεβασμό μπροστά στη μεγαλύτερη μεγαλοφυΐα όλων των εποχών. Αν, δηλαδή, όλα αυτά είναι έτσι.

Φιλοσοφία

III. Ταξινόμηση – Απριορισμός

Η φιλοσοφία είναι, σύμφωνα με τον κύριο Ντίρινγκ, η ανάπτυξη της ανώτερης μορφής συνείδησης του κόσμου και της ζωής και περιλαμβάνει, με την ευρύτερη έννοια, τις *αρχές* όλης της γνώσης και της θέλησης. Όπου οποιαδήποτε σειρά γνώσεων ή τάσεων ή μια ομάδα μορφών ύπαρξης τεθεί σε αμφισβήτηση για την ανθρώπινη συνείδηση, οι *αρχές* αυτών των μορφών πρέπει να γίνουν αντικείμενο της φιλοσοφίας. Οι αρχές αυτές είναι τα απλά –ή τα έως τώρα υποτιθέμενα απλά– συστατικά μέρη, από τα οποία αποτελείται η πολύπλευρη γνώση και θέληση. Όπως και η χημική σύνθεση των σωμάτων, έτσι και η γενική κατάσταση των πραγμάτων μπορεί να αναχθεί σε βασικές μορφές και βασικά στοιχεία. Αυτά τα τελευταία συστατικά μέρη ή αρχές, από τη στιγμή που θα κατακτηθούν, δεν ισχύουν μονάχα για το άμεσα γνωστό και προσιτό, αλλά και για τον άγνωστο και απρόσιτο για μας κόσμο. Επομένως, οι φιλοσοφικές αρχές αποτελούν το τελευταίο συμπλήρωμα που χρειάζονται οι επιστήμες για να γίνουν ενιαίο σύστημα εξήγησης της φύσης και της ανθρώπινης ζωής. Εκτός από τις βασικές μορφές της όλης ύπαρξης, η φιλοσοφία έχει μόνο δύο πραγματικά αντικείμενα διερεύνησης, δηλαδή τη φύση και τον ανθρώπινο κόσμο. Με βάση αυτό, προκύπτουν για την ταξινόμηση της ύλης μας, *εντελώς αβίαστα*, τρεις ομάδες, δηλαδή ο γενικός σχηματισμός του κόσμου, η διδασκαλία των αρχών της φύσης και, τέλος, η διδασκαλία σχετικά με τον άν-

> *θρωπο. Σ' αυτή τη διάταξη, εμπεριέχεται ταυτόχρονα μια εσωτερική λογική τάξη,* γιατί οι τυπικές βασικές αρχές, οι οποίες ισχύουν για όλο το Είναι, πάνε μπροστά και οι τομείς των επιμέρους αντικειμένων, στους οποίους *θα εφαρμοστούν οι αρχές αυτές, ακολουθούν με τη σειρά της ταξινόμησής τους.*

Αυτά λέει ο κύριος Ντίρινγκ, σχεδόν τελείως επί λέξει.

Συνεπώς, οι *αρχές* μετρούν γι' αυτόν, οι τυπικές αρχές, οι οποίες προκύπτουν από τη *νόηση,* όχι από τον εξωτερικό κόσμο και *οι οποίες πρέπει να εφαρμοστούν στη φύση και στο βασίλειο των* ανθρώπων. Δηλαδή, η φύση και ο άνθρωπος πρέπει να συμμορφωθούν σ' αυτές. Αλλά από πού η νόηση παίρνει αυτές τις αρχές; Από τον εαυτό της; Όχι, γιατί ο ίδιος ο κύριος Ντίρινγκ λέει: Ο καθαρά ιδεατός τομέας περιορίζεται σε λογικά σχήματα και μαθηματικά δομήματα (το τελευταίο, άλλωστε, είναι και λάθος, όπως θα δούμε). Τα λογικά σχήματα μπορούν να αναφέρονται μόνο *σε μορφές* νόησης· εδώ, όμως, πρόκειται μόνο για τις μορφές του *Είναι,* του εξωτερικού κόσμου και τις μορφές αυτές η νόηση δεν μπορεί να τις αντλήσει και να τις παραγάγει ποτέ από τον εαυτό της, αλλά, ίσα-*ίσα μονάχα από τον εξωτερικό κόσμο.* Έτσι, όμως, αντιστρέφεται όλη η σχέση: Οι αρχές δεν είναι το σημείο εκκίνησης της έρευνας, αλλά το τελικό της αποτέλεσμα· δεν εφαρμόζονται στη φύση και στην ιστορία των ανθρώπων, αλλά συνάγονται αφαιρετικά απ' αυτή· δεν είναι η φύση και το βασίλειο των ανθρώπων, που συμμορφώνονται μ' αυτές τις αρχές, αλλά οι αρχές είναι σωστές μόνο στο βαθμό που συμφωνούν με τη φύση και την ιστορία. Αυτή είναι η μοναδική υλιστική αντίληψη των πραγμάτων και η αντίθετη αντίληψη του κυρίου Ντίρινγκ είναι ιδεαλιστική, αναποδογυρίζει τελείως τα πράγματα και κατασκευάζει τον πραγματικό κόσμο από τη νόηση, *από σχήματα ή κατηγορίες, που υπήρχαν κάπου αιωνίως* πριν από τον κόσμο, ακριβώς όπως... *ένας Χέγκελ.*

Πράγματι. Ας βάλουμε την *Εγκυκλοπαίδεια* του Χέγκελ, μ' όλες τις πυρετώδεις φαντασιώσεις της, δίπλα στις έσχατες οριστικές αλήθειες του κυρίου Ντίρινγκ. Στον κύριο Ντίρινγκ, έχουμε, πρώτα, το

γενικό σχηματισμό του κόσμου, ο οποίος στον Χέγκελ ονομάζεται *Λογική*. Έπειτα, και στους δύο, έχουμε την εφαρμογή στη φύση αυτών των σχημάτων, των λογικών κατηγοριών αντίστοιχα: τη φιλοσοφία της φύσης και, τέλος, την εφαρμογή τους στο βασίλειο των ανθρώπων, κάτι το οποίο ο Χέγκελ ονομάζει «φιλοσοφία του πνεύματος». Η «εσωτερική λογική τάξη» της σειράς του Ντίρινγκ μάς οδηγεί, συνεπώς, «εντελώς αβίαστα» πίσω στην *Εγκυκλοπαίδεια* του Χέγκελ, από την οποία έχει παρθεί με μια πίστη, η οποία θα συγκινούσε μέχρι δακρύων τον περιπλανώμενο Ιουδαίο της Χεγκελιανής Σχολής, τον καθηγητή Μισελέ (Michelet) στο Βερολίνο.[29]

Αυτά παθαίνεις, αν δεχτείς «τη Συνείδηση», «τη Νόηση» εντελώς νατουραλιστικά σαν κάτι το δοσμένο, το οποίο είναι εκ των προτέρων το αντίθετο του Είναι, της φύσης. Τότε, όμως, πρέπει να σου φανεί άκρως περίεργο το γεγονός ότι η Συνείδηση και η Φύση, η Νόηση και το Είναι, οι νόμοι της νόησης και οι νόμοι της φύσης ταιριάζουν τόσο πολύ. Αν ρωτήσεις, όμως, τι είναι η Νόηση και η Συνείδηση και από πού προέρχονται, τότε βρίσκεις ότι είναι προϊόντα του ανθρώπινου μυαλού και ότι ο ίδιος ο άνθρωπος είναι προϊόν της φύσης, το οποίο έχει εξελιχθεί μέσα στο περιβάλλον του και μαζί με το περιβάλλον του· και είναι αυτονόητο ότι τα προϊόντα του ανθρώπινου μυαλού, που είναι σε τελευταία ανάλυση επίσης προϊόντα της φύσης, δεν αντιφάσκουν με την υπόλοιπη φυσική αλληλουχία, αλλά αντιστοιχούν μ' αυτή.[30]

Αλλά ο κύριος Ντίρινγκ δεν μπορεί να επιτρέψει στον εαυτό του αυτό τον απλό χειρισμό της υπόθεσης. Δε σκέφτεται μονάχα εν ονόματι της ανθρωπότητας, κάτι το οποίο θα ήταν ήδη πολύ ωραίο, αλλά εν ονόματι των συνειδητών και σκεπτόμενων όντων όλων των ουρανίων σωμάτων.

> Πράγματι, θα ήταν «εξευτελισμός των βασικών μορφών της συνείδησης και της γνώσης, αν θέλαμε να αποκλείσουμε ή έστω να κάνουμε ύποπτη με το επίθετο "ανθρώπινος" την κυριαρχική τους ισχύ, καθώς και την άνευ όρων διεκδίκηση εκ μέρους τους της αλήθειας».

Για να μη δημιουργηθεί η υποψία ότι σε κάποιο άλλο ουράνιο σώμα δύο επί δύο κάνουν πέντε, ο κύριος Ντίρινγκ δεν μπορεί να περιγράψει τη νόηση σαν ανθρώπινη. Έτσι, πρέπει να την ξεκόψει από τη μοναδική πραγματική βάση, πάνω στην οποία υπάρχει για μας, δηλαδή από τον άνθρωπο και τη φύση, και, μ' αυτό τον τρόπο, προσγειώνεται ανώμαλα και χωρίς σωτηρία σε μια ιδεολογία, η οποία τον κάνει επίγονο του «επίγονου» Χέγκελ. Άλλωστε, θα συναντήσουμε τον κύριο Ντίρινγκ κι άλλες φορές σε άλλα ουράνια σώματα.

Είναι αυτονόητο ότι σε μια τέτοια ιδεολογική βάση δεν μπορεί κανείς να ιδρύσει καμιά υλιστική διδασκαλία. Αργότερα, θα δούμε ότι ο κύριος Ντίρινγκ αναγκάζεται, και όχι μόνο μια φορά, να αποδώσει στη φύση λαθραία ένα συνειδητό τρόπο δράσης, δηλαδή εκείνο ακριβώς που γερμανιστί το λέμε Θεό.

Στο μεταξύ, ο φιλόσοφός μας της πραγματικότητας έχει κι άλλους λόγους, που τον κίνησαν να μεταφέρει το θεμέλιο όλης της πραγματικότητας από τον πραγματικό κόσμο στον κόσμο της σκέψης. Γιατί ακριβώς η επιστήμη αυτή του γενικού σχηματισμού του κόσμου, αυτών των τυπικών βάσεων του Είναι, αποτελεί τη βάση της φιλοσοφίας του κυρίου Ντίρινγκ. Αν συμπεράνουμε το σχηματισμό του κόσμου όχι από το κεφάλι μας, αλλά απλώς *μέσω* του κεφαλιού από τον πραγματικό κόσμο, και αν συμπεράνουμε τις βάσεις τού Είναι από αυτό που είναι, τότε δε χρειαζόμαστε φιλοσοφία, αλλά θετικές γνώσεις του κόσμου και των όσων συμβαίνουν σ' αυτόν. Και ούτε αυτό που βγαίνει απ' αυτό είναι φιλοσοφία, αλλά θετική επιστήμη. Όμως, μ' αυτό τον τρόπο, ολόκληρος ο τόμος του κυρίου Ντίρινγκ δεν είναι τίποτα παρά μάταιος κόπος.

Παρακάτω: Αν δε χρειάζεται πια η φιλοσοφία καθεαυτή, τότε δε χρειάζεται ούτε φυσικό σύστημα της φιλοσοφίας. Η άποψη ότι το σύνολο των φυσικών φαινομένων βρίσκεται σε μια συστηματική αλληλουχία, ωθεί την επιστήμη να αποδείξει παντού αυτή τη συστηματική αλληλουχία, τόσο στο επιμέρους όσο και στο σύνολο. Ωστόσο, για μας αλλά και για όλες τις εποχές, παραμένει αδύνατο να φτάσουμε σε μια αντίστοιχη, ολοκληρωμένη, επιστημονική παράσταση αυτής της αλληλουχίας, στη σύνταξη μιας ακριβούς απει-

κόνισης στη σκέψη του παγκόσμιου συστήματος, στο οποίο ζούμε. Αν, σε κάποια στιγμή της εξέλιξης της ανθρωπότητας, δημιουργούνταν ένα τέτοιο οριστικά ολοκληρωμένο σύστημα των παγκόσμιων αλληλουχιών –φυσικών, πνευματικών και ιστορικών– τότε θα ολοκληρωνόταν το βασίλειο της ανθρώπινης γνώσης, και θα σταματούσε η μελλοντική περαιτέρω εξέλιξη της ιστορίας από τη στιγμή που η κοινωνία θα ήταν οργανωμένη σε αρμονία με εκείνο το σύστημα – κάτι το οποίο θα ήταν παράλογο, τελείως παρανοϊκό. Συνεπώς, οι άνθρωποι βρίσκονται μπροστά σε μια αντίφαση: αφ' ενός, να γνωρίσουν το παγκόσμιο σύστημα εξαντλητικά σ' όλη την αλληλουχία του και, αφ' ετέρου, να μην μπορέσουν ποτέ πλήρως να λύσουν αυτό το πρόβλημα εξαιτίας της δικής τους φύσης, αλλά και εξαιτίας της φύσης του παγκόσμιου συστήματος. Η αντίφαση αυτή, όμως, δε βρίσκεται μόνο στη φύση και των δύο παραγόντων: κόσμος και άνθρωποι, αλλά είναι και ο κύριος μοχλός όλης της διανοητικής προόδου και λύνεται καθημερινά και διαρκώς στην ατέρμονη προοδευτική εξέλιξη της ανθρωπότητας, ακριβώς όπως, για παράδειγμα, τα μαθηματικά προβλήματα σε μια απειροστή σειρά ή στα ασύμμετρα κλάσματα. Πραγματικά, η κάθε απεικόνιση του παγκόσμιου συστήματος στη σκέψη παραμένει αντικειμενικά περιορισμένη λόγω της ιστορικής θέσης και υποκειμενικά περιορισμένη λόγω της σωματικής και πνευματικής κατασκευής του δημιουργού της.

Ο κύριος Ντίρινγκ, όμως, δηλώνει εκ των προτέρων ότι ο τρόπος σκέψης του είναι τέτοιος που αποκλείει κάθε διάθεση για μια υποκειμενικά περιορισμένη αντίληψη του κόσμου. Είδαμε και πριν ότι ήταν πανταχού παρών – σ' όλα τα ουράνια σώματα που μπορεί κανείς να φανταστεί. Τώρα, βλέπουμε ότι είναι και παντογνώστης. Έλυσε τα τελευταία προβλήματα της επιστήμης και, έτσι, καθήλωσε με πρόκες και σανίδια το μέλλον όλης της επιστήμης.

Όπως και τις βασικές μορφές του Είναι, έτσι νομίζει ο κύριος Ντίρινγκ ότι μπορεί να βγάλει απριοριστικά από το κεφάλι του όλα τα καθαρά μαθηματικά, δηλαδή χωρίς αξιοποίηση των εμπειριών, που μας προσφέρει ο εξωτερικός κόσμος.

Στα καθαρά μαθηματικά, ο νους οφείλει να ασχο-

ληθεί «με τα δικά του ελεύθερα δημιουργήματα και φαντασίες»· οι έννοιες του αριθμού και του σχήματος είναι το «αντικείμενο που είναι επαρκές για τα μαθηματικά και που παράγεται απ' αυτά τα ίδια» και, επομένως, έχει «μια ισχύ ανεξάρτητη από την *ιδιαίτερη* εμπειρία και το πραγματικό περιεχόμενο του κόσμου».

Το ότι τα καθαρά μαθηματικά ισχύουν ανεξάρτητα από την *ιδιαίτερη* εμπειρία του κάθε ατόμου είναι, βεβαίως, σωστό και αυτό ισχύει για όλα τα διαπιστωμένα γεγονότα όλων των επιστημών, ακόμα και για όλα τα γεγονότα γενικά. Οι μαγνητικοί πόλοι, η σύνθεση του νερού από υδρογόνο και οξυγόνο· το γεγονός ότι ο Χέγκελ έχει πεθάνει και ο κύριος Ντίρινγκ ζει. Όλ' αυτά ισχύουν, ανεξάρτητα από τη δική μου εμπειρία ή την εμπειρία άλλων ατόμων, ακόμα και ανεξάρτητα από την εμπειρία του κυρίου Ντίρινγκ, εφόσον κοιμάται τον ύπνο του δικαίου. Αλλά, στα καθαρά μαθηματικά, ο νους δεν ασχολείται καθόλου μονάχα με τα δικά του δημιουργήματα και φαντασίες. Οι έννοιες του αριθμού και του σχήματος έχουν παρθεί από τον πραγματικό κόσμο και από πουθενά αλλού. Τα δέκα δάχτυλα, με τα οποία οι άνθρωποι έμαθαν να μετρούν, με τα οποία, συνεπώς, έμαθαν να ολοκληρώνουν την πρώτη αριθμητική πράξη, είναι ο,τιδήποτε άλλο εκτός από μια ελεύθερη δημιουργία του νου. Για τη μέτρηση, δε χρειάζονται μονάχα μετρήσιμα αντικείμενα, αλλά και η ικανότητα, στη θεώρηση αυτών των αντικειμένων, να αφήνει κανείς στην άκρη όλες τις υπόλοιπες ιδιότητες εκτός από τον αριθμό τους. Η ικανότητα αυτή είναι το αποτέλεσμα μιας μακρόχρονης ιστορικής εξέλιξης βασισμένης σε εμπειρίες. Όπως και η έννοια αριθμός, έτσι και η έννοια σχήμα έχει παρθεί αποκλειστικά από τον εξωτερικό κόσμο. Δεν ξεπήδησε στο κεφάλι από την καθαρή σκέψη. Χρειάστηκε να υπάρχουν πράγματα, τα οποία είχαν μορφή και οι μορφές των οποίων συγκρίνονταν, προτού μπορέσει να έρθει στο μυαλό η έννοια σχήμα. Τα καθαρά μαθηματικά έχουν σαν αντικείμενο τις μορφές του χώρου και τις ποσοτικές σχέσεις του πραγματικού κόσμου, δηλαδή μια πολύ πραγματική ύλη. Το ότι η ύλη αυτή

εμφανίζεται σε μια εξαιρετικά αφηρημένη μορφή δεν μπορεί παρά να σκεπάζει μόνο επιφανειακά την προέλευσή της από τον εξωτερικό κόσμο. Για να μπορέσουμε να εξετάσουμε τις μορφές και τις σχέσεις αυτές στην καθαρότητά τους, πρέπει να τις χωρίσουμε, όμως, τελείως από το περιεχόμενό τους· να βάλουμε αυτό το περιεχόμενο στην άκρη ως αδιάφορο. Έτσι, αποκτούμε τα σημεία χωρίς διαστάσεις, τις γραμμές χωρίς πάχος και πλάτος, τα a και b και x και y, τις σταθερές και τις μεταβλητές, και έπειτα μονάχα, εντελώς στο τέλος, έρχονται τα δικά μας ελεύθερα δημιουργήματα και φαντασίες του νου, δηλαδή τα φανταστικά μεγέθη. Ούτε το γεγονός ότι τα μαθηματικά μεγέθη φαινομενικά παράγονται το ένα από το άλλο δεν αποδεικνύει ακόμα την προέλευσή τους a priori, αλλά μονάχα την ορθολογική συνάρτησή τους. Πριν φτάσουμε στην ιδέα να παραγάγουμε τη *μορφή* ενός κυλίνδρου από την περιστροφή ενός ορθογώνιου γύρω από μία από τις πλευρές του, πρέπει να έχουμε εξετάσει πρώτα έναν αριθμό πραγματικών ορθογωνίων και κυλίνδρων, έστω σε μια εντελώς ατελή μορφή. Όπως και όλες οι άλλες επιστήμες, τα μαθηματικά έχουν δημιουργηθεί από τις ανάγκες των ανθρώπων: Από τη μέτρηση του εδάφους και του περιεχομένου δοχείων, από τη χρονολογία και τη μηχανική. Όμως, όπως σ' όλους τους τομείς της σκέψης, σε μια συγκεκριμένη βαθμίδα της εξέλιξης διαχωρίζονται από τον πραγματικό κόσμο οι νόμοι, οι οποίοι έχουν συναχθεί από τον πραγματικό κόσμο και αντιπαρατίθενται στον κόσμο αυτό σαν κάτι το αυτοτελές, σαν νόμοι που έρχονται απέξω και στους οποίους ο κόσμος πρέπει να συμμορφωθεί. Έτσι έγιναν τα πράγματα στην κοινωνία και στο κράτος. Έτσι, και όχι αλλιώς, τα καθαρά μαθηματικά *εφαρμόζονται* έπειτα στον κόσμο, παρ' όλο που έχουν παρθεί απ' αυτό τον κόσμο και παρ' όλο που δεν αντιπροσωπεύουν παρά ένα μέρος των μορφών, από τις οποίες συντίθεται αυτός ο κόσμος – και ακριβώς μόνο γι' αυτό το λόγο είναι γενικά εφαρμόσιμα.

Όπως, όμως, ο κύριος Ντίρινγκ νομίζει ότι, από τα μαθηματικά αξιώματα, τα οποία

> «δεν μπορούν ούτε χρειάζονται να αιτιολογηθούν με βάση την καθαρή Λογική»,

μπορεί να παραγάγει και, μετά, να εφαρμόσει στον κόσμο όλα τα καθαρά μαθηματικά χωρίς να προσθέσει τίποτα από την εμπειρία, έτσι νομίζει ότι μπορεί να βγάλει από το κεφάλι του πρώτα τις βασικές μορφές του Είναι, τα απλά συστατικά μέρη όλης της γνώσης, τα αξιώματα της φιλοσοφίας, να παραγάγει απ' αυτά όλη τη φιλοσοφία ή όλο το σχηματισμό του κόσμου και να μπορεί να παραχωρήσει από το ύψος της Μεγαλειότητάς του στη Φύση και στον κόσμο των ανθρώπων αυτή του την αντίληψη. Δυστυχώς, η φύση δεν αποτελείται καθόλου, και ο κόσμος των ανθρώπων μόνο ελάχιστα, από τους Πρώσους του Μάντοϊφελ (Manteuffel) του 1850.[31]

Τα μαθηματικά αξιώματα είναι η έκφραση του εξαιρετικά πενιχρού περιεχομένου της σκέψης, το οποίο τα μαθηματικά πρέπει να το δανειστούν από τη Λογική. Τα αξιώματα αυτά ανάγονται σε δύο.

1. Το όλο είναι μεγαλύτερο από το μέρος. Η φράση αυτή είναι μια καθαρή ταυτολογία, επειδή η ποσοτική έννοια «μέρος» αναφέρεται εκ των προτέρων και με τρόπο καθορισμένο στην έννοια «όλο» και, μάλιστα, με τον εξής τρόπο: Το «μέρος» υποδηλώνει χωρίς περιστροφές ότι το ποσοτικό «όλο» αποτελείται από διάφορα ποσοτικά «μέρη». Με το να το διαπιστώνει αυτό εμφαντικά το λεγόμενο αξίωμα, δεν κάναμε ούτε βήμα μπροστά. Μπορεί κανείς ακόμα να *αποδείξει* σε κάποιο βαθμό αυτή την ταυτολογία, λέγοντας: Το όλο είναι εκείνο, το οποίο αποτελείται από μερικά μέρη· ένα μέρος είναι εκείνο, μερικά του οποίου δημιουργούν ένα όλο. Επομένως, το μέρος είναι μικρότερο από το όλο και εκεί η ερημιά της επανάληψης προβάλλει ακόμα πιο έντονα την ερημιά του περιεχομένου.

2. Αν δύο μεγέθη είναι ίσα μ' ένα τρίτο, τότε είναι ίσα και μεταξύ τους. Το θεώρημα αυτό είναι, όπως το απόδειξε ήδη ο Χέγκελ, ένα συμπέρασμα, την ορθότητα του οποίου εγγυάται η Λογική[32], που είναι συνεπώς αποδεδειγμένο, δηλαδή, βρίσκεται έστω έξω από το χώρο των καθαρών μαθηματικών. Τα υπόλοιπα αξιώματα για την ισότητα και την ανισότητα είναι απλώς λογικές επεκτάσεις αυτού του συμπεράσματος.

Τα ισχνά αυτά θεωρήματα δεν μπορούν να δελεάσουν κανένα ούτε στα μαθηματικά ούτε πουθενά αλλού. Για να προχωρήσουμε,

πρέπει να εμπλέξουμε πραγματικές σχέσεις, σχέσεις και μορφές χώρου, οι οποίες παίρνονται από πραγματικά σώματα. Όλες οι έννοιες της γραμμής, της επιφάνειας, της γωνίας, του πολύγωνου, του κύβου, της σφαίρας κλπ. έχουν παρθεί από την πραγματικότητα. Πρέπει να είσαι πολύ αφελής για να πιστέψεις τους μαθηματικούς, όταν λένε ότι η πρώτη γραμμή δημιουργήθηκε από την κίνηση ενός σημείου στο χώρο, η πρώτη επιφάνεια από την κίνηση μιας γραμμής, το πρώτο σώμα από την κίνηση μιας επιφάνειας κλπ. Ήδη η γλώσσα εξεγείρεται ενάντια σ' αυτό. Ένα τρισδιάστατο μαθηματικό σχήμα ονομάζεται σώμα, corpus solidum (στέρεο σώμα), δηλαδή στα λατινικά ένα χειροπιαστό σώμα. Συνεπώς έχει ένα όνομα, το οποίο δεν πάρθηκε καθόλου από την ελεύθερη φαντασία του νου, αλλά από τη χειροπιαστή πραγματικότητα.

Αλλά προς τι όλες αυτές οι μακρηγορίες; Αφού ο κύριος Ντίρινγκ εξύμνησε συνεπαρμένος, στις σελίδες 42 και 43[33], την ανεξαρτησία των καθαρών μαθηματικών από τον εμπειρικό κόσμο, το a priori τους, την ενασχόλησή τους με τα δικά τους ελεύθερα δημιουργήματα και φαντασίες του νου, λέει στη σελ. 63:

> «Διότι παραβλέπεται εύκολα ότι εκείνα τα μαθηματικά στοιχεία ("αριθμός, μέγεθος, χρόνος, χώρος και γεωμετρική κίνηση") *είναι ιδεατά μόνο στη μορφή τους*,... γι' αυτό τα *απόλυτα μεγέθη* είναι κάτι το εντελώς *εμπειρικό*, αδιάφορο σε ποιο είδος ανήκουν,... αλλά τα μαθηματικά σχήματα μπορούν να χαρακτηριστούν *ξέχωρα από* την εμπειρία και, ωστόσο, επαρκώς.»

Το τελευταίο ισχύει λίγο πολύ για κάθε αφαίρεση, αλλά αυτό δεν αποδείχνει καθόλου ότι δεν είναι αφαίρεση της πραγματικότητας. Στα σχήματα του κόσμου, τα καθαρά μαθηματικά ξεπήδησαν από την καθαρή νόηση· στη φιλοσοφία της φύσης, είναι κάτι το εντελώς εμπειρικό, κάτι που έχει παρθεί από τον εξωτερικό κόσμο και, έπειτα, απομονωθεί απ' αυτόν. Ποιον να πιστέψουμε;

IV. Τα σχήματα του κόσμου

> «Το Είναι, που περικλείει τα πάντα, είναι *ένα και μοναδικό*. Στην αυτάρκειά του, δεν έχει τίποτα δίπλα ούτε υπεράνω του. Η πρόσθεση σ' αυτό ενός δευτέρου Είναι, θα σήμαινε να το κάνεις αυτό που δεν είναι, δηλαδή ένα τμήμα ή ένα συστατικό μέρος ενός πιο περιεκτικού όλου. Όταν, τρόπον τινά, εκτείνουμε την *ενιαία* σκέψη μας σαν πλαίσιο, τίποτα το οποίο πρέπει να μπει σ' αυτή την ενότητα σκέψης δεν μπορεί να διατηρήσει μέσα του μια διττότητα. Τίποτα, όμως, δεν μπορεί και να ξεφύγει απ' αυτή την ενότητα σκέψης... Η ουσία κάθε σκέψης συνίσταται στην ένωση στοιχείων της συνείδησης σε μια ενότητα... Είναι το ενιαίο σημείο της συνένωσης μέσω της οποίας δημιουργήθηκε *η αδιαίρετη έννοια του κόσμου* και αναγνωρίζεται το Σύμπαν σαν κάτι –όπως το δηλώνει ήδη η λέξη– στο οποίο όλα ενώνονται σε μία *ενότητα*.»

Τάδε έφη ο κύριος Ντίρινγκ. Να και η μαθηματική μέθοδος:

> «Το κάθε ζήτημα πρέπει να λυθεί *αξιωματικά* στη βάση απλών θεμελιακών μορφών, σαν να πρόκειται για απλές... βάσεις των μαθηματικών.»

Αυτή η μέθοδος εφαρμόζεται εδώ για πρώτη φορά.

«Το Είναι, που περικλείει τα πάντα, είναι ένα και μοναδικό.» Αν η ταυτολογία –δηλαδή μια επανάληψη στο κατηγορούμενο εκείνου που ήδη έχει εκφραστεί με το υποκείμενο– αποτελεί αξίωμα, τότε εδώ έχουμε ένα καθαρότατο δείγμα. Στο υποκείμενο, ο κύριος Ντίρινγκ μάς λέει ότι το Είναι περικλείει τα πάντα και, στο κατηγορούμενο, ισχυρίζεται ατρόμητος ότι, συνεπώς, δεν υπάρχει τίποτα έξω απ' αυτό. Μα τι κολοσσιαία σκέψη, «δημιουργός συστημάτων»!

Πράγματι, δημιουργός συστημάτων. Προτού συμπληρωθούν 6

γραμμές, ο κύριος Ντίρινγκ έχει μετατρέψει τη *μοναδικότητα* του Είναι στην *ενότητά* του, μέσω της ενιαίας σκέψης μας. Επειδή η ουσία της κάθε σκέψης συνίσταται στη σύνθεσή της σε μια ενότητα, το Είναι, από τη στιγμή που γίνεται σκέψη, το σκέφτονται σαν ενιαίο. Η έννοια του κόσμου είναι, έτσι, μια αδιαίρετη ενότητα και επειδή το *εσκεμμένο* Είναι, η *έννοια του κόσμου*, είναι ενιαίο, έτσι και το πραγματικό Είναι, ο πραγματικός κόσμος, είναι επίσης μια αδιαίρετη ενότητα. Συνεπώς,

> «δεν υπάρχει πια χώρος για τα υπερπέραντα, μόλις το πνεύμα έχει μάθει να συλλαμβάνει το Είναι στην ομοιοειδή του καθολικότητα».

Να μια εκστρατεία, μπροστά στην οποία ωχριούν αυτές κατά Αούστερλιτς, (Austerlitz), Ιένα (Jena), Κένιχγκρετς (Königgrätz) και Σεντάν[34] (Sedan). Σε λίγες προτάσεις μονάχα, ούτε σελίδα, αφού κινητοποιήσαμε το πρώτο αξίωμα, έχουμε ήδη καταργήσει, παραμερίσει και εξοντώσει όλα τα υπερπέραντα, το Θεό, τις ουράνιες στρατιές, τον ουρανό, την κόλαση και το καθαρτήριο, μαζί με την αθανασία της ψυχής.

Πώς φτάνουμε από τη μοναδικότητα του Είναι στην ενότητά του; Απλώς το φανταζόμαστε. Όπως απλώνουμε γύρω του σαν πλαίσιο την ενιαία μας νόηση, το μοναδικό Είναι γίνεται στη νόηση ενιαίο, μια ενότητα νόησης· διότι η ουσία της *κάθε* νόησης συνίσταται στην ενοποίηση των στοιχείων συνείδησης σε μια ενότητα. Η τελευταία αυτή πρόταση είναι απλώς λάθος. Πρώτον, η νόηση συνίσταται τόσο στην ανάλυση των αντικειμένων της συνείδησης στα στοιχεία τους όσο στην ενοποίηση των ομογενών στοιχείων σε μια ενότητα. Χωρίς ανάλυση, δεν υπάρχει σύνθεση. Δεύτερον, η νόηση, αν δε θέλει να κάνει γκάφες, μπορεί να συνενώσει σε μια ενότητα μόνο εκείνα τα στοιχεία της συνείδησης, στις πραγματικές αρχέγονες εικόνες των οποίων ήδη *υπήρχε* η ενότητα αυτή *από πριν*.

Αν περιλάβω μια βούρτσα παπουτσιών στην ενότητα των θηλαστικών, δεν αποκτάει μ' αυτό γαλακτικούς αδένες. Η ενότητα του Είναι, το γεγονός ότι η νόηση έχει το δικαίωμα να το αντιλαμβάνεται σαν ενότητα είναι ακριβώς εκείνο που έπρεπε να αποδειχτεί και,

αν ο κύριος Ντίρινγκ μάς βεβαιώνει ότι το Είναι το σκέφτεται σαν ενιαίο και όχι σαν διττό, τότε δε μας λέει τίποτα περισσότερο από την ασήμαντη γνώμη του. Αν θέλουμε να παρουσιάσουμε καθαρά όλο το σκεπτικό του, έχουμε το εξής: Ξεκινώ με το Είναι. Η σκέψη του Είναι είναι ενιαία. Η νόηση και το Είναι πρέπει, όμως, να συμφωνούν, να υπάρχει μεταξύ τους αντιστοιχία, να «καλύπτονται». Άρα το Είναι είναι και στην πραγματικότητα ενιαίο. Άρα δεν υπάρχει «υπερπέραν». Αν, όμως, ο κύριος Ντίρινγκ είχε μιλήσει τόσο απροκάλυπτα, αντί να μας σερβίρει τους ως άνω χρησμούς, τότε η ιδεολογία του θα ήταν ολοφάνερη. Να θέλεις να αποδείξεις, από την ταυτότητα της νόησης και του Είναι, την πραγματικότητα ενός οποιουδήποτε αποτελέσματος της σκέψης, αυτό ακριβώς ήταν μία από τις πιο τρελές πυρετώδεις φαντασίες... ενός Χέγκελ.

Ο κύριος Ντίρινγκ, ακόμα κι αν ήταν σωστή όλη η αποδεικτική του επιχειρηματολογία, δε θα είχε κερδίσει ούτε σπιθαμή εδάφους από τους σπιριτουαλιστές. Οι σπιριτουαλιστές τού απαντούν σύντομα: Και για μας ο κόσμος *είναι* απλός· η διάσπαση στο εντεύθεν και το εκείθεν υπάρχει μονάχα για την ειδικά γήινη άποψή μας, την επιβαρυμένη με το προπατορικό αμάρτημα· όλο το Είναι καθεαυτό και για τον εαυτό του, δηλαδή μέσα στο Θεό, είναι ένα και μοναδικό. Θα συνοδεύσουν τον κύριο Ντίρινγκ στα προσφιλή του άλλα ουράνια σώματα και θα του δείξουν ένα, ή και περισσότερα, όπου δεν έγινε προπατορικό αμάρτημα, όπου, δηλαδή, δεν υπάρχει ούτε αντίθεση ανάμεσα στο εντεύθεν και το εκείθεν και όπου το ενιαίο του κόσμου είναι απαίτηση της πίστης.

Το πιο κωμικό της υπόθεσης είναι ότι ο κύριος Ντίρινγκ χρησιμοποιεί την οντολογική απόδειξη για την ύπαρξη του Θεού για να αποδείξει τη μη ύπαρξη του Θεού από την έννοια του Είναι. Η απόδειξη αυτή έχει ως εξής: Όταν φανταζόμαστε το Θεό, τότε τον φανταζόμαστε σαν το άκρον άωτον όλων των τελειοτήτων. Στο άκρον άωτον όλων των τελειοτήτων, ανήκει, όμως, πριν απ' όλα η ύπαρξη, γιατί ένα μη υπαρκτό ον είναι αναγκαίως ατελές. Συνεπώς, στις τελειότητες του Θεού πρέπει να λογαριάσουμε και την ύπαρξή του. Άρα ο Θεός πρέπει να υπάρχει. Έτσι ακριβώς συλλογίζεται ο κύριος Ντίρινγκ: Όταν φανταζόμαστε το Είναι, το φανταζόμαστε

σαν *μία* έννοια. Ό,τι περιλαμβάνεται σε μία έννοια, είναι ενιαίο. Άρα, το Είναι δε θα αντιστοιχούσε στην έννοιά του, αν δεν ήταν ενιαίο. Συνεπώς, πρέπει να είναι ενιαίο. Συνεπώς δεν υπάρχει Θεός κλπ.

Όταν μιλάμε για το *Είναι* και *μόνο* για το *Είναι*, τότε η ενότητα μπορεί να συνίσταται μόνο στο ότι όλα τα αντικείμενα, για τα οποία πρόκειται, *είναι*, υπάρχουν. Μόνο στην ενότητα αυτού του Είναι συμπεριλαμβάνονται και σε καμιά άλλη ενότητα. Το κοινό απόφθεγμα ότι όλα τα αντικείμενα *είναι*, δεν μπορεί να τους επιδώσει κι άλλες ιδιότητες, κοινές ή όχι κοινές, αλλά, προς το παρόν, τις αποκλείει όλες από τη θεώρηση. Διότι, αν απομακρυνθούμε έστω ένα χιλιοστό από το απλό βασικό γεγονός, ότι όλα αυτά τα πράγματα έχουν ως κοινό σημείο το Είναι τους, τότε αρχίζουν οι *διαφορές* αυτών των πραγμάτων να εμφανίζονται μπροστά στα μάτια μας και, αν οι διαφορές αυτές συνίστανται στο ότι άλλα είναι άσπρα, άλλα μαύρα, άλλα έμψυχα, άλλα άψυχα, άλλα στο από δω, άλλα στο από κει, αυτό δεν μπορούμε να το συμπεράνουμε από το γεγονός ότι σ' όλα αποδίδεται μονάχα το ότι υπάρχουν.

Η ενότητα του κόσμου δε συνίσταται στο Είναι του, παρ' όλο που το Είναι του αποτελεί προϋπόθεση της ενότητάς του, αφού πρέπει πρώτα να *είναι*, πριν μπορέσει να είναι ενιαίο. Το Είναι είναι, ούτως ή άλλως, ένα ανοιχτό ερώτημα από το σημείο που σταματάει ο ορίζοντάς μας. Η πραγματική ενότητα του κόσμου συνίσταται στην υλικότητά του και αυτή δεν αποδείχτηκε με μερικές ταχυδαχτυλουργικές φράσεις, αλλά μετά από μια μακρόχρονη και επίμονη εξέλιξη της φιλοσοφίας και των φυσικών επιστημών.

Παρακάτω στο κείμενο. Το *Είναι*, για το οποίο ο κύριος Ντίρινγκ μάς μιλά, είναι

> «όχι εκείνο το καθαρό Είναι, το οποίο είναι όμοιο με τον εαυτό του, που πρέπει να στερείται όλων των ιδιαίτερων προσδιορισμών και που πράγματι αντιπροσωπεύει μόνο μια αντεικόνα του *τίποτα* της σκέψης ή της απουσίας της σκέψης».

Πολύ σύντομα, ωστόσο, θα δούμε ότι ο κόσμος του κυρίου Ντί-

ρινγκ βεβαίως αρχίζει με κάποιο Είναι, το οποίο στερείται κάθε εσωτερικής διάκρισης, κίνησης και αλλαγής και, συνεπώς, είναι πράγματι μόνο μια αντιεικόνα του τίποτα της σκέψης, άρα ένα πραγματικό Τίποτα. Μόνο απ' αυτό το Είναι-Τίποτα, αναπτύσσεται η παρούσα διαφοροποιημένη, μεταβλητή κατάσταση του κόσμου, η οποία παριστάνει μια εξέλιξη, ένα *Γίγνεσθαι*· μόνο αφού το καταλάβουμε αυτό, μπορούμε να

> «κρατήσουμε την έννοια του καθολικού Είναι όμοια με τον εαυτό της»

ακόμα και μ' αυτή την αιώνια αλλαγή. Συνεπώς, έχουμε τώρα την έννοια του Είναι σε μια ανώτερη βαθμίδα, που περικλείει την επιμονή και την αλλαγή, το Είναι και το Γίγνεσθαι. Τώρα, που φτάσαμε μέχρι εδώ, διαπιστώνουμε ότι

> «γένος και είδος και, γενικά, το γενικό και το ειδικό αποτελούν τα πιο απλά μέσα διάκρισης, χωρίς τα οποία η σύσταση των πραγμάτων δεν μπορεί να κατανοηθεί».

Πρόκειται, όμως, για μέσα διάκρισης της *Ποιότητας*· κατόπιν τούτου προχωράμε:

> «απέναντι στα γένη, βρίσκεται η έννοια του μεγέθους, σαν έννοια του ομοιογενούς, στην οποία δεν πραγματοποιούνται πια διαφορές του είδους»,

δηλαδή, από την *ποιότητα* περνάμε στην *ποσότητα* και αυτή πάντα είναι *«μετρήσιμη»*.

Ας συγκρίνουμε τώρα αυτό τον «αυστηρό διαχωρισμό των γενικών σχημάτων ενέργειας» και την «πραγματικά κριτική τους άποψη» με τις βαναυσότητες, τα έρημα τοπία και τις πυρετώδεις φαντασίες ενός Χέγκελ. Διαπιστώνουμε ότι η λογική του Χέγκελ αρχίζει από το Είναι, όπως και ο κύριος Ντίρινγκ· ότι το Είναι είναι, τελικά, Τίποτα, όπως και στον κύριο Ντίρινγκ· ότι, απ' αυτό το Είναι-Τίποτα, προχωράμε στο Γίγνεσθαι, το αποτέλεσμα του οποίου είναι η «Ύπαρξη», δηλαδή μια ανώτερη, μια πληρέστερη

μορφή του Είναι – εντελώς όπως και στον κύριο Ντίρινγκ. Η Ύπαρξη οδηγεί στην *ποιότητα*, η ποιότητα στην *ποσότητα* – εντελώς όπως και στον κύριο Ντίρινγκ. Και, για να μη μας λείπει τίποτα το ουσιώδες, ο κύριος Ντίρινγκ μάς λέει αλλού:

> «Από το βασίλειο της αναισθησίας, μπαίνουμε στο βασίλειο της αίσθησης μόνο με ένα *ποιοτικό άλμα*, παρ' όλη την ποσοτική βαθμιαιότητα. Για το άλμα αυτό, μπορούμε να πούμε ότι είναι άπειρα διαφορετικό από την απλή διαβάθμιση μιας και της ίδιας ιδιότητας.»

Αυτή ακριβώς είναι η χεγκελιανή κομβική γραμμή των σχέσεων του μέτρου, στην οποία απλώς η ποσοτική αύξηση ή μείωση σ' ορισμένα κομβικά σημεία προκαλούν ένα *ποιοτικό άλμα*, για παράδειγμα, στο ζεστό ή το κρύο νερό, όπου το σημείο βρασμού και το σημείο πήξης είναι οι κόμβοι, στους οποίους πραγματοποιείται –κάτω από κανονική πίεση– το άλμα σε μια νέα ποιοτική κατάσταση, δηλαδή όπου η ποσότητα μετατρέπεται σε ποιότητα.

Στην έρευνά μας, προσπαθήσαμε επίσης να φτάσουμε μέχρι τις ρίζες, και σαν ρίζες των ριζικών ντιρινγκικών βασικών σχημάτων, βρίσκουμε τις «πυρετώδεις φαντασίες» ενός Χέγκελ, τις κατηγορίες της χεγκελιανής «Λογικής», πρώτο μέρος, τη διδασκαλία του Είναι σε μια αυστηρώς παλαιοχεγκελιανή «σειρά» και ούτε βλέπουμε καν προσπάθεια συγκάλυψης της λογοκλοπής!

Και καθώς ο Κ. Ντίρινγκ δεν ικανοποιείται με την κλοπή, σε βάρος του κατασυκοφαντημένου προδρόμου του, όλης της σχηματικής του Ειναι, έχει το θράσος, αφού έχει δώσει ο ίδιος το παραπάνω παράδειγμα αλματώδους μετατροπής της ποσότητας σε ποιότητα να λέει για τον Μαρξ:

> «Τι κωμικό, για παράδειγμα, να βλέπεις την επίκληση (του Μαρξ) στη συγκεχυμένη αντίληψη του Χέγκελ για το νεφέλωμα, *ότι, δηλαδή, η ποσότητα μετατρέπεται σε ποιότητα!*»

Συγκεχυμένη αντίληψη για το νεφέλωμα! Ποιος μετατρέπεται

εδώ και ποιος είναι κωμικός, κύριε Ντίρινγκ; Συνεπώς, όλα αυτά τα ωραία πραγματάκια όχι μόνο δεν «έχουν αποφασιστεί αξιωματικά» σύμφωνα με τις προδιαγραφές, αλλά εισήχθησαν απλώς απέξω, δηλαδή από τη «Λογική» του Χέγκελ. Και, μάλιστα, με τέτοιο τρόπο, ώστε σ' όλο το κεφάλαιο δε φαίνεται ούτε ίχνος εσωτερικής συνάρτησης, που να μην έχει παρθεί κι αυτή από τον Χέγκελ και, τελικά, το σύνολο καταλήγει σε μια κενή φλυαρία για το χώρο και το χρόνο, την ακινησία και την αλλαγή.

Από το Είναι, ο Χέγκελ φτάνει στην Ουσία, στη διαλεκτική. Εδώ, πραγματεύεται τους όρους αντανάκλασης, τις εσωτερικές τους *αντιθέσεις* και αντιφάσεις, όπως, π.χ., το θετικό και το αρνητικό· έπειτα, περνάει στην αιτιότητα ή τη σχέση αιτίας και αποτελέσματος και κλείνει με την *αναγκαιότητα.* Ο κύριος Ντίρινγκ κάνει ακριβώς το ίδιο. Αυτό που ο Χέγκελ το ονομάζει διδασκαλία της Ουσίας, ο κύριος Ντίρινγκ το μεταφράζει ως εξής: Λογικές ιδιότητες του Είναι. Αυτές, όμως, υπάρχουν προπαντός στον «ανταγωνισμό των δυνάμεων», στις *αντιθέσεις.* Την αντίφαση, αντιθέτως, ο κύριος Ντίρινγκ την αρνείται ριζικά. Θα επανέρθουμε αργότερα σ' αυτό το θέμα. Έπειτα, περνάει στην αιτιότητα και από κει στην *αναγκαιότητα.* Όταν ο κύριος Ντίρινγκ λέει, λοιπόν, για τον εαυτό του:

> «Εμείς, που δε φιλοσοφούμε μέσα από ένα κλουβί»,

τότε μάλλον θέλει να πει ότι φιλοσοφεί μέσα στο κλουβί, δηλαδή το κλουβί του σχηματισμού των κατηγοριών του Χέγκελ.

V. Φιλοσοφία της φύσης. Χρόνος και χώρος

Ερχόμαστε τώρα στη *φιλοσοφία της φύσης.* Εδώ πάλι, ο κύριος Ντίρινγκ έχει κάθε λόγο να είναι δυσαρεστημένος με τους προδρόμους του.

> Η φιλοσοφία της φύσης «έπεσε τόσο χαμηλά, που

> μετατράπηκε σε έρημη ψευδοποίηση, βασισμένη στην άγνοια» και «ξέπεσε στην εκπορνευμένη αμπελοφιλοσοφία ενός Σέλινγκ και Σία, που στριφογυρίζουν στον ιερό χώρο του Απόλυτου και εξαπατούν το κοινό». Η κούραση μας έσωσε απ' αυτές τις «παραμορφωμένες μορφές», αλλά έκανε τόπο ως τώρα μόνο στο «αστήρικτο». «Και σ' ό,τι αφορά το ευρύτερο κοινό, ως γνωστό, η αποχώρηση ενός μεγαλύτερου κομπογιαννίτη αποτελεί συχνά μια ευκαιρία για ένα μικρότερο, αλλά πιο έμπειρο στη συναλλαγή, διάδοχο να ξαναφέρει τα προϊόντα του άλλου κάτω από μια άλλη ταμπέλα.» Οι ίδιοι οι φυσιοδίφες δεν έχουν καθόλου «όρεξη για μια εκδρομή στο βασίλειο των ιδεών με παγκόσμια εμβέλεια». Και ως εκ τούτου, δεν κάνουν τίποτα παρά «συγκεχυμένες απερισκεψίες» στο θεωρητικό τομέα.

Επείγουσα ανάγκη να σωθούν τα πράγματα και να που, ευτυχώς, ο κύριος Ντίρινγκ είναι παρών.

Για να εκτιμήσουμε τώρα σωστά τις ακόλουθες αποκαλύψεις για την εξάπλωση του κόσμου στο χρόνο και την οριοθέτησή του στο χώρο, πρέπει να επανέρθουμε σε ορισμένα σημεία του «σχηματισμού του κόσμου». Στο Είναι αποδίδεται, κι αυτό σύμφωνα με τον Χέγκελ (*Εγκυκλοπαίδεια*, § 93), απεραντοσύνη –ο Χέγκελ την αποκαλεί κακή απεραντοσύνη– και τώρα πάει να εξετάσει αυτή την απεραντοσύνη.

> «Η πιο καθαρή μορφή εμφάνισης μιας απεραντοσύνης, που πρέπει να τη φανταστούμε *χωρίς αντιφάσεις*, είναι η απεριόριστη συσσώρευση των αριθμών στην αριθμητική σειρά… Όπως μπορούμε να προσθέσουμε, σε κάθε αριθμό, άλλη μια μονάδα, χωρίς ποτέ να εξαντλήσουμε τη δυνατότητα να συνεχίσουμε να μετράμε, έτσι και σε κάθε κατάσταση του Είναι προστίθεται στη σειρά μια επόμενη κατάσταση· η απεραντοσύνη συνίσταται στην απεριόριστη παρα-

γωγή αυτών των καταστάσεων. Αυτή η απεραντοσύνη, που τη φανταζόμαστε με ακρίβεια, έχει γι' αυτό το λόγο, μόνο μία και μοναδική βασική μορφή με μία και μοναδική κατεύθυνση. Διότι, ακόμα κι αν είναι αδιάφορο για τη νόησή μας αν σχεδιάσουμε μια αντίθετη κατεύθυνση των συσσωρεύσεων των καταστάσεων, ωστόσο η απεραντοσύνη, που βαδίζει προς τα πίσω, δεν είναι παρά ένα απερίσκεπτο κτίσμα ιδεών. Επειδή, στην πραγματικότητα, θα έπρεπε να τη διατρέξει κανείς σε *αντίθετη* κατεύθυνση, έτσι θα είχε μια απέραντη σειρά αριθμών από πίσω της σε καθεμιά από τις καταστάσεις της. Έτσι, όμως, θα πέφταμε στην ανεπίτρεπτη αντίφαση μιας μετρημένης απέραντης αριθμητικής σειράς. Επομένως, αποδείχτηκε παράλογο να προϋποθέσουμε μια δεύτερη κατεύθυνση της απεραντοσύνης.»

Το πρώτο συμπέρασμα που μπορούμε να εξαγάγουμε απ' αυτή την αντίληψη της απεραντοσύνης είναι ότι η διαπλοκή αιτιών και αποτελεσμάτων στον κόσμο πρέπει κάποτε να είχε μια αρχή:

> «Δεν μπορεί να φανταστεί κανείς έναν άπειρο αριθμό αιτιών, που ήδη πρέπει να έχουν μπει σε μια σειρά, για το λόγο και μόνο ότι προϋποθέτει αριθμημένο το αναρίθμητο.»

Συνεπώς, αποδείχτηκε εδώ μια *τελική αιτία.*
Το δεύτερο συμπέρασμα είναι:

> «Το νόμο του καθορισμένου αριθμού: τη συσσώρευση του ταυτόσημου ενός κάποιου πραγματικού είδους αυτοτελών πραγμάτων μπορούμε να τη φανταστούμε μόνο σαν σχηματισμό ενός ορισμένου αριθμού.» Όχι μόνο ο αριθμός των ουρανίων σωμάτων, που υπάρχει, πρέπει να είναι ορισμένος σε κάθε στιγμή, αλλά το ίδιο ισχύει για το συνολικό αριθμό όλων των πιο μικρών αυτοτελών μερών της ύλης,

που υπάρχουν στον κόσμο. Η τελευταία αναγκαιότητα είναι ο πραγματικός λόγος, γιατί δεν μπορούμε να φανταστούμε καμιά σύνθεση χωρίς άτομα. Κάθε πραγματική διαιρετότητα είναι πάντα πεπερασμένα καθορισμένη και πρέπει να είναι και έτσι, αν θέλουμε να αποφύγουμε την αντίφαση του αριθμημένου αναρίθμητου.

Για τον ίδιο λόγο, όχι μόνο ο μέχρι τώρα αριθμός των περιστροφών της Γης γύρω από τον Ήλιο πρέπει να είναι καθορισμένος, αν και όχι διευκρινίσιμος, αλλά όλες οι περιοδικές φυσικές διαδικασίες πρέπει να είχαν κάποια οποιαδήποτε αρχή και όλες οι διαφοροποιήσεις, όλες οι ποικιλομορφίες της φύσης, που ακολουθούν η μία την άλλη, πρέπει να είναι ριζωμένες σε μια *κατάσταση όμοια με τον εαυτό της*. Αυτή μπορεί να υπήρχε προαιώνια χωρίς αντίφαση, αλλά και αυτή η αντίληψη θα αποκλειόταν, αν ο χρόνος καθεαυτός αποτελούνταν από πραγματικά μέρη και δεν ταξινομούνταν κατ' επιλογή από το νου μας απλώς τοποθετώντας ιδεατά τις δυνατότητες στο χρόνο. Με το πραγματικό και καθεαυτό διαφοροποιημένο περιεχόμενο του χρόνου, τα πράγματα είναι διαφορετικά. Αυτό το πραγματικό γέμισμα του χρόνου με ευδιάκριτα διαφορετικά γεγονότα, καθώς και οι μορφές ύπαρξης αυτού του τομέα ανήκουν στην κατηγορία του μετρήσιμου εξαιτίας της διαφορετικότητάς τους. Ας φανταστούμε μια κατάσταση χωρίς μεταβολές και που, όμοια με τον εαυτό της, δεν παρουσιάζει διαφορές στη διαδοχική σειρά, τότε και η ειδικότερη έννοια του χρόνου μεταβάλλεται στη γενικότερη ιδέα του Είναι. Το τι σημαίνει η συσσώρευση μιας κενής διάρκειας, δεν μπορούμε καν να το βρούμε.

Αυτά λέει ο κύριος Ντίρινγκ και δεν είναι και λίγο ικανοποιημένος με τη σημασία αυτών των ανακαλύψεων. Ελπίζει, πρώτα, «να

μην τις περάσουν τουλάχιστο για μια ασήμαντη αλήθεια». Παρακάτω, λέει:

> «Να θυμόμαστε *τους εξαιρετικά απλούς* τρόπους, με τους οποίους εμείς βοηθήσαμε τις έννοιες της απεραντοσύνης καθώς και την κριτική σ' αυτή να φτάσουν σε *μια εμβέλεια πρωτόγνωρη μέχρι τώρα*... τα στοιχεία της καθολικής αντίληψης περί χώρου και χρόνου, που έχουν διαμορφωθεί τόσο απλά από την παρούσα όξυνση και εμβάθυνσή τους.»

Εμείς βοηθήσαμε! Η παρούσα εμβάθυνση και όξυνση! Ποιοι είμαστε εμείς και πότε είναι το παρόν μας; Ποιος εμβαθύνει και οξύνει;

> «Θέση. Ο κόσμος αρχίζει κάπου στο χρόνο και επίσης, σ' ό,τι αφορά το χώρο, είναι κλεισμένος μέσα σε όρια. Απόδειξη: Αν δεχτείς ότι ο κόσμος δεν έχει κάποια αρχή στο χρόνο, τότε έχει περάσει μια αιωνιότητα μέχρι κάθε δοσμένη στιγμή στο χρόνο και επίσης έχει παρέλθει μια άπειρη σειρά απανωτών καταστάσεων των πραγμάτων στον κόσμο. Το άπειρο μιας σειράς, όμως, συνίσταται στο ότι δεν μπορεί ποτέ να ολοκληρωθεί με τη διαδοχική σύνθεση. Συνεπώς, δεν είναι δυνατό να έχει παρέλθει μια άπειρη σειρά στον κόσμο και η αρχή του κόσμου αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για την ύπαρξή του. Πράγμα που τέθηκε αρχικά προς απόδειξη. Σχετικά με το δεύτερο σημείο, αν υποθέσουμε πάλι το αντίθετο, τότε ο κόσμος θα είναι ένα σύνολο ταυτόχρονα υπαρχόντων πραγμάτων, χωρίς τέλος. Δεν μπορούμε τώρα να φανταστούμε με κανένα τρόπο το μέγεθος ενός ποσού, που δε δίδεται μέσα στα ορισμένα όρια της κάθε θεώρησης, παρά μονάχα με τη σύνθεση των μερών του. Και μπορούμε να φανταστούμε το σύνολο ενός τέτοιου ποσού μονάχα με την ολοκληρωμένη σύνθεση ή την επαναλαμβανόμενη πρόσθεση της μο-

> νάδας στον εαυτό της. Συνεπώς, για να φανταστούμε τον κόσμο που καταλαμβάνει όλους τους χώρους, σαν ένα σύνολο, θα 'πρεπε να θεωρήσουμε τη διαδοχική σύνθεση των μερών ενός άπειρου κόσμου ολοκληρωμένη, δηλαδή ένας χρόνος άπειρος θα έπρεπε να θεωρηθεί ότι έχει παρέλθει με την απαρίθμηση όλων των συνυπαρχόντων πραγμάτων, κάτι το οποίο είναι αδύνατο. Επομένως, δεν μπορούμε να θεωρήσουμε μια άπειρη συσσώρευση πραγματικών όντων σαν ένα σύνολο δοσμένο, πόσο μάλλον σαν *ταυτόχρονα* δοσμένο. Ένας κόσμος δεν είναι άπειρος στην έκτασή του στο χώρο, αλλά κλεισμένος μέσα στα όριά του. Αυτό ήταν το δεύτερο, που έπρεπε να αποδείξουμε.»

Οι φράσεις αυτές έχουν αντιγραφεί κατά λέξη από ένα πασίγνωστο βιβλίο, το οποίο δημοσιεύτηκε το 1781 για πρώτη φορά και έχει τίτλο: *Κριτική του καθαρού Λόγου* του Ιμάνουελ Καντ, όπου ο καθένας μπορεί να τις διαβάσει στο πρώτο μέρος, δεύτερο τμήμα, δεύτερο βιβλίο, δεύτερο κεφάλαιο, δεύτερο μέρος: Η πρώτη αντινομία του καθαρού Λόγου. Στον κύριο Ντίρινγκ, λοιπόν, ανήκει μόνο η δόξα να έχει κολλήσει σε μια σκέψη, που εκφράστηκε από τον Καντ, με το *όνομα* «Νόμος του καθορισμένου αριθμού» και να έχει κάνει την ανακάλυψη ότι, κάποτε στο χρόνο, δεν υπήρχε ακόμα χρόνος, υπήρχε όμως ένας κόσμος. Για όλα τα υπόλοιπα, δηλαδή για όλα όσα έχουν ακόμα κάποιο νόημα στην ανάπτυξη του κυρίου Ντίρινγκ, το «εμείς» είναι ο Ιμάνουελ Καντ και το «παρόν» έχει ηλικία 95 ετών. Βεβαίως, «εξαιρετικά απλό»!

Τι περίεργη που είναι αυτή η «ως τα τώρα άγνωστη εμβέλεια»!

Αλλά ο Καντ δεν παρουσιάζει τις παραπάνω θέσεις καθόλου σαν τελειωμένες με την απόδειξή του. Αντίθετα. Στην απέναντι σελίδα, ισχυρίζεται και αποδείχνει το αντίθετο: Ότι ο κόσμος δεν έχει αρχή στο χρόνο και δεν έχει τέλος στο χώρο· και σ' αυτό ακριβώς τοποθετεί την αντινομία, την άλυτη αντίφαση, ότι το ένα αποδείχνεται, όσο και το άλλο. Άνθρωποι μικρότερης ολκής θα δίσταζαν,

ίσως, μπροστά στο γεγονός ότι «ένας Καντ» βρήκε εδώ μια άλυτη δυσκολία. Όχι, όμως, ο τολμηρός μας κατασκευαστής «ριζικά ιδιόρρυθμων συμπερασμάτων και αναθεωρήσεων»: Ό,τι μπορεί να του χρησιμεύσει από την αντινομία του Καντ, το γράφει αμτόητα και τα υπόλοιπα τα πετάει στην μπάντα.

Η ίδια η υπόθεση λύνεται πολύ απλά. Η αιωνιότητα στο χρόνο, το άπειρο στο χώρο συνίσταται ήδη εκ των προτέρων και, σύμφωνα με την απλή έννοια των λέξεων, στο ότι δεν υπάρχει τέλος προς *καμιά* πλευρά, ούτε προς τα εμπρός ούτε προς τα πίσω, προς τα πάνω ή προς τα κάτω, προς τα δεξιά ή προς τα αριστερά. Αυτό το άπειρο είναι κάτι το τελείως διαφορετικό απ' ό,τι το άπειρο μιας άπειρης σειράς, γιατί αυτή αρχίζει από την αρχή πάντα με «ένα», με κάποιο πρώτο μέλος.

Το για το αντικείμενό μας εφαρμόσιμο αυτής της αντίληψης, σχετικά με τη σειρά, φαίνεται αμέσως, μόλις την εφαρμόσουμε στο χώρο. Η άπειρη σειρά, μεταφερμένη στο χώρο, είναι μια γραμμή, που την τραβάμε επ' άπειρο από ένα καθορισμένο σημείο σε μια καθορισμένη κατεύθυνση. Έχουμε εκφράσει έτσι, έστω και ελάχιστα, το άπειρο του χώρου; Αντίθετα, για να αντιληφθούμε τις διαστάσεις του χώρου, χρειάζονται τουλάχιστον έξι γραμμές που τις τραβάμε απ' αυτό το ένα σημείο σε τριπλές αντίθετες κατευθύνσεις. Ύστερα απ' αυτό, θα είχαμε έξι απ' αυτές τις διαστάσεις. Ο Καντ το κατάλαβε τόσο καλά αυτό, που μετέφερε, έστω έμμεσα μέσω μιας παρακαμπτήριας οδού, την αριθμητική σειρά του στην έννοια του χώρου του κόσμου. Ο κύριος Ντίρινγκ, αντίθετα, μας αναγκάζει να παραδεχτούμε έξι διαστάσεις στο χώρο και, αμέσως μετά, δε βρίσκει λόγια για να εκφράσει την αγανάκτησή του για το μαθηματικό μυστικισμό του Γκάους (Gauss), ο οποίος δεν ήθελε να αρκεστεί στις συνηθισμένες τρεις διαστάσεις του χώρου.[35]

Η προς τις δύο πλευρές άπειρη γραμμή ή σειρά μονάδων έχει κάποιο εικονικό νόημα όταν εφαρμόζεται στο χρόνο. Αν φανταστούμε, όμως, το χρόνο σαν μια γραμμή, που μετριέται από το ένα ή που ξεκινάει από ένα καθορισμένο *σημείο*, τότε είναι σαν να λέμε εκ των προτέρων ότι ο χρόνος έχει κάποια αρχή: Προϋποθέτουμε, δηλαδή, αυτό ακριβώς που θέλουμε να αποδείξουμε. Δίνουμε στο

άπειρο του χρόνου ένα μονόπλευρο, μισό χαρακτήρα· όμως, ένα μονόπλευρο, κομμένο στο μισό άπειρο είναι επίσης μια αντίφαση καθεαυτή, ακριβώς το αντίθετο ενός «άπειρου, το οποίο φανταζόμαστε χωρίς αντιφάσεις». Αυτή την αντίφαση μπορούμε να την ξεπεράσουμε μόνο εφόσον αποδεχτούμε ότι το Ένα, με το οποίο αρχίζουμε να μετράμε τη σειρά, και το σημείο, από το οποίο συνεχίζουμε να μετράμε τη γραμμή, είναι ένα οποιοδήποτε Ένα στη σειρά, ένα οποιοδήποτε σημείο στη γραμμή, που για τη γραμμή ή τη σειρά είναι αδιάφορο προς τα πού τις επεκτείνουμε.

Όμως, τι γίνεται με την αντίφαση της «μετρημένης άπειρης αριθμητικής σειράς»; Θα είμαστε σε θέση να την ερευνήσουμε πιο καλά, μόλις ο κύριος Ντίρινγκ μας δείξει πώς το κατορθώνει να *τις μετρήσει.* Μόλις το καταφέρει να μετρήσει από -∞ (πλην άπειρο) μέχρι το μηδέν, τότε ας ξανάρθει. Είναι σαφές ότι, όπου κι αν αρχίσει να μετράει, αφήνει πίσω του μια άπειρη σειρά και, μαζί της, το πρόβλημα που πρέπει να λύσει. Ας αντιστρέψει μονάχα τη δική του άπειρη σειρά 1+2+3+4... και ας δοκιμάσει να μετρήσει πάλι από το άπειρο τέλος πίσω στο Ένα. Πρόκειται για την ολοφάνερη προσπάθεια ενός ανθρώπου, ο οποίος δε βλέπει καθόλου περί τίνος πρόκειται. Και όχι μόνο αυτό. Όταν ο κύριος Ντίρινγκ ισχυρίζεται ότι έχει μετρηθεί η άπειρη σειρά του χρόνου, που έχει παρέλθει, τότε είναι σαν να ισχυρίζεται ότι ο χρόνος έχει μια αρχή· διότι, αλλιώς, δε θα μπορούσε καν να αρχίσει να «μετράει». Επομένως, παρεμβάλλει για άλλη μια φορά λαθραία σαν προϋπόθεση εκείνο, το οποίο πρέπει να αποδείξει. Η αντίληψη της μετρημένης άπειρης σειράς, με άλλα λόγια, ο νόμος του Ντίρινγκ περί του καθορισμένου αριθμού, που αγκαλιάζει όλο τον κόσμο, είναι, λοιπόν, μια contradictio in adjecto*, δηλαδή εμπεριέχει μέσα της μια αντίφαση και, μάλιστα, μια *παράλογη* αντίφαση.

Ένα πράγμα είναι φανερό: Το άπειρο που έχει τέλος, αλλά δεν έχει αρχή δεν είναι ούτε περισσότερο ούτε λιγότερο άπειρο από το

---

* Contradictio in adjecto: αντίφαση μεταξύ ενός ουσιαστικού και του επιθέτου του.

άπειρο που έχει αρχή, αλλά δεν έχει τέλος. Αν ο κύριος Ντίρινγκ είχε έστω και την παραμικρή διαλεκτική σκέψη, τότε θα καταλάβαινε ότι η αρχή και το τέλος ανήκουν αναγκαία μαζί, όπως ο βόρειος και ο νότιος πόλος, και ότι, αν παραλειφθεί το τέλος, η αρχή γίνεται το τέλος – το ένα τέλος, που έχει η σειρά, και το αντίστροφο. Όλη αυτή η πλάνη θα ήταν αδύνατη χωρίς τη συνήθεια των μαθηματικών να δουλεύουν με άπειρες σειρές. Επειδή, στα μαθηματικά, πρέπει να ξεκινάμε από το καθορισμένο, το πεπερασμένο για να φτάσουμε στο μη καθορισμένο, το άπειρο, όλες οι μαθηματικές σειρές, θετικές ή αρνητικές, πρέπει να αρχίζουν από Ένα, αλλιώς δεν μπορούν να χρησιμεύσουν στους λογισμούς. Όμως, η ιδεατή ανάγκη του μαθηματικού δεν είναι καθόλου νόμος υποχρεωτικός για τον πραγματικό κόσμο.

Άλλωστε, ο κύριος Ντίρινγκ δε θα το καταφέρει ποτέ να φανταστεί το πραγματικό άπειρο χωρίς αντιφάσεις. Το άπειρο *είναι* αντίφαση και γεμάτο από αντιφάσεις. Ήδη αποτελεί αντίφαση το ότι ένα άπειρο πρέπει να συνίσταται από πεπερασμένα και μόνο. Και έτσι είναι. Το περιορισμένο του υλικού κόσμου οδηγεί σε αντιφάσεις όσο και το απεριόριστό του και η κάθε προσπάθεια, όπως είδαμε, να παραμεριστούν αυτές οι αντιφάσεις, οδηγεί σε νέες και ακόμα χειρότερες αντιφάσεις. Το άπειρο, ακριβώς *επειδή* είναι μια αντίφαση, είναι μια άπειρη διαδικασία, που εκτυλίσσεται χωρίς τέλος στο χρόνο και στο χώρο. Η άρση της αντίφασης θα ήταν το τέλος του άπειρου. Ο Χέγκελ ήδη το είχε καταλάβει πολύ σωστά και γι' αυτό μεταχειρίζεται με περιφρόνηση τους κυρίους που σπαζοκεφαλιάζουν γι' αυτή την αντίφαση.

Πάμε παρακάτω. Λοιπόν, ο χρόνος είχε μια αρχή. Τι υπήρχε πριν απ' αυτή την αρχή; Ο κόσμος, όμοιος με τον εαυτό του, σε αμετάβλητη κατάσταση. Επειδή, σ' αυτή την κατάσταση, δεν έρχονται αλλαγές η μία πάνω στην άλλη, η ειδικότερη έννοια του χρόνου μετατρέπεται στη γενικότερη ιδέα του *Είναι*. Πρώτον: Δε μας αφορά καθόλου ποιες έννοιες αλλάζουν στο κεφάλι του κυρίου Ντίρινγκ. Δεν πρόκειται εδώ για *την έννοια του χρόνου*, αλλά για τον *πραγματικό* χρόνο, τον οποίο ο κύριος Ντίρινγκ δεν μπορεί να τον ξεφορτωθεί τόσο εύκολα. Δεύτερο: Όσο κι αν η έννοια του χρόνου με-

τατρέπεται στη γενικότερη ιδέα του Είναι, δεν κάνουμε ούτε ένα βήμα παραπέρα. Διότι οι βασικές μορφές όλου του Είναι είναι ο χώρος και ο χρόνος, και ένα Είναι έξω από το χρόνο είναι τόσο μεγάλη ανοησία, όπως ένα Είναι έξω από το χώρο. Το «περασμένο άχρονο Είναι» του Χέγκελ, καθώς και το «Αμνημόνευτο Είναι»[36] των νεοσελινγκιανών είναι, σε σύγκριση μ' αυτό το Είναι, έξω από το χρόνο, ορθολογικές αντιλήψεις. Γι' αυτό, ο κύριος Ντίρινγκ προχωρεί παρά πολύ προσεκτικά: Βασικά είναι χρόνος, αλλά χρόνος, τον οποίο δεν μπορούμε ουσιαστικά να ονομάσουμε χρόνο: Γιατί ο χρόνος καθεαυτός δεν αποτελείται από πραγματικά μέρη και διαιρείται απλώς από το νου μας, κατά το δοκούν. Μόνο ένα πραγματικό γέμισμα του χρόνου με διακριτά γεγονότα ανήκει σ' αυτό που μπορούμε να μετρήσουμε· δεν μπορεί να βρει κανείς τι σημαίνει η συσσώρευση μιας κενής διάρκειας. Είναι εντελώς αδιάφορο εδώ τι πρέπει να σημαίνει αυτή η συσσώρευση. Το ερώτημα είναι: Ο κόσμος, στην κατάσταση που προϋποθέτουμε εδώ, διαρκεί, περνάει από χρονική διάρκεια; Γνωρίζουμε από καιρό ότι δε βγαίνει τίποτα με το να μετρήσεις μια τέτοια διάρκεια χωρίς περιεχόμενο. Ούτε με το να κάνεις άσκοπα και χωρίς στόχο μετρήσεις στον κενό χώρο, και ο Χέγκελ, λόγω του ανιαρού αυτής της διαδικασίας, ονομάζει αυτό το άπειρο *κακό.* Σύμφωνα με τον κύριο Ντίρινγκ, ο χρόνος υπάρχει μόνο από μέσα από την αλλαγή και όχι η αλλαγή μέσα και από μέσα από το χρόνο. Ακριβώς επειδή ο χρόνος είναι διαφορετικός, ανεξάρτητος από την αλλαγή, μπορείς να τον μετρήσεις μέσα από την αλλαγή, διότι, για να μετρήσεις κάτι, χρειάζεται κάτι άλλο το οποίο διαφέρει απ' αυτό που θα μετρήσεις. Ο χρόνος, στον οποίο δε λαμβάνουν χώρα αναγνωρίσιμες αλλαγές, *δεν παύει να είναι* χρόνος γι' αυτό το λόγο· είναι μάλλον ο *καθαρός* χρόνος, που δεν αγγίζεται από ξένες προσθήκες, συνεπώς είναι ο πραγματικός χρόνος, ο χρόνος σαν τέτοιος. Πράγματι, αν θέλουμε να συλλάβουμε την έννοια του χρόνου σ' όλη την καθαρότητά της, χωρισμένη από όλες τις ξένες και αταίριαστες προσμίξεις, είμαστε αναγκασμένοι να παραμερίσουμε, σαν να μην ανήκουν εδώ, όλα τα διάφορα γεγονότα, τα οποία συμβαίνουν –το ένα δίπλα στο άλλο και το ένα μετά το άλλο– και να φανταστούμε, έτσι, έναν

χρόνο στον οποίο δε συμβαίνει τίποτα. Μ' αυτό τον τρόπο, δεν αφήσαμε την έννοια του χρόνου να καταποντίζεται στη γενική ιδέα του Είναι, αλλά, ίσα ίσα, φτάσαμε στην καθαρή έννοια του χρόνου.

Όλες αυτές οι αντιφάσεις και όλα αυτά τα ακατόρθωτα δεν είναι, όμως, τίποτα μπροστά στη σύγχυση, στην οποία κατέληξε ο κύριος Ντίρινγκ με την όμοια με τον εαυτό της κατάσταση της αρχής του κόσμου. Αν ο κόσμος βρισκόταν κάποτε σε μια κατάσταση, στην οποία δε γινόταν απολύτως καμιά αλλαγή, πώς μπόρεσε, τότε, να περάσει απ' αυτή την κατάσταση στην αλλαγή; Το απόλυτα αμετάβλητο, πόσο μάλλον αν βρισκόταν προαιώνια σ' αυτή την κατάσταση, δεν μπορεί με κανέναν τρόπο να βγει απ' αυτή την κατάσταση από μόνο του και να περάσει στην κατάσταση της κίνησης και της αλλαγής. Επομένως, πρέπει να έχει έρθει απέξω, απέξω από τον κόσμο, μια πρώτη ώθηση, η οποία την έθεσε σε κίνηση. Ως γνωστόν, όμως, η «πρώτη ώθηση» δεν είναι παρά μια άλλη έκφραση για το Θεό. Ο Θεός και το υπερπέραν, τα οποία έλεγε ο κύριος Ντίρινγκ ότι τα είχε τόσο ωραία κατεδαφίσει στο σχηματισμό του κόσμου: Να που ο ίδιος μας τα φέρνει πίσω, και τα δύο, με περισσότερη οξύτητα και βάθος, στη φιλοσοφία της φύσης.

Πάμε παρακάτω. Ο κύριος Ντίρινγκ λέει:

> «Εκεί όπου το μέγεθος ανήκει σ' ένα επίμονο στοιχείο του Είναι, θα παραμείνει αμετάβλητο στην καθοριστικότητά του. Αυτό ισχύει... για την ύλη και τη μηχανική δύναμη.»

Η πρώτη πρόταση δίνει, ας το πούμε παρεμπιπτόντως, ένα πολύτιμο παράδειγμα της αξιωματικά ταυτολογικής μεγαλοστομίας του κυρίου Ντίρινγκ: Όπου δεν αλλάζει το μέγεθος, μένει το ίδιο. Επομένως, η ποσότητα μηχανικής δύναμης, μια και έχει δοθεί στον κόσμο, παραμένει αιωνίως ίδια. Ας αφήσουμε κατά μέρος το γεγονός ότι, στο βαθμό που είναι αυτό σωστό, ο Ντεκάρτ (Descartes) το ήξερε και το είπε στη φιλοσοφία ήδη εδώ και σχεδόν τριακόσια χρόνια,[37] και ότι, στις φυσικές επιστήμες, η διδασκαλία της διατήρησης της δύναμης (ενέργειας) επικρατεί γενικά εδώ και είκοσι χρόνια· ότι ο κύριος Ντίρινγκ δεν τη βελτιώνει καθόλου περιορίζοντάς τη στη

μηχανική δύναμη. Όμως, πού ήταν η μηχανική δύναμη την εποχή της αμετάβλητης κατάστασης; Στο ερώτημα αυτό, ο κ. Ντίρινγκ μας αρνείται επίμονα κάθε απάντηση.

Κύριε Ντίρινγκ, πού ήταν τότε η αιωνίως όμοια με τον εαυτό της μηχανική δύναμη και τι κινούσε; Μας απαντάει:

> «Η αρχική κατάσταση του Σύμπαντος, ή, σαφέστερα, ενός αμετάβλητου Είναι της ύλης, που δεν περικλείει καμιά χρονική συσσώρευση αλλαγών, είναι ένα ζήτημα, το οποίο μπορεί να το απορρίψει μόνο εκείνο το μυαλό που βλέπει το αποκορύφωμα της σοφίας στον αυτοακρωτηριασμό της δημιουργικής του δύναμης.»

Επομένως: Ή θα δεχτείτε, χωρίς να την έχετε κοιτάξει, την αμετάβλητή μου αρχέγονη κατάσταση ή εγώ, ο δημιουργικός Ευγένιος Ντίρινγκ, σας ανακηρύσσω πνευματικούς ευνούχους. Αυτό μπορεί, ίσως, να αποτρέψει μερικούς. Εμείς, που έχουμε δει ήδη μερικά παραδείγματα της δημιουργικής δύναμης του κυρίου Ντίρινγκ, μπορούμε να επιτρέψουμε στον εαυτό μας να αφήσει, προς το παρόν, αναπάντητη την κομψή βρισιά και να ρωτήσουμε ξανά: Αλλά, κύριε Ντίρινγκ, αν δε σας πειράζει, μπορείτε να μας πείτε τι γίνεται με τη μηχανική δύναμη;

Ο κύριος Ντίρινγκ πέφτει αμέσως σε αμηχανία.

> «Πράγματι», τραυλίζει, «η απόλυτη ταυτότητα εκείνης της αρχικής οριακής κατάστασης δε δίνει από μόνη της καμιά αρχή μετάβασης. Ας αναλογιστούμε, όμως, ότι βασικά περίπου το ίδιο συμβαίνει με κάθε παραμικρό νέο κρίκο στην πασίγνωστή μας υπαρξιακή αλυσίδα. Όποιος θέλει, λοιπόν, να προβάλει δυσκολίες στην κύρια περίπτωση μπροστά μας, καλά θα κάνει να προσέξει να μην τις προβάλει σε λιγότερο φανερές περιπτώσεις. Πάνω απ' αυτό, υπάρχει η δυνατότητα αξιοποίησης σταδιακά διαβαθμισμένων ενδιάμεσων καταστάσεων και, επομένως, η γέφυρα της

σταθερότητας είναι ανοιχτή για να φτάσουμε πηγαίνοντας προς τα πίσω μέχρι την εξαφάνιση του εναλλασσόμενου παιχνιδιού. Από καθαρή εννοιολογική άποψη, η σταθερότητα αυτή δε μας βοηθάει να υπερβούμε την κύρια σκέψη, αλλά είναι για μας η βασική μορφή όλης της νομοτέλειας και της κάθε άλλης μετάβασης, έτσι ώστε να έχουμε δικαίωμα να τη χρησιμοποιήσουμε σαν κάτι το ενδιάμεσο ανάμεσα σ' εκείνη την πρώτη ισορροπία και τη διατάραξή της. Αν φανταστούμε, όμως, την –ας την πούμε έτσι (!)– ατάραχη ισορροπία σύμφωνα με τις έννοιες, οι οποίες επιτρέπονται στη σημερινή μας μηχανική χωρίς ιδιαίτερο ενδοιασμό (!), τότε δε θα ήταν δυνατό να δείξουμε πώς η ύλη μπορεί να έχει φτάσει στο παιχνίδι των αλλαγών». Πέρα από τη μηχανική των μαζών, υπάρχει και μια αλλαγή της μαζικής κίνησης στην κίνηση των πιο μικρών σωματιδίων, αλλά πώς γίνεται αυτή «δεν έχουμε γι' αυτό μέχρι τώρα καμιά γενική αρχή στη διάθεσή μας και δεν πρέπει, λοιπόν, να εκπλησσόμαστε αν αυτά τα γεγονότα καταλήξουν κάπως *στο σκοτάδι*».

Αυτά είναι όλα όσα έχει να μας πει ο κύριος Ντίρινγκ. Και, πράγματι, δε θα έπρεπε να βλέπουμε το αποκορύφωμα της σοφίας μόνο στον αυτοακρωτηριασμό της δημιουργικής δύναμης, αλλά και στην τυφλή παιδική πίστη, αν θέλουμε να χορτάσουμε μ' αυτές τις αληθινά αξιοθρήνητες σαθρές υπεκφυγές και τρόπους έκφρασης. Ο κύριος Ντίρινγκ παραδέχεται ότι η απόλυτη ταυτότητα δεν μπορεί να αλλάξει από μόνη της. Δεν υπάρχει κανένα μέσο από μόνο του, μέσω του οποίου η απόλυτη ισορροπία μπορεί να περάσει σε κίνηση. Τότε τι υπάρχει; Τρεις λανθασμένοι, σαθροί τρόποι.

Πρώτον: Είναι εξίσου δύσκολο να αποδειχτεί η μετάβαση του κάθε παραμικρού κρίκου στον επόμενο μέσα στην τόσο γνωστή μας αλυσίδα της ύπαρξης. Ο κύριος Ντίρινγκ φαίνεται να περνάει τους αναγνώστες του για βρέφη. Διότι η απόδειξη των επιμέρους μετα-

βάσεων και συναρτήσεων των πιο μικρών κρίκων στην αλυσίδα της ύπαρξης είναι ακριβώς το περιεχόμενο των φυσικών επιστημών και, όταν κάτι δεν πάει καλά κάπου εκεί, κανενός μα κανενός, ούτε του κύριου Ντίρινγκ, δεν του περνάει από το μυαλό να εξηγήσει την κίνηση που ήδη γίνεται κίνηση από το Τίποτα, αλλά πάντα μόνο από τη μεταβίβαση, τη μετατροπή ή τη συνέχιση μιας προηγούμενης κίνησης. Εδώ, όμως, πρόκειται ομολογουμένως για το εξής: Να κάνεις την κίνηση να δημιουργηθεί από την ακινησία, δηλαδή *από το Τίποτα*.

Δεύτερο: έχουμε τη «γέφυρα της σταθερότητας». Δε μας βοηθάει αυτή, βέβαια, να ξεπεράσουμε τις δυσκολίες καθαρά εννοιολογικά, έχουμε το δικαίωμα, ωστόσο, να *τη χρησιμοποιήσουμε* σαν διαμεσολάβηση ανάμεσα στην ακινησία και την κίνηση. Δυστυχώς, η σταθερότητα της ακινησίας συνίσταται στη *μη* κίνηση· πώς, επομένως, να παραχθεί κίνηση μ' αυτό τον τρόπο, παραμένει πιο μυστηριώδες από ποτέ. Όσο κι αν ο κύριος Ντίρινγκ αναλύει τη μετάβασή του από το Τίποτα της κίνησης στην καθολική κίνηση σε άπειρα μικρά μέρη και όση μεγάλη χρονική διάρκεια κι αν τους αποδίδει, πάλι δε θα έχουμε προχωρήσει ούτε δεκακισχιλιοστό του χιλιοστόμετρου. Διότι δε γίνεται να φτάσουμε από το Τίποτα στο Κάτι χωρίς πράξη δημιουργίας, ακόμα και αν αυτό το Κάτι θα ήταν όσο μικρό είναι και ένα μαθηματικό διαφορικό. Η γέφυρα του συνεχούς, λοιπόν, δεν είναι ούτε γαϊδουρογέφυρα, και μόνο ο κύριος Ντίρινγκ την περνάει.

Τρίτο. Όσο θα ισχύει η σημερινή μηχανική –και, σύμφωνα με τον κύριο Ντίρινγκ, είναι ένας από τους πιο ουσιώδεις μοχλούς για τη διαμόρφωση της σκέψης– δεν μπορούμε καν να εξηγήσουμε πώς φτάνουμε από την ακινησία στην κίνηση. Όμως, η μηχανική θεωρία της θερμότητας μας δείχνει ότι η μαζική κίνηση, κάτω από ορισμένες συνθήκες, μετατρέπεται σε μοριακή κίνηση (παρότι και εδώ η κίνηση προκύπτει από κάποια άλλη κίνηση, αλλά ποτέ από ακινησία) και αυτό –μας υποδείχνει ντροπαλά ο κύριος Ντίρινγκ– θα μπορούσε να αποτελέσει γέφυρα ανάμεσα στο αυστηρά στατικό (το ισόρροπο) και το δυναμικό (το κινούμενο). Οι διαδικασίες αυτές, όμως, καταλήγουν, «ολίγον στο σκοτάδι». Και ο κύριος Ντίρινγκ

ακριβώς αυτό κάνει: Μας αφήνει στο σκοτάδι. Εκεί οδηγηθήκαμε μ' όλη την εμβάθυνση και μ' όλη την όξυνση: Χωθήκαμε όλο και πιο βαθιά σε όλο και οξύτερες ανοησίες και, τελικά, θα καταλήξουμε όπου αναγκαστικά έπρεπε να καταλήξουμε: Στο «σκοτάδι». Αυτό, όμως, δεν ενοχλεί και πολύ τον κύριο Ντίρινγκ. Στην επόμενη κιόλας σελίδα, έχει τα μούτρα να ισχυριστεί ότι

> «μπόρεσε να δώσει ένα πραγματικό περιεχόμενο στην έννοια της όμοιας με τον εαυτό της διάρκειας, το οποίο βγαίνει άμεσα από τη συμπεριφορά της ύλης *και των μηχανικών δυνάμεων*».

Και αυτός ο άνθρωπος χαρακτηρίζει άλλους «κομπογιαννίτες». Ευτυχώς, μας μένει μια παρηγοριά μ' όλη αυτή την αβοήθητη πλάνη και σύγχυση «στο σκοτάδι» και αυτή μας ευφραίνει πράγματι την καρδιά:

> «Τα μαθηματικά των κατοίκων άλλων ουρανίων σωμάτων δεν μπορούν να στηριχτούν σε άλλα αξιώματα από τα δικά μας!»

VI. Φιλοσοφία της φύσης. Κοσμογονία, Φυσική, Χημεία

Στη συνέχεια τώρα, ερχόμαστε στις θεωρίες σχετικά με τον τρόπο που σχηματίστηκε ο σημερινός κόσμος.

> «Η καθολική κατάσταση διασποράς της ύλης, πρέπει να ήταν ήδη η βασική αντίληψη των Ιώνων φιλοσόφων. Ιδιαίτερα, όμως, μετά από τον Καντ, η υπόθεση κάποιου αρχικού νεφελώματος έπαιξε νέο ρόλο, που η βαρύτητα και η ακτινοβολία θερμότητας εξασφάλιζαν το βαθμιαίο σχηματισμό των επιμέρους στερεών ουρανίων σωμάτων. Η θεωρία της μηχανικής θερμότητας της εποχής μας επιτρέπει να βγά-

λουμε πολύ πιο καθοριστικά συμπεράσματα σχετικά με τις προηγούμενες καταστάσεις του σύμπαντος. Παρ' όλα αυτά, «η αεριώδης κατάσταση διασποράς μπορεί να αποτελέσει σημείο εκκίνησης για την εξαγωγή σοβαρών συμπερασμάτων μόνο εφόσον μπορούμε να προσδιορίσουμε πιο καθοριστικά εκ των προτέρων το μηχανικό σύστημα μέσα της. Αλλιώς, δε θα μείνει μόνο η ιδέα πράγματι άκρως νεφελώδης, αλλά το αρχικό νεφέλωμα θα γίνει όλο και πιο πυκνό και αδιαπέραστο όσο προχωρούμε από συμπέρασμα σε συμπέρασμα... Προς το παρόν, όλα μένουν στο αόριστο και άμορφο μιας ιδέας περί διάχυσης, η οποία δεν μπορεί να προσδιοριστεί περισσότερο». Έτσι «αυτό το αεριώδες σύμπαν δε μας δίνει παρά μια εξαιρετικά αεριώδη αντίληψη».

Η καντιανή θεωρία σχετικά με τη γέννηση όλων των τωρινών ουρανίων σωμάτων από περιστρεφόμενες μάζες[15] ήταν η μεγαλύτερη πρόοδος που έκανε η αστρονομία από τον Κοπέρνικο μέχρι σήμερα. Για πρώτη φορά, κλονίστηκε η αντίληψη ότι η φύση δεν έχει ιστορία μέσα στο χρόνο. Μέχρι τότε, θεωρούσαν ότι τα ουράνια σώματα έμειναν από την αρχή στις ίδιες πάντα τροχιές και καταστάσεις· και, αν ακόμα, στα επιμέρους ουράνια σώματα, τα οργανικά όντα πέθαιναν, ωστόσο τα γένη και τα είδη θεωρούνταν αμετάβλητα. Η φύση, βέβαια, βρισκόταν φανερά σε συνεχή κίνηση, αλλά η κίνηση αυτή εμφανιζόταν σαν η αδιάκοπη επανάληψη των ίδιων διαδικασιών. Ο Καντ επέφερε το πρώτο ρήγμα σ' αυτή την αντίληψη, που ανταποκρινόταν τελείως στο μεταφυσικό τρόπο σκέψης και, μάλιστα, με τόσο επιστημονικό τρόπο, ώστε να ισχύουν ακόμα και σήμερα οι περισσότερες από τις αποδείξεις του. Βέβαια, η θεωρία του Καντ εξακολουθεί να είναι, μέχρι τώρα, μια υπόθεση, αν τα πάρει κανείς αυστηρά. Όμως, ούτε το παγκόσμιο σύστημα του Κοπέρνικου[38] δεν είναι μέχρι σήμερα τίποτα παραπάνω απ' αυτό και η επιστημονική αντιπαράθεση ενάντια στη θεωρία του Καντ σώπασε μετά από τη φασματοσκοπική απόδειξη τέτοιων πύ-

ρινων αεριωδών μαζών στο στερέωμα, μια απόδειξη που κατέρριψε την κάθε αντίρρηση. Ούτε ο κύριος Ντίρινγκ δεν μπορεί να βγάλει άκρη με την κατασκευή του κόσμου χωρίς μια τέτοια νεφελώδη φάση. Ωστόσο, εκδικείται απαιτώντας να του δείξουν το σ' αυτή τη νεφελώδη κατάσταση δοσμένο μηχανικό σύστημα και στολίζοντας τη νεφελώδη κατάσταση με όλων των ειδών τα περιφρονητικά επίθετα, επειδή δεν μπορούν να του το δείξουν. Η σημερινή επιστήμη, δυστυχώς, δεν μπορεί να χαρακτηρίσει αυτό το σύστημα με τρόπο ικανοποιητικό για τον κύριο Ντίρινγκ. Ούτε μπορεί να απαντήσει σε πολλά άλλα ερωτήματα.

Στο ερώτημα «γιατί οι κούβακες δεν έχουν ουρά;» μπορεί να απαντήσει μέχρι τώρα μόνο: «γιατί την έχασαν». Αν θέλει, όμως, κανείς να δείξει μεγάλο ζήλο και να πει ότι όλα αυτά βρίσκονται στο αόριστο και το άμορφο μιας ιδέας της απώλειας, η οποία δεν μπορεί να καθοριστεί με περισσότερη ακρίβεια, και ότι είναι μια εξαιρετικά αεριώδης αντίληψη, τότε δε θα προχωρούσαμε ούτε ένα βήμα με τέτοιες παρόμοιες εφαρμογές της ηθικής στις φυσικές επιστήμες. Τέτοιες αντιπάθειες και εκδηλώσεις δυσφορίας μπορεί κανείς να τις προβάλλει πάντα και παντού και, ακριβώς γι' αυτό το λόγο, δεν ταιριάζουν ποτέ πουθενά. Ποιος εμποδίζει τον κύριο Ντίρινγκ να ανακαλύψει ο ίδιος το μηχανικό σύστημα του αρχικού νεφελώματος;

Ευτυχώς για μας, μαθαίνουμε τώρα ότι η νεφελώδης μάζα του Καντ

> «πολύ απέχει από το να συμπίπτει με μια πλήρως ταυτόσημη κατάσταση του παγκόσμιου μέσου ή, με μια άλλη διατύπωση, με την όμοια με τον εαυτό της κατάσταση της ύλης».

Ένα πραγματικό ευτύχημα για τον Καντ, ο οποίος μπορούσε να είναι ικανοποιημένος ότι μπόρεσε να επιστρέψει από τα υπάρχοντα ουράνια σώματα στην αεριώδη σφαίρα και ο οποίος δεν είχε καν την παραμικρή ιδέα για την όμοια με τον εαυτό της κατάσταση της ύλης! Ας σημειώσουμε παρεμπιπτόντως ότι, αν, στις σημερινές φυσικές επιστήμες, η αεριώδης σφαίρα του Καντ ονομάζεται αρ-

χικό νεφέλωμα, αυτό εννοείται, φυσικά, μόνο σχετικά. Αφ' ενός, είναι αρχικό νεφέλωμα σαν αρχή των υπαρκτών ουρανίων σωμάτων και, αφ' ετέρου, η πιο πρώιμη μορφή της ύλης, στην οποία μπορούμε μέχρι τώρα να ανατρέξουμε. Αυτό δεν αποκλείει καθόλου, αλλά μάλλον προϋποθέτει ότι η ύλη, πριν γίνει αρχικό νεφέλωμα, έχει περάσει από μια άπειρη σειρά άλλων μορφών.

Ο κύριος Ντίρινγκ καταλαβαίνει εδώ το πλεονέκτημά του. Ενώ εμείς, με την επιστήμη μας, μένουμε, για την ώρα, στο προσωρινό αρχικό νεφέλωμα, η δική του επιστήμη των επιστημών τον βοηθάει να πάει πολύ πιο πίσω σ' αυτή την

> «κατάσταση του παγκόσμιου μέσου, η οποία δεν μπορεί να κατανοείται ούτε σαν καθαρά στατική με τη σημερινή έννοια ούτε σαν δυναμική»

– που δεν κατανοείται συνεπώς καθόλου.

> «Η ενότητα της ύλης και της μηχανικής δύναμης, την οποία ονομάζουμε παγκόσμιο μέσο, είναι μια –ας την πούμε έτσι– Λογική – πραγματική φόρμουλα για να καταδειχτεί η όμοια με τον εαυτό της κατάσταση της ύλης σαν προϋπόθεση όλων των μετρήσιμων σταδίων ανάπτυξης.»

Είναι ολοφάνερο ότι δεν ξεφορτωθήκαμε καθόλου ακόμα την όμοια με τον εαυτό της αρχική κατάσταση της ύλης. Εδώ, ονομάζεται ενότητα της ύλης και μηχανική δύναμη και αυτό, μάλιστα, σαν λογική-πραγματική φόρμουλα κλπ. Μόλις σταματήσει, επομένως, η ενότητα της ύλης και της μηχανικής δύναμης, αρχίζει η κίνηση.

Η λογική-πραγματική φόρμουλα δεν είναι τίποτε άλλο από μια κουτσή προσπάθεια να γίνουν οι χεγκελιανές κατηγορίες του «καθεαυτού» και του «για τον εαυτό του» χρήσιμες για τη φιλοσοφία της πραγματικότητας.

Στο «καθεαυτό», βρίσκεται στον Χέγκελ η αρχική ταυτότητα των μη αναπτυγμένων αντιθέσεων κρυμμένων σ' ένα πράγμα, σε μια διαδικασία και σε μια έννοια· στο «για τον εαυτό του», εμφανίζονται η διάκριση και ο διαχωρισμός αυτών των κρυμμένων στοι-

χείων και ξεκινάει η ανταγωνιστικότητά τους. Άρα, πρέπει να φανταστούμε την ακίνητη αρχική κατάσταση σαν ενότητα της ύλης και της μηχανικής δύναμης και τη μετάβαση προς την κίνηση σαν χωρισμό και αντιπαράταξη. Αυτό που κερδίσαμε μ' αυτό τον τρόπο, δεν είναι η απόδειξη της πραγματικότητας εκείνης της φανταστικής αρχικής κατάστασης, αλλά μόνο το ότι μπορούμε να την περιλάβουμε στη χεγκελιανή κατηγορία του «καθεαυτού», καθώς και ότι σταματάει εξίσου φανταστικά να υπάγεται στην κατηγορία του «για τον εαυτό του». Βοήθεια, Χέγκελ!

Η ύλη, λέει ο κύριος Ντίρινγκ, είναι ο φορέας κάθε πραγματικού. Απ' αυτό βγαίνει ότι δεν μπορεί να υπάρχει μηχανική δύναμη έξω από την ύλη. Επιπλέον, η μηχανική δύναμη είναι μια κατάσταση της ύλης. Μόνο στην αρχική κατάσταση, στην οποία δε συνέβαινε τίποτα, η ύλη και η κατάστασή της, η μηχανική δύναμη, ήταν ένα και αυτό. Έπειτα, από τη στιγμή που κάτι άρχισε να συμβαίνει, η κατάσταση πρέπει να έχει ξεχωριστεί από την ύλη. Συνεπώς, πρέπει να αρκεστούμε σε τέτοιες μυστικιστικές φράσεις, καθώς και στην εγγύηση ότι η ίδια με τον εαυτό της κατάσταση δεν ήταν ούτε στατική ούτε δυναμική ούτε σε ισορροπία ούτε σε κίνηση.

Δεν ξέρουμε καθόλου ακόμα, πού ήταν η μηχανική δύναμη σε κείνη την κατάσταση και πώς μπορούμε να φτάσουμε, από την απόλυτη ακινησία, στην κίνηση χωρίς ώθηση απέξω, δηλαδή χωρίς Θεό.

Πριν από τον κύριο Ντίρινγκ, οι υλιστές μιλούσαν για ύλη και κίνηση. Εκείνος περιορίζει την κίνηση στη μηχανική δύναμη ως δήθεν βασική μορφή της και, μ' αυτό τον τρόπο, καθιστά αδύνατο για τον εαυτό του να κατανοήσει την πραγματική συνάρτηση ανάμεσα στην ύλη και την κίνηση, την οποία, άλλωστε, δεν καταλάβαιναν ούτε οι προγενέστεροι υλιστές. Και όμως, η υπόθεση είναι αρκετά απλή. *Η κίνηση είναι ο τρόπος ύπαρξης της ύλης.* Ποτέ και πουθενά δεν υπήρξε ύλη χωρίς κίνηση ούτε μπορεί να υπάρχει. Η κίνηση στο σύμπαν, η μηχανική κίνηση μικρότερων μαζών στα επιμέρους ουράνια σώματα, η μοριακή ταλάντωση σαν θερμότητα ή σαν ηλεκτρικό ή μαγνητικό ρεύμα, η χημική αποσύνθεση και ένωση, η οργανική ζωή – το κάθε ξεχωριστό υλικό άτομο στον κόσμο σε κάθε δοσμένη στιγμή βρίσκεται στη μία ή την άλλη αυτών των μορφών

κίνησης ή και σε μερικές ταυτόχρονα. Η κάθε ηρεμία, η κάθε ισορροπία είναι μόνο σχετική, έχει μόνο νόημα σε σχέση με τη μία ή την άλλη μορφή κίνησης. Για παράδειγμα: Ένα σώμα μπορεί να βρίσκεται στη Γη σε κατάσταση μηχανικής ισορροπίας, μπορεί να βρίσκεται σε κατάσταση ηρεμίας από μηχανική άποψη· αυτό δεν το εμποδίζει καθόλου να συμμετέχει στην κίνηση της Γης, όπως και στην κίνηση όλου του ηλιακού συστήματος· ούτε εμποδίζει τα πιο μικρά του φυσικά σωματίδια να εκτελούν τις ταλαντώσεις που καθορίζονται από τη θερμοκρασία του ούτε τα άτομά του να περνούν από μια χημική διαδικασία. Ύλη χωρίς κίνηση είναι το ίδιο αδιανόητο όπως κίνηση χωρίς ύλη. Γι' αυτό, η κίνηση είναι εξίσου αδύνατο να δημιουργηθεί και να καταστραφεί όπως και η ίδια η ύλη. Η παλαιότερη φιλοσοφία (Ντεκάρτ, Descartes) το εκφράζει ως εξής: Η ποσότητα της κίνησης που υπάρχει στον κόσμο είναι πάντα η ίδια.[37] Συνεπώς, η κίνηση δεν μπορεί να παράγεται, αλλά μόνο να μεταβιβάζεται. Όταν η κίνηση μεταβιβαστεί από ένα σώμα σ' ένα άλλο, μπορούμε να τη βλέπουμε –στο βαθμό που μεταβιβάζει τον εαυτό της σαν ενεργητική– σαν αιτία της κίνησης και, στο βαθμό που τη μεταβιβάζουν, σαν παθητική. Την ενεργητική κίνηση τη λέμε *δύναμη*, την παθητική *εκδήλωση δύναμης*. Επομένως, είναι ολοφάνερο ότι η δύναμη είναι το ίδιο μεγάλη με την εκδήλωσή της, γιατί στις δύο περιπτώσεις είναι η *ίδια* κίνηση, που διεξάγεται.

Έτσι, μια ακίνητη κατάσταση της ύλης αποδείχνεται σαν μία από τις πιο κενές και άνοστες αντιλήψεις, σαν καθαρό «παραλήρημα». Για να φτάσει κανείς σε μια τέτοια κατάσταση, πρέπει να φανταστεί τη σχετική, μηχανική ισορροπία, στην οποία μπορεί να βρίσκεται ένα σώμα σ' αυτή τη Γη, σαν απόλυτη ηρεμία και έπειτα να το μεταβιβάσει σ' όλο το σύμπαν. Αυτό γίνεται, βέβαια, ευκολότερο, αν περιορίσει κανείς την καθολική κίνηση στη μηχανική δύναμη και μόνο. Έπειτα, ο περιορισμός της κίνησης στη μηχανική δύναμη και μόνο έχει και το προτέρημα ότι μπορούμε να φανταστούμε τη δύναμη σε ηρεμία, σαν δεμένη, άρα σαν στιγμιαία αδρανή. Διότι, αν η μεταβίβαση μιας κίνησης –κι αυτό συμβαίνει συχνά– αποτελεί μια κάπως περίπλοκη διαδικασία, στην οποία ανήκουν διάφοροι ενδιάμεσοι κρίκοι, τότε μπορούμε να αναβάλουμε την πραγματική μεταβίβαση

σε μια οποιαδήποτε στιγμή, παραλείποντας τον τελευταίο κρίκο της αλυσίδας. Για παράδειγμα, γεμίζουμε ένα όπλο και διαλέγουμε τη στιγμή που θα πραγματοποιηθεί η εκκένωση με το πάτημα της σκανδάλης, δηλαδή η μεταβίβαση της κίνησης, που απελευθερώθηκε με την καύση του μπαρουτιού. Επομένως, μπορεί κανείς να φανταστεί ότι η ύλη ήταν φορτισμένη με δύναμη στη διάρκεια της ακίνητης, όμοιας με τον εαυτό της, κατάστασής της και αυτό φαίνεται να εννοεί ο κύριος Ντίρινγκ –αν εννοεί τίποτα– όταν μιλάει για ενότητα της ύλης και της μηχανικής δύναμης. Η αντίληψη αυτή είναι παράλογη, γιατί μεταβιβάζει στο σύμπαν σαν απόλυτη μια κατάσταση, η οποία από τη φύση της είναι σχετική και στην οποία, επομένως, μπορεί να είναι υποταγμένο μόνο *ένα μέρος* της ύλης ταυτόχρονα. Αλλά ας αφήσουμε ακόμα κι αυτό. Τότε, πάλι παραμένει η δυσκολία σχετικά με το εξής: Πρώτο, πώς έγινε και γεμίστηκε ο κόσμος, γιατί, έως σήμερα, τα όπλα δε γεμίζονται από μόνα τους, και, δεύτερο, το δάκτυλο ποιανού πάτησε τη σκανδάλη; Όπως κι αν τα γυρίζουμε τα πράγματα, κάτω από την καθοδήγηση του κυρίου Ντίρινγκ καταλήγουμε ξανά και ξανά στο... δάχτυλο του Θεού.

Από την αστρονομία, ο φιλόσοφός μας της πραγματικότητας περνάει στη μηχανική και τη φυσική και παραπονιέται ότι η μηχανική θεωρία θερμότητας από τη στιγμή της ανακάλυψής της –δηλαδή στη διάρκεια της ζωής ενός ανθρώπου– δεν έχει προωθηθεί παραπέρα από το σημείο, στο οποίο ο ίδιος ο Ρόμπερτ Μάγιερ (Robert Mayer) την είχε φέρει. Πέρα απ' αυτό, όλη η υπόθεση βρίσκεται ακόμα στο σκοτάδι:

> «Πρέπει ξανά και ξανά να υπενθυμίσουμε ότι, με τις καταστάσεις κίνησης της ύλης, έχουν δοθεί και στατικές σχέσεις και ότι αυτές οι τελευταίες δε μετριούνται στη μηχανική εργασία... αν πρωτύτερα χαρακτηρίσαμε τη φύση σαν μεγάλη εργάτρια και παίρνουμε στην κυριολεξία αυτή την έκφραση, τότε πρέπει να προσθέσουμε ακόμα ότι οι όμοιες με τον εαυτό τους καταστάσεις και σχέσεις σε ηρεμία δεν αποτελούν μηχανική εργασία. Έτσι, μας λείπει πάλι η γέ-

φυρα από το στατικό στο δυναμικό και, αν η λεγόμενη λανθάνουσα θερμότητα μέχρι τώρα παρέμεινε μια ώθηση για τη θεωρία, πάλι και εδώ πρέπει να αναγνωρίσουμε μια έλλειψη, η οποία, τουλάχιστο στις κοσμικές εφαρμογές της, πρέπει να απαρνηθεί τον εαυτό της.»

Όλες αυτές οι κουβέντες οι γεμάτες από χρησμούς δεν είναι, για άλλη μια φορά, τίποτε άλλο από το προϊόν της κακής συνείδησης, που νιώθει πολύ καλά ότι έχει μανουβράρει τον εαυτό της σε ανεπανόρθωτο αδιέξοδο με το να παράγει κίνηση από την απόλυτη ακινησία και, παρ' όλα αυτά, ντρέπεται να επικαλεστεί το μοναδικό σωτήρα, δηλαδή το δημιουργό του ουρανού και της γης. Αν ακόμα στη μηχανική –συμπεριλαμβανομένης της θερμότητας– δεν μπορεί να βρεθεί η γέφυρα από το στατικό στο δυναμικό, από την ισορροπία στην κίνηση, πώς να υποχρεωθεί ο κύριος Ντίρινγκ να βρει τη γέφυρα από την ακίνητή του κατάσταση στην κίνηση; Μ' αυτό τον τρόπο, θα είχε, με το καλό, σωθεί.

Στην κανονική μηχανική, η γέφυρα από το στατικό στο δυναμικό είναι – η ώθηση απέξω. Αν σηκώσουμε μια πέτρα με βάρος πενήντα κιλών σε δέκα μέτρα ύψος και την κρεμάσουμε στο κενό, ώστε να μείνει εκεί κρεμασμένη σε μια όμοια με τον εαυτό της κατάσταση και σε μια ήρεμη σχέση, τότε πρέπει να απευθυνθείς σε ένα κοινό που αποτελείται από βρέφη, για να μπορέσεις να ισχυριστείς ότι η τωρινή κατάσταση αυτού του σώματος δεν παρουσιάζει μηχανική εργασία ή ότι δεν έχει σχέση με μηχανική εργασία η απόστασή της από την προηγούμενή της κατάσταση. Ο κάθε τυχαίος περαστικός μπορεί να εξηγήσει χωρίς κόπο στον κύριο Ντίρινγκ ότι η πέτρα δεν πήγε μόνη της εκεί πάνω να κρεμαστεί σε μια κλωστή και το πρώτο τυχόν εγχειρίδιο μπορεί να τον ενημερώσει ότι η πέτρα, όταν την αφήσει πάλι να πέσει, κάνει στην πτώση της τόση μηχανική εργασία όση χρειάστηκε για να τη σηκώσουμε σε δέκα μέτρα ύψος. Ακόμα το πιο απλό γεγονός, ότι η πέτρα κρέμεται εκεί πάνω, αποτελεί μηχανική εργασία. Διότι, εφόσον μένει εκεί αρκετό καιρό, θα κοπεί η κλωστή, μόλις δε θα είναι πια αρκετά δυνατή να κρατάει

την πέτρα λόγω χημικής αποσύνθεσης. Όμως, όλες οι μηχανικές διαδικασίες ανάγονται σε τέτοιες απλές βασικές μορφές, για να μιλούμε με τη γλώσσα του κυρίου Ντίρινγκ, και μένει ακόμα να γεννηθεί ο μηχανικός που δεν μπορεί να βρει τη γέφυρα από το στατικό στο δυναμικό όσο διαθέτει επαρκή ώθηση.

Βέβαια, είναι ένα σκληρό καρύδι και ένα πικρό χάπι για το μεταφυσικό μας το γεγονός ότι η κίνηση πρέπει να βρει το μέτρο της στο αντίθετό της, στην ηρεμία. Πρόκειται για μια κραυγαλέα αντίφαση και η κάθε *αντίφαση* είναι, κατά τον κύριο Ντίρινγκ, και παραλογισμός. Παραμένει, ωστόσο, γεγονός ότι η κρεμασμένη πέτρα αποτελεί μια συγκεκριμένη μ' οποιοδήποτε τρόπο εφαρμόσιμη ποσότητα μηχανικής κίνησης, η οποία μπορεί να μετρηθεί με ακρίβεια λόγω του βάρους και της απομάκρυνσής της από το έδαφος και, μάλιστα, με διαφορετικούς τρόπους. Για παράδειγμα: Με την άμεση πτώση, με το γλίστρημα στην άνιση επιφάνεια, με το γύρισμα ενός κύματος. Το ίδιο ισχύει και για ένα γεμισμένο όπλο. Για τη διαλεκτική αντίληψη, το γεγονός ότι η κίνηση μπορεί να εκφραστεί με το αντίθετό της, την ηρεμία, δεν παρουσιάζει κανένα πρόβλημα. Για τη διαλεκτική αντίληψη, όπως είδαμε, η όλη αντίθεση είναι μόνο σχετική. Δεν υπάρχει απόλυτη ηρεμία, δεν υπάρχει ισορροπία άνευ όρων. Η επιμέρους κίνηση επιδιώκει την ισορροπία, η ολική κίνηση αναιρεί πάλι την ισορροπία. Έτσι, η ηρεμία και η ισορροπία, όπου υπάρχουν, είναι το αποτέλεσμα μιας περιορισμένης κίνησης και είναι αυτονόητο ότι η κίνηση αυτή μπορεί να μετρηθεί με το αποτέλεσμά της, ότι μπορεί να εκφραστεί μ' αυτό και να αποκατασταθεί πάλι με τη μία ή την άλλη μορφή από το αποτέλεσμά της. Δεν μπορεί, όμως, ο κύριος Ντίρινγκ να είναι ικανοποιημένος με μια τόσο απλή παρουσίαση των πραγμάτων. Σαν καλός μεταφυσικός, ανοίγει πρώτα ανάμεσα στην κίνηση και την ισορροπία μια μεγάλη άβυσσο, που δεν υπάρχει στην πραγματικότητα, και έπειτα του κάνει εντύπωση ότι δεν μπορεί να βρει γέφυρα για την άβυσσο, που κατασκεύασε μόνος του. Το ίδιο θα έκανε αν ανέβαινε στη μεταφυσική του Ροσινάντε* και κυνηγούσε το καντιανό «πράγμα καθε-

---

* Έτσι λεγόταν το άλογο του Δον Κιχώτη.

αυτό»· διότι είναι ακριβώς αυτο και [illegible]
ται, τελικά, πίσω από την ανεύρετη αυτή γέφυρα.

Τι γίνεται, όμως, με τη μηχανική θεωρία της θερμότητας και της δεσμευμένης ή λανθάνουσας θερμότητας, η οποία έμεινε «μια ώθηση» για τη θεωρία αυτή;

Όταν μετατρέψουμε με θερμότητα μισό κιλό πάγου από τη θερμοκρασία του σημείου πήξης και κάτω από κανονική πίεση αέρος σε μισό κιλό νερού της ίδιας θερμοκρασίας, εξαφανίζεται μια ποσότητα θερμότητας, η οποία θα ήταν επαρκής να θερμάνει το ίδιο μισό κιλό νερού από 0 έως και $79^4/_{10}$ βαθμούς του εκατονταβάθμου θερμόμετρου ή για να θερμάνει $79^4/_{10}$ λίβρες νερού κατά ένα βαθμό. Όταν θερμάνουμε αυτή τη λίβρα νερού μέχρι το σημείο βρασμού, δηλαδή μέχρι 100 βαθμούς Κελσίου, και τη μετατρέψουμε έτσι σε ατμό 100° Κελσίου, τότε εξαφανίζεται –μέχρι να μετατραπεί και η τελευταία σταγόνα νερού σε ατμό– μια ποσότητα θερμότητας, που είναι σχεδόν επτά φορές μεγαλύτερη και επαρκής για να αυξήσει κατά ένα βαθμό τη θερμοκρασία $537^2/_{10}$ λιβρών νερού.[39] Η θερμότητα αυτή που εξαφανίζεται ονομάζεται *δεσμευμένη*. Όταν ξαναμετατραπεί με ψύξη ο ατμός σε νερό και το νερό πάλι σε πάγο, τότε *απελευθερώνεται* η ίδια ποσότητα θερμότητας, η οποία πριν ήταν δεσμευμένη, δηλαδή γίνεται πάλι αισθητή και μετρήσιμη ως θερμότητα. Αυτή η απελευθέρωση θερμότητας στην περίπτωση που συμπυκνωθεί ο ατμός και παγώσει το νερό, είναι η αιτία τού ότι ο ατμός, όταν κρυώσει μέχρι 100° Κελσίου, μετατρέπεται πρώτα βαθμιαία σε νερό και ότι μια μάζα νερού μετατρέπεται μόνο σε πολύ αργό ρυθμό σε πάγο από τη θερμοκρασία του σημείου πήξης και κάτω. Αυτά είναι τα γεγονότα. Το ερώτημα τώρα είναι το εξής: Τι γίνεται με τη θερμότητα όσο είναι δεσμευμένη;

Η μηχανική θεωρία της θερμότητας, σύμφωνα με την οποία η θερμότητα συνίσταται σε μια ταλάντωση των μικρών φυσικών ενεργών σωματιδίων (μορίων) των σωμάτων –μια ταλάντωση που μπορεί να είναι μεγαλύτερη ή μικρότερη ανάλογα με τη θερμοκρασία και τη σύσταση των σωματιδίων και που μπορεί να μετατραπεί ξαφνικά σε κάθε άλλη μορφή της κίνησης ανάλογα με τις συνθήκες– εξηγεί τα πράγματα ως εξής: η θερμότητα, η οποία εξαφανίστηκε,

έχει παράγει έργο, έχει μετατραπεί σε έργο. Όταν λιώσει ο πάγος, αναιρείται η στενή στέρεα συνοχή των επιμέρους μορίων μεταξύ τους και μετατρέπεται σε μια χαλαρή συμπαράταξη· όταν εξατμίζεται το νερό στο σημείο βρασμού, δημιουργείται μια κατάσταση στην οποία τα επιμέρους μόρια δεν ασκούν καμιά παρατηρητέα επίδραση το ένα στο άλλο και, μάλιστα, πετάνε σ' όλες τις κατευθύνσεις κάτω από την επίδραση της θερμότητας. Έγινε σαφές ότι τα επιμέρους μόρια ενός σώματος σε αεριώδη κατάσταση διαθέτουν πολύ περισσότερη ενέργεια απ' ό,τι σε ρευστή κατάσταση και στη ρευστή κατάσταση πάλι περισσότερη απ' ό,τι σε στέρεα κατάσταση. Συνεπώς, η δεσμευμένη θερμότητα δεν έχει εξαφανιστεί, αλλά απλώς μετατράπηκε και πήρε τη μορφή της μοριακής έντασης. Η ένταση αυτή, μόλις πάψουν να υπάρχουν οι συνθήκες, κάτω από τις οποίες τα επιμέρους μόρια μπορούν να διατηρήσουν το ένα απέναντι στο άλλο αυτή την απόλυτη ή και σχετική ελευθερία, μόλις, δηλαδή, η θερμοκρασία κατεβεί κάτω από το ελάχιστο όριο των 100°, των 0° βαθμών αντίστοιχα, απελευθερώνεται πάλι και τα μόρια συνωστίζονται πάλι το ένα κοντά στο άλλο με την ίδια δύναμη, με την οποία χώρισαν προηγουμένως. Η δύναμη αυτή εξαφανίζεται μεν, αλλά μόνο για να επανεμφανιστεί σαν θερμότητα και, μάλιστα, σαν ακριβώς η ίδια ποσότητα θερμότητας, η οποία ήταν πριν δεσμευμένη. Η εξήγηση αυτή, βέβαια, είναι μια υπόθεση, όπως όλη η μηχανική θεωρία της θερμότητας, εφόσον κανείς μέχρι τώρα δεν έχει δει μόριο, πόσο μάλλον ένα ταλαντευόμενο. Ακριβώς γι' αυτό, είναι μια θεωρία γεμάτη από ελλείψεις, όπως η συνολική ακόμη πολύ νέα θεωρία, αλλά, τουλάχιστον, μπορεί να εξηγήσει την πορεία χωρίς να έρθει κάπου σε σύγκρουση με το μη καταστρέψιμο και το αδημιούργητο της κίνησης και, μάλιστα, ξέρει να δίνει ακριβολογημένο λογαριασμό σχετικά με την παραμονή της θερμότητας μέσα στη μετατροπή της. Επομένως, η λανθάνουσα ή και δεσμευμένη θερμότητα δεν αποτελεί καθόλου προσβολή για τη μηχανική θεωρία της θερμότητας. Αντίθετα μάλιστα. Η θεωρία αυτή έρχεται για πρώτη φορά με μια ορθολογική εξήγηση της όλης διαδικασίας και το πολύ μπορεί να δημιουργηθεί μια προσβολή από το γεγονός ότι οι φυσικοί εξακολουθούν να χαρακτηρίζουν τη θερμότητα που

έχει μετατραπεί σε άλλη μορφή μοριακής ενέργειας με την απαρχαιωμένη και αταίριαστη πια έκφραση «δεσμευμένη».

Συνεπώς, οι όμοιες με τον εαυτό τους καταστάσεις και σχέσεις σε ηρεμία της στέρεας, ρευστής και αεριώδους κατάστασης της ύλης είναι μηχανικό έργο, στο βαθμό που το μηχανικό έργο αποτελεί το μέτρο της θερμότητας. Ο στέρεος φλοιός της Γης, όπως και το νερό του ωκεανού αντιπροσωπεύουν την τωρινή τους κατάσταση μια πολύ συγκεκριμένη ποσότητα απελευθερωμένης θερμότητας, στην οποία, φυσικά, αντιστοιχεί ένα εξίσου συγκεκριμένο ποσό μηχανικής δύναμης. Όταν η αεριώδης σφαίρα, από την οποία δημιουργήθηκε η Γη, πέρασε στη ρευστή και, αργότερα, την ως επί το πλείστον στέρεα κατάσταση, ακτινοβολήθηκε ένα καθορισμένο ποσό μοριακής ενέργειας σαν θερμότητα στο σύμπαν. Δεν υπάρχει, επομένως, η δυσκολία, για την οποία μουρμουρίζει μυστηριωδώς ο κύριος Ντίρινγκ. Ακόμα και στις κοσμικές εφαρμογές, μπορεί να συναντήσουμε ελλείψεις και κενά –τα οποία οφείλονται στα ελλιπή μας γνωστικά μέσα– αλλά πουθενά θεωρητικά αξεπέραστα εμπόδια. Και εδώ η γέφυρα από το στατικό στο δυναμικό είναι η ώθηση από τα έξω: Ψύξη ή θέρμανση, που προκαλούνται από άλλα σώματα, τα οποία επηρεάζουν το αντικείμενο σε κατάσταση ισορροπίας. Όσο πιο βαθιά εισχωρούμε σ' αυτή τη φιλοσοφία της φύσης του Ντίρινγκ τόσο πιο αδύνατες φαίνονται όλες οι προσπάθειες να εξηγηθεί η κίνηση από την ακινησία ή να βρεθεί η γέφυρα μέσω της οποίας το καθαρά στατικό, το εν ηρεμία, μπορεί να φτάσει *από μόνο του* στο δυναμικό, στην κίνηση.

Ευτυχώς, θα είχαμε έτσι ξεφορτωθεί την όμοια με τον εαυτό της αρχική κατάσταση τουλάχιστο για ένα χρονικό διάστημα. Ο κύριος Ντίρινγκ περνάει στη χημεία και μας αποκαλύπτει μ' αυτή την ευκαιρία με τον εξής τρόπο τρεις σταθερούς νόμους της φύσης, που αποκτήθηκαν με τη φιλοσοφία της πραγματικότητας:

> 1. Τα μεγέθη της γενικής ύλης. 2. Ο νόμος των απλών (χημικών) στοιχείων και 3. Ο νόμος της μηχανικής δύναμης, δε μεταβάλλονται.

Επομένως: Το μόνο θετικό που είναι σε θέση να μας δώσει ο κύ-

ριος Ντίρινγκ σαν αποτέλεσμα της φιλοσοφίας του της φύσης του ανόργανου κόσμου είναι το αδημιούργητο και μη καταστρέψιμο της ύλης, καθώς και των απλών συστατικών μερών της, στο βαθμό που τα διαθέτει, καθώς και της κίνησης – αυτά τα παλαιά, πασίγνωστα γεγονότα και, μάλιστα, ανεπαρκέστατα διατυπωμένα. Όλα αυτά τα ξέραμε από καιρό. Αλλά εκείνο που δεν ξέραμε είναι το εξής: Ότι πρόκειται για «σταθερούς νόμους» και, μ' αυτή την έννοια, για «σχηματικές ιδιότητες του συστήματος των πραγμάτων». Πάλι παθαίνουμε τα ίδια, όπως και παραπάνω με τον Καντ (βλ. παραπάνω): Ο κύριος Ντίρινγκ παίρνει ένα κάποιο οποιοδήποτε πασίγνωστο ανέκδοτο, κολλάει μια ντιρινγκική ετικέτα πάνω του και το ονομάζει:

> «ριζικά ειδικά αποτελέσματα και θεωρήσεις... σκέψεις που δημιουργούν σύστημα... ριζική επιστήμη».

Δε χρειάζεται, όμως, γι' αυτό το λόγο να απελπιστούμε καθόλου. Όποιες ελλείψεις κι αν μπορεί να έχει η πιο ριζική επιστήμη και η καλύτερη οργάνωση της κοινωνίας, ένα μπορεί να ισχυριστεί ο κύριος Ντίρινγκ με βεβαιότητα:

> «Το χρυσάφι που υπάρχει στο σύμπαν πρέπει ανά πάσα στιγμή να υπήρχε στην ίδια ποσότητα και δεν μπορεί, όπως, άλλωστε, ούτε η γενική ύλη, να έχει αυξηθεί ή μειωθεί.»

Δυστυχώς, όμως, δε μας λέει ο κύριος Ντίρινγκ τι μπορούμε να αγοράσουμε μ' αυτό το «χρυσάφι που υπάρχει».

VII. Φιλοσοφία της φύσης. Ο οργανικός κόσμος

> «Από τη μηχανική στην πίεση και στην ώθηση μέχρι και στη σύνδεση των αισθήσεων και των σκέψεων, εκτείνεται μια ενιαία και μοναδική κλίμακα διαμεσολαβητικών φάσεων.»

Ο κύριος Ντίρινγκ, με τη βεβαίωση αυτή, γλιτώνει από τον κόπο να πει ο,τιδήποτε περισσότερο για τη γέννηση της ζωής, παρ' όλο που θα περίμενε κανείς από ένα στοχαστή, ο οποίος έχει παρακολουθήσει την εξέλιξη του κόσμου μέχρι την όμοια με τον εαυτό της κατάστασή του και ο οποίος έχει εξοικειωθεί τόσο πολύ με τα άλλα ουράνια σώματα, ότι και σ' αυτό τον τομέα γνωρίζει τα πράγματα. Κατά τ' άλλα, η βεβαίωσή του εκείνη δεν είναι παρά κατά το ήμισυ σωστή, όσο δε συμπληρωθεί από τη χεγκελιανή κομβική γραμμή των αναλογιών του μέτρου, την οποία ήδη αναφέραμε. Με όλο του το βαθμιαίο χαρακτήρα, το πέρασμα από μια μορφή κίνησης σε μια άλλη παραμένει ένα άλμα, μια αποφασιστική στροφή. Αυτό ισχύει για το πέρασμα από τη μηχανική των ουράνιων σωμάτων στη μηχανική των μικρότερων μαζών σ' ένα και μόνο ουράνιο σώμα· το ίδιο ισχύει για το πέρασμα από τη μηχανική των μαζών στη μηχανική των μορίων· περιλαμβάνονται οι κινήσεις, τις οποίες ερευνούμε στην πραγματική λεγόμενη φυσική: Θερμότητα, φως, ηλεκτρισμός, μαγνητισμός. Με τον ίδιο τρόπο, διεξάγεται το πέρασμα από τη φυσική των μορίων στη φυσική των ατόμων –της Χημείας– πάλι μ' ένα αποφασιστικό άλμα και ακόμα περισσότερο ισχύει αυτό για το πέρασμα από τη συνηθισμένη χημική δράση στη χημεία του λευκώματος, την οποία ονομάζουμε ζωή.[40] Μέσα στη σφαίρα της ζωής, τα άλματα από κει και πέρα γίνονται όλο και πιο σπάνια και απαρατήρητα. Συνεπώς, πάλι ο Χέγκελ, είναι αυτός που πρέπει να διορθώσει τον κύριο Ντίρινγκ.

Η έννοια του στόχου δίνει στον κύριο Ντίρινγκ το εννοιολογικό πέρασμα στον οργανικό κόσμο. Αυτό πάλι το έχει πάρει από τον Χέγκελ, ο οποίος, στη «Λογική» –διδασκαλία της έννοιας– και μέσω της τελεολογίας ή της διδασκαλίας του στόχου, περνάει από το χημισμό στη ζωή. Όπου κι αν στρέψουμε το μάτι μας, σκοντάφτουμε στον κύριο Ντίρινγκ σε μια χεγκελιανή «χοντροκοπιά», την οποία παρουσιάζει, χωρίς να ντρέπεται, σαν τη δική του ριζική επιστήμη. Θα πήγαινε πολύ να διερευνήσουμε εδώ κατά πόσο είναι σωστή και ταιριαστή η εφαρμογή στον οργανικό κόσμο των αντιλήψεων του στόχου και του μέσου. Οπωσδήποτε, όμως, η εφαρμογή του χεγκελιανού «εσωτερικού στόχου» –δηλαδή ενός στόχου που

δεν έχει εισαχθεί στη φύση μέσω ενός τρίτου δρώντος με πρόθεση, ή σοφία της πρόβλεψης, φερ' ειπείν, αλλά ο οποίος βρίσκεται στην ίδια την αναγκαιότητα των πραγμάτων– οδηγεί στους ανθρώπους, που δεν έχουν πλήρη φιλοσοφική κατάρτιση, διαρκώς στη λαθραία υπαγωγή συνειδητής δράσης με πρόθεση. Ο ίδιος κύριος Ντίρινγκ, ο οποίος παθαίνει μια αμέτρητη ηθική αγανάκτηση με την παραμικρή «πνευματιστική» κίνηση άλλων ανθρώπων, τονίζει

> «με βεβαιότητα, ότι οι ορμές έχουν δημιουργηθεί κυρίως για χάρη της ικανοποίησης, η οποία συνδέεται με το παιχνίδι τους».

Μας αφηγείται ότι η καημένη η φύση

> «πρέπει ξανά και ξανά εκ νέου να κρατήσει σε τάξη τον κόσμο των αντικειμένων», και πέρα απ' αυτό έχει να διεκπεραιώσει κι άλλες υποθέσεις, «οι οποίες απαιτούν από τη φύση περισσότερη λεπτότητα απ' ό,τι παραδεχόμαστε συνήθως». Αλλά η φύση δεν *ξέρει* μονάχα, γιατί δημιουργεί το ένα ή το άλλο, δεν έχει να κάνει μονάχα τις δουλειές της υπηρέτριας, δε διαθέτει μονάχα λεπτότητα, κάτι το οποίο αποτελεί ήδη μια πολύ χαριτωμένη τελειοποίηση στον υποκειμενικό συνειδητό στοχασμό, αλλά έχει και θέληση· διότι το γεγονός ότι αποδίδεται στις ορμές, ότι εκπληρούν επιπλέον πραγματικούς όρους της φύσης: διατροφή, αναπαραγωγή κλπ., δεν «πρέπει να το βλέπουμε σαν άμεσα, αλλά μόνο σαν έμμεσα *ηθελημένο*».

Και έτσι φτάσαμε σε μια συνειδητά σκεπτόμενη και δρώσα φύση· δηλαδή, στεκόμαστε ήδη στη «γέφυρα», όχι, βέβαια, από το στατικό στο δυναμικό, αλλά, ωστόσο, από τον πανθεϊσμό στον ντεϊσμό. Ή μήπως αρέσει στον κύριο Ντίρινγκ να ασκήσει καμιά φορά και ολίγη «φυσικοφιλοσοφική ημιποίηση;»

Αδύνατο. Όσα ξέρει να μας πει ο φιλόσοφός μας της πραγματικότητας σχετικά με την οργανική φύση περιορίζονται στον αγώνα ενάντια σ' αυτή τη φυσικοφιλοσοφική ημιποίηση, ενάντια στον

«κομπογιαννιτισμό με τις ελαφρές επιπολαιότητές του και τις λεγόμενες επιστημονικές απάτες», ενάντια στα «χαρακτηριστικά γνωρίσματα» του *δαρβινισμού.*

Μέμφεται τον Δαρβίνο (Darwin) πρώτ' απ' όλα για το ότι μεταβιβάζει τη μαλθουσιανή θεωρία περί πληθυσμού από την οικονομία στις φυσικές επιστήμες. Ότι έχει εγκλωβιστεί στις αντιλήψεις ενός εκτροφέα ζώων. Ότι κάνει αντεπιστημονική ημιποίηση στον τομέα της πάλης για την ύπαρξη· ότι όλος ο δαρβινισμός, αν αφαιρέσεις τα όσα έχει πάρει από τον Λαμάρκ (Lamarck), είναι μια βαναυσότητα που στρέφεται ενάντια στην ανθρωπότητα.

Ο Δαρβίνος, μετά από τα επιστημονικά του ταξίδια, μας ήρθε με την άποψη ότι τα είδη των φυτών και των ζώων δεν είναι σταθερά, αλλά μεταβαλλόμενα. Για να συνεχίσει τη σκέψη του αυτή στη χώρα του, ο καλύτερος τομέας που του προσφέρθηκε ήταν η εκτροφή ζώων και η καλλιέργεια φυτών. Η Αγγλία είναι ακριβώς γι' αυτό η κλασική χώρα. Οι επιδόσεις άλλων χωρών, για παράδειγμα της Γερμανίας, δεν μπορούν να συγκριθούν ούτε από μακριά με εκείνο, το οποίο επιτεύχθηκε στην Αγγλία απ' αυτή την άποψη. Επιπλέον, οι περισσότερες επιτυχίες έγιναν τα τελευταία εκατό χρόνια, ώστε δεν είναι δύσκολο καθόλου να διαπιστωθούν τα γεγονότα. Ο Δαρβίνος βρήκε ότι η εκτροφή αυτή είχε προκαλέσει, με τεχνητό τρόπο, στα ζώα και τα φυτά του ίδιου είδους διαφορές που ήταν μεγαλύτερες από εκείνες, οι οποίες υπάρχουν σε είδη τα οποία αναγνωρίζονται γενικά σαν διαφορετικά. Από τη μια, είχε αποδειχτεί, επομένως, η μεταβλητότητα των ειδών μέχρι κάποιο βαθμό. Από την άλλη, είχε αποδειχτεί η δυνατότητα να υπάρχουν κοινοί πρόγονοι οργανισμών, οι οποίοι διέθεταν διαφορετικά χαρακτηριστικά. Ο Δαρβίνος, λοιπόν, ερεύνησε, μήπως στη φύση βρίσκονται οι αιτίες, οι οποίες –χωρίς τη συνειδητή πρόθεση του εκτροφέα και μετά από κάποιο χρονικό διάστημα– έπρεπε να προκαλέσουν στους ζωντανούς οργανισμούς παρόμοιες αλλαγές, όπως γίνεται στην τεχνητή επιλογή. Βρήκε αυτές τις αιτίες και, μάλιστα, στη δυσαναλογία ανάμεσα στον τεράστιο αριθμό των από τη φύση δημιουργημένων σπερμάτων και το μικρό αριθμό των οργανισμών, που πράγματι έφταναν στην ωρίμανση. Επειδή, όμως, το κάθε

σπέρμα τείνει να αναπτυχθεί, δημιουργείται αναγκαστικά η πάλη για την ύπαρξη, η οποία εμφανίζεται όχι απλώς σαν άμεση, σωματική διαμάχη ή σαν κατανάλωση αλλά και σαν αγώνας για το χώρο και το φως, ακόμα και σε φυτά. Είναι ολοφάνερο ότι, στον αγώνα αυτό, έχουν περισσότερη προοπτική να φτάσουν στην ωριμότητα και στην αναπαραγωγή τους εκείνα τα άτομα, τα οποία διαθέτουν κάποια, έστω την πιο ασήμαντη, αλλά πλεονεκτική στον αγώνα για την ύπαρξη, ατομική ιδιομορφία. Οι ατομικές αυτές ιδιομορφίες έχουν την τάση να κληρονομούνται και, όταν υπάρχουν σε μερικά άτομα του ίδιου είδους, να αυξάνονται στη μια φορά δοσμένη κατεύθυνση μέσω της συσσωρευμένης κληρονομικότητας, ενώ τα άτομα τα οποία δε διαθέτουν αυτή την ιδιομορφία υποκύπτουν ευκολότερα στον αγώνα για την επιβίωση και εξαφανίζονται βαθμιαία. Μ' αυτόν τον τρόπο, μεταβάλλεται ένα είδος με τη φυσική επιλογή, μέσω της επιβίωσης των πιο κατάλληλων.

Ο κύριος Ντίρινγκ τώρα, ενάντια στη δαρβινική αυτή θεωρία, λέει ότι η προέλευση της αντίληψης σχετικά με την πάλη για την επιβίωση πρέπει να αναζητηθεί, όπως παραδέχτηκε και ο ίδιος ο Δαρβίνος, στη γενίκευση των αντιλήψεων του εθνικοοικονομικού δημογραφικού θεωρητικού Μάλθους και, γι' αυτό το λόγο, η θεωρία είναι και επιβαρυμένη και μ' όλες εκείνες τις ζημιές, οι οποίες ανήκουν και στις παπαδίστικα μαλθουσιανές απόψεις σχετικά με τους πληθυσμιακούς συνωστισμούς. Του Δαρβίνου, όμως, δεν του πέρασε καθόλου από το μυαλό να πει ότι πρέπει να αναζητηθεί η προέλευση της ίδιας της πάλης για την ύπαρξη στον Μάλθους (Malthus). Λέει μονάχα: η θεωρία του για τον αγώνα για την ύπαρξη είναι η θεωρία του Μάλθους εφαρμοσμένη σ' όλο το ζωικό και φυτικό κόσμο. Όσο μεγάλο κι αν ήταν το σφάλμα του Δαρβίνου, που παραδέχτηκε αφελώς τη διδασκαλία του Μάλθους χωρίς να την κοιτάξει, ωστόσο ο καθένας βλέπει, με την πρώτη ματιά, ότι δε χρειάζεται μαλθουσιανά γυαλιά για να διαπιστώσει τον αγώνα για την ύπαρξη στη φύση: Την αντίφαση ανάμεσα στην αναρίθμητη ποσότητα των σπερμάτων, τα οποία παράγει η φύση σπάταλα, και στο μικρό αριθμό τους, που μπορούν, ούτως ή άλλως, να ωριμάσουν. Μια αντίφαση, δηλαδή, η οποία πράγματι λύνεται, ως επί το πλείστον, σε μια πάλη

για την ύπαρξη –μια πάλη που, σ' ορισμένες περιπτώσεις, είναι εξαιρετικά σκληρή. Όπως ο νόμος του μισθού εργασίας εξακολούθησε να ισχύει, παρ' όλο που έπαψαν από καιρό να υπάρχουν τα μαλθουσιανά επιχειρήματα, πάνω στα οποία ο Ρικάρντο (Ricardo) τον στήριζε, έτσι και ο αγώνας για την ύπαρξη μπορεί να πραγματοποιείται στη φύση χωρίς καμιά μαλθουσιανή ερμηνεία. Άλλωστε, και οι οργανισμοί της φύσης έχουν τους πληθυσμιακούς νόμους τους, οι οποίοι δεν έχουν εξεταστεί καθόλου, αλλά η διαπίστωση των οποίων θα είναι αποφασιστικής σημασίας για τη θεωρία της εξέλιξης των ειδών. Και ποιος έδωσε την αποφασιστική ώθηση και σ' αυτή την κατεύθυνση; Κανένας άλλος εκτός από τον Δαρβίνο.

Ο κύριος Ντίρινγκ φυλάγεται βέβαια, από την απασχόληση με αυτή τη θετική πλευρά του ζητήματος. Αντί αυτού, πρέπει πάντα, ξανά και ξανά, να ασχολείται με τον αγώνα για την ύπαρξη. Εκ των προτέρων, δεν μπορεί να γίνεται λόγος για αγώνα για την ύπαρξη ανάμεσα σε ασυνείδητα φυτά και καλοσυνάτους φυτοφάγους:

> «με την αυστηρή έννοια, ο αγώνας για την ύπαρξη μέσα στη βαναυσότητα διεξάγεται στο βαθμό, που η διατροφή πραγματοποιείται μέσω ληστείας και κατανάλωσης».

Εφόσον έχει περιορίσει, μ' αυτόν τον τρόπο, την έννοια «αγώνας για την ύπαρξη» σ' αυτά τα στενά όρια, μπορεί να αφήσει να ξεθυμάνει όλη η αγανάκτησή του για τη βαναυσότητα αυτής της έννοιας, την οποία ο ίδιος περιόρισε στη βαναυσότητα.

Η ηθική αγανάκτηση αυτή, όμως, πλήττει μόνο τον ίδιο τον κύριο Ντίρινγκ, ο οποίος έφτιαξε μόνος του αυτόν τον περιορισμένο αγώνα για την ύπαρξη και είναι, γι' αυτό το λόγο, ο μόνος υπεύθυνος. Δεν είναι, συνεπώς, ο Δαρβίνος, που

> «ψάχνει στον τομέα των κτηνών τους νόμους και την κατανόηση όλης της δράσης της φύσης».

Ο Δαρβίνος, ίσα-ίσα, είχε περικλείσει στον αγώνα για την ύπαρξη όλη την οργανική φύση. Πρόκειται για ένα φανταστικό ανδρείκελο, το οποίο κατασκεύασε ο κύριος Ντίρινγκ μόνος του. Η

έκφραση «αγώνας για την ύπαρξη» μπορεί, άλλωστε, να παραδοθεί άνετα στην ηθικότατη οργή του κυρίου Ντίρινγκ. Το κάθε λιβάδι, το κάθε χωράφι με σιτηρά, το κάθε δάσος μπορεί να του αποδείξει ότι η *υπόθεση* υφίσταται και ανάμεσα στα φυτά και δεν πρόκειται απλώς για το όνομα, αν θα την ονομάσουμε «αγώνα για την ύπαρξη» ή «έλλειψη των όρων ύπαρξης και μηχανικές επιδράσεις», αλλά πρόκειται για το πώς το γεγονός αυτό επηρεάζει τη διατήρηση ή την αλλαγή των ειδών. Σχετικά μ' αυτό, ο κύριος Ντίρινγκ επιμένει σε μια επίμονη, όμοια με τον εαυτό της, σιγή. Επομένως, προς το παρόν θα μείνουμε στη φυσική επιλογή.

Αλλά ο δαρβινισμός «παράγει τις μεταβολές και τις διαφορές του από το τίποτα».

Βεβαίως, ο Δαρβίνος, όπου πραγματεύεται τη φυσική επιλογή, δεν αφήνει κατά μέρος τις *αιτίες*, οι οποίες έχουν προκαλέσει τις αλλαγές στα επιμέρους άτομα και πραγματεύεται πρώτα τον τρόπο, *με τον οποίο τέτοιες ατομικές παρεκκλίσεις γίνονται, σιγά-σιγά, τα* χαρακτηριστικά μιας ράτσας, μιας ποικιλίας ή ενός είδους. Ο Δαρβίνος, σε πρώτη ανάλυση, ενδιαφέρεται λιγότερο να βρει τις αιτίες –οι οποίες μέχρι τώρα είναι εν μέρει τελείως άγνωστες, εν μέρει δε μας δίδονται πάρα μονάχα σε πολύ γενικές γραμμές– αλλά πολύ περισσότερο ενδιαφέρεται να βρει μια ορθολογική μορφή, στην οποία εμπεδώνονται οι επιδράσεις τους και αποκτούν μια διαρκή σημασία. Το ότι ο Δαρβίνος απέδιδε στην ανακάλυψή του μια υπερβολική δυνατότητα επίδρασης· το ότι την έκανε αποκλειστικό μοχλό της μεταβολής των ειδών και παραμέλησε τις αιτίες των επανειλημμένων ατομικών αλλαγών μέσω της μορφής της γενίκευσής τους, αποτελεί ένα λάθος, το οποίο μοιράζεται με τους περισσότερους ανθρώπους, οι οποίοι κάνουν πραγματική πρόοδο. Επιπλέον, αν ο Δαρβίνος παράγει τις ατομικές μεταβολές από το τίποτα και εφαρμόζει, έτσι, τη «σοφία του εκτροφέα» με αποκλειστικότητα, τότε, με τον ίδιο τρόπο ο εκτροφέας πρέπει επίσης να παράγει *από το τίποτα* τις μεταβολές των ζωικών και φυσικών μορφών, τις οποίες δεν τις φαντάζεται απλώς, αλλά είναι πραγματικές. Ποιος, όμως, έδωσε την ώθηση για να διερευνηθεί από τι δημιουργούνται

αυτές οι μεταβολές και διαφορές; Πάλι κανένας άλλος από τον Δαρβίνο.

Πρόσφατα, έχει διευρυνθεί η αντίληψη της φυσικής επιλογής και, μάλιστα, από τον Χέκελ (Haeckel), και η μεταβολή των ειδών έγινε αντιληπτή σαν αποτέλεσμα της εναλλασσόμενης επενέργειας της αναπροσαρμογής και της κληρονομικότητας. Εκεί, η αναπροσαρμογή παρουσιάζεται σαν την πλευρά της όλης διαδικασίας που φέρνει τις αλλαγές και η κληρονομικότητα σαν την πλευρά που διατηρεί. Ούτε αυτό δεν αρέσει στον κύριο Ντίρινγκ.

> «Η πραγματική αναπροσαρμογή σε συνθήκες ζωής, όπως τις προσφέρει η φύση ή όπως τις παίρνουν από τη φύση, προϋποθέτει ορμές και δραστηριότητες, που καθορίζονται σύμφωνα με νοητικές παραστάσεις. Αλλιώς, η αναπροσαρμογή δεν είναι παρά φαινομενική και η αιτιότητα που επενεργεί ύστερα δεν υψώνεται πάνω από τις χαμηλές βαθμίδες του φυσικού, χημικού και φυτικοφυσιολογικού.»

Και πάλι είναι το όνομα, που ενοχλεί τον κύριο Ντίρινγκ. Όπως κι αν ονομάσει τη διαδικασία, το ερώτημα εδώ είναι, αν με τέτοιες διαδικασίες, προκαλούνται αλλαγές στα είδη των οργανισμών ή όχι. Και πάλι ο κύριος Ντίρινγκ δεν απαντάει.

> «Αν ένα φυτό, μεγαλώνοντας, στρέφεται προς τα κει όπου έχει περισσότερο φως, η επενέργεια αυτή του ερεθίσματος δεν είναι παρά ένας συνδυασμός φυσικών δυνάμεων και χημικών δράσεων και, αν δε θέλουμε να μιλήσουμε εδώ μεταφορικά αλλά κυριολεκτικά για την αναπροσαρμογή, τότε αυτό θα επιφέρει στις έννοιες μια πνευματική ακαταστασία.»

Αυτός ο ίδιος άνθρωπος, που γνωρίζει πολύ καλά, σύμφωνα με τη *θέληση* ποιανού η φύση κάνει εκείνο ή το άλλο, που μιλάει για τη *λεπτότητα* της φύσης, ακόμα και για τη *θέλησή* της, είναι τόσο αυστηρός σ' ό,τι αφορά τους άλλους! Πράγματι, πνευματική ακαταστασία, αλλά πού, στον Χέκελ ή στον κύριο Ντίρινγκ;

Και όχι μόνο πνευματική, αλλά και λογική ακαταστασία. Είδαμε ότι ο κύριος Ντίρινγκ επιμένει με κάθε τρόπο να επιβληθεί η έννοια του στόχου στη φύση:

> «Η σχέση του μέσου με το στόχο δεν προϋποθέτει καθόλου μια συνειδητή πρόθεση.»

Όμως, η αναπροσαρμογή χωρίς συνειδητή πρόθεση, χωρίς τη μεσολάβηση παραστάσεων, κατά των οποίων καταφέρεται με τόσο ζήλο, τι άλλο είναι εκτός από μια τέτοια ασυνείδητη σκοπιμότητα;

Αν, λοιπόν, οι βάτραχοι του κήπου και τα φυλλοφάγα έντομα έχουν πράσινο χρώμα, τα ζώα της ερήμου είναι κίτρινα σαν την άμμο και τα ζώα της πολικής ζώνης είναι, ως επί το πλείστον, άσπρα σαν το χιόνι, τότε σίγουρα δεν έχουν αποκτήσει αυτά τα χρώματα σύμφωνα με κάποια πρόθεση ή κάποιες παραστάσεις· αντίθετα, τα χρώματα αυτά μπορούν να εξηγηθούν μόνο με τις φυσικές δυνάμεις και τις χημικές ενέργειες. Ωστόσο, δεν μπορεί να διαψεύσει κανείς ότι αυτά τα ζώα είναι σκόπιμα *προσαρμοσμένα* με τα χρώματα αυτά, στο περιβάλλον με το οποίο ζουν και, μάλιστα, με τέτοιο τρόπο, ώστε να γίνονται πολύ λιγότερο ορατά για τους εχθρούς τους. Επίσης, τα όργανα, με τα οποία ορισμένα φυτά πιάνουν και καταναλώνουν τα έντομα που κάθονται πάνω τους, είναι προσαρμοσμένα σ' αυτή τους τη δραστηριότητα και, μάλιστα, σκόπιμα. Αν ο κύριος Ντίρινγκ, λοιπόν, επιμένει ότι η προσαρμογή πρέπει να έχει προξενηθεί από παραστάσεις, τότε λέει μ' άλλα λόγια ότι η δραστηριότητα με κάποιο σκοπό πρέπει επίσης να συντελείται συνειδητά, με πρόθεση και, μάλιστα, μέσω παραστάσεων. Και μ' αυτό τον τρόπο φτάσαμε πάλι, όπως συνήθως, στη φιλοσοφία της πραγματικότητας, στο δημιουργό, που δρα με σκοπό, στο Θεό.

> «Άλλοτε, ονόμαζαν ντεϊσμό μια τέτοια απάντηση και δεν την εκτιμούσαν και πολύ» (λέει ο κύριος Ντίρινγκ)· «αλλά τώρα φαίνονται να *έχουν* εξελιχθεί προς τα πίσω και απ' αυτή την άποψη.»

Από την προσαρμογή, φτάσαμε στην κληρονομικότητα. Ο δαρβινισμός, σύμφωνα με τον κύριο Ντίρινγκ, βρίσκεται και εδώ τε-

λείως σε λάθος δρόμο. Όλος ο οργανικός κόσμος, ισχυρίζεται ο Δαρβίνος, πρέπει να κατάγεται από κάποιο πρωταρχικό ον, είναι, ας το πούμε έτσι, ο απόγονος ενός και μοναδικού όντος. Η ανεξάρτητη συμπαράταξη ομοειδών φυσικών προϊόντων χωρίς μεσολάβηση της καταγωγής δεν υπάρχει καν για τον Δαρβίνο, και, γι' αυτό, πρέπει να έχει φτάσει αμέσως στο τέλος με τις στραμμένες προς τα πίσω θεωρήσεις του, στο σημείο, δηλαδή, που σπάει ο μίτος της παραγωγής ή της όποιας άλλης αναπαραγωγής.

Ο ισχυρισμός ότι ο Δαρβίνος εξηγεί όλους τους τωρινούς οργανισμούς σαν προερχόμενους από ένα πρωταρχικό ον, είναι, για να το πούμε ευγενικά, μια «ελεύθερη δημιουργία της φαντασίας» του ίδιου του κυρίου Ντίρινγκ. Ο Δαρβίνος λέει ρητά, στην προτελευταία σελίδα του έργου *Η προέλευση των ειδών*, 6η έκδοση, ότι δε βλέπει

> «όλα τα όντα σαν ιδιαίτερα δημιουργήματα, αλλά σαν απογόνους σε ευθεία γραμμή *μερικών λιγότερων όντων*».* [41]

Και ο Χέκελ προχωρεί πολύ πιο πέρα και υποθέτει

> «μια εντελώς ανεξάρτητη φυλή για το φυτικό βασίλειο, μια δεύτερη για το ζωικό βασίλειο» και ανάμεσα στις δύο «έναν αριθμό αυτοτελών φυλών πρωτιστών, η καθεμιά των οποίων εξελίχθηκε εντελώς ανεξάρτητα από μια δική της αρχέγονη μορφή μονήρων[42]» (*Ιστορία της δημιουργίας*, σελ. 397).

Αυτό το πρωταρχικό ον εφευρέθηκε από τον κύριο Ντίρινγκ μόνο για να το δυσφημήσει, αν είναι δυνατόν, μέσω παραλληλισμών με τον αρχέγονο Εβραίο Αδάμ· δυστυχώς για τον κύριο Ντίρινγκ, δε γνωρίζει ότι αυτός ο αρχέγονος Εβραίος αποκαλύφθηκε αρχισημίτης με τις ασσυριακές ανακαλύψεις του (Τζορτζ) Σμιθ· ότι όλη η ιστορία της δημιουργίας και του κατακλυσμού της Αγίας

* Η υπογράμμιση είναι του Ένγκελς.

Γραφής αποδείχτηκε ένα κομμάτι από το θρησκευτικό κύκλο των μύθων της αρχαίας ειδωλολατρίας, την οποία οι Εβραίοι έχουν κοινή με τους Βαβυλώνιους, τους Χαλδαίους και τους Ασσύριους.

Είναι, βέβαια, μια σκληρή μομφή κατά του Δαρβίνου, που δεν μπορεί, ωστόσο, να απορριφθεί, ότι έχει φτάσει στο τέλος στο σημείο που του σπάει ο μίτος της καταγωγής. Δυστυχώς, όλη η φυσική μας επιστήμη αξίζει αυτή την κατηγορία. Όπου σπάσει ο μίτος της καταγωγής, έχει φτάσει «στο τέλος» της. Μέχρι τώρα, δεν το έχει καταφέρει να παραγάγει οργανικά όντα χωρίς καταγωγή, αλλά ούτε να κατασκευάσει απλό πρωτόπλασμα ή άλλα λευκωματώδη σώματα από τα χημικά στοιχεία. Επομένως, για την προέλευση της ζωής μπορεί έως τώρα να πει με σιγουριά μόνο ότι πρέπει αυτή να έχει συντελεστεί διά της χημικής οδού. Ίσως όμως, η φιλοσοφία της πραγματικότητας είναι εδώ σε θέση να βοηθήσει, επειδή διαθέτει ανεξάρτητα συμπαραταγμένα φυσικά προϊόντα, τα οποία δεν έχουν εξελιχθεί μέσω μιας κοινής μεταξύ τους καταγωγής. Πώς μπορεί να έχουν δημιουργηθεί; Μέσω της αυτόματης γένεσης; Όμως, μέχρι τώρα ακόμα και οι πιο τολμηροί αντιπρόσωποι της αυτόματης γένεσης δεν αξίωσαν να έχουν παραγάγει μέσω αυτής της οδού τίποτα παραπάνω από βακτηρίδια, σπέρματα μυκήτων και άλλους πολύ πρωτόγονους οργανισμούς, ούτε έντομα ούτε ψάρια, πουλιά ή θηλαστικά. Αν, τώρα, αυτά τα παρόμοια φυσικά προϊόντα –εννοείται τα οργανικά, μόνο γι' αυτά μιλάμε εδώ– δεν έχουν σχέση μεταξύ τους εξαιτίας της καταγωγής τους, τότε πρέπει είτε αυτοί είτε οι πρόγονοί τους να έχουν τοποθετηθεί στον κόσμο με μια ξεχωριστή πράξη δημιουργίας εκεί «που ο μίτος της καταγωγής σπάει». Φτάσαμε, λοιπόν, πάλι στο Δημιουργό και σ' αυτό που ονομάζεται ντεϊσμός.

Πέρα απ' αυτό, ο κύριος Ντίρινγκ διακηρύσσει ότι είναι πολύ μεγάλη επιπολαιότητα εκ μέρους του Δαρβίνου να

> «κάνει την απλή πράξη της φυλετικής σύνθεσης των ιδιοτήτων θεμελιακή αρχή της δημιουργίας αυτών των ιδιοτήτων».

Εδώ πρόκειται πάλι για μια ελεύθερη δημιουργία και φαντασία

του ριζικού μας φιλοσόφου. Αντίθετα, ο Δαρβίνος δηλώνει με βεβαιότητα: η έκφραση «φυσική επιλογή» περικλείει μόνο τη *διατήρηση* των αλλαγών, όχι όμως την παραγωγή τους (σελ. 63). Αυτή η νέα λαθραία απόδοση στον Δαρβίνο πραγμάτων που δεν έχει πει ποτέ χρησιμεύει να μας βοηθήσει να καταλάβουμε καλύτερα το βάθος των εξής ντιρινγκικών σκέψεων:

> «Αν είχαμε ψάξει στα εσωτερικά σχήματα της παραγωγής κάποιας οποιασδήποτε αρχής της αυτοτελούς μεταβολής, τότε η σκέψη αυτή θα ήταν πολύ ορθολογική· διότι είναι φυσική σκέψη να συνδυάσεις σε μια ενότητα την αρχή της γενικής γένεσης με την αρχή της φυλετικής αναπαραγωγής και να βλέπεις τη λεγόμενη αρχέγονη γένεση από μια ανώτερη άποψη όχι σαν την απόλυτη αντίθεση της αναπαραγωγής, αλλά, ίσα-ίσα, σαν μια παραγωγή.»

Και ο άνθρωπος που μπόρεσε να γράψει τέτοια πράγματα, δεν ντρέπεται να κατηγορήσει τον Χέγκελ για την ακαταλαβίστικη γλώσσα του!

Αλλά φτάνουν οι κακεντρεχείς γκρίνιες, οι γεμάτες από αντιφάσεις, με τις οποίες ο κύριος Ντίρινγκ ξεφυσάει τον εκνευρισμό του για την τεράστια ανάπτυξη που οφείλει η φυσική επιστήμη στην ώθηση της δαρβινικής θεωρίας. Ούτε ο Δαρβίνος ούτε οι οπαδοί του ανάμεσα στους φυσιοδίφες σκέφτονται να μειώσουν τη μεγάλη προσφορά του Λαμάρκ (Lamarck) μ' οποιοδήποτε τρόπο. Ίσα-ίσα, εκείνοι τον έκαναν πάλι ηγετική μορφή. Δεν πρέπει, όμως, να παραβλέψουμε ότι η επιστήμη την εποχή του Λαμάρκ δε διέθετε καθόλου ακόμα επαρκές υλικό για να μπορέσει να απαντήσει στο ερώτημα σχετικά με την καταγωγή των ειδών με άλλο τρόπο εκτός από τον προκαταβολικό, τον προφητικό τρόπο, για να το πούμε έτσι. Εκτός από το τεράστιο υλικό του τομέα της συλλεκτικής, όσο και της ανατομικής βοτανικής και ζωολογίας, που συσσωρεύτηκε από τότε, δημιουργήθηκαν, μετά από τον Λαμάρκ, δύο εντελώς καινούργιες επιστήμες, οι οποίες έχουν αποφασιστική σημασία εδώ: η διερεύνηση της εξέλιξης των φυτικών και ζωικών σπερμάτων (εμ-

βρυολογία) και η διερεύνηση των οργανικών καταλοίπων στα διάφορα στρώματα της γήινης επιφάνειας (παλαιοντολογία). Υπάρχει μια ιδιόρρυθμη ομοιότητα ανάμεσα στη διαβαθμισμένη εξέλιξη των οργανικών σπερμάτων σε ώριμους οργανισμούς και στη σειρά των φυτών και των ζώων που εμφανίζονται το ένα μετά το άλλο στην ιστορία της Γης. Ακριβώς αυτή η ομοιότητα έχει δώσει στη θεωρία της εξέλιξης το πιο σίγουρο θεμέλιο. Ωστόσο, η θεωρία της εξέλιξης είναι πολύ πρόσφατη και, γι' αυτό το λόγο, δε χωράει αμφιβολία ότι η περαιτέρω έρευνα θα τροποποιήσει πολύ σημαντικά ακόμα και τις πιο αυστηρά δαρβινικές ιδέες σχετικά με την προέλευση της εξέλιξης των ειδών.

Τι το θετικό έχει να μας πει για την εξέλιξη της οργανικής ζωής η φιλοσοφία της πραγματικότητας;

> «Η... μεταβλητότητα των ειδών είναι μια υπόθεση που μπορεί να την παραδεχτεί κανείς.» Δίπλα σ' αυτό, ισχύει, όμως, και «η ανεξάρτητη συμπαράταξη ομοίων φυσικών προϊόντων χωρίς μεσολάβηση της καταγωγής».

Σύμφωνα μ' αυτά, θα 'πρεπε να νομίζουμε ότι τα ανόμοια φυσικά προϊόντα, δηλαδή τα είδη που αλλάζουν, κατάγονται το ένα από το άλλο· τα όμοια, όμως, όχι. Δεν είναι, ωστόσο, εντελώς σωστό· διότι και στην περίπτωση μεταβαλλόμενων ειδών

> «η μεσολάβηση μέσω της καταγωγής θα είναι, αντιθέτως, μια τελείως δευτερεύουσα πράξη της φύσης».

Καταγωγή, λοιπόν, παρ' όλα αυτά, αλλά «δεύτερης τάξης». Ας χαιρόμαστε που η καταγωγή, αφού της έχει φορτώσει ο κύριος Ντίρινγκ τόσο πολλά κακά και σκοτεινά, μπαίνει, τελικά, πάλι από την πίσω πόρτα. Το ίδιο συμβαίνει με τη φυσική επιλογή, γιατί, μετά από την ηθική αγανάκτηση σχετικά με τον αγώνα για την ύπαρξη, μέσω του οποίου συντελείται, στο κάτω-κάτω της γραφής, η φυσική επιλογή, λέγεται ξαφνικά:

> «Η βαθύτερη αιτία της σύστασης των σχηματι-

σμών, συνεπώς, πρέπει να αναζητηθεί στους όρους ζωής και στις κοσμικές σχέσεις, ενώ η φυσική επιλογή, που τονίζει ο Δαρβίνος, μπορεί να μπει μόνο στη δεύτερη γραμμή.»

Φυσική επιλογή, λοιπόν, παρ' όλα αυτά, αλλά, όμως, δεύτερης τάξης· επομένως, και φυσική επιλογή και αγώνας για την ύπαρξη και, μαζί μ' αυτά, οι παπαδίστικοι-μαλθουσιανοί πληθυσμιακοί συνωστισμοί! Αυτά είναι όλα. Κατά τ' άλλα, ο κύριος Ντίρινγκ μάς παραπέμπει στον Λαμάρκ. Τέλος, μας προειδοποιεί για την κατάχρηση των λέξεων «μεταμόρφωση» και «εξέλιξη». Η μεταμόρφωση τάχα είναι ένας ασαφής όρος και ο όρος εξέλιξη επιτρέπεται μόνο στο βαθμό που μπορούν να αποδειχτούν, πράγματι, οι νόμοι της εξέλιξης. Αντί αυτών των δυο, πρέπει να πούμε «σύνθεση» και, τότε, όλα είναι καλά. Ξανά η παλιά ιστορία: Τα πράγματα παραμένουν όπως ήταν, και ο κύριος Ντίρινγκ είναι πανευτυχής, μόλις αλλάζουμε μόνο τα ονόματα. Όταν μιλούμε για την εξέλιξη του νεοσσού στο αβγό, προκαλούμε σύγχυση, επειδή μπορούμε να αποδείξουμε μονάχα με ελλείψεις τους νόμους της εξέλιξης. Μόλις μιλήσουμε για τη σύνθεσή του, όλα γίνονται σαφή. Δε θα λέμε από δω και πέρα: το παιδί αναπτύσσεται θαυμάσια, αλλά συντίθεται εξαιρετικά και μπορούμε να ευχηθούμε στον κύριο Ντίρινγκ, να στέκεται στο πλευρό του δημιουργού του *Δαχτυλιδιού των Νιμπελούνγκεν* αντάξιος όχι μόνο της πολύτιμης αυτοεκτίμησής του αλλά και της ιδιότητάς του ως συνθέτη του μέλλοντος.[43]

VIII. Φιλοσοφία της φύσης. Ο οργανικός κόσμος
(τέλος)

«Πρέπει να σκεφτούμε... το τι θετικές γνώσεις χρειαζόμαστε για τις φυσικές επιστήμες για να τις εξοπλίσουμε μ' όλες τις επιστημονικές προϋποθέσεις τους. Η βάση των φυσικών επιστημών είναι πρώτα

όλες οι ουσιώδεις κατακτήσεις των μαθηματικών και ύστερα οι κυριότερες διαπιστώσεις της θετικής γνώσης της μηχανικής, της φυσικής, της χημείας, όπως και γενικά τα φυσικοεπιστημονικά αποτελέσματα της φυσιολογίας, της ζωολογίας και των παρόμοιων τομέων έρευνας.»

Με τόση εμπιστοσύνη και τόση αποφασιστικότητα ο κύριος Ντίρινγκ εκφράζεται για τη μαθηματική και φυσικοεπιστημονική πολυμάθεια του κυρίου Ντίρινγκ. Δε φαίνεται από το ισχνό αυτό απόσπασμα, ακόμα λιγότερο από τα ακόμα πιο φτωχά αποτελέσματα, ποια ριζικότητα θετικής γνώσης κρύβεται πίσω απ' αυτό. Εν πάση περιπτώσει, για να δημιουργηθεί ο ντιρινγκικός χρησμός σχετικά με τη φυσική για τη χημεία, δε χρειάζεται να ξέρεις για τη φυσική τίποτα παραπάνω από την εξίσωση η οποία εκφράζει το μηχανικό ισοδύναμο της θερμότητας και για τη χημεία μόνο ότι όλα τα σώματα διαιρούνται σε στοιχεία και σε συνθέσεις στοιχείων. Όποιος, όπως ο κύριος Ντίρινγκ στη σελ. 131, μπορεί να μιλάει για «υπό το βάρος κλίνοντα άτομα», αποδείχνει μονάχα ότι έχει μεσάνυχτα σχετικά με τη διαφορά ανάμεσα στο άτομο και το μόριο. Τα άτομα, ως γνωστό, δεν υπάρχουν στη βαρύτητα ή σ' άλλες μηχανικές ή φυσικές μορφές κίνησης, αλλά μόνο στη χημική δράση. Όταν διαβάζεις το κεφάλαιο για την οργανική φύση και βλέπεις την κενή, αντιφατική και, σε αποφασιστικά σημεία, ανόητη σαν τους χρησμούς φλυαρία, καθώς και την απόλυτη μηδαμινότητα του τελικού αποτελέσματος, δεν μπορείς ήδη εκ των προτέρων να αντισταθείς στην άποψη ότι ο κύριος Ντίρινγκ μιλάει εδώ για πράγματα, για τα οποία ξέρει αξιοσημείωτα λίγα. Η άποψη αυτή γίνεται βεβαιότητα από τη στιγμή που φτάνει κανείς στην πρότασή του να μιλάμε στη διδασκαλία για τα οργανικά όντα (βιολογικά) στο εξής για σύνθεση και όχι για εξέλιξη. Όποιος μπορεί να προτείνει κάτι τέτοιο, αποδείχνει ότι δεν έχει την παραμικρή ιδέα για τη δομή των οργανικών σωμάτων.

Όλα τα οργανικά σώματα, εξαιρουμένων των κατώτερων, αποτελούνται από κύτταρα, δηλαδή μικρά κομματάκια λευκώματος με

ένα πυρήνα στο εσωτερικό τους, τα οποία είναι ορατά μόνο με πολύ μεγάλη μεγέθυνση. Συνήθως, το κύτταρο αναπτύσσει και μια εξωτερική μεμβράνη και το περιεχόμενο, τότε, είναι λίγο πολύ ρευστό. Τα κατώτερα κυτταρικά σώματα αποτελούνται από ένα κύτταρο· η τεράστια, όμως, πλειοψηφία των οργανικών σωμάτων είναι πολυκυτταρική, ένα συνεχόμενο συγκρότημα πολλών κυττάρων, το οποίο είναι ακόμα ομοιόμορφο στους κατώτερους οργανισμούς, αλλά στους ανώτερους έχει αποκτήσει όλο και περισσότερο διάφορες μορφές, ομαδοποιήσεις και δραστηριότητες. Για παράδειγμα: Στο ανθρώπινο σώμα, τα οστά, οι μυς, τα νεύρα, οι τένοντες, οι αρμοί, οι χόνδροι, το δέρμα, με λίγα λόγια, όλος ο ιστός συντίθεται από κύτταρα ή δημιουργήθηκε απ' αυτά. Όλα, όμως, τα οργανικά κυτταρικά σχήματα, από την αμοιβάδα, που είναι ένα απλό σβολάκι από λεύκωμα, συνήθως χωρίς μεμβράνη, με ένα κυτταρικό πυρήνα στο εσωτερικό του, μέχρι τον άνθρωπο και από το πιο μικρό μονοκυτταρικό φύκι (Desmidiacee)* μέχρι το πιο ψηλά αναπτυγμένο φυτό, έχουν κοινό τον τρόπο, με τον οποίο πολλαπλασιάζονται τα κύτταρα· τη διαίρεση. Ο πυρήνας του κυττάρου συσφίγγεται πρώτα στη μέση· η σύσφιξη, η οποία χωρίζει τους δύο λοβούς του πυρήνα, γίνεται όλο και πιο δυνατή. Στο τέλος, χωρίζουν και σχηματίζουν δύο κυτταρικούς πυρήνες. Η ίδια διαδικασία συντελείται στο ίδιο το κύτταρο· ο καθένας των δύο πυρήνων γίνεται το επίκεντρο μιας συσσώρευσης κυτταρικής ουσίας, το οποίο συνδέεται με το άλλο μέσω μιας σήραγγας που γίνεται όλο και στενότερη, ώσπου να χωρίσουν, τελικά, και τα δύο και συνεχίζουν να ζουν σαν ανεξάρτητα κύτταρα. Μέσω μιας τέτοιας επανειλημμένης διαίρεσης των κυττάρων, αναπτύσσεται, μετά από τη γονιμοποίηση, όλο το ολοκληρωμένο ζώο από τη σπερματική κύστη του ζωικού ωαρίου. Με τον ίδιο τρόπο, συντελείται στο ώριμο ζώο η αντικατάσταση των φθαρμένων ιστών. Μόνο κάποιος που δεν ξέρει καθόλου τίποτα σχετικά μ' αυτή τη διαδικασία –και είναι πολύ δύσκολο να υποθέσει κανείς σήμερα κάτι τέτοιο– θα μπορούσε να την ονομάσει σύνθεση και να

* είδος φυτού της θάλασσας.

χαρακτηρίσει την εξέλιξή της «καθαρή φαντασία». Εδώ έχουμε να κάνουμε μόνο με εξέλιξη και μάλιστα με την πιο κυριολεκτική έννοια, αλλά καθόλου μα καθόλου με σύνθεση!

Παρακάτω, θα πούμε δύο λόγια ακόμα σχετικά μ' αυτό που ο κύριος Ντίρινγκ εννοεί λέγοντας «ζωή». Για την έννοια «ζωή», φαντάζεται τα εξής:

> «Και ο ανόργανος κόσμος είναι ένα σύστημα αυτοσυντελούμενων κινήσεων· αλλά μόνο εκεί, όπου αρχίζει η πραγματική διάρθρωση και η μεσολάβηση ειδικών διαύλων για την κυκλοφορία των ουσιών από ένα εσωτερικό σημείο και σύμφωνα μ' ένα εμβρυώδες σχήμα, το οποίο μπορεί να μεταβιβαστεί σε ένα πιο μικρό σχηματισμό, μπορούμε να μιλάμε για πραγματική ζωή με την πιο στενή και πιο αυστηρή έννοια.»

Η πρόταση αυτή είναι, με μια πιο στενή και πιο αυστηρή έννοια, ένα σύστημα αυτοσυντελούμενων κινήσεων (ό,τι κι αν είναι αυτά τα πράγματα) ανοησίας, ακόμα κι αν παραβλέψουμε την τραγική ακαταστασία της γραμματικής. Αν η ζωή αρχίζει μόνο εκεί, όπου αρχίζει και η πραγματική διάρθρωση, τότε πρέπει να διακηρύξουμε νεκρό όλο το βασίλειο των πρωτιστών του Χέκελ και ίσως κάτι πολύ παραπάνω, ανάλογα με το πώς αντιλαμβανόμαστε την έννοια της διάρθρωσης. Αν η ζωή αρχίζει μόνο εκεί όπου η διάρθρωση αυτή μεταβιβάζεται μ' ένα μικρό εμβρυώδες σχήμα, τότε τουλάχιστον όλοι οι οργανισμοί μέχρι και τους μονοκυτταρικούς –συμπεριλαμβανομένων κι αυτών– δεν είναι ζωντανοί. Αν η κυκλοφορία των ουσιών με τη μεσολάβηση ειδικών διαύλων είναι το γνώρισμα της ζωής, τότε θα πρέπει να διαγράψουμε από τη σειρά των ζωντανών όντων, εκτός από τα παραπάνω, ακόμα και ολόκληρη την ανώτερη τάξη των κοιλεντέρων, με εξαίρεση το πολύ-πολύ τις μέδουσες, δηλαδή όλους τους πολύποδες και άλλα φυτόζωα.[44] Αν, όμως, η κυκλοφορία των ουσιών μέσω ειδικών διαύλων από κάποιο εσωτερικό σημείο είναι το ουσιώδες γνώρισμα της ζωής, τότε πρέπει να ανακηρύξουμε νεκρά όλα τα ζώα, τα οποία δεν έχουν καρδιά ή ακόμα και τα ζώα, που έχουν περισσότερες καρδιές. Σ' αυτή την κα-

τηγορία ανήκουν, πέρα από τα προαναφερόμενα, όλα τα σκουλήκια, τα αστεροειδή και τροχοζώα (Annuloida και Annulosa), σύμφωνα με την ταξινόμηση του Χάξλεϊ (Huxley)[45], ένα μέρος των οστρακοειδών (αστακοί) και, τέλος, ακόμα και ένα σπονδυλωτό, ο αμφίοξος, και, μαζί μ' αυτά, όλα τα φυτά.

Ο κύριος Ντίρινγκ, επιχειρώντας να χαρακτηρίσει την πραγματική ζωή με τη στενή και την αυστηρή έννοια, δίνει τέσσερα εντελώς αντιφατικά μεταξύ τους γνωρίσματα της ζωής, από τα οποία το ένα δεν καταδικάζει μονάχα όλο το φυτικό, αλλά και αναγκαστικά το μισό ζωικό βασίλειο στον αιώνιο θάνατο. Πράγματι, κανείς δεν μπορεί να πει ότι μας εξαπάτησε, όταν μας υποσχέθηκε

«ριζικά ιδιόμορφα αποτελέσματα και θεωρήσεις»!

Σ' ένα άλλο σημείο, λέει:

> «Και στη φύση ένας απλός τύπος αποτελεί το θεμέλιο όλων των οργανισμών, από τον κατώτερο μέχρι τον ανώτερο» και ο τύπος αυτός «στην πληρότητά του, μ' όλη τη γενική ουσία του, βρίσκεται ήδη στην πιο υποτυπώδη κίνηση των ατελέστερων φυτών.»

Ο ισχυρισμός αυτός είναι πάλι μια «πλήρης» ανοησία. Ο πιο απλός τύπος, που μπορούμε να συναντήσουμε σ' όλη την οργανική φύση, είναι το κύτταρο· και το κύτταρο, σίγουρα, αποτελεί τη βάση των ανώτερων οργανισμών. Αντίθετα, ανάμεσα στους κατώτερους οργανισμούς υπάρχουν πολλοί, οι οποίοι βρίσκονται πολύ κάτω από το κύτταρο, η πρωταμοιβάδα, ένα απλό σβολάκι λευκώματος χωρίς καμιά διαφοροποίηση, ολόκληρη σειρά άλλων μονήρων, καθώς και όλα τα σιφωνοειδή. Αυτοί οι οργανισμοί συνδέονται όλοι με τους ανώτερους οργανισμούς μόνο από το γεγονός ότι το ουσιαστικό συστατικό τους μέρος είναι το λεύκωμα και, επομένως, εκτελούν λειτουργίες λευκώματος, δηλαδή ζουν και πεθαίνουν.

Παρακάτω, ο κύριος Ντίρινγκ μάς λέει:

> «Από άποψη φυσιολογίας, η αίσθηση συνδέεται με

την παρουσία ενός νευρικού συστήματος, όσο απλό κι αν είναι. Συνεπώς, το χαρακτηριστικό γνώρισμα όλων των ζωικών σχηματισμών είναι να είναι ικανοί να έχουν αίσθηση, δηλαδή μια υποκειμενικά συνειδητή αντίληψη της κατάστασής τους. Η ευκρινής διαχωριστική γραμμή ανάμεσα σε φυτά και ζώα βρίσκεται ακριβώς εκεί, όπου γίνεται το άλμα προς την αίσθηση. Η διαχωριστική αυτή γραμμή δεν μπορεί να σβηστεί παρά ελάχιστα από τους γνωστούς μεταβατικούς σχηματισμούς και είναι πολύ περισσότερο αυτοί οι εξωτερικά ακαθόριστοι και μη καθορίσιμοι σχηματισμοί, που την καθιστούν μια λογική ανάγκη.»

Και παρακάτω:

> «Τα φυτά, αντιθέτως, δεν παρουσιάζουν καθόλου και ποτέ το παραμικρό ίχνος αίσθησης και ούτε διαθέτουν καμιά προδιάθεση προς τα εκεί.»

Πρώτο: Ο Χέγκελ στη *Φιλοσοφία της φύσης*, § 351, Παράρτημα, λέει ότι:

> «η αίσθηση είναι η ειδοποιός διαφορά (Differentia Specifica), το απόλυτα χαρακτηριστικό γνώρισμα του ζώου».

Πάλι, λοιπόν, μια «χοντροκομμένη» άποψη του Χέγκελ, η οποία αποκτάει τον τίτλο ευγενείας της οριστικής και έσχατης αλήθειας με μια απλή προσάρτηση από τον κ. Ντίρινγκ.

Δεύτερο: Για πρώτη φορά ακούμε για μεταβατικούς σχηματισμούς, εξωτερικά ακαθόριστους ή μη καθορίσιμους σχηματισμούς (ωραία κορακίστικα!), ανάμεσα στα φυτά και τα ζώα. Το ότι αυτές οι μεταβατικές μορφές υπάρχουν· το ότι υπάρχουν οργανισμοί, για τους οποίους, απλούστατα, δεν μπορούμε να πούμε καθόλου, αν είναι φυτά ή ζώα· το ότι δεν μπορούμε ούτως ή άλλως να διαπιστώσουμε ευκρινώς τα σύνορα ανάμεσα στα φυτά και τα ζώα: ακριβώς όλ' αυτά συνιστούν, για τον κύριο Ντίρινγκ, τη λογική ανάγκη να

φτιάξει μια ειδοποιό διαφορά, για την οποία με την ίδια ανάσα παραδέχεται ότι δεν έχει βάση! Δε χρειάζεται, όμως, καθόλου να πάμε μέχρι την αμφίβολη περιοχή ανάμεσα σε φυτά και ζώα· τα ευαίσθητα φυτά, τα οποία διπλώνουν τα φύλλα τους ή κλείνουν τα άνθη τους με το πιο ελαφρύ άγγιγμα ή και τα εντομοφάγα φυτά δε διαθέτουν το παραμικρό ίχνος της αίσθησης και δεν έχουν καθόλου έφεση προς αυτό; Ούτε ο κύριος Ντίρινγκ δεν μπορεί να το ισχυριστεί αυτό χωρίς «αντιεπιστημονική ημιποίηση».

Τρίτο: Πρόκειται πάλι για μια ελεύθερη δημιουργία και φαντασία του κυρίου Ντίρινγκ, όταν ισχυρίζεται ότι η αίσθηση συνδέεται ψυχολογικά* με κάποιο, όσο απλό κι αν είναι, νευρικό μηχανισμό. Δεν είναι μόνο τα πρωταρχικά ζώα, αλλά και τα φυτόζωα –τουλάχιστο στην πλειοψηφία τους– που δε δείχνουν ούτε ίχνος ενός νευρικού συστήματος. Μόνο από τα σκουλήκια και πέρα, βρίσκουμε τακτικά ένα τέτοιο σύστημα και ο κύριος Ντίρινγκ είναι ο πρώτος που ισχυρίζεται ότι εκείνα τα ζώα δεν έχουν αίσθηση διότι δεν έχουν νεύρα. Η αίσθηση δε συνδέεται αναγκαστικά με νεύρα, αλλά μάλλον με ορισμένα λευκωματώδη σώματα, τα οποία δεν έχουν εξακριβωθεί περισσότερο μέχρι τώρα.

Κατά τ' άλλα, οι βιολογικές γνώσεις του κυρίου Ντίρινγκ χαρακτηρίζονται μ' αρκετή σαφήνεια από το ερώτημα, το οποίο δε διστάζει να το προβάλει ως προς τον Δαρβίνο:

«Το ζώο, άραγε, έχει εξελιχτεί από το φυτό;»

Αυτό μπορεί να το ρωτήσει μόνο κάποιος, ο οποίος δεν ξέρει το παραμικρό ούτε για ζώα ούτε για φυτά.

Για τη ζωή γενικά, ο κύριος Ντίρινγκ έχει να μας πει μόνο τα εξής:

> «Ο μεταβολισμός, ο οποίος συντελείται μέσω μιας εικονοπλαστικής σχηματοποίησης» (τι στο καλό πάλι είναι ετούτο το πράγμα;) «παραμένει ένα εξαιρετικό χαρακτηριστικό γνώρισμα της πραγματικής διαδικασίας της ζωής.»

---

* Είναι φανερό ότι εννοείται «φυσιολογικά», βλ. και σελ. 101, 29η γραμμή.

Αυτά μαθαίνουμε για τη ζωή και η «εικονοπλαστική σχηματοποίηση» μας αφήνει αρκετές φορές χωμένους μέχρι το λαιμό στις ανοησίες του πιο καθαρού ντιρινγκικού λεξιλογίου ιδιομορφίας. Συνεπώς, αν θέλουμε να μάθουμε τι είναι η ζωή, θα πρέπει μάλλον οι ίδιοι να ψάξουμε να το βρούμε.

Το ότι ο οργανικός μεταβολισμός είναι το πιο γενικό και σημαντικό φαινόμενο της ζωής, έχει ειπωθεί εδώ και τριάντα χρόνια άπειρες φορές από φυσιολόγους χημικούς και χημικούς φυσιολόγους και ο κύριος Ντίρινγκ το μετάφρασε απλώς στη δική του κομψή και σαφή γλώσσα. Ο προσδιορισμός, όμως, της ζωής σαν οργανικού μεταβολισμού, σημαίνει προσδιορισμό της ζωής σαν... ζωής· διότι η έκφραση οργανικός μεταβολισμός ή μεταβολισμός με εικονοπλαστική σχηματοποίηση είναι μια έκφραση, που έχει ανάγκη από μια εξήγηση μέσα από τη ζωή, δηλαδή την εξήγηση της διάκρισης ανάμεσα στο οργανικό και το μη οργανικό, επομένως ανάμεσα στο ζωντανό και το μη ζωντανό. Άρα, λοιπόν, δε μας βοηθάει καθόλου αυτή η εξήγηση. Ο μεταβολισμός καθεαυτός πραγματοποιείται και χωρίς ζωή. Υπάρχει μια ολόκληρη σειρά διαδικασιών στη χημεία, οι οποίες παράγουν συνεχώς, αν υπάρχει επαρκής εφοδιασμός σε πρώτες ύλες, τους δικούς τους όρους και, μάλιστα, με τέτοιο τρόπο, ώστε ένα συγκεκριμένο σώμα είναι ο φορέας της διαδικασίας. Αυτό συμβαίνει, όταν, με την καύση του θείου, παρασκευάζεται το θειικό οξύ. Κατά την καύση, παράγεται διοξείδιο του θείου, SO_2, και αν προσθέσουμε υδρατμούς και υπεροξείδιο του αζώτου, το διοξείδιο του θείου απορροφά υδρατμούς και οξυγόνο και μετατρέπεται σε θειικό οξύ, H_2SO_4. Κατά τη διαδικασία αυτή, το υπεροξείδιο του αζώτου αποβάλλει οξυγόνο και γίνεται οξείδιο του αζώτου· το οξείδιο αυτό του αζώτου παίρνει αμέσως πάλι καινούργιο οξυγόνο από τον αέρα και μετατρέπεται σε ανώτερο οξείδιο του αζώτου, αλλά μόνο για να δώσει αυτό το οξυγόνο πάλι αμέσως στο διοξείδιο του αζώτου και να ξαναπεράσει από την ίδια διαδικασία. Έτσι, θεωρητικά, μια απείρως μικρή ποσότητα υπεροξειδίου του αζώτου είναι αρκετή για να μετατρέψει μια απεριόριστη ποσότητα διοξειδίου του θείου, οξυγόνου και νερού σε θειικό οξύ. Μεταβολισμός πραγματοποιείται, επίσης, όταν περνούν υγρά από

νεκρές οργανικές και ακόμα ανόργανες μεμβράνες, όπως στην περίπτωση των τεχνητών κυττάρων του Τράουμπε (Traube).[46] Πάλι εδώ φαίνεται ότι δεν προχωρούμε ούτε ένα βήμα με το μεταβολισμό, διότι ο ιδιόμορφος μεταβολισμός, ο οποίος πρέπει να εξηγήσει τη ζωή, χρειάζεται ο ίδιος την εξήγησή του από τη ζωή. Πρέπει, λοιπόν, να δοκιμάσουμε κάτι άλλο.

Η ζωή είναι ο τρόπος ύπαρξης των λευκωματούχων σωμάτων και ο τρόπος αυτός ύπαρξης συνίσταται ουσιαστικά στην αδιάκοπη αυτοανανέωση των χημικών συστατικών μερών αυτών των σωμάτων.

Τα λευκωματούχα σώματα εννοούνται εδώ, σύμφωνα με την αντίληψη της σύγχρονης χημείας, η οποία περιλαμβάνει, κάτω απ' αυτή την ονομασία, όλα τα σώματα, τα οποία είναι συντεθειμένα ανάλογα με το σύνηθες λεύκωμα, που ονομάζονται και πρωτεϊνικές ουσίες. Το όνομα είναι ακατάλληλο, επειδή το συνηθισμένο λεύκωμα παίζει το λιγότερο ζωτικό, τον πιο παθητικό ρόλο, απ' όλες τις συγγενείς του ουσίες, γιατί, μαζί με τον κρόκο του αβγού, αποτελεί απλώς και μόνο θρεπτική ουσία για το αναπτυσσόμενο έμβρυο. Όσο, ωστόσο, ξέρουμε τόσο λίγα για τη χημική σύνθεση των λευκωματούχων σωμάτων, το όνομα αυτό παραμένει καλύτερο από τα άλλα, γιατί είναι το πιο γενικό.

Παντού, όπου συναντάμε ζωή, αυτή είναι συνδεδεμένη με κάποιο λευκωματούχο σώμα και, παντού όπου συναντάμε λευκωματούχο σώμα που δε βρίσκεται σε αποσύνθεση, βρίσκουμε, χωρίς εξαίρεση, και φαινόμενα ζωής. Αναμφισβήτητα, χρειάζεται η παρουσία και άλλων χημικών ενώσεων σ' ένα ζωντανό σώμα για να προκληθούν ειδικές διαφοροποιήσεις αυτών των φαινομένων ζωής. Δεν απαιτούνται για τη ζωή καθεαυτή, εκτός αν μπουν σαν τροφή και μετατραπούν σε λεύκωμα. Τα κατώτερα ζωντανά όντα που γνωρίζουμε δεν είναι τίποτ' άλλο από απλά σβολάκια λευκώματος και παρουσιάζουν ήδη όλα τα ουσιώδη συμπτώματα ζωής.

Σε τι συνίστανται, όμως, αυτά τα συμπτώματα ζωής, που είναι πανταχού παρόντα σε όλα τα ζωντανά όντα και, μάλιστα, εξίσου; Πρώτ' απ' όλα, στο ότι τα λευκωματούχα σώματα απορροφούν άλλες κατάλληλες ουσίες του περιβάλλοντός τους, τις αφομοιώνουν,

ενώ άλλα, παλαιότερα, μέρη του σώματος αποσυντίθενται και εκκρίνονται. Άλλα, μη ζωντανά, σώματα αλλάζουν, αποσυντίθενται ή ενώνονται μ' άλλα στη φυσική ροή των πραγμάτων· αλλά, σ' αυτή τη διαδικασία, παύουν να είναι αυτό που ήταν. Ο βράχος που διαβρώνεται δεν είναι πια βράχος· το μέταλλο που οξειδώνεται, μετατρέπεται σε σκουριά. Όμως, αυτό που είναι αιτία καταστροφής σε νεκρά σώματα, για το λεύκωμα είναι *βασική προϋπόθεση ύπαρξης*. Από τη στιγμή που σταματάει αυτή η αδιάκοπη μετατροπή των συστατικών μερών στα λευκωματούχα σώματα –αυτή η συνεχής εναλλαγή διατροφής και έκκρισης– από εκείνη τη στιγμή το ίδιο το λευκωματούχο σώμα σταματάει, αποσυντίθεται, δηλαδή *πεθαίνει*. Η ζωή, ο τρόπος ύπαρξης του λευκωματούχου σώματος συνίσταται προπάντων στο ότι, ανά πάσα στιγμή, είναι το ίδιο ο εαυτός του και, ταυτόχρονα, ένα άλλο. Και αυτό, μάλιστα, όχι σαν συνέπεια μιας διαδικασίας, στην οποία υποτάσσεται από τα έξω, όπως συμβαίνει, καμιά φορά, και στα νεκρά σώματα. Αντίθετα, η ζωή, ο μεταβολισμός που συντελείται με τη διατροφή και την έκκριση, είναι μια αυτοσυντελούμενη διαδικασία, εγγενής και έμφυτη στο φορέα της, το λεύκωμα, χωρίς το οποίο, δεν μπορεί να υπάρχει. Απ' αυτό, βγαίνει το συμπέρασμα ότι, αν η χημεία θα πετύχει κάποτε να παρασκευάσει τεχνητά το λεύκωμα, το λεύκωμα αυτό θα πρέπει να παρουσιάζει συμπτώματα ζωής, έστω κι αν είναι πολύ αδύνατα. Είναι, βεβαίως, αμφίβολο αν η χημεία θα ανακαλύψει, ταυτόχρονα, και τη σωστή τροφή γι' αυτό το λεύκωμα. Όλοι οι υπόλοιποι πιο απλοί παράγοντες της ζωής πηγάζουν από το μεταβολισμό που συντελείται με τη διατροφή και την έκκριση, σαν ουσιώδης λειτουργία του λευκώματος, καθώς και από την πλαστικότητα που το χαρακτηρίζει: Η ερεθιστικότητα, η οποία ήδη περικλείεται στην αμοιβαία επενέργεια ανάμεσα στο λεύκωμα και τη διατροφή του· η δυνατότητα συστολής, η οποία ήδη διαφαίνεται, σε πολύ χαμηλή βαθμίδα, στη διάρκεια της πέψης της τροφής· η δυνατότητα ανάπτυξης, η οποία περικλείει, στην κατώτερη βαθμίδα, την αναπαραγωγή μέσω της διαίρεσης· η εσωτερική κίνηση, χωρίς την οποία δεν είναι δυνατή ούτε η πέψη ούτε η αφομοίωση της τροφής.

Φυσικά, ο προσδιορισμός μας της ζωής είναι πάρα πολύ ανε-

παρκής, επειδή καθόλου δεν περιλαμβάνει *όλα* τα φαινόμενα ζωής και πρέπει να περιοριστεί στα πιο γενικά και τα πιο απλά. Όλοι οι προσδιορισμοί δεν έχουν και πολλή επιστημονική αξία. Για να γνωρίσουμε πράγματι εξαντλητικά τι είναι η ζωή, θα έπρεπε να περάσουμε απ' όλες τις μορφές εμφάνισής της, από τις κατώτερες μέχρι τις ανώτερες. Ωστόσο, οι προσδιορισμοί αυτοί είναι πολύ πρακτικοί για την καθημερινή χρήση και, σ' ορισμένες περιπτώσεις, δεν μπορούμε και χωρίς αυτούς. Δεν κάνουν και κακό, στο βαθμό που δεν ξεχνάμε τις αναπόφευκτες ελλείψεις τους.

Πάμε πίσω στον κύριο Ντίρινγκ. Μπορεί να μην πάνε καλά τα πράγματα γι' αυτόν στον τομέα της γήινης βιολογίας, αλλά ξέρει να παρηγοριέται, καταφεύγει στον έναστρο ουρανό του.

> «Δεν είναι μόνο η ιδιαίτερη συγκρότηση ενός οργάνου με αίσθηση, αλλά όλος ο αντικειμενικός κόσμος, ο οποίος είναι οργανωμένος με τέτοιο τρόπο, ώστε να παράγει ηδονή και πόνο. Πάνω σ' αυτή τη βάση, αποδεχόμαστε ότι η αντίθεση ηδονή – πόνος και, μάλιστα, *ακριβώς* με το γνωστό σε μας τρόπο, είναι καθολική αντίθεση και πρέπει να αντιπροσωπεύεται στους *διάφορους κόσμους του σύμπαντος* με ουσιαστικά παρόμοια αισθήματα… Όμως, η ομοιομορφία αυτή δεν είναι μικρής *σημασίας*· διότι είναι το κλειδί προς το *σύμπαν των αισθήσεων*… Έτσι, ο υποκειμενικός κοσμικός κόσμος δεν είναι πολύ πιο ξένος από τον αντικειμενικό. Πρέπει να φανταστούμε τη σύνθεση και των δύο βασιλείων σύμφωνα με ένα ενιαίο τύπο. Μ' αυτό, έχουμε τις αρχές μιας διδασκαλίας της συνείδησης, η οποία έχει μεγαλύτερη εμβέλεια από τη γήινη και μόνο.»

Τι σημασία μπορεί να έχουν μερικά χοντρά λάθη στις γήινες φυσικές επιστήμες για εκείνον, ο οποίος έχει στην τσέπη του το κλειδί προς το σύμπαν των αισθήσεων; Allons donc! (έλα τώρα!)

IX. Ηθική και δίκαιο. Αιώνιες αλήθειες

Αποφεύγουμε να δώσουμε δείγματα του αλαλούμ των κοινοτοπιών και χρησμών, με λίγα λόγια, των κολοκυθιών, τα οποία ο κύριος Ντίρινγκ σερβίρει προς απόλαυση των αναγνωστών του σε 50 σελίδες γεμάτες από τη ριζική επιστήμη των στοιχείων της συνείδησης. Παραθέτουμε μόνο τα εξής:

> «Όποιος μπορεί να σκέφτεται μόνο με τη βοήθεια της γλώσσας, δεν έχει δοκιμάσει ποτέ τι σημαίνει η *απομονωμένη* και *αυθεντική* νόηση.»

Σύμφωνα μ' αυτό, τα ζώα είναι οι πιο απομονωμένοι και αυθεντικοί στοχαστές, γιατί η νόησή τους δε θολώνεται ποτέ από την ενοχλητική ανάμιξη της γλώσσας. Εν πάση περιπτώσει, φαίνεται από τη σκέψη του Ντίρινγκ καθώς και από τη γλώσσα, που την εκφράζει, πόσο λίγο η σκέψη αυτή έχει φτιαχτεί για οποιαδήποτε γλώσσα και πόσο λίγο η γερμανική γλώσσα γι' αυτή τη σκέψη. Επιτέλους, μας σώζει το τέταρτο μέρος, το οποίο μας προσφέρει, εκτός από ρευστό κουρκούτι του λόγου, τουλάχιστον εδώ και εκεί κάτι το χειροπιαστό σχετικά με την *ηθική* και το *δίκαιο.* Αμέσως από την αρχή, μας προσκαλεί, αυτή τη φορά, σ' ένα ταξίδι στα άλλα ουράνια σώματα:

> Τα στοιχεία της ηθικής πρέπει να βασίζονται «σ' όλα τα εξωανθρώπινα όντα, στα οποία ένας ενεργός νους οφείλει να ασχολείται με τη συνειδητή κατάταξη των ενστικτωδών κινήσεων της ζωής με τρόπο ομόφωνο... Όμως, θα παραμείνει μικρή η συμμετοχή μας σε τέτοια συμπεράσματα... Ωστόσο, πέρα απ' αυτό παραμένει πάντα μια ιδέα, που *διευρύνει ευεργετικά τον ορίζοντά μας*, όταν φανταζόμαστε ότι, σ' άλλα ουράνια σώματα, η ατομική και η κοινή ζωή πρέπει να ξεκινούν από ένα σχήμα, το οποίο... δεν μπορεί να άρει ούτε να παρακάμψει τη γενική βασική συγκρότηση ενός όντος, το οποίο δρα με νου.»

Αν εδώ, κατ' εξαίρεση, τοποθετείται η ισχύς των ντιρινγκικών αληθειών και για όλους τους άλλους ενδεχόμενους κόσμους στην αρχή και όχι στο τέλος του εν λόγω κεφαλαίου, υπάρχει ένας επαρκής λόγος γι' αυτό. Εφόσον διαπιστώθηκε πρώτα η ισχύς των ντιρινγκικών ιδεών σχετικά με την ηθική και τη δικαιοσύνη για όλους τους *κόσμους*, είναι πολύ πιο εύκολο να επεκταθεί η ισχύς τους ευεργετικά για όλες τις εποχές. Όμως, εδώ, για άλλη μια φορά, δεν πρόκειται για κάτι λιγότερο από την οριστική, έσχατη αλήθεια.

> Ο ηθικός κόσμος έχει «όπως και ο κόσμος της γενικής γνώσης... τις πάγιες αρχές και τα απλά στοιχεία του»· οι ηθικές αρχές στέκονται «πάνω από την ιστορία και πάνω από τις σημερινές διαφορές των εθνικών ιδιοτήτων... Οι ειδικές αλήθειες, από τις οποίες, στην πορεία της εξέλιξης, συντίθεται το πληρέστερο αίσθημα της ηθικής και, ας πούμε, η συνείδηση, μπορούν, στο βαθμό που έχουν γίνει γνωστές μέχρι και τα τελευταία αίτιά τους, να διεκδικήσουν μια παρόμοια ισχύ και εμβέλεια, όπως και οι γνώσεις και οι εφαρμογές των μαθηματικών. *Οι γνήσιες αλήθειες δεν μπορούν καθόλου να μεταβληθούν*... και έτσι είναι τρέλα, ούτως ή άλλως, να παρουσιάσουμε την ορθότητα της γνώσης σαν κάτι που μπορεί να προσβληθεί από το χρόνο και τις πραγματικές αλλαγές». Γι' αυτό το λόγο, η βεβαιότητα της αυστηρής γνώσης, καθώς και η επάρκεια της κοινής αναγνώρισης δε μας αφήνουν να αμφιβάλουμε, εφόσον έχουμε σώας τας φρένας, για την απόλυτη ισχύ των αρχών της γνώσης. «Η ίδια η διαρκής αμφιβολία είναι ήδη μια αρρωστημένη κατάσταση αδυναμίας και τίποτ' άλλο εκτός από την έκφραση μιας *χαοτικής ακαταστασίας*, η οποία, πού και πού, προσπαθεί να δώσει την επίφαση μιας κάποιας σταθερότητας συνειδητοποιώντας συστηματικά τη *μηδαμινότητά της*. Σε θέματα ηθικής, η απάρνηση γενικών αρχών γαντζώνε-

ται στις γεωγραφικές και ιστορικές ποικιλομορφίες των ηθών και των βασικών αρχών· αν παραδεχτούμε την αναπόφευκτη αναγκαιότητα του ηθικά κακού και άσχημου, τότε η απάρνηση πιστεύει ότι βρίσκεται πράγματι πάνω από την αναγνώριση της σοβαρής ισχύος, καθώς και της πραγματικής αποτελεσματικότητας ομόφωνων ηθικών ενστίκτων. Αυτός ο *σκεπτικισμός, που ξεχαρβαλώνει* και δε στρέφεται απλώς ενάντια σε επιμέρους εσφαλμένες διδασκαλίες, αλλά ενάντια στην ανθρώπινη ικανότητα για την ίδια τη συνειδητή ηθικότητα, καταλήγει, τελικά, σ' ένα πραγματικό τίποτα ή, ακόμα, καταλήγει σε κάτι το οποίο είναι χειρότερο από τον καθαρό μηδενισμό... Κολακεύεται με την ιδέα ότι μπορεί να κυριαρχήσει στο *συγκεκριμένο χάος* διαλυμένων, φτηνών ηθικών ιδεών και να ανοίξει όλες τις πόρτες σε μια επιλογή χωρίς βάση. Κάνει, όμως, φοβερό λάθος: διότι η απλή υπόδειξη στις αναπόφευκτες τύχες του νου στην πλάνη και στην αλήθεια, αρκεί για να καταστήσει φανερό, μέσω αυτής της μοναδικής αναλογίας, πώς η φυσικονομοτελειακή δυνατότητα λαθών δεν αποκλείει σώνει και καλά το να φτάσουμε στο αληθινό.»

Μέχρι τώρα, δεχτήκαμε ήσυχα όλα αυτά τα πομπώδη αποφθέγματα του κυρίου Ντίρινγκ για οριστικές, έσχατες αλήθειες, για την κυριαρχία της νόησης, την απόλυτη βεβαιότητα της γνώσης κλπ., διότι η υπόθεση αυτή μπορούσε μόνο να τερματιστεί αποφασιστικά στο σημείο, που φτάσαμε τώρα. Μέχρι τώρα, αρκούσε να διερευνηθεί σε ποια έκταση οι επιμέρους ισχυρισμοί της φιλοσοφίας της πραγματικότητας είχαν «κυριαρχική ισχύ» και «μια άνευ όρων αξίωση σχετικά με την αλήθεια». Τώρα, φτάνουμε στο ερώτημα αν και ποια προϊόντα της ανθρώπινης γνώσης γενικά μπορούν να έχουν κυριαρχική ισχύ και άνευ όρων αξίωση σχετικά με την αλήθεια. Όταν λέω, «της *ανθρώπινης* γνώσης», δεν το λέω επειδή έχω σκοπό να προσβάλω τους κατοίκους άλλων ουρανίων σωμάτων,

τους οποίους δεν έχω την τιμή να γνωρίζω, αλλά μόνο επειδή μέχρι και τα ζώα έχουν γνώσεις, όχι όμως με τρόπο κυριαρχικό. Ο σκύλος αναγνωρίζει στο αφεντικό του το Θεό, ενώ το αφεντικό αυτό μπορεί να είναι ο μεγαλύτερος παλιάνθρωπος.

Η ανθρώπινη νόηση είναι κυριαρχική;

Προτού απαντήσουμε μ' ένα ναι ή ένα όχι, πρέπει πρώτα να διερευνήσουμε τι είναι η ανθρώπινη νόηση. Είναι η νόηση ενός ξεχωριστού ανθρώπου; Όχι. Ωστόσο, υπάρχει μόνο σαν η επιμέρους νόηση πολλών δισεκατομμυρίων ανθρώπων του παρελθόντος, του παρόντος και του μέλλοντος. Αν πω, λοιπόν, ότι αυτή η νόηση όλων αυτών των ανθρώπων, την οποία περιλαμβάνω στη σκέψη μου, και η οποία –συμπεριλαμβανομένων και των μελλοντικών ανθρώπων– είναι *κυριαρχική*, είναι, δηλαδή, σε θέση να γνωρίσει τον υπαρκτό κόσμο –στο βαθμό που η ανθρωπότητα θα διαρκέσει αρκετό χρονικό διάστημα και στο βαθμό που δεν έχουν τεθεί όρια σ' αυτή τη γνώση στα όργανα και στα αντικείμενα γνώσης– τότε λέω κάτι το αρκετά τετριμμένο και, επιπλέον, αρκετά άκαρπο. Διότι το πιο αξιόλογο αποτέλεσμα μάλλον θα ήταν να γινόμασταν άκρως δύσπιστοι ως προς τη σημερινή μας γνώση, αφού βρισκόμαστε κατά πάσα πιθανότητα περίπου στην αρχή της ανθρώπινης ιστορίας και οι γενιές που θα μας διορθώσουν *εμάς*, θα είναι μάλλον πολύ πιο πολυάριθμες απ' αυτές, που τις γνώσεις τους εμείς μπορούμε να τις διορθώσουμε– πολλές φορές με αρκετή περιφρόνηση.

Ο ίδιος ο κύριος Ντίρινγκ διακηρύσσει ότι είναι αναγκαιότητα η συνείδηση, συνεπώς και η νόηση και η γνώση, να μπορεί να εμφανίζεται μόνο σε μια σειρά από ξεχωριστά όντα. Μπορούμε να αποδώσουμε στη νόηση του καθενός αυτών των ξεχωριστών όντων κυριαρχία μόνο εφόσον δε γνωρίζουμε καμιά δύναμη, η οποία θα ήταν σε θέση να επιβάλει με τη βία σ' αυτή τη νόηση, σε κατάσταση υγείας και εγρήγορσης, οποιαδήποτε σκέψη.

Σ' ό,τι αφορά, όμως, την κυριαρχική ισχύ των γνώσεων της κάθε ξεχωριστής νόησης, όλοι γνωρίζουμε ότι για κάτι τέτοιο δεν μπορεί να γίνει λόγος καθόλου και ότι, σύμφωνα μ' όλες τις μέχρι τώρα εμπειρίες, οι γνώσεις αυτές, χωρίς καμιά εξαίρεση, συμπερι-

λαμβάνουν πάντα πολύ περισσότερα στοιχεία που σηκώνουν βελτίωση απ' αυτά που δε σηκώνουν βελτίωση ή είναι σωστά.

Μ' άλλα λόγια: Η κυριαρχία της σκέψης πραγματοποιείται μέσα σε μια σειρά ανθρώπων που σκέπτονται με τρόπο που βρίσκεται εξαιρετικά μακριά από την κυρίαρχη σκέψη. Η γνώση, η οποία έχει αδιάλλακτη απαίτηση στην αλήθεια, πραγματοποιείται μέσα σε μια σειρά σχετικών πλανών. Ούτε η μία ούτε η άλλη δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί πλήρως μ' άλλο τρόπο εκτός από την ατέλειωτη διάρκεια ζωής της ανθρωπότητας. Εδώ, πάλι έχουμε την ίδια αντίφαση, που είχαμε και παραπάνω, ανάμεσα στο χαρακτήρα της ανθρώπινης νόησης, που παρουσιάζεται αναγκαία σαν απόλυτος, και την πραγματικότητά του, που είναι οι περιορισμένα σκεπτόμενοι ξεχωριστοί άνθρωποι. Μια αντίφαση, η οποία μπορεί να επιλυθεί μόνο σε μια πρόοδο χωρίς τέλος, στη διαδοχή των ανθρώπινων γενεών, που, για μας τουλάχιστον, είναι πρακτικά χωρίς τέλος. Μ' αυτή την έννοια, η ανθρώπινη νόηση είναι εξίσου κυριαρχική όσο και μη κυριαρχική και η ικανότητά της για γνώση εξίσου απεριόριστη όσο και περιορισμένη. Κυριαρχική και απεριόριστη ανάλογα με την έφεση, απασχόληση, τη δυνατότητα και τον ιστορικό τελικό στόχο· μη κυριαρχική και περιορισμένη ανάλογα με την επιμέρους εκδοχή και την εκάστοτε πραγματικότητα.

Το ίδιο γίνεται με τις αιώνιες αλήθειες. Αν ποτέ η ανθρωπότητα λειτουργούσε μονάχα με αιώνιες αλήθειες, με αποτελέσματα της νόησης τα οποία έχουν κυριαρχική ισχύ και μια άνευ όρων αξίωση ως προς την αλήθεια, τότε θα είχε φτάσει στο σημείο, στο οποίο θα είχε ολοκληρωθεί το άπειρο του διανοητικού κόσμου ως πραγματικότητα καθώς και ως δυνατότητα και, μαζί μ' αυτό, το πασίγνωστο θαύμα του μετρημένου άπειρου αριθμού. Δεν υπάρχουν, όμως, αλήθειες, οι οποίες είναι τόσο επιβεβαιωμένες, ώστε η κάθε αμφισβήτησή τους να μας φαίνεται σαν τρέλα; Για παράδειγμα, ότι δύο επί δύο κάνουν τέσσερα· ότι οι τρεις γωνίες ενός τριγώνου ισούνται με δύο ορθές· ότι το Παρίσι είναι στη Γαλλία· ότι ένας άνθρωπος χωρίς διατροφή πεθαίνει της πείνας κλπ. Επομένως, υπάρχουν, τελικά, *αιώνιες* αλήθειες, οριστικές έσχατες αλήθειες;

Οπωσδήποτε, υπάρχουν. Μπορούμε να διαιρέσουμε όλο τον το-

μέα της γνώσης σύμφωνα με τον πασίγνωστο τρόπο, σε τρία μεγάλα τμήματα. Το πρώτο εμπεριέχει όλες τις επιστήμες, οι οποίες ασχολούνται με την άζωη φύση και προσφέρονται λίγο πολύ για μια μαθηματική μεταχείριση: Τα μαθηματικά, η αστρονομία, η μηχανική, η φυσική, η χημεία. Αν αρέσει σε κάποιον να χρησιμοποιεί φοβερά λόγια για πολύ απλά πράγματα, τότε μπορεί να πει κανείς ότι *ορισμένα* αποτελέσματα αυτών των επιστημών είναι αιώνιες αλήθειες, οριστικές, έσχατες αλήθειες: Γι' αυτό το λόγο, ονόμασαν αυτές τις επιστήμες *θετικές*. Ωστόσο, καθόλου ακόμα όλα τα αποτελέσματα. Με την εισαγωγή των μεταβλητών μεγεθών και της επέκτασης της μεταβλητικότητάς τους έως και το άπειρα μικρό και το άπειρα μεγάλο, τα άλλοτε τόσο αυστηρά στα ήθη μαθηματικά έκαναν το προπατορικό αμάρτημα: Δάγκωσαν το μήλο της Γνώσης, το οποίο τους άνοιξε τη σταδιοδρομία των πιο μεγάλων επιτυχιών, αλλά και των πλανών. Πάει στον αγύριστο η παρθενική κατάσταση της απόλυτης ισχύος, το αναντίρρητο αποδεδειγμένο του ο,τιδήποτε ήταν μαθηματικό. Χάραξε το βασίλειο των φιλονικιών και φτάσαμε στο σημείο που οι περισσότεροι άνθρωποι κάνουν διαφορικούς και ολοκληρωτικούς λογισμούς, όχι επειδή καταλαβαίνουν τι κάνουν, αλλά από σκέτη πίστη, γιατί μέχρι τώρα έβγαινε πάντα σωστό. Ακόμα χειρότερα είναι τα πράγματα με την αστρονομία και τη μηχανική και, σ' ό,τι αφορά τη φυσική και τη χημεία, βρισκόμαστε στις υποθέσεις, όπως μέσα σε σμήνος μελισσών. Και δε γίνεται και αλλιώς. Στη φυσική, έχουμε να κάνουμε με την κίνηση μορίων, στη χημεία, με τη διαμόρφωση μορίων από άτομα και αν η παρέμβαση των κυμάτων φωτός δεν είναι μύθος, τότε δεν πρόκειται να δούμε ποτέ με τα μάτια μας αυτά τα ενδιαφέροντα πράγματα. Με τον καιρό, οι οριστικές έσχατες αλήθειες γίνονται αξιοσημείωτα σπάνιες.

Ακόμη χειρότερη είναι η κατάσταση στη γεωλογία, η οποία σύμφωνα με τη φύση της ασχολείται κυρίως με πράγματα, στα οποία δεν παραβρεθήκαμε όχι μονάχα εμείς, αλλά, ούτως ή άλλως, κανένας άνθρωπος. Εκ τούτου, εδώ η συγκομιδή των οριστικών έσχατων αληθειών συνδέεται με πάρα πολύ κόπο και, πέρα απ' αυτό, είναι εξαιρετικά φειδωλή. Η δεύτερη κατηγορία επιστημών είναι εκείνη, η οποία εμπεριέχει τη διερεύνηση των ζωντανών οργανι-

σμών. Στον τομέα αυτό, αναπτύσσεται μια τόσο μεγάλη ποικιλία αμοιβαίων σχέσεων και αιτιοτήτων, που όχι μόνο το κάθε λυμένο ζήτημα προκαλεί μεγάλο αριθμό νέων ζητημάτων, αλλά το κάθε ξεχωριστό ζήτημα μπορεί να λυθεί συνήθως μόνο κομμάτι το κομμάτι με μια σειρά ερευνών, για τις οποίες χρειάζονται συχνά αιώνες. Και, κάθε φορά, η ανάγκη μιας συστηματικής αντίληψης των αλληλουχιών επιβάλλει εκ νέου να πλαισιωθούν οι οριστικές, έσχατες αλήθειες με μια πληθώρα υποθέσεων. Πόσο μεγάλη ήταν η σειρά των ενδιάμεσων βαθμίδων από τον Γκάλεν (Galen) μέχρι τον Μαλπίγκι (Malpighi) που χρειάστηκε για να διαπιστωθεί ορθά μια τόσο απλή υπόθεση, όπως η κυκλοφορία του αίματος στα θηλαστικά. Πόσο λίγα ξέρουμε για τη δημιουργία αιμοσφαιρίων και πόσοι ενδιάμεσοι κρίκοι μάς λείπουν ακόμα σήμερα για να δούμε, π.χ., τα συμπτώματα μιας ασθένειας σε ορθολογική συνάρτηση με τις αιτίες της! Πολλές φορές, γίνονται τότε ανακαλύψεις, όπως αυτή του κυττάρου, οι οποίες μας αναγκάζουν να υποβάλουμε σε μια πλήρη αναθεώρηση όλες τις μέχρι τώρα διαπιστωμένες οριστικές και έσχατες αλήθειες στον τομέα της βιολογίας και να βάλουμε στην μπάντα, μια και καλή, ένα ολόκληρο πλήθος τέτοιων αληθειών. Άρα, λοιπόν, όποιος θέλει να κατοχυρώσει εδώ πράγματι γνήσιες, αμετάβλητες αλήθειες, θα πρέπει να αρκεστεί σε τετριμμένες εκφράσεις όπως: Όλοι οι άνθρωποι πρόκειται να πεθάνουν, όλα τα θηλυκά θηλαστικά έχουν γαλακτικούς αδένες κλπ. Ούτε θα μπορέσει να πει ότι τα ανώτερα ζώα χωνεύουν με το στομάχι και τα έντερα και όχι με το κεφάλι, διότι η δραστηριότητα των νεύρων, που είναι συγκεντρωμένα στο κεφάλι, είναι απαραίτητη για την πέψη.

Ακόμα χειρότερα είναι τα πράγματα με τις αιώνιες αλήθειες στην τρίτη κατηγορία επιστημών, των ιστορικών, οι οποίες εξετάζουν τις συνθήκες διαβίωσης των ανθρώπων, τις κοινωνικές σχέσεις, τις μορφές δικαίου και κράτους με το ιδεολογικό τους εποικοδόμημα της φιλοσοφίας, θρησκείας, τέχνης κλπ. στην ιστορική τους διαδοχή, καθώς και στο σημερινό τους αποτέλεσμα. Στην οργανική φύση έχουμε να κάνουμε τουλάχιστο με μια σειρά από διαδικασίες, οι οποίες επαναλαμβάνονται αρκετά τακτικά, μέσα σε πολύ ευρύτερα όρια, στο βαθμό που αφορά την άμεση αντίληψή

μας. Τα είδη των οργανισμών έμειναν σε χοντρές γραμμές τα ίδια από την εποχή του Αριστοτέλη. Αντίθετα, στην ιστορία της κοινωνίας οι επαναλήψεις των καταστάσεων –μόλις πάμε πιο πέρα από την πρωταρχική κατάσταση των ανθρώπων, τη λεγόμενη λίθινη εποχή– αποτελούν την εξαίρεση, όχι τον κανόνα. Όπου υπάρχουν τέτοιες επαναλήψεις, δε γίνονται ποτέ κάτω από ακριβώς τις ίδιες συνθήκες. Έτσι έγινε με την αρχική κοινοκτημοσύνη του εδάφους σ' όλους τους πολιτισμένους λαούς, καθώς και με τη μορφή της διάλυσής της. Γι' αυτό, είμαστε ακόμα πολύ πιο πίσω στην επιστήμη μας στον τομέα της ανθρώπινης ιστορίας απ' ό,τι και στον τομέα της βιολογίας. Ακόμα περισσότερο: Αν, κατ' εξαίρεση, γίνει γνωστή η εσωτερική αλληλουχία των κοινωνικών και πολιτικών μορφών ύπαρξης μιας περιόδου, αυτό συμβαίνει συνήθως στις περιπτώσεις που οι μορφές αυτές έχουν ήδη μισοπεθάνει και βαδίζουν προς την αποσύνθεσή τους.

Συνεπώς, εδώ η γνώση είναι, ουσιαστικά, σχετική, γιατί περιορίζεται στην αντίληψη της συνάρτησης και στις συνέπειες ορισμένων κοινωνικών και κρατικών μορφών, που υπάρχουν μόνο σε μια δοσμένη περίοδο, σε δοσμένους λαούς και είναι από τη φύση τους περαστικές. Επομένως, όποιος κυνηγάει εδώ οριστικές έσχατες αλήθειες, που δεν μπορούν να μεταβληθούν, δε θα αποκομίσει πολλά πράγματα, εκτός από τα τετριμμένα και τις κοινοτοπίες χειρίστου είδους, για παράδειγμα, ότι οι άνθρωποι γενικά δεν μπορούν να ζήσουν χωρίς εργασία· ότι, μέχρι τώρα, ήταν διαιρεμένοι σε κυρίαρχους και κυριαρχημένους· ότι ο Ναπολέων πέθανε στις 5 Μαΐου του 1821 κλπ.

Αλλά είναι παράξενο ότι ακριβώς σ' αυτό τον τομέα συναντάμε πιο συχνά τις δήθεν αιώνιες αλήθειες, τις οριστικές, έσχατες αλήθειες κλπ.

Το ότι δύο επί δύο κάνουν τέσσερα· ότι τα πουλιά έχουν ράμφος ή τα παρόμοια, αυτά μπορεί να τα πει αιώνιες αλήθειες μόνο εκείνος, που, ούτως ή άλλως, έχει την πρόθεση να συμπεράνει από την ύπαρξη αιώνιων αληθειών ότι, στον τομέα της ανθρώπινης ιστορίας, υπάρχουν αιώνιες αλήθειες, μια αιώνια ηθική, μια αιώνια δικαιοσύνη κλπ. – και ότι αυτές διεκδικούν μια παρόμοια ισχύ

και εμβέλεια με τις αντιλήψεις και τις εφαρμογές των μαθηματικών. Και μπορούμε, τότε, να υπολογίσουμε με βεβαιότητα ότι ο ίδιος φίλος των ανθρώπων θα μας πει, με την πρώτη ευκαιρία, ότι όλοι οι προηγούμενοι κατασκευαστές αιώνιων αληθειών είναι λίγο πολύ γαϊδούρια και κομπογιαννίτες, ότι όλοι είναι εγκλωβισμένοι στην πλάνη και αποτυχημένοι. Όμως, το γεγονός ότι υπάρχουν *οι δικές τους* πλάνες και *τα δικά τους* σφάλματα είναι τάχα νόμος της φύσης και αποδείχνει ότι *εκείνος* κατέχει την αλήθεια και το σωστό. Εκείνος, ο νεογέννητος προφήτης, έχει την οριστική, έσχατη αλήθεια, την αιώνια ηθική, την αιώνια δικαιοσύνη, έτοιμες στην τσέπη του. Όλα αυτά έχουν γίνει ήδη εκατό ή χίλιες φορές και, έτσι, πρέπει να μας κάνει εντύπωση ότι υπάρχουν ακόμα άνθρωποι που είναι τόσο ευκολόπιστοι και δεν τα πιστεύουν αυτά για άλλους, αλλά για τον εαυτό τους. Ωστόσο, εδώ έχουμε ακόμα τουλάχιστον άλλο έναν τέτοιο προφήτη, ο οποίος, με εντελώς συνηθισμένο τρόπο, φοράει την ηθικότατη πανοπλία του, τη στιγμή που άλλοι άνθρωποι διαψεύδουν ότι ένας οποιοσδήποτε είναι σε θέση να δώσει την οριστική έσχατη αλήθεια. Μια τέτοια διάψευση, ακόμα και αμφισβήτηση, είναι μια κατάσταση αδυναμίας, μια άγρια ακαταστασία, μηδαμινότητα, διαλυτικός σκεπτικισμός χειρότερος από τον απλό μηδενισμό, συγκεχυμένο χάος και ό,τι άλλο παρόμοιο θες.

Όπως σ' όλους τους προφήτες, εδώ δεν έχουμε να κάνουμε με μια κριτική – επιστημονική έρευνα, και κρίση, αλλά με ένα ηθικό απόφθεγμα που αναγγέλλεται χωρίς διατυπώσεις με βροντερή φωνή.

Θα μπορούσαμε παραπάνω να είχαμε αναφέρει τις επιστήμες, οι οποίες εξετάζουν τους νόμους της ανθρώπινης νόησης, δηλαδή τη λογική και τη διαλεκτική. Εδώ, όμως, τα πράγματα σχετικά με τις αιώνιες αλήθειες, δεν είναι καλύτερα. Ο κύριος Ντίρινγκ ανακηρύσσει την πραγματική διαλεκτική σκέτο παραλογισμό. Τα πολλά βιβλία τα οποία έχουν γραφτεί για τη λογική, και εξακολουθούν να γράφονται, αποδείχνουν επαρκώς ότι, και εκεί, οι οριστικές έσχατες αλήθειες είναι πολύ πιο αραιές απ' ό,τι πιστεύουν πολλοί.

Άλλωστε, δε χρειάζεται καθόλου να μας τρομάξει το γεγονός ότι

η βαθμίδα γνώσης, στην οποία βρισκόμαστε σήμερα, είναι τόσο λίγο οριστική όσο και όλες οι προηγούμενες. Εμπεριέχει ήδη ένα τεράστιο υλικό από αντιλήψεις και απαιτεί μια πολύ υψηλή εξειδίκευση μελέτης από τον καθένα, που θέλει να εξοικειωθεί με κάποια ειδικότητα. Όποιος, όμως, επιβάλλει το κριτήριο της γνήσιας, αμετάβλητης, οριστικής και έσχατης αλήθειας σε γνώσεις, οι οποίες, από τη φύση των πραγμάτων, παραμένουν σχετικές για πολλές γενιές ακόμα και πρέπει να ολοκληρωθούν λίγο-λίγο, είτε επιβάλλει το ίδιο κριτήριο σε γνώσεις, οι οποίες εξαιτίας της ελλειμματικότητας του ιστορικού υλικού θα παραμείνουν πάντα με κενά και ανολοκλήρωτες, όπως η κοσμογονία, η γεωλογία και η ανθρώπινη ιστορία, αυτός αποδείχνει μ' αυτό τον τρόπο τη δική του άγνοια και στρεβλότητα, ακόμα όταν η αξίωση του προσωπικού αλάνθαστου δεν αποτελεί, όπως εδώ, την πραγματική βάση του. Η αλήθεια και η πλάνη, όπως όλες οι νοητικές κατηγορίες, που κινούνται ανάμεσα σε πολωμένες αντιθέσεις, έχουν απόλυτη ισχύ μόνο σ' έναν εξαιρετικά περιορισμένο τομέα. Αυτό μόλις το είδαμε και ο κύριος Ντίρινγκ θα το ήξερε επίσης, αν γνώριζε, έστω λίγο, τα πρώτα στοιχεία της διαλεκτικής, τα οποία πραγματεύονται ακριβώς την ανεπάρκεια όλων των πολωμένων αντιθέσεων. Μόλις εφαρμόσουμε την αντίθεση αλήθειας και πλάνης έξω από εκείνο τον προαναφερόμενο στενό τομέα, αυτή γίνεται σχετική και, γι' αυτό, δεν μπορεί πια να χρησιμοποιηθεί για τον ακριβολόγο επιστημονικό τρόπο έκφρασης. Αν, όμως, προσπαθήσουμε να την εφαρμόσουμε σαν απόλυτα ισχύουσα έξω από κείνο τον τομέα, τότε πράγματι αρχίζουν τα μπερδέματα· οι δύο πόλοι της αντίθεσης γυρίζουν στο αντίθετό τους, η αλήθεια γίνεται πλάνη και η πλάνη αλήθεια. Ας πάρουμε, για παράδειγμα, το γνωστό νόμο του Μπόιλ (Boyle), σύμφωνα με τον οποίο, κάτω από την ίδια θερμοκρασία, ο όγκος των αερίων είναι αντίστροφα ανάλογος με την πίεση, η οποία ασκείται πάνω σ' αυτά τα αέρια. Ο Ρενιό (Regnault) βρήκε ότι ο νόμος αυτός δεν ισχύει για ορισμένες περιπτώσεις. Αν ήταν φιλόσοφος της πραγματικότητας, θα ήταν υποχρεωμένος να πει: ο νόμος του Μπόιλ είναι μεταβλητός, άρα δεν είναι μια γνήσια αλήθεια, άρα δεν είναι καν αλήθεια, άρα είναι πλάνη. Μ' αυτό τον τρόπο, όμως, θα είχε πράξει μια πολύ

μεγαλύτερη πλάνη απ' ό,τι εμπεριεχόταν στο νόμο του Μπόιλ. Ο δικός του μικρός κόκκος αλήθειας θα είχε εξαφανιστεί σ' ένα αμμόβουνο από πλάνες· συνεπώς, θα είχε επεξεργαστεί το αρχικά σωστό του αποτέλεσμα μετατρέποντάς το σε μια πλάνη, μπροστά στην οποία ο νόμος του Μπόιλ, μαζί με τη λίγη του πλάνη, θα φαινόταν σαν αλήθεια. Ο Ρενό, σαν επιστήμονας, δεν κατέβηκε σε τέτοια παιδιαρίσματα, αλλά συνέχισε την έρευνά του και βρήκε ότι ο νόμος του Μπόιλ ούτως ή άλλως είναι μόνο κατά προσέγγιση σωστός και χάνει την ισχύ του, ιδιαίτερα στα αέρια τα οποία μπορούν να γίνουν σταγόνες, δηλαδή υγρά, κάτω από πίεση και, μάλιστα, μόλις η πίεση πλησιάζει το σημείο, που αρχίζει η σταγονοποίηση. Επομένως, ο νόμος του Μπόιλ αποδείχτηκε σωστός μόνο μέσα σε ορισμένα όρια. Είναι, όμως, απόλυτα και οριστικά σωστός μέσα σ' αυτά τα όρια; Κανένας φυσικός δε θα ισχυριζόταν κάτι τέτοιο. Θα έλεγε ότι ισχύει μέσα σε ορισμένα όρια πίεσης και θερμοκρασίας και για ορισμένα αέρια και δε θα απόκλειε τη δυνατότητα, μέσα σ' αυτά τα ακόμα στενότερα όρια, ενός ακόμα πιο στενού περιορισμού ή και αλλαγής της διατύπωσής του ανάλογα με τις μελλοντικές διερευνήσεις.*

Έτσι, λοιπόν, έχουν τα πράγματα σ' ό,τι αφορά τις οριστικές, έσχατες αλήθειες στη φυσική, για παράδειγμα. Γι' αυτό το λόγο, στις πράγματι επιστημονικές εργασίες τέτοιες δογματικές –ή ηθικιστικές – εκφράσεις, όπως πλάνη και αλήθεια, αποφεύγονται συ-

---

* Από τότε που έγραψα τα παραπάνω, αυτό φαίνεται ήδη να έχει επιβεβαιωθεί. Σύμφωνα με τις νεότερες διερευνήσεις[47], που έγιναν με πιο ακριβείς συσκευές από τους Μεντελέγιεφ (Mendelejew) και Μπογκούσκι (Boguski), όλα τα γνήσια αέρια παρουσίασαν μια μεταβλητή σχέση ανάμεσα στην πίεση και τον όγκο· ο συντελεστής διαστολής ήταν θετικός στην περίπτωση του υδρογόνου κάτω από όλες τις πιέσεις που εφαρμόστηκαν, μέχρι τώρα (ο όγκος μειωνόταν πιο αργά απ' ό,τι αυξανόταν η πίεση)· στον ατμοσφαιρικό αέρα, καθώς και στα άλλα αέρια που εξετάστηκαν, βρέθηκε για το καθένα ένα σημείο πίεσης μηδέν, με τέτοιο τρόπο που, σε μικρότερη απ' αυτό πίεση, ο συντελεστής αυτός ήταν θετικός και σε μεγαλύτερη απ' αυτό πίεση, αρνητικός. Συνεπώς, ο νόμος του Μπόιλ, που, μέχρι τώρα, εξακολουθεί, άλλωστε, να είναι πρακτικά χρήσιμος, θα χρειαστεί συμπλήρωση από μια ολόκληρη σειρά ειδικών νόμων. (Τώρα –το 1885– γνωρίζουμε επίσης ότι δεν υπάρχουν και «γνήσια» αέρια. Έχουν όλα περιοριστεί στην υγρή τους κατάσταση).

στηματικά, ενώ τις συναντούμε παντού σαν το πιο κυριαρχικό αποτέλεσμα της κυρίαρχης νόησης στα συγγράμματα της φιλοσοφίας της πραγματικότητας, εκεί, δηλαδή, όπου η κενή φλυαρία θέλει να μας επιβληθεί.

Αλλά, θα μπορούσε να ρωτήσει ένας αφελής αναγνώστης: Πού έχει πει ρητώς ο κύριος Ντίρινγκ ότι το περιεχόμενο της φιλοσοφίας του της πραγματικότητας είναι οριστική αλήθεια και, μάλιστα, έσχατη; Πού; Λοιπόν, για παράδειγμα, στο διθύραμβο για το σύστημά του (σελ. 13), από τον οποίο παραθέσαμε μερικά αποσπάσματα στο 2ο Κεφάλαιο. Ή, όταν, στη φράση που παραθέσαμε παραπάνω, λέει: Οι ηθικές αλήθειες, στο βαθμό που έχουν αναγνωριστεί και τα τελευταία αίτιά τους, διεκδικούν την ίδια ισχύ με τις απόψεις των μαθηματικών. Και, μήπως, δεν ισχυρίζεται ο κύριος Ντίρινγκ ότι έχει διεισδύσει μέχρι και σ' αυτά τα τελευταία αίτια, τα βασικά σχήματα, ξεκινώντας από την πραγματικά κριτική του θέση, μέσω της ριζικής του διερεύνησης, δηλαδή ότι έχει απονείμει στις αιώνιες αλήθειες έσχατη οριστικότητα; Ή όταν ο κύριος Ντίρινγκ δε διεκδικεί κάτι τέτοιο ούτε για τον εαυτό του ούτε για την εποχή του, αλλά θέλει να πει μόνο ότι, κάποτε, σ' ένα ακαθόριστο μέλλον, θα μπορέσουν να διαπιστωθούν οριστικές έσχατες αλήθειες. Όταν, δηλαδή, θέλει να πει περίπου –αλλά απλώς πιο μπερδεμένα– το ίδιο που λέει και ο «σκεπτικισμός που ξεχαρβαλώνει» και η «άγρια σύγχυση», τότε προς τι ο θόρυβος, τι, τέλος πάντων, θέλει ο κύριος;

Αν δεν προχωρήσαμε ούτε ένα βήμα με την αλήθεια και την πλάνη, ακόμα λιγότερο θα προχωρήσουμε με το καλό και το κακό. Η αντίθεση αυτή κινείται αποκλειστικά στον ηθικό τομέα, δηλαδή στον τομέα που ανήκει στην ανθρώπινη ιστορία, και εδώ ακριβώς είναι πιο σπάνιες οι οριστικές, έσχατες αλήθειες. Οι αντιλήψεις σχετικά με το καλό και το κακό έχουν αλλάξει τόσο πολύ από λαό σε λαό, από εποχή σε εποχή, που, συχνά, έχουν έρθει σε αντίφαση μεταξύ τους. Αλλά, θα παρατηρήσει κανείς, το καλό δεν είναι το κακό και το κακό δεν είναι το καλό. Αν βάλουμε το καλό και το κακό στο ίδιο τσουβάλι, σταματάει η κάθε ηθική και ο καθένας μπορεί να κάνει ό,τι θέλει. Αυτή είναι και η γνώμη του κυρίου Ντίρινγκ απαλ-

λαγμένη από κάθε χροιά χρησμών. Δεν ξεμπερδέψαμε, όμως, τόσο απλά μ' αυτή την υπόθεση. Αν ήταν τόσο απλό, δε θα υπήρχε καμιά διαμάχη σχετικά με το καλό και το κακό. Ο καθένας θα ήξερε τι είναι καλό και τι κακό. Πώς έχουν, όμως, τα πράγματα σήμερα; Ποια ηθική μάς κηρύσσουν σήμερα; Πρώτα, έχουμε τη χριστιανική-φεουδαρχική, την παραδομένη από παλαιότερες θρησκείες εποχές, η οποία διαιρείται ουσιαστικά πάλι σε μια καθολική και μια διαμαρτυρόμενη, και εκεί πάλι δε λείπουν οι υποδιαιρέσεις της ιησουΐτικης –καθολικής και ορθόδοξης– προτεσταντικής μέχρι και την ελεύθερη πεφωτισμένη ηθική. Δίπλα σ' αυτές, υπάρχει η σύγχρονη – αστική και, δίπλα σ' αυτή, πάλι η προλεταριακή ηθική του μέλλοντος. Έτσι, το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον μάς δίνουν στις πιο προηγμένες χώρες της Ευρώπης ήδη τρεις μεγάλες ομάδες ηθικών θεωριών, που ισχύουν, ταυτόχρονα, η μία δίπλα στην άλλη. Ποια, τώρα, είναι η αληθινή; Καμιά, με την έννοια της απόλυτης οριστικότητας. Σίγουρα, όμως, εκείνη η ηθική, η οποία, αντιπροσωπεύοντας μέσα στο σήμερα την ανατροπή του σήμερα, το μέλλον, θα διαθέτει τα περισσότερα στοιχεία που υπόσχονται διάρκεια, δηλαδή η προλεταριακή ηθική.

Βλέποντας, όμως, ότι οι τρεις τάξεις της σύγχρονης κοινωνίας, η φεουδαρχική αριστοκρατία, η αστική τάξη και το προλεταριάτο, έχουν η καθεμιά τη δική της ηθική, δεν μπορούμε παρά να βγάλουμε το συμπέρασμα ότι οι άνθρωποι αντλούν, συνειδητά ή ασυνείδητα, τις ηθικές απόψεις τους σε τελευταία ανάλυση από τις πραγματικές σχέσεις, στις οποίες βασίζεται η ταξική τους θέση – στις οικονομικές σχέσεις, μέσα στις οποίες παράγουν και ανταλλάσσουν. Όμως, οι παραπάνω τρεις ηθικές θεωρίες έχουν, ωστόσο, πολλά κοινά. Αυτό το σύνολο από κοινά σημεία δεν είναι τουλάχιστον ένα μέρος της ηθικής, που ισχύει μια για πάντα; Εκείνες οι ηθικές θεωρίες αντιπροσωπεύουν τρεις διαφορετικές βαθμίδες της ίδιας ιστορικής εξέλιξης. Έχουν, λοιπόν, ένα κοινό ιστορικό φόντο και μόνο γι' αυτό το λόγο είναι αναγκαίο να έχουν πολλά κοινά. Ακόμα περισσότερο. Για παρόμοιες ή κατά προσέγγιση παρόμοιες οικονομικές βαθμίδες ανάπτυξης, οι ηθικές θεωρίες πρέπει αναγκαστικά λίγο πολύ να συμφωνούν. Από τη στιγμή που είχε αναπτυχθεί η ατομική

ιδιοκτησία σε κινητά πράγματα, όλες οι κοινωνίες, στις οποίες ίσχυε η ατομική ιδιοκτησία, έπρεπε να είχαν κοινή την ηθική εντολή: Ου κλέψεις. Αυτό, όμως, κάνει αυτή την εντολή αιώνια ηθική εντολή; Καθόλου. Σε μια κοινωνία, στην οποία έχουν εκλείψει τα κίνητρα για κλοπή και που, επομένως, το πολύ μόνο οι πνευματικά άρρωστοι εξακολουθούν να κλέβουν, πώς θα γελούσαν με τον κήρυκα της ηθικής, που θα ήθελε να κηρύξει επίσημα την αιώνια αλήθεια: Ου κλέψεις!

Να γιατί απορρίπτουμε κάθε απαίτηση να μας επιβληθεί οποιοσδήποτε ηθικός δογματισμός σαν αιώνιος, οριστικός, αμετάβλητος ηθικός νόμος με την πρόφαση ότι και ο ηθικός κόσμος έχει τις σταθερές αρχές του υπεράνω της ιστορίας και των διαφορών ανάμεσα στους λαούς. Ισχυριζόμαστε, αντιθέτως, ότι η κάθε μέχρι τώρα ηθική θεωρία είναι, σε τελευταία ανάλυση, το προϊόν της εκάστοτε οικονομικής κατάστασης στην κοινωνία. Όπως η κοινωνία μέχρι τώρα κινιόταν μέσα από ταξικές αντιθέσεις, έτσι και η ηθική ήταν πάντα ταξική. Είτε δικαιολογούσε την κυριαρχία και τα συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης είτε αντιπροσώπευε την αγανάκτηση ενάντια στην κυριαρχία αυτή, καθώς και τα μελλοντικά συμφέροντα των καταπιεσμένων, μόλις η καταπιεσμένη τάξη κέρδιζε αρκετή δύναμη. Δεν αμφισβητείται ότι, σ' αυτή τη διαδικασία, συντελέστηκε πρόοδος στην ηθική σε γενικές γραμμές, όπως και σ' όλους τους άλλους τομείς της ανθρώπινης γνώσης. Δεν ξεπεράσαμε, όμως, ακόμη αυτά, την ταξική ηθική. Μια πραγματική ανθρώπινη ηθική πάνω από τις ταξικές αντιθέσεις και πάνω από τις ταξικές επιβιώσεις στη μνήμη των ανθρώπων, μπορεί μόνο να υπάρχει σε μια κοινωνική βαθμίδα, στην οποία οι ταξικές αντιθέσεις θα έχουν όχι μόνο ξεπεραστεί, αλλά θα έχουν ξεχαστεί στην πράξη της ζωής. Ας μετρήσει κανείς τώρα την έπαρση του κυρίου Ντίρινγκ, ο οποίος, μέσα από την παλαιά ταξική κοινωνία, αξιώνει, στις παραμονές μιας κοινωνικής επανάστασης, να επιβληθεί στη μελλοντική αταξική κοινωνία μια αιώνια ηθική, ανεξάρτητη από το χρόνο και τις πραγματικές αλλαγές και, μάλιστα, με την προϋπόθεση –κάτι το οποίο μας ήταν άγνωστο ακόμη μέχρι τώρα– ότι καταλαβαίνει τη δομή αυτής της μελλοντικής κοινωνίας τουλάχιστο στις βασικές γραμμές της.

Τελειώνοντας, θέλω να αναφερθώ σε μια αποκάλυψη, που είναι «εκ θεμελίων ιδιόμορφη», αλλά γι' αυτό όχι και λιγότερο «ριζική»: Σχετικά με την προέλευση του κακού

> «το γεγονός, ότι *ο τύπος της γάτας*, με την υπουλότητα που τη χαρακτηρίζει, υπάρχει σ' ένα είδος ζώου, για μας βρίσκεται στο ίδιο επίπεδο με το γεγονός ότι μια παρόμοια διαμόρφωση χαρακτήρα συναντάται και στον άνθρωπο...
>
> Γι' αυτό, το κακό δεν είναι τίποτα το μυστηριώδες, εκτός αν έχει κανείς τη διάθεση να μυριστεί κάτι το μυστικιστικό στην ύπαρξη της γάτας ή γενικά των αρπακτικών ζώων».

Το κακό είναι... η γάτα.

Επομένως, ο διάβολος δεν έχει κέρατα και αλογίσια πόδια, αλλά νύχια και πράσινα μάτια. Και ο Γκαίτε (Goethe) έκανε ένα ασυγχώρητο λάθος, όταν παρίστανε τον Μεφιστοφελή σαν μαύρο σκυλί και όχι σαν μαύρη γάτα. Το κακό είναι η γάτα! Αυτό πάει να πει ηθική. Όχι μόνο για όλους τους κόσμους, αλλά και για... τη γάτα!

X. Ηθική και δίκαιο. Ισότητα

Γνωρίσαμε ήδη πολλές φορές τη μέθοδο του κυρίου Ντίρινγκ. Συνίσταται στην ανάλυση της κάθε ομάδας γνωστικών αντικειμένων στα δήθεν πιο απλά στοιχεία της, στην εφαρμογή σ' αυτά τα στοιχεία εξίσου απλά δήθεν αυτονόητων αξιωμάτων και στη συνέχιση της δουλειάς με αποτελέσματα τα οποία έχουν αποκτηθεί μ' αυτό τον τρόπο. Ακόμα και ένα ζήτημα από τον τομέα της κοινωνικής ζωής

> «πρέπει να αποφασιστεί αξιωματικά με βάση τις επιμέρους απλές βασικές μορφές, σαν να επρόκειτο για απλές... βασικές μορφές των μαθηματικών».

Έτσι, λοιπόν, η εφαρμογή της μαθηματικής μεθόδου στην ιστο-

ρία, στην ηθική και στο δίκαιο πρέπει να μας δώσει, και σ' αυτή την περίπτωση, τη μαθηματική βεβαιότητα σχετικά με την αλήθεια των αποτελεσμάτων που έχουν επιτευχθεί και να τα χαρακτηρίζει σαν γνήσιες, αμετάβλητες αλήθειες.

Πρόκειται απλώς για μια άλλη παραλλαγή της παλαιάς, προσφιλούς, ιδεολογικής μεθόδου, που αλλιώς τη λέμε και απριοριστική: Να μη γνωρίσουμε τις ιδιότητες ενός αντικειμένου από το ίδιο το αντικείμενο, αλλά να τις συμπεράνουμε αποδεικτικά από την έννοια του αντικειμένου. Πρώτα, βγάζουν από το αντικείμενο την έννοια του αντικειμένου, έπειτα γυρίζουν το σουβλί και μετρούν το αντικείμενο με βάση την απεικόνισή του, την έννοια. Τώρα, δεν πρέπει η έννοια να συμφωνεί με το αντικείμενο, αλλά το αντικείμενο με την έννοια. Στον κύριο Ντίρινγκ, τα πιο απλά στοιχεία, οι τελευταίες αφαιρέσεις, στις οποίες μπορεί να φτάσει, υπηρετούν την έννοια, κάτι το οποίο δεν αλλάζει τίποτα στην ουσία, γιατί τα πιο απλά αυτά στοιχεία είναι, στην καλύτερη περίπτωση, καθαρά εννοιολογικής φύσης. Άρα, λοιπόν, η φιλοσοφία της πραγματικότητας αποδείχνεται και εδώ καθαρή ιδεολογία, παράγει την πραγματικότητα όχι από την ίδια αλλά από την παράστασή της. Αν, όμως, ένας τέτοιος ιδεολόγος κατασκευάζει την ηθική και το δίκαιο όχι από τις πραγματικές κοινωνικές σχέσεις των γύρω του ανθρώπων, αλλά από την έννοια ή τα λεγόμενα πιο απλά στοιχεία «της κοινωνίας», τότε ποιο υλικό υπάρχει γι' αυτό το οικοδόμημα; Σαφώς, δύο ειδών: Πρώτο, τα πενιχρά κατάλοιπα του πραγματικού περιεχομένου, τα οποία, ίσως, υπάρχουν ακόμα σ' εκείνες τις αφαιρέσεις που χρησίμευσαν σαν βάση και, δεύτερο, το περιεχόμενο, το οποίο μάς φέρνει πάλι ο ιδεολόγος μας από τη δική του συνείδηση. Αλλά τι βρίσκει στη συνείδησή του; Ως επί το πλείστον, ηθικές και νομικές θεωρήσεις, οι οποίες είναι μια, λίγο πολύ, αντίστοιχη έκφραση –θετική ή αρνητική, επιβεβαιωτική ή αντιπαραθετική– των κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων, στις οποίες ζει. Έπειτα, ίσως, ιδέες, οι οποίες έχουν παρθεί από τη σχετική με το θέμα φιλολογία. Και τέλος, ίσως, ακόμα προσωπικές μηδαμινότητες. Ο ιδεολόγος μας μπορεί να γυρίζει από δω κι από κει, όσο θέλει, αλλά η ιστορική πραγματικότητα, την οποία πέταξε από την πόρτα, ξαναμπαίνει

από το παράθυρο και, τη στιγμή που πιστεύει ότι σχεδιάζει μια διδασκαλία των ηθών και του δικαίου για όλους τους κόσμους και όλους τους καιρούς, κατασκευάζει στην πραγματικότητα, όπως σ' ένα παραμορφωτικό καθρέφτη, μια διαστρεβλωμένη –διότι αποσπάστηκε με τη βία από το πραγματικό της έδαφος– αναποδογυρισμένη πλαστογραφία των συντηρητικών ή επαναστατικών ρευμάτων της εποχής του.

Ο κύριος Ντίρινγκ, λοιπόν, αναλύει την κοινωνία στα πιο απλά της στοιχεία και, με αυτό τον τρόπο, βρίσκει ότι η πιο απλή κοινωνία αποτελείται από *δύο*, τουλάχιστον, ανθρώπους.

Τους δύο αυτούς ανθρώπους τους μεταχειρίζεται κατά τρόπο αξιωματικό. Και να, έτσι βγαίνει αβίαστα το ηθικό βασικό αξίωμα:

> «Δύο ανθρώπινες θελήσεις είναι σαν τέτοιες *εντελώς ίσες* μεταξύ τους και η μία δεν έχει να απαιτήσει, πρώτα, απολύτως τίποτα το θετικό από την άλλη.» Μ' αυτό τον τρόπο «χαρακτηρίστηκε η βασική μορφή της ηθικής δικαιοσύνης», αλλά και αυτή της νομικής δικαιοσύνης, γιατί «για την ανάπτυξη βασικών εννοιών του δικαίου χρειαζόμαστε μονάχα την εντελώς απλή και στοιχειώδη σχέση *δύο ανθρώπων*».

Το ότι δύο άνθρωποι ή δύο ανθρώπινες θελήσεις σαν τέτοιες είναι *εντελώς* ίσες μεταξύ τους, όχι μόνο δεν είναι αξίωμα, αλλά ακόμα και μεγάλη υπερβολή. Πρώτον, δύο άνθρωποι, ακόμα και σαν τέτοιοι, μπορούν να είναι άνισοι σαν φύλο και αυτό το απλό γεγονός μάς οδηγεί αμέσως στο ότι τα πιο απλά στοιχεία της κοινωνίας –πηγαίνοντας, για μια στιγμή, στα παιδιά– δεν είναι δύο άντρες, αλλά ένα αρσενικό και ένα θηλυκό, που κάνουν *οικογένεια*, την πιο απλή και πρώτη μορφή της κοινωνικοποίησης για χάρη της παραγωγής. Αυτό, όμως, δεν τον βολεύει καθόλου τον κύριο Ντίρινγκ. Διότι, αφ' ενός, οι δύο ιδρυτές της κοινωνίας πρέπει να γίνουν ίσοι, όσο είναι δυνατόν, και, αφ' ετέρου, ούτε ο κύριος Ντίρινγκ δε θα το κατάφερε να κατασκευάσει από την πρωταρχική οικογένεια την ηθική και νομική ισότητα του άντρα και της γυναίκας. Ένα, λοιπόν, από τα δύο θα διαλέξει: Είτε το ντιρινγκικό μόριο της

κοινωνίας, από τον πολλαπλασιασμό του οποίου πρέπει να οικοδομηθεί η κοινωνία, είναι εκ των προτέρων καταδικασμένο να χαθεί, γιατί οι δύο άντρες μεταξύ τους δε θα το κατορθώσουν ποτέ να κάνουν παιδί, πάλι όμως πρέπει να τους φανταστούμε σαν δύο οικογενειάρχες. Και σ' αυτή την περίπτωση, γυρίστηκε όλο το απλό βασικό σχήμα στο αντίθετό του: Αντί να αποδείξει την ισότητα των ανθρώπων, αποδείχνει το πολύ την ισότητα των οικογενειαρχών και, επειδή τις γυναίκες δεν τις ρωτάνε, αποδείχνει επιπλέον την υποταγή των γυναικών.

Πρέπει να κάνουμε στον αναγνώστη μας τη δυσάρεστη ανακοίνωση ότι, από δω και πέρα και για πολύ καιρό ακόμη, δε θα ξεφορτωθεί ξανά αυτούς τους δύο περιβόητους άντρες. Παίζουν στον τομέα των κοινωνικών σχέσεων τον ίδιο ρόλο που μέχρι τώρα έπαιζαν οι κάτοικοι άλλων ουρανίων σωμάτων, με τους οποίους έχουμε τώρα, ελπίζω, ξεμπλέξει. Μόλις υπάρξει ένα ζήτημα της οικονομίας, της πολιτικής κλπ., που πρέπει να επιλυθεί, μάνι-μάνι παρουσιάζονται οι δύο άντρες και ξεμπερδεύουν, στο πι και φι και κατά τρόπο «αξιωματικό» με την υπόθεση. Μια εξαιρετική, δημιουργική ανακάλυψη του φιλοσόφου μας της πραγματικότητας, μια ανακάλυψη που δημιουργεί συστήματα: Απλά, δυστυχώς, αν θέλουμε να δικαιώσουμε την αλήθεια, δεν μπορούμε να πούμε ότι ανακάλυψε τους δύο άντρες, διότι αυτοί υπήρχαν σ' όλο το 18ο αιώνα. Τους βρίσκουμε κιόλας στην πραγματεία του Ρουσό (Rousseau) για την ανισότητα, το 1754[48], όπου, παρεμπιπτόντως, αποδείχνουν, κατά τρόπο αξιωματικό, το αντίθετο των ισχυρισμών του Ντίρινγκ. Παίζουν τον κύριο ρόλο στους πολιτικούς οικονομολόγους από τον Άνταμ Σμιθ (Adam Smith) μέχρι τον Ρικάρντο (Ricardo)· εδώ, όμως, είναι τουλάχιστον άνισοι στο ότι ο καθένας κάνει μια διαφορετική δουλειά –συνήθως τη δουλειά του κυνηγού και του ψαρά– και στο ότι ανταλλάσσουν τα προϊόντα τους μεταξύ τους. Επίσης χρησιμεύουν, σ' όλη τη διάρκεια του 18ου αιώνα, κατά κύριο λόγο σαν απλό διευκρινιστικό παράδειγμα και η πρωτοτυπία του κυρίου Ντίρινγκ συνίσταται μόνο στο ότι εξυψώνει αυτή τη μέθοδο των παραδειγμάτων σε βασική μέθοδο όλης της κοινωνικής επιστήμης, καθώς και σε κριτήριο όλων των ιστορικών σχηματι-

σμών. Δε γίνεται, ασφαλώς, να κάνεις πιο εύκολη την «αυστηρά επιστημονική αντίληψη των πραγμάτων και των ανθρώπων». Δε γίνεται, ωστόσο, καθόλου να πάρουμε οποιουσδήποτε δύο άντρες για να φτιάξουμε το βασικό αξίωμα ότι δύο άνθρωποι και οι θελήσεις τους είναι εντελώς ίσες μεταξύ τους και δεν έχει να διατάξει κανένας από τους δυο τίποτα στο άλλον. Πρέπει να είναι δύο άνθρωποι, οι οποίοι είναι τόσο απαλλαγμένοι από κάθε πραγματικότητα, από όλες τις εθνικές, οικονομικές, πολιτικές και θρησκευτικές σχέσεις, που υπάρχουν στη Γη, καθώς και από όλες τις φυλετικές και προσωπικές ιδιομορφίες, ώστε να μη μείνει τίποτε από τον ένα ούτε από τον άλλο παρά μονάχα η καθαρή έννοια «ανθρώπινη» και τότε είναι, βεβαίως, «εντελώς ίσοι». Είναι, επομένως, δύο πλήρη φαντάσματα, τα οποία εξορκίζει ο ίδιος και αυτός κύριος Ντίρινγκ, ο οποίος μυρίζεται παντού και καταγγέλλει «πνευματιστικές» κινήσεις. Φυσικά, τα δύο αυτά φαντάσματα πρέπει να κάνουν ό,τι τους ζητεί ο εξορκιστής τους και, ακριβώς γι' αυτό, όλα τα τεχνητά τους προϊόντα είναι εντελώς αδιάφορα για τον υπόλοιπο κόσμο.

Ας παρακολουθήσουμε, όμως, παρακάτω την «αξιωματολογία» του κυρίου Ντίρινγκ. Οι δύο θελήσεις δεν έχουν να απαιτήσουν τίποτα το θετικό η μία από την άλλη. Αν, όμως, το κάνει η μία και επιβάλλει με τη βία την απαίτησή της, τότε δημιουργείται μια άδικη κατάσταση. Με βάση αυτό το βασικό σχήμα, ο κύριος Ντίρινγκ εξηγεί την αδικία, το βιασμό, τη δουλεία, εν συντομία: όλη την ως τώρα απορριπτέα Ιστορία. Μόνο που ο Ρουσό, στο προαναφερόμενο σύγγραμμα, έχει αποδείξει ήδη εξίσου αξιωματικά το αντίθετο και, μάλιστα, ακριβώς μέσω των δύο αντρών. Δηλαδή, ότι, από τους δύο, ο Α δεν μπορεί να υποδουλώσει με τη βία τον Β, αλλά μόνο βάζοντας το Β σε μια θέση, στην οποία δεν κάνει χωρίς τον Α. Για τον κύριο Ντίρινγκ, πρόκειται ήδη για μια αντίληψη, η οποία παραείναι υλιστική. Ας πάρουμε, λοιπόν, κάπως διαφορετικά την ίδια υπόθεση. Δύο ναυαγοί βρέθηκαν μόνοι τους σ' ένα νησί και σχηματίζουν μια κοινωνία. Τυπικά, η θέλησή τους είναι εντελώς ίση, κάτι το οποίο αναγνωρίστηκε και από τους δυο. Από υλική άποψη, όμως, υπάρχει μια μεγάλη ανισότητα. Ο Α είναι αποφασιστικός και ενεργητικός, ο Β αναποφάσιστος, αργόστροφος και χαλαρός. Ο Α

είναι ξύπνιος, ο Β κουτός. Πόσος καιρός θα περάσει για να επιβάλει ο Α κανονικά τη θέλησή του στο Β, πρώτα με την πειθώ, έπειτα από συνήθεια, αλλά πάντα με τη μορφή της εθελοντικότητας; Αν η μορφή της εθελοντικότητας διατηρείται ή παραβιαστεί, η δουλεία παραμένει δουλεία. Η εθελοντική είσοδος στη δουλεία υπάρχει σ' όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα, στη Γερμανία μέχρι και μετά τον Τριακονταετή Πόλεμο.[49] Όταν στην Πρωσία, μετά από τις ήττες του 1806 και του 1807, καταργήθηκε η δουλοπαροικία και, μαζί της, η υποχρέωση του άρχοντα να φροντίζει για τους υπηκόους του σε περίπτωση ανάγκης, ασθένειας και γηρατειών, τότε οι αγρότες απευθύνθηκαν στο βασιλιά με το αίτημα, να τους αφήσει στη δουλεία, γιατί ποιος θα τους περιποιόταν στην εξαθλίωση; Συνεπώς, το σχήμα των δύο αντρών «ταιριάζει» εξίσου στην ανισότητα και τη δουλεία όπως και στην ισότητα και την αμοιβαία συμπαράσταση και, αφού πρέπει να τους υποθέσουμε οικογενειάρχες γιατί, αλλιώς, θα εξαφανιστούν σαν είδος, έχει προβλεφθεί έτσι και η κληρονομική δουλεία.

Αλλά ας τα αφήσουμε όλ' αυτά για μια στιγμή. Ας υποθέσουμε ότι μας έχει πείσει η αξιωματολογία του κυρίου Ντίρινγκ και λιώνουμε από λατρεία για την πλήρη ισοτιμία των δύο θελήσεων, για τη «γενική ανθρώπινη κυριαρχία», για την «κυριαρχία του ατόμου» – πράγματι, τι όγκος από θαυμάσια λόγια, μπροστά στα οποία παραμένει ένα κούτσουρο ο «Μοναδικός»[50] με την ιδιοκτησία του του Στίρνερ (Stirner), παρ' όλο που και εκείνος δεν είναι, έστω και σε μικρό βαθμό, αμέτοχος. Είμαστε, λοιπόν, όλοι *εντελώς ίσοι* και ανεξάρτητοι. Όλοι; Όχι. Όχι όλοι, τελικά.

> Υπάρχουν και «επιτρεπτές εξαρτήσεις», αλλά «για λόγους, οι οποίοι δεν πρέπει να αναζητηθούν στη δραστηριότητα των δύο θελήσεων σαν τέτοιων, αλλά σ' έναν τρίτο τομέα, για παράδειγμα απέναντι στα παιδιά, στην ανεπάρκεια της αυτοδιάθεσής τους».

Πράγματι! Οι λόγοι της εξάρτησης δεν πρέπει να αναζητηθούν στη δραστηριότητα των δύο θελήσεων σαν τέτοιων! Φυσικά όχι, διότι η δραστηριότητα της μίας θέλησης, ίσα-ίσα, εμποδίζεται!

Αλλά σ' έναν τρίτο τομέα! Και ποιος είναι αυτός ο τρίτος τομέας; Η συγκεκριμένη προσδιοριστικότητα της μιας καταπιεσμένης θέλησης σαν ανεπαρκούς! Ο φιλόσοφός μας της πραγματικότητας έχει απομακρυνθεί τόσο μακριά από την πραγματικότητα, που, γι' αυτόν, το πραγματικό περιεχόμενο, η χαρακτηριστική προσδιοριστικότητα της θέλησης, απέναντι στο αφηρημένο και άνευ περιεχομένου σχήμα λόγου «θέληση», είναι ήδη ένας «τρίτος τομέας».

Όπως και να έχουν τα πράγματα, πρέπει να διαπιστώσουμε ότι η ισοτιμία έχει και μια εξαίρεση. Δεν ισχύει για μια θέληση, η οποία είναι φορτωμένη με την ανεπάρκεια της αυτοδιάθεσης. *Υποχώρηση Νο 1.*

Παρακάτω:

> «Όπου το κτήνος και ο άνθρωπος ανακατεύονται σ' ένα πρόσωπο, μπορούμε να ρωτήσουμε εν ονόματι ενός δεύτερου, πλήρως ανθρώπινου, προσώπου, αν ο τρόπος μεταχείρισής του μπορεί να είναι το ίδιο με όταν έχει να κάνει, ας πούμε, μόνο με ανθρώπινα πρόσωπα... Γι' αυτό, η προϋπόθεσή μας για τα δύο ηθικά άνισα πρόσωπα, από τα οποία το ένα μετέχει, με κάποια έννοια, στο βασικό κτηνώδη χαρακτήρα, είναι η τυπική βασική μορφή για όλες τις σχέσεις, οι οποίες μπορεί να υπάρχουν, σύμφωνα μ' αυτές τις διαφορές, μέσα και ανάμεσα στις ανθρώπινες ομάδες...»

Τώρα ο ίδιος ο αναγνώστης μπορεί να κοιτάξει την ιερεμιάδα, η οποία ακολουθεί αυτές τις ταπεινές υπεκφυγές και μέσα στην οποία ο κύριος Ντίρινγκ στριφογυρίζει σαν ιησουΐτης παπάς για να διαπιστώσει ηθικιστικά κατά πόσο ο ανθρώπινος άνθρωπος μπορεί να καταφερθεί κατά του κτηνώδους ανθρώπου· κατά πόσο μπορεί να χρησιμοποιήσει εναντίον του τη δυσπιστία, τα κόλπα πολέμου, τα σκληρά ακόμα και τρομοκρατικά μέσα να τον γελάσει, χωρίς να παραχωρήσει τίποτε από την αμετάβλητη ηθική.

Συνεπώς, ακόμα όταν δύο πρόσωπα είναι «ηθικά άνισα», η ισότητα σταματάει. Τότε, όμως, δε θα άξιζε ούτε τον κόπο να παρου-

σιάσουμε διά μαγείας τους δύο εντελώς ίσους άντρες, διότι δεν υπάρχουν καν δύο πρόσωπα ηθικά εντελώς ίσα. Όμως, η ανισότητα πρέπει, σύμφωνα με τον κύριο Ντίρινγκ, να συνίσταται στο ότι το ένα είναι ανθρώπινο πρόσωπο και το άλλο κουβαλάει μέσα του ένα κομμάτι από κτήνος. Αλλά το ίδιο το γεγονός ότι ο άνθρωπος κατάγεται από το βασίλειο των ζώων, σημαίνει ότι ο άνθρωπος δεν ξεφορτώνεται ποτέ τελείως το κτήνος μέσα του. Έτσι, λοιπόν, μπορεί να πρόκειται πάντα μονάχα για λιγότερη ή περισσότερη κτηνωδία, για μια διαφορά βαθμού της κτηνωδίας και της ανθρωπιάς, αντίστοιχα. Εκτός από τη φιλοσοφία της πραγματικότητας, μόνο ο χριστιανισμός γνωρίζει μια διαίρεση των ανθρώπων σε δύο ευκρινώς διαχωρισμένες ομάδες, σε ανθρώπινους ανθρώπους και σε κτηνώδεις ανθρώπους, στο καλό και στο κακό, στα πρόβατα και τους τράγους. Και ο χριστιανισμός έχει, συνεπέστατα, τον παγκόσμιο δικαστή του, ο οποίος συντελεί το διαχωρισμό. Ποιος, όμως, θα είναι ο παγκόσμιος δικαστής στη φιλοσοφία της πραγματικότητας; Μάλλον θα πρέπει να ακολουθηθεί η ίδια πράξη με το χριστιανισμό, στον οποίο τα θεοσεβούμενα προβατάκια αναλαμβάνουν τα ίδια –και με τη γνωστή επιτυχία– το αξίωμα του παγκόσμιου δικαστή ενάντια στους εν τω κόσμω πλησίον τους τράγους. Η αίρεση των φιλοσόφων της πραγματικότητας, αν ποτέ δημιουργηθεί, σίγουρα δεν πάει καθόλου πίσω από τους πραείς. Αυτό μπορεί να μας είναι αδιάφορο. Αυτό, όμως, που μας ενδιαφέρει είναι η ομολογία ότι, σαν συνέπεια της ηθικής ανισότητας ανάμεσα στους ανθρώπους, πάλι δε γίνεται τίποτα με την ισότητα. *Υποχώρηση Νο 2.*

Πάμε, όμως, παρακάτω:

> «Αν ο ένας πράττει σύμφωνα με την αλήθεια και την επιστήμη, ο άλλος, όμως, σύμφωνα με κάποια δεισιδαιμονία ή προκατάληψη, τότε... πρέπει να δημιουργηθούν αμοιβαίες διαταραχές... Σε περίπτωση που υπάρχει κάποιος βαθμός ανικανότητας, βαναυσότητας ή τάσης κακού χαρακτήρα, δεν αποφεύγεται σε καμιά περίπτωση η σύγκρουση... Δεν είναι μόνο τα παιδιά και οι τρελοί, απέναντι στους οποίους η

> *βία* είναι το τελευταίο μέσο. Ο χαρακτήρας ολόκληρων φυσικών ομάδων και πολιτιστικών τάξεων των ανθρώπων μπορεί να καταστήσει αναπόφευκτη αναγκαιότητα την *υποταγή* τους λόγω της στρεβλής, εχθρικής θέλησής τους με την έννοια της επαναφοράς αυτής της θέλησης στους συλλογικούς δεσμούς.
>
> Η ξένη θέληση θεωρείται και εδώ ακόμα σαν *ισότιμη*. Όμως, λόγω της στρεβλότητας της επιζήμιας και εχθρικής της δραστηριότητας, έχει προκαλέσει μια *αντιστάθμιση* και όταν υφίσταται βία, θα εισπράξει μόνο την ανάδραση της δικής της αδικίας.»

Άρα, λοιπόν, όχι μόνο η ηθική, αλλά και η πνευματική ανισότητα αρκεί για τον παραμερισμό της «πλήρους ισότητας» και των δύο θελήσεων καθώς και για την παρασκευή μιας ηθικής, με βάση την οποία δικαιολογούνται όλες οι αισχρές πράξεις των πολιτισμένων ληστρικών κρατών κατά καθυστερημένων λαών, μέχρι και οι φρικαλεότητες των Ρώσων στο Τουρκεστάν.[51] Όταν ο στρατηγός Κάουφμαν (Kaufmann), το καλοκαίρι του 1873, επιτέθηκε ξαφνικά στην ταταρική φυλή των Ιομούδων, έκαψε τις σκηνές τους και έσφαξε τις γυναίκες και τα παιδιά τους «με καλό καυκασιανό τρόπο», όπως είχαν οι διαταγές, ισχυρίστηκε και αυτός ότι έγινε αναπόφευκτη αναγκαιότητα η υποταγή της, λόγω στρεβλότητας, εχθρικής θέλησης των Ιομούδων, με την έννοια της επαναφοράς της στους συλλογικούς δεσμούς, και τα μέσα που εφάρμοσε ο ίδιος ήταν τα πιο αποτελεσματικά. Όμως, όποιος θέλει το σκοπό πρέπει να θέλει και τα μέσα. Απλώς, δεν ήταν τόσο βάναυσος, ώστε να χλευάζει κι αποπάνω τους Ιομούδους και να πει ότι θεωρεί, ίσαίσα, τη θέλησή τους δικαιολογημένη από το γεγονός ότι τους κατακρεουργεί για χάρη της αντιστάθμισης. Για άλλη μια φορά, οι επίλεκτοι είναι οι υποτιθέμενοι πράττοντες σύμφωνα με την αλήθεια και την επιστήμη, δηλαδή σε τελευταία ανάλυση οι φιλόσοφοι της πραγματικότητας, οι οποίοι θα αποφασίσουν τι είναι δεισιδαιμονία, προκατάληψη, βαναυσότητα, τάση προς κακό χαρακτήρα και πότε χρειάζονται η βία και η υποταγή για την αντιστάθμιση. Έτσι,

λοιπόν, η ισότητα είναι τώρα η αντιστάθμιση με τη βία και η δεύτερη θέληση αναγνωρίζεται από την πρώτη σαν ισότιμη με την υποταγή: *Υποχώρηση Νο 3*, η οποία ήδη εδώ καταλήγει στην επαίσχυντη φυγή.

Παρεμπιπτόντως: Η φράση ότι η ξένη θέληση θεωρείται ισότιμη ακριβώς με την αντιστάθμιση διά της βίας, δεν είναι τίποτα παρά μια διαστρέβλωση της χεγκελιανής θεωρίας, σύμφωνα με την οποία η τιμωρία είναι το δικαίωμα του εγκληματία:

> «ο εγκληματίας τιμάται σαν λογικό ον με το ότι η τιμωρία θεωρείται να εμπεριέχει το δικό του δικαίωμα» (*Φιλοσοφία του Δικαίου*, § 100, Παρατηρήσεις).

Εδώ μπορούμε να διακόψουμε.

Είναι μάλλον περιττό να ακολουθήσουμε κι άλλο τον κύριο Ντίρινγκ στην κομμάτι-κομμάτι καταστροφή τής με τόσο αξιωματικό τρόπο συντεταγμένης ισότητάς του, της γενικώς ανθρώπινης κυριαρχίας του κλπ. Θα είναι περιττό να γινόμαστε παρατηρητές τού πώς το καταφέρνει μεν να φτιάξει την κοινωνία με δύο άντρες, αλλά, ωστόσο, χρειάζεται έναν τρίτο για να κατασκευάσει το κράτος, επειδή –για να τα πούμε σύντομα– δεν μπορούν να ληφθούν πλειοψηφιακές αποφάσεις χωρίς αυτό τον τρίτο και, χωρίς αυτές τις αποφάσεις, άρα και χωρίς την κυριαρχία της πλειοψηφίας πάνω στη μειοψηφία, δεν μπορεί να υπάρχει κράτος και τότε να δούμε πώς γυρίζει το τιμόνι και μας πάει στα ήσυχα νερά της κατασκευής του κοινωνιστικού, μελλοντικού κράτους του, όπου, ένα ωραίο πρωινό, θα έχουμε την τιμή να τον επισκεφθούμε. Έχουμε δει αρκετά καλά ότι η πλήρης ισότητα των δύο θελήσεων υπάρχει μόνο όσο αυτές οι δύο θελήσεις *δε θέλουν τίποτα*· ότι, μόλις σταματήσουν να είναι ανθρώπινες θελήσεις σαν τέτοιες και μετατραπούν σε πραγματικές, ατομικές θελήσεις, στις θελήσεις δηλαδή δύο πραγματικών ανθρώπων, σταματάει και η ισότητα· ότι η παιδικότητα, η παραφροσύνη, η λεγόμενη κτηνωδία, η δήθεν δεισιδαιμονία, η υποτιθέμενη προκατάληψη και η υποτιθέμενη ανικανότητα, από τη μία πλευρά, καθώς και η κατά φαντασίαν ανθρωπιά, η κατανόηση της αλήθειας και της επιστήμης από την άλλη πλευρά, άρα, λοιπόν, η

κάθε διαφορά ποιότητας των δύο θελήσεων, καθώς και η κάθε διαφορά της διανοητικότητας, που τις συνοδεύει, δικαιολογεί μια ανισότητα, η οποία μπορεί να φτάσει μέχρι και την υποταγή. Τι άλλο θέλουμε, αφού ο κύριος Ντίρινγκ έχει ρημάξει τόσο ριζικά εκ θεμελίων το ίδιο του το οικοδόμημα της ισότητας;

Μπορεί, όμως, να έχουμε ξεμπερδέψει με τη ρηχή και αμβλυμένη μεταχείριση της ιδέας της ισότητας εκ μέρους του κυρίου Ντίρινγκ, αλλά δε σημαίνει ότι έχουμε ξεμπερδέψει με την ίδια την ιδέα αυτή, όπως παίζει ένα ρόλο θεωρητικό με τον Ρουσό, ένα ρόλο πρακτικό – πολιτικό στη διάρκεια της μεγάλης επανάστασης και όπως εξακολουθεί σήμερα να παίζει ένα ρόλο σημαντικό και αγκιτατόρικο στο σοσιαλιστικό κίνημα σχεδόν όλων των χωρών. Η διαπίστωση της επιστημονικής της υπόστασης θα καθορίσει και την αξία της για την προλεταριακή αγκιτάτσια. Η αντίληψη ότι όλοι οι άνθρωποι σαν άνθρωποι έχουν κάτι το κοινό και ότι είναι ίσοι μέχρι το σημείο που φτάνει αυτό το κοινό, είναι φυσικά πανάρχαια αντίληψη. Τελείως διαφορετική, όμως, απ' αυτή είναι η σύγχρονη διεκδίκηση για ισότητα, η οποία συνίσταται πολύ περισσότερο στο εξής: Από την κοινή ιδιότητα, δηλαδή, του να είναι κανείς άνθρωπος, από εκείνη την ισότητα των ανθρώπων ως ανθρώπων συνάγεται η αξίωση στην ίση πολιτική, κοινωνική αντίστοιχα σημασία όλων των ανθρώπων ή τουλάχιστον όλων των πολιτών ενός κράτους ή όλων των μελών μιας κοινωνίας. Χρειάστηκε να περάσουν χιλιάδες χρόνια και, πράγματι, πέρασαν χιλιάδες χρόνια ώσπου να συναχθεί από εκείνη την αρχική αντίληψη της σχετικής ισότητας το συμπέρασμα για την ισοτιμία στο κράτος και στην κοινωνία· ώσπου μάλιστα αυτό το συμπέρασμα να μπορέσει να εμφανιστεί σαν κάτι το φυσικό και το αυτονόητο. Στις πιο παλαιές, φυσικές κοινότητες μπορούσε να γίνεται λόγος για ισοτιμία το πολύ ανάμεσα στα μέλη της κοινότητας· οι γυναίκες, οι δούλοι και οι ξένοι αποκλείονταν, ούτως ή άλλως, απ' αυτήν. Στους αρχαίους Έλληνες και στους Ρωμαίους, οι ανισότητες ανάμεσα στους ανθρώπους είχαν περισσότερη αξία από οποιαδήποτε ισότητα. Θα φαινόταν αναγκαστικά τρελό στους αρχαίους, αν Έλληνες και βάρβαροι, ελεύθεροι και δούλοι, πολίτες και προστατευόμενοι συγγενείς, Ρω-

μαίοι πολίτες και Ρωμαίοι υπήκοοι (για να χρησιμοποιήσουμε μια περιεκτική έκφραση) θα διεκδικούσαν την ίδια πολιτική αξία. Όλες αυτές οι διαφορές διαλύθηκαν βαθμιαία κάτω από τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία, εκτός απ' αυτή ανάμεσα στους ελεύθερους και τους δούλους. Έτσι δημιουργήθηκε, τουλάχιστο για τους ελεύθερους, εκείνη η ισότητα των ιδιωτών, στη βάση της οποίας αναπτύχθηκε το Ρωμαϊκό Δίκαιο, δηλαδή η πιο ολοκληρωμένη διαμόρφωση του δικαίου του βασισμένου στην ατομική ιδιοκτησία, που γνωρίζουμε. Όσο, όμως, εξακολουθούσε να υπάρχει η αντίθεση των ελεύθερων με τους δούλους, δεν μπορούσε καν να γίνεται λόγος για νομικά συμπεράσματα, βγαλμένα από τη γενικά *ανθρώπινη* ισότητα. Αυτό το είδαμε και πρόσφατα στις πολιτείες της δουλείας της Βορειοαμερικάνικης Ένωσης. Ο χριστιανισμός δε γνώριζε παρά μία ισότητα όλων των ανθρώπων, αυτή του ίσου προπατορικού αμαρτήματος, η οποία ανταποκρινόταν εντελώς στο χαρακτήρα του σαν θρησκεία των δούλων και των καταπιεσμένων. Δίπλα σ' αυτήν, γνώριζε το πολύ την ισότητα των επίλεκτων, η οποία τονίστηκε, όμως, μόνο εντελώς αρχικά. Τα ίχνη της κοινοκτημοσύνης, τα οποία βρίσκουμε επίσης στο αρχικό στάδιο της καινούργιας θρησκείας, οφείλονται μάλλον στην αλληλεγγύη ανάμεσα στους κατατρεγμένους και όχι τόσο σε πραγματικές αντιλήψεις περί ισότητας. Πολύ σύντομα, η παγίωση της αντίθεσης των ιερέων με τους λαϊκούς έβαλε τέρμα και σ' αυτό το ξεκίνημα χριστιανικής ισότητας. Όταν οι γερμανικές φυλές κατάκλυσαν τη Δυτική Ευρώπη, παραμερίστηκαν για αιώνες ολόκληρους όλες οι αντιλήψεις περί ισότητας λόγω της βαθμιαίας δημιουργίας μιας κοινωνικής και πολιτικής ιεραρχίας τόσο περίπλοκης όσο δεν υπήρξε ποτέ ως τότε. Όμως, ταυτόχρονα τράβηξε τη Δυτική και Μέση Ευρώπη στην ιστορική κίνηση, δημιούργησε, για πρώτη φορά, μια συμπαγή περιοχή πολιτισμού και σ' αυτή την περιοχή για πρώτη φορά ένα σύστημα κυρίως εθνικών κρατών, τα οποία επηρεάζονταν αμοιβαία και κρατιόντουσαν αμοιβαία σε μια ισορροπία. Μ' αυτό τον τρόπο, προετοίμασε το έδαφος, στο οποίο –μόνο σ' αυτό– μπορούσε αργότερα να γίνει λόγος για την ίση αξία των ανθρώπων, για ανθρώπινα δικαιώματα.

Επιπλέον, στους κόλπους του φεουδαρχικού Μεσαίωνα ανα-

πτύχθηκε μια τάξη, η οποία ήταν προορισμένη να διαμορφωθεί με τέτοιο τρόπο, ώστε να γίνει ο φορέας της σύγχρονης απαίτησης για ισότητα: η αστική τάξη. Αρχικά, η ίδια, ανήκοντας στο φεουδαρχικό στρώμα, είχε αναπτύξει σε σχετικά υψηλό επίπεδο την κυρίως χειροτεχνική βιομηχανία, καθώς και την ανταλλαγή των προϊόντων μέσα στη φεουδαρχική κοινωνία, όταν, κατά το τέλος του 15ου αιώνα, οι μεγάλες ανακαλύψεις στη θάλασσα της άνοιξαν μια νέα, ευρύτερη σταδιοδρομία. Το εξωευρωπαϊκό εμπόριο, που μέχρι τότε διεξαγόταν μόνο ανάμεσα στην Ιταλία και την Ανατολή, επεκτάθηκε τώρα μέχρι την Αμερική και την Ινδία και ξεπέρασε σε σημασία σύντομα την ανταλλαγή των επιμέρους ευρωπαϊκών χωρών μεταξύ τους, αλλά και το εσωτερικό εμπόριο σε κάθε χώρα ξεχωριστά. Το αμερικανικό χρυσάφι και ασήμι κατέκλυσαν την Ευρώπη και διείσδυσαν σαν διαλυτικό στοιχείο σ' όλα τα κενά, τις ρωγμές και τους πόρους της φεουδαρχικής κοινωνίας. Η βιοτεχνική επιχείρηση δεν αρκούσε πια για τη ζήτηση που αυξανόταν. Στους ηγετικούς βιομηχανικούς κλάδους των πιο προοδευμένων χωρών, αντικαταστάθηκε από τη μανιφακτούρα.

Αυτή την τεράστια ανατροπή των οικονομικών συνθηκών διαβίωσης της κοινωνίας, δεν ακολούθησε, ωστόσο, καθόλου αμέσως μια αντίστοιχη αλλαγή της πολιτικής της διάρθρωσης. Η κρατική τάξη παρέμεινε φεουδαρχική, ενώ η κοινωνία γινόταν όλο και πιο αστική. Το εμπόριο μεγάλης κλίμακας, δηλαδή το διεθνές και ακόμα περισσότερο το παγκόσμιο, θέλει ελεύθερους, ανεμπόδιστους στις κινήσεις τους, ιδιοκτήτες εμπορευμάτων, οι οποίοι είναι ισότιμοι σαν τέτοιοι και ανταλλάσσουν τα προϊόντα τους στη βάση ενός για όλους –τουλάχιστο σε κάθε ξεχωριστό τόπο– ίσου δικαίου. Το πέρασμα από τη χειροτεχνία στη μανιφακτούρα έχει σαν προϋπόθεση την ύπαρξη ενός αριθμού ελεύθερων εργατών –ελεύθερων, από τη μία, από τα συντεχνιακά δεσμά και, από την άλλη, από τα μέσα της αξιοποίησης της εργατικής τους δύναμης από τους ίδιους– οι οποίοι μπορούν να συνάπτουν συμβόλαια με τον εργοστασιάρχη για το νοίκιασμα της εργατικής τους δύναμης, δηλαδή οι οποίοι σαν συμβαλλόμενοι βρίσκονται με ίσα δικαιώματα απέναντί του. Και τέλος, η ισότητα και η ίση αξία όλων των ανθρώπινων εργασιών,

επειδή πρόκειται και στο βαθμό που πρόκειται για *ανθρώπινη* εργασία, βρίσκουν την ασυνείδητη, αλλά πιο ισχυρή τους έκφραση στο νόμο της αξίας της σύγχρονης αστικής οικονομίας, σύμφωνα με τον οποίο η αξία ενός εμπορεύματος μετριέται ανάλογα με την κοινωνικά αναγκαία εργασία, που περιέχει.* Όπου, όμως, οι οικονομικές συνθήκες απαιτούσαν ελευθερία και ισοτιμία, η πολιτική τάξη των πραγμάτων τους αντέτασσε, σε κάθε βήμα, συντεχνιακά δεσμά και ειδικά προνόμια. Τα τοπικά προνόμια, οι διαφορετικοί δασμοί, οι νόμοι εξαίρεσης όλων των ειδών δεν έπλητταν, στο εμπόριο, μόνο τους ξένους ή τους κατοίκους των αποικιών, αλλά πολύ συχνά και ολόκληρες κατηγορίες των ίδιων των κρατικών υπηκόων. Τα συντεχνιακά προνόμια ορθώνονταν παντού και πάντα εκ νέου σαν εμπόδιο για την ανάπτυξη της μανιφακτούρας. Πουθενά δεν ήταν ελεύθερος ο δρόμος και οι ευκαιρίες ίσες για τους αστούς ανταγωνιστές και όμως, αυτό ήταν το πρώτο και όλο και πιο επείγον αίτημα.

Το αίτημα της απελευθέρωσης από τα φεουδαρχικά δεσμά, καθώς και η εγκαθίδρυση της νομικής ισότητας με τον παραμερισμό των φεουδαρχικών ανισοτήτων, αφού μπήκαν στην ημερήσια διάταξη με την οικονομική πρόοδο της κοινωνίας, θα έπαιρναν αναγκαστικά σε συνέχεια μεγαλύτερες διαστάσεις. Αν θα έβαζαν το αίτημα αυτό στην υπηρεσία της βιομηχανίας και του εμπορίου, τότε θα έπρεπε να διεκδικήσουν την ίδια ισοτιμία για τη μεγάλη μάζα των χωρικών, οι οποίοι έδιναν αμισθί στον ευγενή, άρχοντα φεουδάρχη, το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου εργασίας τους σ' όλες τις βαθμίδες της δουλείας, ξεκινώντας από την ολοκληρωτική δουλοπαροικία, και, επιπλέον, έπρεπε να πληρώνουν σ' αυτόν και στο κράτος αναρίθμητους φόρους. Από την άλλη μεριά, δεν μπορούσαν να αποφύγουν την απαίτηση να αρθούν επίσης οι φεουδαρχικές προτιμήσεις, η φοροαπαλλαγή της αριστοκρατίας και τα πολιτικά προνόμια των επιμέρους τάξεων. Και, καθώς δε ζούσαν πια σε μια

* Η προέλευση των σύγχρονων αντιλήψεων για την ισότητα από τις οικονομικές συνθήκες της αστικής κοινωνίας έχει αναπτυχθεί, για πρώτη φορά, από τον Μαρξ στο *Κεφάλαιο*.

παγκόσμια αυτοκρατορία, όπως ήταν η ρωμαϊκή, αλλά σ' ένα σύστημα ανεξάρτητων κρατών με ισότιμες σχέσεις μεταξύ τους και με σχεδόν το ίδιο επίπεδο αστικής εξέλιξης, ήταν πια αυτονόητο η απαίτηση αυτή να πάρει γενικό χαρακτήρα πέρα από τα σύνορα των επιμέρους κρατών και η ελευθερία και ισότητα να διακηρυχθούν σαν *ανθρώπινα δικαιώματα*. Είναι, όμως, χαρακτηριστικό για τον ειδικά αστικό χαρακτήρα αυτών των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ότι το αμερικανικό Σύνταγμα, το πρώτο που αναγνωρίζει τα ανθρώπινα δικαιώματα, επιβεβαιώνει με την ίδια ανάσα τη δουλεία των έγχρωμων που υπήρχε στην Αμερική: δηλαδή, καταργούνται τα ταξικά προνόμια και καθαγιάζονται τα φυλετικά προνόμια. Ωστόσο, όπως είναι γνωστό, η αστική τάξη, από τη στιγμή που βγαίνει από το κουκούλι της φεουδαρχικής μπουρζουαζίας, από τη στιγμή που η μεσαιωνική ιεραρχική τάξη μετατρέπεται σε σύγχρονη τάξη, συνοδεύεται συνεχώς και αναπόφευκτα από τον ίσκιο της, το προλεταριάτο. Το ίδιο και οι αστικές απαιτήσεις για ισότητα συνοδεύονται από τις προλεταριακές απαιτήσεις για ισότητα. Από τη στιγμή που τίθεται το αστικό αίτημα για κατάργηση των ταξικών *προνομίων*, τίθεται πλάι σ' αυτό και το προλεταριακό αίτημα της κατάργησης των *ίδιων των τάξεων*, πρώτα με θρησκευτική μορφή, στηριγμένο στον πρωταρχικό χριστιανισμό, αργότερα βασισμένο στις ίδιες τις αστικές θεωρίες περί ισότητας. Οι προλετάριοι παίρνουν στην κυριολεξία τα λόγια της μπουρζουαζίας: Η ισότητα δεν πρέπει μονάχα να εφαρμοστεί φαινομενικά, όχι μονάχα στον τομέα του κράτους, αλλά και πραγματικά, δηλαδή και στον κοινωνικό, οικονομικό τομέα. Ιδιαίτερα από τότε που η γαλλική αστική τάξη, από την εποχή της Μεγάλης Επανάστασης και μετά, είχε προβάλει στο προσκήνιο την αστική ισότητα, και το γαλλικό προλεταριάτο της απάντησε επανειλημμένα με το αίτημα της κοινωνικής, οικονομικής ισότητας. από τότε η ισότητα έγινε το σάλπισμα μάχης ιδιαίτερα του γαλλικού προλεταριάτου.

Έτσι, το αίτημα ισότητας στο στόμα του προλεταριάτου έχει διπλή σημασία. Είτε είναι –κι αυτό συμβαίνει ειδικά στην αρχή, π.χ., στον *Πόλεμο των Χωρικών*– η φυσική αντίδραση κατά των κραυγαλέων κοινωνικών ανισοτήτων. κατά της αντίθεσης πλουσίων και

φτωχών, αφεντάδων και δούλων, των άσωτων και των λιμοκτονούντων: Με τέτοια μορφή, είναι απλώς η έκφραση του επαναστατικού ενστίκτου, το οποίο βρίσκει εκεί, αλλά μόνο εκεί, τη δικαιολογία του. Είτε, πάλι, δημιουργήθηκε από την αντίδραση κατά του αιτήματος της αστικής ισότητας, συνάγει λίγο πολύ σωστά αιτήματα απ' αυτό, που πάνε πιο πέρα, χρησιμεύει σαν μέσο αγκιτάτσιας για να ξεσηκώσει τους εργάτες ενάντια στους καπιταλιστές με τα επιχειρήματα των ίδιων των καπιταλιστών και, σ' αυτή την περίπτωση, το αίτημα στέκεται ή πέφτει με την ίδια την αστική ισότητα. Και στις δύο περιπτώσεις, το πραγματικό περιεχόμενο του προλεταριακού αιτήματος για ισότητα είναι το αίτημα της *κατάργησης των τάξεων*. Το κάθε αίτημα για ισότητα που πάει πιο πέρα απ' αυτό, καταλήγει αναγκαστικά στο παράλογο. Ήδη έχουμε δώσει παραδείγματα και θα βρούμε και αρκετά άλλα, μόλις φτάσουμε στις φαντασίες του μέλλοντος του κυρίου Ντίρινγκ.

Έτσι, λοιπόν, η ίδια η ιδέα της ισότητας, στην αστική, αλλά και στην προλεταριακή της μορφή, είναι ιστορικό προϊόν, για την εμφάνιση του οποίου χρειάστηκαν ορισμένες ιστορικές συνθήκες και οι οποίες έχουν, με τη σειρά τους, σαν προϋπόθεση μια μακρόχρονη προϊστορία. Είναι, λοιπόν, ό,τι θέλετε, αλλά όχι αιώνια αλήθεια. Κι αν, σήμερα, για το μεγάλο κοινό υπάρχει κάτι το αυτονόητο –με την άλφα ή τη βήτα έννοια–, αν, όπως λέει ο Μαρξ, «διαθέτει ήδη τη στερεότητα μιας λαϊκής προκατάληψης»[52], τότε δεν είναι η επίδραση της αξιωματικής αλήθειας, αλλά η επίδραση της γενικής διάδοσης και της διαρκούς επικαιρότητας των ιδεών του 18ου αιώνα. Αν, λοιπόν, ο κύριος Ντίρινγκ μπορεί και βάζει τους δύο διάσημους άντρες του να κάνουν τη δουλειά τους στο έδαφος της ισότητας, αυτό μπορεί να γίνει, γιατί για τη λαϊκή προκατάληψη είναι κάτι το εντελώς φυσικό. Και πράγματι: ο κύριος Ντίρινγκ ονομάζει τη φιλοσοφία του φυσική φιλοσοφία, επειδή ξεκινάει μόνο από πράγματα, τα οποία του φαίνονται εντελώς φυσικά. Γιατί, όμως, του φαίνονται φυσικά – αυτό το ερώτημα, βέβαια, δεν το θέτει.

XI. Ηθική και δίκαιο. Ελευθερία και αναγκαιότητα

> «Οι βάσεις, που διατυπώνονται σ' αυτή τη διδασκαλία για τον πολιτικό και το νομικό τομέα, στηρίζονται στις *πιο βαθιές ειδικές μελέτες*. Γι' αυτό το λόγο... θα πρέπει κανείς να ξεκινήσει από το ότι εδώ... πρόκειται για τη συνεπή παρουσίαση των *αποτελεσμάτων* στο νομικό και τον κρατικοεπιστημονικό τομέα. Αρχικά, είχα σπουδάσει τα νομικά και δεν αφιέρωσα σ' αυτά μόνο τα συνηθισμένα τρία χρόνια της θεωρητικής πανεπιστημονικής προετοιμασίας, αλλά και στη διάρκεια άλλων τριών χρόνων δικαστικής πρακτικής, αφιέρωσα άλλη μία συνεχή σπουδή, προσανατολισμένη ιδίως στην *εμβάθυνση* του επιστημονικού τους περιεχομένου... Ούτε θα μπορούσα να είχα κάνει –κι αυτό είναι *σίγουρο*– κριτική στις σχέσεις του ιδιωτικού δικαίου, καθώς και στις αντίστοιχες νομικές ανεπάρκειες, με *την ίδια πεποίθηση*, αν δεν είχα συνειδητοποιήσει ότι *γνωρίζω* παντού τις αδυναμίες, όσο και τις δυνατές πλευρές της ειδικότητας.»

Ένας άνθρωπος, ο οποίος έχει το δικαίωμα να μιλάει έτσι για τον εαυτό του, πρέπει να εμπνέει εμπιστοσύνη εκ των προτέρων, ιδιαίτερα απέναντι στις

> «ομολογουμένως παραμελημένες νομικές σπουδές, που έκανε κάποτε ο κύριος Μαρξ».

Γι' αυτό το λόγο, πρέπει να μας εκπλήξει το γεγονός ότι μια κριτική των σχέσεων του ιδιωτικού δικαίου, η οποία παρουσιάζεται με τέτοια αυτοπεποίθηση, περιορίζεται στο να μας πει ότι

> «δεν έχει προχωρήσει και πολύ η επιστημονικότητα της νομικής...», ότι το θετικό αστικό δίκαιο είναι η αδικία, επειδή επικυρώνει την ιδιοκτησία διά της

> βίας και ότι η «φυσική βάση» του ποινικού δικαίου είναι η *εκδίκηση*.

Ένας ισχυρισμός, στον οποίο το μόνο καινούργιο, οπωσδήποτε, είναι η μυστικιστική μεταμφίεσή του στη «φυσική βάση».

Τα κρατικοεπιστημονικά αποτελέσματα περιορίζονται στις ενέργειες των εν λόγω τριών αντρών, από τους οποίους ο ένας μέχρι τώρα έχει επιβληθεί στον άλλο με τη βία και ο κύριος Ντίρινγκ ερευνά, μ' όλη του τη σοβαρότητα, αν ήταν ο δεύτερος ή ο τρίτος, που έχει εφαρμόσει πρώτα τη βία και τη δουλεία.

Ας δούμε, ωστόσο, παρακάτω τις βαθιές ειδικές σπουδές, καθώς και την επιστημονικότητα, που έχει βαθύνει ύστερα από τρία χρόνια δικαστικής πρακτικής, του νομικού μας με την τόσο μεγάλη αυτοπεποίθηση.

Για τον Λασάλ, ο κύριος Ντίρινγκ μάς λέει ότι έχει

> «καταγγελθεί, λόγω *προτροπής* σε απόπειρα κλοπής μιας κασετίνας, χωρίς, ωστόσο, να έχει απαγγελθεί η δικαστική καταδίκη, διότι πραγματοποιήθηκε η λεγόμενη αυτεπάγγελτη αθώωση, *που ήταν τότε ακόμα δυνατή... αυτή η μισοαθώωση*».

Η δίκη του Λασάλ, για την οποία γίνεται λόγος εδώ, έγινε το καλοκαίρι του 1848 στην Κολωνία στο κακουργιοδικείο, όπου ίσχυε το γαλλικό ποινικό δίκαιο, όπως σχεδόν σ' όλη την επαρχία του Ρήνου.

Το πρωσικό δίκαιο[53] εφαρμοζόταν κατ' εξαίρεση μόνο για πολιτικά αδικήματα και εγκλήματα, αλλά, ήδη τον Απρίλη του 1848, παραμερίστηκε κιόλας αυτή η έκτακτη διάταξη από τον Κάμπχαουζεν (Camphausen). Το γαλλικό δίκαιο δε γνωρίζει την απεχθή κατηγορία του πρωσικού δικαίου της «προτροπής» σ' ένα έγκλημα, πόσο μάλλον την προτροπή σε απόπειρα ενός εγκλήματος. Γνωρίζει μονάχα το ερέθισμα προς έγκλημα και αυτό πρέπει να γίνει, για να είναι αξιόποινο, «με δώρα, υποσχέσεις, απειλές, κατάχρηση υπόληψης ή εξουσίας, πονηρές παροτρύνσεις ή αξιόποινα τεχνάσματα» (Ποινικός Κώδικας[54], άρθρο 60).

Το δημόσιο υπουργείο, βαθύτατα επηρεασμένο από το πρωσικό δίκαιο, παράβλεψε εντελώς, όπως και ο κύριος Ντίρινγκ, την ουσιώδη διαφορά ανάμεσα στην ευκρινώς καθορισμένη γαλλική προδιαγραφή και τη θαμπή αοριστία του πρωσικού δικαίου, έστησε στον Λασάλ μια δίκη σκοπιμότητας και την έπαθε άσχημα. Διότι μόνο κάποιος που έχει πλήρη άγνοια στον τομέα του σύγχρονου γαλλικού δικαίου, μπορεί να τολμήσει να ισχυριστεί ότι η γαλλική ποινική διαδικασία γνωρίζει την αυτεπάγγελτη αθώωση του πρωσικού δικαίου, αυτή *τη μισοαθώωση*. Το δίκαιο αυτό γνωρίζει στην ποινική διαδικασία μόνο την καταδίκη ή την αθώωση και όχι ημίμετρα. Έτσι, θα πρέπει να πούμε ότι ο κύριος Ντίρινγκ σίγουρα δε θα μπορούσε να είχε κάνει στον Λασάλ με την ίδια αυτοπεποίθηση αυτή τη «μεγαλόπνοη ιστορική σκιαγραφία», αν είχε πιάσει ποτέ στο χέρι του το Ναπολεόντειο Κώδικα.[55] Επομένως, πρέπει να διαπιστώσουμε ότι ο κύριος Ντίρινγκ έχει *πλήρη άγνοια* σ' ό,τι αφορά το *μοναδικό* σύγχρονο αστικό κώδικα, που στηρίζεται στις κοινωνικές κατακτήσεις της μεγάλης Γαλλικής Επανάστασης και που τις μετάφερε στη νομική γλώσσα, δηλαδή το σύγχρονο γαλλικό δίκαιο.

Σ' ένα άλλο σημείο και, μάλιστα, εκεί που κάνει κριτική στα ορκωτά δικαστήρια, τα οποία έχουν εισαχθεί σύμφωνα με το γαλλικό πρότυπο σ' όλη την ήπειρο και αποφασίζουν πλειοψηφικά, μας διδάσκει τα εξής:

> «Βεβαίως, μπορούμε να εξοικειωθούμε *ακόμα* με τη σκέψη –η οποία, άλλωστε, δεν έμεινε και χωρίς άλλο παράδειγμα στην ιστορία– ότι μια καταδίκη μ' αντίθετες ψήφους θα έπρεπε να ήταν σε μια ολοκληρωμένη κοινότητα, αδύνατο να γίνει σαν θεσμός... Ωστόσο, αυτός ο *σοβαρός* και *βαθιά πνευματικός* τρόπος να αντιλαμβάνεται κανείς τα πράγματα, θα πρέπει, όπως είπαμε ήδη παραπάνω, να φαίνεται αταίριαστος για τις παραδεδομένες δομές για το λόγο ότι *παραείναι* καλός γι' αυτές.»

Γι' άλλη μια φορά, του κυρίου Ντίρινγκ του είναι άγνωστο ότι η ομοφωνία των ενόρκων δεν είναι μόνο απόλυτα αναγκαία στην

περίπτωση ποινικών καταδικών, αλλά και στις αποφάσεις των αστικών δικών, σύμφωνα με το κοινό αγγλικό δίκαιο, δηλαδή το άγραφο εθιμικό δίκαιο, το οποίο ισχύει εδώ και αμνημόνευτους χρόνους, άρα, λοιπόν, τουλάχιστον από το 14ο αιώνα. Ο σοβαρός και βαθιά πνευματικός τρόπος να αντιλαμβάνεται κανείς τα πράγματα, ο οποίος, κατά τον κύριο Ντίρινγκ, *παραείναι καλός* για το σημερινό κόσμο, είχε, λοιπόν, στην Αγγλία νομική ισχύ στον πιο σκοτεινό Μεσαίωνα κιόλας και έχει μεταφερθεί, από την Αγγλία, στην Ιρλανδία, στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, καθώς και σ' όλες τις αγγλικές αποικίες χωρίς να έχουν βγάλει άχνα σχετικά μ' αυτό προς τον κύριο Ντίρινγκ ακόμα και οι πιο διεισδυτικές ειδικές σπουδές του! Άρα, λοιπόν, ο τομέας της ομοφωνίας των ενόρκων δεν είναι μονάχα απείρως μεγάλος απέναντι στον απειροελάχιστο τομέα της ισχύος του πρωσικού δικαίου, αλλά είναι και πιο εκτεταμένος από όλους τους τομείς μαζί, στους οποίους αποφασίζει η πλειοψηφία των ενόρκων. Ο κύριος Ντίρινγκ δεν έχει μόνο πλήρη άγνοια σ' ό,τι αφορά το μοναδικό σύγχρονο δίκαιο, το γαλλικό, αλλά έχει την ίδια άγνοια σε σχέση με το μοναδικό δίκαιο της γερμανικής φυλής, το οποίο αναπτύσσεται συνεχώς μέχρι τη σημερινή ημέρα ανεξάρτητα από τη ρωμαϊκή αυθεντία και έχει διαδοθεί σ' όλα τα μέρη του κόσμου: Το αγγλικό δίκαιο.

Και γιατί όχι; Διότι, λέει ο κύριος Ντίρινγκ, ο αγγλικός τρόπος νομικής σκέψης

> «δε θα άντεχε μπροστά στην εκπαίδευση στις καθαρές έννοιες των κλασικών Ρωμαίων νομικών, όπως πραγματοποιείται στο γερμανικό έδαφος»

και παρακάτω λέει

> «τι παριστάνει ο αγγλόφωνος κόσμος με το παιδιάστικο γλωσσικό του μίγμα απέναντι στη δική μας φυσική, αρχική γλωσσική διαμόρφωση;»

Και σ' αυτό δεν μπορούμε παρά να απαντήσουμε με τα λόγια του Σπινόζα (Spinoza): Ignorantia non est argumentum, η άγνοια δεν είναι επιχείρημα.[56]

Το μόνο συμπέρασμα, που μπορούμε να συναγάγουμε ύστερα απ' αυτό, είναι ότι οι βαθύτατες ειδικές σπουδές του κυρίου Ντίρινγκ συνίσταντο στο ότι ασχολήθηκε τρία χρόνια θεωρητικά με το Corpus juris[57] και άλλα τρία χρόνια πρακτικά με το ευγενές πρωσικό δίκαιο. Σίγουρα, πολύ χρήσιμο κι αυτό, καθώς και επαρκές για έναν πράγματι αξιοσέβαστο αρχαιοπρώσο δικαστή ή δικηγόρο επαρχιακού πρωτοδικείου.

Αν, όμως, επιχειρήσει κανείς τη σύνταξη μιας φιλοσοφίας δικαίου για όλους τους κόσμους και τους καιρούς, θα έπρεπε να γνωρίζει, σε κάποιο βαθμό, τις νομικές σχέσεις εθνών σαν των Γάλλων, Άγγλων και Αμερικανών, εθνών τα οποία έπαιξαν στην ιστορία ένα τελείως διαφορετικό ρόλο απ' ό,τι η γωνιά της Γερμανίας, όπου ανθεί το πρωσικό δίκαιο. Αλλά ας δούμε παρακάτω.

> «Το παρδαλό μίγμα των τοπικών, επαρχιακών και κρατιδιακών δικαίων, τα οποία διασταυρώνονται με πολύ αυθαίρετο τρόπο στις πιο διαφορετικές κατευθύνσεις πότε σαν εθιμικό δίκαιο, πότε σαν γραπτός νόμος, πολλές φορές περιβάλλοντας τις πιο σημαντικές υποθέσεις με καθαρή καταστατική μορφή, αυτός ο χάρτης δειγμάτων της αταξίας και της αντίφασης, στον οποίο οι λεπτομέρειες κάνουν άκυρο το γενικό και έπειτα, πού και πού, οι γενικότητες το ειδικό, δεν είναι καθόλου μα καθόλου κατάλληλο να... δημιουργήσει σ' οποιονδήποτε μια καθαρή συνείδηση περί δικαίου.»

Πού, όμως, επικρατεί αυτή η συγκεχυμένη κατάσταση; Πάλι στον τομέα ισχύος του πρωσικού δικαίου, όπου, πλάι, πάνω ή κάτω απ' αυτό, διαθέτουν τις πιο διαφορετικές σχετικές διαβαθμίσεις ισχύος τα επαρχιακά δίκαια, τα τοπικά καταστατικά, εδώ και εκεί και το κοινό δίκαιο και άλλα ασήμαντα πράγματα. Αυτά προξενούν σ' όλους τους πρακτικούς νομικούς εκείνη την κραυγή ανάγκης, την οποία ο κύριος Ντίρινγκ επαναλαμβάνει εδώ με τρόπο τόσο συμπαθητικό. Δε χρειάζεται καν να εγκαταλείψει την αγαπημένη του Πρωσία. Χρειάζεται μόνο να φτάσει μέχρι το Ρήνο για να πειστεί

ότι εκεί, εδώ και εβδομήντα χρόνια κιόλας, δε γίνεται πια λόγος για – και δε μιλάμε για άλλες πολιτισμένες χώρες, όπου έχουν παραμεριστεί από καιρό παρόμοιες παρωχημένες καταστάσεις.

Παρακάτω:

> «Κατά τρόπο λιγότερο χοντροκομμένο, εμφανίζεται η συγκάλυψη της φυσικής ατομικής ευθύνης από τις μυστικές και γι' αυτό και ανώνυμες συλλογικές κρίσεις και πράξεις των κολεγίων ή άλλων θεσμών των αρχών, οι οποίες μεταμφιέζουν την προσωπική συμμετοχή του κάθε μέλους ξεχωριστά.»

Και σ' ένα άλλο σημείο:

> «Στη σημερινή μας κατάσταση, θα θεωρηθεί μια *αιφνιδιαστική* και άκρως αυστηρή απαίτηση, το να μη θέλουμε να ξέρουμε τίποτα για τη συγκάλυψη και το σκέπασμα της επιμέρους ευθύνης από κολέγια.»

Ίσως είναι μια αιφνιδιαστική ανακοίνωση για τον κύριο Ντίρινγκ, αν του πούμε ότι στο αγγλικό δίκαιο το κάθε μέλος ξεχωριστά του κολεγίου των δικαστών είναι υποχρεωμένο να δώσει και να αιτιολογήσει την κρίση του σε δημόσια συνεδρίαση· ότι τα διοικητικά κολέγια, στο βαθμό που δεν είναι εκλεγμένα και πραγματεύονται και ψηφίζουν δημοσίως, είναι ένας κατά προτίμηση πρωσικός θεσμός, ο οποίος είναι άγνωστος στις περισσότερες υπόλοιπες χώρες και, γι' αυτό το λόγο, η απαίτησή του μπορεί να περνάει για αιφνιδιαστική και άκρως αυστηρή μόνο... στην *Πρωσία*.

Επίσης, τα παράπονά του σχετικά με την εξαναγκαστική ανάμιξη των θρησκευτικών πρακτικών στη γέννα, στο γάμο, στο θάνατο και την ταφή αφορούν απ' όλες τις μεγάλες πολιτισμένες χώρες μόνο την Πρωσία και ούτε αυτή πια μετά από την εφαρμογή του Ληξιαρχικού μητρώου.[58] Αυτό, που ο κύριος Ντίρινγκ καταφέρνει μόνο μέσω μιας «κοινωνιστικής» μελλοντικής κατάστασης, το έχει διεκπεραιώσει, στο μεταξύ, ακόμα και ο Μπίσμαρκ (Bismarck) μ' έναν απλό νόμο. Ακριβώς με τον ίδιο τρόπο, εγείρεται μια χαρακτηριστική πρωσική ιερεμιάδα με το «παράπονο σχετικά με την ελ-

λιπή κατάρτιση των νομικών για το επάγγελμά τους», ένα παράπονο, το οποίο επεκτείνεται και στους «διοικητικούς υπαλλήλους». Ακόμα και το μίσος για τους Εβραίους, το οποίο παρατραβάει ο κύριος Ντίρινγκ σε βαθμό γελοιότητας και που το επιδείχνει με κάθε ευκαιρία, είναι, αν όχι χαρακτηριστικά πρωσική, πάντως οπωσδήποτε ιδιότητα του ανατολικού Έλβα. Ο ίδιος φιλόσοφος της πραγματικότητας, ο οποίος κοιτάζει κυρίαρχα αφ' υψηλού όλες τις προκαταλήψεις και προλήψεις, είναι τόσο βαθιά χωμένος σε προσωπικές μονομανίες, ώστε να ονομάζει την παραδεδομένη από τη θρησκομανία του Μεσαίωνα λαϊκή προκατάληψη κατά των Εβραίων μια «φυσική κρίση», στηριγμένη σε «φυσικά αίτια», έχοντας το θράσος να κάνει μέχρι και τον εξής γιγαντιαίο ισχυρισμό:

> «Ο σοσιαλισμός είναι η μόνη δύναμη που μπορεί να αντιπαραβληθεί με πληθυσμιακές καταστάσεις με ισχυρότερη εβραϊκή ανάμιξη» (καταστάσεις με ισχυρή εβραϊκή ανάμιξη! Τι φυσικά γερμανικά κι αυτά).

Φτάνει πια. Η υψηγορία με τη νομική πολυμάθεια έχει σαν φόντο –στην καλύτερη των περιπτώσεων– τις πιο τετριμμένες ειδικές γνώσεις του πιο συνηθισμένου αρχαιοπρώσου νομικού. Ο νομικός και κρατικοεπιστημονικός τομέας, τα αποτελέσματα του οποίου ο κύριος Ντίρινγκ μάς παρουσιάζει με συνέπεια, «καλύπτεται» με την εμβέλεια ισχύος του πρωσικού δικαίου. Εκτός από το ρωμαϊκό δίκαιο, το τόσο γνώριμο για τον κάθε νομικό και τώρα ακόμα και στην Αγγλία αρκετά συνηθισμένο, οι νομικές γνώσεις περιορίζονται αποκλειστικά και μόνο στο πρωσικό δίκαιο, εκείνο τον κώδικα, δηλαδή, του πεφωτισμένου πατριαρχικού δεσποτισμού, ο οποίος είναι γραμμένος σε μια γερμανική γλώσσα τέτοια, σαν να έχει εκπαιδευτεί σ' αυτή ο κύριος Ντίρινγκ και ο οποίος με τα ηθικά σχόλια, τη νομική αοριστία και την έλλειψη αρχών του, τους ραβδισμούς του σαν μέσο βασανισμού και τιμωρίας ανήκει τελείως ακόμα στην προεπαναστατική εποχή. Ό,τι υπάρχει πέρα απ' αυτό, του κακοφαίνεται του κυρίου Ντίρινγκ, το σύγχρονο αστικό γαλλικό δίκαιο, καθώς και το αγγλικό δίκαιο με την εντελώς ιδιόρρυθμη εξέλιξή του και την εγγύηση της προσωπικής ελευθερίας του, κάτι το οποίο εί-

ναι άγνωστο σ' όλη την ήπειρο. Η φιλοσοφία, η οποία «δεν έχει απλώς φαινομενικό ορίζοντα, αλλά ξετυλίγει σε μια μεγαλοπρεπή ανατρεπτική κίνηση όλες τις γαίες και ουρανούς της εξωτερικής και εσωτερικής φύσης», έχει σαν *πραγματικό* ορίζοντά της τα σύνορα των έξι αρχαιοπρωσικών ανατολικών επαρχιών[59] και, εν πάση περιπτώσει, ακόμα και μερικά κομματάκια γης, όπου ισχύει το ευγενές κρατιδιακό δίκαιο. Πέρα απ' αυτό τον ορίζοντα, δεν ξετυλίγει ούτε γη ούτε ουρανό ούτε την εξωτερική και την εσωτερική φύση, αλλά μόνο την εικόνα της πιο χτυπητής άγνοιας σχετικά με τα όσα συμβαίνουν στον υπόλοιπο κόσμο.

Δεν μπορούμε να ασχοληθούμε καλά με την ηθική και το δίκαιο, χωρίς να σταθούμε στο ζήτημα της λεγόμενης ελεύθερης θέλησης, χωρίς την ικανότητα της υπευθυνότητας του ανθρώπου και της σχέσης αναγκαιότητας και ελευθερίας. Ακόμα και η φιλοσοφία της πραγματικότητας δεν έχει μονάχα μία, αλλά και δύο λύσεις για το ζήτημα αυτό.

> «Στη θέση όλων των λανθασμένων θεωριών περί ελευθερίας, πρέπει να μπει η εμπειρική ποιότητα της αναλογίας, στην οποία ενώνονται κατά κάποιο τρόπο σε μια ενδιάμεση δύναμη η ορθολογική κατανόηση, από τη μια μεριά, και οι ενστικτώδεις καθορισμοί από την άλλη. Από την παρατήρηση, μπορούμε να συναγάγουμε τα βασικά γεγονότα αυτού του είδους δυναμικής και να κάνουμε το γενικό υπολογισμό μας εκ των προτέρων, στο βαθμό που είναι δυνατό σε είδος και μέγεθος σχετικά με τα όσα δεν έχουν συμβεί ακόμη. Μ' αυτό τον τρόπο, δεν ξεφορτωνόμαστε μονάχα ριζικά τις ηλίθιες φαντασιοπληξίες σχετικά με την εσωτερική ελευθερία, τις οποίες ροκάνισαν και διάβρωσαν χιλιάδες χρόνια, αλλά αντικαθίστανται και από κάτι το θετικό και αυτό είναι πολύ χρήσιμο για την πρακτική διοργάνωση της ζωής.»

Σύμφωνα μ' αυτά, η ελευθερία συνίσταται στο ότι η ορθολογική κατανόηση τραβάει τον άνθρωπο προς τα δεξιά και οι ανορθολο-

γικές ορμές προς τα αριστερά, ενώ η πραγματική κίνηση σ' αυτό το παραλληλόγραμμο των δυνάμεων συντελείται στην κατεύθυνση της διαγωνίου. Η ελευθερία θα ήταν, έτσι, ο μέσος όρος ανάμεσα σε κατανόηση και ορμή, νου και άνοια και ο βαθμός της θα έπρεπε να διαπιστωθεί σε κάθε περίπτωση ξεχωριστά και εμπειρικά με μια «προσωπική εξίσωση», για να χρησιμοποιήσουμε μια αστρονομική έκφραση.[60] Λίγες σελίδες παρακάτω, όμως, λέει:

> «Βασίζουμε την ηθική ευθύνη στην ελευθερία, η οποία, ωστόσο, δε σημαίνει για μας τίποτα παραπάνω από την ικανότητα να δεχτεί κανείς συνειδητά κίνητρα ανάλογα με τη φυσική και επίκτητη νόηση. Όλα τα τέτοια κίνητρα επιδρούν με αναπόφευκτη φυσική νομοτέλεια, παρ' όλο το γεγονός ότι παρατηρείται η ενδεχόμενη αντίθεση στις πράξεις· όμως, υπολογίζουμε ακριβώς αυτό τον αναπόφευκτο εξαναγκασμό βάζοντας τον ηθικό μοχλό.»

Αυτός ο δεύτερος καθορισμός της ελευθερίας, ο οποίος χτυπάει εντελώς ξεδιάντροπα κατάμουτρα τον πρώτο, για άλλη μια φορά δεν είναι τίποτε άλλο από μια άκρως επιπόλαια εκδοχή της αντίληψης του Χέγκελ. Ο Χέγκελ ήταν ο πρώτος που παρουσίασε ορθά τη σχέση ελευθερίας και αναγκαιότητας. Γι' αυτόν, η ελευθερία είναι η κατανόηση της αναγκαιότητας. «Η αναγκαιότητα είναι μόνο *τυφλή, στο βαθμό που δε γίνεται κατανοητή*».[61]

Η ελευθερία δε βρίσκεται στην ονειρεμένη ανεξαρτησία από τους νόμους της φύσης, αλλά στη γνώση αυτών των νόμων, καθώς και στη δυνατότητα, που παρέχεται μ' αυτόν τον τρόπο, να την κάνουμε να λειτουργεί σχεδιασμένα προς όφελος ορισμένων στόχων. Αυτό ισχύει σ' ό,τι αφορά τους νόμους της εξωτερικής φύσης, αλλά και τους νόμους που ρυθμίζουν τη σωματική και πνευματική ύπαρξη του ίδιου του ανθρώπου: Δύο κατηγορίες νόμων, τις οποίες μπορούμε να χωρίσουμε το πολύ νοερά, αλλά όχι στην πραγματικότητα. Συνεπώς, η ελευθερία της θέλησης δε σημαίνει τίποτε άλλο από την ικανότητα να μπορούμε να αποφασίζουμε με γνώση των πραγμάτων. Άρα, λοιπόν, όσο *πιο ελεύθερη* είναι η κρίση ενός ανθρώπου

σε σχέση με κάποιο συγκεκριμένο ζήτημα, με τόσο μεγαλύτερη *αναγκαιότητα* θα έχει καθοριστεί το περιεχόμενο αυτής της κρίσης· ενώ η αβεβαιότητα που στηρίζεται στην αγνωσία, η οποία κάνει φαινομενικά αυθαίρετα την επιλογή της ανάμεσα σε πολλές και διάφορες αντιφατικές δυνατότητες απόφασης, αποδείχνει την ανελευθερία της ακριβώς από το γεγονός ότι κυριαρχείται από το αντικείμενο, πάνω στο οποίο πρέπει, ίσα-ίσα, να κυριαρχεί. Επομένως, η ελευθερία συνίσταται στην κυριαρχία, η οποία στηρίζεται στη γνώση των φυσικών αναγκαιοτήτων, πάνω στον εαυτό μας και την εξωτερική φύση. Έτσι, είναι αναγκαστικά ένα προϊόν της ιστορικής εξέλιξης. Οι πρώτοι άνθρωποι, οι οποίοι απομακρύνθηκαν από το βασίλειο των ζώων, ήταν σ' όλη την ουσία τους όσο ανελεύθεροι και τα ίδια τα ζώα, αλλά η κάθε πρόοδος στον πολιτισμό ήταν ένα βήμα προς την ελευθερία. Στο κατώφλι της ιστορίας της ανθρωπότητας, βρίσκεται η ανακάλυψη της μετατροπής μηχανικής κίνησης σε θερμότητα: Η παραγωγή φωτιάς από την τριβή. Στο τέλος της έως τώρα εξέλιξης, βρίσκεται η ανακάλυψη της μετατροπής της θερμότητας σε μηχανική κίνηση: Η ατμομηχανή. Παρ' όλη την τεράστια απελευθερωτική ανατροπή, η οποία συντελείται από την ατμομηχανή στον επιστημονικό κόσμο –δεν έχει ούτε στο μισό ολοκληρωθεί– δε χωράει, εντούτοις, αμφιβολία ότι η φωτιά, που δημιουργήθηκε με τριβή, την ξεπερνάει σε παγκόσμια απελευθερωτική σημασία. Διότι η φωτιά έδωσε στον άνθρωπο για πρώτη φορά την κυριαρχία πάνω σε μια φυσική δύναμη και τον χώρισε, μ' αυτό τον τρόπο, οριστικά από το βασίλειο των ζώων. Η ατμομηχανή δε θα συντελέσει ποτέ ένα τόσο μεγάλο άλμα στην εξέλιξη της ανθρωπότητας, κι ας είναι για μας ο εκπρόσωπος όλων εκείνων των τεράστιων παραγωγικών δυνάμεων που στηρίζονται σ' αυτήν και που μόνο με τη βοήθεια των οποίων γίνεται δυνατή μια κοινωνική κατάσταση χωρίς πλέον ταξικές διαφορές, χωρίς έγνοιες για τα ατομικά μέσα ύπαρξης, αλλά στην οποία μπορεί να υπάρξει για πρώτη φορά πραγματική ανθρώπινη ελευθερία και αρμονία σε σχέση με τους γνωστούς πια νόμους της φύσης. Το πόσο νέα, όμως, είναι ακόμα όλη η ιστορία της ανθρωπότητας και πόσο γελοίο θα ήταν να θέλουμε να αποδώσουμε στις τωρινές μας απόψεις απόλυτη ισχύ, αυτά προκύπτουν από το

απλό γεγονός ότι όλη η μέχρι τώρα ιστορία μπορεί να χαρακτηριστεί σαν ιστορία της χρονικής περιόδου από την πρακτική ανακάλυψη της μετατροπής της μηχανικής κίνησης σε θερμότητα μέχρι τη μετατροπή της θερμότητας σε μηχανική κίνηση.

Ο κύριος Ντίρινγκ, βεβαίως, μεταχειρίζεται μ' άλλο τρόπο την ιστορία. Γενικά, είναι ένα αντικείμενο αηδιαστικό για τη φιλοσοφία της πραγματικότητας, σαν ιστορία των πλανών, της άγνοιας και της βαναυσότητας, του βιασμού και της υποδούλωσης. Ειδικότερα, ωστόσο, διαιρείται σε δύο μεγάλα μέρη, δηλαδή:

1. Από την όμοια με τον εαυτό της κατάσταση της ύλης μέχρι τη Γαλλική Επανάσταση και 2. Από τη Γαλλική Επανάσταση μέχρι τον κύριο Ντίρινγκ. Ο 19ος αιώνας στο μεταξύ παραμένει

> «ακόμα ουσιαστικά αντιδραστικός, θα μπορούσαμε να πούμε ότι, από πνευματική άποψη, είναι ακόμα πιο αντιδραστικός από το 18ο!». Ωστόσο, εγκυμονεί το σοσιαλισμό και μαζί μ' αυτό «το σπέρμα μιας πιο γιγάντιας αναδημιουργίας απ' αυτή που είχαν σκεφτεί οι πρόδρομοι και οι ήρωες της Γαλλικής Επανάστασης»!

Η περιφρόνηση της φιλοσοφίας της πραγματικότητας σ' ό,τι αφορά τη μέχρι τώρα ιστορία δικαιολογείται ως εξής:

> «Οι λίγες χιλιετίες, στις οποίες μπορούμε να κάνουμε ιστορική αναδρομή μέσω των αρχικών σημειώσεων, *δεν έχουν και πολλή σημασία* με τον έως τώρα χαρακτήρα της ανθρωπότητας, αν σκεφτεί (!) κανείς τη σειρά των ερχόμενων χιλιετιών... Το ανθρώπινο γένος σαν σύνολο είναι πολύ νέο και, όταν κάποτε η επιστημονική ανάμνηση θα έχει να υπολογίσει δεκάδες χιλιάδες χρόνια και όχι απλώς χιλιάδες χρόνια, τότε η πνευματικά ανώριμη παιδική ηλικία των θεσμών μας θα έχει μια αναμφισβήτητη ισχύ σαν μια αυτονόητη προϋπόθεση για την εποχή μας που θα θεωρείται πανάρχαια.»

Χωρίς να σταθούμε στην πράγματι «αρχαιοφυσική γλωσσική διαμόρφωση» της τελευταίας φράσης, μπορούμε να παρατηρήσουμε μονάχα δύο πράγματα: Πρώτον, ότι αυτή η «προ-αρχαιότητα» θα παραμείνει, κάτω από όλες τις συνθήκες, ένα μέρος της ιστορίας ακραίου ενδιαφέροντος για όλες τις μελλοντικές γενιές, γιατί αποτελεί τη βάση όλης της μετέπειτα ανώτερης εξέλιξης· γιατί έχει σαν σημείο εκκίνησης τη διαμόρφωση του ανθρώπου από το βασίλειο των ζώων και σαν περιεχόμενο το ξεπέρασμα τέτοιου είδους δυσκολιών, τις οποίες οι μελλοντικοί συνεταιρισμένοι άνθρωποι δε θα ξανασυναντήσουν ποτέ πια και, δεύτερο, ότι το τέλος αυτής της πιο μακριάς αρχαιότητας, που απέναντί της οι μελλοντικές ιστορικές περίοδοι, που δε θα εμποδίζονται πια απ' αυτές τις δυσκολίες, υπόσχονται τελείως διαφορετικές επιστημονικές, τεχνικές και κοινωνικές επιτυχίες, είναι, εν πάση περιπτώσει, μια πολύ παράξενα διαλεγμένη στιγμή για να δώσει προδιαγραφές για τις επόμενες χιλιετίες με οριστικές, έσχατες αλήθειες, αμετάβλητες αλήθειες και ριζικές αντιλήψεις, που ανακαλύφθηκαν στη βάση της πνευματικά ανώριμης παιδικής ηλικίας του τόσο «καθυστερημένου» και «οπισθοδρομικού» αιώνα μας. Θα πρέπει να είσαι ο Ρίχαρντ Βάγκνερ της φιλοσοφίας –αλλά χωρίς το ταλέντο του Βάγκνερ– για να παραβλέπεις ότι όλοι οι υποβιβασμοί της έως τώρα ιστορικής εξέλιξης, θα ισχύσουν και στο δήθεν τελευταίο αποτέλεσμά της: στη λεγόμενη φιλοσοφία της πραγματικότητας.

Ένα από τα πιο χαρακτηριστικά κομμάτια της νέας ριζικής επιστήμης είναι το μέρος σχετικά με την εξατομίκευση και την αύξηση της αξίας της ζωής. Εδώ, μέσα σε τρία ολόκληρα κεφάλαια, αναβλύζει και ρέει με ασταμάτητα πηγαία ορμή η σιβυλλική κοινοτοπία. Δυστυχώς, θα πρέπει να περιοριστούμε σε μερικά σύντομα δείγματα.

> «Η βαθύτερη ουσία όλης της αίσθησης και, συνεπώς, όλων των υποκειμενικών μορφών ζωής, στηρίζεται στη *διαφορά* των καταστάσεων… Σ' ό,τι αφορά την *πλήρη* (!) ζωή, μπορούμε, χωρίς περιστροφές (!), να πούμε ότι δεν είναι η διαρκής κατάσταση, αλλά η μετάβαση από μια κατάσταση ζωής σε μια άλλη, που

αυξάνει την αίσθηση ζωής και αναπτύσσει το αποφασιστικό ερέθισμα...

Η κατά προσέγγιση όμοια με τον εαυτό της κατάσταση, η οποία παραμένει, *ας το πούμε έτσι*, διαρκώς αργή και διατηρεί, κατά κάποιο τρόπο, την ίδια ισορροπία, δεν έχει και πολλή σημασία για τη δοκιμασία της ύπαρξης, όποια κι αν είναι η φύση της κατάστασης αυτής. Ο εθισμός και η, ας το πούμε έτσι, συνήθεια την καθιστά κάτι το ασήμαντο και αδιάφορο, και αυτό δεν ξεχωρίζει και πολύ από το θάνατο. Το πολύ προστίθεται ακόμα ο πόνος της πλήξης σαν ένα είδος αρνητικής κίνησης ζωής... Σε μια αποτελματωμένη ζωή, σβήνει για το άτομο και τους λαούς το κάθε πάθος και το κάθε ενδιαφέρον για την ύπαρξη. *Όμως, με το δικό μας νόμο της διαφοράς, εξηγούνται όλα αυτά τα φαινόμενα.*»

Είναι απίστευτο με πόση ταχύτητα ο κύριος Ντίρινγκ βγάζει τα ριζικά, τα ιδιόμορφά του συμπεράσματα. Μόλις τώρα, μεταφράστηκε στη γλώσσα της φιλοσοφίας της πραγματικότητας η κοινοτοπία, ότι ο αδιάκοπος ερεθισμός του ίδιου νεύρου ή η συνέχιση του ίδιου ερεθισμού κουράζει κάθε νεύρο και κάθε νευρικό σύστημα· ότι, συνεπώς, στην κανονική κατάσταση πρέπει να γίνουν διακοπές και εναλλαγές στους ερεθισμούς των νεύρων. Αυτό μπορεί κανείς να το διαβάζει εδώ και χρόνια σε κάθε εγχειρίδιο της φυσιολογίας και το γνωρίζει ο κάθε φιλισταίος από τη δική του εμπειρία. Και, μόλις έχει μεταφραστεί αυτή η πανάρχαια κοινοτοπία στη μυστηριώδη μορφή ότι η βαθύτερη ουσία της κάθε αίσθησης στηρίζεται στη διαφορά των καταστάσεων, και να που μεταβάλλεται κιόλας στο «*δικό μας* νόμο της διαφοράς». Και ο νόμος αυτός της διαφοράς «εξηγεί στην εντέλεια» μια σειρά από φαινόμενα. Αυτά τα φαινόμενα πάλι δεν είναι τίποτα παρά εικόνες και παραδείγματα της πιθανότητας της εναλλαγής, τα οποία δε χρειάζονται καθόλου εξήγηση ούτε για το πιο συνηθισμένο νου φιλισταίου και δεν αποκτούν ούτε σπιθαμή παραπάνω σαφήνειας με την παραπομπή σ' αυτό το δήθεν νόμο της διαφοράς.

Δεν εξαντλούμε καθόλου, όμως, μ' αυτό τον τρόπο τη ριζικότητα «του νόμου *μας* της διαφοράς»:

> «Η διαδοχή των φάσεων ζωής, καθώς και οι συνδεδεμένες μ' αυτή αλλαγές των συνθηκών ζωής, προσφέρουν ένα πράγματι κοντινό παράδειγμα για να διασαφηνιστεί η αρχή *μας* της διαφοράς. Το παιδί, ο έφηβος, ο νεαρός και ο άντρας βιώνουν την ένταση των εκάστοτε αισθημάτων ζωής λιγότερο μέσω των ήδη πάγιων καταστάσεων, στις οποίες βρίσκονται, παρά μέσω των εποχών της μετάβασης από τη μία στην άλλη.»

Δε φτάνει, όμως, αυτό:

> «Ο νόμος *μας* της διαφοράς μπορεί να αποκτήσει ακόμα μια ευρύτερη εφαρμογή, αν λάβουμε υπόψη το γεγονός ότι η επανάληψη του ήδη δοκιμασμένου ή του ήδη κατορθωμένου δε δίνει ερέθισμα.»

Και τώρα ο αναγνώστης μπορεί να βρει μόνος του τις σιβυλλικές ανοησίες, για τις οποίες οι φράσεις για το βάθος και τη ριζικότητα του παραπάνω παραδείγματος δίνουν τα σημεία σύνδεσης· και καλά κάνει ο κύριος Ντίρινγκ, όταν στο τέλος του βιβλίου του αναφωνεί θριαμβευτικά:

> «Για την εκτίμηση και το ανέβασμα της αξίας ζωής, ο νόμος της διαφοράς έγινε το κριτήριο από θεωρητική και πρακτική άποψη!»

Το ίδιο ισχύει για την εκτίμηση της πνευματικής αξίας του ακροατηρίου του εκ μέρους του κυρίου Ντίρινγκ: Πρέπει να νομίζει ότι αποτελείται μονάχα από γαϊδούρια ή φιλισταίους. Παρακάτω, μας δίνει τους εξής άκρως πρακτικούς κανόνες ζωής:

> «Τα μέσα για να κρατήσει κανείς το συνολικό ενδιαφέρον για τη ζωή ζωντανό (πολύ ωραίο καθήκον για φιλισταίους και για όσους θέλουν να γίνουν!) εί-

ναι τα εξής: Να αφήσουμε τα *λεγόμενα* επιμέρους στοιχειώδη ενδιαφέροντα, από τα οποία αποτελείται το σύνολο, να αναπτύσσονται ή να διαδέχονται το ένα το άλλο σύμφωνα με τα φυσικά όρια του χρόνου. Ταυτόχρονα, θα πρέπει να χρησιμοποιούμε μια διαβάθμιση στην αντικατάσταση των κατώτερων και ευκολότερα ικανοποιήσιμων ερεθισμάτων από ανώτερους και πιο επίμονους στην επίδρασή τους ερεθισμούς με τέτοιο τρόπο, ώστε να αποφευχθεί η εμφάνιση κενών, τα οποία να είναι εντελώς χωρίς ενδιαφέρον. Κατά τ' άλλα, σημασία έχει να αποτρέψουμε το εξής: Τη συσσώρευση ή την επιβολή με τρόπο αυθαίρετο των σύμφωνα με τη φύση ή στην κανονική πορεία της κοινωνικής ύπαρξης δημιουργημένων εντάσεων ή την ικανοποίησή τους ήδη με το παραμικρό –αυτό θα ήταν το αντίθετο κακό– και έτσι να εμποδιστεί να αναπτυχθεί μια ικανή για απόλαυση ανάγκη. Η τήρηση του φυσικού ρυθμού είναι εδώ, όπως και αλλού, η προϋπόθεση μιας συμμετρικής και πρόσχαρης κίνησης. Ούτε επιτρέπεται να αναθέσει κανείς στον εαυτό του το άλυτο καθήκον να θελήσει να παρατείνει τη γοητεία κάποιας κατάστασης πέρα από τη προθεσμία, που έχει δοθεί από τη φύση ή από τις συνθήκες» κλπ.

Ο ανθρωπάκος ο οποίος παίρνει για κανόνα της «δοκιμασίας της ζωής» αυτούς τους επίσημους στενοκέφαλους χρησμούς μιας σχολαστικότητας, που σπαζοκεφαλιάζει για να πλάσει τις πιο άνοστες κοινοτοπίες, σίγουρα δε θα αναγκαστεί να παραπονεθεί ότι έχει «κενά χωρίς κανένα ενδιαφέρον». Θα χρειαστεί όλο το χρόνο του για την άμεση προετοιμασία και κατάταξη των απολαύσεών του, ώστε να μην του μείνει ούτε στιγμή ελεύθερη για απόλαυση. Πρέπει να γευτούμε τη ζωή, την πλήρη ζωή. Μόνο δύο πράγματα μας απαγορεύει ο κύριος Ντίρινγκ:

Πρώτο, «τη βρόμικη συνήθεια του καπνίσματος» και δεύτερο, τα ποτά και τα τρόφιμα τα οποία «έχουν αηδιαστικές ιδιότητες ή ιδιότητες που, ούτως ή άλλως, προσβάλλουν την εκλεπτυσμένη αίσθηση».

Επειδή ο κύριος Ντίρινγκ, στον κύκλο των μαθημάτων της οικονομίας, εγκωμιάζει τόσο διθυραμβικά την οινοπνευματοποιία, σίγουρα δεν εννοεί και το κονιάκ. Αναγκαζόμαστε, λοιπόν, να συμπεράνουμε ότι η απαγόρευσή του αφορά μονάχα το κρασί και την μπίρα. Αν απαγορεύσει και το κρέας, τότε θα έχει φέρει τη φιλοσοφία της πραγματικότητας στα ίδια ύψη, στα οποία κινιόταν με τόση επιτυχία και ο μακαρίτης Γκούσταφ Στρούβε (Gustav Struve): Στα ύψη, δηλαδή, του καθαρού παιδιαρίσματος. Άλλωστε, ο κύριος Ντίρινγκ θα μπορούσε να ήταν κάπως πιο φιλελεύθερος σε σχέση με τα οινοπνευματώδη ποτά. Ένας άντρας, που ομολογουμένως δεν μπορεί ακόμα να βρει τη γέφυρα από το στατικό στο δυναμικό, έχει σίγουρα κάθε λόγο να κρίνει επιεικώς όταν κάποιος φτωχός φουκαράς κοπανάει κανένα ποτηράκι παραπάνω και, σαν συνέπεια, ψάχνει κι αυτός μάταια τη γέφυρα από το δυναμικό στο στατικό.

XII. Διαλεκτική. Ποσότητα και ποιότητα

«Η πρώτη και πιο σημαντική θέση σχετικά με τις λογικές βασικές ιδιότητες του Είναι σχετίζεται με τον *αποκλεισμό της αντίφασης*. Το αντιφατικό είναι μια κατηγορία που μπορεί να υπάγεται μονάχα στο συνδυασμό των σκέψεων, αλλά όχι στην πραγματικότητα. Μέσα στα πράγματα δεν υπάρχουν αντιφάσεις, ή, με άλλα λόγια, η αντίφαση που αναφέρεται στον πραγματικό κόσμο είναι το αποκορύφωμα του παραλογισμού... Ο ανταγωνισμός των δυνάμεων, που συναγωνίζονται σε αντίθετη κατεύθυνση, είναι η βασική μορφή όλων των ενεργειών μέσα στην ύπαρξη

του κόσμου και της ουσίας του. Η αντιπαράθεση, όμως, αυτή των κατευθύνσεων των στοιχείων και των ατόμων δε συμπίπτει στο παραμικρό με τη σκέψη των παραλογισμών περί αντιφάσεων. Εδώ, μπορούμε να είμαστε ευχαριστημένοι που διαλύσαμε τα νεφελώματα, τα οποία συνήθως αναβλύζουν από τα δήθεν μυστήρια της λογικής, με τη σαφή εικόνα του πραγματικού παραλογισμού της πραγματικής αντίφασης και που παρουσιάσαμε το πόσο άχρηστα σπαταλήθηκε το λιβάνι για τη χοντροκομμένη ξύλινη κούκλα της διαλεκτικής της αντίφασης, την οποία έμπασαν λαθραία στη θέση της ανταγωνιστικής σχηματικής του κόσμου.»

Αυτά είναι, περίπου, όλα όσα λέγονται για τη διαλεκτική στο *Κύκλος μαθημάτων της φιλοσοφίας*. Τελείως διαφορετικά, όμως, προσεγγίζεται η διαλεκτική των αντιφάσεων –και μαζί της ιδίως ο Χέγκελ– στην *Κριτική ιστορία*.

«Διότι το αντιφατικό, σύμφωνα με τη λογική ή, πολύ περισσότερο, τη διδασκαλία του λόγου του Χέγκελ, δεν είναι καμιά νόηση, που δεν μπορούμε να τη φανταστούμε, σύμφωνα με τη φύση της, διαφορετικά από υποκειμενική και συνειδητή, αλλά βρίσκεται και, ας το πούμε έτσι, ζωντανά συναντάται αντικειμενικά μέσα στα ίδια τα πράγματα και τις διαδικασίες έτσι, ώστε ο παραλογισμός δεν παραμένει ένας αδύνατος συνδυασμός της νόησης, αλλά γίνεται μια πραγματική δύναμη. Η πραγματικότητα του παράλογου είναι το πρώτο άρθρο πίστης της χεγκελιανής ενότητας της λογικής και της μη λογικής... Όσο πιο αντιφατικό τόσο πιο αληθινό, ή, με άλλα λόγια, όσο πιο παράλογο τόσο πιο πιστευτό· αυτό το αξίωμα, το οποίο δεν εφευρέθηκε τελευταία, αλλά πάρθηκε από τη θεολογία της αποκάλυψης, καθώς και από το μυστικισμό, είναι η γυμνή έκφραση της λεγόμενης διαλεκτικής αρχής.»

Το περιεχόμενο της σκέψης και των δύο παραπάνω θέσεων, συνοψίζεται στην πρόταση ότι αντίφαση = παραλογισμός και γι' αυτό το λόγο δεν μπορεί να τη συναντήσει κανείς στον πραγματικό κόσμο. Η πρόταση αυτή μπορεί να έχει για ανθρώπους με, κατά τ' άλλα, αρκετά κοινό νου την ίδια αυτονόητη ισχύ, όπως η θέση ότι το ίσο δεν μπορεί να είναι στραβό και το στραβό δεν μπορεί να είναι ίσο. Ο διαφορικός υπολογισμός, ωστόσο, παρ' όλες τις διαμαρτυρίες του κοινού ανθρώπινου νου, εξισώνει κάτω από ορισμένες συνθήκες το ίσο και το στραβό και επιτυγχάνει μ' αυτό τον τρόπο κάτι επιτυχίες, τις οποίες δεν τις καταφέρνει ποτέ ο κοινός ανθρώπινος νους, ο οποίος επιμένει στον παραλογισμό της ταύτισης του ίσου και του στραβού. Και σύμφωνα με το σημαντικό ρόλο, τον οποίο έχει παίξει, από τους πιο αρχαίους Έλληνες μέχρι σήμερα, η λεγόμενη διαλεκτική των αντιφάσεων στη φιλοσοφία, ακόμα και ένας αντίπαλος πιο ισχυρός από τον κύριο Ντίρινγκ θα ήταν υποχρεωμένος να την αντιμετωπίσει με άλλα επιχειρήματα και όχι μ' έναν ισχυρισμό και πολλές βρισιές.

Όσο θεωρούμε τα πράγματα σαν σε ηρεμία και χωρίς ζωή, το καθένα καθεαυτό, το ένα δίπλα στο άλλο και μετά από το άλλο, δε σκοντάφτουμε σε καμιά αντίφαση μέσα σ' αυτά. Βρίσκουμε εκεί ορισμένες ιδιότητες, οι οποίες είναι εν μέρει κοινές, εν μέρει διαφορετικές, ακόμα αντιφάσκουν μεταξύ τους, αλλά, σ' αυτή την περίπτωση, καταμερίζονται σε διάφορα πράγματα και, συνεπώς, δεν εμπεριέχουν καμιά αντίφαση. Στο βαθμό που εκτείνεται αυτός ο τομέας της θεώρησης, σ' αυτό το βαθμό τα βγάζουμε πέρα και με το συνηθισμένο μεταφυσικό τρόπο σκέψης. Τελείως διαφορετικά γίνονται τα πράγματα, μόλις τα παρατηρήσουμε στην κίνησή τους, στη μεταβολή τους, στη ζωή τους και στην αμοιβαία επενέργειά τους. Εκεί είναι που καταλήγουμε σε αντιφάσεις. Η ίδια η κίνηση είναι μια αντίφαση· ακόμα και η απλή, μηχανική κίνηση επιτόπου μπορεί να συντελεστεί μόνο εφόσον ένα σώμα βρίσκεται στην ίδια και αυτή χρονική στιγμή σ' έναν και, ταυτόχρονα, σ' έναν άλλο τόπο, στον ίδιο και αυτόν τόπο και, όμως, όχι εκεί. Η κίνηση είναι ακριβώς η συνεχής δημιουργία και ταυτόχρονη λύση αυτής της αντίφασης. Εδώ, λοιπόν, έχουμε μια αντίφαση, η οποία «βρίσκεται

και ας το πούμε έτσι, ζωντανά συναντάται αντικειμενικά μέσα στα ίδια τα πράγματα και τις διαδικασίες».

Και τι λέει ο κύριος Ντίρινγκ γι' αυτό; Ισχυρίζεται ότι

> «μέχρι τώρα, στην ορθολογική μηχανική δεν υπήρχε ούτως ή άλλως καμιά γέφυρα ανάμεσα στο αυστηρά στατικό και το δυναμικό».

Ο αναγνώστης καταλαβαίνει τώρα, επιτέλους, τι κρύβεται πίσω απ' αυτή την προσφιλή φράση του κυρίου Ντίρινγκ. Μόνο το εξής: ο νους, που σκέφτεται με τρόπο μεταφυσικό, δεν μπορεί καθόλου να φτάσει από τη σκέψη της ηρεμίας στη σκέψη της κίνησης, γιατί η παραπάνω αντίφαση του φράζει εδώ το δρόμο. Γι' αυτόν, η κίνηση είναι απλούστατα ακατανόητη, γιατί αποτελεί αντίφαση. Και επειδή ισχυρίζεται ότι η κίνηση είναι ακατανόητη, παραδέχεται ο ίδιος, παρά τη θέλησή του, την ύπαρξη αυτής της αντίφασης. Παραδέχεται, επομένως, ότι υπάρχει στα ίδια τα πράγματα και τα συμβάντα μια αντικειμενική αντίφαση, η οποία, επιπλέον, αποτελεί μια πραγματική δύναμη.

Αν ήδη η απλή μηχανική κίνηση επιτόπου εμπεριέχει μια αντίφαση, πολύ περισσότερο ισχύει αυτό για τις ανώτερες μορφές κίνησης της ύλης και ιδιαίτερα για την οργανική ζωή και την εξέλιξή της. Είδαμε παραπάνω ότι η ζωή ακριβώς συνίσταται πάνω απ' όλα στο ότι ένα ον είναι, ανά πάσα στιγμή, το ίδιο και, όμως, ένα άλλο. Επομένως, η ζωή είναι επίσης μια αντίφαση, η οποία υπάρχει στα ίδια τα πράγματα και τα συμβάντα και συνεχώς δημιουργείται και λύνεται. Μόλις σταματήσει η αντίφαση, σταματάει η ζωή και επέρχεται ο θάνατος. Επίσης είδαμε με ποιο τρόπο δεν μπορούμε να αποφύγουμε τις αντιφάσεις ούτε στον τομέα της σκέψης και πώς λύνεται, για παράδειγμα, η αντίφαση ανάμεσα στην εσωτερικά απεριόριστη ανθρώπινη ικανότητα απόκτησης γνώσης και την πραγματική της ύπαρξη σαν εξωτερικά περιορισμένο ανθρώπινο είδος με περιορισμένες δυνατότητες γνώσης στην ατέρμονη διαδοχή των γενιών, σε μια –τουλάχιστο για μας– ουσιαστικά ατέρμονη διαδικασία.

Ήδη αναφέραμε ότι τα ανώτερα μαθηματικά έχουν σαν μία από τις κυριότερες βάσεις τους την αντίφαση ότι το ίσο και το στραβό

μπορούν να είναι το ίδιο κάτω από ορισμένες συνθήκες. Μπορούμε να αντιμετωπίσουμε νικηφόρα και την άλλη αντίφαση, ότι οι γραμμές που τέμνονται μπροστά στα μάτια μας, θα έπρεπε ωστόσο να θεωρούνται παράλληλες ήδη πέντε ή έξι εκατοστά από το σημείο που τέμνονται. Δηλαδή, σαν γραμμές που δεν τέμνονται, ούτε αν θα παρατείνονταν στο άπειρο. Ωστόσο, μ' αυτές τις αντιφάσεις και με ακόμα κατά πολύ μεγαλύτερες αντιφάσεις καταλήγει κανείς σε αποτελέσματα, που είναι όχι μόνο ορθά, αλλά, για τα κατώτερα μαθηματικά, εντελώς απρόσιτα.

Αλλά και τα τελευταία είναι γεμάτα από αντιφάσεις. Για παράδειγμα: Αποτελεί αντίφαση το γεγονός ότι μια ρίζα του Α πρέπει να είναι και μια δύναμη του Α και, όμως, $A^{1/2} = \sqrt{A}$. Είναι αντίφαση το γεγονός ότι ένα αρνητικό μέγεθος πρέπει να είναι το τετράγωνο ενός πράγματος, γιατί το κάθε αρνητικό μέγεθος, που πολλαπλασιάζεται με τον εαυτό του, δίνει ένα θετικό τετράγωνο. Η τετραγωνική ρίζα του −1 δεν είναι, γι' αυτό το λόγο, μονάχα μια αντίφαση, αλλά ακόμα μια παράλογη αντίφαση, ένας σωστός παραλογισμός. Και όμως, το $\sqrt{-1}$ είναι, σε πολλές περιπτώσεις, το αναγκαίο αποτέλεσμα σωστών μαθηματικών πράξεων· ακόμα περισσότερο, πού θα βρίσκονταν τα μαθηματικά, τα κατώτερα και τα ανώτερα, αν τους ήταν απαγορευμένο να δουλεύουν με το $\sqrt{-1}$;

Τα ίδια τα μαθηματικά μπαίνουν, με τα μεταβλητά μεγέθη, στον τομέα της διαλεκτικής και είναι χαρακτηριστικό ότι ένας διαλεκτικός φιλόσοφος, ο Ντεκάρτ (Descartes), έφερε αυτή την πρόοδο στα μαθηματικά. Την ίδια σχέση που έχουν τα μαθηματικά των μεταβλητών μεγεθών προς τα μαθηματικά των αμετάβλητων μεγεθών έχει, ούτως ή άλλως, και η διαλεκτική σκέψη προς τη μεταφυσική.

Αυτό δεν εμποδίζει καθόλου τη μεγάλη πλειοψηφία των μαθηματικών να αναγνωρίζει τη διαλεκτική μόνο στο μαθηματικό τομέα και αρκετούς ανάμεσά τους εξακολουθούν, με τις μεθόδους που απόκτησαν με διαλεκτικό τρόπο, να δουλεύουν με τον παλαιό, περιορισμένο, μεταφυσικό τρόπο. Θα μπορούσαμε να σταθούμε πιο λεπτομερώς στον ανταγωνισμό των δυνάμεων του κυρίου Ντίρινγκ, καθώς και στην ανταγωνιστική του σχηματική του κόσμου, μονάχα αν μας είχε δώσει τίποτε περισσότερο σχετικά μ' αυτό το

θέμα από τη *φράση* και μόνο. Μετά από αυτό, δε μας παριστάνει ούτε μια φορά αυτό τον ανταγωνισμό στη λειτουργία του ούτε στη σχηματική του κόσμου ούτε στη φιλοσοφία της φύσης: η καλύτερη ομολογία ότι ο κύριος Ντίρινγκ δεν ξέρει τίποτα το θετικό να αρχίσει μ' αυτή τη «βασική μορφή όλων των δράσεων στην ύπαρξη του κόσμου και των όντων του». Αν, πράγματι, έχει υποβαθμίσει κανείς τη «διδασκαλία για την ουσία» του Χέγκελ μέχρι την κοινοτοπία των δυνάμεων, οι οποίες κινούνται σε αντίθετη κατεύθυνση, αλλά όχι σε αντιφάσεις, τότε το καλύτερο θα είναι να αποφευχθεί τουλάχιστον κάθε εφαρμογή αυτής της κοινοτοπίας.

Το *Κεφάλαιο* του Μαρξ προσφέρει στον κύριο Ντίρινγκ άλλη μια αφορμή για να ξεθυμάνει η αντιδιαλεκτική του οργή.

> «Λόγω έλλειψης φυσικής και κατανοητικής λογικής, μέσω της οποίας διακρίνεται το διαλεκτικό μπέρδεμα των κακοχωνεμένων στοιχείων και των διανοητικών αραβουργημάτων..., ήδη στο τμήμα που έχουμε μπροστά μας πρέπει να εφαρμόσουμε την αρχή ότι, από μια ορισμένη άποψη και ακόμη και γενικά(!), σύμφωνα με μια γνωστή φιλοσοφική προκατάληψη, πρέπει να αναζητούμε τα πάντα στο καθένα και το καθένα στα πάντα και ότι, σαν αποτέλεσμα αυτής της ανακατωμένης και παρεξηγημένης αντίληψης, τελικά όλα είναι ένα».

Αυτή η κατανόησή του της γνωστής φιλοσοφικής προκατάληψης δίνει την ικανότητα και στον κ. Ντίρινγκ να προβλέψει με ασφάλεια ποιο θα είναι το «τέλος» της μαρξιστικής οικονομικής φιλοσοφικής σκέψης, συνεπώς ποιο θα είναι το περιεχόμενο των επομένων τόμων του *Κεφαλαίου*, ακριβώς επτά γραμμές μετά το σημείο όπου έχει δηλώσει ότι

> «δεν πρέπει, ωστόσο να παραβλεφθούν αυτά που, σε ανθρώπινη και γερμανική γλώσσα, πρόκειται ακόμη να ακολουθήσουν συγκεκριμένα στους δυο» (τελευταίους) «τόμους».[62]

Ωστόσο, δεν είναι η πρώτη φορά, που τα συγγράμματα του κυρίου Ντίρινγκ προκύπτουν ότι ανήκουν στα «πράγματα», στα οποία «συναντάει κανείς αντικειμενικά και, ας το πούμε έτσι, ζωντανά το αντιφατικό». Πράγμα που δεν τον εμποδίζει καθόλου να συνεχίσει θριαμβευτικά:

> «Η υγιής λογική, όμως, πιθανώς θα θριαμβεύσει πάνω στη γελοιογραφία της... Η αλαζονεία και οι ανοησίες των διαλεκτικών μυστηρίων δε θα αποτελέσουν για κανένα που έχει ακόμα μια μικρή δόση υγιούς κρίσης το ερέθισμα να ασχοληθεί με τις ατυπίες αυτές της σκέψης και του ύφους... Με το μαρασμό των τελευταίων υπολειμμάτων των διαλεκτικών ανοησιών, αυτό το μέσο της ζημιάς... θα χάσει την απατηλή του επίδραση και κανείς δε θα πιστέψει πια ότι χρειάζεται να βασανίσει τον εαυτό του για να ξετρυπώσει μια βαθιά σοφία εκεί, όπου ο καθαρισμένος πυρήνας των συγκεχυμένων πραγμάτων δείχνει, στην καλύτερη των περιπτώσεων, τα γνωρίσματα συνηθισμένων θεωριών, αν όχι καθαρά κοινοτοπιών... Είναι εντελώς αδύνατο να αποδώσει κανείς τις» (μαρξιστικές) «περιπλοκές σύμφωνα με τα κριτήρια της διδασκαλίας του Λόγου χωρίς να εκπορνεύσει την υγιή Λογική». Η μέθοδος του Μαρξ συνίσταται στο να συντελέσει «διαλεκτικά θαύματα για τους πιστούς του», και λοιπά.

Εδώ δεν έχουμε καθόλου ακόμα να κάνουμε με την ορθότητα ή μη των οικονομικών αποτελεσμάτων της μαρξιστικής έρευνας, αλλά μόνο με τη διαλεκτική μέθοδο, που εφαρμόζει ο Μαρξ. Ένα είναι σίγουρο, όμως: Οι περισσότεροι αναγνώστες του *Κεφαλαίου* θα έχουν μάθει μόλις τώρα, μέσω του κυρίου Ντίρινγκ, τι διάβασαν. Ανάμεσά τους και ο ίδιος ο κύριος Ντίρινγκ, ο οποίος στο έτος 1867 (*Συμπληρωματικά Φύλλα*, III, τεύχος 3) ήταν ακόμα σε θέση να φτιάξει τον πίνακα των περιεχομένων του βιβλίου[63] σχετικά ορθολογικά για ένα στοχαστή της ολκής του χωρίς αναγκαστικά να

μεταφράσει τις μαρξιστικές εξελίξεις στα ντιρινγκικά, όπως θεωρείται τώρα απαραίτητο. Ήδη τότε έκανε την γκάφα να ταυτίσει τη μαρξιστική διαλεκτική με τη χεγκελιανή, αλλά δεν είχε χάσει τελείως την ικανότητα να διακρίνει τη μέθοδο από τα αποτελέσματά της και να καταλάβει ότι δεν αντικρούει κανείς τα αποτελέσματα ειδικά, κάνοντας κομμάτια τη μέθοδο γενικά.

Η εκπληκτική ανακοίνωση του κυρίου Ντίρινγκ είναι ότι, για τον Μαρξ, «τελικά όλα είναι Ένα»· ότι για τον Μαρξ, επομένως, και οι καπιταλιστές, για παράδειγμα, και οι μισθωτοί εργάτες, ο φεουδαρχικός, καπιταλιστικός και σοσιαλιστικός τρόπος παραγωγής είναι «όλα Ένα»· ότι, ίσως, τελικά και ο Μαρξ και ο κύριος Ντίρινγκ είναι «όλα Ένα». Για να εξηγηθεί η δυνατότητα μιας τέτοιας απλής κουταμάρας, μπορούμε μόνο να υποθέσουμε ότι η λέξη διαλεκτική και μόνο αρκεί να βάλει τον κύριο Ντίρινγκ σε μια κατάσταση ακαταλόγιστου, μέσα στην οποία, τελικά, «όλα» του είναι «Ένα», ό,τι και να πει και ό,τι και να κάνει, σαν συνέπεια μιας κάποιας ανακατωμένης και παρεξηγημένης αντίληψης. Εδώ, έχουμε μια γεύση του τι αποκαλεί ο κύριος Ντίρινγκ

> «μεγαλοπρεπή ιστοριογραφία *μου*», ή και «η συνοπτική διαδικασία, η οποία ξεμπερδεύει με το είδος και με τον τύπο και δεν καταδέχεται να τιμήσει αυτό, που ένας Χιουμ (Hume) ονόμαζε όχλο των λογίων, ξεσκεπάζοντάς το σε μικρολογικές λεπτομέρειες· η διαδικασία αυτή, σε ανώτερο και ευγενέστερο ύφος, συμβιβάζεται μονάχα με τα συμφέροντα της πλήρους αλήθειας και με τις υποχρεώσεις απέναντι στο αμύητο κοινό».

Η μεγαλοπρεπής ιστοριογραφία και το συνοπτικό ξεμπέρδεμα με το είδος και τον τύπο είναι, πράγματι, κάτι το πολύ βολικό για τον κύριο Ντίρινγκ, γιατί μπορεί, μ' αυτό τον τρόπο, να παραμελήσει και να εκμηδενίσει όλα τα καθορισμένα γεγονότα σαν μικρόλογα και, αντί να φέρει αποδείξεις, δεν έχει παρά να φτιάχνει γενικούς ρητορικούς τύπους, να διαμορφώνει ισχυρισμούς και απλώς να κατακεραυνώνει. Επιπλέον, αυτή η ιστοριογραφία έχει το πλεονέ-

κτημα ότι δε δίνει στον αντίπαλο πραγματικά ερείσματα. Συνεπώς, δεν έχει σχεδόν καμιά άλλη δυνατότητα απάντησης παρά να βγάλει ισχυρισμούς σε μεγάλο στιλ και συνοπτικά, να το παρακάνει σε γενικούς ρητορικούς τύπους και, τελικά, πάλι να κατακεραυνώσει τον κύριο Ντίρινγκ· με λίγα λόγια, όπως λένε, να τον πληρώσει με το ίδιο νόμισμα, κάτι το οποίο δεν ταιριάζει στο γούστο του καθενός. Γι' αυτό, πρέπει να ευχαριστήσουμε τον κύριο Ντίρινγκ για το γεγονός ότι εγκαταλείπει πότε-πότε, σαν εξαίρεση, το ανώτερο και ευγενέστερο ύφος για να μας δώσει τουλάχιστο δύο παραδείγματα της απορριπτέας μαρξιστικής διδασκαλίας του Λόγου.

> «Τι κωμικό είναι να επικαλείται κανείς, για παράδειγμα, τη συγκεχυμένη αντίληψη του Χέγκελ για το νεφέλωμα, ότι, δηλαδή, η ποσότητα μετατρέπεται σε ποιότητα και ότι, συνεπώς, μια προκαταβολή, μόλις φτάσει σ' ένα ορισμένο όριο, μετατρέπεται σε κεφάλαιο απλώς και μόνο λόγω αυτής της ποσοτικής αύξησης.»

Αυτό το πράγμα, βεβαίως, στην από τον κύριο Ντίρινγκ «καθαρισμένη» παρουσίαση αυτή παίρνει αρκετά περίεργη όψη. Ας δούμε, λοιπόν, πώς έχουν τα πράγματα στο πρωτότυπο, στον Μαρξ. Στη σελίδα 313 (2η έκδοση του *Κεφαλαίου*) ο Μαρξ συμπεραίνει από την έρευνα, που έχει προηγηθεί, για το σταθερό και το μεταβλητό κεφάλαιο και την υπεραξία ότι «δεν μπορεί να μεταβληθεί οποιαδήποτε ποσότητα χρήματος ή αξίας σε κεφάλαιο, αλλά μάλλον προϋπόθεση γι' αυτή την αλλαγή είναι ένα συγκεκριμένο ελάχιστο ποσό χρήματος ή ανταλλακτικής αξίας στα χέρια του ξεχωριστού ιδιοκτήτη χρήματος ή εμπορεύματος». Παίρνει σαν παράδειγμα ότι, σε κάποιο εργασιακό κλάδο, ο εργάτης δουλεύει κάθε μέρα οκτώ ώρες για τον εαυτό του, δηλαδή για να παραγάγει την αξία του εργατικού του μισθού και τις επόμενες τέσσερις ώρες για τον καπιταλιστή, για την παραγωγή της υπεραξίας, η οποία ρέει αμέσως στην τσέπη του καπιταλιστή. Έπειτα, θα πρέπει να διαθέτει κανείς ήδη ένα κάποιο ποσό αξίας, που του επιτρέπει να εφοδιάσει δύο εργάτες με πρώτες ύλες, μέσα εργασίας και μισθό εργα-

σίας για να επενδύσει κάθε μέρα τόση υπεραξία, ώστε να μπορέσει να ζει απ' αυτό, όσο καλά και ένας εργάτης του. Και επειδή η καπιταλιστική παραγωγή δεν έχει απλώς σαν στόχο τη συντήρηση στη ζωή μονάχα, αλλά την αύξηση του πλούτου, ο ανθρωπάκος μας, με τους δύο εργάτες του, δεν έγινε ακόμα καπιταλιστής. Για να ζει δυο φορές καλύτερα από έναν συνηθισμένο εργάτη και να μεταβάλει πάλι το μισό της υπεραξίας που έχει παραχθεί σε κεφάλαιο, θα έπρεπε να απασχολεί οκτώ εργάτες, άρα, λοιπόν, να έχει ήδη το τετραπλάσιο του ποσού αξίας, που υποθέσαμε παραπάνω. Ο Μαρξ, αφού έχει αναπτύξει αυτό και, στο μεταξύ, και άλλα για να φωτίσει και να τεκμηριώσει το γεγονός ότι δεν αρκεί οποιοδήποτε μικρό ποσό αξίας για να μεταβληθεί σε κεφάλαιο, αλλά ότι η κάθε περίοδος της ανάπτυξης και ο κάθε κλάδος της βιομηχανίας έχει τα συγκεκριμένα ελάχιστα όρια, παρατηρεί τα εξής: «Εδώ, όπως στις φυσικές επιστήμες, επιβεβαιώνεται η ορθότητα του νόμου, που ανακάλυψε ο Χέγκελ στη *Λογική* του, ότι απλώς ποσοτικές αλλαγές μετατρέπονται σ' ένα ορισμένο σημείο, σε ποιοτικές διαφορές.»

Θαυμάστε τώρα το ανώτερο και ευγενέστερο ύφος, με το οποίο ο κύριος Ντίρινγκ αποδίδει λαθραίως στον Μαρξ το αντίθετο αυτού που λέει στην πραγματικότητα. Ο Μαρξ λέει: Το γεγονός ότι ένα ποσό με μια συγκεκριμένη αξία μπορεί να μεταβληθεί σε κεφάλαιο μόνο όταν έχει φτάσει σε κάποιο συγκεκριμένο ελάχιστο μέγεθος, το οποίο διαφέρει ανάλογα με τις συνθήκες, αλλά, ωστόσο, είναι *συγκεκριμένο σε κάθε ξεχωριστή περίπτωση*, αυτό το γεγονός είναι *η απόδειξη της ορθότητας* του χεγκελιανού νόμου.

Ο κύριος Ντίρινγκ τον βάζει να λέει: *Επειδή*, σύμφωνα με το νόμο του Χέγκελ, η ποσότητα μετατρέπεται σε ποιότητα, «*γι' αυτό το λόγο* μια προκαταβολή γίνεται κεφάλαιο, μόλις φτάσει σε κάποιο συγκεκριμένο όριο...» Συνεπώς, ακριβώς το αντίθετο.

Ήδη στην πραγματεία του κυρίου Ντίρινγκ σχετικά με τον Δαρβίνο, γνωριστήκαμε με το έθιμό του να παραθέτει εσφαλμένα αποσπάσματα προς το «συμφέρον της πλήρους αλήθειας» και σαν «υποχρέωση απέναντι στο αμύητο κοινό». Αποδείχνεται όλο και περισσότερο σαν εσωτερική αναγκαιότητα της φιλοσοφίας της πραγματικότητας και είναι, χωρίς άλλο, μια πολύ «συνοπτική δια-

δικασία». Και δε μιλάμε καθόλου για το γεγονός ότι ο κύριος Ντίρινγκ αποδίδει στον Μαρξ επίσης ότι μιλάει για οποιαδήποτε «προκαταβολή», ενώ εδώ πρόκειται μονάχα για τη μία προκαταβολή, η οποία δημιουργείται σε πρώτες ύλες, μέσα εργασίας και μισθό εργασίας. Ο κύριος Ντίρινγκ το καταφέρνει μ' αυτό τον τρόπο να βάλει τον Μαρξ να λέει σκέτες ανοησίες. Και ύστερα έχει τα μούτρα να βρίσκει *κωμικές* τις ανοησίες, που κατασκευάζει ο ίδιος. Όπως είχε φτιάξει ένα Δαρβίνο της φαντασίας του, για να δοκιμάσει πάνω του τις δικές του δυνάμεις, έτσι φτιάχνει εδώ ένα Μαρξ της φαντασίας του. Πράγματι, «τι μεγαλοπρεπής ιστοριογραφία»! Είδαμε ήδη παραπάνω, στην περίπτωση του σχηματισμού του κόσμου, ότι ο κύριος Ντίρινγκ είχε πάθει μια μικρή ατυχία μ' αυτή τη χεγκελιανή κομβική γραμμή των σχέσεων μέτρησης, στην οποία, σε ορισμένα σημεία της ποσοτικής αλλαγής, παρουσιάζεται ξαφνικά μια ποιοτική μετατροπή.

Σε μια στιγμή αδυναμίας, την αναγνώρισε και την εφάρμοσε ο ίδιος. Εκεί, είχαμε δώσει ένα από τα πιο γνωστά παραδείγματα: Αυτό της αλλαγής των συνδυασμένων καταστάσεων του νερού, το οποίο, κάτω από συνθήκες κανονικής πίεσης αέρος, περνάει σε 0 βαθμό Κελσίου από τη ρευστή στη στέρεη κατάσταση και σε 100 βαθμούς Κελσίου από τη ρευστή στην αεριώδη κατάσταση. Επομένως, σ' αυτά τα δύο σημεία αλλαγής η ποσοτική αλλαγή της θερμοκρασίας προξενεί μια ποιοτικά αλλαγμένη κατάσταση του νερού.

Θα μπορούσαμε να αναφέρουμε εκατοντάδες τέτοια γεγονότα από τη φύση και από την κοινωνία σαν απόδειξη. Για παράδειγμα: Όλο το Τέταρτο Μέρος στο *Κεφάλαιο* του Μαρξ –παραγωγή της σχετικής υπεραξίας στον τομέα της συνεργασίας, καταμερισμός της εργασίας και μανιφακτούρα, μηχανές και μεγάλη βιομηχανία– πραγματεύεται αναρίθμητες περιπτώσεις, στις οποίες η ποσοτική αλλαγή αλλάζει την ποιότητα και η ποιοτική αλλαγή την ποσότητα των πραγμάτων για την οποία γίνεται λόγος και, συνεπώς, στις οποίες η ποσότητα μετατρέπεται σε ποιότητα και το αντίστροφο, για να χρησιμοποιήσουμε την τόσο μισητή στον κύριο Ντίρινγκ έκφραση. Για παράδειγμα, το γεγονός ότι η συνεργασία πολλών, η συγχώνευση πολλών δυνάμεων σε μια συνολική δύναμη, όπως το

λέει ο Μαρξ, παράγει ένα «νέο δυναμικό», το οποίο διαφέρει ουσιωδώς από το άθροισμα των ξεχωριστών δυνάμεών του.

Σαν να μην έφτανε αυτό, ο Μαρξ έκανε την εξής παρατήρηση στο σημείο, το οποίο ο κύριος Ντίρινγκ, προς το συμφέρον της πλήρους αλήθειας, γύρισε στο αντίθετό του: «Η μοριακή θεωρία, η οποία εφαρμόζεται στη σύγχρονη χημεία και αναπτύχθηκε, για πρώτη φορά επιστημονικά, από τους Λοράν (Laurent) και Γκέρχαρτ (Gerhardt), δε στηρίζεται σε κανέναν άλλο νόμο.» Αλλά τι τον νοιάζει τον κύριο Ντίρινγκ; Αφού ήξερε ότι:

> «Τα διαπρεπώς σύγχρονα δομικά στοιχεία του φυσικοεπιστημονικού τρόπου σκέψης λείπουν ακριβώς εκεί, όπου –όπως στην περίπτωση του κυρίου Μαρξ και του ανταγωνιστή του Λασάλ– οι ημιεπιστήμες και η ολίγη αμπελοφιλοσοφία αποτελούσαν τον πενιχρό εξοπλισμό για το λόγιο στήριγμά της.»

Ενώ ο κύριος Ντίρινγκ «στηρίζεται στις βασικές διαπιστώσεις της ακριβούς γνώσης της μηχανικής, της φυσικής και της χημείας».

Πώς; Αυτό το είδαμε.

Θέλουμε, ωστόσο, να δούμε από πιο κοντά το παράδειγμα της σημείωσης του Μαρξ για να είναι και οι τρίτοι σε θέση να αποφασίσουν.

Πρόκειται εδώ για τις ομόλογες σειρές των ενώσεων του άνθρακα, από τις οποίες ήδη γνωρίζουμε πολλές και η καθεμιά τους έχει το δικό της αλγεβρικό τύπο σύνθεσης. Αν, για παράδειγμα, όπως γίνεται στη χημεία, παρουσιάσουμε ένα άτομο άνθρακα με C, ένα άτομο υδρογόνου με H, ένα άτομο οξυγόνου με O και τον αριθμό των ατόμων του άνθρακα, που εμπεριέχονται σε κάθε ένωση, με n, τότε μπορούμε να παρουσιάσουμε ως εξής τους μοριακούς τύπους για μερικές απ' αυτές τις σειρές:

C_nH_{2n+2} – σειρά των κανονικών παραφινών
$C_nH_{2n+2}O$ – σειρά των πρωτογενών αλκοολών
$C_nH_{2n}O_2$ – σειρά των μονοβασικών λιπαρών οξέων.

Αν πάρουμε σαν παράδειγμα την τελευταία σειρά και βάλουμε

το ένα μετά από το άλλο n=1, n=2, n=3 κλπ., τότε θα έχουμε τα εξής αποτελέσματα (αφήνοντας απέξω τα ισομερή):

CH_2O_2	– μυρμηγκικά οξέα	– σημείο βρασμού 100°	σημείο τήξης 1°
$C_2H_4O_2$	– οξικά οξέα	– σημείο βρασμού 118°	σημείο τήξης 17°
$C_3H_6O_2$	– προπανικά οξέα	– σημείο βρασμού 140°	σημείο τήξης —
$C_4H_8O_2$	– βουτυρικά οξέα	– σημείο βρασμού 162°	σημείο τήξης —
$C_5H_{10}O_2$	– βαλεριανικά οξέα	– σημείο βρασμού 175°	σημείο τήξης —

και ούτως καθεξής μέχρι το $C_{30}H_{60}O_2$, τα μελισσικά οξέα, τα οποία λιώνουν μόνο στους 80° βαθμούς και δεν έχουν σημείο βρασμού, γιατί δεν μπορούν καν να εξαερωθούν χωρίς να αποσυντεθούν.

Βλέπουμε εδώ, λοιπόν, μια ολόκληρη σειρά ποιοτικά διαφορετικών σωμάτων, που σχηματίζονται από την απλή ποσοτική προσθήκη των στοιχείων και, μάλιστα, πάντα στην ίδια αναλογία. Αυτό φαίνεται πιο καθαρά εκεί όπου όλα τα στοιχεία της ένωσης αλλάζουν με την ίδια αναλογία την ποσότητά τους. Έτσι, στις κανονικές παραφίνες έχουμε C_nH_{2n+2}: το πιο κάτω είναι το μεθάνιο, CH_4, ένα αέριο.

Το ανώτερο γνωστό, το δεκαεξάνιο $C_{16}H_{34}$, ένα στέρεο, άχρωμο σώμα, το οποίο σχηματίζει κρύσταλλα, λιώνει σε 21° Κελσίου και βράζει μόνο στους 278° Κελσίου. Και στις δύο σειρές το κάθε καινούργιο μέλος δημιουργείται από την προσθήκη του CH_2, από ένα άτομο άνθρακα και δύο άτομα υδρογόνου στο μοριακό τύπο του προηγούμενου μέλους. Αυτή η ποσοτική αλλαγή του μοριακού τύπου παράγει κάθε φορά ένα ποιοτικά διαφορετικό σώμα.

Οι σειρές αυτές, όμως, δεν είναι παρά ένα ιδιαίτερα χειροπιαστό παράδειγμα. Σχεδόν παντού στη χημεία, στα διάφορα οξείδια του αζώτου κιόλας, στα διάφορα οξέα του οξυγόνου, του φωσφόρου ή του θείου, μπορεί να δει κανείς πώς «η ποσότητα μετατρέπεται σε ποιότητα» και αυτή η δήθεν χεγκελιανή, μπερδεμένη ιδέα του νεφελώματος συναντάται, ας το πούμε έτσι, ζωντανή στα πράγματα και τις διαδικασίες. Στο μεταξύ, κανείς άλλος δεν παραμένει συγκεχυμένος και νεφελωμένος εκτός από τον κύριο Ντίρινγκ. Και αν ο Μαρξ είναι ο πρώτος, ο οποίος το επισημαίνει αυτό, και αν ο κύριος Ντίρινγκ διαβάζει αυτή την υπόδειξη χωρίς να την καταλάβει

καν (γιατί αλλιώς δε θα είχε αφήσει έτσι αυτό το ανήκουστο έγκλημα να περνάει απαρατήρητο, αυτό είναι σίγουρο), τότε αυτό αρκεί για να διευκρινιστεί, χωρίς να κοιτάξουμε καν την περιβόητη φιλοσοφία της φύσης του Ντίρινγκ, από ποιον λείπουν «τα κατ' εξοχήν σύγχρονα δομικά στοιχεία του φυσικοφιλοσοφικού τρόπου σκέψης», από τον Μαρξ ή από τον κύριο Ντίρινγκ και από ποιον λείπει η οικειότητα με τις «κύριες διαπιστώσεις... της χημείας».

Τελειώνοντας, θέλουμε να επικαλεστούμε άλλον ένα μάρτυρα για τη μετατροπή της ποσότητας σε ποιότητα, τον Ναπολέοντα. Ο τελευταίος περιγράφει ως εξής τη μάχη του γαλλικού ιππικού –που δεν ιππεύει καλά, αλλά είναι πειθαρχημένο– με τους Μαμελούκους, τους αναμφισβήτητα καλύτερους της εποχής τους για τη μονομαχία, αλλά απείθαρχους:

> «Δύο Μαμελούκοι υπερείχαν αναμφισβήτητα απέναντι σε τρεις Γάλλους· 100 Μαμελούκοι ήταν ίσοι με 100 Γάλλους· 300 Γάλλοι υπερείχαν συνήθως απέναντι σε 300 Μαμελούκους και 1.000 Γάλλοι έριχναν κάθε φορά 1.500 Μαμελούκους.»[64]

Ακριβώς όπως και στον Μαρξ χρειάστηκε ένα συγκεκριμένο, έστω και μεταβλητό, ελάχιστο μέγεθος του ποσού ανταλλακτικής αξίας για να επιτρέψει τη μετατροπή του σε κεφάλαιο, έτσι χρειάστηκε και ο Ναπολέοντας ένα συγκεκριμένο ελάχιστο μέγεθος του ιππικού για να επιτρέψει στη δύναμη της πειθαρχίας –που βρίσκεται στην κλειστή διάταξη και τη σχεδιασμένη εφαρμοστικότητα– να γίνει φανερή και να μεγαλώσει ώσπου να υπερτερήσει ακόμα σε σχέση με μεγαλύτερες μάζες ατάκτου ιππικού, που είναι καλύτερα εξοπλισμένο, επιδεξιότερο στην ιππασία και στη μάχη και τουλάχιστον εξίσου θαρραλέο.

Τι, όμως, αποδείχνει αυτό ενάντια στον κύριο Ντίρινγκ; Ο Ναπολέοντας δεν ηττήθηκε οικτρά στη μάχη με την Ευρώπη; Δεν έπαθε τη μία ήττα μετά την άλλη; Και γιατί; Μόνο και μόνο, επειδή εισήγαγε τη συγκεχυμένη χεγκελιανή νεφελώδη αντίληψη στην τακτική του ιππικού!

XIII. Διαλεκτική. Η άρνηση της άρνησης

«Αυτή η ιστορική σκιαγραφία» (η γένεση της λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης κεφαλαίου στην Αγγλία) «είναι, σε σχέση με τ' άλλα, το καλύτερο που υπάρχει στο βιβλίο του Μαρξ και θα ήταν ακόμα καλύτερο, αν δεν είχε προχωρήσει όχι μονάχα με το λόγιο, αλλά και με το διαλεκτικό δεκανίκι. Διότι η χεγκελιανή άρνηση της άρνησης πρέπει εδώ, ελλείψει καλύτερων και σαφέστερων μέσων, να κάνει τη μαμή για να γεννηθεί το μέλλον από την κοιλιά του παρελθόντος. Η πρώτη άρνηση είναι η άρνηση της ατομικής ιδιοκτησίας, η οποία έχει συντελεστεί από το 16ο αιώνα με τον τρόπο που δείξαμε. Θα ακολουθήσει μια δεύτερη, η οποία χαρακτηρίζεται άρνηση της άρνησης και, συνεπώς, αποκατάσταση της «ατομικής ιδιοκτησίας», αλλά σε μια ανώτερη μορφή, στηριγμένη στην κοινοκτημοσύνη της γης και των μέσων εργασίας. Αν αυτή η νέα "ατομική ιδιοκτησία" έχει ονομαστεί στον κύριο Μαρξ ταυτόχρονα και "κοινωνική ιδιοκτησία", τότε φαίνεται εδώ η χεγκελιανή ανώτερη ενότητα, στην οποία πρέπει να έχει αρθεί η αντίφαση, δηλαδή σύμφωνα με το λογοπαίγνιο πρέπει να έχει ξεπεραστεί και διατηρηθεί... Σύμφωνα με τα προηγούμενα, η απαλλοτρίωση των απαλλοτριωτών είναι, κατά κάποιο τρόπο, το αυτόματο αποτέλεσμα της ιστορικής πραγματικότητας στις υλικές εξωτερικές συνθήκες της... Με βάση τα δανεισμένα από τον Χέγκελ φληναφήματα, όπως είναι η άρνηση της άρνησης, δύσκολα ένας συνετός άντρας θα πειστεί για την αναγκαιότητα μιας κοινότητας εδάφους και κεφαλαίου... Η νεφελώδης μορφή των ιδεών του Μαρξ δε θα παραξενέψει, άλλωστε, εκείνον που ξέρει τι μπορεί να φτιάξει κανείς με τη διαλεκτική του Χέγκελ σαν επιστημονική βάση ή, πολύ περισσότερο, τι ανοη-

σίες πρέπει να προκύψουν απ' αυτή. Πρέπει να τονιστεί ρητά, για όποιον έχει άγνοια ως προς τα τεχνάσματα αυτά, ότι η πρώτη άρνηση στον Χέγκελ είναι η κατηχητική έννοια του προπατορικού αμαρτήματος και η δεύτερη η κατηχητική έννοια μιας ανώτερης ενότητας, που οδηγεί στη λύτρωση. Η λογική των γεγονότων μάλλον δεν πρέπει να βασιστεί σ' αυτή την αλυσίδα των αναλογιών, η οποία πάρθηκε από τη θρησκεία... Ο κύριος Μαρξ παραμένει άνετα στο νεφελώδη κόσμο τής ταυτόχρονα ατομικής και κοινωνικής ιδιοκτησίας του και το αφήνει στους οπαδούς του να βρουν μόνοι τους τη λύση αυτού του βαθυστόχαστου διαλεκτικού αινίγματος.»

Αυτά είπε ο κύριος Ντίρινγκ.

Επομένως, ο Μαρξ δεν μπορεί να αποδείξει μ' άλλο τρόπο την αναγκαιότητα της κοινωνικής επανάστασης, της εγκαθίδρυσης μιας επανάστασης στη βάση της κοινής ιδιοκτησίας της γης και των μέσων παραγωγής που παράγονται από την εργασία, παρά με επίκληση της χεγκελιανής άρνησης της άρνησης· βασίζοντας τη σοσιαλιστική του θεωρία σ' αυτή την παρμένη από τη θρησκεία αλυσίδα αναλογιών, φτάνει στο πόρισμα ότι, στη μελλοντική κοινωνία, θα επικρατήσουν η ατομική και κοινωνική ιδιοκτησία ταυτόχρονα σαν ανώτερη χεγκελιανή ενότητα της αναιρούμενης αντίφασης.

Αλλά ας αφήσουμε για την ώρα την άρνηση της άρνησης και ας δούμε την «ταυτόχρονα ατομική και κοινωνική ιδιοκτησία». Ο κύριος Ντίρινγκ το χαρακτηρίζει «νεφελώδη κόσμο» και, περίεργο, έχει, πράγματι, δίκιο. Δυστυχώς, όμως, δεν είναι ο Μαρξ εκείνος που βρίσκεται σ' αυτό το νεφελώδη κόσμο, αλλά, για άλλη μια φορά, ο ίδιος ο κύριος Ντίρινγκ. Όπως μπόρεσε να διαπιστώσει ήδη παραπάνω, χωρίς κανένα κόπο, μάλιστα, μέσω της επιδεξιότητάς του στη χεγκελιανή μέθοδο του «παραληρήματος», το τι πρέπει να εμπεριέχουν οι ακόμα ανολοκλήρωτοι τόμοι του *Κεφαλαίου*, έτσι και εδώ μπορεί, χωρίς κανένα κόπο μάλιστα, να μας ενημερώσει για τον Μαρξ, σύμφωνα με τον Χέγκελ, αποδίδοντάς του με λα-

θραίο τρόπο την ανώτερη ενότητα μιας ιδιοκτησίας, για την οποία ο Μαρξ δεν έχει πει ούτε λέξη.

Ο Μαρξ λέει: «Πρόκειται για την άρνηση της άρνησης. Αυτή αποκαθιστά την ατομική ιδιοκτησία, αλλά στη βάση των κατακτήσεων της καπιταλιστικής εποχής, της συνεργασίας ελεύθερων εργατών και της κοινής ιδιοκτησίας τους πάνω στη γη, καθώς και των από την ίδια την εργασία παραγόμενων μέσων παραγωγής. Η μετατροπή της κατακερματισμένης ιδιωτικής ιδιοκτησίας των ατόμων, που στηρίζεται στη δική τους εργασία, σε καπιταλιστική ιδιοκτησία είναι, φυσικά, μια ασύγκριτα πιο μακρόχρονη, σκληρή και δύσκολη διαδικασία από τη μετατροπή της καπιταλιστικής ατομικής ιδιοκτησίας –η οποία ντε φάκτο στηριζόταν ήδη στην κοινωνική παραγωγή– σε κοινωνική ιδιοκτησία».[65]

Αυτό είναι όλο. Συνεπώς, η κατάσταση, που δημιουργείται από την απαλλοτρίωση των απαλλοτριωτών, χαρακτηρίζεται σαν αποκατάσταση της ατομικής ιδιοκτησίας, αλλά στη *βάση* της κοινωνικής ιδιοκτησίας της γης και των μέσων παραγωγής, τα οποία παράγονται από την ίδια την εργασία. Για τον καθένα που καταλαβαίνει γερμανικά, αυτό σημαίνει ότι η κοινωνική ιδιοκτησία εκτείνεται στη γη, καθώς και στα άλλα μέσα παραγωγής, και η ατομική ιδιοκτησία στα προϊόντα, δηλαδή στα αντικείμενα χρήσης. Και, για να καταλάβουν την υπόθεση ακόμα και τα εξάχρονα παιδιά, ο Μαρξ υποθέτει, στη σελ. 56, μια «ένωση ελεύθερων ανθρώπων, οι οποίοι δουλεύουν με κοινά μέσα παραγωγής και παρουσιάζουν τις πολλές ατομικές δυνάμεις εργασίας τους με αυτοσυνείδηση σαν μια κοινωνική δύναμη εργασίας», επομένως σαν μια σοσιαλιστικά οργανωμένη ένωση. Λέει, λοιπόν: «Το συνολικό προϊόν της ένωσης είναι ένα κοινωνικό προϊόν. Ένα μέρος αυτού του προϊόντος χρησιμεύει πάλι σαν μέσο παραγωγής. *Παραμένει κοινωνικό.* Ένα άλλο μέρος, όμως, καταναλώνεται σαν μέσα διαβίωσης από τα μέλη της ένωσης. *Γι' αυτό το λόγο, πρέπει να κατανεμηθεί ανάμεσά τους*». Μη μου πείτε ότι αυτό δεν είναι σαφές, ακόμα για το χεγκελιοποιημένο κεφάλι του κυρίου Ντίρινγκ.

Η ταυτόχρονα ατομική και κοινωνική ιδιοκτησία, αυτή η συγκεχυμένη ερμαφρόδιτη μορφή, αυτός ο παραλογισμός, που πρέπει

να προκύψει από τη διαλεκτική του Χέγκελ, αυτός ο νεφελώδης κόσμος, αυτό το βαθυστόχαστο διαλεκτικό αίνιγμα, το οποίο αφήνει ο Μαρξ να το λύσουν οι οπαδοί του, είναι για άλλη μια φορά ένα ελεύθερο δημιούργημα της φαντασίας του κυρίου Ντίρινγκ. Ο Μαρξ, σαν υποτιθέμενος χεγκελιανός, είναι υποχρεωμένος να δώσει, σαν αποτέλεσμα της άρνησης, μια ορθή ανώτερη ενότητα και, επειδή δεν το κάνει αυτό σύμφωνα με το γούστο του κυρίου Ντίρινγκ, ο τελευταίος πρέπει και πάλι να περιπέσει σε ανώτερο και ευγενέστερο ύφος και να αποδώσει λαθραία στον Μαρξ, προς το συμφέρον της πλήρους αλήθειας, πράγματα τα οποία είναι επίσης κατασκεύασμα του κυρίου Ντίρινγκ. Ένας άνθρωπος, ο οποίος είναι τόσο εντελώς ανίκανος να παραθέσει αποσπάσματα, έστω σαν εξαίρεση, μπορεί να αγανακτήσει ηθικώς απέναντι στον «κινέζικο Λογιοτατισμό» άλλων ανθρώπων, οι οποίοι παραθέτουν ανεξαιρέτως ορθά αλλά που, ακριβώς γι' αυτό το λόγο, «δε συγκαλύπτουν καλά την έλλειψη κατανόησής τους του συνόλου των ιδεών των εκάστοτε παρατιθέμενων συγγραφέων». Ο κύριος Ντίρινγκ έχει δίκιο. Ζήτω η ιστοριογραφία μεγάλου στιλ!

Μέχρι τώρα, ξεκινούσαμε από την προϋπόθεση ότι η επιμονή του κυρίου Ντίρινγκ στα λανθασμένα τσιτάτα γινόταν τουλάχιστον καλή τη πίστει και στηριζόταν είτε σε μια δική του απόλυτη ανικανότητα να κατανοεί είτε στη συνήθεια να παραθέτει από τη μνήμη του, μια συνήθεια χαρακτηριστική για την ιστοριογραφία μεγάλου στιλ και που, αλλού, μάλλον θεωρείται αξιοκαταφρόνητη.

Φαίνεται, όμως, ότι φτάσαμε εδώ στο σημείο, στο οποίο μετατρέπεται η ποσότητα σε ποιότητα και για τον κύριο Ντίρινγκ. Διότι, αν σκεφτούμε ότι, πρώτον, η θέση αυτή καθεαυτή είναι εντελώς σαφής στον Μαρξ και επιπλέον συμπληρώνεται από μια άλλη θέση στο ίδιο βιβλίο, η οποία δεν επιτρέπει απλούστατα καμιά παρανόηση· ότι, δεύτερον, ο κύριος Ντίρινγκ δεν ανακάλυψε αυτό το τέρας «της ταυτόχρονα ατομικής και κοινωνικής ιδιοκτησίας» στην προαναφερόμενη κριτική του *Κεφαλαίου* στα *Συμπληρωματικά φύλλα*, ούτε στην κριτική της πρώτης έκδοσης της *Κριτικής ιστορίας*, αλλά μόλις στη δεύτερη έκδοση, επομένως στην *τρίτη* ανάγνωση· ότι, σ' αυτή τη σοσιαλιστικά επεξεργασμένη, δεύτερη έκδοση

ο κύριος Ντίρινγκ είχε ανάγκη να βάλει τον Μαρξ να λέει για τη μελλοντική οργάνωση της κοινωνίας τις όσο το δυνατό μεγαλύτερες κοτσάνες για να μπορέσει αντιθέτως –κι αυτό το κάνει πράγματι– να παρουσιάσει άλλο τόσο θριαμβευτικά την «οικονομική κομμούνα, την οποία σκιαγράφησα *εγώ* οικονομικά και νομικά στον "Κύκλο" μου»· αν τα σκεφτούμε όλα αυτά, μας επιβάλλεται το συμπέρασμα ότι ο κύριος Ντίρινγκ μάς αναγκάζει σχεδόν να δεχτούμε ότι «έχει διευρύνει ευεργετικά» τη σκέψη του Μαρξ εκ προθέσεως – ευεργετικά για τον κύριο Ντίρινγκ.

Ποιο ρόλο, όμως, παίζει στον Μαρξ η άρνηση της άρνησης; Στις σελίδες 791 και μετά, εκθέτει τα τελικά αποτελέσματα της οικονομικής και ιστορικής έρευνας για τη λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση κεφαλαίου, η οποία διεξάχθηκε στις προηγούμενες πενήντα σελίδες.[66] Πριν από την καπιταλιστική εποχή, υπήρχαν, τουλάχιστον στην Αγγλία, μικρές επιχειρήσεις στη βάση της ατομικής ιδιοκτησίας του εργάτη στα δικά του μέσα παραγωγής. Τη λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση κεφαλαίου τη συνιστούσε σ' αυτή την περίπτωση η απαλλοτρίωση αυτών των άμεσων παραγωγών, δηλαδή η διάλυση της ατομικής ιδιοκτησίας, που στηριζόταν στην εργασία του ίδιου του ιδιοκτήτη. Αυτό ήταν δυνατό, γιατί οι παραπάνω μικρές επιχειρήσεις συμβιβάζονται μόνο με τα στενά, φυσικά όρια της παραγωγής και της κοινωνίας και, γι' αυτό το λόγο, τα υλικά μέσα, σ' ένα ορισμένο επίπεδο, παράγουν την ίδια την καταστροφή τους. Η καταστροφή αυτή, η μετατροπή των ατομικών και κατακερματισμένων μέσων παραγωγής σε κοινωνικά συγκεντρωμένα μέσα, αποτελούν την προϊστορία του κεφαλαίου. Από τη στιγμή που οι εργάτες έχουν μετατραπεί σε προλετάριους και οι όροι εργασίας τους σε κεφάλαιο· από τη στιγμή που ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής στέκεται στα δικά του πόδια, παίρνουν νέα μορφή η παραπέρα κοινωνικοποίηση της εργασίας, η παραπέρα αλλαγή της γης και των άλλων μέσων παραγωγής, γι' αυτό και η παραπέρα απαλλοτρίωση των ατομικών ιδιοκτητών. «Τώρα δεν είναι πια ο οικονομικά αυτοτελώς απασχολούμενος εργάτης, που πρέπει να απαλλοτριωθεί, αλλά ο καπιταλιστής εκμεταλλευτής πολλών εργατών. Η απαλλοτρίωση αυτή συντελείται από το παιχνίδι των ενδογενών νόμων της

ίδιας της καπιταλιστικής παραγωγής, από τη συγκέντρωση των κεφαλαίων. Ο κάθε καπιταλιστής σκοτώνει πολλούς. Χέρι-χέρι με τη συγκέντρωση αυτή ή την απαλλοτρίωση αυτή πολλών καπιταλιστών από λίγους, εξελίσσεται η συνεταιριστική μορφή της εργασιακής διαδικασίας σε όλο και ανώτερη βαθμίδα, καθώς και η συνειδητή τεχνολογική εφαρμογή της επιστήμης, η σχεδιασμένη από κοινού εκμετάλλευση της γης, η μετατροπή των μέσων εργασίας σε μέσα εργασίας που χρησιμοποιούνται μόνο από κοινού, η οικονομικοποίηση όλων των μέσων παραγωγής από τη χρήση τους σαν κοινών μέσων παραγωγής συνδυασμένης, κοινωνικής εργασίας. Με τον αριθμό των μεγιστάνων του κεφαλαίου, οι οποίοι σφετερίζονται και μονοπωλούν όλα τα προτερήματα αυτής της μετατρεπτικής διαδικασίας, να ελαττώνεται σταθερά, μεγαλώνει η μάζα της εξαθλίωσης, της πίεσης, της υποδούλωσης, της υποβάθμισης, της εκμετάλλευσης, αλλά και η αγανάκτηση της όλο και μεγαλύτερης και από το μηχανισμό της ίδιας της διαδικασίας της καπιταλιστικής παραγωγής εκπαιδευμένης, ενωμένης και οργανωμένης εργατικής τάξης.

Ο τρόπος παραγωγής, ο οποίος είχε ανθήσει μαζί με το κεφάλαιο και κάτω από αυτό, γίνεται πια δέσμιος του κεφαλαίου. Η συγκέντρωση των μέσων παραγωγής και η κοινωνικοποίηση της εργασίας φτάνουν σ' ένα σημείο, στο οποίο δε συμβιβάζονται πια με το καπιταλιστικό περίβλημα. Το περίβλημα εκρήγνυται. Σήμανε η ώρα της καπιταλιστικής ατομικής ιδιοκτησίας. Οι απαλλοτριωτές απαλλοτριώνονται».[65]

Και, τώρα, ρωτώ τον αναγνώστη: Πού είναι οι διαλεκτικοί-μπερδεμένοι μαίανδροι και τα αραβουργήματα; Πού είναι η ανακατωμένη και παρεξηγημένη αντίληψη, συνέπεια της οποίας είναι ότι όλα, τελικά, είναι ένα πράγμα; Πού είναι τα διαλεκτικά θαύματα για τους πιστούς; Πού οι διαλεκτικές μυστικές ανοησίες και οι λαβύρινθοι με κριτήριο τη διδασκαλία του Λόγου του Χέγκελ, χωρίς την οποία ο Μαρξ δεν μπορεί να καταφέρει την εξέλιξή του, σύμφωνα με τον κύριο Ντίρινγκ; Ο Μαρξ αποδείχνει, απλώς, ιστορικά και το συνοψίζει εδώ ότι, όπως ακριβώς οι μικρές επιχειρήσεις κάποτε παρήγαγαν αναγκαστικά, μαζί με την ανάπτυξή τους,

τους όρους της καταστροφής τους, δηλαδή την απαλλοτρίωση των μικρών ιδιοκτητών, έτσι, τώρα, ο ίδιος ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής έχει παραγάγει και αυτός τους υλικούς όρους της καταστροφής του. Πρόκειται για μια ιστορική διαδικασία και, αν είναι, ταυτόχρονα, και διαλεκτική, τότε δε φταίει ο Μαρξ γι' αυτό, όσο μοιραίο κι αν είναι αυτό για τον κύριο Ντίρινγκ.

Μόνο τώρα, που ο Μαρξ έχει τελειώσει την ιστορικοοικονομική του απόδειξη, συνεχίζει: «Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και ιδιοποίησης, συνεπώς η καπιταλιστική ατομική ιδιοκτησία, είναι η πρώτη άρνηση της ατομικής ιδιοκτησίας της βασισμένης στην ίδια την εργασία του εργάτη. Η ίδια η καπιταλιστική παραγωγή παράγει την άρνησή της με την αναγκαιότητα μιας διαδικασίας της φύσης. Είναι η άρνηση της άρνησης» κλπ. (όπως παραθέσαμε παραπάνω).[65]

Ο Μαρξ, χαρακτηρίζοντας τη διαδικασία αυτή σαν άρνηση της άρνησης, δε σκέφτεται να την αποδείξει σαν μια ιστορικά αναγκαία.

Αντίθετα: εφόσον έχει αποδείξει ιστορικά ότι η διαδικασία εν μέρει έχει γίνει, εν μέρει πρέπει ακόμα να γίνει, τη χαρακτηρίζει επιπλέον σαν μια διαδικασία, η οποία συντελείται σύμφωνα με ένα συγκεκριμένο διαλεκτικό νόμο. Αυτό είναι όλο. Άρα, λοιπόν, πάλι ο κύριος Ντίρινγκ πέφτει στο αμάρτημα της λαθραίας απόδοσης, όταν ισχυρίζεται ότι η άρνηση της άρνησης πρέπει εδώ να εκμαιεύσει το μέλλον από την κοιλιά του παρελθόντος ή ότι ο Μαρξ απαιτεί να πειστούμε για την ανάγκη της κοινότητας της γης και του κεφαλαίου (πράγμα που το ίδιο είναι μια ζωντανή ντιρινγκική αντίφαση) αξιοποιώντας την άρνηση της άρνησης.

Ήδη είναι μια απόλυτη έλλειψη κατανόησης της φύσης της διαλεκτικής, όταν ο κύριος Ντίρινγκ την περνάει για εργαλείο απλής απόδειξης, με τον τρόπο που μπορεί κανείς να αντιληφθεί έτσι περιοριστικά την τυπική λογική ή τα στοιχειώδη μαθηματικά. Ακόμα και η τυπική λογική είναι, πάνω απ' όλα, μέθοδος για την εξεύρεση νέων αποτελεσμάτων, για το πέρασμα από το γνωστό στο άγνωστο. Το ίδιο ισχύει και για τη διαλεκτική, αλλά με μια πολύ ανώτερη έννοια, η οποία επιπλέον εμπεριέχει το έμβρυο μιας πιο περιεκτικής κοσμοθεωρίας, επειδή σπάει το στενό ορίζοντα της τυπικής λογι-

κής. Στα μαθηματικά, έχουμε την ίδια σχέση. Τα στοιχειώδη μαθηματικά, τα μαθηματικά των σταθερών μεγεθών κινούνται μέσα στα πλαίσια της τυπικής λογικής, τουλάχιστο σε γενικές γραμμές. Τα μαθηματικά των μεταβλητών μεγεθών, το σημαντικότερο μέρος των οποίων είναι ο απειροστικός λογισμός, δεν είναι, στην ουσία, τίποτε άλλο από την εφαρμογή της διαλεκτικής σε μαθηματικές σχέσεις. Εδώ, η απλή διαδικασία απόδειξης υποχωρεί αποφασιστικά μπροστά στην πολλαπλή εφαρμογή της μεθόδου σε νέους τομείς έρευνας. Ωστόσο, σχεδόν όλες οι αποδείξεις των ανώτερων μαθηματικών, ξεκινώντας από τον πρώτο διαφορικό λογισμό, είναι λανθασμένες, αν τις πάρουμε αυστηρά από την άποψη των στοιχειωδών μαθηματικών. Δε γίνεται αλλιώς, αν θέλουμε, όπως γίνεται εδώ, να αποδείξουμε τα αποτελέσματα, τα οποία αποκτήσαμε στον τομέα της διαλεκτικής, με τη βοήθεια της τυπικής λογικής. Αν θέλει ένας σβέλτος μεταφυσικός, όπως ο κύριος Ντίρινγκ, να αποδείξει κάτι με τη βοήθεια της διαλεκτικής και μόνο, θα ήταν ο ίδιος χαμένος κόπος, που έκαναν και ο Λάιμπνιτς (Leibniz) και οι μαθητές του για να αποδείξουν στους τότε μαθηματικούς τα αξιώματα του απειροστικού λογισμού. Ο διαφορικός λογισμός τους προκάλεσε τις ίδιες κράμπες που προκάλεσε στον κύριο Ντίρινγκ η άρνηση της άρνησης, στην οποία, άλλωστε, παίζει και κάποιο ρόλο ο διαφορικός λογισμός, όπως θα δούμε. Τελικά, οι κύριοι υποχώρησαν μουρμουρίζοντας, αν δεν είχαν πεθάνει στο μεταξύ, όχι γιατί είχαν πειστεί, αλλά επειδή τα αποτελέσματα έβγαιναν πάντα σωστά.

Ο κύριος Ντίρινγκ είναι, όπως λέει ο ίδιος, μόλις σαραντάρης και, αν φτάσει στη μεγάλη ηλικία πράγμα που του ευχόμαστε, μπορεί να ζήσει το ίδιο πράγμα. Τι είναι, όμως, αυτή η φρικτή άρνηση της άρνησης, η οποία ξινίζει τη ζωή του κυρίου Ντίρινγκ και που παίζει γι' αυτόν τον ίδιο ρόλο του ασυγχώρητου εγκλήματος, όπως στο χριστιανισμό η αμαρτία κατά του Αγίου Πνεύματος; Πρόκειται για πολύ απλή διαδικασία, που συντελείται παντού καθημερινά· που κάθε παιδί μπορεί να την καταλάβει, μόλις γδάρουμε αποπάνω της τις μυστικές ανοησίες, κάτω από τις οποίες την έκρυβε η παλαιά ιδεαλιστική φιλοσοφία και κάτω από τις οποίες είναι το συμφέρον αβοήθητων μεταφυσικών τύπου Ντίρινγκ να εξακολουθήσουν να

την κρύβουν. Ας πάρουμε ένα κόκκο από κριθάρι. Δισεκατομμύρια τέτοιων κόκκων αλέθονται, πωλούνται, ζυθοποιούνται και, ύστερα, καταναλώνονται. Όμως, αν ένας κόκκος κριθαριού βρει τις κανονικές του συνθήκες, αν πέσει σε ευνοϊκό έδαφος, τότε αλλάζει κάτω από την επίδραση της ζέστης και της υγρασίας: φυτρώνει. Ο κόκκος σαν τέτοιος εξαφανίζεται, γίνεται αντικείμενο άρνησης. Στη θέση του έρχεται το φυτό, που βγήκε απ' αυτόν, η άρνηση του κόκκου. Τι, όμως, είναι η κανονική πορεία ζωής αυτού του φυτού; Αναπτύσσεται, ανθίζει, γονιμοποιείται και παράγει, τελικά, πάλι κόκκους κριθαριού και, μόλις ωριμάσουν αυτοί, πεθαίνει το καλάμι, δηλαδή γίνεται αντικείμενο άρνησης με τη σειρά του. Σαν αποτέλεσμα αυτής της άρνησης της άρνησης, έχουμε πάλι τους αρχικούς κόκκους κριθαριού, όχι, όμως, έναν αλλά δέκα, είκοσι και τριάντα φορές περισσότερους. Τα είδη των δημητριακών αλλάζουν εξαιρετικά αργά και έτσι το σημερινό κριθάρι παραμένει αρκετά όμοιο με το κριθάρι που υπήρχε πριν από εκατό χρόνια. Ας πάρουμε, όμως, ένα εύπλαστο διακοσμητικό φυτό, μια ντάλια ή ένα ορχιδοειδές, για παράδειγμα. Αν μεταχειριστούμε το σπόρο και τα φυτά, που βγαίνουν απ' αυτό, σύμφωνα με την τέχνη του κηπουρού, τότε, σαν αποτέλεσμα αυτής της άρνησης της άρνησης, δεν αποκτάμε μονάχα περισσότερους σπόρους, αλλά και ποιοτικά βελτιωμένους σπόρους, που παράγουν πιο όμορφα λουλούδια και η κάθε επανάληψη αυτής της διαδικασίας, η κάθε άρνηση της άρνησης αυξάνει παραπέρα αυτή την τελειοποίηση. Όπως και στους κόκκους κριθαριού, έτσι συντελείται η διαδικασία αυτή και στα περισσότερα έντομα, στις πεταλούδες, για παράδειγμα. Γεννιούνται από το αβγό μέσω της άρνησης του αβγού. Περνούν από αλλαγές μέχρι τη γεννητική τους ωριμότητα, ζευγαρώνονται και αρνούνται πάλι τον εαυτό τους με το θάνατό τους, μόλις ολοκληρωθεί η διαδικασία του ζευγαρώματος και το θηλυκό έχει κάνει τα αναρίθμητα αβγά του. Δε μας αφορά ακόμα εδώ το γεγονός ότι, σ' άλλα φυτά και ζώα, η διαδικασία δεν ολοκληρώνεται τόσο απλά, ότι δεν παράγουν μονάχα μια φορά, αλλά μερικές φορές επανειλημμένα σπόρους, αβγά ή νεογνά προτού πεθάνουν. Εμείς πρέπει να αποδείξουμε εδώ ότι η άρνηση της άρνησης *υπάρχει πράγματι* και στα δύο βασίλεια του οργανικού κό-

σμου. Από κει και πέρα, όλη η γεωλογία είναι μια σειρά από αρνήσεις των αρνήσεων, μια σειρά απανωτών καταστροφών παλαιών σχηματισμών πετρωμάτων και διαμόρφωσης νέων. Πρώτα, ο αρχικός φλοιός της γης, που έχει δημιουργηθεί από την ψύξη των ρευστών μαζών, ελαττώνεται με την ωκεανική, μετεωρολογική και ατμοσφαιρικοχημική επενέργεια. Οι ελαττωμένες αυτές μάζες σχηματίζουν στρώματα στο βυθό της θάλασσας. Τοπικές εξάρσεις του βυθού της θάλασσας πάνω από την επιφάνειά της εκθέτουν εκ νέου τμήματα αυτών των στρωμάτων στις επενέργειες της βροχής, στην εναλλασσόμενη θερμότητα των εποχών του χρόνου, του οξυγόνου, καθώς και των οξέων του άνθρακα της ατμόσφαιρας. Τις ίδιες επενέργειες υφίστανται οι λιωμένες και ύστερα παγωμένες πέτρινες μάζες, οι οποίες βγαίνουν στην επιφάνεια από τα έγκατα της γης και διασπάνε τα στρώματα. Στη διάρκεια εκατομμυρίων αιώνων, σχηματίζονται μ' αυτό τον τρόπο συνεχώς νέα στρώματα, των οποίων κάθε φορά ξανακαταστρέφεται το μεγαλύτερο μέρος τους και κάθε φορά χρησιμοποιούνται σαν δομική ύλη για νέα στρώματα. Το αποτέλεσμα, όμως, είναι πολύ θετικό: Κατασκευάζεται ένα έδαφος, που αποτελείται από τα πιο διαφορετικά χημικά στοιχεία, σε μια κατάσταση μηχανικής ελάττωσης, και το οποίο επιτρέπει την πιο μαζική και πιο ποικίλη βλάστηση.

Το ίδιο και στα μαθηματικά. Ας πάρουμε οποιοδήποτε αλγεβρικό μέγεθος, το α, ας πούμε. Αν το αρνηθούμε, έχουμε $-\alpha$ (μείον α). Αν αρνηθούμε αυτή την άρνηση πολλαπλασιάζοντας το $-\alpha$ με $-\alpha$, τότε έχουμε $+\alpha^2$, δηλαδή το αρχικό θετικό μέγεθος, αλλά σε ανώτερη βαθμίδα, δηλαδή στη δεύτερη δύναμη. Ούτε εδώ δεν έχει οποιαδήποτε σημασία το γεγονός ότι μπορούμε να αποκτήσουμε το ίδιο α^2 πολλαπλασιάζοντας το θετικό α με τον εαυτό του και, έτσι, να έχουμε επίσης το α^2. Διότι η άρνηση, που έχει γίνει αντικείμενο άρνησης εδράζεται τόσο στέρεα στο α^2, ώστε, κάτω από όλες τις συνθήκες. να έχει δύο τετραγωνικές ρίζες, δηλαδή, το α και το $-\alpha$. Το γεγονός ότι είναι αδύνατο να ξεφορτωθούμε την άρνηση, που έχει γίνει αντικείμενο άρνησης, δηλαδή την αρνητική ρίζα που εμπεριέχεται στο τετράγωνο, αποκτάει μια πολύ χειροπιαστή σημασία στις τετραγωνικές εξισώσεις κιόλας. Ακόμα πιο χτυπητή είναι η άρ-

νηση της άρνησης στην ανώτερη ανάλυση, εκείνα τα «αθροίσματα απεριόριστα μικρών μεγεθών», τα οποία ο ίδιος ο κύριος Ντίρινγκ ανακηρύσσει σε ανώτερες πράξεις των μαθηματικών και τα οποία ονομάζουμε στην κοινή γλώσσα διαφορικό και ολοκληρωτικό. Πώς συντελούνται αυτά τα είδη του λογισμού;

Για παράδειγμα: Σε μια συγκεκριμένη πράξη, έχω δύο μεταβλητά μεγέθη *x* και *y*. Το ένα απ' αυτά δεν μπορεί να αλλάξει χωρίς να αλλάξει μαζί του και το άλλο σε μια σχέση, η οποία καθορίζεται από την κατάσταση των πραγμάτων. Διαφορίζω το *x* και το *y*, δηλαδή τα υποθέτω τόσο άπειρα μικρά, ώστε να εξαφανιστούν μπροστά σε κάθε, έστω το παραμικρό, πραγματικό μέγεθος· ώστε από το *x* και το *y* δε μένει τίποτα εκτός από την αμοιβαία σχέση τους, αλλά χωρίς κάθε υλική βάση, ας το πούμε έτσι, μια ποσοτική σχέση χωρίς καμιά ποσότητα, dy/dx, δηλαδή, η σχέση των δύο διαφορικών των *x* και *y* είναι$=0/0$ αλλά $0/0$ σαν έκφραση του y/x.

Μόνο παρεμπιπτόντως αναφέρω ότι αυτή η σχέση ανάμεσα σε δύο εξαφανισθέντα μεγέθη, η πάγια στιγμή της εξαφάνισής τους, αποτελεί μια αντίφαση. Δε μας ενοχλεί, όμως, καθόλου, όπως δεν έχει ενοχλήσει τα μαθηματικά εδώ και 200 χρόνια σχεδόν. Τι άλλο έχω κάνει από το να αρνηθώ το *x* και το *y*; Όχι, όμως, με την έννοια ότι δε νοιάζομαι πια γι' αυτά, όπως αρνείται η μεταφυσική, αλλά με τον τρόπο που ανταποκρίνεται στην κατάσταση των πραγμάτων. Αντί για *x* και *y*, έχω την άρνησή τους, το *dx* και το *dy* στους τύπους ή στις εξισώσεις μπροστά μου. Εξακολουθώ να κάνω τους υπολογισμούς μου μ' αυτούς τους τύπους, μεταχειρίζομαι το *dx* και το *dy* σαν πραγματικά μεγέθη, έστω υποταγμένα σε ορισμένους νόμους εξαίρεσης, και, σε κάποιο συγκεκριμένο σημείο, *αρνούμαι την άρνηση*, δηλαδή ολοκληρώνω το διαφορικό τύπο, αποκτώ πάλι, αντί για *dx* και *dy* τα πραγματικά μεγέθη *x* και *y*, και αυτό δε σημαίνει ότι γύρισα απλώς πίσω στην αρχή, αλλά έλυσα την πράξη, στην οποία, αλλιώς, η συνηθισμένη γεωμετρία και άλγεβρα θα τα είχαν βρει, ίσως, μπαστούνια.

Το ίδιο συμβαίνει και στην ιστορία. Όλοι οι πολιτισμένοι λαοί ξεκινούν με την κοινοκτημοσύνη της γης. Σε όλους τους λαούς, οι οποίοι ξεπερνούν μια ορισμένη αρχική βαθμίδα, αυτή η κοινή ιδιο-

κτησία γίνεται δεσμά για την παραγωγή στην πορεία της ανάπτυξης της γεωργίας. Έπειτα, αίρεται, γίνεται αντικείμενο άρνησης και μεταβάλλεται, μετά από μικρότερες ή μεγαλύτερες ενδιάμεσες βαθμίδες, σε ατομική ιδιοκτησία. Σε μια ανώτερη βαθμίδα της ανάπτυξης της γεωργίας, η οποία προκαλείται από την ίδια την ατομική ιδιοκτησία της γης, γίνεται το αντίστροφο: Η παραγωγή γίνεται δέσμια της ατομικής ιδιοκτησίας. Αυτό συμβαίνει σήμερα με τη μικρή, αλλά και με τη μεγάλη ιδιοκτησία της γης. Προβάλλεται η αναγκαιότητα της άρνησής της και της μετατροπής της πάλι σε κοινοκτημοσύνη. Η απαίτηση αυτή, όμως, δε σημαίνει αποκατάσταση της παλαιάς, αρχικής κοινής ιδιοκτησίας, αλλά εγκατάσταση μιας πολύ ανώτερης, πιο αναπτυγμένης μορφής της κοινοκτημοσύνης, η οποία δε θα γίνει καθόλου εμπόδιο για την παραγωγή, αλλά θα την απελευθερώσει και θα της επιτρέψει την πλήρη αξιοποίηση των σύγχρονων χημικών ανακαλύψεων και μηχανικών εφευρέσεων.

Συμβαίνει και το εξής: Η αρχαία φιλοσοφία ήταν ένας πηγαίος, φυσικός υλισμός. Σαν τέτοιος, δεν ήταν ικανός να ξεκαθαρίσει τη σχέση της νόησης με την ύλη. Η αναγκαιότητα, ωστόσο, να ξεκαθαριστεί αυτή η σχέση, οδήγησε στη διδασκαλία του διαχωρισμού της ψυχής από το σώμα. Ύστερα, οδήγησε στον ισχυρισμό της αθανασίας της ψυχής και, τελικά, στο μονοθεϊσμό. Επομένως, ο ιδεαλισμός αποτέλεσε την άρνηση του αρχαίου υλισμού. Στην περαιτέρω εξέλιξη, όμως, της φιλοσοφίας δεν κρατιόταν ούτε ο ιδεαλισμός και τον απαρνήθηκε ο σύγχρονος υλισμός. Ο τελευταίος, η άρνηση της άρνησης, δεν είναι απλώς η επανεγκατάσταση του αρχαίου υλισμού, αλλά προσθέτει στις βάσεις του –που μένουν– επιπλέον όλο το περιεχόμενο του στοχασμού της δύο χιλιετιών εξέλιξης της φιλοσοφίας και των φυσικών επιστημών, καθώς και το περιεχόμενο της ίδιας της ιστορίας δύο χιλιετιών. Δεν είναι ούτε καν πια φιλοσοφία, αλλά μια απλή κοσμοθεωρία, η οποία οφείλει να σταθεί και να είναι δραστήρια όχι σε μια ξεχωριστή επιστήμη της επιστήμης, αλλά στις πραγματικές επιστήμες. Επομένως, η φιλοσοφία «αναιρέθηκε», δηλαδή «ξεπεράστηκε, αλλά και διατηρήθηκε». Ξεπεράστηκε σ' ό,τι αφορά τη μορφή της, διατηρήθηκε σ' ό,τι αφορά το

πραγματικό περιεχόμενό της. Εκεί όπου ο κύριος Ντίρινγκ δε βλέπει παρά ένα «λογοπαίγνιο», υπάρχει, όταν κοιτάξουμε πιο προσεκτικά, ένα πραγματικό περιεχόμενο.

Και τέλος: Ακόμα και η διδασκαλία του Ρουσό (Rousseau), για την ισότητα της οποίας η διδασκαλία του Ντίρινγκ δεν είναι παρά ένα ξεθωριασμένο, πλαστογραφημένο αντίγραφο, δεν μπορεί να δημιουργηθεί χωρίς να προσφέρει τις υπηρεσίες της μαμής η χεγκελιανή άρνηση της άρνησης και, μάλιστα, σχεδόν είκοσι χρόνια πριν από τη γέννηση του Χέγκελ.[67] Αντί να ντρέπεται γι' αυτό –καθόλου, μάλιστα– προβάλλει στην πρώτη της παρουσίαση σχεδόν καμαρωτά τη σφραγίδα της διαλεκτικής της καταγωγής. Στην κατάσταση της φύσης και της αγριότητας, οι άνθρωποι ήταν ίσοι. Επειδή ο Ρουσό θεωρεί τη γλώσσα ήδη σαν μια διαστρέβλωση της φυσικής κατάστασης, έχει απόλυτα δίκιο να εφαρμόσει την ισότητα των ζώων ενός είδους ως εκεί που φτάνει σε κείνους τους ζωανθρώπους, που ταξινομήθηκαν πρόσφατα υποθετικά από τον Χέκελ (Haeckel) σαν άλαλοι και άγλωσσοι.[68] Όμως, αυτοί οι ίσοι ζωάνθρωποι είχαν μια ιδιότητα παραπάνω σε σχέση με τα υπόλοιπα ζώα: Τη δυνατότητα τελειοποίησης, την ικανότητα να εξελιχθούν παραπέρα και αυτή έγινε η αιτία της ανισότητας. Ο Ρουσό βλέπει, συνεπώς, την εμφάνιση της ανισότητας σαν ένα βήμα μπροστά. Η πρόοδος αυτή, όμως, ήταν ανταγωνιστική, ήταν, ταυτόχρονα, και βήμα πίσω.

> «Όλα τα άλλα βήματα μπροστά» (πέρα από την αρχέγονη κατάσταση) «ήταν βήματα φαινομενικά προς *την τελειοποίηση του κάθε ανθρώπου χωριστά*, στην πραγματικότητα, όμως, προς *την παρακμή του είδους*...
>
> Η επεξεργασία του μετάλλου και η γεωργία ήταν οι δύο τέχνες, η εφεύρεση των οποίων προκάλεσε αυτή τη μεγάλη επανάσταση» (η μετατροπή του αρχέγονου δάσους σε καλλιεργημένη γη, αλλά και η εμφάνιση της εξαθλίωσης και της δουλείας μέσω της ιδιοκτησίας). «Για τον ποιητή, ήταν το χρυσάφι και το ασήμι, για το φιλόσοφο, το σίδερο και το σιτάρι

που εκπολίτισαν τους *ανθρώπους* και κατέστρεψαν το ανθρώπινο *γένος*.»*

Η κάθε νέα πρόοδος του πολιτισμού είναι ταυτόχρονα νέα πρόοδος της ανισότητας. Όλοι οι θεσμοί, τους οποίους δημιουργεί η γεννημένη με τον πολιτισμό κοινωνία, μετατρέπονται στο αντίθετο του αρχικού τους στόχου.

> «Είναι αναμφισβήτητο και αποτελεί βασικό νόμο όλου του κρατικού δικαίου ότι οι λαοί διάλεγαν βασιλιάδες για να προστατεύουν την ελευθερία τους, όχι, όμως, για να την καταστρέψουν.»

Ωστόσο, οι βασιλιάδες αυτοί έγιναν αναγκαία οι καταπιεστές των λαών τους και αυξάνουν αυτή την καταπίεση μέχρι το σημείο, στο οποίο η ανισότητα, στο αποκορύφωμά της, μετατρέπεται πάλι στο αντίθετό της και γίνεται αιτία της ισότητας: Μπροστά στο δεσπότη όλοι είναι ίσοι, δηλαδή μηδέν.

> «Εδώ έχουμε τον ακραίο βαθμό της ανισότητας, *το τελικό σημείο, το οποίο κλείνει τον κύκλο και αγγίζει το σημείο, από το οποίο ξεκινήσαμε**: Εδώ όλοι οι ιδιώτες γίνονται ίσοι, ακριβώς διότι δεν είναι τίποτα και οι υπήκοοι δεν έχουν πλέον κανέναν άλλο νόμο από τη θέληση του κυρίαρχου.» Ο δεσπότης, όμως, είναι μόνο κυρίαρχος όσο έχει την εξουσία και γι' αυτό το λόγο δεν μπορεί, όταν «τον διώξουν, να παραπονεθεί κατά της βίας... Η βία τον κράτησε, η βία τον ρίχνει και όλα πάνε σωστά και σύμφωνα με τη φύση των πραγμάτων.»

Και έτσι, η ανισότητα μετατρέπεται πάλι σε ισότητα, όχι, όμως, στην παλαιά φυσική ισότητα του άγλωσσου πρωτόγονου ανθρώπου, αλλά στην ανώτερη ισότητα του κοινωνικού συμβολαίου. Οι καταπιεστές καταπιέζονται. Είναι η άρνηση της άρνησης.

Επομένως, εδώ, στον Ρουσό κιόλας, δεν έχουμε μονάχα ένα σκε-

---

* Όλες οι υπογραμμίσεις είναι του Ένγκελς.

πτικό, το οποίο μοιάζει στην εντέλεια μ' αυτό του Μαρξ στο *Κεφάλαιο*, αλλά επίσης επιμέρους μια ολόκληρη σειρά των ίδιων διαλεκτικών στροφών, που χρησιμοποιεί και ο Μαρξ: Διαδικασίες, οι οποίες είναι ανταγωνιστικές από τη φύση τους, που εμπεριέχουν μια αντίφαση, τη μετατροπή ενός ακραίου στο αντίθετό του και, τελικά, σαν πυρήνας του συνολικού σκεπτικού, την άρνηση της άρνησης. Ο Ρουσό, λοιπόν, δεν μπορούσε ακόμα, το 1754, να μιλάει τη διάλεκτο του Χέγκελ, αλλά ωστόσο, 16 χρόνια πριν γεννηθεί ο Χέγκελ, έχει προσβληθεί βαθιά από την πανούκλα του Χέγκελ, τη διαλεκτική των αντιφάσεων, τη διδασκαλία του Λόγου, τη λογική της θεολογίας κλπ. Και αν ο κύριος Ντίρινγκ, επιπόλαια χρησιμοποιώντας τη θεωρία περί ισότητας του Ρουσό, δουλεύει με τους δυο νικηφόρους άντρες του, τότε βρίσκεται ήδη στον πλάγιο δρόμο, μέσω του οποίου γλιστράει χωρίς σταμάτημα στην αγκαλιά της άρνησης της άρνησης. Η κατάσταση, στην οποία η ισότητα των δυο αντρών ευδοκιμεί και η οποία παρουσιάζεται μάλλον σαν ιδεώδης, περιγράφεται στη σελίδα 271 της «φιλοσοφίας» σαν «αρχέγονη κατάσταση». Η κατάσταση αυτή, όμως, αναιρείται αναγκαία μετά από τη σελίδα 279 από το «σύστημα ληστείας»: Η πρώτη άρνηση. Τώρα, όμως, χάρη στη φιλοσοφία της πραγματικότητας, φτάσαμε στο σημείο, στο οποίο καταργούμε το σύστημα της ληστείας και στη θέση του εισάγουμε την οικονομική κομμούνα, που εφευρέθηκε από τον κύριο Ντίρινγκ και στηρίζεται στην ισότητα: Η άρνηση της άρνησης, ισότητα σε ανώτερο επίπεδο. Τι καταπληκτικό θέαμα, και πόσο διευρύνει ευεργετικά το οπτικό πεδίο να βλέπει κανείς τον κύριο Ντίρινγκ, να διαπράττει ο ίδιος αυτοπροσώπως το κύριο έγκλημα της άρνησης της άρνησης!

Τι είναι, λοιπόν, η άρνηση της άρνησης; Πρόκειται για ένα άκρως γενικό και, ακριβώς γι' αυτό το λόγο, άκρως σημαντικό νόμο της εξέλιξης της φύσης, της ιστορίας και της νόησης με ακραία εμβέλεια· ένα νόμο, ο οποίος, όπως είδαμε, ισχύει στο ζωικό και φυτικό κόσμο, στη γεωλογία, στα μαθηματικά, στην ιστορία, στη φιλοσοφία και τον οποίο αναγκάζεται ακόμα και ο κύριος Ντίρινγκ να τηρεί με τον τρόπο του και χωρίς να το ξέρει κι ας κλοτσάει και κοντράρει. Είναι αυτονόητο ότι δε λέω εντελώς τίποτα για την *ει-*

δική διαδικασία εξέλιξης, την οποία περνάει, για παράδειγμα, ο κόκκος του κριθαριού από τη φύτρωση μέχρι το χαμό του καρποφόρου φυτού, όταν λέω ότι πρόκειται για την άρνηση της άρνησης. Διότι ο ολοκληρωτικός λογισμός είναι επίσης άρνηση της άρνησης και, γι' αυτό, θα έλεγα μόνο ανοησίες με τον αντίθετο ισχυρισμό, ότι η πορεία ζωής ενός καλαμιού κριθαριού είναι ολοκληρωτικός λογισμός ή, αν θέλετε, ακόμα και σοσιαλισμός. Γι' αυτό το πράγμα, όμως, οι μεταφυσικοί κατηγορούν συνεχώς τη διαλεκτική. Λέγοντας για όλες αυτές τις διαδικασίες ότι είναι άρνηση της άρνησης, τις συνοψίζω όλες μαζί σ' αυτό το νόμο της κίνησης και ακριβώς γι' αυτό το λόγο δε δίνω σημασία στις ιδιαιτερότητες της κάθε επιμέρους ειδικής διαδικασίας. Όμως, η διαλεκτική δεν είναι τίποτα παραπάνω από την επιστήμη των γενικών νόμων της κίνησης και της εξέλιξης της φύσης, της ανθρώπινης κοινωνίας και της νόησης.

Μπορεί κανείς, βέβαια, να φέρει την εξής αντίρρηση: Η άρνηση, που γίνεται εδώ, δεν είναι καθόλου μια πραγματική άρνηση: Αρνούμαι ένα κόκκο κριθαριού επίσης, όταν τον αλέθω, ένα έντομο, όταν το πατάω, το θετικό μέγεθος *α*, όταν το διαγράφω κλπ. Ή αρνούμαι την πρόταση «το τριαντάφυλλο είναι τριαντάφυλλο», όταν λέω «το τριαντάφυλλο δεν είναι τριαντάφυλλο». Και τι θα βγει, όταν πάλι αρνηθώ αυτή την άρνηση λέγοντας: Αλλά, όμως, το τριαντάφυλλο είναι τριαντάφυλλο; Οι αντιρρήσεις αυτές είναι, πράγματι, τα κυριότερα επιχειρήματα των μεταφυσικών ενάντια στη διαλεκτική και αξίζουν απόλυτα αυτή τη στενότητα της σκέψης. Η άρνηση στη διαλεκτική δε σημαίνει απλώς να πεις όχι ή να ανακηρύξεις ένα πράγμα μη υπαρκτό ή να το καταστρέψεις με οποιοδήποτε τρόπο θέλεις. Ήδη ο Σπινόζα (Spinoza) είχε πει: Omnis determinatio est negatio, κάθε καθορισμός είναι και μια άρνηση.[69] Επιπλέον, το είδος της άρνησης καθορίζεται, πρώτον, από τη γενική και, δεύτερον, από την ιδιαίτερη φύση της διαδικασίας. Δεν πρέπει μονάχα να αρνούμαι, αλλά και να αναιρέσω πάλι την άρνηση. Συνεπώς, πρέπει, λοιπόν, να διαμορφώσω την πρώτη άρνηση με τέτοιο τρόπο, ώστε η δεύτερη να παραμείνει ή να γίνει δυνατή. Πώς; Ανάλογα, κάθε φορά, με την ιδιαίτερη φύση της κάθε ξεχωριστής περίπτωσης. Όταν αλέθω έναν κόκκο κριθαριού, όταν πατάω

ένα έντομο, τότε έχω εκτελέσει μεν την πρώτη πράξη, αλλά έχω αποκλείσει τη δεύτερη. Το κάθε είδος, λοιπόν, έχει ένα δικό του τρόπο άρνησης, ώστε να μπορέσει να εξελιχθεί. Το ίδιο ισχύει και για κάθε είδος αντιλήψεων και εννοιών. Με άλλο τρόπο γίνεται η άρνηση στον απειροστικό λογισμό απ' ό,τι στη δημιουργία θετικών δυνάμεων από αρνητικές ρίζες. Αυτό πρέπει να το μάθει κανείς, όπως όλα τ' άλλα. Με την απλή γνώση ότι ο κόκκος κριθαριού και ο απειροστικός λογισμός υπάγονται στην άρνηση της άρνησης, δεν μπορώ ούτε να καλλιεργήσω επιτυχώς κριθάρι, ούτε να διαφορίσω και να ολοκληρώσω, όπως δεν μπορώ να παίζω βιολί έτσι, χωρίς άλλο, με τους νόμους και μόνο του καθορισμού των τόνων μέσω των διαστάσεων των χορδών.

Είναι, όμως, φανερό ότι, σε μια άρνηση της άρνησης, η οποία συνίσταται στην παιδαριώδη ενασχόληση να γράφουμε και να διαγράφουμε εναλλάξ το *α* ή στον εναλλάξ ισχυρισμό ότι ένα τριαντάφυλλο είναι και δεν είναι τριαντάφυλλο, δε βγαίνει τίποτα παρά μονάχα η τρέλα εκείνου, ο οποίος αναλαμβάνει τέτοιες ανιαρές διαδικασίες. Και, όμως, οι μεταφυσικοί θέλουν να μας κάνουν να πιστέψουμε ότι αυτός είναι ο σωστός τρόπος, αν θέλουμε να εφαρμόσουμε την άρνηση της άρνησης.

Για άλλη μια φορά, λοιπόν, δεν είναι παρά ο κύριος Ντίρινγκ, που μας λέει παραμύθια με τον ισχυρισμό ότι η άρνηση της άρνησης έχει εφευρεθεί από τον Χέγκελ, έχει παρθεί από τη θρησκεία και είναι μια αλυσίδα αναλογιών, που βασίζεται στην ιστορία του προπατορικού αμαρτήματος της λύτρωσης. Οι άνθρωποι σκέφτονταν διαλεκτικά πολύ πριν μάθουν τι εστί διαλεκτική, όπως μιλούσαν ήδη πεζογραφία πολύ πριν υπάρξει η «πεζογραφία».[70] Ο νόμος της άρνησης της άρνησης, ο οποίος εφαρμόζεται στη φύση και στην κοινωνία, καθώς και ασυνείδητα στα κεφάλια μας, ώσπου να αναγνωριστεί πλέον, έχει απλώς για πρώτη φορά διατυπωθεί με ευκρίνεια από τον Χέγκελ.

Αν ο κύριος Ντίρινγκ θέλει να τον εφαρμόζει σιωπηλά ο ίδιος και απλώς δεν αντέχει τ' όνομα, τότε ας βρει ένα καλύτερο όνομα. Αν θέλει, όμως, να διώξει την υπόθεση από τη σκέψη, τότε ας έχει την καλοσύνη να τη διώξει πρώτα από τη φύση και την κοινωνία

και ας βρει τα μαθηματικά, στα οποία $-a x - a$ δεν κάνει $+a^2$ και στα οποία απαγορεύεται με τιμωρία ο διαφορισμός και ο ολοκληρωτισμός.

XIV. Τέλος

Τελειώσαμε με τη φιλοσοφία. Ό,τι υπάρχει ακόμα από μελλοντικές φαντασίες στον «Κύκλο», θα μας απασχολήσει με την ευκαιρία της ντιρινγκικής ανατροπής του σοσιαλισμού. Τι μας υποσχέθηκε ο κύριος Ντίρινγκ; Τα πάντα. Και τι κράτησε από τις υποσχέσεις του; Τίποτα. «Τα στοιχεία μιας πραγματικής και, γι' αυτό, προσανατολισμένης στην πραγματικότητα της φύσης και της ζωής φιλοσοφίας», η «αυστηρά επιστημονική κοσμοθεωρία», η «σκέψη που δημιουργεί συστήματα» και όλα τ' άλλα κατορθώματα του κυρίου Ντίρινγκ, τα οποία διατυμπανίζει σε ηχηρά ρητορικά σχήματα, αποδείχτηκαν *καθαρή απάτη*, όπου κι αν τις πιάσαμε. Ο σχηματισμός του κόσμου, ο οποίος «χωρίς να στερήσει τίποτα από το βάθος της σκέψης, έχει καθιερώσει με σιγουριά τις βασικές μορφές του Είναι», φάνηκε ένα εξαιρετικά επιπόλαιο αντίγραφο της χεγκελιανής λογικής και συμμερίζεται μ' αυτή τη δεισιδαιμονία ότι αυτές οι «βασικές μορφές» ή λογικές κατηγορίες υπάρχουν κάπου γεμάτες μυστήριο για τον κόσμο και έξω από τον κόσμο, στον οποίο πρέπει να «εφαρμοστούν». Η φιλοσοφία της φύσης μάς πρόσφερε μια κοσμογονία, το σημείο εκκίνησης της οποίας είναι «μια όμοια με τον εαυτό της κατάσταση της ύλης», μια κατάσταση που μπορεί να τη φανταστεί κανείς μονάχα μέσω της πιο απελπιστικής σύγχυσης σχετικά με τη συνάρτηση της ύλης και της κίνησης και που μπορεί κανείς επιπλέον να τη φανταστεί μονάχα υποθέτοντας έναν εξωκοσμικό ατομικό θεό, ο οποίος μόνος μπορεί να θέσει σε κίνηση αυτή την κατάσταση. Η φιλοσοφία της πραγματικότητας, στην απασχόλησή της με την οργανική φύση, αφού απέρριψε την πάλη για την ύπαρξη και τη φυσική επιλογή του Δαρβίνου σαν «ένα κομμάτι βαναυσότητας κατά της ανθρωπότητας», έβαλε και τις δύο έννοιες πάλι μέσα από την πίσω πόρτα σαν παράγοντες ενεργούς στη φύση,

έστω δεύτερης κατηγορίας. Βρήκε, επιπλέον, την ευκαιρία να τεκμηριώσει μια τέτοια άγνοια στον τομέα της βιολογίας, που δεν τη βρίσκει πια κανείς ούτε με το λυχνάρι ακόμη και στις κόρες των μορφωμένων τάξεων από τότε που δεν αποφεύγονται πια οι εκλαϊκευμένες επιστημονικές διαλέξεις. Στον τομέα της ηθικής και του δικαίου, δεν ήταν περισσότερο τυχερή με την επιπέδωση του Ρουσό, απ' ό,τι προτύτερα με τον ευτελισμό του Χέγκελ και έδειξε και σε σχέση με τις νομικές επιστήμες, παρ' όλες τις βεβαιώσεις περί του αντιθέτου, μια άγνοια, την οποία βρίσκει κανείς σπάνια ακόμα στους κοινότατους, αρχαιοπρώσους νομικούς. Η φιλοσοφία, «η οποία δεν έχει απλώς ένα φαινομενικό ορίζοντα», αρκείται νομικά σ' έναν πραγματικό ορίζοντα, που καλύπτεται από την εμβέλεια ισχύος του πρωσικού δίκαιου. Τη «γη και τον ουρανό της εξωτερικής και εσωτερικής φύσης», τα οποία μας υποσχέθηκε αυτή η φιλοσοφία ότι θα εκτυλίξει στη μεγαλοπρεπή ανατρεπτική της κίνηση, ακόμα τα περιμένουμε. Το ίδιο περιμένουμε ακόμα την «οριστική έσχατη αλήθεια», και «το απόλυτα θεμελιώδες». Ο φιλόσοφος, ο τρόπος σκέψης του οποίου αποκλείει κάθε αλλαγή προς «μια υποκειμενικά περιορισμένη κοσμοαντίληψη», δεν αποδείχνεται μόνο υποκειμενικά περιορισμένος από τις εξαιρετικά ελλειμματικές γνώσεις του, όπως αποδείχτηκε από το στενό μεταφυσικό τρόπο σκέψης και την αυτάρεσκη εξύψωση του εαυτού του, αλλά ακόμα από παιδαριώδεις, προσωπικές ανοησίες.

Δεν τα καταφέρνει με τη φιλοσοφία της πραγματικότητας, χωρίς να επιβάλει με το ζόρι σ' όλη την υπόλοιπη ανθρωπότητα, συμπεριλαμβανομένων των Εβραίων, την αντίρρησή του στον καπνό, τις γάτες και τους Εβραίους σαν νόμο γενικής ισχύος. Η «πράγματι κριτική θέση» απέναντι σ' άλλους ανθρώπους συνίσταται στο να τους αποδώσει επίμονα πράγματα, τα οποία δεν είπαν ποτέ και τα οποία είναι κατασκεύασμα του ίδιου του κυρίου Ντίρινγκ. Οι πλατυάζουσες φλυαρίες του σχετικά με μικροαστικά θέματα, όπως η αξία της ζωής και ο καλύτερος τρόπος να απολαύσει κανείς τη ζωή, δείχνουν ένα φιλισταϊσμό, που εξηγεί την οργή του κατά του Φάουστ (Faust) του Γκαίτε (Goethe)· Βεβαίως, ήταν ασυγχώρητο εκ μέρους του Γκαίτε να κάνει τον ανήθικο Φάουστ ήρωά του και όχι το

σοβαρό φιλόσοφο της πραγματικότητας Βάγκνερ (Wagner).

Με λίγα λόγια, η φιλοσοφία της πραγματικότητας, συνολικά, αποδείχνεται, όπως λέει και ο Χέγκελ, ότι είναι το «πιο επιπόλαιο διύλισμα του γερμανικού Διαφωτισμού», ένα επιπόλαιο διύλισμα, η αραιότητα και η διαφανής κοινοτοπία του οποίου γίνονται πιο πυκνές και πιο θολές από τα κομμάτια ρητορίας, που τα προσθέτει σαν χρησμούς. Τελειώνοντας με το βιβλίο, είμαστε το ίδιο ενήμεροι όπως και πριν και αναγκαζόμαστε να παραδεχτούμε ότι ο «νέος τρόπος σκέψης», τα «ριζικά ίδια αποτελέσματα και θεωρήσεις» και οι «σκέψεις που δημιουργούν συστήματα» μάς έχουν παρουσιάσει μεν διάφορες καινούργιες ανοησίες, αλλά ούτε μια γραμμή, από την οποία θα μπορούσαμε κάτι να είχαμε μάθει. Αυτός ο άνθρωπος, ο οποίος διαλαλεί τα προϊόντα του με τυμπανοκρουσίες και σάλπιγγες σε πείσμα του πιο χυδαίου φωνακλά της αγοράς και που, πίσω από τα μεγάλα λόγια του, δεν κρύβεται τίποτα, πράγματι απολύτως τίποτα – αυτός ο άνθρωπος τολμάει να χαρακτηρίσει τσαρλατάνους ανθρώπους σαν τους Φίχτε (Fichte), Σέλινγκ (Schelling) και Χέγκελ, ο πιο μικρός των οποίων είναι γίγαντας μπροστά του. Πράγματι: Τσαρλατάνος. Ποιος, όμως;

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

Πολιτική Οικονομία

Ι. Αντικείμενο και μέθοδος

Η πολιτική οικονομία, με την ευρύτερη έννοια, είναι η επιστήμη των νόμων, οι οποίοι ορίζουν την παραγωγή και την ανταλλαγή των υλικών μέσων διαβίωσης στην ανθρώπινη κοινωνία. Παραγωγή και ανταλλαγή είναι δύο διαφορετικές λειτουργίες. Η παραγωγή μπορεί να συντελείται χωρίς ανταλλαγή, αλλά η ανταλλαγή δεν υπάρχει χωρίς παραγωγή, ακριβώς επειδή είναι ανταλλαγή προϊόντων. Η καθεμιά αυτών των δύο κοινωνικών λειτουργιών επηρεάζεται από ως επί το πλείστον ειδικές εξωτερικές επενέργειες και έχει, γι' αυτό το λόγο, τους δικούς της ως επί το πλείστον ειδικούς νόμους. Αφ' ετέρου, όμως, η καθεμιά είναι προϋπόθεση για την άλλη σε κάθε δοσμένη στιγμή και η μία επενεργεί στην άλλη σε τέτοιο βαθμό, ώστε να μπορέσουμε να τις χαρακτηρίσουμε σαν την τετμημένη και την τεταγμένη της οικονομικής καμπύλης.

Οι όροι, κάτω από τους οποίους οι άνθρωποι παράγουν και ανταλλάσσουν, αλλάζουν από χώρα σε χώρα, και σε κάθε χώρα πάλι από γενιά σε γενιά. Επομένως, η πολιτική οικονομία δεν μπορεί να είναι ίδια σ' όλες τις χώρες και σ' όλες τις ιστορικές περιόδους. Η απόσταση από το τόξο και το βέλος, το πέτρινο μαχαίρι και την ανταλλαγή των αγρίων, που εμφανίζονται μόνο σαν εξαίρεση, μέχρι την ατμομηχανή των χιλίων ίππων, το μηχανικό αργαλειό, τους σιδηροδρόμους και την Τράπεζα της Αγγλίας είναι τεράστια.

Οι κάτοικοι της Γης του Πυρός δεν έχουν φτάσει ακόμα στη μαζική παραγωγή και στο παγκόσμιο εμπόριο, ούτε στους συναλλαγματικούς καλπασμούς· ή το χρηματιστηριακό κραχ. Όποιος θελήσει να υποτάξει την πολιτική οικονομία της Γης του Πυρός στους ίδιους νόμους, στους οποίους υπάγεται στη σημερινή Αγγλία, ολοφάνερα δε θα εμφάνιζε τίποτε άλλο από την πιο τετριμμένη κοινοτοπία. Η πολιτική οικονομία, συνεπώς, είναι ουσιαστικά μια *ιστορική*

επιστήμη. Πραγματεύεται μια ιστορική ύλη, δηλαδή μια όλο και μεταβαλλόμενη ύλη. Ερευνά πρώτα τους ειδικούς νόμους της κάθε ξεχωριστής βαθμίδας ανάπτυξης της παραγωγής και της ανταλλαγής και μόνο στο τέλος αυτής της έρευνας θα μπορέσει να καταρτίσει τους λίγους, εντελώς γενικούς νόμους, που ισχύουν για την παραγωγή και την ανταλλαγή. Όμως, έτσι γίνεται αυτονόητο ότι οι νόμοι που ισχύουν για ορισμένους τρόπους παραγωγής και μορφές ανταλλαγής, ισχύουν και για όλες τις ιστορικές περιόδους, στις οποίες παρουσιάζονται αυτοί οι τρόποι παραγωγής και μορφές ανταλλαγής. Για παράδειγμα, με την εμφάνιση μεταλλικού χρήματος, τίθεται σε λειτουργία μια σειρά από νόμους, οι οποίοι διατηρούν την ισχύ τους για όλες τις χώρες και τις ιστορικές περιόδους, στις οποίες η ανταλλαγή πραγματοποιείται με μεταλλικό χρήμα. Με τον τρόπο παραγωγής και ανταλλαγής μιας συγκεκριμένης ιστορικής κοινωνίας και με τις ιστορικές προϋποθέσεις αυτής της κοινωνίας, δίνεται ταυτόχρονα και ο τρόπος κατανομής των προϊόντων. Στη φυλετική κοινότητα ή στην κοινότητα του χωριού με την κοινή ιδιοκτησία της γης, με την οποία ή με τα ολοφάνερα υπολείμματα της οποίας όλοι οι πολιτισμένοι λαοί μπαίνουν στην ιστορία, είναι εντελώς αυτονόητο ότι η κατανομή των προϊόντων είναι αρκετά ίση. Όπου αρχίζει να παρουσιάζεται μια μεγαλύτερη ανισότητα της κατανομής ανάμεσα στα μέλη, εκεί αποτελεί ήδη το σημάδι μιας διάλυσης της κοινότητας που αρχίζει. Η μεγάλη, καθώς και η μικρή, γεωργία επιτρέπουν πολύ διαφορετικές μορφές κατανομής, ανάλογα με τις ιστορικές προϋποθέσεις, από τις οποίες αναπτύχθηκαν. Είναι, ωστόσο, αυτονόητο ότι η μεγάλη γεωργία επιβάλλει μια τελείως διαφορετική κατανομή από τη μικρή· ότι η μεγάλη γεωργία προϋποθέτει ή παράγει κάποια ταξική αντίθεση – δουλοκτήτες και δούλους, γαιοκτήμονες και κολίγους αναγκασμένους να κάνουν αγγαρείες, καπιταλιστές και μισθωτούς εργάτες, ενώ, στη μικρή γεωργία, καθόλου δεν είναι απαραίτητη η ταξική διαφορά ανάμεσα σ' όσους ασχολούνται με τη γεωργική παραγωγή. Αντίθετα, με την ίδια την ύπαρξή της, η ταξική αυτή διαφορά ενδεικνύει την αρχική αποσύνθεση *της* σε τεμάχια τεμαχισμένης αγροτικής οικονομίας. Η εισαγωγή και διάδοση μεταλλικού χρήματος σε μια χώρα, στην οποία μέχρι τότε ίσχυε απο-

κλειστικά ή κυρίως η φυσική οικονομία, συνδέονται πάντα με μια αργή ή γρήγορη ανατροπή της ως τότε κατανομής και, μάλιστα, με τέτοιο τρόπο, ώστε η ανισότητα της κατανομής ανάμεσα στα άτομα ξεχωριστά, δηλαδή η αντίθεση ανάμεσα στους πλούσιους και τους φτωχούς να αυξηθεί όλο και περισσότερο. Η τοπική συντεχνιακή χειρωνακτική επιχείρηση του Μεσαίωνα απόκλειε τη δυνατότητα ανάπτυξης μεγάλων καπιταλιστών και εφ' όρου ζωής μισθωτών εργατών τόσο όσο τους δημιούργησε αναγκαία η σύγχρονη μεγάλη βιομηχανία, η σημερινή διαμόρφωση πιστώσεων και η μορφή ανταλλαγής η οποία ανταποκρίνεται στην ανάπτυξη και των δύο, ο ελεύθερος ανταγωνισμός. Όμως, μαζί με τις διαφορές στην κατανομή εμφανίζονται οι *ταξικές διαφορές*. Η κοινωνία διαιρείται σε προνομιούχες και μη, σε εκμεταλλεύτριες και εκμεταλλευμένες σε κυρίαρχες και κυριαρχημένες τάξεις και το κράτος, στο οποίο είχαν εξελιχθεί οι φυσικές ομάδες ομοφυλετικών κοινοτήτων πρώτα για να αντιπροσωπευτούν τα κοινά συμφέροντα (για παράδειγμα: η άρδευση στην Ανατολή) καθώς και λόγω της προστασίας τους προς τα έξω, αποκτάει, από δω και πέρα, και το σκοπό να διαφυλάξει προς τα έξω τους όρους διαβίωσης και κυριαρχίας της κυρίαρχης κατά της κυριαρχημένης τάξης και, μάλιστα, με τη βία. Ωστόσο, η κατανομή δεν είναι εντελώς ένα παθητικό αποτέλεσμα της παραγωγής και της ανταλλαγής. Με τη σειρά της επενεργεί και στις δυο. Ο κάθε καινούργιος τρόπος παραγωγής ή μορφή ανταλλαγής εμποδίζεται, στην αρχή, όχι μόνο από τις παλαιές μορφές και τους αντίστοιχους μ' αυτές πολιτικούς θεσμούς, αλλά και από τον παλαιό τρόπο κατανομής. Μόνο με μακροχρόνιο αγώνα πρέπει να κατακτήσει την κατανομή που της αντιστοιχεί. Ωστόσο, όσο πιο ευκίνητος είναι ένας συγκεκριμένος τρόπος παραγωγής και ανταλλαγής, όσο πιο ικανός να αναπτυχθεί και να εξελιχθεί, τόσο πιο γρήγορα φτάνει και η κατανομή σ' ένα επίπεδο, στο οποίο ξεπερνάει τη μητέρα της, στο οποίο έρχεται σε σύγκρουση με τον ως τότε τρόπο παραγωγής και ανταλλαγής. Οι παλαιές φυσικές κοινότητες, για τις οποίες ήδη μιλήσαμε, μπορούν να υπάρχουν χιλιετίες, όπως και σήμερα ακόμα στους Ινδούς και στους Σλάβους, πριν δημιουργήσει η επικοινωνία με τον εξωτερικό κόσμο στο εσωτερικό τους εκείνες τις περιουσια-

κές διαφορές, που έχουν σαν συνέπεια τη διάλυσή τους. Η σύγχρονη καπιταλιστική παραγωγή, αντιθέτως, η οποία μόλις έχει κλείσει τα τριακόσια χρόνια και που έγινε η κυρίαρχη μόλις μετά από την εισαγωγή της μεγάλης βιομηχανίας, δηλαδή εδώ και εκατό χρόνια, έχει καταφέρει να δημιουργήσει σ' αυτό το σύντομο χρονικό διάστημα αντιθέσεις στην κατανομή –από τη μία, η συγκέντρωση του κεφαλαίου σε λίγα χέρια, από την άλλη, συγκέντρωση των ακτημόνων μαζών στις μεγάλες πόλεις– οι οποίες την οδηγούν αναγκαία στην καταστροφή της. Η συνάρτηση της εκάστοτε κατανομής με τους εκάστοτε υλικούς όρους ύπαρξης μιας κοινωνίας είναι πράγμα τόσο φυσικό που κατοπτρίζεται τακτικά στο λαϊκό ένστικτο. Όσο ένας τρόπος παραγωγής βρίσκεται σε ανοδική πορεία τόσο τον εξυμνούν ακόμα και εκείνοι οι οποίοι δεν ευνοούνται καθόλου από τον αντίστοιχο μ' αυτόν τρόπο κατανομής. Αυτό συνέβη με τους Άγγλους εργάτες στην άνοδο της μεγάλης βιομηχανίας. Ακόμα, όταν αυτός ο τρόπος παραγωγής παραμένει ο κοινωνικά φυσιολογικός, επικρατεί γενικά ικανοποίηση με την κατανομή και, αν υπάρξει αντίρρηση, αυτή βγαίνει από τους κόλπους της ίδιας της κυρίαρχης τάξης (Σεν Σιμόν, Φουριέ, Όουεν) και δε βρίσκει καμιά απήχηση στην εκμεταλλευμένη μάζα. Μόνο εφόσον ο αμφισβητούμενος τρόπος παραγωγής έχει διανύσει μεγάλο μέρος της καθόδου του, εφόσον, δηλαδή, έχει μισοξεπεράσει τον εαυτό του, εφόσον οι περισσότεροι όροι της ύπαρξής του έχουν εξαφανιστεί και ο διάδοχός του χτυπάει ήδη την πόρτα – μόνο τότε η όλο και πιο άνιση κατανομή φαίνεται άδικη. Μόνο τότε, τα γεγονότα που έχουν ξεπεραστεί από τη ζωή επικαλούνται την αιώνια δικαιοσύνη. Η επίκληση αυτή στην ηθική και στο δίκαιο δε μας βοηθάει ούτε ρούπι να προχωρήσουμε επιστημονικά. Η οικονομική επιστήμη δεν μπορεί να βλέπει στην ηθική αγανάκτηση, όσο δικαιολογημένη κι αν είναι αυτή, ένα αποδεικτικό στοιχείο, αλλά μόνο ένα σύμπτωμα. Το καθήκον της είναι πολύ περισσότερο να αποδείξει ότι τα νεοεμφανιζόμενα κοινωνικά κακώς κείμενα είναι η συνέπεια του υπαρκτού τρόπου παραγωγής, αλλά ταυτόχρονα το σημάδι της επικείμενης διάλυσής του, καθώς και να ξεσκεπάσει, μέσα στη μορφή οικονομικής κίνησης που διαλύεται, τα στοιχεία της μελλοντικής νέας οργάνωσης της παραγωγής και της

ανταλλαγής, που παραμερίζει εκείνα τα κακώς κείμενα. Η οργή, που κάνει τον ποιητή[71], είναι τελείως στη θέση της στην περιγραφή αυτών των κακώς κειμένων, ή και στην επίθεση κατά εκείνων των αρμονιστών που διαψεύδουν ή εξωραΐζουν αυτά τα κακώς κείμενα στην υπηρεσία της κυρίαρχης τάξης. Το πόσο λίγο, όμως, *αποδείχνει* για την εκάστοτε περίπτωση βγαίνει ήδη από το γεγονός ότι βρίσκουμε αρκετή ύλη σε *κάθε* εποχή της όλης μέχρι τώρα ιστορίας. Η πολιτική οικονομία σαν επιστήμη των προϋποθέσεων και μορφών, κάτω από τις οποίες οι διάφορες ανθρώπινες κοινωνίες έχουν παραγάγει και ανταλλάξει και κάτω από τις οποίες κάθε φορά αναλόγως έχουν κατανείμει τα προϊόντα – αυτή η πολιτική οικονομία μ' αυτή τη διευρυμένη έννοια πρέπει, ωστόσο, να δημιουργηθεί ακόμα. Ό,τι έχουμε μέχρι τώρα από άποψη οικονομικής επιστήμης, περιορίζεται σχεδόν αποκλειστικά στη γένεση και την εξέλιξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής: Αρχίζει με την κριτική των υπολειμμάτων των φεουδαρχικών μορφών παραγωγής και ανταλλαγής, αποδείχνει την αναγκαιότητα της αντικατάστασής τους από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και τις αντίστοιχες μ' αυτόν μορφές ανταλλαγής από τη θετική πλευρά, δηλαδή από την άποψη, σύμφωνα με την οποία προωθούν τους γενικούς στόχους της κοινωνίας, και κλείνει με τη σοσιαλιστική κριτική στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, δηλαδή με την παρουσίαση των νόμων του από την αρνητική πλευρά και, μάλιστα, με την απόδειξη ότι ο τρόπος αυτός παραγωγής ωθεί με την ίδια τη δική του εξέλιξη στο σημείο που καθιστά πλέον αδύνατο τον εαυτό του. Η κριτική αυτή αποδείχνει ότι οι καπιταλιστικές μορφές παραγωγής και ανταλλαγής γίνονται όλο και πιο αβάσταχτα δεσμά για την ίδια την παραγωγή· ότι ο τρόπος κατανομής, ο οποίος καθορίζεται με αναγκαιότητα από εκείνες τις μορφές, έχει δημιουργήσει μια ταξική κατάσταση που γίνεται καθημερινά πιο αβάσταχτη, την καθημερινά οξυνόμενη αντίθεση των όλο και πιο λίγων, αλλά όλο και πιο πλούσιων καπιταλιστών και των όλο και πιο πολυάριθμων και σε γενικές γραμμές όλο και πιο φτωχών ακτημόνων μισθωτών εργατών. Και τέλος, ότι οι μέσα στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής δημιουργημένες, μαζικές δυνάμεις παραγωγής, οι οποίες δεν μπορούν πλέον να δαμαστούν απ' αυτόν,

αναμένουν μονάχα να περάσουν στην ιδιοκτησία μιας κοινωνίας, που είναι οργανωμένη για τη σχεδιασμένη συνεργασία, για να εξασφαλίσει σ' όλα τα μέλη της κοινωνίας τα μέσα για την ύπαρξή τους, καθώς και για την ελεύθερη ανάπτυξη των ικανοτήτων τους και, μάλιστα, σ' όλο και αυξανόμενο βαθμό.

Για να ολοκληρωθεί αυτή η κριτική της αστικής οικονομίας, δεν αρκούσε η γνώση της καπιταλιστικής μορφής παραγωγής, ανταλλαγής και της κατανομής. Οι μορφές, οι οποίες προηγήθηκαν ή που εξακολουθούν να υπάρχουν δίπλα της σε λιγότερο αναπτυγμένες χώρες, έπρεπε επίσης να ερευνηθούν και να συγκριθούν – τουλάχιστο στις κύριες γραμμές τους. Μέχρι τώρα, μόνο ο Μαρξ έχει κάνει, σε γενικές γραμμές, μια τέτοια έρευνα και σύγκριση και όσα έχουν βρεθεί μέχρι τώρα για την προαστική θεωρητική οικονομία τα οφείλουμε σχεδόν αποκλειστικά στις έρευνές του.

Η πολιτική οικονομία, παρ' όλο που έχει γεννηθεί σε μεγαλοφυή κεφάλια κατά το τέλος του 17ου αιώνα, είναι, με τη στενότερη έννοια, βασικά το παιδί του 18ου αιώνα –σύμφωνα με τη θετική της διατύπωση από τους φυσιοκράτες και τον Άνταμ Σμιθ– και προσχωρεί στις γραμμές των κατακτήσεων των σύγχρονων μεγάλων Γάλλων Διαφωτιστών μ' όλα τα θετικά στοιχεία και τις ελλείψεις εκείνης της εποχής. Όσα είπαμε για τους Διαφωτιστές ισχύουν και για τους τοτινούς οικονομολόγους. Η νέα επιστήμη γι' αυτούς δεν ήταν η έκφραση των σχέσεων και των αναγκών της εποχής τους, αλλά η έκφραση του αιώνιου Λογικού. Οι νόμοι της παραγωγής και της ανταλλαγής, που ανακαλύφθηκαν απ' αυτούς, δεν ήταν νόμοι μιας ιστορικά καθορισμένης μορφής εκείνων των δραστηριοτήτων, αλλά αιώνιοι νόμοι της φύσης· τους συμπέραναν από τη φύση των ανθρώπων. Όμως, ο άνθρωπος αυτός, άμα τον κοίταγες καλά, ήταν ο τυπικός μέσος πολίτης στη μετάβασή του προς τον αστό, και η φύση του συνίστατο στο να κατασκευάζει και να εμπορεύεται κάτω από τις τοτινές ιστορικά καθορισμένες συνθήκες.

Εφόσον γνωρίσαμε επαρκώς, από τη φιλοσοφία του, τον «κριτικό μας θεμελιωτή» τον κύριο Ντίρινγκ, καθώς και τη μέθοδό του, θα μπορέσουμε να πούμε, εκ των προτέρων και χωρίς καμιά δυσκολία, πώς θα αντιληφθεί την πολιτική οικονομία. Στη φιλοσο-

φία, ο τρόπος θεώρησής του ήταν μια διαστρέβλωση του τρόπου θεώρησης του 18ου αιώνα εκεί όπου δε μωρολογούσε απλώς (όπως στη φιλοσοφία της φύσης). Δεν επρόκειτο μονάχα για νόμους της ιστορικής εξέλιξης, αλλά για νόμους της φύσης, για αιώνιες αλήθειες. Οι κοινωνικές σχέσεις, όπως η ηθική και το δίκαιο, αποφασίζονταν όχι σύμφωνα με τους εκάστοτε υπαρκτούς ιστορικούς όρους, αλλά από τους περιβόητους δύο άντρες, από τους οποίους ο ένας καταπιέζει τον άλλο, ή και όχι. Το τελευταίο, δυστυχώς, δε συνέβη ποτέ μέχρι τώρα. Συνεπώς, δε θα πέσουμε και πολύ έξω, αν συμπεράνουμε ότι ο κύριος Ντίρινγκ θα αναγάγει και την οικονομία σε οριστικές, έσχατες αλήθειες, σε αιώνιους νόμους της φύσης, σε ταυτολογικά αξιώματα της πιο έρημης κενότητας· ότι, όμως, θα μπάσει πάλι λαθραία από την πίσω πόρτα όλο το θετικό περιεχόμενο της οικονομίας, στο βαθμό που του είναι γνωστό· και ότι δε θα αναπτύξει την κατανομή από την παραγωγή και την ανταλλαγή, σαν κοινωνικό συμβάν, αλλά θα την παραπέμψει στους δυο ένδοξους άντρες του προς οριστική διεκπεραίωση. Επειδή όλα αυτά είναι για μας ήδη γνωστά από τα παλαιά τεχνάσματα, θα μπορέσουμε να είμαστε τόσο το συντομότεροι εδώ.

Πράγματι, ο κύριος Ντίρινγκ μας εξηγεί ήδη στη σελίδα 2[72], ότι:

> η οικονομία του αναφέρεται σ' αυτό που «*διαπιστώθηκε*» στη «φιλοσοφία» του και «στηρίζεται, σ' ό,τι αφορά μερικά ουσιώδη σημεία, σε υπερταξινομημένες και, *σε ένα ανώτερο τομέα έρευνας*, ήδη επιβεβαιωμένες *αλήθειες*».

Παντού επιβάλλεται με την ίδια θρασύτητα ο έπαινος του εαυτού του. Παντού ο θρίαμβος του κυρίου Ντίρινγκ σχετικά με τα όσα διαπιστώνει και ξεκαθαρίζει ο κύριος Ντίρινγκ. Πράγματι όσα έχει ξεκαθαρίσει, αυτό το είδαμε εκτενώς, αλλά όπως ξεκαθαρίζει κανείς με ένα φως, που τρεμοσβήνει.

Αμέσως μετά έχουμε τα εξής:

> «τους πιο γενικούς φυσικούς νόμους όλης της οικονομίας».

Σωστά το μαντέψαμε δηλαδή.

> Ωστόσο, οι νόμοι αυτοί της φύσης επιτρέπουν μια σωστή κατανόηση της διανυμένης ιστορίας μόνο τότε, όταν την «ερευνούμε, σ' εκείνον τον ακριβέστερο ορισμό, τον οποίο διαμόρφωσαν τα αποτελέσματά τους μέσω των μορφών της πολιτικής υποταγής και ομαδοποίησης. Πρέπει να βλέπουμε θεσμούς σαν τη δουλεία και τη μισθωτή εργασία, τους οποίους συνοδεύει σαν δίδυμη αδελφή η βίαιη ιδιοκτησία, ως μορφές κοινωνικοοικονομικής υπόστασης γνήσιας πολιτικής φύσης, οι οποίες, στον ως τώρα κόσμο, σχηματίζουν το μοναδικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο μπόρεσαν να φανούν οι επενέργειες των οικονομικών νόμων της φύσης».

Η φράση αυτή είναι η φανφάρα, η οποία, σαν βαγκνερικό κύριο μοτίβο, μας αναγγέλει την έλευση των δύο περίφημων αντρών.

Είναι, όμως, κάτι παραπάνω. Είναι το βασικό θέμα όλου του βιβλίου του Ντίρινγκ. Σ' ό,τι αφορά το δίκαιο, ο κύριος Ντίρινγκ δεν ήξερε να μας προσφέρει τίποτε άλλο από μια κακή μετάφραση της θεωρίας της ισότητας του Ρουσό στα σοσιαλιστικά, όπως μπορεί κανείς να την ακούει πολύ καλύτερα εδώ και χρόνια σε κάθε στέκι εργατών του Παρισιού. Εδώ μας δίνει μια όχι καλύτερη, σοσιαλιστική μετάφραση των παραπόνων των οικονομολόγων για τη νόθευση των οικονομικών αιωνίων φυσικών νόμων, καθώς και των επενεργειών τους με την ανάμιξη του κράτους, της βίας. Μ' αυτό, είναι εντελώς μόνος του ανάμεσα στους σοσιαλιστές κι αυτό τού αξίζει. Ο κάθε σοσιαλιστής εργάτης, ανεξάρτητα από την εθνικότητά του, γνωρίζει πολύ καλά ότι η εξουσία μονάχα προστατεύει την εκμετάλλευση, αλλά δεν είναι η αιτία της· ότι η σχέση κεφαλαίου και μισθωτής εργασίας είναι η αιτία της εκμετάλλευσής του και ότι αυτή δημιουργήθηκε με καθαρά οικονομικό τρόπο και καθόλου με τη βία.

Επιπλέον, μαθαίνουμε τώρα ότι

> σ' όλα τα οικονομικά ζητήματα «μπορούν να διακριθούν δύο διαδικασίες, αυτή της παραγωγής και αυτή

της κατανομής». Πέρα απ' αυτές, ο γνωστός επιπόλαιος Τζ. Μπ. Σεΐ (J. B. Say) έχει προσθέσει ακόμα μια τρίτη διαδικασία, αυτή της κατανάλωσης, αλλά δεν ήξερε να πει τίποτα το συνετό σχετικά μ' αυτή, όπως και οι διάδοχοί του. Η ανταλλαγή ή η κυκλοφορία, όμως, δεν είναι παρά ένα υπο-τμήμα της παραγωγής, στο οποίο υπάγονται όλα όσα πρέπει να γίνουν για να φτάσουν τα προϊόντα στον τελευταίο και πραγματικό καταναλωτή.

Αν ο κύριος Ντίρινγκ βάζει μαζί τις δύο ουσιωδώς διαφορετικές, αλλά αλληλοκαθοριστικές, διαδικασίες της παραγωγής και της κυκλοφορίας και ισχυρίζεται εντελώς ξεδιάντροπα ότι, από την παράλειψη αυτής της σύγχυσης «μπορεί να προκύψει μόνο σύγχυση», τότε αποδείχνει μόνο ότι δε γνωρίζει ή δεν καταλαβαίνει τη γιγάντια εξέλιξη, από την οποία πέρασε τα τελευταία πενήντα χρόνια ακριβώς η κυκλοφορία, όπως επιβεβαιώνει παραπέρα και το βιβλίο του. Δε φτάνει, όμως, αυτό. Εφόσον έχει βάλει έτσι απλώς στο ίδιο τσουβάλι της παραγωγής την παραγωγή και την ανταλλαγή μαζί, παρουσιάζει την κατανομή *δίπλα* στην παραγωγή σαν μια δεύτερη, εντελώς εξωτερική διαδικασία, η οποία δεν έχει σχέση με την πρώτη. Είδαμε, όμως, ότι η κατανομή, στα αποφασιστικά της χαρακτηριστικά γνωρίσματα, είναι κάθε φορά το αναγκαίο αποτέλεσμα των σχέσεων παραγωγής και ανταλλαγής μιας συγκεκριμένης κοινωνίας, καθώς και των ιστορικών προϋποθέσεων αυτής της κοινωνίας και, μάλιστα, με τέτοιο τρόπο, ώστε να μπορέσουμε να βγάλουμε καθοριστικά συμπεράσματα σχετικά με τον κυρίαρχο τρόπο κατανομής σ' αυτή την κοινωνία, εφόσον γνωρίζουμε αυτές τις σχέσεις. Βλέπουμε, ωστόσο, επίσης, ότι ο κύριος Ντίρινγκ, εφόσον δε θέλει να γίνει άπιστος στις βάσεις, τις οποίες έχει «διαπιστώσει» στην αντίληψή του σχετικά με την ηθική, το δίκαιο και την ιστορία, πρέπει να διαψεύσει αυτά τα στοιχειώδη οικονομικά γεγονότα και ότι πρέπει να το κάνει αυτό ιδίως, αν πρόκειται να μπάσει λαθραία τους δύο απαραίτητους άντρες του στην οικονομία. Εφόσον απαλλάξει με το καλό την κατανομή από κάθε συνάρτηση με την παρα-

γωγή και την ανταλλαγή, μπορεί να γίνει αυτό το μεγάλο γεγονός.

Ας θυμηθούμε, εντούτοις, πρώτα πώς εξελίχτηκαν τα πράγματα στην περίπτωση της ηθικής και του δικαίου. Εδώ, ο κύριος Ντίρινγκ ξεκίνησε αρχικά με *έναν* άντρα μονάχα και είπε:

> «Ένας άνθρωπος, όταν τον φανταζόμαστε σαν μοναδικό ή –κι αυτό το ίδιο κάνει– σαν χωρίς καμιά σχέση με άλλους, δεν μπορεί να έχει *υποχρεώσεις*. Γι' αυτόν, δεν υπάρχει το *πρέπει*, αλλά μονάχα η βούληση.»

Τι άλλο είναι, όμως, αυτός ο άνθρωπος χωρίς υποχρεώσεις, ο μοναχικός, εκτός από το μοιραίο «αρχικοεβραίο Αδάμ» στον παράδεισο, όπου είναι χωρίς αμαρτία, ακριβώς επειδή δεν μπορεί να διαπράξει καμιά αμαρτία; Όμως, κι αυτόν τον Αδάμ της φιλοσοφίας της πραγματικότητας τον περιμένει το αμάρτημα. Δίπλα σ' αυτό τον Αδάμ εμφανίζεται ξαφνικά όχι βέβαια μια Εύα με κυματιστές μπούκλες, αλλά ένας δεύτερος Αδάμ. Αμέσως, ο Αδάμ αναλαμβάνει υποχρεώσεις και... τις παραβιάζει. Αντί να σφίξει τον αδερφό του σαν ισότιμο στο στήθος του, τον υποτάσσει στην κυριαρχία του, τον υποδουλώνει και όλη η παγκόσμια ιστορία, μέχρι τη σημερινή ημέρα, υποφέρει από τις συνέπειες αυτού του πρώτου αμαρτήματος, του προπατορικού αμαρτήματος της υποδούλωσης. Και, γι' αυτό το λόγο, δεν αξίζει δεκάρα τσακιστή, σύμφωνα με τον κύριο Ντίρινγκ.

Αν, λοιπόν, ο κύριος Ντίρινγκ –το λέμε παρεμπιπτόντως– νόμιζε ότι παράδωσε επαρκώς την «άρνηση της άρνησης» στην περιφρόνηση, εφόσον τη χαρακτήρισε αντίγραφο της παλαιάς ιστορίας του προπατορικού αμαρτήματος και της λύτρωσης, τι να πούμε τότε για την πιο καινούργια έκδοσή *του* της ίδιας ιστορίας; (γιατί, για να χρησιμοποιήσουμε μια έκφραση των ερπετών[73], θα «πλησιάσουμε» κι εμείς τη λύτρωση με τον καιρό). Θα πούμε, όπως και να 'χουν τα πράγματα, ότι εμείς θα προτιμήσουμε τον παλαιό σημιτικό φυλετικό μύθο, στον οποίο για το αρσενικό και το θηλυκό άξιζε τον κόπο να βγουν από την κατάσταση της αθωότητας και ότι στον κύριο Ντίρινγκ θα μείνει η απαράμιλλη δόξα να έχει κα-

τασκευάσει το προπατορικό του αμάρτημα με δύο άντρες.

Ας ακούσουμε, όμως, τη μεταφορά του προπατορικού αμαρτήματος στα οικονομικά:

> «Για να έχουμε μια ιδέα της παραγωγής, η παράσταση ενός Ροβινσώνα, ο οποίος βρίσκεται με τις δικές του δυνάμεις απομονωμένος μπροστά στη φύση χωρίς να έχει να μοιραστεί τίποτα με κανένα, μπορεί να μας δώσει ένα κατάλληλο νοητικό σχήμα... Το νοητικό σχήμα δύο προσώπων, που οι οικονομικές δυνάμεις τους συνδυάζονται και τα οποία πρέπει ολοφάνερα να αντιμετωπίσουν ο ένας τον άλλο αμοιβαία με κάποια μορφή σχετικά με τα μερίδιά τους, είναι εξίσου αποτελεσματικό για να γίνει κατανοητό το πιο ουσιώδες κομμάτι της ιδέας της κατανομής. Πράγματι, δε χρειάστηκε τίποτα περισσότερο απ' αυτό τον απλό δυαδισμό για να παρουσιαστεί εντελώς λιτά μια από τις πιο σημαντικές σχέσεις κατανομής και να μελετηθούν οι νόμοι τους εμβρυακά στη λογική τους αναγκαιότητα... Μπορούμε να φανταστούμε εδώ με την ίδια ευκολία την ισότιμη συνεργασία, όσο και το συνδυασμό των δυνάμεων, με την πλήρη καταπίεση του ενός μέρους, το οποίο τότε πιέζεται σαν σκλάβος ή σκέτο εργαλείο στην οικονομική υπηρεσία και που συντηρείται πράγματι μονάχα σαν εργαλείο... Ανάμεσα στην κατάσταση της ισότητας και της μηδαμινότητας, από τη μια, και την παντοδυναμία και τη μοναδική ενεργή συμμετοχή, από την άλλη μεριά, υπάρχει μια σειρά από διαβαθμίσεις, για την κατάληψη των οποίων φρόντισαν τα φαινόμενα της παγκόσμιας ιστορίας σε πολύχρωμη ποικιλομορφία. Ουσιώδης προϋπόθεση είναι η καθολική ματιά στους διάφορους θεσμούς του δίκαιου και του αδίκου της ιστορίας»...

και, στο τέλος, όλη η κατανομή μετατρέπεται σ' ένα

> «οικονομικό δίκαιο κατανομής».

Τώρα, επιτέλους, ο κύριος Ντίρινγκ έχει πάλι γερό έδαφος κάτω από τα πόδια του. Χέρι-χέρι με τους δύο άντρες του, μπορεί να προκαλέσει τον αιώνα του. Μα, πίσω απ' αυτή την τριανδρία, βρίσκεται ακόμα ένας άγνωστος.

«Το κεφάλαιο δεν εφεύρε την υπερεργασία. Παντού, όπου ένα τμήμα της κοινωνίας διαθέτει το μονοπώλιο των μέσων παραγωγής, ο εργάτης, ελεύθερος και μη, πρέπει να προσθέσει περίσσιο χρόνο εργασίας στο χρόνο εργασίας που είναι αναγκαίος* για την αυτοσυντήρησή του, για να παραγάγει τα μέσα ζωής για τον ιδιοκτήτη των μέσων παραγωγής. Αδιάφορο, αν αυτός ο ιδιοκτήτης είναι Αθηναίος καλός καγαθός**, Ετρούσκος θεοκράτης, Ρωμαίος πολίτης, Νορμανδός βαρόνος, Αμερικανός δουλοκτήτης, βλάχος Μπογιάρος, σύγχρονος γαιοκτήμονας ή καπιταλιστής.» (Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, Ι, 2η έκδοση, σελίδα 227.)

Εφόσον ο κύριος Ντίρινγκ έχει μάθει, κατ' αυτόν τον τρόπο, ποια είναι η βασική μορφή της εκμετάλλευσης, κοινή σ' όλες τις μέχρι τώρα μορφές παραγωγής –στο βαθμό που κινούνται σε ταξικές αντιθέσεις– το μόνο που χρειάστηκε να κάνει ακόμα ήταν να το εφαρμόσει στους δύο του άντρες και έχει έτοιμη τη ριζική βάση της οικονομίας της πραγματικότητας. Δε δίστασε ούτε στιγμή να πραγματοποιήσει αυτή τη «σκέψη-δημιουργό συστημάτων». Εργασία χωρίς ανταπόδοση, πέρα από το χρόνο εργασίας, αναγκαίο για την αυτοσυντήρηση: Εδώ είναι το ζήτημα.

Ο Αδάμ, που εδώ ονομάζεται Ροβινσώνας, βάζει, λοιπόν, το δεύτερό του Αδάμ, τον Παρασκευά, να ξεθεώνεται στη δουλειά. Γιατί, όμως, ο Παρασκευάς μοχθεί περισσότερο απ' ό,τι χρειάζεται για τη συντήρησή του; Και γι' αυτό το ερώτημα βρίσκουμε εν μέρει την απάντηση στον Μαρξ. Αυτό, όμως, πάει πολύ για τους δύο άντρες. Η υπόθεση ρυθμίζεται στο άψε-σβήσε: Ο Ροβινσώνας «καταπιέζει» τον Παρασκευά, τον πιέζει «ως σκλάβο ή εργαλείο στην οικονομική υπηρεσία» και τον συντηρεί «μονάχα ως εργαλείο». Μ' αυτή την πιο καινούργια του «δημιουργική στροφή», ο

---

* Στον Ένγκελς: *αναγκαστικός* – διορθωμένο κατά Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*.

** (Στον Μαρξ, στη 2η έκδοση με ελληνικά γράμματα) *αριστοκράτης*.

κύριος Ντίρινγκ μ' ένα σμπάρο σκοτώνει δύο τρυγόνια.

Πρώτον: Γλιτώνει τον κόπο να εξηγήσει τις διάφορες μέχρι τώρα μορφές κατανομής, τις διαφορές μεταξύ τους, καθώς και τις αιτίες τους. Απλούστατα, όλες είναι σκάρτες, όλες στηρίζονται στην καταπίεση, στη βία. Αλλά γι' αυτό θα μιλήσουμε αμέσως παρακάτω. Και δεύτερο: Μετατοπίζει, μ' αυτό τον τρόπο, όλη τη θεωρία της κατανομής από τον οικονομικό τομέα στον τομέα της ηθικής και του δικαίου, δηλαδή από το χώρο των βέβαιων υλικών γεγονότων στο χώρο των λίγο πολύ ασταθών γνωμών και αισθημάτων.

Συνεπώς, δε χρειάζεται πια να ερευνήσει ούτε να αποδείξει, αλλά μονάχα να απαγγείλει όσα θέλει. Μπορεί να έρθει με την απαίτηση ότι η κατανομή των προϊόντων της εργασίας δεν πρέπει να προσανατολιστεί στις πραγματικές τους αιτίες, αλλά σ' αυτό που φαίνεται ηθικό και δίκιο σ' αυτόν, τον κύριο Ντίρινγκ δηλαδή. Αυτό, όμως, που φαίνεται δίκιο στον κύριο Ντίρινγκ δεν είναι καθόλου αμετάβλητο. Επομένως, βρίσκεται μακριά από το να είναι μια γνήσια αλήθεια. Διότι αυτές, οι γνήσιες αλήθειες δηλαδή, «δεν μπορούν να μεταβληθούν καθόλου», σύμφωνα με τα λόγια του ίδιου του κυρίου Ντίρινγκ. Το 1868, ο κύριος Ντίρινγκ ισχυρίστηκε τα εξής *(Τα πεπρωμένα του κοινωνικού μου Υπομνήματος κλπ.)*:

> «σ' όλους τους ανώτερους πολιτισμούς έγκειται η τάση *να βάζουν όλο και εντονότερα τη σφραγίδα της ιδιοκτησίας*, και εδώ βρίσκεται η ουσία και το μέλλον της σύγχρονης εξέλιξης και όχι στη σύγχυση των δικαιωμάτων και των σφαιρών κυριαρχίας».

Και, παρακάτω, απλούστατα δεν μπόρεσε να καταλάβει:

> *«πώς μπορούν να συμβιβαστούν ποτέ η μεταβολή της μισθωτής εργασίας σ' ένα άλλο είδος βιοποριστικής απασχόλησης, με τους νόμους της ανθρώπινης φύσης και τη φυσικά αναγκαία σύσταση του κοινωνικού σώματος».*[74]

Επομένως, το 1868: Η ατομική ιδιοκτησία και η μισθωτή εργασία είναι αναγκαίες σύμφωνα με τη φύση και γι' αυτό και δίκαιες.

Το 1876[75]: Και οι δύο απορρέουν από τη βία και τη «ληστεία» και, γι' αυτό, είναι άδικες. Δεν μπορούμε να ξέρουμε καθόλου τι θα φανεί σε μερικά χρόνια ενδεχομένως ηθικό και δίκιο σε μια τόσο ορμητικά καλπάζουσα μεγαλοφυΐα. Γι' αυτό το λόγο, θα είναι οπωσδήποτε καλύτερο στη θεώρησή μας της κατανομής του πλούτου να τηρήσουμε τους πραγματικούς, αντικειμενικούς, οικονομικούς νόμους και όχι τη στιγμιαία, μεταβλητή, υποκειμενική αντίληψη του κυρίου Ντίρινγκ σχετικά με το δίκιο και το άδικο.

Αν σχετικά με την επερχόμενη ανατροπή του σημερινού τρόπου κατανομής των προϊόντων εργασίας μαζί με τις κραυγαλέες αντιθέσεις του της εξαθλίωσης και της αφθονίας, του λιμού και της κραιπάλης, δεν είχαμε άλλη βεβαιότητα από τη συνείδηση ότι ο τρόπος κατανομής αυτός είναι άδικος και ότι το δίκιο θα πρέπει, τέλος πάντων, κάποια στιγμή να νικήσει, τότε δε θα 'μασταν καθόλου καλά και θα περιμέναμε πολύ ακόμα.

Οι μυστικιστές του Μεσαίωνα, οι οποίοι ονειρεύονταν το επερχόμενο χιλιόχρονο βασίλειο, ήδη είχαν συνείδηση της αδικίας των ταξικών αντιθέσεων. Ο Τόμας Μίντσερ (Thomas Münzer), στο κατώφλι της νεότερης ιστορίας, πριν από τριακόσια πενήντα χρόνια, το διαλάλησε σ' όλο τον κόσμο. Στην αγγλική και στη γαλλική αστική επανάσταση, ίδια κραυγή αντηχεί και... χάνεται. Και αν, τώρα, η ίδια κραυγή υπέρ της κατάργησης των ταξικών αντιθέσεων και των ταξικών διαφορών, που μέχρι το 1830 δε συγκίνησε τις εργαζόμενες και πάσχουσες τάξεις, βρίσκει απήχηση σε εκατομμύρια ψυχές· αν, τώρα, συναρπάζει τη μία χώρα μετά την άλλη και, μάλιστα, με την ίδια σειρά και την ίδια ένταση, με την οποία αναπτύσσεται σε κάθε χώρα ξεχωριστά η μεγάλη βιομηχανία· αν, στη διάρκεια μιας ανθρώπινης ζωής, έχει αποκτήσει μια δύναμη, που μπορεί να αντιστέκεται σ' όλες τις αντίπαλες δυνάμεις και μπορεί να είναι βέβαιη για τη νίκη στο προσεχές μέλλον – πώς έγινε αυτό;

Από τη μια, επειδή η σύγχρονη μεγάλη βιομηχανία έχει δημιουργήσει ένα προλεταριάτο, μια τάξη, που για πρώτη φορά στην ιστορία μπορεί να εκφράσει το αίτημα της κατάργησης όχι της τάδε ή δείνα ξεχωριστής ταξικής οργάνωσης ή του τάδε ή δείνα ιδιαίτερου ταξικού προνομίου, αλλά των ίδιων των τάξεων, και που έχει

περιέλθει σε μια τέτοια κατάσταση που πρέπει να πραγματοποιήσει αυτό το αίτημα αλλιώς θα περιπέσει στην κατάσταση των Κινέζων κούληδων.

Η ίδια μεγάλη βιομηχανία, από την άλλη πλευρά, έχει δημιουργήσει με την αστική τάξη, μια τάξη, η οποία είναι ιδιοκτήτρια του μονοπωλίου όλων των εργαλείων της παραγωγής και των μέσων επιβίωσης, αλλά η οποία αποδείχνει, σε κάθε περίοδο αναστάτωσης και σε κάθε επακόλουθο κραχ, ότι έγινε ανίκανη να ελέγχει κι άλλο τις παραγωγικές δυνάμεις που ξεφεύγουν πια από την εξουσία της. Μια τάξη, κάτω από την ηγεσία της οποίας η κοινωνία τρέχει στην καταστροφή της όπως μια ατμομηχανή, που ο μηχανοδηγός της δεν έχει πια τη δύναμη να ανοίξει την κολλημένη βαλβίδα της εγκατάστασης εξάτμισής της.

Με άλλα λόγια: Η αιτία είναι ότι και οι παραγωγικές δυνάμεις, που έχουν δημιουργηθεί από το σύγχρονο καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, αλλά και το σύστημα της κατανομής των αγαθών, που έχει δημιουργηθεί απ' αυτό τον τρόπο, περιέρχονται σε οξεία αντίφαση με τον ίδιο εκείνο τρόπο παραγωγής και, μάλιστα, σε τέτοιο βαθμό, που πρέπει να πραγματοποιηθεί μια ανατροπή του τρόπου παραγωγής και κατανομής, η οποία θα παραμερίσει όλες τις ταξικές διαφορές, αν δε θέλουμε να καταποντιστεί όλη η σύγχρονη κοινωνία. Σ' αυτό το χειροπιαστό, υλικό γεγονός, που επιβάλλεται με ακαταμάχητη αναγκαιότητα και με περισσότερο ή λιγότερο σαφή μορφή στα μυαλά των εκμεταλλευμένων προλετάριων –σ' αυτό το γεγονός και όχι στις αντιλήψεις περί δίκαιου και αδίκου του ενός ή του άλλου ερημοσπίτη– στηρίζεται η βεβαιότητα της νίκης του σύγχρονου σοσιαλισμού.

II. Θεωρία της βίας

> «Η σχέση της γενικής πολιτικής προς τις μορφές του οικονομικού δικαίου καθορίζεται στο σύστημά μου με τέτοια αποφασιστικότητα και, ταυτόχρονα, με τέτοια ιδιαιτερότητα, που δεν είναι περιττό να αναφερθούμε ειδικά σ' αυτή για να διευκολυνθεί η μελέτη. Η διαμόρφωση των *πολιτικών* σχέσεων είναι το *ιστορικά* βασικό *θεμελιώδες* και οι *οικονομικές* εξαρτήσεις δεν είναι παρά το *αποτέλεσμα* ή η ειδική περίπτωση και γι' αυτό πάντα προκύπτουν *γεγονότα δεύτερης τάξης*.
>
> Ορισμένα από τα νεότερα σοσιαλιστικά συστήματα καθιστούν κατευθυντήρια αρχή την απατηλή επίφαση μιας τελείως αντίστροφης σχέσης: Λένε, δηλαδή, ότι οι πολιτικοί σχηματισμοί δημιουργούνται κατά κάποιο τρόπο από τις οικονομικές συνθήκες. Φυσικά, οι δεύτερης τάξης επιπτώσεις αυτές υπάρχουν και τις διαπιστώνουμε με το παραπάνω στην εποχή μας· *το πρωταρχικό, όμως, πρέπει να αναζητηθεί στην άμεση πολιτική εξουσία* και όχι πρώτα σε κάποια έμμεση οικονομική δύναμη.»

Τα ίδια πράγματα βρίσκουμε σ' ένα άλλο σημείο, όπου ο κύριος Ντίρινγκ

> «ξεκινάει από την άποψη ότι οι πολιτικές συνθήκες είναι η αποφασιστική αιτία της οικονομικής κατάστασης και ότι η αντίστροφη σχέση δεν είναι παρά μια αντεπίδραση δεύτερης τάξης... όσοι δεν κάνουν τους πολιτικούς θεσμούς αφετηρία καθεαυτή, αλλά αποκλειστικά τούς χρησιμοποιούν σαν *μέσα για τη διατροφή*, έχουν μέσα τους κρυμμένο ένα κομμάτι αντίδρασης κι ας φαίνονται ριζοσπάστες σοσιαλιστές και επαναστάτες».

Αυτή *είναι η θεωρία του κυρίου Ντίρινγκ.* Απλώς τη φτιάχνει εδώ, καθώς και σε πολλά άλλα σημεία, σαν διάταγμα. Πουθενά στα τρία ογκώδη βιβλία δε γίνεται λόγος έστω και για την παραμικρή προσπάθεια απόδειξης ή και αντίκρουσης της αντίθετης άποψης. Ακόμα αν τα τεκμήρια ήταν τόσο φτηνά όσο και τα βατόμουρα, ο κύριος Ντίρινγκ πάλι δε θα μας έδινε αποδείξεις. Αφού η υπόθεση έχει αποδειχτεί ήδη με το περιβόητο προπατορικό αμάρτημα, όταν ο Ροβινσώνας υποδούλωσε τον Παρασκευά. Ήταν μια πράξη βίας, άρα ήταν πολιτική πράξη. Και, επειδή η υποδούλωση αυτή αποτελεί την αφετηρία και το θεμελιακό γεγονός όλης της μέχρι τώρα ιστορίας και της μπολιάζει το προπατορικό αμάρτημα με τέτοιο τρόπο, ώστε να απαλυνθεί μονάχα στις μετέπειτα περιόδους και να μεταβληθεί στις «πιο έμμεσες οικονομικές μορφές εξάρτησης». Επειδή επίσης όλη η «βίαιη ιδιοκτησία», που ισχύει μέχρι τώρα, στηριζόταν σ' αυτή την πρωταρχική υποδούλωση, είναι φανερό ότι όλα τα οικονομικά φαινόμενα εξηγούνται από πολιτικές αιτίες, δηλαδή από τη βία. Και σ' όποιον δεν αρέσει αυτό, αυτός είναι ένας συγκαλυμμένος αντιδραστικός.

Ας παρατηρήσουμε, πρώτα, ότι πρέπει να είναι κανείς ερωτευμένος με τον εαυτό του, τουλάχιστον όσο ο κύριος Ντίρινγκ, για να περνάει την άποψη αυτή για όσο «ιδιαίτερη» δεν είναι καθόλου. Η αντίληψη ότι οι πολιτικοί αρχηγοί και η δράση του κράτους είναι το αποφασιστικό στοιχείο στην ιστορία, είναι τόσο παλαιά όσο και η ίδια η ιστοριογραφία και αποτελεί την κύρια αιτία του γεγονότος ότι τόσο λίγα πράγματα μας έμειναν σχετικά με την εξέλιξη των λαών, η οποία συντελείται σιωπηλά μέσα στα πλαίσια αυτής της θορυβώδους παρουσίασης και είναι η πραγματική δύναμη ώθησης. Η άποψη αυτή κυριάρχησε σ' όλη την παρελθούσα ιστορική αντίληψη και έλαβε το πρώτο πλήγμα από τους Γάλλους αστούς ιστοριογράφους της εποχής της Παλινόρθωσης.[76] Το μόνο «ιδιαίτερο» εδώ είναι ότι ο κύριος Ντίρινγκ, για άλλη μια φορά, δε γνωρίζει τίποτα για όλα αυτά.

Παρακάτω: Ας παραδεχτούμε, για μια στιγμή, ότι ο κύριος Ντίρινγκ έχει δίκιο όταν λέει ότι όλη η μέχρι τώρα ιστορία ανάγεται στην υποδούλωση του ανθρώπου από τον άνθρωπο. Δε φτάσαμε,

ωστόσο, καθόλου ακόμα στην ουσία της υπόθεσης μ' αυτό τον τρόπο. Εδώ μπαίνει, πρώτα-πρώτα, το ερώτημα: Τι έκανε τον Ροβινσώνα να υποδουλώσει τον Παρασκευά; Απλώς γιατί του άρεσε; Μα καθόλου. Αντιθέτως, βλέπουμε ότι ο Παρασκευάς «πιέζεται σαν δούλος ή απλό εργαλείο στην *οικονομική* υπηρεσία και συντηρείται κιόλας μονάχα σαν εργαλείο». Ο Ροβινσώνας υποδούλωσε τον Παρασκευά μόνο για να δουλέψει ο Παρασκευάς προς όφελος του Ροβινσώνα. Και πώς ο Ροβινσώνας μπορεί να βγάλει όφελος για τον εαυτό του από την εργασία του Παρασκευά; Μόνο εφόσον ο Παρασκευάς παράγει με την εργασία του περισσότερα μέσα για τη διαβίωση απ' ό,τι πρέπει να του δώσει ο Ροβινσώνας για να μείνει ο Παρασκευάς ικανός για εργασία. Επομένως, ο Ροβινσώνας –αντίθετα με τις ρητές προδιαγραφές του κυρίου Ντίρινγκ– «δεν έκανε σημείο εκκίνησης τον πολιτικό σχηματισμό για χάρη του εαυτού του» μέσω της υποδούλωσης του Παρασκευά, «αλλά το μεταχειρίστηκε αποκλειστικά *σαν μέσο με σκοπό τη διατροφή*» και ας δει μόνος του πώς θα τα βγάλει πέρα με τον κύριο και αφέντη του Ντίρινγκ.

Το παιδιάστικο παράδειγμα, επομένως, το οποίο σοφίστηκε ο κύριος Ντίρινγκ μόνος του για να αποδείξει ότι η βία είναι το «ιστορικά βασικό», αποδείχνει ότι η βία είναι μόνο το μέσο, ενώ το οικονομικό όφελος είναι ο σκοπός. Όσο πιο «βασικός» είναι ο σκοπός από το μέσο για την επίτευξή του τόσο πιο βασική είναι στην ιστορία η οικονομική πλευρά των συνθηκών σε σχέση με την πολιτική πλευρά. Επομένως, το παράδειγμα αποδείχνει ακριβώς το αντίθετο απ' αυτό που πρέπει να αποδείξει. Και όπως γίνεται στην περίπτωση του Ροβινσώνα και του Παρασκευά, έτσι γινόταν σ' όλες τις μέχρι τώρα περιπτώσεις κυριαρχίας και δουλείας.

Η υποδούλωση ήταν πάντα το «μέσο με σκοπό τη διατροφή», για να χρησιμοποιήσουμε τον κομψό τρόπο έκφρασης του κυρίου Ντίρινγκ (η διατροφή με την ευρύτερη δυνατή έννοια), ποτέ και πουθενά, όμως, ένας πολιτικός σχηματισμός, που εισήχθηκε «για τον εαυτό του». Πρέπει να είσαι ένας κύριος Ντίρινγκ για να νομίζεις ότι οι φόροι σ' ένα κράτος δεν είναι παρά «επιπτώσεις δεύτερης τάξης», ότι ο σημερινός πολιτικός σχηματισμός της κυρίαρχης

αστικής τάξης και του κυριαρχούμενου προλεταριάτου υπάρχει «για τον εαυτό του» και όχι με «σκοπό τη διατροφή» του κυρίαρχου αστού, δηλαδή το κέρδος και τη συσσώρευση κεφαλαίου.

Ας επιστρέψουμε, ωστόσο, στους δύο άντρες μας. Ο Ροβινσώνας, «με το σπαθί στο χέρι», κάνει τον Παρασκευά δούλο του. Για να το καταφέρει αυτό, όμως, ο Ροβινσώνας χρειάζεται κάτι άλλο εκτός από το σπαθί. Δεν αρκεί για τον καθένα ένας σκλάβος. Για να μπορέσεις να αξιοποιήσεις έναν τέτοιο σκλάβο, πρέπει να διαθέτεις δύο πράγματα: Πρώτον, τα εργαλεία και τα αντικείμενα για την εργασία του σκλάβου και, δεύτερο, τα μέσα για την πενιχρή του συντήρηση. Συνεπώς, προτού γίνει δυνατή η δουλεία, πρέπει να έχει επιτευχθεί ήδη μια ορισμένη βαθμίδα στην παραγωγή και πρέπει να έχει δημιουργηθεί κάποιος βαθμός ανισότητας στην κατανομή.

Για να γίνει η εργασία των δούλων ο κυρίαρχος τρόπος παραγωγής μιας ολόκληρης κοινωνίας, χρειάζεται μια ακόμα πολύ μεγαλύτερη αύξηση της παραγωγής, του εμπορίου και της συσσώρευσης πλούτου. Στην παλαιά, πρωτόγονη κοινότητα με κοινοκτημοσύνη της γης, η δουλεία είτε δεν υπάρχει καθόλου είτε παίζει μόνο έναν πολύ υποδεέστερο ρόλο. Το ίδιο και στην αρχικά αγροτική πόλη Ρώμη. Όταν, όμως, η Ρώμη έγινε «κοσμούπολις» και η ιταλική ιδιοκτησία της γης ερχόταν όλο και περισσότερο στα χέρια μιας ολιγάριθμης τάξης απίθανα πλούσιων ιδιοκτητών, ο αγροτικός πληθυσμός παραγκωνίστηκε από έναν πληθυσμό σκλάβων. Για να αυξηθεί την εποχή των Περσικών Πολέμων ο αριθμός των σκλάβων, που ανήλθε στην Κόρινθο στους 460.000, στην Αίγινα στους 470.000 και κατά κεφαλήν του ελεύθερου πληθυσμού υπήρχαν δέκα σκλάβοι[77], χρειάστηκε κάτι παραπάνω από «βία». Χρειάστηκε και μια υψηλά αναπτυγμένη βιοτεχνία και χειροτεχνία, καθώς και η εξάπλωση του εμπορίου. Η δουλεία στις ΗΠΑ στηριζόταν πολύ λιγότερο στη βία παρά στην αγγλική βιομηχανία βαμβακιού. Στις περιοχές, στις οποίες δεν καλλιεργούνταν βαμβάκι, ή στις οποίες δε διέτρεφαν, όπως στις συνοριακές πολιτείες, σκλάβους για τις βαμβακοπολιτείες, έσβησε από μόνη της, χωρίς χρήση βίας, αλλά απλώς γιατί δεν απέδιδε.

Αν, λοιπόν, ο κύριος Ντίρινγκ αποκαλεί τη σημερινή ιδιοκτησία ιδιοκτησία της βίας και τη χαρακτηρίζει

> «μορφή κυριαρχίας, η οποία *έχει σαν βάση* όχι απλώς τον αποκλεισμό του συνανθρώπου από τη χρήση των φυσικών μέσων για την ύπαρξη, αλλά και την υποδούλωση –κι αυτό είναι ακόμα πολύ πιο σημαντικό– του ανθρώπου»,

τότε αναποδογυρίζει όλη τη σχέση.

Η υποδούλωση του ανθρώπου, σ' όλες τις μορφές της, προϋποθέτει το να διαθέτει ο υποδουλωτής τα μέσα εργασίας, με τα οποία μπορεί μόνο αυτός να αξιοποιήσει τον υποδουλωμένο. Στην περίπτωση της δουλείας, προϋποθέτει επιπλέον να διαθέτει τα μέσα διατροφής, με τα οποία μόνο αυτός μπορεί να κρατήσει το σκλάβο στη ζωή. Επομένως, σε όλες τις περιπτώσεις, πρέπει να διαθέτει ήδη μια κάποια περιουσία, που ξεπερνάει το μέσον όρο. Πώς δημιουργήθηκε αυτή; Οπωσδήποτε είναι σαφές ότι μπορεί να έχει αποκτηθεί με ληστεία, συνεπώς να στηρίζεται στη *βία*, αλλά δεν είναι καθόλου απαραίτητο αυτό. Μπορεί να έχει αποκτηθεί με την εργασία, την κλεψιά, το εμπόριο, την απάτη. Ούτως ή άλλως, πρέπει να έχει δημιουργηθεί με την εργασία, προτού να μπορέσει να κλαπεί. Στην ιστορία, η ατομική ιδιοκτησία, ούτως ή άλλως, δεν εμφανίζεται καθόλου σαν αποτέλεσμα ληστείας και βίας. Αντίθετα. Ήδη υπάρχει στην πανάρχαια, πρωτόγονη κοινότητα όλων των πολιτισμένων λαών, έστω και περιορισμένη σε συγκεκριμένα αντικείμενα. Αναπτύσσεται ήδη μέσα σ' αυτή την κοινότητα, πρώτα στην ανταλλαγή με ξένους, με τη μορφή εμπορευμάτων. Όσο περισσότερο τα προϊόντα της κοινότητας παίρνουν τη μορφή εμπορεύματος, δηλαδή, όσο λιγότερο παράγονται για την κατανάλωση του ίδιου του παραγωγού και όσο περισσότερο παράγονται για την ανταλλαγή, όσο περισσότερο η ανταλλαγή παραγκωνίζει και μέσα στην κοινότητα τον αρχικό, φυσικό καταμερισμό εργασίας, τόσο πιο άνιση γίνεται η περιουσία των ξεχωριστών μελών της κοινότητας, τόσο βαθύτερα υπονομεύεται η παλαιά κοινοκτημοσύνη, τόσο πιο γρήγορα η κοινότητα διαλύεται και μετατρέπεται σε χωριό αγροτών μικροκτη-

ματιών. Ούτε ο ανατολίτικος δεσποτισμός ούτε η εναλλασσόμενη κυριαρχία των κατακτητικών νομαδικών λαών δεν μπόρεσαν επί ολόκληρες χιλιετίες να αλλάξουν τίποτα σ' αυτές τις παλαιές κοινότητες, αλλά η βαθμιαία καταστροφή της φυσικής οικιακής βιοτεχνίας τους από τον ανταγωνισμό των προϊόντων της μεγάλης βιομηχανίας τις διαλύει όλο και περισσότερο. Ούτε λόγος για βία, όπως και στην περίπτωση του καταμερισμού που γίνεται ακόμη και σήμερα, της από κοινού ιδιοκτησίας των γαιών των «αγροκτημάτων» στις όχθες του Μοζέλα και στο Χόχβαλντ. Ίσα-ίσα, οι αγρότες το βρίσκουν πιο συμφέρον να αντικατασταθεί η κοινοκτημοσύνη από την ατομική ιδιοκτησία στα χωράφια.[78] Ακόμα κι η διαμόρφωση μιας φυσικής αριστοκρατίας, όπως δημιουργήθηκε στους Κέλτες, στους αρχαίους Γερμανούς, καθώς και στην περιοχή των πέντε ποταμιών της Ινδίας πάνω στη βάση της κοινοκτημοσύνης της γης, δε στηρίζεται αρχικά καθόλου στη βία, αλλά στην ελεύθερη θέληση και στα έθιμα. Παντού, όπου σχηματίζεται η ατομική ιδιοκτησία, αυτό συμβαίνει σαν συνέπεια αλλαγμένων σχέσεων παραγωγής και ανταλλαγής, προς το συμφέρον της αύξησης της παραγωγής και της προώθησης της κυκλοφορίας: συνεπώς, τα αίτια είναι οικονομικά. Η βία δεν παίζει κανένα ρόλο εδώ. Είναι σαφές ότι, για να μπορέσει ο ληστής να *ιδιοποιηθεί* ξένα αγαθά, πρέπει ήδη να υπάρχει ο θεσμός της ατομικής ιδιοκτησίας. Η βία, επομένως, μπορεί μεν να αλλάξει τον ιδιοκτήτη, αλλά δεν μπορεί να δημιουργήσει την ατομική ιδιοκτησία καθεαυτή. Αλλά και για να εξηγήσουμε την «υποδούλωση του ανθρώπου» με την πιο σύγχρονη μορφή της, τη μισθωτή εργασία, δε μας χρειάζονται ούτε η βία ούτε η ιδιοκτησία, που στηρίζεται στη βία. Ήδη αναφέραμε ποιο ρόλο παίζει η μετατροπή των προϊόντων εργασίας σε εμπορεύματα, η παραγωγή τους όχι για την ατομική κατανάλωση αλλά για την ανταλλαγή, στη διάλυση της παλαιάς κοινότητας, επομένως στην άμεση ή έμμεση γενίκευση της ατομικής ιδιοκτησίας. Ο Μαρξ, όμως, στο *Κεφάλαιο* κατέστησε ηλίου φαεινότερον –και ο κύριος Ντίρινγκ δεν αναφέρεται ούτε στο απειροελάχιστο σ' αυτό– ότι, σε μια ορισμένη βαθμίδα ανάπτυξης, η εμπορευματική παραγωγή μετατρέπεται σε καπιταλιστική παραγωγή και ότι, στη βαθμίδα αυτή, «ο νόμος της ιδιοποίη-

σης ή νόμος της ατομικής ιδιοκτησίας, που στηρίζεται στην παραγωγή και την κυκλοφορία των εμπορευμάτων, μετατρέπεται στο αντίθετό του λόγω της δικής του, εσωτερικής, αναπόφευκτης διαλεκτικής: Η ανταλλαγή ισοδύναμων αγαθών, η οποία εμφανιζόταν σαν η αρχική ενέργεια, έχει αλλάξει πορεία με τέτοιο τρόπο, ώστε μόνο φαινομενικά γίνεται ανταλλαγή:

Πρώτα, γιατί το μέρος του κεφαλαίου, το οποίο ανταλλάσσεται με την εργατική δύναμη, αποτελεί το ίδιο μονάχα ένα μέρος του ξένου προϊόντος εργασίας, που έγινε αντικείμενο ιδιοποίησης άνευ ισοδύναμου αγαθού. Δεύτερον, δεν το αντικαθιστά απλώς ο παραγωγός του, ο εργάτης, αλλά πρέπει να αντικατασταθεί με νέο επιπρόσθετο προϊόν» (περίσσευμα) «...Αρχικά, μας φάνηκε ότι η ιδιοκτησία στηρίζεται στην προσωπική εργασία... Τώρα, η ιδιοκτησία εμφανίζεται» (στο τέλος της κατά Μαρξ εξέλιξης) «από την πλευρά του καπιταλιστή σαν το δικαίωμα να ιδιοποιηθεί ξένη, απλήρωτη εργασία και από την πλευρά του εργάτη σαν δυνατότητα να ιδιοποιηθεί το δικό του προϊόν. Ο διαχωρισμός ανάμεσα στην ιδιοκτησία και την εργασία γίνεται η αναγκαία συνέπεια ενός νόμου, ο οποίος ξεκινούσε φαινομενικά από την ταύτισή τους».

Με άλλα λόγια: Ακόμα κι αν αποκλείσουμε τη δυνατότητα κάθε ληστείας, κάθε πράξης βίας και κάθε απάτης· ακόμα αν παραδεχτούμε ότι όλη η ατομική ιδιοκτησία στηρίζεται αρχικά στην προσωπική εργασία του ιδιοκτήτη και ότι από εκεί και πέρα μόνο ίσες αξίες θα ανταλλάσσονται με ίσες αξίες, τότε πάλι θα καταλήγαμε αναγκαστικά, με την περαιτέρω ανάπτυξη της παραγωγής και της ανταλλαγής, στο σημερινό καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, στη μονοπωλιοποίηση των μέσων παραγωγής και διαβίωσης στα χέρια της μίας ολιγάριθμης τάξης και στον υποβιβασμό της άλλης τάξης, που αποτελεί την τεράστια πλειοψηφία, σε ακτήμονες προλετάριους· θα καταλήγαμε πάλι στην περιοδική εναλλαγή της ιλιγγιώδους παραγωγής και της εμπορικής κρίσης, καθώς και στην όλη σημερινή αναρχία της παραγωγής. Η όλη πορεία έχει εξηγηθεί από καθαρά οικονομικά αίτια, χωρίς να χρειαζόταν ούτε μια φορά η ληστεία, η βία, το κράτος ή οποιαδήποτε πολιτική ανάμιξη. Η «ιδιοκτησία που στηρίζεται στη βία» αποδείχνεται και εδώ απλώς σαν μια φράση γε-

μάτη κομπασμό, η οποία καλείται να συγκαλύψει την έλλειψη κατανόησης της πραγματικής πορείας των πραγμάτων. Η ιστορία αυτής της πορείας είναι η ιστορία της εξέλιξης της αστικής τάξης. Αν οι «πολιτικές καταστάσεις είναι η καθοριστική αιτία της κατάστασης της οικονομίας», τότε η σύγχρονη αστική τάξη δεν πρέπει να έχει αναπτυχθεί στην πάλη με το φεουδαρχισμό, αλλά πρέπει να ήταν το παιδί που αναπτύχθηκε εθελοντικά στους κόλπους του. Ο καθένας γνωρίζει ότι έγινε το αντίθετο. Η αστική τάξη ήταν αρχικά υποχρεωμένη να πληρώνει φόρους στην κυρίαρχη φεουδαρχική αριστοκρατία, ήταν μια καταπιεσμένη τάξη που στρατολογούνταν ανάμεσα σε υποτελείς και δουλοπάροικους κάθε είδους, που κατάκτησε, σε αδιάκοπη πάλη με την αριστοκρατία, το ένα μετά το άλλο οχυρό της εξουσίας και, τελικά, κατάκτησε την κυριαρχία από την αριστοκρατία στις πιο αναπτυγμένες χώρες· στη Γαλλία, ανατρέποντας άμεσα την αριστοκρατία· στην Αγγλία, αστικοποιώντας όλο και περισσότερο την αριστοκρατία και ενσωματώνοντάς την σαν δική της διακοσμητική κορυφή· και πώς το κατάφερε αυτό; Απλώς με την αλλαγή της «οικονομικής κατάστασης», την οποία ακολούθησε, νωρίτερα ή αργότερα, εθελοντικά ή με πάλη, μια αλλαγή των πολιτικών καταστάσεων. Η πάλη της αστικής τάξης ενάντια στη φεουδαρχική αριστοκρατία είναι η πάλη της πόλης ενάντια στην ύπαιθρο, της βιομηχανίας ενάντια στη γαιοκτησία, της χρηματικής οικονομίας ενάντια στη φυσική οικονομία και τα καθοριστικά όπλα των αστών στην πάλη αυτή ήταν τα *οικονομικά* μέσα, τα οποία όλο και αυξάνονταν με την ανάπτυξη της βιομηχανίας, αρχικά χειρωνακτικής που, αργότερα, εξελίσσεται σε μανιφακτούρα, καθώς και με την εξάπλωση του εμπορίου.

Σ' όλη τη διάρκεια αυτής της πάλης, η πολιτική εξουσία βρισκόταν στο πλευρό της αριστοκρατίας, εξαιρουμένης μιας περιόδου, στην οποία η βασιλική εξουσία χρησιμοποίησε την αστική τάξη ενάντια στην αριστοκρατία για να συγκρατήσει τη μία τάξη με την άλλη. Όμως, από τη στιγμή που η αστική τάξη, που εξακολουθούσε να είναι, από πολιτική άποψη, χωρίς δύναμη, άρχισε να γίνεται επικίνδυνη χάρη στην αυξανόμενη οικονομική της δύναμη, οι βασιλιάδες συμμάχησαν πάλι με την αριστοκρατία, προξενώντας, έτσι,

την επανάσταση της αστικής τάξης πρώτα στην Αγγλία, έπειτα και στη Γαλλία. Οι «πολιτικές καταστάσεις» στη Γαλλία είχαν μείνει αμετάβλητες, ενώ η «οικονομική κατάσταση» είχε αναπτυχθεί υπερβολικά για να μπορέσει να συγκρατηθεί. Σύμφωνα με τις πολιτικές συνθήκες, η αριστοκρατία ήταν το παν, ο αστός δεν ήταν τίποτα. Σύμφωνα με την κοινωνική κατάσταση, όμως, οι αστοί ήταν τώρα πια η πιο σημαντική τάξη στο κράτος, ενώ η αριστοκρατία είχε χάσει όλες τις κοινωνικές της λειτουργίες, και μονάχα εξακολουθούσε να εισπράττει με τη μορφή προσόδων τα χρήματα αυτών των χαμένων λειτουργιών. Δεν έφτανε, όμως, αυτό: Η αστική τάξη, σε όλη την παραγωγή της, είχε μείνει στο στενό κορσέ των φεουδαρχικών πολιτικών θεσμών του Μεσαίωνα, τους οποίους είχε ξεπεράσει από καιρό αυτή η παραγωγή, όχι μόνο η μανιφακτούρα, αλλά ακόμα και η χειροτεχνία: Ήταν τα χίλια δυο προνόμια και οι τοπικοί και επαρχιακοί τελωνειακοί φραγμοί, που είχαν γίνει σωστή ενόχληση και αλυσίδες για την παραγωγή. Η επανάσταση της αστικής τάξης έθεσε τέρμα σ' αυτά. Όχι, όμως, προσαρμόζοντας σύμφωνα με το αξίωμα του κυρίου Ντίρινγκ την οικονομική κατάσταση στις πολιτικές καταστάσεις –αυτό ακριβώς προσπάθησαν μάταια τόσα χρόνια η αριστοκρατία και οι βασιλιάδες– αλλά, αντίστροφα, πετώντας στην μπάντα τα παλαιά, σάπια πολιτικά κουρέλια και δημιουργώντας πολιτικές συνθήκες, μέσα στις οποίες μπόρεσε να υπάρχει και να αναπτυχθεί η νέα «οικονομική κατάσταση». Και αναπτύχθηκε λαμπρά σ' αυτή την ταιριαστή γι' αυτή πολιτική και νομική ατμόσφαιρα, τόσο λαμπρά που η αστική τάξη δεν απέχει πια πολύ από τη θέση, την οποία καταλάμβανε η αριστοκρατία το 1780: Γίνεται όλο και περισσότερο όχι μόνο κοινωνικά περιττή, αλλά και ένα κοινωνικό εμπόδιο. Αποχωρεί όλο και περισσότερο από την παραγωγική διαδικασία και γίνεται όλο και περισσότερο, όπως τότε και η αριστοκρατία, μια τάξη, που δεν κάνει τίποτα παρά εισπράττει εισόδημα. Την ανατροπή της θέσης της και τη δημιουργία μιας νέας τάξης, του προλεταριάτου, την κατάφερε χωρίς τη χρήση καμιάς βίας, αλλά με καθαρά οικονομικό τρόπο. Κάτι παραπάνω, μάλιστα. Δεν ήθελε καθόλου αυτό το αποτέλεσμα των δικών της ενεργειών. Αντίθετα, επιβλήθηκε με ακαταμάχητη βία ενάντια στη θέληση και

την πρόθεσή της. Οι δικές της παραγωγικές δυνάμεις ξέφυγαν από τον έλεγχό της και σπρώχνουν, σαν με φυσική αναγκαιότητα, όλη την αστική κοινωνία στον αφανισμό ή στην ανατροπή. Και αν τώρα οι αστοί επικαλούνται τη βία για να προφυλάξουν την καταρρέουσα «οικονομική κατάσταση» από το κλατάρισμα, το μόνο που αποδείχνουν μ' αυτό τον τρόπο, είναι ότι γελιόνται με τον ίδιο τρόπο όπως και ο κύριος Ντίρινγκ, νομίζοντας ότι «οι πολιτικές συνθήκες είναι η αποφασιστική αιτία της οικονομικής κατάστασης». Ότι φαντάζονται, εντελώς όπως και ο κύριος Ντίρινγκ, ότι θα μπορούσαν να αλλάξουν με το «πρωταρχικό», με «την άμεση πολιτική βία» αυτά τα «γεγονότα δεύτερης τάξης» –την οικονομική κατάσταση– καθώς και την αναπότρεπτη εξέλιξή της και ότι θα μπορούσαν, συνεπώς, να διώξουν από τον κόσμο με τα κανόνια του Κρουπ (Krupp) και τα όπλα του Μάουζερ (Mauser) τις οικονομικές επιπτώσεις της ατμομηχανής και των σύγχρονων μηχανών, που τις κινεί η ατμομηχανή, καθώς και τις επιστήμες του παγκόσμιου εμπορίου και της σημερινής τραπεζικής και πιστωτικής ανάπτυξης.

III. Θεωρία της βίας
(συνέχεια)

Εντούτοις, ας δούμε αυτή την παντοδύναμη «βία» του κυρίου Ντίρινγκ από πιο κοντά. Ο Ροβινσώνας υποδουλώνει τον Παρασκευά «με ξίφος στο χέρι». Πού το βρήκε το ξίφος; Ακόμα και στα φανταστικά νησιά των Ροβινσώνων, τα ξίφη, ως τώρα, δε φυτρώνουν στα δέντρα και ο κύριος Ντίρινγκ δε μας απαντάει καθόλου στο ερώτημα αυτό. Όπως ακριβώς ο Ροβινσώνας μπόρεσε να προμηθευτεί ένα ξίφος, έτσι μπορούμε να αποδεχτούμε ότι ο Παρασκευάς θα εμφανιστεί ένα ωραίο πρωινό μ' ένα γεμάτο πιστόλι στο χέρι, και τότε όλη η σχέση «βίας» αντιστρέφεται: Ο Παρασκευάς διατάζει και ο Ροβινσώνας πρέπει να ξεθεωθεί στη δουλειά. Ζητάμε συγγνώμη από τον αναγνώστη που επανερχόμαστε με τόση συνέπεια στην ιστορία του Ροβινσώνα και του Παρασκευά, που ανήκει

κανονικά στο παιδικό δωμάτιο και όχι στην επιστήμη, αλλά τι να κάνουμε; Είμαστε αναγκασμένοι να εφαρμόσουμε ευσυνείδητα την αξιωματική μέθοδο του κυρίου Ντίρινγκ, και δε φταίμε εμείς αν αυτό σημαίνει ότι πρέπει να κινούμαστε συνεχώς στον τομέα της καθαρής παιδικότητας. Επομένως, το πιστόλι νικάει το ξίφος και έτσι θα πρέπει να γίνει κατανοητό ακόμα και στον πιο παιδαριώδη υποστηρικτή αξιωμάτων, ότι η βία δεν είναι απλώς και μόνο πράξη βούλησης, αλλά ότι απαιτεί πραγματικότατες προϋποθέσεις για την πραγματοποίησή της, δηλαδή εργαλεία, από τα οποία τα πιο τέλεια νικούν τα λιγότερο τέλεια· ότι επιπλέον, τα εργαλεία αυτά πρέπει να έχουν παραχθεί και, λέγοντας αυτό, είναι σαν να λέμε, ταυτόχρονα, ότι ο παραγωγός πιο τέλειων εργαλείων βίας, κοινώς όπλων, νικάει τον παραγωγό των λιγότερο τέλειων εργαλείων βίας και ότι, με μια λέξη, η νίκη της βίας στηρίζεται στην παραγωγή όπλων και αυτή πάλι στην παραγωγή γενικά, δηλαδή στην «οικονομική δύναμη», στην «οικονομική κατάσταση», στα *υλικά* μέσα, τα οποία βρίσκονται στη διάθεση της βίας.

Η βία σήμερα είναι ακριβώς ο στρατός και ο πολεμικός στόλος και οι δύο στοιχίζουν «τα μαλλιά της κεφαλής μας», όπως γνωρίζουμε όλοι προς ζημία μας. Η βία, όμως, δεν μπορεί να φτιάξει χρήμα, αλλά το πολύ μπορεί να αρπάξει ήδη φτιαγμένο χρήμα, και ούτε αυτό μας είναι και πολύ χρήσιμο, όπως μάθαμε, επίσης προς ζημία μας, με τα γαλλικά δισεκατομμύρια.[79]

Επομένως, το χρήμα, τελικά, πρέπει να μας παρασχεθεί μέσω της οικονομικής παραγωγής. Δηλαδή, η βία καθορίζεται πάλι από την κατάσταση της οικονομίας, η οποία της παρέχει τα μέσα για τον εξοπλισμό και τη διατήρηση των εργαλείων της. Δε φτάνει, όμως, αυτό. Τίποτα δεν εξαρτάται περισσότερο από τις οικονομικές προϋποθέσεις από το στρατό και το στόλο. Εξοπλισμός, σύνθεση, οργάνωση, τακτική και στρατηγική εξαρτώνται, προπαντός, από την εκάστοτε βαθμίδα της παραγωγής και τις συγκοινωνίες. Δε λειτούργησε εδώ ανατρεπτικά η «ελεύθερη δημιουργία του μυαλού» μεγαλοφυών στρατάρχών, αλλά η εφεύρεση καλύτερων όπλων, καθώς και η αλλαγή στο στρατιωτικό, το ανθρώπινο υλικό. Η επίδραση των μεγαλοφυών στρατάρχών περιορίζεται, στην καλύτερη

περίπτωση, στο να προσαρμόζει τον τρόπο, με τον οποίο διεξάγεται η μάχη, στα νέα όπλα και τους καινούργιους πολεμιστές.*

Στις αρχές του 14ου αιώνα, η πυρίτιδα ήρθε από τους Άραβες στα χέρια των Δυτικοευρωπαίων και ανέτρεψε όλη την τέχνη του πολέμου, όπως ξέρει κάθε παιδί σχολικής ηλικίας. Όμως, η εισαγωγή της πυρίτιδας και των πυροβόλων όπλων δεν ήταν καθόλου πράξη βίας, αλλά βιομηχανική, δηλαδή οικονομική πρόοδος. Η βιομηχανία παραμένει βιομηχανία, είτε στρέφεται στην παραγωγή αντικειμένων είτε στρέφεται στην καταστροφή τους. Η εισαγωγή των πυροβόλων όπλων επέδρασε ανατρεπτικά όχι μόνο στην ίδια την τέχνη του πολέμου, αλλά και στις πολιτικές σχέσεις κυριαρχίας και δουλείας. Για την απόκτηση πυρίτιδας και πυροβόλων όπλων, χρειαζόταν βιομηχανία και χρήμα, που και τα δύο τα είχαν οι αστοί των πόλεων. Γι' αυτό το λόγο, τα πυροβόλα όπλα ήταν ευθύς εξαρχής όπλα των πόλεων, καθώς και της ανερχόμενης μοναρχίας, που στηριζόταν στις πόλεις, ενάντια στη φεουδαρχική αριστοκρατία. Τα ως τότε απροσπέλαστα πέτρινα τείχη των πύργων των ευγενών υπόκυψαν στα κανόνια των αστών, οι σφαίρες των αστικών αρκεβουζίων διαπερνούσαν τους σιδερένιους θώρακες των ιπποτών. Μαζί με το σιδηρόφρακτο ιππικό των ευγενών, κατάρρευσε και η κυριαρχία τους. Με την ανάπτυξη της αστικής τάξης, το πεζικό και το πυροβολικό έγιναν όλο και περισσότερο τα αποφασιστικά είδη όπλων. Η τεχνική του πολέμου, αναγκασμένη από τα πυροβόλα όπλα, χρειάστηκε να δημιουργήσει ένα καινούργιο, εντελώς βιομηχανικό κλάδο: Τους μηχανικούς. Η ανάπτυξη πυροβόλων όπλων προχωρούσε με πολύ αργούς ρυθμούς. Τα πυροβολικά παρέμειναν βαριά, τα αρκεβούζια χοντροκομμένα, παρ' όλες τις πολλές επιμέρους εφευρέσεις. Χρειάστηκαν πάνω από τριακόσια χρόνια ώσπου να φτιαχτεί ένα τουφέκι, το οποίο ήταν κατάλληλο για τον εξοπλισμό ολόκληρου του πεζικού. Μόλις στις αρχές του 18ου αιώνα, το

* Στη θέση των επόμενων έξι παραγράφων, το χειρόγραφο περιείχε αρχικά μια πιο εκτενή παραλλαγή, την οποία, ωστόσο, ο Ένγκελς την έχει βγάλει από το χειρόγραφο, και που είχε τίτλο «Η τακτική του πεζικού, όπως στηρίζεται στις υλικές αιτίες, 1700-1870» και που διαφυλάχτηκε σαν ξεχωριστή έκθεση.

εμπροσθογεμές τουφέκι, με τσακμακόπετρα και ξιφολόγχη, εξαφάνισε οριστικά το κοντάρι από τον εξοπλισμό του πεζικού. Το τοτινό πεζικό αποτελούνταν από μισθοφόρους των ηγεμόνων, που έκαναν πειθαρχημένες παρελάσεις, αλλά ήταν εντελώς αναξιόπιστο: Τους συγκρατούσαν μόνο με το βούρδουλα και τους στρατολογούσαν από τα πιο εξαθλιωμένα στοιχεία της κοινωνίας, συχνά από εχθρούς αιχμαλώτους πολέμου, που τους στρατολογούσαν με τη βία. Η μοναδική μορφή μάχης, στην οποία οι στρατιώτες αυτοί μπορούσαν να εφαρμόσουν το καινούργιο τουφέκι, ήταν η γραμμική τακτική, η οποία, κάτω από τον Φρειδερίκο Β΄, έφτασε στην ανώτατη τελειοποίησή της. Ολόκληρο το πεζικό ενός στρατού ήταν διατεταγμένο σ' ένα πολύ μακρύ, άδειο τετράγωνο τριών φαλάγγων και κινούνταν μόνο σαν ένα σύνολο σε διάταξη μάχης. Το πολύ-πολύ επιτρεπόταν σε μία από τις δύο πτέρυγες να κάνει λίγο μπροστά ή λίγο πίσω. Η δυσκίνητη αυτή μάζα μπορούσε να κινηθεί με τάξη μόνο σε εντελώς επίπεδο έδαφος, αλλά και εκεί μόνο με αργό ρυθμό (εβδομήντα πέντε βήματα το λεπτό). Ήταν αδύνατο να αλλάξει η διάταξη αυτή στη διάρκεια της μάχης και η νίκη ή η ήττα, μόλις το πεζικό ριχνόταν στα πυρά, είχε αποφασιστεί σύντομα με ένα πλήγμα. Αυτές οι δυσκίνητες γραμμές βρέθηκαν στον Πόλεμο της Ανεξαρτησίας στην Αμερική αντιμέτωπες με ομάδες ανταρτών, που, βέβαια, δεν ήξεραν να κάνουν παρελάσεις, αλλά ήξεραν να πυροβολούν πολύ καλύτερα με τις καραμπίνες τους, που πολεμούσαν για εντελώς δικά τους συμφέροντα, δηλαδή δε λιποτακτούσαν, όπως οι μισθοφόροι, και που δεν έκαναν τη χάρη στους Άγγλους να τους αντιμετωπίσουν επίσης σε διατεταγμένες γραμμές και σε ανοιχτό πεδίο, αλλά σε σκόρπιες, ευκίνητες ομάδες ακροβολιστών, με κάλυψη τα δάση. Η διατεταγμένη γραμμή ήταν αδύναμη εδώ και υπόκυψε στους αόρατους και απλησίαστους αντίπαλους. Έτσι, εφευρέθηκε και πάλι ο ακροβολισμός – ένας καινούργιος τρόπος μάχης σαν συνέπεια του αλλαγμένου στρατιωτικού υλικού.

Η Γαλλική Επανάσταση ολοκλήρωσε αυτό που είχε αρχίσει η Αμερικανική, και στο στρατιωτικό τομέα. Κι αυτή είχε επίσης αντιπαρατάξει άσχημα εξασκημένες, αλλά πολυάριθμες μάζες –δηλαδή την πανστρατιά όλου του Έθνους– στα εξασκημένα μισθοφορικά

στρατεύματα του Συνασπισμού. Το θέμα, όμως, ήταν να προστατέψουν, με τις μάζες αυτές, το Παρίσι, δηλαδή έναν ορισμένο τομέα και αυτό δε γινόταν αλλιώς παρά με τη νίκη σε ανοιχτή μαζική μάχη. Η απλή μάχη των ακροβολιστών δεν αρκούσε. Έπρεπε να βρεθεί μια μορφή για να χρησιμοποιηθεί η μάζα και αυτή βρέθηκε: Η *φάλαγγα*. Η διάταξη σε φάλαγγες επέτρεψε και σε λιγότερο εξασκημένα στρατεύματα να κινούνται με αρκετή τάξη και αυτό, μάλιστα, με μεγαλύτερη ταχύτητα πορείας (εκατό βήματα και άνω το λεπτό). Επέτρεψε να σπάσουν οι δυσκίνητοι σχηματισμοί της παλαιάς γραμμικής διάταξης. Γίνονται επιχειρήσεις σε κάθε έδαφος, δηλαδή και στο πιο δυσμενές για τη γραμμή, να παρατάσσονται τα στρατεύματα με κάθε, εκάστοτε κατάλληλο, τρόπο και, σε σύνδεση με τη μάχη σκόρπιων ακροβολιστών, να καθυστερούν, να παρενοχλούνται και να καταπονούνται οι εχθρικές γραμμές μέχρι να 'ρθει η στιγμή για τη διάσπασή τους στο πιο αποφασιστικό σημείο, με τις μάζες, που κρατούνταν σε εφεδρεία. Αυτός ο καινούργιος τρόπος μάχης, που στηριζόταν στο συνδυασμό των ακροβολιστών με φάλαγγες, καθώς και στη διαίρεση του στρατού σε ανεξάρτητες μεραρχίες ή σώματα στρατού απ' όλα τα όπλα, και που έχει αναπτυχθεί πλήρως από τον Ναπολέοντα από άποψη τακτικής και στρατηγικής, είχε γίνει αναγκαίος προπαντός λόγω της αλλαγής του στρατιωτικού υλικού της Γαλλικής Επανάστασης. Στηριζόταν, όμως, και σε άλλες δύο πολύ σημαντικές τεχνικές προϋποθέσεις: Πρώτο, στον ελαφρύτερο κιλλίβαντα των πεδινών πυροβόλων, που κατασκεύασε ο Γκριμποβάλ (Gribeauval) -μόνο αυτός κατέστησε δυνατή αυτή την τώρα πια επιθυμητή γρηγορότερη κίνηση- και δεύτερο, στο κυρτό κοντάκιο του όπλου, που, μέχρι τότε, ήταν μια προέκταση του πίσω μέρους του όπλου σε ευθεία γραμμή. Η κύρτωση αυτή, που εισήχθηκε στη Γαλλία το 1777 και αντιγράφηκε από το κυνηγετικό όπλο, δημιούργησε τη δυνατότητα στόχευσης ενός μονάχα ανθρώπου χωρίς αναγκαστική αστοχία. Χωρίς αυτή την πρόοδο, όμως, δε θα μπορούσε να γίνει ακροβολισμός με το παλαιό τουφέκι.

Το επαναστατικό σύστημα του εξοπλισμού ολόκληρου του λαού περιορίστηκε σύντομα στην υποχρεωτική στρατολογία (με αντικα-

τάσταση των ευπόρων μέσω της εξαγοράς) και, μ' αυτή τη μορφή, έγινε αποδεκτή από τα περισσότερα μεγάλα κράτη της ηπειρωτικής Ευρώπης. Μόνο η Πρωσία προσπάθησε να αξιοποιήσει σε μεγαλύτερο βαθμό την αμυντική δύναμη του λαού στο αμυντικό σύστημά της.[80] Η Πρωσία ήταν επιπλέον το πρώτο κράτος, που εφοδίασε όλο το πεζικό του με το πιο καινούργιο όπλο: Το οπισθογεμές, αφού είχε παίξει ένα σύντομο μονάχα ρόλο το εμπροσθογεμές όπλο, που είχε αναπτυχθεί ανάμεσα στα 1830 και τα 1860 και ήταν χρησιμοποιήσιμο σε πολεμικές επιχειρήσεις. Στα δύο αυτά πράγματα, χρωστάει η Πρωσία τις επιτυχίες της του 1866.[81]

Στο Γαλλογερμανικό Πόλεμο, βρέθηκαν, για πρώτη φορά, αντιμέτωποι δύο στρατοί που και οι δύο διέθεταν όπλα οπισθογεμή με ραβδώσεις και, μάλιστα, και οι δύο με τους ίδιους, στην ουσία, τακτικούς σχηματισμούς μ' εκείνους της εποχής του παλαιού τουφεκιού με ίση κάννη και πυρόλιθο. Αλλά οι Πρώσοι είχαν προσπαθήσει να βρουν μια μορφή μάχης πιο ταιριαστή στον καινούργιο εξοπλισμό, εισάγοντας τη φάλαγγα σε λόχους. Όταν, όμως, στις 18 Αυγούστου στο Σεν-Πριβάτ (St. Privat),[82] η πρωσική φρουρά προσπάθησε να εφαρμόσει στα σοβαρά τη φάλαγγα σε λόχους, πέντε συντάγματα –που συμμετείχαν περισσότερο στη μάχη– έχασαν το πολύ σε δύο ώρες πάνω από το ένα τρίτο των δυνάμεών τους (176 αξιωματικούς και 5.114 άντρες), και από τότε και η φάλαγγα σε λόχους ήταν καταδικασμένη σαν μορφή μάχης, το ίδιο όπως η φάλαγγα σε τάγματα και η πυκνή γραμμή. Εγκαταλείφθηκε από κει και πέρα κάθε προσπάθεια να εκτίθεται στα πυρά του εχθρού κάθε είδος κλειστών γραμμών και η μάχη γινόταν, από γερμανικής πλευράς, μόνο σε εκείνες τις κλειστές ομάδες ακροβολιστών, στις οποίες ήδη είχαν κανονικά διαλυθεί οι φάλαγγες κάτω από τα πυκνά πυρά, κάτι το οποίο, όμως, είχε καταπολεμηθεί από τους ανώτερους σαν αντίθετο με τους κανόνες. Επίσης, στην περιοχή εμβέλειας των εχθρικών πυρών, ο μοναδικός τρόπος μετακίνησης έγινε πλέον το τροχάδην. Γι' άλλη μια φορά, ο στρατιώτης ήταν πιο ξύπνιος από τον αξιωματικό. *Αυτός* είχε βρει ενστικτωδώς τη μοναδική μορφή μάχης που μέχρι τώρα δοκιμάστηκε με επιτυχία στα πυρά του οπισθογεμούς όπλου και την επέβαλε, παρ' όλη την αντίδραση της ηγεσίας.

Με το Γαλλογερμανικό Πόλεμο, επήλθε μια στροφή εντελώς διαφορετικής σημασίας απ' όλες τις προηγούμενες.

Πρώτον, τα όπλα έχουν τελειοποιηθεί σε τέτοιο βαθμό, ώστε δεν είναι πλέον δυνατόν να υπάρξει καινούργια πρόοδος οποιασδήποτε ανατρεπτικής επίδρασης. Αν έχεις κανόνια, με τα οποία μπορείς να χτυπήσεις ένα τάγμα από όσο μακριά το διακρίνει το μάτι και αν έχεις τουφέκια που, με στόχο έναν και μόνο άνθρωπο, καταφέρνουν το ίδιο και που το γέμισμά τους παίρνει λιγότερη ώρα από τη σκόπευση, τότε όλες οι παραπέρα πρόοδοι είναι, λίγο-πολύ, αδιάφορες για τον πόλεμο σε ανοιχτό πεδίο. Επομένως, η εποχή της ανάπτυξης σ' αυτή την κατεύθυνση έχει, ουσιαστικά, ολοκληρωθεί. Δεύτερον, όμως, ο πόλεμος αυτός έχει εξαναγκάσει όλα τα μεγάλα κράτη της ηπείρου να εισαγάγουν το πρωσικό σύστημα του εφεδρικού στρατού σε οξυμένη μορφή και, μαζί μ' αυτό, ένα στρατιωτικό βάρος, το οποίο, σε λίγα χρόνια, θα τα καταστρέψει. Ο στρατός έχει γίνει κύριος στόχος του κράτους, έχει γίνει αυτοσκοπός. Οι λαοί υπάρχουν μονάχα για να προμηθεύουν και να τρέφουν στρατιώτες. Ο μιλιταρισμός κυριαρχεί και καταβροχθίζει την Ευρώπη. Όμως, ο μιλιταρισμός αυτός κουβαλάει μέσα του και το φύτρο της ίδιας της καταστροφής του. Ο ανταγωνισμός των επιμέρους κρατών μεταξύ τους τα αναγκάζει, αφ' ενός, να ξοδεύουν κάθε χρόνο περισσότερα χρήματα για στρατό, στόλο, πυροβόλα κλπ., δηλαδή να επιταχύνουν όλο και περισσότερο την οικονομική τους κατάρρευση· αφ' ετέρου, να εφαρμόζουν όλο και πιο πολύ στα σοβαρά τη στρατιωτική θητεία για όλους και έτσι, τελικά, να εξοικειώνουν όλο το λαό με τη χρήση όπλων. Συνεπώς, έτσι τον κάνουν ικανό, σε κάποια στιγμή, να επιβάλει τη θέλησή του απέναντι στην ανώτατη στρατιωτική διοίκηση. Και αυτή η στιγμή έρχεται, μόλις η μάζα του λαού –εργάτες των πόλεων και της υπαίθρου– και οι αγρότες *έχει* μια θέληση.

Στο σημείο αυτό, ο στρατός των ηγεμόνων μετατρέπεται σε λαϊκό στρατό. Η στρατιωτική μηχανή αρνείται υπηρεσία, ο μιλιταρισμός χάνεται από τη διαλεκτική της δικής του εξέλιξης. Αυτό, που δεν μπόρεσε να κατορθώσει η αστική δημοκρατία του 1848, ακριβώς επειδή ήταν *αστική* και όχι προλεταριακή, δηλαδή να δώσει μια

θέληση στις εργαζόμενες μάζες, η οποία να ανταποκρίνεται στο περιεχόμενο της ταξικής τους θέσης – αυτό θα το κατορθώσει σίγουρα ο σοσιαλισμός. Κι αυτό σημαίνει ανατίναξη του μιλιταρισμού και μαζί μ' αυτόν, όλων των μόνιμων στρατών *από τα μέσα.*

Αυτό είναι το ένα από τα ηθικά διδάγματα της ιστορίας μας του σύγχρονου πεζικού. Το δεύτερο ηθικό δίδαγμα, το οποίο μάς ξαναπάει στον κύριο Ντίρινγκ, είναι ότι αποδείχνει την εξάρτηση όλης της οργάνωσης και τρόπου διεξαγωγής μαχών των στρατών και, μαζί μ' αυτά, της νίκης και της ήττας, από υλικούς, δηλαδή οικονομικούς όρους: Από ανθρώπινο υλικό και από όπλα, δηλαδή από την ποιότητα και την ποσότητα του πληθυσμού και της τεχνικής. Μόνο ένας λαός κυνηγών, όπως οι Αμερικανοί, μπόρεσε να εφεύρει ξανά τον ακροβολισμό, και αυτός ο λαός ήταν κυνηγοί για καθαρά οικονομικούς λόγους, όπως ακριβώς τώρα οι ίδιοι Γιάνκηδες των παλαιών πολιτειών, πάλι για καθαρά οικονομικούς λόγους, έχουν μεταβληθεί σε αγρότες, βιομήχανους, ναυτικούς και εμπόρους, που δεν είναι πλέον ελεύθεροι σκοπευτές στα παρθένα δάση, αλλά ακόμα καλύτεροι σκοπευτές στο πεδίο της κερδοσκοπίας και εκεί επίσης έκαναν πολλή πρόοδο σ' ό,τι αφορά την αξιοποίηση των μαζών. Μόνο μια επανάσταση, όπως η γαλλική, η οποία χειραφέτησε τον αστό και ιδιαίτερα τον αγρότη, μπόρεσε να δημιουργήσει τους μαζικούς στρατούς και να βρει, ταυτόχρονα, τις ελεύθερες μορφές κίνησης, πάνω στις οποίες κατασυντρίφτηκαν οι παλιές, άκαμπτες γραμμές –η στρατιωτική απεικόνιση του απολυταρχισμού– τον οποίον υπερασπίζονταν. Είδαμε, περίπτωση προς περίπτωση, πώς οι πρόοδοι της τεχνικής, μόλις έγιναν κατάλληλες για στρατιωτική χρήση και όντως χρησιμοποιήθηκαν στρατιωτικά, επέβαλαν, αμέσως και σχεδόν με τη βία, αλλαγές, ακόμα και ανατροπές, στον τρόπο που διεξάγονταν οι μάχες, συχνά ενάντια στη θέληση της στρατιωτικής ηγεσίας.

Σήμερα, ακόμα και ένας υπαξιωματικός με ζήλο μπορεί να κατατοπίσει τον κύριο Ντίρινγκ σχετικά με το πόσο η διεξαγωγή πολέμων εξαρτάται από την παραγωγικότητα και τα μέσα επικοινωνίας των μετόπισθεν με το πεδίο μάχης. Με λίγα λόγια, παντού και πάντα οι οικονομικοί όροι και τα μέσα εξουσίας βοηθούν τη «βία»

να νικήσει, χωρίς τα οποία παύει να είναι βία, και όποιος ήθελε, σύμφωνα με τις βασικές θέσεις του Ντίρινγκ, να μεταρρυθμίσει την πολεμική τέχνη ξεκινώντας από αντίθετες απόψεις, δε θα θέριζε παρά ξυλοδαρμούς.*

Ας περάσουμε, τώρα, από την ξηρά στη θάλασσα. Εδώ, μόνο τα τελευταία είκοσι χρόνια έχουμε μια τελείως βαθιά ανατροπή. Το πολεμικό πλοίο του Κριμαϊκού Πολέμου[84] ήταν το ξύλινο πλοίο δύο ή τριών καταστρωμάτων με 60 έως 100 κανόνια, το οποίο, κατά προτίμηση, ήταν ακόμα ιστιοφόρο και μόνο επικουρικά είχε μια αδύνατη ατμομηχανή. Έφερε κυρίως τηλεβόλα με βλήματα των 16 κιλών, που ζύγιζαν 50 περίπου καντάρια και επιπλέον λίγα τηλεβόλα με βλήματα των 34 κιλών και βάρος 95 κανταριών. Κατά το τέλος του πολέμου, εμφανίστηκαν πλωτές πυροβολαρχίες με σιδερένια θωράκιση, βαριά δυσκίνητα, σχεδόν ακίνητα, τέρατα, που, ωστόσο, ήταν άτρωτα απέναντι στο πυροβολικό της εποχής. Σύντομα, η σιδερένια θωράκιση μεταφέρθηκε και στα πλοία μάχης. Αρχικά ήταν ακόμα λεπτή, δηλαδή τέσσερα δάκτυλα σιδερένιου πάχους θεωρούνταν ήδη ένας εξαιρετικά βαρύς θώρακας. Όμως, η ανάπτυξη του πυροβολικού ξεπέρασε σύντομα τη θωράκιση. Για κάθε πάχος θώρακα, που χρησιμοποιούνταν με τη σειρά, βρισκόταν αμέσως ένα καινούργιο, βαρύτερο πυροβόλο, το οποίο το διαπερνούσε άνετα. Έτσι, φτάσαμε αφ' ενός ήδη σ' ένα πάχος θώρακα δέκα, δώδεκα, δεκατεσσάρων και εικοσιτεσσάρων δακτύλων (η Ιταλία θέλει να κατασκευάσει ένα πλοίο με θώρακα τριών ποδιών πάχους). Αφ' ετέρου, φτάσαμε σε πυροβόλα με ραβδώσεις στην εσωτερική τους σωλήνωση και των 25, 35, 80 βάρους κάνης ακόμα και 100 τόνων (20 καντάρια) τα οποία εκσφενδονίζουν βλήματα των 150, 200, 850 και 1.000 λίτρων σε πρωτύτερα πρωτάκουστες αποστάσεις. Το σημερινό πολεμικό πλοίο είναι ένα τεράστιο τεθωρα-

* Αυτό το ξέρουν πολύ καλά στο Πρωσικό Γενικό Επιτελείο. «Η βάση της πολεμικής τέχνης είναι, σε πρώτη ανάλυση, ο τρόπος που σχηματίζεται οικονομικά η ζωή των λαών», λέει ο κύριος Μαξ Γιενς (Max Jähns), λοχαγός στο Γενικό Επιτελείο, σε μια επιστημονική του διάλεξη. *Εφημερίδα της Κολωνίας*, 20 Απρίλη 1876, τρίτη σελίδα.[83]

κισμένο ατμόπλοιο με έλικες, χωρητικότητας 8.000 ως 9.000 τόνων και ισχύος 6.000 έως 8.000 ίππων, με περιστρεφόμενους πυργίσκους και τέσσερα, το πολύ έξι βαριά πυροβόλα, καθώς και με πλώρη, που καταλήγει κάτω από την ίσαλο γραμμή σ' ένα έμβολο, κατασκεύασμα προορισμένο για τον εμβολισμό εχθρικών πλοίων. Είναι μια μοναδική κολοσσιαία μηχανή, στην οποία ο ατμός δε χρησιμοποιείται μονάχα για τη γρήγορη μετακίνησή του, αλλά και για την κίνηση του πηδαλίου, το τύλιγμα της άγκυρας, την περιστροφή των πυργίσκων, τη σκόπευση και το γέμισμα των πυροβόλων, την άντληση του νερού, το ανέβασμα και το κατέβασμα των λέμβων, που οι ίδιες πάλι εν μέρει κινούνται με ατμό κλπ. Ο συναγωνισμός ανάμεσα στη θωράκιση και την αποτελεσματικότητα των πυροβόλων είναι τόσο μακριά από τη λήξη του ακόμα, που ένα πλοίο σήμερα σχεδόν μόνιμα δεν ανταποκρίνεται πια στις απαιτήσεις, ή είναι ήδη πεπαλαιωμένο, προτού καθελκυστεί. Το σύγχρονο πολεμικό σκάφος δεν είναι μονάχα ένα προϊόν, αλλά ταυτόχρονα και δοκιμαστικό δείγμα της σύγχρονης μεγάλης βιομηχανίας, ένα πλωτό εργοστάσιο, αλλά κατά κύριο λόγο, βέβαια, προκαλεί διασπάθιση χρημάτων. Η χώρα όπου η μεγάλη βιομηχανία είναι περισσότερο αναπτυγμένη, έχει σχεδόν το μονοπώλιο της κατασκευής αυτών των πλοίων. Όλα τα τουρκικά, σχεδόν όλα τα ρωσικά και τα περισσότερα γερμανικά τεθωρακισμένα πλοία έχουν κατασκευαστεί στην Αγγλία. Πλάκες θωράκισης οποιασδήποτε χρησιμότητας κατασκευάζονται σχεδόν μόνο στο Σέφιλντ (Sheffield). Από τα τρία μεταλλουργικά εργοστάσια της Ευρώπης, που μόνο αυτά είναι σε θέση να παράγουν τα πιο βαριά πυροβόλα, τα δύο είναι στην Αγγλία (Woolwich και Elswick) και το τρίτο (Κρουπ) στη Γερμανία.

Εδώ φαίνεται, εντελώς χειροπιαστά πλέον, πως η «άμεση πολιτική βία», η οποία, σύμφωνα με τον κύριο Ντίρινγκ, αποτελεί την «αποφασιστική αιτία της οικονομικής κατάστασης», είναι, αντίθετα, τελείως υποταγμένη στην οικονομική κατάσταση. Φαίνεται πως όχι μόνο η κατασκευή, αλλά και η χρήση, του εργαλείου της βίας στη θάλασσα, του πολεμικού σκάφους, έχει γίνει κι αυτή κλάδος της σύγχρονης μεγάλης βιομηχανίας. Και το γεγονός αυτό ακριβώς δεν ενοχλεί κανένα περισσότερο από την ίδια την εξουσία-βία, το κράτος

δηλαδή, στο οποίο τώρα ένα καράβι στοιχίζει όσο κάποτε ένας ολόκληρος μικρός στόλος. Το κράτος, που αναγκάζεται να βλέπει ότι αυτά τα ακριβά καράβια έχουν ήδη παλιώσει, δηλαδή έχουν χάσει την αξία τους, πριν ακόμα μπουν στη θάλασσα, και που σίγουρα νιώθει την ίδια δυσαρέσκεια με τον κύριο Ντίρινγκ για το γεγονός ότι ο άνθρωπος της «οικονομικής κατάστασης», ο μηχανικός, είναι τώρα πολύ πιο σπουδαίος στο καράβι από τον άνθρωπο της «άμεσης βίας», τον καπετάνιο. Εμείς, αντιθέτως, δεν έχουμε κανένα λόγο για εκνευρισμό, βλέποντας πως στο συναγωνισμό αυτό ανάμεσα στο θώρακα και το πυροβόλο, το πολεμικό σκάφος αναπτύσσεται μέχρι το ανώτατο όριο της τεχνητότητας και γίνεται όχι μόνο οικονομικά απρόσιτο, αλλά και πολεμικά άχρηστο*, βλέποντας επίσης πώς η μάχη αυτή στον τομέα του κατά θάλασσα πολέμου εκδηλώνει εκείνους τους εσωτερικούς νόμους της διαλεκτικής κίνησης, σύμφωνα με τους οποίους ο μιλιταρισμός, όπως κάθε άλλο ιστορικό φαινόμενο, οδηγείται στην καταστροφή του από τις συνέπειες της ίδιας της εξέλιξής του. Και εδώ, λοιπόν, βλέπουμε καθαρά και ξάστερα ότι δεν είναι καθόλου σωστό «ότι το πρωταρχικό πρέπει να αναζητηθεί στην άμεση πολιτική βία και όχι σε μια έμμεση οικονομική δύναμη». Αντίθετα, μάλιστα. Τι ακριβώς αποδείχνεται σαν το «πρωταρχικό» της ίδιας της βίας; Η οικονομική δύναμη, το να διαθέτεις τα μέσα της δύναμης της μεγάλης βιομηχανίας. Η πολιτική βία στη θάλασσα, που στηρίζεται στα σύγχρονα πολεμικά σκάφη, δεν αποδείχνεται καθόλου «άμεση», αλλά ακριβώς μεταβιβάζεται *μέσω* της οικονομικής δύναμης, της υψηλής ανάπτυξης της μεταλλουργίας, του ελέγχου πάνω σε επιδέξιους τεχνικούς και αποδοτικά ανθρακωρυχεία. Αλλά, τι τα θέλουμε όλ' αυτά; Στον επόμενο πόλεμο επί θαλάσσης, δίνουμε στον κύριο Ντίρινγκ την αρχιστρατηγία και θα καταστρέψει χωρίς τορπίλες και άλλα τεχνάσματα, αλλά απλώς με

---

* Η τελειοποίηση του τελευταίου προϊόντος της μεγάλης βιομηχανίας για τον πόλεμο στη θάλασσα, δηλαδή της αυτοκινούμενης τορπίλης, φαίνεται πως θα το πραγματοποιήσει αυτό. Η πιο μικρή τορπιλάκατος θα είναι, έτσι, ανώτερη του πιο ισχυρού θωρηκτού. (Μην ξεχνάμε, άλλωστε, ότι τα παραπάνω γράφτηκαν το 1878).[85]

την «άμεση βία» του, όλους τους τεθωρακισμένους στόλους που είναι υποδουλωμένοι στην οικονομική κατάσταση.

IV. Θεωρία της βίας
(συνέχεια)

«Είναι πολύ σημαντικό γεγονός ότι πράγματι η κυριαρχία πάνω στη *φύση* συντελέστηκε ούτως ή άλλως (!) από την κυριαρχία πάνω στον *άνθρωπο*» (μια κυριαρχία συντελέστηκε!). «Η εκμετάλλευση της γαιοκτησίας σε μεγαλύτερες εκτάσεις δεν έχει ποτέ και πουθενά πραγματοποιηθεί χωρίς την προηγούμενη υποδούλωση του ανθρώπου σε κάποιο είδος δουλειάς ή αγγαρείας. Η εγκαθίδρυση της οικονομικής κυριαρχίας πάνω στα πράγματα είχε σαν προϋπόθεση την πολιτική, κοινωνική και οικονομική κυριαρχία του ανθρώπου πάνω στον άνθρωπο. Πώς να φανταζόταν κανείς ένα μεγάλο γαιοκτήμονα χωρίς να συμπεριλάβει ταυτόχρονα στη σκέψη την κυριαρχία του πάνω σε σκλάβους, δουλοπάροικους ή άλλους έμμεσα ανελεύθερους; Τι θα μπορούσε να σήμαινε και να σημαίνει ακόμα η δύναμη ενός ξεχωριστού ατόμου, που το πολύ θα είχε σαν επικουρικές τις δυνάμεις της οικογενειακής βοήθειας, για μια πιο εκτενή καλλιέργεια γαιών; Η εκμετάλλευση της γης ή η διεύρυνση της οικονομικής κυριαρχίας σε μια έκταση, που ξεπερνάει τις φυσικές δυνάμεις του ατόμου, έγινε στη μέχρι τώρα ιστορία μόνο δυνατή, αφού πριν από ή μαζί με την εγκαθίδρυση της κυριαρχίας πάνω στο έδαφος πραγματοποιήθηκε και η αντίστοιχη υποδούλωση του ανθρώπου. Στις μεταγενέστερες περιόδους της εξέλιξης, η υποδούλωση αυτή έγινε πιο ήπια... η σημερινή της μορφή είναι στα

κράτη με ανώτερο πολιτισμό, η μισθωτή εργασία κάτω από μια μεγαλύτερη ή μικρότερη αστυνομική κυριαρχία. Επομένως, στην τελευταία στηρίζεται η πρακτική δυνατότητα εκείνου του είδους του σημερινού πλούτου, το οποίο εκδηλώνεται στην εκτενέστερη κυριαρχία πάνω στο έδαφος και (!) στη μεγάλη γαιοκτησία. Είναι αυτονόητο ότι όλα τα άλλα είδη κατανομής του πλούτου εξηγούνται ιστορικά με τον παρόμοιο τρόπο, και η έμμεση εξάρτηση του ανθρώπου από τον άνθρωπο, η οποία αποτελεί σήμερα το βασικό γνώρισμα των οικονομικά πιο εξελιγμένων καταστάσεων, δεν μπορεί να κατανοηθεί και να εξηγηθεί από τον ίδιο τον εαυτό της, αλλά μόνο σαν μια κάπως αλλαγμένη κληρονομιά από μια παλαιότερη άμεση καθυπόταξη και απαλλοτρίωση.»

Αυτά λέει ο κύριος Ντίρινγκ.

Θέση: Η κυριαρχία (του ανθρώπου) πάνω στη φύση προϋποθέτει την κυριαρχία (του ανθρώπου) πάνω στον άνθρωπο.

Απόδειξη: Η εκμετάλλευση της *γαιοκτησίας σε μεγάλες εκτάσεις* δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ και πουθενά με άλλο τρόπο παρά με υποδουλωμένους.

Η απόδειξη της απόδειξης: Πώς να υπάρχουν μεγάλοι γαιοκτήμονες χωρίς υποδουλωμένους, αφού ο μεγάλος γαιοκτήμονας με την οικογένειά του, χωρίς υποδουλωμένους, θα μπορούσε να καλλιεργεί μόνο ένα μικρό μέρος της ιδιοκτησίας του. Επομένως: Για να αποδείξει ότι ο άνθρωπος, για να υποτάξει τη φύση, έπρεπε να υποδουλώσει πρώτα τον άνθρωπο, ο κύριος Ντίρινγκ μεταβάλλει, χωρίς περιστροφές, «τη φύση» σε «γαιοκτησία μεγάλων εκτάσεων» και τη γαιοκτησία αυτή –ποιανού είναι;– τη μεταβάλλει αμέσως πάλι στην ιδιοκτησία ενός μεγάλου γαιοκτήμονα, ο οποίος, φυσικά, δεν μπορεί να καλλιεργήσει τη γη του χωρίς υποδουλωμένους.

Πρώτον, η «κυριαρχία πάνω στη φύση» και η «εκμετάλλευση της γαιοκτησίας» δεν είναι καθόλου τα ίδια πράγματα. Η κυριαρχία πάνω στη φύση ασκείται στη βιομηχανία σε κολοσσιαία έκταση

πολύ διαφορετική, απ' ό,τι στη γεωργία, που, μέχρι τώρα, αναγκάζεται να αφήσει τον εαυτό της να κυριαρχείται από τον καιρό, αντί να κυριαρχεί πάνω στον καιρό.

Δεύτερον, όταν περιοριζόμαστε στην εκμετάλλευση της γαιοκτησίας σε μεγαλύτερες εκτάσεις, το ζήτημα είναι σε ποιον ανήκει η γαιοκτησία αυτή. Και δε βρίσκουμε στην αρχή της ιστορίας όλων των πολιτισμένων λαών το «μεγάλο γαιοκτήμονα», τον οποίο ο κ. Ντίρινγκ μας τον παρεμβάλλει λαθραία με το συνηθισμένο του ταχυδαχτυλουρ-γικό τρόπο και τον αποκαλεί «φυσική διαλεκτική»[86], αλλά βρίσκουμε φυλετικές κοινότητες και χωριά με κοινή γαιοκτησία. Από τις Ινδίες μέχρι την Ιρλανδία, η εκμετάλλευση της γαιοκτησίας σε μεγαλύτερες εκτάσεις γινόταν αρχικά από τέτοιες κοινότητες της φυλής ή του χωριού και, μάλιστα, πότε με την κοινοτική καλλιέργεια των γαιών για λογαριασμό της κοινότητας, πότε με ξεχωριστά, ατομικά τεμάχια γης, που αναθέτονταν για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα από την κοινότητα στις οικογένειες, ενώ η κοινή χρήση των δασών και των λιβαδιών συνεχιζόταν. Για άλλη μια φορά, είναι χαρακτηριστικό για «τις διεισδυτικότατες ειδικές μελέτες» του κυρίου Ντίρινγκ «στον πολιτικό και νομικό τομέα», το γεγονός ότι δεν ξέρει τίποτα για όλα αυτά τα πράγματα· ότι όλα του τα έργα αποπνέουν μια ολοκληρωτική άγνοια για τις εργασίες του Μάουρερ (Maurer) –που άφησαν εποχή– σχετικά με το αρχικό καθεστώς των γερμανικών Mark[87] (παλαιά γερμανική κοινότητα), τη βάση, δηλαδή, ολόκληρου του γερμανικού δικαίου, καθώς και για την όλο και διογκούμενη βιβλιογραφία, που υποκινήθηκε κυρίως από τον Μάουρερ (Maurer), η οποία ασχολείται με την υπόδειξη της αρχικής κοινοκτημοσύνης σ' όλους τους ευρωπαϊκούς και ασιατικούς πολιτισμένους λαούς και με την παρουσίαση των διαφόρων μορφών ύπαρξης και διάλυσής της. Όπως στον τομέα του γαλλικού και του αγγλικού δικαίου, ο κύριος Ντίρινγκ είχε «αποκτήσει ο ίδιος όλη την άγνοιά του» και, όσο μεγάλη κι αν ήταν αυτή, στον τομέα του γερμανικού δικαίου είχε αποκτήσει μια ακόμα πολύ μεγαλύτερη άγνοια. Ο άνθρωπος, που εξοργίζεται τόσο πολύ για τον περιορισμένο ορίζοντα των καθηγητών πανεπιστημίου, βρίσκεται στον τομέα του γερμανικού δικαίου, σήμερα ακόμα, το πολύ

πολύ εκεί που βρίσκονταν οι καθηγητές εδώ και είκοσι χρόνια. Πρόκειται για ένα καθαρό «ελεύθερο δημιούργημα της φαντασίας» του κυρίου Ντίρινγκ, όταν ισχυρίζεται ότι, για την εκμετάλλευση της γαιοκτησίας σε μεγαλύτερες εκτάσεις, χρειάστηκαν γαιοκτήμονες και υπηρέτες. Σ' όλη την Ανατολή, όπου η κοινότητα ή το κράτος είναι ιδιοκτήτης γαιών, ακόμα και η λέξη γαιοκτήμονας λείπει από τις γλώσσες. Σχετικά μ' αυτό, ο κύριος Ντίρινγκ μπορεί να συμβουλευτεί τους Άγγλους νομικούς, οι οποίοι βασανίζονταν στην Ινδία το ίδιο μάταια με το ερώτημα: Ποιος είναι γαιοκτήμονας; Όπως και ο μακαρίτης ηγεμόνας Ερρίκος LXXII (Heinrich) από το Ρόις – Γκράιτς – Σλάιτς – Λόμπενσταϊν – Έμπερσβαλντε (Reuss – Greiz – Schleiz – Lobenstein – Eberswalde) με το ερώτημα: Ποιος είναι νυχτοφύλακας; Πρώτοι οι Τούρκοι έχουν εισαγάγει στην Ανατολή, στις χώρες που είχαν κατακτήσει, ένα είδος φεουδαρχισμού με γαιοκτήμονες. Η Ελλάδα μπαίνει, στην εποχή των ηρώων κιόλας, στην ιστορία με μια διαίρεση της κοινωνίας σε τάξεις, η οποία, με τη σειρά της είναι το οφθαλμοφανές αποτέλεσμα μιας μακρύτερης, άγνωστης προϊστορίας. Όμως, και εκεί το έδαφος το εκμεταλλεύονται κυρίως ανεξάρτητοι αγρότες. Τα μεγάλα κτήματα των ευγενών και των αρχηγών των φυλών αποτελούν την εξαίρεση και εξαφανίζονται, άλλωστε, σύντομα. Την Ιταλία την ξεχέρσωσαν κυρίως αγρότες. Όταν, στα τελευταία χρόνια της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας, τα μεγάλα συγκροτήματα κτημάτων, τα λατιφούντια, παραμέρισαν τους αγρότες με μικρούς κλήρους και τους αντικατέστησαν με σκλάβους, αντικατέστησαν ταυτόχρονα τη γεωργία με την κτηνοτροφία και κατέστρεψαν την Ιταλία, όπως ήδη ήξερε ο Πλίνιος (Plinius) (latifundia Italiam perdidere).[88] Στο Μεσαίωνα, σ' όλη την Ευρώπη (ιδίως στο ξεχέρσωμα των έρημων εκτάσεων), επικρατεί η καλλιέργεια των χωρικών και δε μας ενδιαφέρει για το ζήτημα, που εξετάζουμε εδώ, αν και πόσα έπρεπε να δίνουν οι χωρικοί σε κάποιο οποιοδήποτε φεουδάρχη.

Οι Φρίσιοι, οι Κάτω Σάξονες, οι Φλαμανδοί και οι άποικοι του Κάτω Ρήνου, οι οποίοι άρπαξαν από τους Σλάβους τη γη ανατολικά του Έλβα και την καλλιέργησαν, το έκαναν αυτό σαν ελεύθεροι αγρότες κάτω από πολύ ευνοϊκούς όρους επιτοκίων, αλλά κα-

θόλου με «κάποια μορφή αγγαρείας». Στη Βόρεια Αμερική, το κατά πολύ μεγαλύτερο μέρος της γης το ξεχέρσωσαν ελεύθεροι αγρότες, ενώ οι μεγάλοι γαιοκτήμονες του Νότου εξάντλησαν με τους σκλάβους και τη λεηλασία τους το έδαφος σε τέτοιο βαθμό, που αναπτύσσονταν σ' αυτό μονάχα έλατα. Έτσι, η καλλιέργεια του βαμβακιού έπρεπε να μετατοπιστεί όλο και δυτικότερα. Στην Αυστραλία και τη Νέα Ζηλανδία, ναυάγησαν όλες οι προσπάθειες της αγγλικής κυβέρνησης να δημιουργήσει τεχνητά μια αριστοκρατία της γης. Με λίγα λόγια, αν εξαιρέσουμε τις τροπικές και υποτροπικές αποικίες, στις οποίες το κλίμα απαγορεύει στον Ευρωπαίο τις γεωργικές εργασίες, ο μεγάλος γαιοκτήμονας που υποτάσσει με τους σκλάβους ή τους δουλοπάροικούς του τη φύση στην κυριαρχία του και ξεχερσώνει το έδαφος, αποδείχνεται καθαρή φαντασία. Αντίθετα, μάλιστα. Όπου εμφανίζεται στην Αρχαιότητα, όπως στην Ιταλία, δεν ξεχερσώνει έρημες γαίες, αλλά μετατρέπει σε βοσκότοπους τις ξεχερσωμένες από αγρότες γαίες, ερημώνει και καταστρέφει ολόκληρες χώρες. Μόνο στη νεότερη εποχή, μόνο από τότε που η μεγαλύτερη πυκνότητα του πληθυσμού είχε αυξήσει την αξία της γης και ιδίως από τότε που η ανάπτυξη της αγρονομίας είχε καταστήσει πιο καλλιεργήσιμα ακόμα και εδάφη κατώτερης ποιότητας – μόνο τότε η μεγάλη γαιοκτησία άρχισε να συμμετέχει σε μεγάλο βαθμό στο ξεχέρσωμα έρημων εκτάσεων και βοσκοτόπων και αυτό, μάλιστα, κλέβοντας κοινές γαίες των αγροτών, τόσο στην Αγγλία όσο και στη Γερμανία. Αλλά ούτε αυτό χωρίς αντάλλαγμα. Για κάθε αγρό κοινής γης, που ξεχέρσωναν οι μεγάλοι γαιοκτήμονες στην Αγγλία, μετέτρεπαν στη Σκοτία τουλάχιστον τρεις αγρούς ξεχερσωμένης γης σε βοσκοτόπια για πρόβατα και, στο τέλος, ακόμα και σε κυνηγότοπους μεγάλων θηραμάτων.

Εδώ, όμως, δεν έχουμε παρά να κάνουμε με τον ισχυρισμό του κυρίου Ντίρινγκ ότι το ξεχέρσωμα μεγάλων εκτάσεων γης, επομένως, ούτε λίγο ούτε πολύ όλης της καλλιεργήσιμης γης, δεν έχει πραγματοποιηθεί «ποτέ και πουθενά» αλλιώς, παρά από μεγάλους γαιοκτήμονες και τους υπηρέτες τους – έναν ισχυρισμό, που «έχει σαν προϋπόθεση», όπως είδαμε, μια αληθινά ανήκουστη αμάθεια σ' ό,τι αφορά την ιστορία. Επομένως, δε χρειάζεται ούτε να ασχολη-

θούμε, κατά πόσο σε διάφορες εποχές, εντελώς ή στο μεγαλύτερο μέρος τους ξεχερσωμένες εκτάσεις έχουν καλλιεργηθεί από σκλάβους (όπως στην Ελλάδα την εποχή της ακμής) ή από δουλοπάροικους όπως τα τσιφλίκια από το Μεσαίωνα και ύστερα, ούτε με το ποια ήταν η κοινωνική λειτουργία των μεγάλων γαιοκτημόνων στις διάφορες εποχές.

Και, αφού ο κύριος Ντίρινγκ μάς έχει παρουσιάσει αυτό τον αριστουργηματικό πίνακα της φαντασίας του, από τον οποίο δεν ξέρουμε τι να θαυμάσουμε περισσότερο, την ταχυδαχτυλουργική τέχνη της αναγωγής ή την πλαστογραφία της ιστορίας, ξεφωνίζει θριαμβευτικά:

> «Είναι αυτονόητο ότι όλα τα άλλα είδη κατανομής του πλούτου *εξηγούνται ιστορικά με παρόμοιο τρόπο!*»

Έτσι, απαλλάσσεται από τον κόπο να μας πει έστω και μια λεξούλα για τη γένεση, για παράδειγμα, του κεφαλαίου. Αν ο κύριος Ντίρινγκ, με την κυριαρχία του ανθρώπου πάνω στον άνθρωπο σαν προϋπόθεση της κυριαρχίας του ανθρώπου πάνω στη φύση, θέλει να πει γενικά μονάχα ότι η συνολική μας σημερινή οικονομική κατάσταση και η βαθμίδα ανάπτυξης της γεωργίας και της βιομηχανίας, που φτάσαμε σήμερα, είναι το αποτέλεσμα μιας κοινωνικής ιστορίας, που εξελίσσεται μέσα από ταξικές αντιθέσεις, μέσα από σχέσεις κυριαρχίας και υποδούλωσης, τότε λέει κάτι, το οποίο έχει γίνει κοινοτοπία εδώ και καιρό, από την εποχή του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου.* Το ζήτημα είναι να εξηγήσουμε την εμφάνιση των τάξεων και των σχέσεων κυριαρχίας και, αν ο κύριος Ντίρινγκ διαθέτει γι' αυτή την εξήγηση μονάχα τη λέξη «βία», τότε βρισκόμαστε ακριβώς στο σημείο, απ' όπου ξεκινήσαμε. Το απλό γεγονός μονάχα ότι οι κυριαρχούμενοι και αυτοί που υφίστανται την εκμετάλλευση είναι σ' όλες τις εποχές πολύ πιο πολυάριθμοι από τους κυριαρχούντες και τους εκμεταλλευτές, ότι, δηλαδή, η πραγματική δύναμη βρίσκεται στα χέρια των πρώτων, αρκεί για να διασαφηνίσει το παράλογο όλης της θεωρίας της βίας. Επομένως, το ζήτημα εξακολουθεί να είναι πώς να εξηγηθούν οι σχέσεις κυριαρχίας και υποδούλωσης.

Οι σχέσεις αυτές δημιουργήθηκαν με διπλό τρόπο.

Όπως οι άνθρωποι βγαίνουν αρχικά από το βασίλειο των ζώων –με τη στενότερη έννοια– έτσι μπαίνουν στην ιστορία: Ακόμα ημι-ζώα, άξεστα, αδύναμα ακόμα μπροστά στις δυνάμεις της φύσης και αγνοούν ακόμα τις δικές τους δυνάμεις. Γι' αυτό το λόγο, είναι φτωχοί σαν τα ζώα και ούτε πιο παραγωγικοί απ' αυτά. Επικρατεί μια κάποια ισότητα στην κατάσταση της ζωής τους και για τους οικογενειάρχες επίσης ένα είδος ισότητας σ' ό,τι αφορά την κοινωνική τους θέση. Τουλάχιστον, απουσιάζουν οι κοινωνικές τάξεις και αυτό συνεχίζεται έτσι στις πρωτόγονες γεωργικές κοινότητες των κατοπινών πολιτισμένων λαών. Σε κάθε τέτοια κοινότητα, υπάρχουν ευθύς εξαρχής ορισμένα κοινά συμφέροντα, η διαφύλαξη των οποίων πρέπει να ανατεθεί σε άτομα ξεχωριστά, έστω και κάτω από την επίβλεψη του συνόλου: Η διευθέτηση διενέξεων, η καταστολή για παραβιάσεις ατόμων σε σχέση μ' αυτό που δικαιούνται, η επίβλεψη των υδάτων, ιδιαίτερα στις ζεστές χώρες, και, τέλος, οι θρησκευτικές λειτουργίες, παρ' όλο τον πρωτογονισμό τους. Παρόμοια λειτουργήματα υπάρχουν στις πρωτόγονες κοινότητες της κάθε εποχής, έτσι και στους πιο παλαιούς συνεταιρισμούς των γερμανικών Mark[87] (παλαιά γερμανική κοινότητα) και, ακόμα και σήμερα, στην Ινδία. Φυσικά, είναι εξοπλισμένα με κάποιες απόλυτες εξουσίες, και αυτές αποτελούν την αρχή της κρατικής εξουσίας. Σιγά-σιγά, οι παραγωγικές δυνάμεις αυξάνονται. Ο όλο και πυκνότερος πληθυσμός δημιουργεί πότε κοινά, πότε αντίθετα συμφέροντα ανάμεσα στις επιμέρους κοινότητες, η ομαδοποίηση των οποίων σε μεγαλύτερα σύνολα προκαλεί πάλι έναν καινούργιο καταμερισμό εργασίας, τη δημιουργία οργάνων για την περιφρούρηση των κοινών και την αποτροπή των αντιμαχόμενων συμφερόντων. Τα όργανα αυτά, τα οποία έχουν –σαν εκπρόσωποι των κοινών συμφερόντων όλης της ομάδας απέναντι σε κάθε επιμέρους κοινότητα– μια ιδιαίτερη θέση, κάτω από ορισμένες συνθήκες ακόμα και μια αντιθετική θέση, ανεξαρτητοποιούνται σύντομα ακόμα περισσότερο, εν μέρει λόγω της κληρονομικότητάς τους, που εμφανίζεται σχεδόν σαν αυτονόητη σ' έναν κόσμο όπου όλα λειτουργούν σαν δοσμένα από τη φύση, εν μέρει λόγω του ότι έγιναν απαραίτητα

πια με την αύξηση των συγκρούσεων μ' άλλες ομάδες. Δε χρειάζεται εδώ να σταθούμε περισσότερο στο πώς η ανεξαρτητοποίηση αυτή της κοινωνικής λειτουργίας απέναντι στην κοινωνία μπόρεσε με το χρόνο να εξελιχθεί στην κυριαρχία πάνω στην κοινωνία, πώς ο αρχικός υπηρέτης μετατρεπόταν βαθμιαία, όπου υπήρχε η ευκαιρία, σε αφέντη, πώς, κάθε φορά ανάλογα με τις συνθήκες, ο κύριος αυτός εμφανίστηκε σαν Ανατολίτης δεσπότης ή σατράπης, σαν Έλληνας άρχοντας φυλής, σαν Κέλτης φύλαρχος κλπ., κατά πόσο χρησιμοποιούσε, τελικά, με τη μετατροπή αυτή και τη βία, και πώς, τέλος, τα επιμέρους κυρίαρχα πρόσωπα ενώθηκαν σε μια κυρίαρχη τάξη. Εδώ, σημασία έχει μόνο να διαπιστώσουμε ότι βάση της πολιτικής κυριαρχίας ήταν παντού μια κοινωνική λειτουργία. Και η εκπλήρωση αυτής της κοινωνικής λειτουργίας ήταν απαραίτητος όρος για την εμπέδωση της πολιτικής κυριαρχίας. Όσες δεσποτείες κι αν ανέτειλαν ή έδυσαν πάνω από την Περσία και την Ινδία, η καθεμιά ήξερε πολύ καλά ότι ήταν, πάνω απ' όλα, η γενική διαχειρίστρια της άρδευσης των παραποτάμιων κοιλάδων, χωρίς την οποία είναι αδύνατη οποιαδήποτε αγροκαλλιέργεια εκεί. Μόνο στους πεφωτισμένους Άγγλους ήταν γραπτό να το παραβλέψουν αυτό στην Ινδία. Άφησαν να καταρρεύσουν τα κανάλια άρδευσης και οι υδατοφράκτες, και ανακαλύπτουν τώρα, επιτέλους, μέσω της συχνής επανάληψης των λιμών, ότι είχαν παραμελήσει τη μοναδική δραστηριότητα, η οποία θα μπορούσε να είχε δικαιώσει τη δική τους κυριαρχία στην Ινδία τουλάχιστον όσο ήταν δικαιωμένη η κυριαρχία των προκατόχων τους.

Παράλληλα με τη διαμόρφωση αυτή των τάξεων, γινόταν και μια άλλη. Ο φυσικός καταμερισμός εργασίας μέσα στην αγροτική οικογένεια επέτρεψε μια ορισμένη βαθμίδα ευημερίας, την ένταξη σ' αυτή μιας ή περισσότερων ξένων δυνάμεων εργασίας. Αυτό έγινε ιδιαίτερα σε χώρες, όπου ήδη είχε αποσυντεθεί η παλαιά κοινοκτημοσύνη του εδάφους ή όπου τουλάχιστον η παλαιά κοινή καλλιέργεια είχε παραχωρήσει τη θέση της στην ξεχωριστή καλλιέργεια των κλήρων από τις αντίστοιχες οικογένειες. Η παραγωγή είχε αναπτυχθεί πια τόσο πολύ, που η ανθρώπινη εργατική δύναμη μπόρεσε πλέον να παραγάγει περισσότερο απ' ό,τι χρειαζόταν για την απλή συντήρησή

της. Τα μέσα για τη συντήρηση περισσότερων εργατικών δυνάμεων υπήρχαν, καθώς επίσης υπήρχαν εκείνοι που θα τα χρησιμοποιούσαν: Η εργατική δύναμη απόκτησε κάποια *αξία*. Όμως, η ίδια η κοινότητα και το σύνολο, στο οποίο ανήκε, δεν έδινε διαθέσιμες, περισσευούμενες εργατικές δυνάμεις. Αντίθετα, ο πόλεμος τις προμήθευε και ο πόλεμος ήταν τόσο παλαιός όσο παλαιά ήταν και η ταυτόχρονη ύπαρξη μερικών ομάδων κοινοτήτων η μία δίπλα στην άλλη. Μέχρι τώρα, δεν ήξεραν τι να τους κάνουν τους αιχμαλώτους, επομένως απλά τους σκότωναν και, ακόμα παλαιότερα, τους έτρωγαν. Όμως, στη βαθμίδα της «οικονομικής κατάστασης» που είχαν φτάσει πια, απόκτησαν οι αιχμάλωτοι μια κάποια αξία. Οπότε τους κράτησαν στη ζωή και αξιοποιούσαν την εργασία τους. Έτσι, η βία αντί να κυριαρχεί πάνω στην οικονομική κατάσταση, εξαναγκάστηκε, αντίθετα, να την υπηρετεί. Η *δουλεία* είχε εφευρεθεί. Σύντομα, έγινε η κυρίαρχη μορφή παραγωγής σ' όλους τους λαούς, που αναπτύσσονταν πέρα από το παλαιό σύστημα των κοινοτήτων και, τελικά, έγινε μία από τις κύριες αιτίες της διάλυσής του. Μόνο η δουλεία επέτρεψε σε μεγαλύτερη κλίμακα τον καταμερισμό εργασίας ανάμεσα στη γεωργία και τη βιομηχανία και, μαζί μ' αυτόν, την άνθηση του αρχαίου κόσμου, π.χ., του ελληνικού. Χωρίς δουλεία, δε θα υπήρχε ελληνικό κράτος, ελληνική τέχνη και επιστήμη. Χωρίς τη δουλεία, δε θα υπήρχε ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Χωρίς τη βάση της αρχαίας Ελλάδας και της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, όμως, δε θα υπήρχε ούτε σύγχρονη Ευρώπη. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ποτέ ότι όλη η οικονομική, πολιτική και διανοητική εξέλιξη προϋποθέτει μια κατάσταση, στην οποία η δουλεία ήταν εξίσου αναγκαία όσο και γενικά αναγνωρισμένη. Μ' αυτή την έννοια, έχουμε το δικαίωμα να πούμε: Χωρίς αρχαία δουλεία δε θα υπήρχε σύγχρονος σοσιαλισμός.

Είναι πολύ φτηνό να ξιφουλκεί κανείς με γενικές εκφράσεις σχετικά με τη δουλεία και τα παρόμοια και να ξεσπάει με ανώτερη ηθική οργή για μια τέτοια ντροπή. Δυστυχώς, μ' αυτό τον τρόπο δε λέει κανείς τίποτα περισσότερο απ' αυτά που είναι γνωστά σ' όλους, δηλαδή ότι οι αρχαίοι αυτοί θεσμοί δεν ανταποκρίνονται πια στις σημερινές δικές μας καταστάσεις ούτε στα αισθήματά μας, τα οποία καθορίζονται από τις καταστάσεις αυτές. Έτσι, όμως, δε

μαθαίνουμε ούτε λέξη για το πώς εμφανίστηκαν αυτοί οι θεσμοί, γιατί υπήρχαν και ποιο ρόλο έπαιζαν στην ιστορία. Αν σταθούμε, όμως, στο θέμα αυτό, θα πρέπει να πούμε, όσο αντιφατικό και αιρετικό κι αν ακούγεται, ότι η εφαρμογή της δουλείας ήταν κάτω από τις τοτινές συνθήκες μια μεγάλη πρόοδος. Όπως και να το κάνουμε, είναι γεγονός ότι η ανθρωπότητα ξεκίνησε από το ζώο και γι' αυτό χρειάστηκε βάρβαρα, σχεδόν ζωώδικα μέσα για να βγει από τη βαρβαρότητα. Οι παλαιές κοινότητες, όπου συνεχίζονταν, αποτελούν εδώ και χιλιάδες χρόνια τη βάση της πιο άξεστης μορφής κράτους, της ανατολίτικης δεσποτείας, από την Ινδία μέχρι τη Ρωσία. Μόνο εκεί που διαλύθηκαν, προχώρησαν οι λαοί από μόνοι τους και η επόμενη οικονομική πρόοδος συνίστατο στην αύξηση και την ανάπτυξη της παραγωγής μέσω της εργασίας των δούλων. Είναι φανερό το εξής: Όσο η ανθρώπινη εργασία ήταν τόσο λίγο παραγωγική, ώστε δεν έδινε παρά λίγο περίσσευμα πέρα από τα αναγκαία μέσα για την ύπαρξη, η επέκταση των συγκοινωνιών, η ανάπτυξη του κράτους και του δικαίου, η δημιουργία της τέχνης και της επιστήμης ήταν μόνο δυνατά μέσω του περισσότερου καταμερισμού εργασίας, κι αυτός πάλι έπρεπε να στηριζόταν στη βάση ενός μεγάλου καταμερισμού εργασίας ανάμεσα στις μάζες που ασκούσαν την απλή χειροτεχνία και τους λίγους προνομιούχους, που είχαν την καθοδήγηση της εργασίας, το εμπόριο, τις κρατικές υποθέσεις και, αργότερα, ασχολούνταν με την τέχνη και την επιστήμη. Η πιο απλή, πιο φυσιολογική μορφή αυτού του καταμερισμού εργασίας ήταν ακριβώς η δουλεία. Κάτω από τις ιστορικές προϋποθέσεις του αρχαίου, ιδιαίτερα του αρχαίου ελληνικού, κόσμου, η πρόοδος προς μια κοινωνία βασισμένη σε ταξικές αντιθέσεις μπόρεσε να συντελεστεί μόνο με τη μορφή της δουλείας. Ακόμα και για τους σκλάβους ήταν πρόοδος. Οι αιχμάλωτοι πολέμου, από τους οποίους στρατολογούσαν τη μεγάλη μάζα των δούλων, έμεναν τώρα τουλάχιστο στη ζωή αντί να τους δολοφονούν, όπως παλαιότερα, ή να τους ψήνουν, όπως ακόμα παλαιότερα.

Ας προσθέσουμε, με την ευκαιρία αυτή, ότι οι ως τώρα ιστορικές αντιθέσεις των εκμεταλλευτριών και των υφισταμένων την εκμετάλλευση, των κυρίαρχων και των κυριαρχούμενων τάξεων βρί-

σκουν όλες την εξήγησή τους στην ίδια σχετικά μη αναπτυγμένη παραγωγικότητα της ανθρώπινης εργασίας. Όσο ο πραγματικά εργαζόμενος πληθυσμός είναι τόσο απασχολημένος με την αναγκαία εργασία του, που δεν του μένει χρόνος να φροντίζει για τις κοινές υποθέσεις της κοινωνίας –διεύθυνση εργασίας, κρατικές υποθέσεις, νομικά θέματα, τέχνη, επιστήμη κλπ.– τόσο χρειαζόταν να υπάρχει πάντα μια ιδιαίτερη τάξη, η οποία, έχοντας απαλλαγεί η ίδια από την πραγματική εργασία, αναλάμβανε τις υποθέσεις αυτές και δεν παρέλειπε, φυσικά, να φορτώνει προς όφελός της στις εργαζόμενες μάζες όλο και περισσότερο φορτίο εργασίας.

Μόνο η τεράστια αύξηση των παραγωγικών δυνάμεων που επιτεύχθηκε με τη μεγάλη βιομηχανία, επιτρέπει τον καταμερισμό της εργασίας σ' όλα τα μέλη της κοινωνίας χωρίς εξαίρεση και, μ' αυτό τον τρόπο, τη μείωση του χρόνου εργασίας του καθενός τόσο πολύ, ώστε να μένει για όλους αρκετός χρόνος για συμμετοχή στις γενικές υποθέσεις της κοινωνίας, τόσο θεωρητικές όσο και πρακτικές. Επομένως, μόνο τώρα η κάθε κυρίαρχη και εκμεταλλεύτρια τάξη έχει γίνει περιττή, ακόμα και εμπόδιο, για την κοινωνική εξέλιξη και μόνο τώρα θα παραμεριστεί χωρίς οίκτο κι ας έχει την «άμεση βία» στην κατοχή της.

Αν ο κύριος Ντίρινγκ, λοιπόν, σουφρώνει τη μύτη του για τον ελληνισμό, επειδή στηριζόταν στη δουλεία, έτσι μπορεί εξίσου με το δίκιο του να μεμφθεί τους Έλληνες για το ότι δεν είχαν ατμομηχανές και ηλεκτρικούς τηλέγραφους. Και αν ισχυρίζεται ότι η σύγχρονή μας μισθωτή υποδούλωση δεν είναι παρά μια κάπως μεταβεβλημένη και απαλότερη κληρονομιά της δουλείας, που δεν μπορεί να εξηγηθεί από τον εαυτό της (δηλαδή, από τους οικονομικούς νόμους της σύγχρονης κοινωνίας), τότε αυτό σημαίνει είτε μονάχα ότι η μισθωτή εργασία όπως και η δουλεία είναι μορφές υποδούλωσης και ταξικής κυριαρχίας, κάτι το οποίο το ξέρουν και τα παιδιά, είτε είναι λάθος. Διότι θα μπορούσαμε να πούμε με το ίδιο δικαίωμα ότι η μισθωτή εργασία εξηγείται μονάχα σαν ηπιότερη μορφή ανθρωποφαγίας, δηλαδή της τώρα πανταχού διαπιστωμένης, αρχικής μορφής αντιμετώπισης των ηττημένων εχθρών.

Με τα παραπάνω, έγινε σαφές ποιο ρόλο παίζει η βία στην ιστο-

ρία σε σχέση με την οικονομική εξέλιξη. Πρώτον, η κάθε πολιτική βία στηρίζεται αρχικά σε μια οικονομική και κοινωνική λειτουργία και αυξάνεται στο βαθμό που, με τη διάλυση των πρωταρχικών κοινοτήτων, τα μέλη της κοινωνίας μετατρέπονται σε ατομικούς παραγωγούς, επομένως αποξενώνονται ακόμα περισσότερο από τους διαχειριστές των κοινών κοινωνικών λειτουργιών. Δεύτερον, εφόσον η πολιτική βία ανεξαρτητοποιηθεί απέναντι στην κοινωνία και έχει μετατραπεί από υπηρέτρια σε αφέντισσα, μπορεί να επενεργήσει σε δύο κατευθύνσεις. Είτε επενεργεί με την έννοια και στην κατεύθυνση των νομοτελειακών οικονομικών εξελίξεων. Σ' αυτή την περίπτωση, δεν υπάρχει διαμάχη μεταξύ τους και η οικονομική εξέλιξη επιταχύνεται. Είτε επενεργεί αντίθετα στη νομοτελειακή οικονομική εξέλιξη και, τότε, υποκύπτει σ' αυτή με λίγες μόνο εξαιρέσεις. Οι λίγες αυτές εξαιρέσεις είναι μεμονωμένες περιπτώσεις κατακτήσεων, στις οποίες οι πιο άξεστοι κατακτητές ξεριζώνουν τον πληθυσμό μιας χώρας ή τον διώχνουν και καταστρέφουν ή αφήνουν να παρακμάζουν τις παραγωγικές δυνάμεις, τις οποίες δεν ήξεραν τι να τις κάνουν. Έτσι έκαναν οι χριστιανοί στη μαυριτανική Ισπανία με το μεγαλύτερο μέρος των αρδευτικών έργων, στα οποία στηριζόταν η υψηλά αναπτυγμένη γεωργία και κηπουρική των Μαυριτανών. Η κάθε κατάκτηση από ένα πιο βάρβαρο λαό διαταράσσει την οικονομική εξέλιξη και καταστρέφει πολλές παραγωγικές δυνάμεις, αυτό είναι αυτονόητο. Όμως, στη συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσεων μακροχρόνιας κατάκτησης, ο λιγότερο πολιτισμένος κατακτητής πρέπει να προσαρμοστεί στην ανώτερη «οικονομική κατάσταση», όπως αυτή προκύπτει από την κατάκτηση. Αφομοιώνεται από τους κατακτημένους και, συνήθως, πρέπει ακόμα και να πάρει τη γλώσσα τους. Όπου, όμως –ανεξάρτητα από τις περιπτώσεις κατάκτησης– η εσωτερική κρατική εξουσία μιας χώρας έρχεται σε αντίθεση με την οικονομική της ανάπτυξη, όπως έχει γίνει μέχρι τώρα με κάθε πολιτική εξουσία, σε μια ορισμένη βαθμίδα, εκεί ο αγώνας τελειώνει κάθε φορά με την πτώση της πολιτικής εξουσίας. Η οικονομική εξέλιξη τράβαγε πάντα το δρόμο της, χωρίς εξαίρεση και χωρίς οίκτο – το τελευταίο και πιο χτυπητό παράδειγμα το έχουμε ήδη αναφέρει: Η

μεγάλη Γαλλική Επανάσταση. Αν, όπως διδάσκει ο κύριος Ντίρινγκ, η οικονομική κατάσταση και μαζί της και το οικονομικό σύστημα μιας συγκεκριμένης χώρας εξαρτιόταν απλώς από την πολιτική εξουσία, τότε δεν μπορούμε να καταλάβουμε γιατί ο Φρειδερίκος Γουλιέλμος ο Δ΄ (Friedrich Wilhelm) δεν το κατόρθωσε μετά από το 1848, παρ' όλο το «μεγαλοπρεπή στρατό» του[89], να επιβάλει τις μεσαιωνικές συντεχνίες και άλλες ρομαντικές ιδιοτροπίες του στους σιδηρόδρομους, στις ατμομηχανές, καθώς και στη μεγάλη βιομηχανία της χώρας του, που μόλις είχε αρχίσει να αναπτύσσεται; Ή γιατί δεν μπορεί ο αυτοκράτορας της Ρωσίας, που είναι και πολύ πιο ισχυρός, να πληρώσει τα χρέη του και όχι μόνο αυτό, αλλά δεν μπορεί ούτε να κρατήσει την «εξουσία» του χωρίς τις συνεχείς ενέσεις της «οικονομικής κατάστασης» από τη Δυτική Ευρώπη;

Για τον κύριο Ντίρινγκ, η βία είναι το απόλυτο κακό και η πρώτη πράξη βίας είναι γι' αυτόν το προπατορικό αμάρτημα. Ολόκληρη η παρουσίασή του είναι μια ιερεμιάδα για τη μόλυνση όλης της μέχρι τώρα ιστορίας από το προπατορικό αμάρτημα, για την επονείδιστη νόθευση όλων των φυσικών και κοινωνικών νόμων απ' αυτή τη διαβολική δύναμη, τη βία. Το ότι η βία, όμως, παίζει και έναν άλλο ρόλο στην ιστορία, ένα ρόλο επαναστατικό, το ότι, με τα λόγια του Μαρξ, είναι η μαμή τής κάθε παλαιάς κοινωνίας, η οποία εγκυμονεί μια καινούργια κοινωνία, το ότι είναι το εργαλείο, με το οποίο η κοινωνική κίνηση επιβάλλεται και σπάει τις αποστεωμένες, νεκρές πολιτικές μορφές, για όλα αυτά ο κύριος Ντίρινγκ δε λέει ούτε λέξη. Μόνο με αναστεναγμούς και βογκητά παραδέχεται ότι υπάρχει μια δυνατότητα, ότι, ίσως, χρειαστεί βία για την πτώση της εκμεταλλευτικής οικονομίας.

Δυστυχώς! Γιατί η κάθε χρήση βίας υποβαθμίζει ηθικά τον εφαρμοστή της. Και αυτό, μάλιστα, παρ' όλο το υψηλό ηθικό και πνευματικό φτερούγισμα, που ήταν η συνέπεια της κάθε νικηφόρας επανάστασης! Και αυτό, μάλιστα, στη Γερμανία, όπου μια βίαιη σύγκρουση, που μπορεί να γίνει αναγκαία για το λαό, θα είχε τουλάχιστον το προτέρημα να ξεριζώσει τη δουλικότητα που έχει διεισδύσει στην εθνική συνείδηση λόγω της ταπείνωσης του Τριακοντα-

ετούς Πολέμου.[49] Και αυτός ο άτονος, ξεζουμισμένος και πλαδαρός δασκαλίστικος τρόπος σκέψης έχει την αξίωση να επιβληθεί στο πιο επαναστατικό κόμμα, που γνώρισε η ιστορία;

V. Ο ρόλος της βίας στην ιστορία

Ας εφαρμόσουμε τώρα τη θεωρία μας στη σύγχρονη γερμανική ιστορία και τη βίαιη πρακτική της του «αίματος και του σιδήρου». Θα καταλάβουμε τότε σαφώς, γιατί αυτή η πολιτική του αίματος και του σιδήρου έμελλε να έχει προσωρινή επιτυχία, καθώς και γιατί, τελικά, θα σημειώσει αναγκαστική αποτυχία. Το 1815, το Συνέδριο της Βιέννης είχε διαιρέσει και πουλήσει την Ευρώπη με τέτοιο τρόπο, ώστε να εκθέσει μπροστά σ' όλο τον κόσμο την ολοκληρωτική ανικανότητα των δικτατορίσκων και των πολιτικών αντρών.[90] Ο γενικός πόλεμος των λαών ενάντια στον Ναπολέοντα ήταν η αντίδρασή τους στην καταπάτηση από τον Ναπολέοντα του εθνικού αισθήματος όλων.

Σε ένδειξη ευχαριστίας, οι ηγεμόνες και οι διπλωμάτες του Συνεδρίου της Βιέννης ποδοπάτησαν ακόμη βαναυσότερα αυτό το εθνικό αίσθημα. Η μικρότερη δυναστεία μετρούσε περισσότερο από το μεγαλύτερο λαό. Η Γερμανία και η Ιταλία κατακερματίστηκαν πάλι σε κρατίδια, η Πολωνία διαιρέθηκε για τέταρτη φορά, η Ουγγαρία παρέμεινε υποταγμένη. Και δεν μπορείς ούτε να πεις ότι οι λαοί αδικήθηκαν. Γιατί το δέχτηκαν παθητικά; Και γιατί χαιρέτισαν το Ρώσο τσάρο (Αλέξανδρο Α΄) σαν απελευθερωτή τους;

Αυτό, όμως, δεν μπορούσε να κρατήσει πολύ. Από το τέλος του Μεσαίωνα, η ιστορία απεργάζεται τη σύνθεση της Ευρώπης σε μεγάλα εθνικά κράτη. Μόνο τέτοια κράτη αποτελούν την κανονική πολιτική κατάσταση της κυρίαρχης ευρωπαϊκής αστικής τάξης και αποτελούν επίσης απαραίτητη προϋπόθεση για τη δημιουργία της αρμονικής διεθνούς συνεργασίας των λαών, χωρίς την οποία δεν μπορεί να υπάρχει η κυριαρχία του προλεταριάτου. Για να εξασφαλιστεί η διεθνής ειρήνη, θα πρέπει πρώτα να παραμεριστούν

όλες οι εθνικές προστριβές, που μπορούν να αποφευχθούν, και ο κάθε λαός θα πρέπει να είναι ανεξάρτητος και κύριος στο δικό του σπίτι. Με την ανάπτυξη του εμπορίου, της αγροτικής καλλιέργειας, της βιομηχανίας και, μαζί μ' αυτά, της κοινωνικής θέσης εξουσίας της αστικής τάξης, ανέβηκε, σαν συνέπεια, παντού το εθνικό αίσθημα και τα κατακερματισμένα και καταπιεσμένα έθνη γύρευαν ενότητα και αυτοτέλεια.

Γι' αυτό το λόγο, η επανάσταση του 1848 προσανατολιζόταν παντού εκτός της Γαλλίας στην ικανοποίηση τόσο των εθνικών όσο και των απελευθερωτικών απαιτήσεων. Όμως, πίσω από την ευθύς εξαρχής νικηφόρα αστική τάξη εξυψωνόταν ήδη παντού το απειλητικό παράστημα του προλεταριάτου, που αυτό, ουσιαστικά, είχε φροντίσει για τη νίκη και έσπρωξε την αστική τάξη στην αγκαλιά των μόλις ηττημένων αντιπάλων: Της μοναρχικής, γραφειοκρατικής, μισοφεουδαρχικής και στρατιωτικής αντίδρασης, στην οποία υπέκυψε η επανάσταση το 1849. Στην Ουγγαρία, όπου δεν ήταν έτσι τα πράγματα, εισέβαλαν οι Ρώσοι και ανέτρεψαν την επανάσταση.[91] Ο Ρώσος τσάρος (Νικόλαος Α΄), που δεν ήταν ικανοποιημένος μ' αυτό, πήγε στη Βαρσοβία και έκανε εκεί το διαιτητή της Ευρώπης.[92] Διόρισε το Γκλιξμπουργιανό Κρίστιαν (Christian) – αυτό το υπάκουο σ' αυτόν πλάσμα– διάδοχο του θρόνου της Δανίας.[93] Ταπείνωσε την Πρωσία όσο δεν είχε ταπεινωθεί ποτέ, απαγορεύοντάς της ακόμα και τις πιο υποτονικές ορέξεις για εκμετάλλευση γερμανικών ενωτικών επιδιώξεων και εξαναγκάζοντάς την να αποκαταστήσει το Ομοσπονδιακό Κοινοβούλιο[94] και να υποταχθεί στην Αυστρία. Επομένως, με την πρώτη ματιά, όλο το αποτέλεσμα της επανάστασης φαίνεται να ήταν ότι η Αυστρία και η Πρωσία κυβερνήθηκαν με συνταγματική μορφή, αλλά με παλαιό πνεύμα, και ότι ο Ρώσος τσάρος επικράτησε στην Ευρώπη περισσότερο από ποτέ.

Στην πραγματικότητα, όμως, η επανάσταση είχε βγάλει την αστική τάξη, ακόμα και των κατακερματισμένων χωρών, και ιδίως της Γερμανίας, μ' ένα γερό ταρακούνημα από την παλαιά, κληρονομημένη ρουτίνα. Είχε αποκτήσει κάποια συμμετοχή, έστω και μέτρια, στην πολιτική εξουσία, και την κάθε πολιτική επιτυχία της αστικής τάξης η αστική τάξη την αξιοποιεί για μια βιομηχανική

άνοδο. Η «τρελή χρονιά»[95], που με το καλό βρισκόταν πίσω της, απόδειξε, με τρόπο χειροπιαστό, στην αστική τάξη ότι έπρεπε να τεθεί τέρμα μια και καλή στον παλαιό λήθαργο και στην παλαιά υπνηλία. Σαν αποτέλεσμα της καλιφορνιανής και αυστραλιανής χρυσής βροχής, καθώς και άλλων περιστάσεων, παρουσιάστηκε μια επέκταση των διασυνδέσεων της παγκόσμιας αγοράς και μια άνοδος των επιχειρήσεων όσο ποτέ πριν. Το θέμα ήταν να μη χάσουν αυτή την εξέλιξη και να εξασφαλίσουν τη συμμετοχή τους. Οι αρχές μιας μεγάλης βιομηχανίας, οι οποίες είχαν δημιουργηθεί από το 1830 και ιδίως το 1840 στο Ρήνο, στη Σαξονία, στη Σιλεσία, στο Βερολίνο, καθώς και στις μικρές πόλεις του Νότου, αναπτύχθηκαν και επεκτάθηκαν τώρα ραγδαία, η οικιακή βιομηχανία της υπαίθρου διευρύνθηκε ολοένα και περισσότερο, η κατασκευή σιδηροδρόμων επιταχύνθηκε και η μετανάστευση που, παρ' όλα αυτά, αυξανόταν ραγδαία, δημιούργησε μια γερμανική υπερατλαντική ατμοπλοϊκή ναυτιλία, η οποία δε χρειάστηκε επιδότηση. Περισσότερο από ποτέ, Γερμανοί έμποροι εγκαταστάθηκαν σ' όλους τους υπερπόντιους εμπορικούς τόπους, ανάλαβαν ένα όλο και μεγαλύτερο μέρος του παγκόσμιου εμπορίου και άρχισαν βαθμιαία να φροντίζουν για τη διάθεση όχι μόνο αγγλικών, αλλά και γερμανικών βιομηχανικών προϊόντων.

Όμως, τα μικρά γερμανικά κρατίδια με τις πολλαπλές και διάφορες εμπορικές και βιοτεχνικές τους νομοθεσίες δεν μπορούσαν παρά να εξελιχθούν σύντομα σε αβάσταχτα δεσμά γι' αυτή τη βιομηχανία, που τόσο ισχυρά ορθωνόταν, καθώς και για το συνδεδεμένο μ' αυτή εμπόριο. Σε κάθε λίγα χιλιόμετρα, άλλο δίκαιο ανταλλαγής, άλλοι όροι για την άσκηση μιας βιοτεχνίας, παντού, μα παντού, άλλες φασαρίες, γραφειοκρατικές και δημοσιονομικές παγίδες, πολλές φορές ακόμα και συντεχνιακοί φραγμοί, στους οποίους ούτε μια παραχώρηση δεν μπορούσε να κάνει τίποτα! Έπειτα οι πολλές και διάφορες εγχώριες νομοθεσίες[96], καθώς και περιορισμοί στη διαμονή, οι οποίοι δεν επέτρεπαν στους καπιταλιστές να συγκεντρώσουν τις διαθέσιμες εργατικές δυνάμεις στον αριθμό που χρειαζόταν σ' εκείνα τα σημεία, όπου το μετάλλευμα, ο άνθρακας, η υδάτινη ενέργεια και άλλες ευνοϊκές φυσικές συνθήκες υπαγό-

ρευαν την εγκατάσταση βιομηχανικών επιχειρήσεων! Η ικανότητα να εκμεταλλευτεί κανείς ανεμπόδιστα τη μαζική εργατική δύναμη της πατρίδας ήταν η πρώτη προϋπόθεση για τη βιομηχανική ανάπτυξη. Όμως, παντού όπου ο πατριώτης εργοστασιάρχης μάζευε εργάτες δεξιά και αριστερά, η αστυνομία και τα πτωχοκομεία αντιστάθηκαν ενάντια στην εγκατάσταση των νεοφερμένων. Το δίκαιο του πολίτη του γερμανικού Ράιχ, η πλήρης ελευθερία διακίνησης για όλους τους πολίτες της επικράτειας και μια ενιαία εμπορική και βιοτεχνική νομοθεσία, όλα αυτά δεν ήταν πλέον οι πατριωτικές φαντασίες φοιτητών σε υπερκόπωση, αλλά τώρα ήταν πια οι αναγκαίοι όροι ζωής της βιομηχανίας.

Επιπλέον, σε κάθε κράτος και κρατίδιο υπήρχαν διαφορετικά νομίσματα, διαφορετικά μέτρα και διαφορετικά σταθμά, συχνά, μάλιστα, δύο ή και τριών ειδών στο ίδιο κράτος. Απ' όλα αυτά τα αναρίθμητα είδη νομισμάτων, μέτρων και σταθμών, κανένα, μα κανένα, δεν αναγνωριζόταν στην παγκόσμια αγορά. Καθόλου περίεργο, επομένως, ότι οι έμποροι και οι εργοστασιάρχες, οι οποίοι κινιόντουσαν στην παγκόσμια αγορά ή που έπρεπε να ανταγωνίζονται τα εισαγόμενα εμπορεύματα, έπρεπε μαζί με τα πολλά και διάφορα νομίσματα, μέτρα και σταθμά να χρησιμοποιούν, επιπλέον, τα ξένα. Ήταν, επομένως, καθόλου περίεργο ότι τα βαμβακερά νήματα τυλίγονταν σε αγγλικές λίβρες, ότι μεταξωτά υφάσματα κατασκευάζονταν με το μέτρο, ότι λογαριασμοί για το εξωτερικό φτιάχνονταν σε λίρες στερλίνες, δολάρια και φράγκα; Πώς να δημιουργηθούν μεγάλα πιστωτικά ιδρύματα σε τέτοιες περιορισμένες νομισματικές περιοχές με τραπεζογραμμάτια σε φιορίνια από δω, με πρωσικά τάλιρα από κει και, δίπλα σ' αυτά, χρυσά τάλιρα, τα «νέα δύο τρίτα» του ταλίρου, το μάρκο τραπέζης (Mark Banco), το τρέχον μάρκο (Mark Kurant), νομίσματα των είκοσι και είκοσι τεσσάρων φιορινίων[97] και, μάλιστα, με ατέλειωτους υπολογισμούς και διακυμάνσεις τρεχουσών τιμών; Και αν, τελικά, πετύχαιναν να τα ξεπεράσουν όλα αυτά, πόσες δυνάμεις ξοδεύονταν σ' όλες αυτές τις προστριβές, πόσα χρήματα και πόσος χρόνος χάνονταν! Επιτέλους, άρχισαν να καταλαβαίνουν και στη Γερμανία ότι σήμερα ο χρόνος είναι χρήμα.

Η νέα γερμανική βιομηχανία αναγκάστηκε να αποδείξει τις δυ-

νάμεις της. Μόνο με τις εξαγωγές μπορούσε να μεγαλώσει. Γι' αυτό, χρειαζόταν στις ξένες χώρες την προστασία του διεθνούς δικαίου. Ο Άγγλος, ο Γάλλος, ο Αμερικανός έμπορος μπορούσε να επιτρέπει στον εαυτό του περισσότερα στο εξωτερικό απ' ό,τι στη χώρα του. Η πρεσβεία του τον βοηθούσε και στην ανάγκη τον βοηθούσαν μερικά πολεμικά πλοία. Αλλά ο Γερμανός! Στην Ανατολή, τουλάχιστον ο Αυστριακός μπορούσε να στηριζόταν σ' ένα βαθμό στην πρεσβεία του, αν και δεν τον βοηθούσε και πολύ ούτε αυτή. Όμως, όπου ένας Πρώσσος έμπορος στην ξενιτιά παραπονιόταν στον πρέσβη του για αδικίες που του έκαναν, σχεδόν πάντα του απαντούσαν: «Καλά να πάθετε, τι γυρεύετε εδώ, γιατί δεν κάθεστε σπιτάκι σας;» Ο πολίτης των μικρών κρατών ήταν πράγματι παντού τελείως χωρίς δικαιώματα. Όπου κι αν πήγαινε κανείς, οι Γερμανοί έμποροι βρίσκονταν κάτω από ξένη προστασία, γαλλική, αγγλική, αμερικανική ή είχαν φροντίσει να πολιτογραφηθούν το γρηγορότερο δυνατό στη νέα πατρίδα.*

Ακόμα κι αν οι πρέσβεις τους ήθελαν να μεσολαβήσουν γι' αυτούς, τι το όφελος; Οι ίδιοι οι Γερμανοί πρέσβεις δέχονταν στα υπερπόντια μέρη μια άθλια μεταχείριση.

Απ' αυτό φαίνεται πως η επιθυμία για μια ενιαία «πατρίδα» είχε πολύ υλικά αίτια. Δεν ήταν πλέον η νεφελώδης ορμή των φοιτητών[98], στις βαρτμπουργκιανές εορτές «όπου η τόλμη και η δύναμη φλεγόντουσαν στις γερμανικές ψυχές» και όπου, σύμφωνα με μια γαλλική μελωδία, «παράσυρε το νεαρό στη θύελλα τη μεγάλη να αγωνιστεί και να πεθάνει για την πατρίδα»[99], για να αποκατασταθεί το παλαιό, ρομαντικό αυτοκρατορικό πνεύμα του Μεσαίωνα και όπου ο θυελλώδης νεαρός, στα γεράματά του, μετατρεπόταν σ' έναν εντελώς κοινότοπο, σεμνότυφο και απολυταρχικό δούλο του ηγεμόνα. Δεν ήταν ούτε πια η πολύ πιο προσγειωμένη έκκληση για ενότητα των δικηγόρων και άλλων αστών ιδεολόγων των εορτών του Χάμπαχ (Hambach)[100], οι οποίοι νόμιζαν ότι αγαπούσαν την ελευθερία και την ενότητα για χάρη του εαυτού της και δεν έπαιρναν καθόλου είδηση ότι δεν ήταν δυνατό να ελβετοποιηθεί η Γερμανία σε

---

* Βερτ (Weerth).

μια Δημοκρατία από καντονάκια –γιατί εκεί κατέληγε το ιδανικό των λιγότερο ασαφών ανάμεσά τους– όπως θα ήταν αδύνατη η αυτοκρατορία των Χόχενσταουφεν (Hohenstauf) εκείνων των φοιτητών.[101] Όχι, ήταν η λαχτάρα του πρακτικού εμπόρου και βιομηχάνου –λαχτάρα που βγήκε από την άμεση ανάγκη του εμπορίου– να πάρει τη σκούπα και να εξαφανίσει όλα τα κληρονομημένα από την ιστορία σκουπίδια των μικρών κρατών, τα οποία αποτελούσαν εμπόδια για την ελεύθερη ανάπτυξη του εμπορίου και της βιοτεχνίας. Λαχτάρα για τον παραμερισμό όλων των περιττών προστριβών, τις οποίες ο Γερμανός έμπορος έπρεπε να ξεπεράσει πρώτα στο σπίτι του, αν ήθελε να μπει στην παγκόσμια αγορά, και τις οποίες είχαν ξεπεράσει όλοι οι ανταγωνιστές του. Η γερμανική ενότητα είχε γίνει μια οικονομική ανάγκη. Και οι άνθρωποι που τώρα την απαιτούσαν ήξεραν τι ήθελαν. Είχαν διαπαιδαγωγηθεί μέσα στο εμπόριο και για το εμπόριο, ήξεραν να εμπορεύονται και να συναναστρέφονται με εμπόρους. Ήξεραν ότι μπορεί κανείς να έχει υψηλές απαιτήσεις, αλλά ότι πρέπει και να κατεβάσει τις τιμές κατά τρόπο φιλελεύθερο. Τραγουδούσαν για τη «Γερμανική Πατρίδα»[102] και μέσα σ' αυτή ήταν και το Στάιερλαντ (Staierland), το Τιρόλο (Tirol), καθώς και «η Αυστρία, πλούσια σε τιμές και νίκες» και:

«Από το Μάας* ως το Μέμελ**, από τον Ετς*** ως το Μπελτ**** η Γερμανία, η Γερμανία υπεράνω όλων, υπεράνω όλων στον κόσμο»[103], ήταν, ωστόσο, πρόθυμοι να επιτρέψουν γι' αυτή την πατρίδα, που την ήθελαν όλο και μεγαλύτερη, μια πράγματι με-

---

* Μάας= ποταμός της Δυτ. Ευρώπης, στην περιοχή συνάντησης της Γαλλίας, της Γερμανίας, της Ολλανδίας και του Βελγίου, η Meuse των Γάλλων. Διέρχεται μέσα από στρατηγικές βιομηχανικές περιοχές και εκβάλλει στην Ολλανδική ακτή της Βόρειας Θάλασσας (σημ. τ. Θ.Π.).

** Μέμελ= πόλη της Ανατολικής Βαλτικής, η σημερινή λιθουανική Κλάιπεντα (σημ. τ. Θ.Π.).

*** Ετς= Ποταμός της Βόρειας Ιταλίας, τον οποίο οι Ιταλοί αποκαλούν Αντίτζε (Adige). Πηγάζει από το Νότιο Τιρόλο και, ύστερα από διαδρομή 415 χλμ., εκβάλλει νότια της Βενετίας. Είναι ο δεύτερος μεγαλύτερος ποταμός της Ιταλίας (σημ. τ. Θ.Π.)

**** Μπελτ= Βορειογερμανική παράκτια πεδινή περιοχή. Με το όνομα «Βαλτία» (Baltia), αναφέρεται από αρχαίους Έλληνες γεωγράφους, καθώς και από τον Πλίνιο. Περί τον 11ο αιώνα, έδωσε το όνομά της και στη Βαλτική Θάλασσα (σημ. τ. Θ.Π.)

γάλη έκπτωση των 25 έως 30% για πληρωμή τοις μετρητοίς. Έτοιμο το ενοποιητικό τους σχέδιο και άμεσα εφαρμόσιμο. Η γερμανική ενότητα, όμως, δεν ήταν μόνο γερμανικό ζήτημα. Από τον Τριακονταετή Πόλεμο, ουδεμία κοινή γερμανική υπόθεση είχε αποφασιστεί χωρίς την αρκετά αισθητή ανάμιξη του εξωτερικού.* Ο Φρειδερίκος Β΄ είχε κατακτήσει τη Σιλεσία το 1740 με τη βοήθεια των Γάλλων.[106]

Η Γαλλία και η Ρωσία είχαν, το 1803, στην κυριολεξία υπαγορεύσει την αναδιοργάνωση της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας με την Κύρια Απόφαση της Αντιπροσωπίας του Βασιλείου.[107]

Έπειτα ο Ναπολέοντας διοργάνωσε τη Γερμανία όπως τον βόλευε. Και τέλος, στο Συνέδριο της Βιέννης**, κατακερματίστηκε εκ νέου, κυρίως από τη Ρωσία και, σε δεύτερη ανάλυση, από την Αγγλία και τη Γαλλία, σε τριάντα έξι κράτη με πάνω από διακόσια μεγάλα, και μικρά τεμάχια γης και οι Γερμανοί δυνάστες, ακριβώς όπως το 1802/1803 στο Ράιχσταγκ του Ρέγκενσμπουργκ (Regensburg), δε συνέβαλαν και λίγο σ' αυτό και έκαναν τον κατακερματισμό ακόμα χειρότερο. Επιπλέον, επιμέρους κομμάτια της Γερμανίας είχαν παραδοθεί σε ξένους ηγεμόνες.

Έτσι, η Γερμανία δεν ήταν μονάχα ανίσχυρη και αβοήθητη, εξαντλώντας τον εαυτό της στους εσωτερικούς καβγάδες και, από πολιτική, στρατιωτική και ακόμα και βιομηχανική άποψη, καταδικασμένη στη μηδαμινότητα. Αλλά ακόμα, πολύ χειρότερα, η Γαλλία και η Ρωσία είχαν αποκτήσει, μέσω της επανάληψης της συνήθειας, το δικαίωμα του κατακερματισμού της Γερμανίας, ακριβώς όπως η Γαλλία και η Αυστρία είχαν πάρει το δικαίωμα να φροντίζουν να μείνει η Ιταλία κατακερματισμένη. Επρόκειτο γι' αυτό το δήθεν δικαίωμα, το οποίο είχε χρησιμοποιήσει το 1850 ο τσάρος Νικόλαος όταν απαγορεύοντας χονδροειδέστατα κάθε αυτογνώμονα συνταγματική αλλαγή επέβαλε με το ζόρι την αποκατάσταση του Μπούντεσταγκ, αυτής της εκδήλωσης της αδυναμίας της Γερμανίας.

---

* Ειρήνη της Βεστφαλίας[104] (Westfalen) και Ειρήνη του Τες[105] (Tesch).

** Γερμανία – Πολωνία.

Έπρεπε, επομένως, η ενότητα της Γερμανίας να κατακτηθεί όχι μονάχα ενάντια στους ηγεμόνες και στους άλλους εσωτερικούς εχθρούς, αλλά και ενάντια στο εξωτερικό. Ή και… με τη βοήθεια του εξωτερικού. Και πώς ήταν τα πράγματα, τότε, στο εξωτερικό; Στη Γαλλία, ο Λουδοβίκος Βοναπάρτης (Louis Bonaparte) είχε χρησιμοποιήσει τη διαμάχη ανάμεσα στην αστική τάξη και την εργατική τάξη για να αναρριχηθεί στην προεδρία με τη βοήθεια των αγροτών και στον αυτοκρατορικό θρόνο με τη βοήθεια του στρατού. Όμως, ένας νέος, φτιαγμένος από το στρατό, αυτοκράτορας, ο Ναπολέων, μέσα στα πλαίσια των συνόρων της Γαλλίας του 1815 – αυτό πια ήταν ένα θνησιγενές τέρας. Μια αναγεννημένη ναπολεόντειος αυτοκρατορία θα σήμαινε την επέκταση της Γαλλίας μέχρι το Ρήνο και την υλοποίηση του κληρονομικού ονείρου του γαλλικού σοβινισμού. Ωστόσο, ο Λουδοβίκος Βοναπάρτης (Louis Bonaparte) δεν μπορούσε να αποκτήσει αμέσως το Ρήνο. Η κάθε προσπάθεια σ' αυτή την κατεύθυνση θα είχε σαν συνέπεια έναν ευρωπαϊκό συνασπισμό κατά της Γαλλίας. Αντ' αυτού, προσφέρθηκε μια ευκαιρία να υψωθεί η θέση ισχύος της Γαλλίας και να προσκομιστούν στο στρατό νέες δάφνες μέσω ενός πολέμου κατά της Ρωσίας, που θα διεξαγόταν σε αρμονία με σχεδόν όλη την Ευρώπη, κατά της Ρωσίας δηλαδή, που είχε εκμεταλλευτεί την επαναστατική περίοδο της Δυτικής Ευρώπης για να καταλάβει κρυφά-κρυφά τις ηγεμονίες του Δούναβη και να προετοιμάσει ένα νέο κατακτητικό πόλεμο κατά της Τουρκίας. Η Αγγλία συμμάχησε με τη Γαλλία, η Αυστρία είχε ευνοϊκή στάση απέναντι και στις δυο, μόνο η ηρωική Πρωσία φίλησε τη ρωσική ράβδο, που χθες ακόμα την είχε δείρει, και παρέμεινε σε μια ρωσόφιλη ουδετερότητα. Όμως, ούτε η Αγγλία ούτε η Γαλλία ήθελαν μια σοβαρή ήττα του αντιπάλου και, έτσι, ο πόλεμος τελείωσε με μια πολύ απαλή ταπείνωση της Ρωσίας και με μια ρωσογαλλική συμμαχία κατά της Αυστρίας.*

* Ο Πόλεμος της Κριμαίας ήταν μια μοναδική κολοσσιαία κωμωδία πλανών, στην οποία, με κάθε νέα εμφάνιση, αναρωτιόταν κανείς: Ποιον θέλουν να γελάσουν; Όμως, η κωμωδία αυτή στοίχισε αμέτρητους θησαυρούς και πάνω από ένα εκατομμύριο ανθρώπινες ζωές. Μόλις είχε ξεκινήσει η μάχη και η Αυστρία επέλαυνε στις ηγεμονίες του Δούναβη. Οι Ρώσοι υποχώρησαν από κει και γι' αυτό δεν ήταν δυνατό

Ο Πόλεμος της Κριμαίας έκανε τη Γαλλία ηγετική δύναμη της Ευρώπης και τον τυχοδιώκτη Λουδοβίκο Ναπολέοντα το μεγαλύτερο άντρα των ημερών και αυτό δε λέει και πολλά. Όμως, ο Πόλεμος της Κριμαίας δεν είχε φέρει στη Γαλλία περισσότερα εδάφη και γι' αυτό εγκυμονούσε ένα νέο πόλεμο, στον οποίο ο Λουδοβίκος Ναπολέων έπρεπε να εκπληρώσει την πραγματική αποστολή του σαν «Επαυξάνων το Βασίλειο».[108] Ο νέος αυτός πόλεμος είχε ήδη σκαρωθεί στη διάρκεια του πρώτου, αφού είχαν επιτρέψει στη Σαρδηνία να προσχωρήσει στη συμμαχία των δυτικών δυνάμεων σαν δορυφόρος της αυτοκρατορικής Γαλλίας και, ειδικά, σαν προφυ-

---

να γίνει πόλεμος στα ρωσικά χερσαία σύνορα κατά της Τουρκίας, όσο η Αυστρία έμενε ουδέτερη. Όμως, η Αυστρία ήταν πρόθυμη να γίνει σύμμαχος σ' έναν πόλεμο σ' εκείνα τα σύνορα υπό την προϋπόθεση ότι ο πόλεμος αυτός θα διεξαγόταν στα σοβαρά για την αποκατάσταση της Πολωνίας και τη συνεχή οπισθοχώρηση των ρωσικών δυτικών συνόρων. Τότε, θα αναγκαζόταν να συμμετάσχει και η Πρωσία, μέσω της οποίας η Ρωσία προμηθευόταν ακόμα όλο τον επισιτισμό της. Η Ρωσία θα είχε μπλοκαριστεί από ξηρά και θάλασσα και θα υπόκυπτε σύντομα. Οι σύμμαχοι, όμως, δεν είχαν τέτοια πρόθεση. Αντίθετα, ήταν χαρούμενοι που είχαν απαλλαχτεί πια από κάθε κίνδυνο ενός σοβαρού πολέμου. Ο Πάλμερστον (Palmerston) πρότεινε να μετατοπιστεί το θέατρο του πολέμου προς την Κριμαία –πράγμα που η Ρωσία επιθυμούσε – και ο Λουδοβίκος Ναπολέων το δέχτηκε με μεγάλη του χαρά. Ο πόλεμος, εδώ, δεν μπορούσε παρά να παραμείνει ένας ψευδοπόλεμος και, έτσι, όλοι οι κυριότεροι συμμετέχοντες είχαν ικανοποιηθεί.

Όμως, ο αυτοκράτορας Νικόλαος ήθελε σώνει και καλά να διεξαγάγει εδώ έναν πόλεμο στα σοβαρά και ξέχασε, στο μεταξύ, ότι αυτό που ήταν γι' αυτόν το πιο ευνοϊκό πεδίο για έναν ψευδοπόλεμο ήταν γι' αυτόν το πιο δυσμενές πεδίο για ένα γνήσιο πόλεμο. Η δύναμη της Ρωσίας σ' ό,τι αφορά την άμυνα –δηλαδή, η αχανής έκταση της αραιοκατοικημένης, απρόσιτης και φτωχής σε πηγές εφοδιασμού επιφάνειάς της– στρέφεται σε κάθε ρωσικό επιθετικό πόλεμο ενάντια στην ίδια τη Ρωσία και, μάλιστα, πουθενά περισσότερο απ' ό,τι στην κατεύθυνση της Κριμαίας. Οι νοτιορωσικές στέπες, που έπρεπε να είχαν γίνει ο τάφος του επιτιθέμενου, έγιναν ο τάφος των ρωσικών στρατιών, τις οποίες ο Νικόλαος έσπρωχνε με αμείλικτο και κουτό θράσος τη μια μετά την άλλη και, τελικά, και μέσα στο χειμώνα, προς τη Σεβαστούπολη. Και όταν οι τελευταίες στρατιωτικές φάλαγγες, που τις είχαν μαζέψει γρήγορα δεξιά αριστερά, που δεν ήταν ούτε πενιχρά εξοπλισμένες και βρίσκονταν σε άθλια κατάσταση, είχαν χάσει στην πορεία τα δύο τρίτα των αντρών (ολόκληρα τάγματα έχασαν τη ζωή τους στις χιονοθύελλες) και οι υπόλοιποι δεν ήταν σε θέση να διώξουν τους εχθρούς από το ρωσικό έδαφος, τότε ο φουσκωμένος τενεκές Νικόλαος κατάρρευσε ελεεινά και αυτοδηλητηριάστηκε. Από κείνη τη στιγμή, ο πόλεμος έγινε πάλι ψευτοπόλεμος και οδήγησε σύντομα στη σύναψη ειρήνης.

λακή κατά της Αυστρίας. Προετοιμάστηκε παραπέρα στη σύναψη της ειρήνης με τη συνεννόηση του Λουδοβίκου Ναπολέοντα με τη Ρωσία[109], στην οποία τίποτα δεν ήταν πιο ευχάριστο από το να τιμωρηθεί η Αυστρία.

Ο Λουδοβίκος Ναπολέων είχε γίνει πια το ίνδαλμα της ευρωπαϊκής αστικής τάξης. Όχι μόνο εξαιτίας της «σωτηρίας της κοινωνίας», όταν, στις 2 Δεκέμβρη του 1851[110], είχε καταστρέψει, βέβαια, την πολιτική κυριαρχία της αστικής τάξης, αλλά μόνο για να διασώσει την κοινωνική της κυριαρχία. Όχι μόνο επειδή είχε δείξει πως το γενικό εκλογικό δικαίωμα μπορεί, κάτω από ευνοϊκές συνθήκες, να μετατραπεί σε εργαλείο για την καταπίεση των μαζών. Όχι μόνο γιατί, κάτω από την κυριαρχία του, η βιομηχανία και το εμπόριο, αλλά ιδίως η κερδοσκοπία και η απάτη των χρηματιστηρίων, είχαν γνωρίσει μια πρωτόγνωρη άνθηση. Αλλά, προπαντός, γιατί η αστική τάξη αναγνώρισε στο πρόσωπό του τον πρώτο «μεγάλο πολιτικό άντρα», που ήταν αίμα από το αίμα της. Ήταν νεόφερτος, που μόλις ανέβηκε, όπως άλλωστε ο κάθε γνήσιος αστός. Σαν «κωλοπετσωμένος», συνωμότης «καρμπονάρος»[111] στην Ιταλία, αξιωματικός του πυροβολικού στην Ελβετία, χρεωμένος ευγενής μπαγαπόντης… και μέλος της ειδικής αστυνομικής εφεδρείας στην Αγγλία[112], αλλά πάντα και παντού επίδοξος, είχε προετοιμάσει τον εαυτό του για αυτοκράτορα των Γάλλων και ηγέτη της τύχης της Ευρώπης μέσω του περιπετειώδους παρελθόντος του και αφού είχε ηθικά εκτεθεί σ' όλες τις χώρες. Όπως ακριβώς και ο υποδειγματικός αστός, ο Αμερικανός, προετοιμάζεται να γίνει εκατομμυριούχος μέσω μιας σειράς έντιμων, αλλά και απατηλών, χρεοκοπιών. Σαν αυτοκράτορας, δεν έθεσε μονάχα την πολιτική στην υπηρεσία της καπιταλιστικής επιχείρησης και της χρηματιστηριακής απάτης, αλλά ασκούσε την ίδια την πολιτική εντελώς σύμφωνα με τις αρχές του χρηματιστηρίου κεφαλαίων και κερδοσκοπούσε με την «αρχή της εθνικότητας».[113] Ο κατακερματισμός της Γερμανίας και της Ιταλίας αποτέλεσε για την ως τώρα γαλλική πολιτική ένα αναπαλλοτρίωτο βασικό δικαίωμα της Γαλλίας. Ο Λουδοβίκος Ναπολέων ετοιμάστηκε αμέσως να πουλήσει κομμάτι-κομμάτι αυτό το βασικό δικαίωμα έναντι των λεγόμενων αντισταθμίσεων. Ήταν

πρόθυμος να βοηθήσει την Ιταλία και τη Γερμανία στον παραμερισμό αυτού του κατακερματισμού υπό την προϋπόθεση ότι η Γερμανία και η Ιταλία θα του πλήρωναν το κάθε βήμα τους προς την εθνική ένωση με την εκχώρηση εδαφών. Μ' αυτό τον τρόπο, δε θα ικανοποιούνταν μονάχα ο γαλλικός σοβινισμός και η αυτοκρατορία θα αποκτούσε βαθμιαία τα σύνορα του 1801[114], αλλά και η Γαλλία θα βρισκόταν πάλι στη θέση της ιδιαίτερα πεφωτισμένης και λαοαπελευθερωτικής δύναμης, και ο Λουδοβίκος-Ναπολέων θα παρουσιαζόταν σαν προστάτης των καταπιεσμένων εθνικοτήτων. Όλη η πεφωτισμένη και ενθουσιασμένη με την ιδέα της εθνικότητας αστική τάξη –διότι ενδιαφερόταν ζωηρά για την κατάργηση όλων των εμπορικών εμποδίων στην παγκόσμια αγορά– αγαλλίασε ομόφωνα με τον κοσμοαπελευθερωτικό αυτό διαφωτισμό.

Η αρχή έγινε στην Ιταλία.* Εκεί, από το 1849, κυριαρχούσε απεριόριστα η Αυστρία, και η Αυστρία ήταν τότε ο γενικός αποδιοπομπαίος τράγος της Ευρώπης. Τα ισχνά αποτελέσματα του Πολέμου της Κριμαίας δεν αποδόθηκαν στην αναποφασιστικότητα των δυτικών δυνάμεων, οι οποίες δεν ήθελαν παρά έναν ψευτοπόλεμο, αλλά στην αναποφάσιστη στάση της Αυστρίας, για την οποία οι ίδιες οι δυτικές δυνάμεις έφταιγαν περισσότερο από τον καθένα. Η Ρωσία, όμως, είχε πληγωθεί τόσο πολύ από την προέλαση των Αυστριακών στον Προύθο (Prut) –(παρ' όλο που ίσα-ίσα η προέλαση αυτή είχε σώσει τη Ρωσία) αυτό ήταν το «ευχαριστώ» για τη ρωσική βοήθεια στην Ουγγαρία το 1849– ώστε έβλεπε μετά χαράς την οποιαδήποτε επίθεση εις βάρος της Αυστρίας. Η Πρωσία δεν είχε πια καμιά σημασία και την είχαν μεταχειριστεί περιφρονητικά ήδη από το Συνέδριο Ειρήνης του Παρισιού.[115] Έτσι, σκαρώθηκε ο πόλεμος για την απελευθέρωση της Ιταλίας «μέχρι την Αδριατική» με τη συνεργασία της Ρωσίας, ξεκίνησε την άνοιξη του 1859 και τερματίστηκε ήδη το καλοκαίρι στο Μίντσιο (Mincio). Η Αυστρία δεν είχε πεταχτεί έξω από την Ιταλία, η Ιταλία δεν έγινε «ελεύθερη μέχρι την Αδριατική», ούτε ενώθηκε, η Σαρδηνία είχε μεγαλώσει, αλλά η Γαλ-

* Ορσίνι (Orsini).

λία είχε πάρει τη Σαβοΐα (Savoyen) και τη Νίκαια (Nizza) και, μ' αυτό, ενάντια στην Ιταλία, τα σύνορα του 1801.[116]

Οι Ιταλοί, όμως, δεν ήταν ευχαριστημένοι μ' αυτά. Τότε, στην Ιταλία, επικρατούσε ακόμα η πραγματική μανιφακτούρα, η μεγάλη βιομηχανία ήταν ακόμα στα σπάργανα. Η εργατική τάξη δεν είχε καθόλου ακόμα υποστεί τη γενική απαλλοτρίωση και τη γενική προλεταριοποίησή της. Στις πόλεις, είχε ακόμα τα δικά της μέσα παραγωγής, στην ύπαιθρο η βιομηχανική εργασία ήταν μια δευτερεύουσα απασχόληση μικρών γαιοκτημόνων ή αγροτών-ενοικιαστών. Γι' αυτό το λόγο, η ενεργητικότητα της αστικής τάξης δεν είχε ακόμα σπάσει από την αντίθεσή της με ένα σύγχρονο ταξικά συνειδητό προλεταριάτο. Και επειδή, στην Ιταλία, ο κατακερματισμός υπήρχε μόνο λόγω της ξένης αυστριακής κυριαρχίας, κάτω από την προστασία της οποίας οι ηγεμόνες έσπρωχναν στο έπακρο την κακή διακυβέρνησή τους, ακόμα και η μεγαλογαιοκτημονική αριστοκρατία, καθώς και η λαϊκή μάζα των πόλεων, βρίσκονταν με το μέρος της αστικής τάξης σαν πρωτοπόρας αγωνίστριας υπέρ της εθνικής ανεξαρτησίας. Όμως, το 1859, η ξένη κυριαρχία είχε αναχαιτιστεί, εκτός από τη Βενετία, η παραπέρα ανάμιξή της στην Ιταλία ήταν, μέσω της Γαλλίας και της Ρωσίας, αδύνατη, κανείς δεν τη φοβόταν πια. Η Ιταλία, επιπλέον, με τον Γκαριμπάλντι (Garibaldi) διάθετε έναν ήρωα αρχαίου τύπου, ο οποίος μπορούσε να κάνει θαύματα και όντως έκανε θαύματα. Με χίλιους παρτιζάνους, αναποδογύρισε όλο το βασίλειο της Νεάπολης, ένωσε πραγματικά την Ιταλία και ξέσκισε τον τεχνητό ιστό της βοναπαρτικής πολιτικής. Η Ιταλία ήταν ελεύθερη και εκ των πραγμάτων ενωμένη, όχι, όμως, από τις μηχανορραφίες του Λουδοβίκου Ναπολέοντα, αλλά από την επανάσταση.

Μετά από τον ιταλικό πόλεμο, η εξωτερική πολιτική της Δεύτερης Γαλλικής Αυτοκρατορίας δεν ήταν για κανέναν πια μυστικό. Έπρεπε όμως, να τιμωρηθούν οι νικητές του μεγάλου Ναπολέοντα, ο ένας μετά τον άλλο. Η Ρωσία και η Αυστρία πήραν το μερίδιό τους, ο επόμενος στη σειρά ήταν η Πρωσία. Και η Πρωσία ήταν πιο περιφρονημένη από ποτέ. Η πολιτική της στη διάρκεια του ιταλικού πολέμου ήταν δειλή και ελεεινή, εντελώς όπως και στην εποχή

της Ειρήνης της Βασιλείας το 1795.[117] Η «πολιτική των ελεύθερων χεριών»[118] είχε καταντήσει ως εξής: Βρισκόταν ολομόναχη στην Ευρώπη, όλοι οι μεγάλοι και μικροί της γείτονες χαιρόντουσαν με το θέαμα της Πρωσίας που την έκαναν κομμάτια, και το χέρι της ήταν ελεύθερο μονάχα για τούτο: Την εκχώρηση στη Γαλλία της αριστερής όχθης του Ρήνου. Και πράγματι, τα πρώτα χρόνια μετά το 1859, παντού και, περισσότερο από πουθενά αλλού, στην ίδια την περιοχή του Ρήνου, είχε διαδοθεί η πεποίθηση ότι η αριστερή όχθη του Ρήνου είχε πέσει ανεπανόρθωτα στα χέρια της Γαλλίας. Δεν το επιθυμούσαν ακριβώς, αλλά το έβλεπαν να έρχεται σαν ένας αναπότρεπτος όλεθρος και –για να λέμε την αλήθεια– δεν το φοβόντουσαν και πολύ. Στους αγρότες και τους μικροαστούς, ξύπνησαν και πάλι οι παλαιές αναμνήσεις της εποχής των Γάλλων, η οποία πράγματι τους είχε φέρει τη λευτεριά. Η αστική τάξη είχε εμπλέξει ήδη βαθιά τη χρηματική αριστοκρατία, ιδιαίτερα της Κολωνίας, στις απάτες της Κινητής Πίστωσης του Παρισιού[119], καθώς και σ' άλλες βοναπαρτικές εταιρίες απάτης, και φωναχτά εκδήλωνε τη θέλησή της για προσάρτηση.*

Η απώλεια, όμως, της αριστερής όχθης του Ρήνου δεν ήταν μόνο αποδυνάμωση της Πρωσίας, αλλά και της Γερμανίας. Και η Γερμανία ήταν πιο διασπασμένη από ποτέ. Η Αυστρία και η Πρωσία είχαν αποξενωθεί η μία από την άλλη περισσότερο από ποτέ λόγω της ουδετερότητας της Πρωσίας στον ιταλικό πόλεμο, με τη φάρα των μικροπριγκήπων να λοξοκοιτάζει μισοφοβισμένα, μισοφιλήδονα προς τον Λουδοβίκο-Ναπολέοντα ως προστάτη μιας ανανεωμένης Ομοσπονδίας του Ρήνου[120] – να η κατάσταση της επίσημης Γερμανίας. Και αυτό, μάλιστα, σε μια στιγμή, που μόνο οι ενωμένες δυνάμεις όλου του έθνους ήταν σε θέση να αποτρέψουν τον κίνδυνο του κατακερματισμού.

Πώς, όμως, να ενωθούν οι δυνάμεις όλου του έθνους; Τρεις

---

* Ο Μαρξ κι εγώ μπορέσαμε να πειστούμε πολλές φορές επιτόπου ότι αυτή ήταν τότε η γενική διάθεση κοντά στο Ρήνο. Βιομήχανοι της αριστερής όχθης και άλλοι με ρωτούσαν, πώς θα τα πήγαινε η βιομηχανία τους κάτω από το γαλλικό δασμολογικό καθεστώς.

δρόμοι ήταν ανοιχτοί, αφού είχαν αποτύχει οι σχεδόν ανεξαιρέτως νεφελώδεις προσπάθειες του 1848 διαλύοντας, ωστόσο, ακριβώς γι' αυτό, πολλά νεφελώματα.

Ο πρώτος δρόμος ήταν ο δρόμος της πραγματικής ενοποίησης μέσω του παραμερισμού όλων των επιμέρους κρατών, επομένως, ο ανοιχτά επαναστατικός δρόμος. Ο δρόμος αυτός μόλις είχε οδηγήσει την Ιταλία στο στόχο: Η δυναστεία των Σαβογιανών είχε προσχωρήσει στην επανάσταση και είχε, μ' αυτό τον τρόπο, τσεπώσει το στέμμα της Ιταλίας. Όμως, οι δικοί μας, Γερμανοί Σαβογιανοί, οι Χόεντσολερν (Hohenzollern), και ακόμα και οι πιο τολμηροί τους Καβούρ (Cavours) στο στιλ του Μπίσμαρκ (Bismarck) ήταν εντελώς ανίκανοι να κάνουν μια τέτοια θαρραλέα πράξη. Ο λαός θα έπρεπε να τα είχε κάνει όλα μόνος του και μάλλον θα ήταν σε θέση να κάνει ό,τι χρειαζόταν σ' έναν πόλεμο για την αριστερή όχθη του Ρήνου. Η αναπόφευκτη υποχώρηση της Πρωσίας πέρα από το Ρήνο, ο μόνιμος πόλεμος στα φρούρια του Ρήνου, η τότε πια αναμφισβήτητη προδοσία των Νοτιογερμανών ηγεμόνων θα μπορούσαν να αρκούν για να ανάψει ένα εθνικό κίνημα, μπροστά στο οποίο όλη η οικονομία των δυναστών θα κατάρρεε. Και, τότε, ο Λουδοβίκος Ναπολέων ήταν ο πρώτος που έβαλε το ξίφος στη θήκη. Η Δεύτερη Αυτοκρατορία χρειαζόταν σαν αντίπαλους μόνο αντιδραστικά κράτη, μπροστά στα οποία θα εμφανιζόταν σαν συνεχιστής της Γαλλικής Επανάστασης, σαν απελευθερωτής των λαών. Ήταν ανίσχυρη απέναντι σ' ένα λαό, που ο ίδιος ήταν εμπλεγμένος σε μια επανάσταση. Ίσως η νικηφόρα Γερμανική Επανάσταση μπορούσε ακόμα να δώσει την ώθηση για την πτώση όλης της γαλλικής αυτοκρατορίας. Αυτά, στην πιο ευνοϊκή περίπτωση. Στην πιο δυσμενή, αν οι δυνάστες θα γίνονταν οι κύριοι του κινήματος, θα έχαναν προσωρινά την αριστερή όχθη στη Γαλλία, θα αποκαλυπτόταν μπροστά σ' όλο τον κόσμο η ενεργητική ή παθητική προδοσία των δυναστών και θα δημιουργούνταν μια κατάσταση εξαναγκασμού, στην οποία η Γερμανία δε θα είχε άλλη διέξοδο από την επανάσταση, από την εκδίωξη όλων των ηγεμόνων και από την αποκατάσταση της ενιαίας γερμανικής δημοκρατίας.

Όπως είχαν τα πράγματα, αυτός ο δρόμος προς την ενοποίηση

της Γερμανίας μπορούσε να επιλεγεί μόνο, αν ο Λουδοβίκος Ναπολέων άρχιζε τον πόλεμο για τα σύνορα του Ρήνου. Όμως, ο πόλεμος αυτός δεν έγινε, για λόγους που θα τους αναφέρουμε σύντομα. Μαζί μ' αυτό, όμως, το ζήτημα της εθνικής ενοποίησης έπαψε να είναι ζήτημα ζωής που δεν αναβαλλόταν και που έπρεπε να λυθεί από τη μια μέρα στην άλλη, αλλιώς θα υπήρχε η καταστροφή. Το έθνος μπορούσε να περιμένει, για την ώρα.

Ο δεύτερος δρόμος ήταν η ενοποίηση κάτω από την κυριαρχία της Αυστρίας. Η Αυστρία είχε διατηρήσει πρόθυμα τη θέση της σαν μια συμπαγής, στρογγυλεμένη κρατική περιφέρεια, που της είχε επιβληθεί το 1815 από τους ναπολεόντειους πολέμους. Δε διεκδίκησε ξανά τις παλαιές, αποσχισμένες κτήσεις της στη Νότια Γερμανία. Αρκέστηκε στην πρόσθεση παλαιών και νέων περιοχών, οι οποίες μπορούσαν να προσαρμοστούν γεωγραφικά και στρατηγικά στον υπόλοιπο πυρήνα της μοναρχίας. Ο χωρισμός της γερμανικής Αυστρίας από την υπόλοιπη Γερμανία, που είχε ξεκινήσει με τους προστατευτικούς δασμούς του Ιωσήφ Β΄, που οξύνθηκε από την ιταλική αστυνομική οικονομία του Φραγκίσκου Α΄ και που σπρώχτηκε στο έπακρο από τη διάλυση του γερμανικού Ράιχ[121], καθώς και από την Ομοσπονδία του Ρήνου, παρέμεινε και ντε φάκτο σε ισχύ μετά από το 1815. Ο Μέτερνιχ (Metternich) περιέβαλε το κράτος του προς τη γερμανική πλευρά μ' ένα τυπικό σινικό τείχος. Οι δασμοί κράτησαν έξω τα υλικά προϊόντα της Γερμανίας, η λογοκρισία, τα πνευματικά της προϊόντα, οι απίθανες φασαρίες με τα διαβατήρια περιόριζαν την προσωπική κίνηση στο πιο απαραίτητο ελάχιστο. Στο εσωτερικό της χώρας, μια απολυταρχική αυθαιρεσία, που ακόμα και στη Γερμανία ήταν μοναδική, αποτέλεσε εγγύηση ενάντια σε κάθε πολιτική κίνηση, ακόμα και την πιο ήσυχη. Έτσι, η Αυστρία έμεινε εντελώς μακριά απ' όλη την αστικοφιλελεύθερη κίνηση της Γερμανίας. Το 1848 έφυγε τουλάχιστον ο πνευματικός διαχωριστικός τοίχος στο μεγαλύτερο μέρος του. Όμως, τα γεγονότα εκείνης της χρονιάς και οι συνέπειές τους δεν ήταν και πολύ κατάλληλα για να φέρουν την Αυστρία πιο κοντά στην υπόλοιπη Γερμανία. Αντίθετα, η Αυστρία καυχιόταν όλο και περισσότερο για την ανεξάρτητη θέση της σαν μεγάλη δύναμη. Έτσι εξηγείται ότι κανείς δε σκε-

φτόταν στα σοβαρά μια ενοποίηση της Γερμανίας κάτω από αυστριακή κυριαρχία, εκτός από μερικούς Γερμανούς ηγεμόνες μικρών και μεσαίων κρατών, παρ' όλο που οι Αυστριακοί στρατιώτες των φρουρίων της Ομοσπονδίας[122] ήταν αγαπητοί και τους Πρώσους στρατιώτες τους μισούσαν και τους χλεύαζαν και παρ' όλο που η Αυστρία εξακολουθούσε να είναι δημοφιλής και είχε υπόληψη σ' όλο τον κυρίως καθολικό Νότο και Δύση.

Δεν μπορούσε και να 'ταν αλλιώς. Η ίδια η Αυστρία δεν το ήθελε αλλιώς, παρ' όλο που κρυφά-κρυφά έτρεφε ρομαντικά αυτοκρατορικά όνειρα. Τα αυστριακά δασμολογικά τείχη είχαν, με τον καιρό, απομείνει ο μόνος υλικός διαχωριστικός τοίχος μέσα στη Γερμανία και γι' αυτό γίνονταν αισθητά με ακόμη μεγαλύτερη οξύτητα. Η ανεξάρτητη πολιτική της μεγάλης δύναμης δεν είχε νόημα, αν δε σήμαινε την παράδοση γερμανικών συμφερόντων προς όφελος ειδικά αυστριακών, συνεπώς ιταλικών, ουγγρικών κλπ. συμφερόντων. Όπως πριν, έτσι και μετά από την επανάσταση, η Αυστρία παρέμεινε το πιο αντιδραστικό κρατίδιο της Γερμανίας, που ακολουθούσε πιο απρόθυμα από τ' άλλα το σύγχρονο ρεύμα και, επιπλέον, ήταν η μόνη ιδιαίτερα καθολική μεγάλη δύναμη που απέμενε. Όσο περισσότερο η κυβέρνηση, μετά το Μάρτη,[123] επιδίωκε να αποκαταστήσει την παλαιά οικονομία των παπάδων και Ιησουϊτών, τόσο πιο αδύνατη έγινε η ηγεμονία της πάνω σε μια χώρα, που κατά το ένα έως δύο τρίτα ήταν προτεσταντική. Τέλος, η ένωση της Γερμανίας κάτω από την Αυστρία δεν μπορούσε να γίνει παρά μονάχα με την ανατίναξη της Πρωσίας. Αυτό καθεαυτό μπορεί να μην ήταν ατυχές για τη Γερμανία, αλλά, όμως, η ανατίναξη της Πρωσίας από την Αυστρία θα ήταν το ίδιο ολέθρια όπως η ανατίναξη της Αυστρίας από την Πρωσία, για την επικείμενη νίκη της επανάστασης στη Ρωσία (μετά από την οποία, η ανατίναξη αυτή θα γινόταν περιττή, η τότε περιττή Αυστρία, αναγκαστικά θα διαλυθεί από μόνη της).

Εν συντομία, η γερμανική ενότητα κάτω από τις φτερούγες της Αυστρίας ήταν ένα ρομαντικό όνειρο και αποδείχτηκε σαν τέτοιο, όταν το 1863 οι Γερμανοί μικροί και μεσαίοι ηγεμόνες συνήλθαν στη Φρανκφούρτη για να ανακηρύξουν τον Φραγκίσκο Ιωσήφ της

Πρωσίας Γερμανό Κάιζερ. Ο βασιλιάς της Αυστρίας απλώς δεν ήρθε και όλη η αυτοκρατορική κωμωδία είχε άθλιο τέλος.[124] Έμεινε ο τρίτος δρόμος: Η ένωση κάτω από πρωσική ηγεμονία. Και αυτή, επειδή ήταν πράγματι αυτό που ταίριαζε, μας βγάζει πάλι από τον τομέα της κερδοσκοπίας και μας οδηγεί στο πιο στέρεο, έστω και αρκετά βρόμικο, έδαφος της πρακτικής, της «ρεαλιστικής πολιτικής»[125]. Από την εποχή του Φρειδερίκου Β΄, η Πρωσία έβλεπε τη Γερμανία, όπως και την Πολωνία, απλώς σαν έδαφος για κατάκτηση, από το οποίο παίρνει κανείς αυτό που μπορεί να πάρει, αλλά για το οποίο είναι αυτονόητο ότι πρέπει να το μοιραστεί με άλλους.

Το μοίρασμα, λοιπόν, της Γερμανίας με το εξωτερικό –πρώτα με τη Γαλλία– να η «γερμανική αποστολή» της Πρωσίας μετά από το 1740. «Je vais, je crois, jouer votre jeu. Si les as me viennent, nous partagerons» (Θα παίξω, πιστεύω, το παιχνίδι σας· αν μου τύχουν οι άσοι, θα μοιραστούμε). Αυτά ήταν τα αποχαιρετιστήρια λόγια του Φρειδερίκου στο Γάλλο απεσταλμένο (Μποβό, Beauveau), όταν τράβηξε στον πρώτο του πόλεμο.[106] Η Πρωσία, πιστή σ' αυτή τη «γερμανική αποστολή», πρόδωσε τη Γερμανία το 1795 στην Ειρήνη της Βασιλείας, συμφώνησε (Συνθήκη της 5ης Αυγούστου 1796), έναντι εγγύησης επέκτασης εδάφους, εκ των προτέρων με την εκχώρηση της αριστερής όχθης του Ρήνου στη Γαλλία και εισέπραξε πράγματι την αμοιβή για την προδοσία του Ράιχ με την κύρια Απόφαση της Αυτοκρατορικής Αντιπροσωπίας, που υπαγορεύτηκε από τη Ρωσία και τη Γαλλία.[126] Το 1805, πρόδωσε για άλλη μια φορά τους συμμάχους της Ρωσία και Αυστρία, μόλις πρόσφερε ο Ναπολέων το Ανόβερο –το δόλωμα, το οποίο δάγκωνε κάθε φορά– μπερδεύτηκε, όμως, σε τέτοιο βαθμό στην ίδια τη δική της κουτοπονηριά, που έμπλεξε, τελικά, στον πόλεμο με τον Ναπολέοντα και τιμωρήθηκε δεόντως στην Ιένα.[127] Ο Φρειδερίκος Γουλιέλμος Γ΄, επηρεασμένος απ' αυτό το χτύπημα, ήθελε να παραιτηθεί από όλα τα δυτικογερμανικά εξωτερικά προπύργια, ακόμα μετά από τις νίκες του 1813 και του 1814, να περιοριστεί στην κατοχή της ΒΑ Γερμανίας, να αποσυρθεί, αν είναι δυνατόν, από τη Γερμανία, όπως το έκανε και η Αυστρία – κάτι το οποίο θα είχε μετατρέψει όλη τη Δ. Γερμανία σε

μια νέα Ομοσπονδία του Ρήνου κάτω από ρωσική ή γαλλική προστατευτική κυριαρχία. Δεν πέτυχε το σχέδιο. Εντελώς παρά τη θέληση του βασιλιά, του επιβλήθηκαν η Βεστφαλία και η επαρχία του Ρήνου, και, μαζί μ' αυτά, μια νέα «γερμανική αποστολή». Προς το παρόν, τέλειωσαν οι προσαρτήσεις – εξαιρουμένης της αγοράς πολύ μικρών μεμονωμένων τεμαχίων γης. Στο εσωτερικό της χώρας, άρχισε σιγά-σιγά να ανθίζει πάλι η παλαιά γραφειοκρατική οικονομία στο στιλ των Junkers (γιούνκερς). Οι συνταγματικές υποσχέσεις που δόθηκαν στο λαό σε μεγάλη ανάγκη, παραβιάστηκαν επίμονα. Ωστόσο, παρ' όλ' αυτά, η αστική τάξη όλο και ανέβαινε και στην Πρωσία, διότι ακόμα και το αλαζονικό πρωσικό κράτος θα ήταν ένα μηδέν τώρα χωρίς βιομηχανία και εμπόριο. Αργά, απρόθυμα και με ομοιοπαθητικές δόσεις έπρεπε να γίνουν οικονομικές παραχωρήσεις στους αστούς. Και, από κάποια άποψη, οι παραχωρήσεις αυτές έδωσαν την προοπτική να υποστηριχτεί η «γερμανική αποστολή» της Πρωσίας: Η Πρωσία κάλεσε τα γειτονικά γερμανικά κράτη σε μια τελωνειακή ένωση για να παραμεριστούν τα ξένα τελωνειακά σύνορα ανάμεσα στα δύο μισά. Έτσι, δημιουργήθηκε η Τελωνειακή Ένωση, που αποτελούσε, μέχρι το 1830, ευσεβή πόθο (μόνο το Έσεν-Ντάρμσταντ είχε προσχωρήσει), αλλά μετά, όμως, όταν η πολιτική και οικονομική κίνηση έγινε με λίγο ταχύτερους ρυθμούς, η Ένωση αυτή προσάρτησε σύντομα το μεγαλύτερο μέρος της εσωτερικής Γερμανίας οικονομικά στην Πρωσία.[128] Οι μη πρωσικές παραθαλάσσιες χώρες έμειναν μέχρι μετά από το 1848 απέξω.

Η Τελωνειακή Ένωση ήταν μεγάλη επιτυχία της Πρωσίας. Το ότι σήμαινε νίκη πάνω στην αυστριακή επίδραση ήταν το λιγότερο. Το κυριότερο ήταν ότι τοποθέτησε όλη την αστική τάξη των μικρών και μεσαίων κρατών στο πλευρό της Πρωσίας. Δεν υπήρχε κανένα γερμανικό κράτος, μ' εξαίρεση τη Σαξονία, με μια βιομηχανία, που, έστω κατά προσέγγιση, είχε αναπτυχθεί όπως η πρωσική· και αυτό δεν οφειλόταν μονάχα σε φυσικές και ιστορικές προϋποθέσεις, αλλά και στη μεγαλύτερη τελωνειακή περιφέρεια και στην εσωτερική αγορά. Όσο περισσότερο η Τελωνειακή Ένωση επεκτεινόταν και περιλάμβανε τα μικρά κράτη στην εσωτερική αυτή αγορά τόσο περισσότερο οι επίδοξοι αστοί αυτών των κρατών συνήθιζαν να

στρέφουν το βλέμμα τους προς την Πρωσία σαν την οικονομική τους και, μελλοντικά, και πολιτική πρώτη δύναμη. Όπως τραγουδούσαν οι αστοί, έτσι σφύριζαν οι καθηγητές. Αυτό που κατασκεύαζαν φιλοσοφικά οι Εγελιανοί στο Βερολίνο, δηλαδή ότι η Πρωσία ήταν καλεσμένη να μπει επικεφαλής της Γερμανίας, αυτό διαδήλωναν ιστορικά στη Χαϊδελβέργη οι μαθητές του Σλόσερ (Schlosser), δηλαδή ο Χόισερ (Häusser) και ο Γκερβίνους (Gervinus). Φυσικά, προϋπόθεση ήταν να αλλάξει η Πρωσία όλο το πολιτικό της σύστημα και να εκπληρώσει τις απαιτήσεις των ιδεολόγων της αστικής τάξης.*

Όλα αυτά έγιναν, αλλά δεν έγιναν από ιδιαίτερη προτίμηση για το πρωσικό κράτος, όπως, π.χ., η ιταλική αστική τάξη δέχτηκε το Πεδεμόντιο σαν ηγετικό κράτος, εφόσον είχε τεθεί ανοιχτά επικεφαλής του εθνικού και συνταγματικού κινήματος. Όχι, έγιναν παρά τη θέλησή τους. Η αστική τάξη έπαιρνε την Πρωσία σαν το μικρότερο κακό: Επειδή η Αυστρία την απόκλειε από την αγορά της και επειδή η Πρωσία, σε σύγκριση με την Αυστρία, εξακολουθούσε να διαθέτει κάποιο αστικό χαρακτήρα, έστω και εξαιτίας της χρηματιστικής τσιγκουνιάς της. Η Πρωσία είχε δύο προτερήματα σε σχέση με τα άλλα μεγάλα κράτη, δύο καλούς θεσμούς: Την καθολική υποχρεωτική στρατιωτική θητεία και τη γενική υποχρεωτική σχολική φοίτηση. Τους είχε εισαγάγει σε καιρούς απεγνωσμένης ανάγκης και, σε καλύτερες μέρες, αρκέστηκε στο να βγάλει απ' αυτούς τον ενδεχόμενο επικίνδυνο χαρακτήρα μέσω της αμελούς εφαρμογής και σκόπιμης φθοράς τους. Ωστόσο, οι θεσμοί αυτοί εξακολουθούν να υπάρχουν στο χαρτί και, μ' αυτό τον τρόπο, η Πρωσία διατήρησε τη δυνατότητα να αναπτύξει μια μέρα τη δυνάμει ενέργεια που λαγοκοιμόταν στη λαϊκή μάζα και, μάλιστα, σ' ένα βαθμό, που έμεινε ανέφικτος αλλού για ένα ίσο σε αριθμούς πληθυσμό. Η

---

* Η Εφημερίδα του Ρήνου[129] του 1842 συζήτησε απ' αυτή την άποψη το ζήτημα της πρωσικής ηγεμονίας. Ο Γκερβίνους (Gervinus) μού είπε ήδη το καλοκαίρι του 1843 στην Οστάνδη: Η Πρωσία πρέπει να μπει επικεφαλής της Γερμανίας. Γι' αυτό, όμως, χρειάζονται τρία πράγματα: Η Πρωσία πρέπει να δώσει Σύνταγμα, να δώσει ελευθερία Τύπου και να υιοθετήσει μια εξωτερική πολιτική με χρώμα.

αστική τάξη βρήκε τον εαυτό της σ' αυτούς τους δύο θεσμούς· την προσωπική υποχρεωτική θητεία ενός χρόνου[130], δηλαδή των γιων της αστικής τάξης, μπορούσαν γύρω στα 1840 να την καταστρατηγούν εύκολα και αρκετά φτηνά μέσω της δωροδοκίας, ιδιαίτερα επειδή τότε στον ίδιο το στρατό δεν έδιναν παρά λίγη σημασία μονάχα στους αξιωματικούς της πολιτοφυλακής, που στρατολογούνταν από τους εμπορικούς και βιομηχανικούς κύκλους. Και ο μεγαλούτσικος αριθμός ανθρώπων με μια συγκεκριμένη ποσότητα στοιχειωδών γνώσεων, που είχαν μείνει από την υποχρεωτική σχολική φοίτηση και υπήρχαν αναμφισβήτητα ακόμα στην Πρωσία, ήταν εξαιρετικά χρήσιμος για την αστική τάξη. Με την πρόοδο της μεγάλης βιομηχανίας, μάλιστα, ο αριθμός αυτός, τελικά, γινόταν μέχρι και ανεπαρκής.* Τα παράπονα για το υψηλό κόστος των δυο θεσμών**, που εκφραζόταν με τους υψηλούς φόρους, ακούγονταν κυρίως μέσα στη μικρή αστική τάξη.

Η αναδυόμενη αστική τάξη υπολόγιζε ότι το, βεβαίως, μοιραίο αλλά αναπόφευκτο μελλοντικό κόστος που έχει μια μεγάλη δύναμη, θα αντισταθμίζονταν άνετα από τα αυξημένα κέρδη. Με λίγα λόγια, η γερμανική αστική τάξη δεν είχε αυταπάτες σχετικά με την πρωσική ευγένεια. Αν, από το 1840, η πρωσική ηγεμονία άρχισε να κερδίζει υπόληψη στη γερμανική αστική τάξη, αυτό συνέβη μονάχα, επειδή και στο βαθμό που η πρωσική αστική τάξη, σαν συνέπεια της γρήγορης οικονομικής της εξέλιξης, μπήκε οικονομικά και πολιτικά επικεφαλής της γερμανικής αστικής τάξης· συνέβη, επειδή και στο βαθμό που οι Ρότεκ (Rotteck) και οι Βέλκερ (Welcker) του παλαιού συνταγματικού Νότου μπήκαν στη σκιά των Κάμπχαουζεν (Camphausen), Χάνζεμαν (Hanseman) και Μίλντε (Milde) του πρωσικού Βορρά, οι δικηγόροι και οι καθηγητές μπήκαν στη σκιά των εμπόρων και εργοστασιαρχών. Και, πράγματι, στους Πρώ-

---

* Στην εποχή ακόμα του Πολιτιστικού Αγώνα[131], οι εργοστασιάρχες του Ρήνου μού παραπονέθηκαν ότι δεν μπορούσαν να προαγάγουν κατά τ' άλλα εξαιρετικούς εργάτες σε επιστάτες λόγω έλλειψης επαρκών σχολικών γνώσεων. Αυτό γινόταν ιδίως στις καθολικές περιοχές.

** Δευτεροβάθμια σχολεία για την αστική τάξη.

σους φιλελεύθερους των τελευταίων χρόνων πριν από το 1848, ιδιαίτερα σ' αυτούς από το Ρήνο, διακρινόταν μια τελείως διαφορετική επαναστατική ανάσα απ' ό,τι στους φιλελεύθερους των καντονίων του Νότου.[132] Τότε δημιουργήθηκαν τα δύο καλύτερα πολιτικα λαϊκά τραγούδια από το 16ο αιώνα, ο ύμνος για το δήμαρχο Τσεχ (Tschech) και ο ύμνος για τη βαρόνη φον Ντρόστε-Φίσερινγκ[133] (von Droste–Vischering), με την εγκληματικότητα των οποίων φρίττουν τώρα στα γεράματα οι ίδιοι άνθρωποι, που, το 1846, τραγουδούσαν κι αυτοί σαν να μην τρέχει τίποτα:

Υπήρξε ποτέ άνθρωπος τόσο άτυχος
όπως ο δήμαρχος Τσεχ
που δεν μπορεί να πετύχει αυτό το χοντρό άνθρωπο
ούτε από δύο βήματα απόστασης!

Όλ' αυτά, όμως, θα άλλαζαν σύντομα. Ήρθε η Επανάσταση του Φλεβάρη[134] και οι Βιεννέζικες Μέρες του Μάρτη[135] και η Επανάσταση του Βερολίνου της 18ης Μάρτη.[136] Η αστική τάξη νίκησε χωρίς καν να παλέψει στα σοβαρά και, όταν ήρθε ο σοβαρός αγώνας, δεν τον ήθελε καν. Διότι, παρ' όλο που λίγο πριν ακόμα, είχε κάνει γλυκά μάτια στο σοσιαλισμό και τον κομμουνισμό εκείνης της εποχής (ιδίως στο Ρήνο), κατάλαβε, ξαφνικά τώρα, ότι δεν είχε μονάχα εκθρέψει μεμονωμένους εργάτες, αλλά μια εργατική τάξη, ένα σύμφωνα με την εσωτερική του φύση επαναστατικό προλεταριάτο, που μπορεί να ήταν ακόμα μισοεγκλωβισμένο στο όνειρο, αλλά, ωστόσο, ξυπνούσε σιγά-σιγά. Κι αυτό το προλεταριάτο, το οποίο είχε κατακτήσει παντού τη νίκη για την αστική τάξη, πρόβαλε ήδη απαιτήσεις, ιδίως στη Γαλλία, οι οποίες ήταν ασυμβίβαστες με την υπόσταση όλης της αστικής τάξης πραγμάτων. Η πρώτη φοβερή πάλη ανάμεσα στις δύο αυτές τάξεις έγινε στο Παρίσι στις 23 Ιούνη 1848.[137] Το προλεταριάτο ηττήθηκε μετά από μια τετραήμερη μάχη. Από τότε, η μάζα της αστικής τάξης σ' όλη την Ευρώπη πήγε με το μέρος της αντίδρασης, συνδέθηκε με τους απολυταρχικούς γραφειοκράτες, φεουδάρχες και παπάδες, που μόλις τους είχε ανατρέψει με τη βοήθεια των εργατών, ενάντια στους εχθρούς της κοινωνίας, δηλαδή τους ίδιους αυτούς εργάτες.

Στην Πρωσία, αυτό έγινε με την εξής μορφή: Η αστική τάξη εγκατέλειψε τους ίδιους τους εκλεγμένους εκπροσώπους της και έβλεπε με κρυφή ή ανοιχτή χαρά τη διάλυσή τους το Νοέμβρη του 1848 από την κυβέρνηση.[138] Το γραφειοκρατικό υπουργείο των γιούνκερς, το οποίο καυχιόταν τώρα για τα δέκα χρόνια στην Πρωσία, έπρεπε μεν να κυβερνήσει με συνταγματικές μορφές, αλλά, όμως, εκδικήθηκε γι' αυτό μ' ένα σύστημα μικρόψυχων, ανήκουστων μέχρι τώρα ακόμα στην Πρωσία στρεψοδικιών και παρενοχλήσεων, κάτω από τις οποίες κανείς δεν υπόφερε περισσότερο από την αστική τάξη. Αυτή, όμως, κλείστηκε μετανοημένη στον εαυτό της, δέχτηκε ταπεινά τη βροχή από χτυπήματα και κλοτσιές σαν τιμωρία για τις άλλοτε επαναστατικές ορέξεις της και έμαθε τώρα σιγά-σιγά να σκέφτεται αυτά που εξέφρασε αργότερα ανοιχτά: Σκύλοι είμαστε, στο κάτω-κάτω!

Και να που ήρθε η αντιβασιλεία. Ο Μάντοϊφελ (Manteuffel), για να αποδείξει την πίστη του στο βασιλιά, φρόντισε να τριγυρίζεται ο διάδοχος του θρόνου, ο τωρινός Κάιζερ (Γουλιέλμος Α΄), από κατασκόπους, όπως κάνει τώρα ακριβώς ο Πούτκαμερ (Puttkamer) με τη σύνταξη του *Σοσιαλδημοκράτη*.[139] Όταν ο διάδοχος του θρόνου έγινε αντιβασιλιάς, τον Μάντοϊφελ, φυσικά, τον παραμέρισαν αμέσως με μια κλοτσιά και άρχισε η νέα εποχή.[140] Δεν ήταν παρά μια αλλαγή σκηνικού. Ο Πρίγκιπας-αντιβασιλιάς δέχτηκε να επιτρέψει στην αστική τάξη να είναι ξανά φιλελεύθερη. Οι αστοί μετά χαράς αξιοποίησαν αυτήν την άδεια, αλλά φαντάστηκαν ότι τώρα κρατούσαν τα χαλινάρια και ότι το πρωσικό κράτος έπρεπε να κάνει όπως ακριβώς ήθελαν εκείνοι. Αυτό, όμως, δεν ήταν καθόλου η πρόθεση «των έγκυρων κύκλων», όπως λέει και το στιλ των ερπετών.[141] Η αναδιοργάνωση του στρατού επρόκειτο να ήταν το αντίτιμο που θα πλήρωνε η φιλελεύθερη αστική τάξη για τη νέα εποχή. Η κυβέρνηση απαιτούσε μ' αυτό μονάχα την εφαρμογή της καθολικής υποχρεωτικής στρατιωτικής θητείας στο βαθμό που ήταν συνηθισμένο γύρω στα 1816. Απέναντι σ' αυτά, από την άποψη της φιλελεύθερης αντιπολίτευσης δε λέχθηκε τίποτε που να μην ήταν ταυτόχρονα, ένα κατά πρόσωπο χαστούκι σε όλες τις ίδιες τις φράσεις της για θέση εξουσίας και γερμανική αποστολή της Πρωσίας.

Όμως, η φιλελεύθερη αντιπολίτευση σύνδεσε με την έγκρισή της τον όρο της δίχρονης μεγίστης υποχρεωτικής στρατιωτικής θητείας με το νόμο. Αυτό καθεαυτό ήταν εντελώς ορθολογικό, αλλά θα μπορούσε να αναρωτηθεί κανείς αν η θητεία αυτή θα μπορούσε να επιβληθεί με το ζόρι, αν η φιλελεύθερη αστική τάξη της χώρας θα ήταν πρόθυμη να επιμείνει σ' αυτό τον όρο μέχρι το τέλος και να τα δώσει όλα γι' αυτό. Η κυβέρνηση επέμεινε στην τρίχρονη θητεία, η Βουλή στη δίχρονη. Ξέσπασε η σύγκρουση[142] και μαζί με τη σύγκρουση για το στρατιωτικό ζήτημα, η εξωτερική πολιτική έγινε πάλι η πολιτική που ήταν καθοριστική και για την εσωτερική πολιτική. Είδαμε πως η Πρωσία, με τη στάση της στον Πόλεμο της Κριμαίας και στον Ιταλικό Πόλεμο, είχε χάσει και το τελευταίο κομμάτι υπόληψης που είχε. Η άθλια αυτή πολιτική δικαιολογούνταν εν μέρει από την κακή κατάσταση του στρατού. Επειδή, ήδη πριν από το 1848, δεν μπορούσαν χωρίς έγκριση της συνέλευσης των τάξεων να επιβάλουν νέους φόρους ούτε να πάρουν δάνεια, αλλά δεν ήθελαν ούτε να καλέσουν καμιά συνέλευση για να κάνει κάτι τέτοιο, δεν υπήρχαν ποτέ αρκετά χρήματα για το στρατό και ο στρατός ξέπεσε τελείως κάτω από την ατέλειωτη τσιγκουνιά. Το πνεύμα της επίδειξης που είχε εξαπλωθεί κάτω από τον Φρειδερίκο Γουλιέλμο Γ΄ φρόντισε για τα υπόλοιπα.

Στον κόμητα Βάλντερζεε (Waldersee), μπορούμε να διαβάσουμε πόσο αβοήθητος αποδείχτηκε αυτός ο στρατός παρέλασης το 1848 στα πεδία της μάχης της Δανίας. Η επιστράτευση του 1850 ήταν ένα πλήρες φιάσκο. Όλα έλειπαν και ό,τι υπήρχε ως επί το πλείστον δεν άξιζε.[143] Αυτό το πρόβλημα είχε μεν διορθωθεί με την έγκριση κονδυλίων εκ μέρους της Βουλής. Ο στρατός είχε ξεφύγει από τον παλαιό χαβά, η υπηρεσία στο πεδίο της μάχης παραγκώνισε, τουλάχιστο σε μεγάλο βαθμό, την υπηρεσία των παρελάσεων. Η δύναμη, όμως, του στρατού ήταν ακόμα η ίδια μ' αυτή, που είχε το 1820, ενώ όλες οι άλλες μεγάλες δυνάμεις, ιδίως η Γαλλία, από την οποία προερχόταν ακριβώς τώρα ο κίνδυνος, είχαν αυξήσει σε σημαντικό βαθμό τη στρατιωτική τους δύναμη. Επιπλέον, στην Πρωσία υπήρχε η καθολική υποχρεωτική στρατιωτική θητεία. Ο κάθε Πρώσος ήταν στο χαρτί στρατιώτης, ενώ ο πληθυσμός από 10,5 εκα-

τομμύρια (1817) είχε αυξηθεί σε 17¾ εκατομμύρια (1858) και το πλαίσιο του στρατού δεν αρκούσε να αφομοιώνει και να εκπαιδεύει πάνω από το ένα τρίτο του μάχιμου πληθυσμού. Τώρα, η κυβέρνηση απαίτησε μια ενίσχυση του στρατού, η οποία ανταποκρινόταν σχεδόν ακριβώς στην αύξηση του πληθυσμού που είχε σημειωθεί από το 1817. Οι ίδιοι, όμως, φιλελεύθεροι απεσταλμένοι, οι οποίοι μεμιάς απαίτησαν από την κυβέρνηση να τεθεί επικεφαλής της Γερμανίας, να διατηρήσει την ισχυρή θέση της Γερμανίας προς τα έξω και να αποκαταστήσει την υπόληψή της ανάμεσα στα έθνη – οι ίδιοι αυτοί άνθρωποι τσιγκουνεύονταν και παζάρευαν και δεν ήθελαν να επιτρέψουν τίποτα παρά μονάχα στη βάση της δίχρονης στρατιωτικής υπηρεσίας. Είχαν, όμως, τη δύναμη και να επιβάλουν τη θέλησή τους, στην οποία επέμεναν με τόσο πείσμα; Ο λαός, ή έστω η αστική τάξη, τους υποστήριζε, πρόθυμοι να χτυπήσουν;

Αντίθετα. Η αστική τάξη χειροκρότησε τις ρητορικές μάχες τους κατά του Μπίσμαρκ, αλλά, στην πραγματικότητα, οργάνωσε ένα κίνημα, το οποίο στρεφόταν ενάντια στην πολιτική της πλειοψηφίας της πρωσικής Βουλής, ασυνείδητα μεν, αλλά πράγματι δε. Οι επεμβάσεις της Δανίας στο Σύνταγμα του Χόλσταϊν και οι βίαιες προσπάθειες εκδανισμού στο Σλέσβιχ ανησύχησαν το Γερμανό πολίτη.[144] Είχε συνηθίσει να τον πειράζουν οι μεγάλες δυνάμεις, αλλά να τρώει κλοτσιές από τη μικρή Δανία, αυτό τον εξόργισε. Δημιουργήθηκε η Εθνική Ένωση[145] και η αστική τάξη ακριβώς των μικρών κρατών αποτελούσε την ισχύ της. Η Εθνική Ένωση, μέχρι το κόκαλο φιλελεύθερη όπως ήταν, απαίτησε πάνω απ' όλα την εθνική ενοποίηση κάτω από την ηγεσία της Πρωσίας, μιας φιλελεύθερης Πρωσίας, αν είναι δυνατόν, αλλά, στην ανάγκη, μιας οποιασδήποτε Πρωσίας. Να προωθηθεί αυτό, να πάψουν οι Γερμανοί να βρίσκονται στην παγκόσμια αγορά στην άθλια θέση των ανθρώπων δεύτερης τάξης, να τιμωρηθεί η Δανία, να δείξουν τα δόντια στις μεγάλες δυνάμεις στο Σλέσβιχ-Χόλσταϊν –αυτά απαίτησε πάνω απ' όλα η Εθνική Ένωση. Επιπλέον, τώρα πια η αξίωση της πρωσικής κορυφής[146] ήταν απαλλαγμένη απ' όλες τις ασάφειες και τις ναρκώσεις, από τις οποίες έπασχε ακόμα μέχρι το 1850. Ήξεραν πολύ καλά ότι η αξίωση αυτή θα σήμαινε τα εξής: Την Αυστρία έξω από

τη Γερμανία, τον παραμερισμό εκ των πραγμάτων της κυριαρχίας των μικρών κρατών και ότι ούτε το ένα ούτε το άλλο δε θα μπορούσε να επιτευχθεί χωρίς εμφύλιο πόλεμο και χωρίς τη διαίρεση της Γερμανίας. Όμως, δε φοβόντουσαν πια τον εμφύλιο πόλεμο και η διαίρεση θα ήταν μόνο το αποτέλεσμα του τελωνειακού αποκλεισμού της Αυστρίας. Η βιομηχανία και το εμπόριο της Γερμανίας είχαν αναπτυχθεί σε τέτοιο επίπεδο, το δίκτυο των γερμανικών εμπορικών οίκων, που αγκάλιαζε την παγκόσμια αγορά, είχε εξαπλωθεί τόσο πολύ και είχε γίνει τόσο πυκνό, που δεν μπορούσαν πια να ανεχθούν τα μικρά κράτη στο εσωτερικό της χώρας, ούτε την έλλειψη δικαιωμάτων και προστασίας στο εξωτερικό. Και, ενώ η πιο ισχυρή πολιτική οργάνωση που είχε ποτέ της η γερμανική αστική τάξη τούς έκανε ουσιαστικά αυτή την πρόταση μομφής, οι απεσταλμένοι του Βερολίνου παζάρευαν με τη διάρκεια της στρατιωτικής θητείας! Αυτή ήταν η κατάσταση, όταν ο Μπίσμαρκ ετοιμάστηκε να επέμβει ενεργά στην εξωτερική πολιτική.

Ο Μπίσμαρκ είναι ο Λουδοβίκος Ναπολέων, μεταφερμένος, από το Γάλλο τυχοδιώκτη επίδοξο διάδοχο του θρόνου, στον Πρώσο επαρχιώτη γιούνκερ και Γερμανό φοιτητάκο. Εντελώς όπως ο Λουδοβίκος Ναπολέων, ο Μπίσμαρκ ήταν άνθρωπος με μεγάλο πρακτικό μυαλό και πολλή πονηριά, ένας γέννημα θρέμμα έμπορος, ο οποίος, κάτω από άλλες συνθήκες, θα είχε αμφισβητήσει στο χρηματιστήριο της Νέας Υόρκης τη θέση των Βάντερμπιλντ (Vanderbildt) και των Τζέι Γκουλντς (Jay Goulds) και ο οποίος, ασφαλώς, διάσωσε όμορφα και ωραία τον ιδιωτικό του θησαυρό. Συχνά όμως, αυτό το αναπτυγμένο μυαλό στον τομέα της πρακτικής ζωής συνδυαζόταν με μια αντίστοιχη στενοκεφαλιά και, σ' αυτό τον τομέα, ο Μπίσμαρκ ξεπερνάει το Γάλλο πρόδρομό του. Διότι εκείνος είχε επεξεργαστεί τις «ναπολεόντειές του ιδέες»[147] μόνος του στη διάρκεια των αλήτικων χρόνων του –και οι ιδέες αυτές ήταν ανάλογες–, ενώ ο Μπίσμαρκ, όπως θα δούμε, δεν είχε φτιάξει ποτέ του ούτε ίχνος μιας δικής του πολιτικής ιδέας, αλλά μόνο συνδύαζε, όπως τον βόλευε, τις έτοιμες ιδέες άλλων. Η στενοκεφαλιά του αυτή ήταν, όμως, και η τύχη του. Χωρίς αυτή, δε θα το είχε καταφέρει ποτέ να φανταστεί όλη την παγκόσμια ιστορία από ειδικά

πρωσική σκοπιά και αν αυτή η μέχρι το μεδούλι πρωσική κοσμοθεωρία είχε μια τρύπα, απ' όπου θα έμπαινε το φως της ημέρας, τότε θα μπερδευόταν σε όλη του την αποστολή και τέρμα η δόξα του. Πράγματι, όταν είχε εκπληρώσει, με το δικό του τρόπο, την ιδιαίτερη αποστολή που του είχαν προδιαγράψει απέξω, είχε φτάσει πια στο τέλος των δυνατοτήτων του. Θα δούμε τι αναγκάστηκε να κάνει σαν συνέπεια της απόλυτης στέρησής του από ορθολογικές ιδέες, καθώς και της ανικανότητάς του να καταλάβει την ιστορική κατάσταση, την οποία είχε δημιουργήσει ο ίδιος.

Αν ο Λουδοβίκος Ναπολέων είχε αποκτήσει, λόγω του παρελθόντος του, τη συνήθεια να είναι αμείλικτος στην επιλογή των μέσων του, έτσι ο Μπίσμαρκ έμαθε από την ιστορία της πρωσικής πολιτικής, ιδίως του λεγόμενου μεγάλου ηγεμόνα – εκλέκτορα (Φρειδερίκου Γουλιέλμου) και του Φρειδερίκου Β΄, να έχει ακόμα λιγότερους ηθικούς φραγμούς, ξέροντας ότι, μ' αυτό τον τρόπο, παρέμεινε πιστός στην παράδοση της πατρίδας. Το εμπορικό του μυαλό του δίδαξε να καταστείλει τις ορέξεις του σαν γιούνκερ, όπου δεν μπορούσε να γίνει αλλιώς. Αν φαινόταν ότι αυτό πια δε χρειαζόταν, οι ορέξεις αυτές πάλι ξεπρόβαλλαν πεντακάθαρα. Αυτό, βεβαίως, ήταν σημάδι της καθοδικής του πορείας. Η πολιτική του μέθοδος ήταν αυτή του πρωτόβγαλτου φοιτητάκου. Μέσα στη Βουλή, ερμήνευσε εντελώς ξεδιάντροπα το πρωσικό Σύνταγμα, όπως ερμηνεύουν οι φοιτητές στις μπιραρίες τα πράγματα κατά τρόπο κυριολεκτικό, σαν φάρσα, και, έτσι, βγάζουν τον εαυτό τους από τις δυσκολίες. Όλοι οι νεωτερισμοί, τους οποίους είχε εισαγάγει στη διπλωματία, έχουν παρθεί από τον κόσμο των φοιτητών. Ενώ, όμως, ο Λουδοβίκος-Ναπολέων γινόταν συχνά αβέβαιος σε αποφασιστικές στιγμές, όπως στο πραξικόπημα του 1851, όταν ο Μορνί (Morny) έπρεπε να του φερθεί βίαια, για να ολοκληρώσει πράγματι εκείνο που είχε ξεκινήσει, και όπως στις παραμονές του πολέμου του 1870, όταν η αβεβαιότητά του τού τα χάλασε όλα, για τον Μπίσμαρκ δεν μπορούμε να πούμε το ίδιο πράγμα. Δεν του συνέβη ποτέ κάτι τέτοιο. Ποτέ δεν τον παράτησε η ισχυρή του θέληση. Μάλλον αυτή μετατρεπόταν σε ανοιχτή βαναυσότητα. Προπαντός σ' αυτό βρίσκεται το μυστικό των επιτυχιών του. Οι κυρίαρχες τά-

ξεις στη Γερμανία στο σύνολό τους, οι γιούνκερς όπως και η αστική τάξη, είχαν χάσει τόσο πολύ μέχρι και τα τελευταία κατάλοιπα της ενέργειάς τους· στη «μορφωμένη» Γερμανία έγινε τόσο πολύ έθιμο να μην έχεις θέληση, ώστε ο μοναδικός άντρας ανάμεσά τους, που είχε ακόμα θέληση, έγινε, ακριβώς γι' αυτό το λόγο, ο μεγαλύτερος άντρας και τύραννος ολονών τους, για τον οποίο, παρ' όλη την καλύτερη γνώση και συνείδησή τους, κάνουν πρόθυμα «τούμπες στον αέρα», όπως το λένε οι ίδιοι. Βεβαίως, στην «αμόρφωτη» Γερμανία τα πράγματα δεν έχουν φτάσει ακόμα μέχρι εκεί. Οι εργάτες έχουν δείξει ότι έχουν μια θέληση, με την οποία δεν τα βγάζει πέρα ούτε η ισχυρή θέληση του Μπίσμαρκ. Μπροστά στον παλαιοπρώσο γιούνκερ, υπήρχε μια λαμπρή σταδιοδρομία, αν είχε το κουράγιο και το μυαλό να επιληφθεί. Ο Λουδοβίκος Ναπολέων δεν είχε γίνει το ίνδαλμα της αστικής τάξης ακριβώς λόγω του ότι είχε τινάξει μεν στον αέρα το Κοινοβούλιό της, αλλά είχε αυξήσει τα κέρδη της; Και ο Μπίσμαρκ δεν είχε το ίδιο εμπορικό ταλέντο, το οποίο η αστική τάξη θαύμαζε τόσο πολύ στον ψευδο-Ναπολέοντα;

Δεν τον τραβούσε προς το δικό του Μπλάιχρεντερ (Bleichroeder), όπως τον Λουδοβίκο Ναπολέοντα προς τον Φουλντ (Fould) του; Δεν υπήρχε, το 1864, στη Γερμανία μια αντίφαση ανάμεσα στους αντιπροσώπους της αστικής τάξης στη Βουλή, οι οποίοι ήθελαν να ροκανίσουν τη στρατιωτική θητεία, και τους αστούς έξω, στην Εθνική Ένωση, οι οποίοι ήθελαν σώνει και καλά εθνικές πράξεις, πράξεις για τις οποίες χρειάζονται στρατιώτες; Ήταν ακριβώς η ίδια αντίφαση που υπήρχε και στη Γαλλία το 1851 ανάμεσα στους αστούς στη Βουλή, οι οποίοι κρατούσαν τα γκέμια στην εξουσία του Προέδρου, και τους αστούς έξω από τη Βουλή, οι οποίοι ήθελαν ησυχία και μια ισχυρή κυβέρνηση, ησυχία σώνει και καλά, μια αντίφαση την οποία είχε λύσει ο Λουδοβίκος Ναπολέων τινάζοντας στον αέρα τους φασαριόζους του Κοινοβουλίου και δίνοντας ησυχία στη μάζα των αστών; Στη Γερμανία, δεν ήταν τα πράγματα ακόμα πιο σίγουρα για ένα τολμηρό βήμα; Η αστική τάξη δεν είχε δώσει πανέτοιμο το σχέδιο αναδιοργάνωσης και δεν απαιτούσε η ίδια με δυνατή φωνή το δραστήριο Πρώσο πολιτικό, ο οποίος έπρεπε να πραγματοποιήσει το σχέδιό της, να αποκλείσει την Αυ-

στρία έξω από τη Γερμανία και να ενώσει τα μικρά κράτη κάτω από την κυριαρχία της Πρωσίας; Και, αν έπρεπε να μεταχειριστούν το πρωσικό Σύνταγμα κάπως σκληρά και να παραμερίσουν τους ιδεολόγους μέσα και έξω από τη Βουλή ανάλογα με την αξία τους, δεν μπορούσαν να στηριχτούν, όπως ο Λουδοβίκος Βοναπάρτης, στο γενικό εκλογικό δικαίωμα; Τι πιο δημοκρατικό από την εφαρμογή του γενικού εκλογικού δικαιώματος; Ο Λουδοβίκος Ναπολέων δεν είχε επιδείξει ότι ήταν τελείως ακίνδυνο – στην περίπτωση που το μεταχειρίζονταν σωστά; Και ακριβώς αυτό το γενικό εκλογικό δικαίωμα δεν πρόσφερε το μέσο να απευθυνθούν στις μεγάλες λαϊκές μάζες να κάνουν τα γλυκά μάτια στο νεοεμφανιζόμενο κοινωνικό κίνημα, αν η αστική τάξη αποδεικνυόταν δύστροπη;

Ο Μπίσμαρκ άδραξε την ευκαιρία.

Έπρεπε να επαναληφθεί το πραξικόπημα του Λουδοβίκου Ναπολέοντα, να γίνουν με τρόπο χειροπιαστό σαφείς στη γερμανική αστική τάξη οι πραγματικές σχέσεις εξουσίας, να τιναχτούν βίαια στον αέρα οι φιλελεύθερες αυταπάτες της, αλλά να πραγματοποιηθούν οι εθνικές απαιτήσεις της, που συμπίπτουν με τις πρωσικές επιθυμίες. Το Σλέσβιχ-Χόλσταϊν ήταν το πρώτο που έδωσε αφορμή για δράση. Το έδαφος της εξωτερικής πολιτικής ήταν προετοιμασμένο. Ο Ρώσος τσάρος (Αλέξανδρος Β΄) είχε κερδηθεί μέσω των υπηρεσιών του δημίου, που του πρόσφερε ο Μπίσμαρκ το 1863 κατά των εξεγερμένων Πολωνών.[148] «Έψησαν» επίσης τον Λουδοβίκο Ναπολέοντα και, έτσι, μπόρεσε να δικαιολογήσει την αδιαφορία του, αν όχι και τη σιωπηλή του εύνοια, για τα σχέδια του Μπίσμαρκ με την αγαπημένη του «αρχή της εθνικότητας». Στην Αγγλία, ο Πάλμερστον (Palmerston) ήταν πρωθυπουργός, αλλά είχε βάλει το μικρό λόρδο Τζον Ράσελ (John Russell) στο υπουργείο Εξωτερικών μόνο με στόχο να γελοιοποιήσει τον εαυτό του εκεί για τα καλά. Όμως, η Αυστρία ήταν ο ανταγωνιστής της Πρωσίας σ' ό,τι αφορά την κυριαρχία στη Γερμανία και δεν μπόρεσε, σε τούτη την περίπτωση, καθόλου να αφήσει την Πρωσία να την υποβαθμίσει, όπως το 1850 και το 1851 ως υπηρέτης του αυτοκράτορα Νικόλαου στο Σλέσβιχ-Χόλσταϊν, είχε φερθεί, πράγματι, ακόμα πιο ύπουλα από την Πρωσία.[149] Συνεπώς, η κατάσταση ήταν άκρως ευνοϊκή.

Όσο κι αν ο Μπίσμαρκ μισούσε την Αυστρία και μ' όση ευχαρίστηση κι αν είχε ξεθυμάνει η Αυστρία πάνω στην Πρωσία, στο θάνατο του Φρειδερίκου Ζ΄ της Δανίας δεν τους έμεινε, ωστόσο, τίποτε άλλο παρά να δράσουν από κοινού ενάντια στη Δανία και με τη σιωπηλή ρωσική και γαλλική έγκριση. Η επιτυχία ήταν εκ των προτέρων εξασφαλισμένη, όσο η Ευρώπη έμεινε ουδέτερη. Αυτό συνέβη, τα δουκάτα κατακτήθηκαν και παραδόθηκαν ειρηνικά.[150] Η Πρωσία, σ' αυτό τον πόλεμο, είχε σαν παράλληλο σκοπό να δοκιμάσει μπροστά στον εχθρό το στρατό της, που είχε εκπαιδευτεί από το 1850 πάνω σε νέες βάσεις και είχε αναδιοργανωθεί και ενισχυθεί το 1860. Είχε σταθεί καλά πέρα από κάθε προσδοκία και, μάλιστα, στις πιο διαφορετικές πολεμικές καταστάσεις. Η μάχη στο Λούνγκμπι (Lungby) στη Γιουτλάνδη (Jutland), απόδειξε ότι το ραβδωτό όπλο ήταν κατά πολύ ανώτερο από το εμπροσθογεμές και ότι ήξεραν να το χειρίζονται σωστά. Σ' αυτή τη μάχη, 80 Πρώσοι, τοποθετημένοι πίσω από έναν φράχτη, έκαναν, με τους γρήγορους πυροβολισμούς τους, τριπλάσιους Δανούς να τραπούν σε φυγή. Ταυτόχρονα, είχαν την ευκαιρία να παρατηρήσουν πως το μόνο που είχαν διδαχτεί οι Αυστριακοί από τον ιταλικό πόλεμο και τον τρόπο που μάχονται οι Γάλλοι ήταν ότι οι πυροβολισμοί δε χρησιμεύουν σε τίποτα και ο αληθινός στρατιώτης θα έπρεπε αμέσως να ρίξει τον εχθρό με την ξιφολόγχη και αυτό το εμπέδωσαν καλά, διότι δεν μπορούσαν καν να επιθυμήσουν μια πιο ευπρόσδεκτη εχθρική τακτική μπροστά στα στόμια των οπισθογεμών όπλων. Για να δώσουν στους Αυστριακούς, το συντομότερο δυνατό, την ευκαιρία να πειστούν πρακτικά γι' αυτό, παράδωσαν, όταν έγινε ειρήνη, τα δουκάτα στην κοινή κυριαρχία της Αυστρίας και της Πρωσίας, δημιούργησαν, συνεπώς, μια καθαρά προσωρινή κατάσταση, η οποία έπρεπε να παραγάγει τη μια σύγκρουση μετά την άλλη και, μ' αυτό τον τρόπο, άφησαν εντελώς στον Μπίσμαρκ να αποφασίσει πότε ήθελε να χρησιμοποιήσει μια τέτοια σύγκρουση για το μεγάλο του πλήγμα κατά της Αυστρίας. Σύμφωνα με τα ήθη και τα έθιμα της πρωσικής πολιτικής, «της αμείλικτης και ως τα άκρα αξιοποίησης», όπως το ονομάζει ο κύριος φον Σίμπελ (von Sybel), μιας ευνοϊκής κατάστασης, ήταν αυτονόητο ότι, κάτω από την πρόφαση της απε-

λευθέρωσης Γερμανών από δανέζικη καταπίεση, 200.000 Δανοί του Βόρειου Σλέσβιχ-Χόλσταϊν προσαρτήθηκαν επίσης στη Γερμανία.

Όμως, μ' άδεια χέρια έμεινε ο Δούκας του Αυγουστοβούργου (Augustenburg)[151], ο υποψήφιος –καταγόμενος από το Σλέσβιχ-Χόλσταϊν– διάδοχος του θρόνου των μικρών κρατών και της γερμανικής αστικής τάξης. Έτσι, ο Μπίσμαρκ είχε επιβάλει στα δουκάτα της γερμανικής αστικής τάξης τη θέλησή της παρά τη θέλησή της. Είχε διώξει τους Δανούς, είχε αντισταθεί στο εξωτερικό και το εξωτερικό δεν κούνησε την ουρά του. Όμως, στα δουκάτα, μόλις είχαν απελευθερωθεί, φέρθηκαν σαν κατακτημένο έδαφος, δεν τα ρώτησαν καθόλου τι ήθελαν, αλλά τα μοίρασαν απλά και σύντομα ανάμεσα στην Αυστρία και την Πρωσία. Η Πρωσία είχε γίνει πάλι μια μεγάλη δύναμη, δεν ήταν πια ο πέμπτος τροχός της ευρωπαϊκής άμαξας. Η εκπλήρωση των εθνικών επιθυμιών της αστικής τάξης πήγαινε πολύ καλά, αλλά ο διαλεγμένος δρόμος δεν ήταν ο φιλελεύθερος της αστικής τάξης. Επομένως, η πρωσική στρατιωτική σύγκρουση συνεχιζόταν και έγινε, μάλιστα, όλο και πιο άλυτη. Χρειαζόταν ένα προοίμιο στη δεύτερη πράξη του κύριου μπισμαρκικού κρατικού έργου.

Ο Δανικός Πόλεμος είχε εκπληρώσει ένα μέρος των εθνικών επιθυμιών. Το Σλέσβιχ-Χόλσταϊν είχε «απελευθερωθεί», τα Πρωτόκολλα της Βαρσοβίας και του Λονδίνου, στα οποία οι μεγάλες δυνάμεις επισφράγισαν την ταπείνωση της Γερμανίας μπροστά στη Δανία[152], πετάχτηκαν σκισμένα μπροστά στα πόδια τους και δεν έβγαλαν «κιχ». Η Αυστρία και η Πρωσία ήταν πάλι μαζί, τα στρατεύματα και των δύο χωρών είχαν νικήσει το ένα δίπλα στο άλλο και δεν υπήρχε πια κανένας ισχυρός που να του περνούσε από το μυαλό να πειράξει γερμανικό έδαφος. Οι ορέξεις για το Ρήνο του Λουδοβίκου Ναπολέοντα, που μέχρι τώρα είχαν μπει σε δεύτερη μοίρα λόγω άλλων απασχολήσεων –η ιταλική επανάσταση, η πολωνική εξέγερση, οι δανικές επιπλοκές και, τελικά, η πορεία προς Μεξικό[153]– δεν είχαν τώρα πλέον προοπτική. Επομένως, για ένα συντηρητικό Πρώσο πολιτικό, η κατάσταση στον κόσμο προς τα έξω ήταν εντελώς σύμφωνη με τις επιθυμίες του. Ο Μπίσμαρκ, όμως, μέχρι το 1871, δεν ήταν ποτέ συντηρητικός και

τότε, μάλιστα, καθόλου. Και η γερμανική αστική τάξη δεν ήταν καθόλου ικανοποιημένη.

Όπως και πριν, η γερμανική αστική τάξη κινήθηκε μέσα στη γνωστή της αντίφαση. Από τη μία μεριά, ζητούσε για τον εαυτό της την αποκλειστική πολιτική εξουσία, δηλαδή τη ζητούσε για μια κυβέρνηση εκλεγμένη από τη φιλελεύθερη πλειοψηφία της Βουλής. Μια τέτοια κυβέρνηση θα είχε να διεξαγάγει ένα δεκάχρονο αγώνα με το παλαιό σύστημα, το οποίο αντιπροσώπευε το στέμμα, ώσπου να αναγνωριστεί οριστικά η καινούργια θέση εξουσίας της: Δηλαδή, 10 χρόνια εσωτερικής αποδυνάμωσης. Από την άλλη μεριά, απαιτούσε έναν επαναστατικό μετασχηματισμό της Γερμανίας, κάτι το οποίο μπορούσε να πραγματοποιηθεί μόνο με τη βία, συνεπώς μόνο με μια πραγματική δικτατορία. Επιπλέον, οι αστοί, από το 1848 και πέρα, είχαν αποδείξει, ξανά και ξανά, σε κάθε αποφασιστική στιγμή, ότι δε διάθεταν ούτε στο παραμικρό την απαραίτητη ενέργεια για να επιβάλουν είτε το ένα είτε το άλλο, πόσο μάλλον και τα δύο. Στην πολιτική, υπάρχουν μονάχα δύο αποφασιστικές δυνάμεις: Η οργανωμένη κρατική βία, ο στρατός, και η ανοργάνωτη, στοιχειώδης βία των λαϊκών μαζών. Οι αστοί του 1848 είχαν ξεμάθει να απευθύνουν έκκληση στις μάζες. Τις φοβόντουσαν ακόμα περισσότερο από τον απολυταρχισμό. Ο στρατός, όμως, δεν ήταν καθόλου στη διάθεσή τους, αλλά μάλλον στη διάθεση του Μπίσμαρκ.

Ο Μπίσμαρκ, στη συνταγματική σύγκρουση που βρισκόταν ακόμη σε εξέλιξη, είχε καταπολεμήσει στο έπακρο τις κοινοβουλευτικές απαιτήσεις της αστικής τάξης. Ωστόσο, φλεγόταν από τον πόθο να πραγματοποιήσει τις εθνικές της απαιτήσεις. Αφού αυτές ήταν σύμφωνες με τις πιο μυστικές εγκάρδιες επιθυμίες της πρωσικής πολιτικής. Αν, τώρα, για άλλη μια φορά θα έκανε τη θέληση της αστικής τάξης παρά τη θέλησή της· αν θα πραγματοποιούσε την ενοποίηση της Γερμανίας, όπως την είχε διατυπώσει η αστική τάξη, τότε η σύγκρουση παραμεριζόταν από μόνη της και ο Μπίσμαρκ έπρεπε να γίνει επίσης το ίνδαλμα της αστικής τάξης, όπως το πρότυπό του, ο Λουδοβίκος Ναπολέων.

Η αστική τάξη τού έδωσε το στόχο, ο Λουδοβίκος Ναπολέων

έδωσε το δρόμο προς το στόχο. Μόνο η πραγματοποίηση παρέμεινε δουλειά του Μπίσμαρκ. Για να τοποθετήσουν την Πρωσία επικεφαλής της Γερμανίας, δεν έπρεπε μονάχα να διώξουν την Αυστρία με τη βία από τη Γερμανική Ομοσπονδία[94], αλλά και να υποτάξουν τα μικρά κράτη. Ανέκαθεν ο δροσερός και χαρούμενος αυτός πόλεμος[154] των Γερμανών κατά Γερμανών ήταν, στην πρωσική πολιτική, το κύριο μέσο για την επέκταση του εδάφους. Κάτι τέτοιο δε φοβόταν κανένας φρόνιμος Πρώσος. Ούτε το δεύτερο κύριο μέσο δε θα μπορούσε να προκαλέσει αντιρρήσεις με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, δηλαδή η συμμαχία με το εξωτερικό ενάντια στους Γερμανούς. Το συναισθηματικό Αλέξανδρο της Ρωσίας τον είχαν στο χέρι τους. Ο Λουδοβίκος Ναπολέων δεν είχε ποτέ παραγνωρίσει την Πεδεμοντιανή αποστολή της Πρωσίας στη Γερμανία σχετικά με το Πεδεμόντιο και ήταν εντελώς πρόθυμος να τα κάνει πλακάκια με τον Μπίσμαρκ. Αν μπορούσε να αποκτήσει αυτό που χρειαζόταν με ειρηνικό τρόπο, με τη μορφή ανταλλαγμάτων, τότε θα το προτιμούσε. Ούτε χρειαζόταν μεμιάς όλη την αριστερή όχθη του Ρήνου. Αν του την έδιναν κομμάτι το κομμάτι, κάθε φορά μια λωρίδα για κάθε νέα πρόοδο της Πρωσίας, θα έκανε λιγότερη εντύπωση και θα οδηγούσε, ωστόσο, στο στόχο. Αφού στα μάτια των Γάλλων σοβινιστών, ένα τετραγωνικό μίλι στο Ρήνο άξιζε όλη τη Σαβοΐα και τη Νίκαια. Επομένως, έγιναν διαπραγματεύσεις με τον Λουδοβίκο Ναπολέοντα και αποκτήθηκε η άδειά του για τη μεγέθυνση της Πρωσίας, καθώς και για μια Βορειογερμανική Ομοσπονδία.[155] Δε χωράει αμφιβολία ότι, γι' αυτό, του προσφέρθηκε ένα κομμάτι γερμανικής περιοχής στο Ρήνο.*

Ο Μπίσμαρκ, στις διαπραγματεύσεις με τον Γκοβόνε (Govone), μίλησε για τη Βαυαρία και την Έσση του Ρήνου.[156] Αυτό, βέβαια, το διάψευσε εκ των υστέρων. Όμως, ένας διπλωμάτης, ιδίως ένας Πρώσος, έχει τις δικές του απόψεις για τα όρια, μέσα στα οποία έχει κανείς το δικαίωμα ή ακόμα και το χρέος να παραβιάσει, κατά τρόπο απαλό, την αλήθεια. Διότι η αλήθεια είναι γυναίκα και γι'

* Διαίρεση – γραμμή Μάιν.

αυτό, βασικά, της αρέσει κάτι τέτοιο, σύμφωνα με τις ιδέες των γιούνκερς. Ο Λουδοβίκος Ναπολέων δεν ήταν τόσο κουτός να επιτρέψει τη μεγέθυνση της Πρωσίας, χωρίς η Πρωσία να του υποσχεθεί αποζημίωση· ευκολότερα ο Μπλάιχρεντερ (Bleichröder) θα είχε δανείσει χρήματα χωρίς τόκους. Δε γνώριζε, όμως, αρκετά καλά τους Πρώσους του και, τελικά, τον κορόιδεψαν. Με λίγα λόγια, αφού είχε σιγουρευτεί, συνδέθηκαν με την Ιταλία για τη «χαριστική βολή».

Οι φιλισταίοι διαφόρων χωρών έχουν αγανακτήσει βαθιά μ' αυτή την έκφραση. Εντελώς αδικαιολόγητα. Στον πόλεμο, όπως στον πόλεμο! (a la guerre comme a la guerre). Η έκφραση αποδείχνει απλώς ότι ο Μπίσμαρκ αναγνώρισε στο γερμανικό εμφύλιο πόλεμο του 1866 αυτό που ήταν, δηλαδή μια *επανάσταση*, και ότι ήταν πρόθυμος να επιβάλει αυτή την επανάσταση με επαναστατικά μέσα. Όπως και έκανε. Η συμπεριφορά του απέναντι στο Μπούντεσταγκ ήταν επαναστατική. Αντί να υποταχθεί στη συνταγματική απόφαση των αρχών της Ομοσπονδίας, τους κατηγόρησε για ρήξη της Ομοσπονδίας –μια καθαρή υπεκφυγή– τίναξε την Ομοσπονδία στον αέρα, διακήρυξε ένα νέο Σύνταγμα μ' ένα Ράιχσταγκ, που εκλέχτηκε με το επαναστατικό καθολικό δικαίωμα ψήφου, και, τελικά, έδιωξε το Μπούντεσταγκ από τη Φραγκφούρτη.[157] Στην Άνω Σιλεσία, εγκατάστησε μια ουγγρική λεγεώνα κάτω από το στρατηγό της επανάστασης Κλάπκα (Klapka) και άλλους αξιωματικούς της επανάστασης, που οι άντρες τους –που αποτελούνταν από Ούγγρους λιποτάκτες και αιχμαλώτους– έπρεπε να πολεμήσουν τους δικούς τους νόμιμους αφεντάδες του πολέμου.[158]

Μετά από την κατάκτηση της Βοημίας, ο Μπίσμαρκ απηύθυνε μια διακήρυξη «προς τους κατοίκους του δοξασμένου βασιλείου της Βοημίας»[159], το περιεχόμενο της οποίας αποτέλεσε επίσης ένα χαστούκι στο πρόσωπο των παραδόσεων της νομιμότητας. Στη Συνθήκη Ειρήνης, πήρε για την Πρωσία όλη την ιδιοκτησία τριών νόμιμων Γερμανών ομοσπονδιακών ηγεμόνων, καθώς και μιας ελεύθερης πόλης[160], χωρίς αυτό το διώξιμο ηγεμόνων, οι οποίοι δεν είχαν λιγότερο την «εύνοια του Θεού» απ' ό,τι ο βασιλιάς της Πρωσίας, να βαρύνει στο ελάχιστο τη χριστιανική και «νομιμόφρονα»

του συνείδηση. Με λίγα λόγια, ήταν μια ολοκληρωμένη επανάσταση, που διεξάχθηκε με επαναστατικά μέσα. Φυσικά, είμαστε οι τελευταίοι που θα τον μέμφονταν γι' αυτό το λόγο. Αντίθετα, τον μεμφόμαστε γιατί δεν ήταν αρκετά επαναστατικός, γιατί ήταν Πρώσος επαναστάτης μόνο από τα πάνω, γιατί ξεκίνησε μια ολόκληρη επανάσταση ενώ βρισκόταν σε μια θέση, όπου μπόρεσε να διεξαγάγει μονάχα τη μισή· γιατί, μόλις βρέθηκε στην πορεία των προσαρτήσεων, ικανοποιήθηκε με τέσσερα κακομοιριασμένα μικρά κράτη.

Τώρα, όμως, ήρθε κούτσα-κούτσα ο μικρός Ναπολέων απαιτώντας την αμοιβή του. Στη διάρκεια του πολέμου στο Ρήνο, μπορούσε να πάρει ό,τι του άρεσε. Δεν είχε απογυμνωθεί μονάχα η χώρα, αλλά και τα φρούρια. Δίσταζε. Περίμενε ένα μακρόσυρτο πόλεμο, που θα καταπονούσε και τις δυο πλευρές, και τώρα ήρθαν αυτά τα γρήγορα χτυπήματα και η υποταγή της Αυστρίας μέσα σε οχτώ μέρες. Πρώτα, απαίτησε εκείνο το οποίο ο Μπίσμαρκ (Bismarck) επισημαίνει στο στρατηγό Γκοβόνε (Govone) σαν ενδεχόμενη περιοχή ανταλλάγματος: Τη Βαυαρία του Ρήνου και την Έσση του Ρήνου (Rhein Hessen) με τη Μαγεντία (Mainz). Αυτά, όμως, δεν μπορούσε πια να δώσει ο Μπίσμαρκ, ακόμα και αν ήθελε. Οι τεράστιες επιτυχίες του πολέμου του είχαν επιβάλει νέες υποχρεώσεις. Τη στιγμή που η Πρωσία παρουσιάστηκε σαν προστάτιδα κατ' εξοχήν της Γερμανίας, δεν μπορούσε να παζαρέψει στο εξωτερικό το κλειδί του μέσου Ρήνου, τη Μαγεντία. Ο Μπίσμαρκ αρνήθηκε. Ο Λουδοβίκος-Ναπολέων φάνηκε πρόθυμος για διαπραγμάτευση: Δε ζητούσε παρά το Λουξεμβούργο, το Λάνταου (Landau), το Σααρλουί (Saarlouis) και την ανθρακοφόρα περιοχή του Σααρμπρίκεν (Saarbrücken). Ούτε απ' αυτά, όμως, δεν μπορούσε πια να παραιτηθεί ο Μπίσμαρκ, ακόμα λιγότερο επειδή εδώ προβλήθηκαν αξιώσεις και σε πρωσικά εδάφη. Γιατί δεν επενέβη στην κατάλληλη στιγμή ο ίδιος ο Λουδοβίκος Ναπολέων, όταν οι Πρώσοι είχαν κολλήσει στη Βοημία (Boehmen);

Αρκετά, δε γινόταν τίποτα με τις αντισταθμίσεις για τη Γαλλία. Ο Μπίσμαρκ ήξερε ότι αυτό σήμαινε αργότερα έναν πόλεμο με τη Γαλλία, αλλά αυτό ακριβώς ήθελε. Αυτή τη φορά, η Πρωσία δεν εκμεταλλεύτηκε τόσο ανελέητα στις συμφωνίες ειρήνης την ευνοϊκή κατάσταση όσο το έκανε συνήθως όταν ήταν τυχερή και είχε τους λό-

γους της. Η Σαξονία και η Έσση-Ντάρμσταντ (Hessen – Darmstadt) περιλήφθηκαν στο νέο Βορειογερμανικό Σύνδεσμο και μόνο γι' αυτό το λόγο δεν τα πείραξε κανείς. Έπρεπε να μεταχειριστούν τη Βαυαρία, τη Βιρτεμβέργη (Wuertemberg) και τη Βάδη (Baden) με επιείκεια, επειδή ο Μπίσμαρκ είχε να συνάψει μαζί τους τις μυστικές συμμαχίες για άμυνα και επίθεση. Και σ' ό,τι αφορά την Αυστρία – ο Μπίσμαρκ δεν την εξυπηρέτησε, κόβοντας απότομα τα παραδοσιακά δεσμά, που την έδεναν στο άρμα της Γερμανίας και Ιταλίας; Δεν της είχε δώσει μόλις τώρα την ανεξάρτητη θέση σαν μεγάλη δύναμη, την οποία επιδίωκε τόσον καιρό; Δεν ήξερε, πράγματι, καλύτερα από την ίδια την Αυστρία τι ήταν καλό για την Αυστρία, όταν τη νίκησε στη Βοημία (Boehmen); Η Αυστρία, εφόσον τη μεταχειριστούν σωστά, δε θα καταλάβαινε ότι η γεωγραφική θέση, η αμοιβαία επικάλυψη των δύο χωρών έκανε τη Γερμανία, ενωμένη διά της Πρωσίας, αναγκαίο και φυσικό σύμμαχό της;

Έτσι, η Πρωσία, για πρώτη φορά από τότε που υπήρχε, μπόρεσε να περιστολιστεί με τη λάμψη της αλαζονείας, επειδή παραιτιόταν απ' το λουκάνικο για το ζαμπόν. Δεν είχε μόνο ηττηθεί η Αυστρία στα πεδία μάχης της Βοημίας (Boehmen), αλλά επίσης η γερμανική αστική τάξη. Ο Μπίσμαρκ τής είχε αποδείξει ότι ήξερε καλύτερα τι τη συνέφερε απ' ό,τι η ίδια. Ούτε σκέψη για τη συνέχιση της σύγκρουσης εκ μέρους της Βουλής. Οι φιλελεύθερες αξιώσεις της αστικής τάξης παρέμειναν θαμμένες για πολύ καιρό ακόμη, όμως οι εθνικές της απαιτήσεις εκπληρώνονταν κάθε μέρα και περισσότερο. Ο Μπίσμαρκ πραγματοποίησε το εθνικό της πρόγραμμα με μια ταχύτητα και ακρίβεια, που της έκανε εντύπωση. Αφού της επέδειξε χειροπιαστά στο ίδιο το ελεεινό κορμί της τη μαλθακότητα και την απάθειά της και, μαζί μ' αυτά, την απόλυτη ανικανότητά της να πραγματοποιήσει το ίδιο το πρόγραμμά της, της παρίστανε κι αυτής το γενναιόψυχο και απευθύνθηκε στη Βουλή –που τώρα πράγματι είχε αφοπλιστεί– για αποζημίωση λόγω της αντισυνταγματικής κυβέρνησης της σύγκρουσης. Και αυτή, συγκινημένη μέχρι δακρύων, ενέκρινε την ακίνδυνη πλέον πρόοδο.[161]

Παρ' όλα αυτά, επιστήθηκε η προσοχή της αστικής τάξης στο γεγονός ότι είχε ηττηθεί, και αυτή, στο Κένιχγκρετς (Koeniggrätz).[162]

Το Βορειογερμανικό Ομοσπονδιακό Σύνταγμα προσαρμόστηκε σύμφωνα με το καλούπι του πρωσικού Συντάγματος, που είχε ερμηνευτεί αυθεντικά λόγω της διένεξης. Απαγορεύτηκε η φορολογική άρνηση. Ο ομοσπονδιακός καγκελάριος και οι υπουργοί του διορίζονταν από το βασιλιά της Πρωσίας, ανεξάρτητα από οποιαδήποτε κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Η ανεξαρτητοποίηση του στρατού από το Κοινοβούλιο, που εξασφαλίστηκε λόγω της διένεξης, διατηρήθηκε και απέναντι στο Ράιχσταγκ. Αντ' αυτού, τα μέλη αυτού του Ράιχσταγκ είχαν την περήφανη συνείδηση ότι είχαν εκλεγεί με βάση το καθολικό εκλογικό δικαίωμα. Αυτό το γεγονός τούς το υπενθύμισε –και, μάλιστα, κατά τρόπο δυσάρεστο– η όψη και μόνο των δύο σοσιαλιστών[163], που κάθονταν ανάμεσά τους. Για πρώτη φορά, εμφανίστηκαν σ' ένα κοινοβουλευτικό σώμα σοσιαλιστές απεσταλμένοι, αντιπρόσωποι του προλεταριάτου.

Ήταν ένα δυσοίωνο σημάδι.

Άμεσα, όμως, όλ' αυτά δεν είχαν σημασία. Τώρα, έπρεπε να επεκτείνουν και να εκμεταλλευτούν την καινούργια ενότητα του Ράιχ τουλάχιστον του Βορρά προς το συμφέρον της αστικής τάξης και, μ' αυτόν τον τρόπο, να δελεάσουν και τη νοτιογερμανική αστική τάξη να προσχωρήσει στη νέα Ομοσπονδία. Το Ομοσπονδιακό Σύνταγμα απόσυρε τις οικονομικά σημαντικότερες σχέσεις από τη νομοθεσία των επιμέρους κρατών και ανάθεσε τη ρύθμισή τους στην Ομοσπονδία: Κοινό πολιτικό δίκαιο και ελεύθερη διακίνηση σ' όλη την επικράτεια της Ομοσπονδίας, δικαίωμα κατοικίας, νομοθεσία για τη βιοτεχνία, το εμπόριο, τους δασμούς, τη ναυτιλία, τα νομίσματα, τα μέτρα και τα σταθμά, τους σιδηρόδρομους, τις υδάτινες οδούς, τα ταχυδρομεία και τους τηλέγραφους, διπλώματα ευρεσιτεχνίας, τράπεζες, όλη την εξωτερική πολιτική, τα προξενεία, την προστασία του εμπορίου στο εξωτερικό, την υγειονομική επιτήρηση, το ποινικό δίκαιο, τις δικαστικές διαδικασίες κλπ. Τα περισσότερα απ' αυτά ρυθμίστηκαν πια με νόμους, γρήγορα και γενικά με τρόπο φιλελεύθερο. Έτσι επιτέλους – επιτέλους! Παραμερίστηκαν τα χειρότερα εκτρώματα των μικρών κρατών, εκείνα τα οποία εμπόδιζαν περισσότερο την καπιταλιστική ανάπτυξη, από τη μία, και τις πρωσικές ορέξεις για κυριαρχία, από την άλλη. Δεν επρόκειτο, ωστόσο, για μια κατά-

κτηση της παγκόσμιας ιστορίας, όπως διατυμπάνιζε η αστική τάξη που γινόταν πια σοβινιστική, αλλά μια πολύ, πολύ καθυστερημένη και ανολοκλήρωτη απομίμηση εκείνου, το οποίο η Γαλλική Επανάσταση είχε κάνει ήδη πριν από 70 χρόνια και το οποίο όλα τα άλλα πολιτισμένα κράτη είχαν εφαρμόσει εδώ και παρά πολύ καιρό. Αντί να καυχιούνται, έπρεπε να ντρέπονται που η «υψηλά μορφωμένη» Γερμανία ήταν η τελευταία να τα εφαρμόσει.

Σ' όλη τη διάρκεια της Βορειογερμανικής Ομοσπονδίας, ο Μπίσμαρκ έδειχνε προθυμία απέναντι στην αστική τάξη στον οικονομικό τομέα και ακόμα στη διαχείριση κοινοβουλευτικών ζητημάτων εξουσίας έδειχνε τη σιδερένια του γροθιά μονάχα σε βελούδινο γάντι. Ήταν η καλύτερη περίοδός του. Θα μπορούσε κανείς, εδώ κι εκεί, να αμφιβάλει για την ειδικά πρωσική του στενότητα, για την ανικανότητά του να καταλάβει ότι υπάρχουν στην παγκόσμια ιστορία και άλλες ισχυρότερες δυνάμεις από στρατούς και διπλωματικά τεχνάσματα, που στηρίζονται σ' αυτούς.

Ο Μπίσμαρκ όχι μόνο ήξερε ότι η ειρήνη με την Αυστρία εγκυμονούσε τον πόλεμο με τη Γαλλία, το ήθελε κιόλας. Ο πόλεμος αυτός ακριβώς έπρεπε να του προσφέρει το μέσο για την ολοκλήρωση του πρωσικού-γερμανικού Ράιχ, το οποίο του το είχε προδιαγράψει η γερμανική αστική τάξη.*

Οι προσπάθειες να μετατραπεί το Κοινοβούλιο των δασμών[165] βαθμιαία σε Ράιχσταγκ και, κατ' αυτό τον τρόπο, να περιληφθούν τα νότια κράτη σιγά-σιγά στη Βόρεια Ομοσπονδία απέτυχαν εξαιτίας των δυνατών κραυγών των Νοτιογερμανών απεσταλμένων:

---

* Ο Μπίσμαρκ, σε ερώτηση σχετικά με τη δημαγωγική του γερμανική πολιτική που του είχε υποβάλει, ήδη πριν από τον Αυστριακό Πόλεμο, ένας υπουργός μεσαίου κράτους, απάντησε ότι θα πετούσε την Αυστρία έξω από τη Γερμανία, παρ' όλες τις φράσεις, και θα τίναζε την Ομοσπονδία στον αέρα.

«Και τα μεσαία κράτη νομίζετε ότι θα παρακολουθήσουν άπρακτα αυτό το θέαμα;» – «Εσείς, τα μεσαία κράτη, δε θα κάνετε απολύτως τίποτα.» – «Και τι θα γίνει με τους Γερμανούς;» – «Θα τους πάω στο Παρίσι κι εκεί θα τους ενώσω.» (Αυτά τα διηγήθηκε στο Παρίσι, πριν από τον Αυστριακό Πόλεμο, ο προαναφερόμενος πολιτικός άντρας του μεσαίου κράτους και δημοσιεύτηκαν στη διάρκεια εκείνου του πολέμου στο *Μάντσεστερ Γκάρντιαν*[164] από την ανταποκρίτριά του στο Παρίσι, κυρία Κρόφορντ).

Καμιά διεύρυνση αρμοδιοτήτων! Η διάθεση των κυβερνήσεων, που μόλις είχαν ηττηθεί στο πεδίο της μάχης, δεν ήταν και πιο ευνοϊκή. Μόνο μια νέα, χειροπιαστή απόδειξη ότι η Πρωσία υπερείχε απέναντί τους, αλλά και ήταν αρκετά ισχυρή για να τους προστατέψει – συνεπώς μόνο ένας νέος, παγγερμανικός πόλεμος μπορούσε να φέρει σύντομα τη στιγμή της συνθηκολόγησης. Έπειτα, ήταν η διαχωριστική γραμμή του Μάιν[166], η οποία, αφού είχε συμφωνηθεί εκ των προτέρων και σιωπηλά από τους Μπίσμαρκ και Λουδοβίκο Ναπολέοντα, είχε, ωστόσο, επιβληθεί φανερά από αυτόν, μετά από τη νίκη, στους Πρώσους.

Η Ένωση με τη Νοτιογερμανία αποτελούσε, συνεπώς, παραβίαση του δικαιώματος κατακερματισμού της Γερμανίας, το οποίο, αυτή τη φορά, είχε παραχωρηθεί τυπικά στους Γάλλους, δηλαδή ήταν περίπτωση πολέμου. Στο μεταξύ, ο Λουδοβίκος Ναπολέων έπρεπε να ψάξει μήπως βρει, κάπου στα γερμανικά σύνορα, ένα τεμάχιο γης, το οποίο θα μπορούσε να το εισπράξει σαν αποζημίωση για τη Σάντοβα (Sadowa). Το Λουξεμβούργο είχε αποκλειστεί με το νέο σχηματισμό της Βορειογερμανικής Ομοσπονδίας και είχε γίνει εντελώς ανεξάρτητο κράτος, που ήταν, βέβαια, μαζί με την Ολλανδία σε μια Προσωπική Ένωση.* Επιπλέον, είχε σχεδόν εξίσου εκγαλλιστεί, όπως η Αλσατία, και συμπαθούσε κατά πολύ περισσότερο τη Γαλλία παρά τη μισητή Πρωσία.

Το Λουξεμβούργο αποτελεί χτυπητό παράδειγμα του τι έκανε η πολιτική αθλιότητα της Γερμανίας από το Μεσαίωνα και δώθε με τα γερμανογαλλικά συνοριακά κρατίδια και το παράδειγμα αυτό είναι ακόμα πιο χτυπητό, επειδή το Λουξεμβούργο ανήκε ονομαστικά στη Γερμανία μέχρι το 1866. Μέχρι το 1830 αποτελούνταν από ένα γαλλικό μισό και ένα γερμανικό. Το γερμανικό μέρος, επίσης, είχε υποστεί ήδη νωρίς την επίδραση της ανώτερης γαλλικής κουλτούρας.

Οι Λουξεμβούργιοι Γερμανοί Κάιζερ[167] ήταν Γάλλοι στη γλώσσα και στη μόρφωση. Το Λουξεμβούργο, από τότε που ενσωματώθηκε στα βουργουνδικά εδάφη (1440), έμεινε, όπως και οι υπόλοι-

---

* Συνένωση δύο ανεξάρτητων κρατών κάτω από ένα μονάρχη.

πες Κάτω Χώρες, μόνο ονομαστικά συνδεδεμένο με τη Γερμανία. Το γεγονός ότι περιλήφθηκε, το 1815, στη Γερμανική Ομοσπονδία, δεν άλλαξε τίποτα σ' αυτό. Μετά το 1830, το γαλλικό τμήμα και ένα καλό κομμάτι του γερμανικού τμήματος έπεσαν στα χέρια του Βελγίου. Ωστόσο, στο υπόλοιπο γερμανικό Λουξεμβούργο, όλα έμειναν με το γαλλικό στιλ: Τα δικαστήρια, οι αρχές, το Κοινοβούλιο, όλα γίνονταν στα γαλλικά, όλα τα δημόσια και ιδιωτικά έγγραφα, όλα τα λογιστικά βιβλία συντάσσονταν στα γαλλικά, σ' όλα τα δευτεροβάθμια σχολεία η διδασκαλία γινόταν στα γαλλικά, η μορφωμένη γλώσσα ήταν και παρέμεινε η γαλλική – φυσικά μια γαλλική, η οποία αναστέναζε και έβηχε κάτω από το βάρος της ανωγερμανικής μετακίνησης των ήχων της. Με λίγα λόγια, στο Λουξεμβούργο μιλούσαν δύο γλώσσες: Μια λαϊκή ρηνανοφρανκωνική διάλεκτο και γαλλικά, αλλά τα Ανωγερμανικά παρέμεναν ξένη γλώσσα. Η πρωσική φρουρά της πρωτεύουσας τα έκανε όλα ακόμα χειρότερα. Μπορεί να είναι ντροπή για τη Γερμανία, αλλά είναι η αλήθεια. Ο εθελοντικός αυτός εκγαλλισμός του Λουξεμβούργου ρίχνει επίσης το σωστό φως στα παρόμοια γεγονότα στην Αλσατία και στη γερμανική Λωρραίνη (Lothringen). Ο βασιλιάς της Ολλανδίας (Γουλιέλμος Γ΄), κυρίαρχος δούκας του Λουξεμβούργου, χρειάστηκε μετρητά και στάθηκε πρόθυμος να πουλήσει το δουκάτο στον Λουδοβίκο Ναπολέοντα. Οι Λουξεμβούργιοι θα είχαν εγκρίνει άνευ όρων την ενσωμάτωσή τους στη Γαλλία. Απόδειξη: Η στάση τους στον πόλεμο του 1870. Η Πρωσία δεν μπορούσε να προβάλει καμιά αντίρρηση με βάση το διεθνές δίκαιο, επειδή η ίδια είχε προκαλέσει τον αποκλεισμό του Λουξεμβούργου από τη Γερμανία. Τα στρατεύματά της ήταν σταθμευμένα στην πρωτεύουσα σαν ομοσπονδιακή φρουρά ενός γερμανικού ομοσπονδιακού φρουρίου.

Μόλις το Λουξεμβούργο έπαψε να είναι ομοσπονδιακό φρούριο, δεν είχαν πλέον κανένα δικαίωμα εκεί. Γιατί, όμως, δεν πήγαν σπίτι τους, γιατί ο Μπίσμαρκ δεν μπόρεσε να παραδεχτεί την προσάρτηση; Διότι, απλά, τώρα φανερώθηκαν οι αντιφάσεις, στις οποίες είχε μπλεχτεί. *Πριν από* το 1866, η Γερμανία ήταν, για την Πρωσία, ακόμα καθαρά έδαφος προσαρτημένο, το οποίο έπρεπε να

το μοιράζονται με το εξωτερικό. *Μετά από* το 1866, η Γερμανία είχε γίνει πρωσικό *έδαφος προστατευμένο*, το οποίο έπρεπε να το υπερασπίζονται ενάντια στους ξένους όνυχες. Βεβαίως, λόγω πρωσικών *υπολογισμών είχαν αποκλείσει ολόκληρα κομμάτια της Γερμανίας από τη νεοϊδρυμένη λεγόμενη Γερμανία*. Όμως, το δικαίωμα του γερμανικού έθνους σε ολόκληρο το δικό του έδαφος επέβαλε στο θρόνο της Πρωσίας το χρέος να εμποδίσει την ενσωμάτωση αυτών των κομματιών της παλαιάς ομοσπονδιακής επικράτειας σε ξένα κράτη και να κρατήσει για το μέλλον ανοιχτή την προσχώρηση στο νέο πρωσικό-γερμανικό κράτος. Γι' αυτό το λόγο, η Ιταλία είχε σταματήσει στα τιρολέζικα σύνορα[168], γι' αυτό το λόγο, το Λουξεμβούργο δεν τόλμησε τώρα να περάσει με το μέρος του Λουδοβίκου Ναπολέοντα. Μια πραγματικά επαναστατική κυβέρνηση θα μπορούσε να το ανακοινώσει ανοιχτά. Όχι, όμως, ο βασιλικός Πρώσος επαναστάτης, ο οποίος είχε, επιτέλους, κατορθώσει, να μετατρέψει τη Γερμανία σε μια μετερνιχική «γεωγραφική έννοια».[169] Σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο, είχε φροντίσει να έχει ο ίδιος άδικο και μπορούσε να βοηθήσει τον εαυτό του εφαρμόζοντας την αγαπημένη του ερμηνεία της φοιτητικής μπιραρίας σχετικά με το διεθνές δίκαιο.

Αν δε ρεζίλεψε τον εαυτό του μ' αυτό τον τρόπο, το οφείλει στο γεγονός ότι ο Λουδοβίκος Ναπολέων δεν ήταν καθόλου ακόμα έτοιμος για ένα μεγάλο πόλεμο την άνοιξη του 1867. Συμφώνησαν στη Συνδιάσκεψη του Λονδίνου. Οι Πρώσοι άδειασαν τη γωνιά στο Λουξεμβούργο· το φρούριο κατεδαφίστηκε και το δουκάτο διακηρύχθηκε ουδέτερο.[170] Γι' άλλη μια φορά, ο πόλεμος αναβλήθηκε.

Ωστόσο, ο Λουδοβίκος Ναπολέων δεν μπόρεσε να ησυχάσει. Του άρεσε η επέκταση της εξουσίας της Πρωσίας, εφόσον θα αποκτούσε, βέβαια, τις αντίστοιχες αποζημιώσεις στο Ρήνο. Ήθελε να ήταν ικανοποιημένος με λίγα. Και σ' αυτά ακόμα, θα έκανε υποχωρήσεις, αλλά δεν είχε πάρει απολύτως τίποτα, είχε γελαστεί τελείως. Μια αυτοκρατορία άλα Βοναπάρτη στη Γαλλία μπορούσε να υπάρξει μόνο εφόσον θα προχωρούσαν τα σύνορα βαθμιαία μπροστά προς το Ρήνο και εφόσον η Γαλλία θα έμενε –στην πραγματικότητα ή κατά φαντασίαν– ο διαιτητής της Ευρώπης. Η μετατόπιση

των συνόρων είχε αποτύχει, η θέση του διαιτητή απειλούνταν ήδη, ο Τύπος του Βοναπάρτη φώναζε για εκδίκηση για τη Σάντοβα (Sadowa): Αν ο Λουδοβίκος Ναπολέων ήθελε να υπερασπίσει το θρόνο του, έπρεπε να μείνει πιστός στο ρόλο του και να πάρει με τη βία εκείνο το οποίο δεν απόκτησε με καλοσύνη, παρ' όλες τις υπηρεσίες που είχε προσφέρει.

Διπλωματικές και στρατιωτικές προετοιμασίες πολέμου, λοιπόν, με ζήλο και από τις δύο πλευρές. Επιπλέον συνέβη το εξής διπλωματικό επεισόδιο:

Η Ισπανία έψαχνε έναν υποψήφιο για το θρόνο. Το Μάρτη του *1869*, ο Μπενεντέτι (Benedetti), ο Γάλλος πρέσβης στο Βερολίνο, ακούει φήμες ότι ο πρίγκιπας Λέοπολντ φον Χοεντσόλερν (Leopold von Hohenzollern) ενδιαφέρεται για το θρόνο και παίρνει εντολή από το Παρίσι να διερευνήσει την υπόθεση. Ο υφυπουργός φον Τίλε (von Thile) βεβαιώνει στο λόγο τιμής του ότι η πρωσική κυβέρνηση δεν ξέρει τίποτα απ' αυτά. Σε μια επίσκεψή του στο Παρίσι, ο Μπενεντέτι μαθαίνει τη γνώμη του Κάιζερ: «Η υποψηφιότητα αυτή είναι ουσιωδώς αντεθνική, δε θα το δεχτεί η χώρα, πρέπει να την εμποδίσουμε.»

Ο Λουδοβίκος Ναπολέων, παρεμπιπτόντως, απόδειξε εδώ ότι η κάθοδός του είχε ήδη προχωρήσει αρκετά. Τι, αλήθεια, θα μπορούσε να 'ταν ωραιότερη «εκδίκηση για τη Σάντοβα» από το να γίνει βασιλιάς της Ισπανίας ένας Πρώσος πρίγκιπας; Αναπόφευκτες θα 'ταν οι δυσάρεστες συνέπειες απ' αυτό το γεγονός: Η εμπλοκή της Πρωσίας σε εσωτερικές ισπανικές κομματικές σχέσεις, ίσως και ένας πόλεμος, μια ήττα του μικροσκοπικού πρωσικού στόλου και, οπωσδήποτε, η Πρωσία θα γελοιοποιούνταν εντελώς μπροστά σε όλη την Ευρώπη. Δεν μπορούσε, όμως, ο Λουδοβίκος Βοναπάρτης να επιτρέψει στον εαυτό του την πολυτέλεια ενός τέτοιου θεάματος. Είχε κλονιστεί ήδη τόσο πολύ η θέση του, που δεσμευόταν στην παραδοσιακή θέση, σύμφωνα με την οποία ένας Γερμανός ηγεμόνας στον ισπανικό θρόνο έφερνε τη Γαλλία ανάμεσα σε δύο πυρά, δηλαδή δεν μπορούσε να γίνει ανεκτό, μια θέση παιδαριώδη από το 1830 και δώθε. Επομένως, ο Μπενεντέτι επισκέφθηκε τον Μπίσμαρκ για περισσότερες διευκρινίσεις και για να του εξηγήσει τη

θέση της Γαλλίας (11 Μαΐου 1869). Δεν έμαθε τίποτα το ιδιαίτερα συγκεκριμένο. Ο Μπίσμαρκ, ωστόσο, μάλλον έμαθε απ' αυτόν αυτό που ήθελε να μάθει: Ότι η υποψηφιότητα του Λεοπόλδου σήμαινε άμεσο πόλεμο με τη Γαλλία. Έτσι, ήταν πια στο χέρι του Μπίσμαρκ να αφήσει τον πόλεμο να ξεσπάσει, όποτε του γούσταρε.

Πράγματι, η υποψηφιότητα του Λεοπόλδου ξετρυπώνει για άλλη μια φορά τον Ιούλιο του 1870 και οδηγεί αμέσως σε πόλεμο, όσο αντιστεκόταν ο Λουδοβίκος Ναπολέων. Δεν έβλεπε μονάχα ότι έπεσε σε παγίδα, αλλά ήξερε επίσης ότι διακυβευόταν η αυτοκρατορία του και λίγη εμπιστοσύνη είχε στην ειλικρίνεια του συρφετού[171] της βοναπαρτικής του συμμορίας, της συμμορίας η οποία τον διαβεβαίωνε ότι όλα ήταν έτοιμα μέχρι και την τελευταία λεπτομέρεια. Ακόμα λιγότερη εμπιστοσύνη είχε στη στρατιωτική και διοικητική τους πειθαρχία. Ωστόσο, οι λογικές συνέπειες του δικού του παρελθόντος τον ώθησαν στην καταστροφή. Οι ίδιοι οι δισταγμοί του επιτάχυναν την εξόντωσή του.

Ο Μπίσμαρκ, αντίθετα, δεν ήταν μονάχα στρατιωτικά εντελώς έτοιμος για την επίθεση, αλλά αυτή τη φορά είχε πραγματικά το λαό μαζί του, ο οποίος έβλεπε, μέσα απ' όλα τα αμοιβαία διπλωματικά ψέματα, ένα και μόνο γεγονός: Εδώ δεν επρόκειτο για έναν πόλεμο μονάχα για το Ρήνο, αλλά για την εθνική ύπαρξη. Οι εφεδρικοί και ο στρατός της ξηράς προσέρχονταν –για πρώτη φορά μετά από το 1813– πάλι πρόθυμα και μ' όρεξη για τη μάχη στις σημαίες.

Αδιάφορο πώς έφτασαν τα πράγματα μέχρι εκεί, αδιάφορο ποιο κομμάτι της εθνικής κληρονομιάς των δύο χιλιετιών είχε υποσχεθεί ή δεν είχε υποσχεθεί ο Μπίσμαρκ για δικό του λογαριασμό: Θέμα ήταν να μάθουν στο εξωτερικό μια και καλή ότι δεν έπρεπε να ανακατευτούν στις εσωτερικές γερμανικές υποθέσεις και ότι η Γερμανία δεν ήταν υποχρεωμένη να στηρίξει τον ετοιμόρροπο θρόνο του Λουδοβίκου Ναπολέοντα εκχωρώντας γερμανικά εδάφη. Μπροστά σ' αυτή την εθνική έξαρση, εξαφανίστηκαν όλες οι ταξικές διαφορές, έλιωσαν όλες οι ορέξεις νοτιογερμανικών αυλών για συνδέσμους του Ρήνου καθώς και όλες οι προσπάθειες παλινόρθωσης διωγμένων ηγεμόνων.

Και οι δυο πλευρές είχαν επιζητήσει συμμαχίες. Ο Λουδοβίκος

Ναπολέων ήταν σίγουρος για την Αυστρία και τη Δανία και αρκετά σίγουρος για την Ιταλία. Ο Μπίσμαρκ είχε τη Ρωσία. Όμως, η Αυστρία, όπως πάντα, δεν ήταν έτοιμη και δεν μπορούσε να επέμβει ενεργά πριν από τις 2 Σεπτεμβρίου. Στις 2 Σεπτεμβρίου, ο Λουδοβίκος Ναπολέων ήταν αιχμάλωτος των Γερμανών και η Ρωσία είχε ειδοποιήσει την Αυστρία ότι θα έκανε επίθεση στην Αυστρία μόλις η Αυστρία θα έκανε επίθεση στην Πρωσία. Στην Ιταλία, όμως, η ύπουλη πολιτική του Λουδοβίκου Ναπολέοντα εκδικήθηκε: Ήθελε να δρομολογήσει την εθνική ενότητα, αλλά να προστατέψει, ταυτόχρονα, τον Πάπα από την ίδια αυτή εθνική ενότητα· είχε κρατήσει τη Ρώμη σε καθεστώς κατοχής με στρατεύματα, που χρειάστηκε τώρα στη χώρα του και τα οποία, παρ' όλ' αυτά, δεν μπόρεσε να αποσύρει χωρίς να υποχρεώσει την Ιταλία να σεβαστεί τη Ρώμη και τον Πάπα ως κυρίαρχους. Κι αυτό εμπόδισε πάλι την Ιταλία να του συμπαρασταθεί. Η Δανία, τέλος, πήρε την εντολή από τη Ρωσία να συμπεριφέρεται ήσυχα.

Αλλά πιο αποφασιστική επίδραση απ' όλες τις διπλωματικές διαπραγματεύσεις άσκησαν στον εντοπισμό του πολέμου τα γρήγορα χτυπήματα των γερμανικών όπλων από το Σπίχερν (Spichern) και το Βερτ (Wörth) μέχρι το Σεντάν (Sedan).[172]

Ο στρατός του Λουδοβίκου Ναπολέοντα ηττήθηκε σε κάθε μάχη και τα τρία τέταρτά του πήγαν, τελικά, στη Γερμανία ως αιχμάλωτοι. Δεν έφταιγαν οι στρατιώτες, οι οποίοι πάλεψαν γενναία, αλλά έφταιγαν η ηγεσία και η διοίκηση. Αν, όμως, όπως ο Λουδοβίκος Ναπολέων, έχει κανείς ιδρύσει την αυτοκρατορία του με τη βοήθεια μιας συμμορίας αλητών· αν έχει κανείς κρατήσει αυτή την αυτοκρατορία για δεκαοχτώ χρόνια μόνο με το να αφήσει τη Γαλλία στην ίδια αυτή τη συμμορία για να την εκμεταλλευτεί· αν έχουν όλα τα αποφασιστικής σημασίας αξιώματα του κράτους καταληφθεί από ανθρώπους αυτής ακριβώς της συμμορίας και όλα τα υφιστάμενα πόστα από τους βοηθούς των βοηθών τους, τότε δεν πρέπει να αρχίσει μια μάχη ζωής και θανάτου, αν δε θέλει να μείνει εντελώς μόνος του. Σε λιγότερο από πέντε βδομάδες, όλο το οικοδόμημα της αυτοκρατορίας, το οποίο χάζευαν μ' έκπληξη οι Ευρωπαίοι φιλισταίοι, κατάρρευσε. Η επανάσταση της 4ης Σεπτεμβρίου[173] μάζεψε

μόνο τα σκουπίδια και ο Μπίσμαρκ, ο οποίος είχε τραβηχτεί στον πόλεμο για να ιδρύσει μια μικρή γερμανική αυτοκρατορία, βρέθηκε μια ωραία πρωία ιδρυτής μιας Γαλλικής Δημοκρατίας.

Σύμφωνα με τη διακήρυξη του ίδιου του Μπίσμαρκ, ο πόλεμος διεξάχθηκε όχι κατά του γαλλικού λαού, αλλά κατά του Λουδοβίκου Ναπολέοντα. Επομένως, όταν ανατράπηκε αυτός, δεν υπήρχε πια κανένας λόγος για πόλεμο. Αυτό φαντάστηκε επίσης η κυβέρνηση της 4ης Σεπτεμβρίου –που, κατά τ' άλλα, δεν ήταν και τόσο αφελής– και έμεινε έκπληκτη, όταν ο Μπίσμαρκ παρίστανε ξαφνικά τον Πρώσο γιούνκερ.

Κανείς στον κόσμο δε μισεί τους Γάλλους τόσο πολύ όσο οι Πρώσοι γιούνκερς. Όχι μόνο γιατί ο, μέχρι τότε απαλλαγμένος από φόρους, γιούνκερ τη βρήκε άσχημα στη διάρκεια της τιμωρίας από τους Γάλλους, το 1806 έως το 1813, την οποία είχε προκαλέσει με την ίδια την έπαρσή του, αλλά και γιατί οι άθεοι Γάλλοι είχαν με την εγκληματική τους επανάσταση –κι αυτό ήταν ακόμα πολύ χειρότερο– μπερδέψει τόσο πολύ τα μυαλά, ώστε οι παλαιά δοξασμένοι γιούνκερς είχαν, ως επί το πλείστον, ενταφιαστεί ακόμα και στην παλαιά Πρωσία και οι καημένοι οι γιούνκερς έπρεπε χρόνια συνεχώς να δίνουν μια σκληρή μάχη για τα κατάλοιπα αυτής της δόξας και ένα μεγάλο μέρος τους είχε ήδη υποβιβαστεί σε μια ελεεινή παρασιτική αριστοκρατία. Γι' αυτό, έπρεπε να εκδικηθούν τη Γαλλία και φρόντισαν γι' αυτό οι γιούνκερς αξιωματικοί στο στρατό κάτω από τη διοίκηση του Μπίσμαρκ.

Στην Πρωσία, είχαν συντάξει καταλόγους των γαλλικών πολεμικών συνεισφορών στην Πρωσία και, με βάση αυτές, καταμέτρησαν τις λεηλασίες, που έπρεπε να κάνουν στη Γαλλία τα επιμέρους κράτη και υπουργεία, λαμβάνοντας, φυσικά, υπόψη τον κατά πολύ μεγαλύτερο πλούτο της Γαλλίας. Επίταξαν τρόφιμα, προμήθειες, ρούχα, παπούτσια κλπ. και, μάλιστα, με τρόπο αμείλιχτα επιδεικτικό. Ένας δήμαρχος στις Αρδέννες, ο οποίος δήλωσε ότι δεν μπορούσε να δώσει τις προμήθειες, έλαβε, χωρίς περιστροφές, είκοσι πέντε ραβδισμούς. Η κυβέρνηση του Παρισιού δημοσίευσε τις επίσημες αποδείξεις. Οι ελεύθεροι σκοπευτές, οι οποίοι ενεργούσαν με τέτοια ακρίβεια σύμφωνα με τις προδιαγραφές της πρωσικής Τά-

ξης των Εφεδρικών Δυνάμεων του 1813[174] λες και τις είχαν μελετήσει ειδικά, εκτελούνταν ανελέητα, όπου τους έπιαναν. Και οι ιστορίες των μεγάλων εκκρεμών ρολογιών, που στάλθηκαν πίσω, είναι αληθινές. Η ίδια η *Εφημερίς της Κολωνίας* είχε την είδηση. Τα εκκρεμή αυτά, όμως, σύμφωνα με τις πρωσικές αντιλήψεις, δεν είχαν κλαπεί, αλλά είχαν βρεθεί σαν αγαθά χωρίς ιδιοκτήτες στις εγκαταλειμμένες βίλες γύρω από το Παρίσι και προσαρτήθηκαν για τις αγαπητικές στην πατρίδα. Έτσι, οι γιούνκερς, κάτω από την ηγεσία του Μπίσμαρκ, φρόντισαν, παρ' όλη την άψογη στάση των αντρών, καθώς και ενός μέρους των αξιωματικών, να διατηρηθεί ο τυπικά πρωσικός χαρακτήρας του πολέμου και να το μπάσουν στο κεφάλι των Γάλλων. Αλλά, όμως, αυτοί, με τη σειρά τους, κατέστησαν ολόκληρο το στρατό υπεύθυνο για τις μικρόψυχες κακοβουλίες των γιούνκερς. Οι γιούνκερς αυτοί, ωστόσο, θα πλήρωναν στο γαλλικό λαό ένα φόρο τιμής, που, σ' όλη τη μέχρι τώρα, ιστορία δεν έχει το παρόμοιό της. Όταν είχαν αποτύχει όλες οι προσπάθειες απελευθέρωσης του Παρισιού, όταν είχαν υποχωρήσει όλα τα γαλλικά στρατεύματα, όταν είχε αποτύχει η τελευταία μεγάλη επίθεση του Μπουρμπακίς (Bourbakis) στη γραμμή σύνδεσης των Γερμανών, όταν όλη η διπλωματία της Ευρώπης άφησε τη Γαλλία στη μοίρα της χωρίς να κουνήσει το δαχτυλάκι της, τότε, επιτέλους, το πεινασμένο Παρίσι αναγκάστηκε να συνθηκολογήσει.[175] Οι καρδιές των γιούνκερς χτύπησαν δυνατότερα, όταν, επιτέλους, μπόρεσαν να μπουν στην άθεη φωλιά και να εκδικηθούν πλήρως τους Παριζιάνους αρχιαντάρτες – αυτή η πλήρης εκδίκηση, η οποία τους είχε απαγορευτεί το 1814 από τον Αλέξανδρο της Ρωσίας και το 1815 από τον Ουέλινγκτον (Wellington). Τώρα μπορούσαν να τιμωρήσουν την εστία και την πατρίδα της επανάστασης όσο το 'λεγε η ψυχή τους.

Το Παρίσι συνθηκολόγησε. Έγιναν λεηλασίες ύψους 200 εκατομμυρίων. Τα φρούρια παραδόθηκαν στους Πρώσους. Η φρουρά κατέθεσε τα όπλα μπροστά στους νικητές και παρέδωσε το πυροβολικό. Από τα κανόνια του τείχους, που περικυκλώνει την πόλη, αφαιρέθηκαν οι κιλλίβαντες. Όλα τα μέσα αντίστασης, που ανήκαν στο κράτος, παραδόθηκαν το ένα μετά τ' άλλο, αλλά οι πραγματι-

κοί υπερασπιστές του Παρισιού, η Εθνική Φρουρά, ο ένοπλος λαός του Παρισιού, έμειναν ανέγγιχτοι, κανείς δεν απαίτησε απ' αυτούς να παραδώσουν τα όπλα, ούτε τουφέκια ούτε κανόνια.*

Οι νικητές, για να γίνει γνωστό σ' όλο τον κόσμο ότι ο νικηφόρος γερμανικός στρατός σταμάτησε γεμάτος σεβασμό μπροστά στον ένοπλο λαό του Παρισιού, δεν μπήκαν στο Παρίσι, αλλά αρκέστηκαν στο να κρατήσουν στην κατοχή τους για τρεις μέρες τα Ηλύσια Πεδία –ένα δημόσιο κήπο– όπου τους προστάτευαν γύρω-γύρω, τους φύλαγαν και τους περικύκλωναν οι φρουροί του Παρισιού! Ούτε ένας Γερμανός στρατιώτης δεν έβαλε το πόδι του στο δημαρχείο του Παρισιού, κανένας δεν πάτησε τις λεωφόρους και οι λίγοι, που αφέθηκαν στο Λούβρο για να θαυμάσουν τους θησαυρούς της τέχνης, αναγκάστηκαν να ζητήσουν άδεια. Ήταν ρήξη της συνθηκολόγησης. Η Γαλλία είχε ηττηθεί, το Παρίσι πέθαινε της πείνας, αλλά ο λαός του Παρισιού είχε εξασφαλίσει, με το δοξασμένο παρελθόν του, τέτοιο σεβασμό, ώστε κανένας νικητής δεν τόλμησε να του απαιτήσει αφοπλισμό, ώστε κανένας να έχει το θάρρος να το επισκεφθεί στο σπίτι του και να βεβηλώσει με μια πορεία θριάμβου αυτούς τους δρόμους, το πεδίο μάχης. Ήταν σαν να έβγαζε ο νεόβγαλτος Γερμανός Κάιζερ (Γουλιέλμος Α΄) το καπέλο του μπροστά στους ζωντανούς επαναστάτες του Παρισιού, όπως ο μακαρίτης αδερφός του (Φρειδερίκος Γουλιέλμος Δ΄) μπροστά στους νεκρούς αγωνιστές του Μάρτη στο Βερολίνο[176] και σαν να βρισκόταν πίσω του όλος ο γερμανικός στρατός παρουσιάζοντας όπλα.

Αυτή, όμως, ήταν η μοναδική θυσία που ο Μπίσμαρκ χρειάστηκε να επιβάλει στον εαυτό του. Με την πρόφαση ότι δεν υπάρχει κυβέρνηση στη Γαλλία, η οποία θα μπορούσε να συνάψει ειρήνη μαζί του –κι αυτό ήταν αλήθεια και ψέμα στις 4 Σεπτεμβρίου όσο και στις 28 Ιανουαρίου– είχε εκμεταλλευτεί με γνήσιο πρωσικό τρόπο μέχρι και την τελευταία σταγόνα των επιτυχιών του και δή-

* Ήταν αυτά τα κανόνια, που ανήκαν στην Εθνική Φρουρά, όχι στο κράτος, και γι' αυτό δεν είχαν παραδοθεί στους Πρώσους, για τα οποία ο Θιέρσος (Thiers) έδωσε την εντολή, στις 18 Μαρτίου 1871, να κλέψουν από τους Παριζιάνους, δίνοντας έτσι το έναυσμα για την εξέγερση, από την οποία προέκυψε η Κομμούνα.

λωσε πρόθυμος για ειρήνη μόνο μετά από την πλήρη υποταγή της Γαλλίας. Με την ίδια τη σύναψη της ειρήνης, «αξιοποιήθηκε πάλι αμείλικτα», με τον παλιό καλό πρωσικό τρόπο «η ευνοϊκή κατάσταση». Όχι μόνο πήρε με εκβιασμό το ανήκουστο ποσό των πέντε δισ. πολεμικής αποζημίωσης, αλλά και απέσπασε από τη Γαλλία και ενσωμάτωσε στη Γερμανία δύο επαρχίες, την Αλσατία και τη γερμανική Λωρραίνη (Lothringen) με το Μετς (Metz) και το Στρασβούργο.[177]

Ο Μπίσμαρκ, με την προσάρτηση αυτή, παρουσιάζεται, για πρώτη φορά, σαν ανεξάρτητος πολιτικός, ο οποίος δεν εκτελεί πια με το δικό του τρόπο ένα πρόγραμμα που του έχουν προδιαγράψει απέξω, αλλά μεταφράζει στην πράξη τα προϊόντα του δικού του εγκεφάλου, διαπράττοντας, έτσι, την πρώτη του κολοσσιαία γκάφα.

Η Αλσατία είχε κατακτηθεί από τη Γαλλία κατά κύριο λόγο στον Τριακονταετή Πόλεμο. Μ' αυτό, ο Ρισελιέ (Richelieu) είχε εγκαταλείψει τη στέρεα αρχή του Ερρίκου του Δ΄ (Heinrich IV):

«Η ισπανική γλώσσα μπορεί να ανήκει στον Ισπανό, η γερμανική στο Γερμανό, αλλά, όπου μιλούν γαλλικά, ανήκει σε μένα.»

Στηρίχτηκε στην αρχή του φυσικού συνόρου του Ρήνου, του ιστορικού συνόρου της αρχαίας Γαλατίας. Αυτό ήταν τρέλα.

Η γερμανική αυτοκρατορία, όμως, η οποία συμπεριλάβαινε τις γαλλόφωνες περιοχές της Λωρραίνης (Lothringen) και του Βελγίου και ακόμα και της Φρανς-Κοντέ (Franche-Comte), δεν είχε το δικαίωμα να μεμφθεί τη Γαλλία για την προσάρτηση γερμανόφωνων περιοχών. Αν ο Λουδοβίκος ο XIV, το 1681, άρπαξε για τον εαυτό του το Στρασβούργο, μέσα σε εποχή ειρήνης και με τη βοήθεια ενός γαλλόφωνου κόμματος στην πόλη[178], δεν μπορεί καθόλου η Πρωσία να αγανακτεί γι' αυτό, αφού, το 1796, κι αυτή πήρε με τη βία την ελεύθερη πόλη του Ράιχ Νυρεμβέργη, έστω χωρίς επιτυχία και, βεβαίως, χωρίς να της το πει κανένα πρωσικό κόμμα.*

---

* Κατηγορείται ο Λουδοβίκος XVI ότι, σε εποχή πλήρους ειρήνης, έστρεψε τα Δικαστήρια Συνένωσης[179] ενάντια σε γερμανικές περιοχές, που δεν του ανήκαν.

Η Λωρραίνη (Lothringen) πουλήθηκε το 1735 από την Αυστρία στη Γαλλία με την Ειρήνη της Βιέννης[180] και έγινε το 1766 οριστικά γαλλική ιδιοκτησία. Για αιώνες, ανήκε μόνο ονομαστικά στο γερμανικό Ράιχ, οι δούκες της ήταν Γάλλοι από κάθε άποψη και σχεδόν πάντα συνδεδεμένοι με τη Γαλλία.

Στα Βόσγια, υπήρχε μέχρι τη Γαλλική Επανάσταση ένα πλήθος μικρών κυρίαρχων κρατών τα οποία φέρνονταν απέναντι στη Γερμανία σαν άμεσα κράτη του Ράιχ, αλλά που, απέναντι στη Γαλλία, είχαν αναγνωρίσει την κυριαρχία της τελευταίας. Έβγαζαν πλεονεκτήματα απ' αυτή τη διφορούμενη θέση και, αν το γερμανικό Ράιχ το ανεχόταν αυτό, αντί να ζητάει λογαριασμό από τους κυρίους ηγεμόνες, τότε ας μην είχε παράπονο, αν η Γαλλία, δυνάμει της κυριαρχίας της πάνω στους κατοίκους, προστάτευε τις περιοχές αυτές από τους διωγμένους ηγεμόνες.

Συνολικά, η γερμανική αυτή περιοχή δεν είχε σχεδόν καθόλου εκγαλλιστεί μέχρι την Επανάσταση. Τα γερμανικά παρέμειναν η γλώσσα στα σχολεία και στις υπηρεσίες στην εσωτερική επικοινω-

---

Ούτε με τον πιο κακόβουλο φθόνο δεν μπορείς να πεις κάτι τέτοιο για τους Πρώσους. Αντίθετα, μάλιστα. Αφού συνήψαν το 1795, μέσω της άμεσης ρήξης με το Σύνταγμα του Ράιχ, ξεχωριστή ειρήνη με τη Γαλλία[117] και είχαν μαζέψει γύρω τους τους επίσης αποσχιστές μικρούς γείτονες πίσω από τη διαχωριστική γραμμή στην πρώτη Βορειογερμανική Ομοσπονδία, χρησιμοποίησαν τη δύσκολη θέση των νοτιογερμανικών κρατών, που συνέχιζαν μαζί με την Αυστρία μόνα τους πια τον πόλεμο, για να κάνουν προσπάθειες προσάρτησης της Φρανκωνίας. Εγκαθίδρυσαν Δικαστήρια Συνένωσης στο Άνσμπαχ (Ansbach) και στο Μπάιροϊτ (Baureuth) (που ανήκαν στην Πρωσία τότε) σύμφωνα με το μοντέλο του Λουδοβίκου, διεκδίκησαν μια σειρά από γειτονικές περιοχές, απέναντι στις οποίες τα νομικά προσχήματα του Λουδοβίκου ήταν σαφέστατα και πειστικά. Όταν, μετά, οι Γερμανοί υποχώρησαν ηττημένοι και οι Γάλλοι εισέβαλαν στην Φρανκωνία, τότε οι σωτήρες Πρώσοι κατέλαβαν την περιοχή της Νυρεμβέργης, συμπεριλαμβανομένων των προαστίων μέχρι τα τείχη της πόλης, και απόσπασαν από τους έντρομους μικροαστούς Νυρεμβεργέζους μια Συνθήκη (2 Σεπτέμβρη 1796), με την οποία η πόλη υποτάχθηκε στην πρωσική κυριαρχία υπό τον όρο ότι ποτέ δε θα άφηναν Εβραίους μέσα στην πόλη. Αμέσως μετά, όμως, ο αρχιδούκας Κάρολος προέλασε, νίκησε τους Γάλλους στο Βίρτσμπουργκ (Wuertzburg) στις 3 και 4 Σεπτέμβρη του 1796 και, έτσι, έγινε καπνός αυτή η προσπάθεια να μπάσουν στο κεφάλι των Νυρεμβεργέζων τη γερμανική αποστολή της Πρωσίας.

νία τουλάχιστον της Αλσατίας. Η γαλλική κυβέρνηση ευνοούσε τις γερμανικές επαρχίες, οι οποίες τώρα, μετά από μακροχρόνιες πολεμικές καταστροφές, από τις αρχές του 18ου αιώνα, δεν ξαναείδαν εχθρό στη χώρα τους. Το γερμανικό Ράιχ, σπαραγμένο από τους αιώνιους εσωτερικούς πολέμους, πράγματι δεν ήταν ό,τι το κατάλληλο για να δελεάσει τους Αλσατούς να επιστρέψουν στους κόλπους της μητέρας πατρίδας. Είχαν, τουλάχιστον, ησυχία και ειρήνη. Ήξεραν πού βρίσκονταν και, έτσι, οι ηγετικοί κύκλοι των φιλισταίων βρίσκονταν στα χέρια των ανεξερεύνητων αποφάσεων του Θεού. Υπήρχαν, άλλωστε, κι άλλοι που είχαν την ίδια μοίρα: Και οι κάτοικοι του Χόλσταϊν (Holstein) βρίσκονταν κάτω από ξένη, δανική, κυριαρχία. Και να που ήρθε η Γαλλική Επανάσταση. Αυτό που η Αλσατία και η Λωρραίνη δεν τόλμησαν ποτέ να ελπίσουν ότι θα τους το 'δινε η Γερμανία, τους το χάρισε η Γαλλία. Τα φεουδαρχικά δεσμά τινάχτηκαν στον αέρα. Ο δουλοπάροικος αγρότης, που υποχρεωνόταν να κάνει αγγαρίες, έγινε ελεύθερος άνθρωπος και, σε πολλές περιπτώσεις, ελεύθερος ιδιοκτήτης του αγροκτήματός του. Η κυριαρχία των πατρικίων και τα συντεχνιακά προνόμια στις πόλεις εξαφανίστηκαν. Διώχτηκε η αριστοκρατία. Στις περιοχές των μικρών πριγκίπων και δεσποτών, οι αγρότες ακολούθησαν το παράδειγμα των γειτόνων τους, έδιωξαν τους δυνάστες, τις κυβερνητικές Βουλές και τους ευγενείς και ανακηρύχθηκαν ελεύθεροι Γάλλοι πολίτες. Σε κανένα μέρος της Γαλλίας, ο λαός δεν προσχώρησε με περισσότερο ενθουσιασμό στην Επανάσταση απ' ό,τι ακριβώς στο γερμανόφωνο. Και όταν η γερμανική αυτοκρατορία κήρυξε τον πόλεμο στην Επανάσταση· όταν οι Γερμανοί όχι μόνο εξακολούθησαν να φέρουν υπάκουα τις δικές τους αλυσίδες, αλλά επιπλέον αφέθηκαν να τους χρησιμοποιήσουν για να επιβληθεί ξανά στους Γάλλους η παλαιά δουλεία και να επιβληθούν ξανά στους Αλσατούς αγρότες οι μόλις διωγμένοι φεουδάρχες αφέντες, τότε τέρμα με τη γερμανικότητα των Αλσατών και των Λοθαριγγίων. Έμαθαν να μισούν τους Γερμανούς και να τους περιφρονούν. Στο Στρασβούργο, στιχουργήθηκε και μελοποιήθηκε η «Μασσαλιώτιδα» και τραγουδήθηκε για πρώτη φορά από Αλσατούς. Οι Γερμανογάλλοι, παρ' όλη τη γλώσσα και το παρελθόν σε

εκατοντάδες πεδία μάχης, έσμιξαν στον αγώνα για την Επανάσταση και έγιναν ένας λαός με τους εθνικούς Γάλλους.

Η μεγάλη Επανάσταση δεν είχε κάνει το ίδιο θαύμα με τους Φλαμανδούς της Δουνκέρκης, τους Κέλτες της Βρετάνης, τους Ιταλούς της Κορσικής; Όταν παραπονιόμαστε ότι το ίδιο συνέβη και σε Γερμανούς, μήπως ξεχάσαμε όλη την ιστορία μας, η οποία κατέστησε δυνατό κάτι τέτοιο; Ξεχάσαμε ότι όλη η αριστερή όχθη του Ρήνου, που μόνο παθητικά έζησε την Επανάσταση, ήταν γαλλόφρονη, όταν οι Γερμανοί το 1814 πάλι μπήκαν εκεί· ότι παρέμεινε γαλλόφρονη μέχρι το 1848, όταν η Επανάσταση αποκατέστησε τους Γερμανούς στα μάτια των Ρηνανών; Ότι η ονειροπαρμένη λατρεία του Χάινε (Haine) και ακόμα και ο βοναπαρτισμός του δεν ήταν τίποτε άλλο από απόηχος της γενικής λαϊκής διάθεσης αριστερά του Ρήνου;

Οι σύμμαχοι, προελαύνοντας το 1814, βρήκαν ακριβώς στην Αλσατία και στη γερμανική Λωρραίνη την πιο αποφασιστική εχθρότητα, την πιο σφοδρή αντίσταση εκ μέρους του ίδιου του λαού, διότι ένιωθε πάλι τον κίνδυνο μήπως αναγκαστεί να ξαναγίνει Γερμανός. Κι όμως, τότε εκεί μιλούσαν σχεδόν μονάχα γερμανικά. Όταν, όμως, είχε ξεπεραστεί ο κίνδυνος της απόσχισης από τη Γαλλία, όταν είχε καταλαγιάσει η όρεξη για προσαρτήσεις εκ μέρους των ρομαντικών Γερμανών σοβινιστών, τότε κατάλαβαν την αναγκαιότητα να σμίξουν και από άποψη γλωσσική όλο και περισσότερο με τη Γαλλία και από τότε εισήγαγαν στα σχολεία τον ίδιο εκγαλλισμό, τον οποίο και οι Λουξεμβούργιοι είχαν εφαρμόσει εθελοντικά. Παρ' όλα αυτά, αυτή η διαδικασία της μετατροπής ήταν πολύ αργή. Μόνο η τωρινή γενιά της αστικής τάξης έχει πραγματικά εκγαλλιστεί, ενώ οι αγρότες και οι εργάτες μιλούν γερμανικά. Τα πράγματα είναι περίπου έτσι, όπως και στο Λουξεμβούργο: Τα γραπτά γερμανικά έχουν παραγκωνιστεί (εκτός, εν μέρει, από τους ιεροκήρυκες) από τα γαλλικά, αλλά η γερμανική λαϊκή διάλεκτος έχει χάσει έδαφος μόνο στα γλωσσικά σύνορα και χρησιμοποιείται σαν ομιλούμενη πολύ περισσότερο απ' ό,τι γίνεται στις περισσότερες περιοχές της Γερμανίας.

Αυτή ήταν η χώρα, την οποία ο Μπίσμαρκ και οι Πρώσοι

γιούνκερς –υποστηριγμένοι, καθώς φαίνεται, από την αναπόσπαστη από όλα τα γερμανικά ζητήματα αναζωογόνηση ενός σοβινιστικού ρομαντισμού– επιχείρησαν να ξανακάνουν γερμανική. Το να θέλεις να κάνεις την πατρίδα της «Μασσαλιώτιδας», το Στρασβούργο, γερμανική, ήταν ένας παραλογισμός τόσο μεγάλος όσο και το να θέλεις να κάνεις γαλλική την πατρίδα του Γκαριμπάλντι, τη Νίκαια. Στη Νίκαια, όμως, ο Λουδοβίκος Ναπολέων τήρησε τα προσχήματα, έβαλε την προσάρτηση σε ψηφοφορία και πέτυχε η μανούβρα. Πέρα από το γεγονός ότι οι Πρώσοι σιχαίνονται τέτοια επαναστατικά μέτρα και, μάλιστα, έχουν πολύ καλούς λόγους –ποτέ δε συνέβη πουθενά η λαϊκή μάζα να έχει επιθυμήσει την προσάρτηση στην Πρωσία– ήξεραν πολύ καλά ότι ακριβώς εδώ ο πληθυσμός συμπαθούσε πιο ομόψυχα τη Γαλλία απ' ό,τι οι ίδιοι οι εθνικοί Γάλλοι. Και έτσι, πραγματοποίησαν το πραξικόπημα απλώς με τη βία. Ήταν ένα είδος εκδίκησης για τη Γαλλική Επανάσταση. Απόσχισαν ένα από τα κομμάτια, που είχε γίνει ένα με τη Γαλλία ακριβώς από την Επανάσταση. Βεβαίως, η προσάρτηση είχε ένα στόχο από στρατιωτική άποψη. Η Γερμανία, με το Μετς (Metz) και το Στρασβούργο, απόκτησε ένα αμυντικό μέτωπο τεράστιας ισχύος. Όσο το Βέλγιο και η Ελβετία μένουν ουδέτερα, μια γαλλική μαζική επίθεση δεν μπορεί να ξεκινήσει πουθενά αλλού παρά στη στενή λωρίδα ανάμεσα στο Μετς και τα Βόσγια και, γι' αυτό το σκοπό, το Κόμπλεντς (Koblenz), το Μετς, το Στρασβούργο και η Μαγεντία αποτελούν το πιο ισχυρό και μεγαλύτερο στον κόσμο τετραγωνικό φρούριο. Όμως, και αυτό το τετραγωνικό φρούριο, όπως και το αυστριακό στη Λομβαρδία[181], βρίσκεται κατά το μισό σε εχθρικό έδαφος και αποτελούν εκεί φρούρια για να κρατούν τον πληθυσμό υποταγμένο. Και ακόμα: Για να το ολοκληρώσουν, έπρεπε να πάνε πέρα από τη γερμανόφωνη περιοχή και να προσαρτήσουν επίσης διακόσιες πενήντα χιλιάδες εθνικούς Γάλλους.

Επομένως, το μεγάλο στρατηγικό πλεονέκτημα ήταν το μόνο που θα μπορούσε να δικαιολογήσει την προσάρτηση. Το κέρδος, όμως, αυτό είναι καθόλου ανάλογο με τη ζημιά που έπαθαν απ' αυτή την υπόθεση;

Ο Πρώσος γιούνκερ δεν ήθελε καθόλου να δει το μεγάλο ηθικό

μειονέκτημα, στο οποίο εκτέθηκε η νεαρή γερμανική αυτοκρατορία δηλώνοντας ανοιχτά και ανυπόκριτα την ωμή βία ως βασική της αρχή. Αντίθετα, χρειάζεται ανυπότακτους υπηκόους, που τους χαλιναγωγούσε με τη βία, διότι αποτελούν την απόδειξη της αυξημένης πρωσικής δύναμης και, ουσιαστικά, δεν είχε ποτέ άλλες αποδείξεις. Ωστόσο, ήταν υποχρεωμένος να βλέπει τις πολιτικές συνέπειες της προσάρτησης, οι οποίες ήταν ολοφάνερες. Προτού ακόμα η προσάρτηση να αποκτήσει νομική ισχύ, ο Μαρξ τις συνέπειες αυτές τις διακήρυξε με δυνατή φωνή σ' όλο τον κόσμο με μια εγκύκλιο της Διεθνούς: *«Η προσάρτηση της Αλσατίας και της Λωρραίνης κάνει τη Ρωσία διαιτητή της Ευρώπης.»*[182]

Οι σοσιαλδημοκράτες το επανέλαβαν αρκετά συχνά από το βήμα του Ράιχσταγκ, τόσο πολύ καιρό, ώσπου, τελικά, να αναγνωριστεί η αλήθεια αυτών των λόγων από τον ίδιο τον Μπίσμαρκ στην ομιλία του μπροστά στο Ράιχσταγκ στις 6 Φλεβάρη 1888[183], με την κλάψα του μπροστά στον παντοδύναμο Τσάρο, τον κυρίαρχο του πολέμου και της ειρήνης.

Αυτό, πράγματι, ήταν φως φανάρι.

Αποσπώντας από τη Γαλλία δύο από τις πιο φανατικά πατριωτικές της επαρχίες, έσπρωχναν τη χώρα στην αγκαλιά του καθενός, ο οποίος θα της έδινε την προοπτική της επιστροφής τους και έκαναν τη Γαλλία αιώνιο εχθρό τους. Βεβαίως, ο Μπίσμαρκ, ο οποίος, σ' αυτή την περίσταση, ήταν ο αξιοπρεπής και συνειδητός εκπρόσωπος των Γερμανών φιλισταίων, απαίτησε από τους Γάλλους να παραιτηθούν από την Αλσατία – Λωρραίνη όχι μόνο από άποψη κρατικού δικαίου, αλλά και ηθικά, και ακόμα να χαρούν, όπως πρέπει, που αυτά τα δύο κομμάτια της επαναστατικής Γαλλίας «έχουν επιστραφεί στην παλαιά πατρίδα», την οποία δεν ήθελαν καν να ξέρουν. Αυτό, δυστυχώς, όμως, δεν το έκαναν οι Γάλλοι, όπως δεν παραιτήθηκαν ηθικά ούτε οι Γερμανοί από την αριστερή όχθη του Ρήνου στη διάρκεια των ναπολεόντειων πολέμων, παρ' όλο που η περιοχή αυτή τότε δεν τους νοστάλγησε καθόλου. Όσο οι Αλσατοί και οι Λοθαρίγγιοι επιθυμούν να επιστρέψουν στη Γαλλία τόσο η Γαλλία θα –και πρέπει να– επιδιώξει να τους ανακτήσει και να ψάξει τα μέσα γι' αυτό το σκοπό, δηλαδή να ψάξει, ανάμεσα στ' άλλα,

και συμμάχους. Και ο φυσικός σύμμαχος κατά της Γερμανίας είναι η Ρωσία. Αν τα δύο μεγαλύτερα και ισχυρότερα έθνη της δυτικής ηπείρου αλληλοεξουδετερώνονται λόγω εχθρότητας· αν ακόμα βρίσκεται ανάμεσά τους ένα αιώνιο μήλο έριδος, που τα ερεθίζει στην πάλη μεταξύ τους, τότε μόνο η Ρωσία, που έχει τότε ακόμα πιο ελεύθερα τα χέρια της, έχει να επωφεληθεί· η Ρωσία, που δεν μπορεί να την εμποδίσει η Γερμανία στις κατακτητικές ορέξεις της, όσο θα μπορεί να περιμένει την άνευ όρων υποστήριξη της Γαλλίας. Δεν ήταν ο Μπίσμαρκ, άλλωστε, που έβαλε τη Γαλλία σε μια τέτοια θέση, ώστε χρειάστηκε να ζητιανέψει τη συμμαχία της Ρωσίας, να αφήσει ευχαρίστως την Κωνσταντινούπολη στη Ρωσία, όταν η τελευταία της υποσχόταν μονάχα τις χαμένες της επαρχίες; Και αν, παρ' όλ' αυτά, η ειρήνη διατηρήθηκε για δεκαεφτά χρόνια, μήπως αυτό οφείλεται μονάχα στο γεγονός ότι το εισαγόμενο στη Γαλλία και Ρωσία σύστημα εφεδρικής εθνοφρουράς χρειάζεται τουλάχιστο δεκαέξι –και, σύμφωνα με την πιο τελευταία γερμανική βελτίωση, ακόμα είκοσι πέντε χρόνια– για να προμηθεύσει τον ολοκληρωμένο αριθμό εξασκημένων κλάσεων; Κι αφού η προσάρτηση για δεκαεφτά ολόκληρα χρόνια ήδη ήταν το γεγονός που κυριαρχούσε όλη την πολιτική της Ευρώπης, δεν είναι αυτή τη στιγμή η βασική αιτία της όλης κρίσης, που απειλεί το μέρος αυτό του κόσμου με πόλεμο; Παραμερίστε αυτό το ένα και μόνο γεγονός και η ειρήνη είναι εξασφαλισμένη!

Ο Αλσατός αστός, με τα γαλλικά του με ανωγερμανική προφορά, αυτός ο υβριδιακός τρελός που συμπεριφέρεται πιο γαλλικά από οποιονδήποτε γνήσιο Γάλλο, που βλέπει με περιφρόνηση τον Γκαίτε (Goethe) και λιώνει με τον Ρασίν (Racine), που, ωστόσο, δεν ξεφορτώνεται την κακή συνείδηση της μυστικής του γερμανικότητας και, ακριβώς γι' αυτό, καυχιέται περιφρονώντας ό,τι είναι γερμανικό, ώστε να μην είναι ούτε κατάλληλος για να μεσολαβεί ανάμεσα στη Γερμανία και τη Γαλλία – ο Αλσατός αυτός αστός είναι, βεβαίως, ένας αξιοκαταφρόνητος τύπος, είτε είναι εργοστασιάρχης από το Μίλχαουζεν είτε δημοσιογράφος από το Παρίσι. Ποιος τον έκανε, όμως, αυτό που είναι, ποιος άλλος από τη γερμανική ιστορία των τελευταίων τριακοσίων ετών; Και μήπως, μέχρι πρόσφατα

ακόμα, δεν ήταν σχεδόν όλοι οι Γερμανοί στο εξωτερικό, ιδίως οι έμποροι, γνήσιοι Αλσατοί, οι οποίοι απαρνιόντουσαν ότι ήταν Γερμανοί και που βασάνιζαν τον εαυτό τους, σαν βέρα ζώα που ήταν, για να εξοικειωθούν με την ξένη εθνικότητα της νέας τους πατρίδας κάνοντας τον εαυτό τους εθελοντικά τουλάχιστον εξίσου γελοίο, όπως οι Αλσατοί, οι οποίοι, λίγο πολύ, αναγκάζονται λόγω των περιστάσεων; Για παράδειγμα: στην Αγγλία, όλοι οι Γερμανοί έμποροι, που είχαν μεταναστεύσει εκεί από το 1815 μέχρι το 1840, είχαν σχεδόν χωρίς εξαίρεση εξαγγλιστεί, μιλούσαν και μεταξύ τους σχεδόν μόνο αγγλικά και, μέχρι σήμερα, στο χρηματιστήριο του Μάντσεστερ (Manchester), π.χ., κυκλοφορούν διάφοροι παλαιοί Γερμανοί φιλισταίοι, οι οποίοι θα έδιναν τη μισή τους περιουσία αν μπορούσαν να περνούν για πλήρεις Άγγλοι. Μόνο από το 1848 άρχισε να αλλάζει αυτό και από το 1870 –όταν ακόμα και ο εφεδρικός λοχαγός έρχεται στην Αγγλία και το Βερολίνο στέλνει τη στρατιωτική αποστολή του– η προηγούμενη δουλοπρέπεια παραχωρεί τη θέση της σε μια πρωσική έπαρση, η οποία δε μας κάνει λιγότερο γελοίους στο εξωτερικό.

Και, μήπως, άραγε, από τα 1871, η ένωση με τη Γερμανία έγινε πιο πολύ σύμφωνη με τα γούστα των Αλσατών; Αντίθετα, μάλιστα. Τους επέβαλαν ένα καθεστώς δικτατορίας, ενώ δίπλα, στη Γαλλία, επικρατούσε η δημοκρατία. Τους επέβαλαν το αλαζονικό και οχληρό πρωσικό σύστημα των επάρχων, σε σύγκριση με το οποίο είναι παράδεισος η ανάμιξη –που ρυθμίζεται αυστηρά με το νόμο, επιπλέον– των κακόφημων Γάλλων νομαρχών.

Έθεσαν σύντομα τέρμα στα τελευταία κατάλοιπα της ελευθερίας του Τύπου, του δικαιώματος του συνέρχεσθαι και του συνεταιρίζεσθαι, διέλυσαν τα δύστροπα συμβούλια των πόλεων και έβαλαν Γερμανούς γραφειοκράτες για δήμαρχους. Αντιθέτως, κολάκευαν τους «προκρίτους», δηλαδή τους ολοκληρωτικά εκγαλλισμένους ευγενείς και αστούς και τους κάλυπταν στο ξεζούμισμα των αγροτών και εργατών, που μπορεί να μην ήταν γερμανόφιλοι, αλλά, ωστόσο, ήταν γερμανόφωνοι. Εκείνοι αποτελούσαν το μοναδικό στοιχείο, με βάση το οποίο μπορούσε να γίνει μια προσπάθεια συμφιλίωσης. Και τι βγήκε απ' όλα αυτά; Το γεγονός ότι, το

Φλεβάρη του 1887, όταν όλη η Γερμανία εκφοβίστηκε και έστειλε την πλειοψηφία του συνασπισμού του Μπίσμαρκ στο Ράιχσταγκ[184], η τοτινή Αλσατία – Λωρραίνη εξέλεξε μονάχα φανατικούς Γάλλους και απόρριψε οποιονδήποτε υποψιαζόταν έστω για τις παραμικρές γερμανικές συμπάθειες.

Αν οι Αλσατοί είναι αυτοί που είναι, έχουμε δικαίωμα να θυμώσουμε γι' αυτό; Καθόλου. Η αντιπάθειά τους απέναντι στην προσάρτηση είναι ένα ιστορικό γεγονός που δεν πρέπει να υποβαθμιστεί, αλλά να εξηγηθεί. Κι εδώ θα πρέπει να διερωτηθούμε: Πόσες και πόσο τεράστιες ιστορικές αμαρτίες έπρεπε να διαπράξει η Γερμανία, ώσπου να υπάρξει η δυνατότητα τέτοιων διαθέσεων στην Αλσατία; Και τι εντύπωση πρέπει να έχει κάνει στο εξωτερικό η νέα μας γερμανική αυτοκρατορία, αν, μετά από δεκαεφτά χρόνια προσπάθειας επανεκγερμανισμού, οι Αλσατοί μάς φωνάζουν ομόφωνα: Θα μας απαλλάξετε από αυτό; Έχουμε το δικαίωμα να φανταστούμε ότι δύο επιτυχημένες εκστρατείες και δεκαεφτά χρόνια μπισμαρκικής δικτατορίας αρκούν για να σβηστούν όλες οι επιδράσεις μιας επαίσχυντης ιστορίας τριακοσίων ετών;

Ο Μπίσμαρκ πέτυχε το σκοπό του. Είχε ανακηρυχτεί δημοσίως η καινούργια πρωσογερμανική αυτοκρατορία του στις Βερσαλλίες, στη λαμπρή αίθουσα του Λουδοβίκου XIV.[185] Η Γαλλία βρισκόταν άμαχη στα πόδια του: Το επαναστατημένο Παρίσι, το οποίο δεν τόλμησε ο ίδιος να το πειράξει, είχε εξωθηθεί από τον Θιέρσο (Thiers) να συμμετάσχει στην εξέγερση της Κομμούνας[186] και, έπειτα, είχε συντριβεί από τους στρατιώτες του πρώην αυτοκρατορικού στρατού, οι οποίοι επέστρεφαν από την αιχμαλωσία. Οι Ευρωπαίοι φιλισταίοι στο σύνολό τους χάζευαν τον Μπίσμαρκ με θαυμασμό, όπως και εκείνος είχε χαζέψει με θαυμασμό τη δεκαετία του '50 το δικό τους υπόδειγμα, τον Λουδοβίκο Ναπολέοντα. Η Γερμανία είχε γίνει η πρώτη δύναμη της Ευρώπης με τη βοήθεια της Ρωσίας και όλη η εξουσία της βρισκόταν στα χέρια του δικτάτορα Μπίσμαρκ. Τώρα, το θέμα ήταν τι θα 'ξερε να κάνει μ' αυτή την εξουσία. Μέχρι τώρα, είχε πραγματοποιήσει τα ενωτικά σχέδια της αστικής τάξης, όχι, βέβαια, με τα μέσα της αστικής τάξης, αλλά με βοναπαρτικά μέσα, κι αυτό το θέμα είχε λίγο πολύ εξαντληθεί.

Τώρα, έπρεπε να κάνει τα δικά του σχέδια και να δείξει ποιες ιδέες το δικό του κεφάλι ήταν ικανό να παραγάγει. Κι αυτό έπρεπε να γίνει φανερό στην εσωτερική διεύρυνση της καινούργιας αυτοκρατορίας.

Η γερμανική κοινωνία συνίσταται από μεγαλοκτηματίες, αγρότες, αστούς, μικροαστούς και εργάτες, οι οποίοι ομαδοποιούνται πάλι σε τρεις κύριες τάξεις.

Η μεγάλη γαιοκτησία βρίσκεται στα χέρια λίγων μεγιστάνων (ιδίως στη Σιλεσία) καθώς και ενός μεγάλου αριθμού μεσαίων γαιοκτημόνων, οι οποίοι, ως επί το πλείστον, βρίσκονται στις παλαιές πρωσικές επαρχίες ανατολικά του Έλβα. Αυτοί οι Πρώσοι γιούνκερς είναι εκείνοι που εξουσιάζουν λίγο πολύ ολόκληρη αυτή την τάξη. Οι ίδιοι είναι αγρότες στο βαθμό που τα κτήματά τους τα καλλιεργούν, κατά το μεγαλύτερο μέρος, επιστάτες και, επιπλέον, είναι πολύ συχνά ιδιοκτήτες οινοπνευματοποιείων και εργοστασίων ζάχαρης. Η ιδιοκτησία τους είναι, όπου γινόταν, προσδεμένη στην οικογένεια με το δικαίωμα της πρωτοτοκίας. Οι μικρότεροι γιοι μπαίνουν στο στρατό ή την πολιτική κρατική υπηρεσία, έτσι ώστε, σ' αυτή τη γαιοκτητική μικροαριστοκρατία, να προσκολλάται μια ακόμα μικρότερη αριστοκρατία αξιωματικών και υπαλλήλων, η οποία αυξάνεται, επιπλέον, με την εντατική προαγωγή στην τάξη των ευγενών ανώτερων αστών αξιωματικών και υπαλλήλων. Στην κατώτερη βαθμίδα όλης αυτής της ευγενούς κλίκας, διαμορφώνεται φυσιολογικά μια πολυάριθμη παρασιτική αριστοκρατία, ένα αριστοκρατικό λούμπεν προλεταριάτο, το οποίο ζει από χρέη, ύποπτες υποθέσεις, εκβιασμούς, επαιτεία και πολιτική κατασκοπία. Το σύνολο αυτής της κοινωνίας συνίσταται από τους Πρώσους γιούνκερς και είναι ένα από τα κυριότερα ερείσματα του παλαιού πρωσικού κράτους. Όμως, ο ιδιοκτητικός πυρήνας αυτών των γιούνκερς στέκεται σε πολύ αδύνατα πόδια. Η υποχρέωσή τους να ζουν στο επίπεδο της τάξης τους γίνεται κάθε μέρα πιο ακριβή. Όλα κοστίζουν: η υποστήριξη προς τους μικρότερους γιους μέχρι να έχουν περάσει από το στάδιο του λοχαγού και του πάρεδρου, ο γάμος των θυγατέρων τους. Και επειδή όλ' αυτά είναι υποχρεώσεις, μπροστά στην εκπλήρωση των οποίων όλα τ' άλλα σταμα-

τούν, δεν είναι καθόλου περίεργο ότι δε φτάνουν τα έσοδα, ότι αναγκάζονται να υπογράφουν γραμμάτια ή να υποθηκεύουν. Με λίγα λόγια: Όλος ο κόσμος των γιούνκερς βρίσκεται συνεχώς στο χείλος του γκρεμού. Το κάθε ατύχημα, πόλεμος, κακή σοδειά ή εμπορική κρίση ενδέχεται να προκαλέσει την κατάρευσή του. Έτσι, δεν είναι καθόλου περίεργο ότι, εδώ και πάνω από ένα αιώνα, μόνο με κρατική βοήθεια έχει σωθεί από κάθε είδος καταστροφής και εξακολουθεί να υπάρχει, στην πραγματικότητα, μονάχα με την κρατική βοήθεια. Αυτή η τάξη, που συντηρείται μόνο τεχνητά, είναι καταδικασμένη σε αφανισμό. Καμιά κρατική βοήθεια δεν μπορεί να την κρατήσει μακροπρόθεσμα στη ζωή. Μαζί της, όμως, εξαφανίζεται και το παλαιό πρωσικό κράτος.

Ο *αγρότης* είναι πολιτικά ένα στοιχείο πολύ λίγο δραστήριο. Στο βαθμό που ο ίδιος είναι ιδιοκτήτης, ξεπέφτει όλο και περισσότερο λόγω των δυσμενών συνθηκών παραγωγής, που αντιμετωπίζουν οι αγρότες με μικρούς κλήρους, στερημένοι από την παλαιά κοινότητα ή την κοινή βοσκή, χωρίς την οποία δεν είναι δυνατό να υπάρξει κτηνοτροφία. Στο βαθμό που είναι ενοικιαστής γαιών, τα πράγματα είναι ακόμα χειρότερα. Η μικρή αγροτική εκμετάλλευση προϋποθέτει, κατά κύριο λόγο, τη φυσική οικονομία, ενώ η χρηματική οικονομία την καταστρέφει. Να τα χρέη που αυξάνονται, η μαζική απαλλοτρίωσή της από τους πιστωτές των υποθηκών, η προσφυγή στην οικιακή βιοτεχνία για να μη διωχτεί τελείως από το κομμάτι γης που έχει. Από πολιτική άποψη, οι αγρότες είναι, ως επί το πλείστον, αδιάφοροι ή αντιδραστικοί: Στο Ρήνο είναι φανατικά καθολικοί από το παλαιό τους το μίσος κατά της Πρωσίας, σ' άλλες περιοχές τοπικιστές ή είναι συντηρητικοί – διαμαρτυρόμενοι. Σ' αυτή την τάξη, το θρησκευτικό αίσθημα χρησιμεύει σαν έκφραση κοινωνικών ή πολιτικών συμφερόντων.

Με την *αστική τάξη*, ασχοληθήκαμε ήδη. Από το 1848, έζησε μια πρωτοφανή οικονομική άνοδο. Η Γερμανία συμμετείχε όλο και περισσότερο στην κολοσσιαία επέκταση της βιομηχανίας μετά από την εμπορική κρίση του 1847, προϋπόθεση της οποίας ήταν η δημιουργία εκείνη την εποχή μιας γραμμής υπερωκεάνειας ναυσιπλοΐας, η τεράστια επέκταση των σιδηροδρόμων και τα χρυσωρυ-

χεία της Καλιφόρνιας και της Αυστραλίας. Ήταν ακριβώς η τάση προς παραμερισμό των συγκοινωνιακών εμποδίων των μικρών κρατών, καθώς και προς μια θέση ισοδύναμη με τους εξωτερικούς ανταγωνιστές στην παγκόσμια αγορά, που έθεσε σε κίνηση την επανάσταση του Μπίσμαρκ. Τώρα, που τα γαλλικά δισεκατομμύρια κατάκλυζαν τη Γερμανία, άρχισε για την αστική τάξη μια νέα περίοδος πυρετώδους επιχειρηματικής δραστηριότητας, μέσα στην οποία το εθνικό γερμανικό[187] κραχ απόδειξε, για πρώτη φορά, ότι ήταν ένα μεγάλο βιομηχανικό έθνος. Τότε, ήδη ήταν, από άποψη οικονομική, η πιο ισχυρή τάξη του πληθυσμού. Το κράτος έπρεπε να υπακούει στα δικά της οικονομικά συμφέροντα. Η Επανάσταση του 1848 είχε μεταφέρει το κράτος στην εξωτερική συνταγματική μορφή του, με την οποία μπόρεσε να κυριαρχεί και πολιτικά και να τελειοποιήσει την κυριαρχία της. Παρόλ' αυτά, η αστική τάξη ήταν ακόμα μακριά από την πραγματική πολιτική κυριαρχία. Στη σύγκρουσή της με τον Μπίσμαρκ, δεν είχε νικήσει. Το γεγονός ότι η σύγκρουση είχε ξεπεραστεί με μια επανάσταση στη Γερμανία από τα πάνω, είχε διδάξει στην αστική τάξη ότι, προς το παρόν, η εκτελεστική εξουσία εξαρτιόταν ακόμη απ' αυτήν με τρόπο, το πολύπολύ, έμμεσο· ότι δεν μπορούσε ούτε να βγάλει υπουργούς από τη θέση τους ούτε να τους βάζει ούτε να διαθέτει το στρατό. Επιπλέον, ήταν δειλή και χαλαρή απέναντι σε μια ενεργή εκτελεστική εξουσία, αλλά το ίδιο ίσχυε για τους γιούνκερς και, μάλιστα, πιο δικαιολογημένα λόγω της άμεσης οικονομικής αντίθεσής της με την επαναστατική βιομηχανική εργατική τάξη.

Σίγουρο, όμως, ήταν ότι έπρεπε βαθμιαία να καταστρέψει οικονομικά τους γιούνκερς και ότι ήταν η μόνη απ' όλες τις ιδιοκτήτριες τάξεις, που είχε ακόμα μια προοπτική του μέλλοντος.

Η *μικροαστική τάξη* αποτελείται, πρώτα, από τα υπολείμματα των χειροτεχνών του Μεσαίωνα, τα οποία, στη, για μεγάλο χρονικό διάστημα, καθυστερημένη Γερμανία, υπήρχαν πιο μαζικά απ' ό,τι στην υπόλοιπη Δ. Ευρώπη, δεύτερο, από την ξεπεσμένη αστική τάξη, τρίτο, από στοιχεία του ακτήμονα πληθυσμού, που είχαν φτάσει μέχρι το μικρό εμπόριο. Με την επέκταση της μεγάλης βιομηχανίας, η ύπαρξη του συνόλου των μικροαστών έχασε τα τελευταία

ίχνη σταθερότητας. Η αλλαγή επαγγέλματος και οι περιοδικές χρεοκοπίες έγιναν ο κανόνας. Αυτή η κάποτε τόσο σταθερή τάξη, ο πυρήνας των Γερμανών φιλισταίων, ξέπεσε, από την προηγούμενη ικανοποίησή της, τη φιλησυχία, τη δουλοπρέπεια, την ευσέβεια, την εντιμότητά της, στην άγρια σύγχυση και δυσαρέσκεια με τις τύχες, που της επιφύλαξε ο Θεός. Τα υπολείμματα της χειροτεχνίας κραύγαζαν για αποκατάσταση των συντεχνιακών τους προνομίων, από τους άλλους ένα μέρος έγιναν μαλακά-μαλακά δημοκρατικοί-προοδευτικοί[188] κι άλλοι πλησίαζαν ακόμα και τη σοσιαλδημοκρατία και προσχώρησαν κατά τόπους άμεσα στο εργατικό κίνημα.

Τέλος, *οι εργάτες*. Από τους εργάτες γης, τουλάχιστον αυτοί της Ανατολής εξακολουθούσαν να ζουν σε ημι-δουλοπαροικία και δεν ήταν υπολογίσιμοι. Αντιθέτως, ανάμεσα στους εργάτες της πόλης, η σοσιαλδημοκρατία είχε κάνει ραγδαία βήματα μπροστά και αυξήθηκε στο βαθμό που η μεγάλη βιομηχανία προλεταριοποίησε τις λαϊκές μάζες κορυφώνοντας, έτσι, την ταξική αντίθεση ανάμεσα στους καπιταλιστές και τους εργάτες. Οι σοσιαλδημοκράτες εργάτες ήταν, προς το παρόν, ακόμα διασπασμένοι σε δύο αντιμαχόμενες πλευρές[189], αλλά μετά από τη δημοσίευση του *Κεφαλαίου* του Μαρξ είχε περίπου εξαφανιστεί η βασική αντίθεση ανάμεσά τους. Ο αυστηρός λασαλισμός, που απαιτούσε αποκλειστικά «παραγωγικούς συνεταιρισμούς με κρατική βοήθεια», αποκοιμήθηκε σιγά-σιγά και αποδείχτηκε όλο και πιο ακατάλληλος να δώσει τον πυρήνα ενός βοναπαρτιστικού – κρατικοσοσιαλιστικού εργατικού κόμματος. Αυτό που χάλασαν μεμονωμένοι ηγέτες απ' αυτή την άποψη, το αντιστάθμισε πάλι ο υγιής νους των μαζών. Για το προσεχές μέλλον, ήταν σίγουρη η ένωση των δύο σοσιαλδημοκρατικών τάσεων, που αναβαλλόταν σχεδόν μονάχα λόγω του ζητήματος των προσώπων. Ωστόσο, ήδη στη διάρκεια της διάσπασης, και παρ' όλη τη διάσπαση, το κίνημα ήταν αρκετά ισχυρό για να προκαλεί φόβο και τρόμο στη βιομηχανική αστική τάξη και να την παραλύει στην πάλη της ενάντια στην κυβέρνηση, που εξακολουθούσε να μην εξαρτάται απ' αυτήν. Η γερμανική αστική τάξη, μετά το 1848, δεν μπορούσε, ούτως ή άλλως, πια να ξεφορτωθεί το κόκκινο φάντασμα.

Η ταξική αυτή διαίρεση αποτελούσε τη βάση της κομματικής διαίρεσης στο Κοινοβούλιο και στα τοπικά κοινοβούλια. Οι μεγάλοι γαιοκτήμονες και ένα μέρος των αγροτών σχημάτιζαν τη μάζα των Συντηρητικών.[190] Η βιομηχανική αστική τάξη έδωσε τη δεξιά πτέρυγα του αστικού φιλελευθερισμού: τους εθνικοφιλελεύθερους[191], ενώ η αριστερή πτέρυγα –το αποδυναμωμένο Δημοκρατικό ή λεγόμενο Προοδευτικό Κόμμα– ήταν συγκροτημένη από τους μικροαστούς και υποστηριζόταν από ένα μέρος της αστικής τάξης, καθώς και μέρος των εργατών. Οι εργάτες, τέλος, είχαν το δικό τους κόμμα, τη Σοσιαλδημοκρατία, στην οποία ανήκαν και μικροαστοί.

Ένας άνθρωπος στη θέση του Μπίσμαρκ και με το παρελθόν του Μπίσμαρκ θα 'πρεπε με κάποια κατανόηση της κατάστασης να πει ότι οι γιούνκερς, όπως ήταν, δεν ήταν βιώσιμη τάξη, ότι, απ' όλες τις ιδιοκτήτριες τάξεις, μόνο η αστική μπορούσε να αξιώσει ότι είχε κάποιο μέλλον και ότι, γι' αυτό το λόγο (εκτός από την εργατική τάξη, για την οποία δε θέλουμε να απαιτήσουμε από τον Μπίσμαρκ να καταλάβει την ιστορική της αποστολή), η καινούργια του αυτοκρατορία θα γινόταν σίγουρα πιο σταθερή, όσο περισσότερο θα την προετοίμαζε βαθμιαία για το πέρασμα σ' ένα σύγχρονο αστικό κράτος. Ας μην του ζητάμε τίποτα, το οποίο του ήταν αδύνατο κάτω από τις δοσμένες συνθήκες. Ένα άμεσο πέρασμα σε μια κοινοβουλευτική κυβέρνηση με ένα Ράιχσταγκ (όπως στην αγγλική Κάτω Βουλή) δεν ήταν δυνατό, αλλά ούτε θα 'ταν το καλύτερο αυτή τη στιγμή. Η δικτατορία του Μπίσμαρκ με κοινοβουλευτικές μορφές έπρεπε στον ίδιο να φαίνεται ακόμα αναγκαία προς το παρόν. Δε μας κακοφαίνεται καθόλου ότι την άφησε ακόμα να υπάρχει. Απλώς, ρωτάμε, σε τι θα μπορούσε να είναι χρήσιμη. Και εδώ, δύσκολα μπορεί να αμφισβητηθεί ότι η προετοιμασία μιας κατάστασης αντίστοιχης με το αγγλικό Σύνταγμα ήταν ο μόνος δρόμος που είχε την προοπτική να εξασφαλιστεί ένα γερό θεμέλιο και μια ήρεμη εσωτερική εξέλιξη για την καινούργια αυτοκρατορία. Εγκαταλείποντας το μεγαλύτερο μέρος των γιούνκερς, που, ούτως ή άλλως, δεν μπορούσε να σωθεί, στην επικείμενη καταστροφή, φαινόταν ακόμη πάντα δυνατό, νόμιζε, να σχηματιστεί, με τους υπόλοιπους και μαζί με τα νέα στοιχεία, μια τάξη ανεξάρτητων μεγαλογαιο-

κτημόνων, που η ίδια δεν ήταν παρά η διακοσμητική κορυφή της αστικής τάξης. Μια τάξη, στην οποία η αστική τάξη, εν πλήρει απολαύσει της εξουσίας της, έπρεπε να αφήσει την κρατική αντιπροσώπευση και, μαζί μ' αυτή, και τα πιο παχυλά αξιώματα, καθώς και μια πολύ μεγάλη επίδραση. Κάνοντας στην αστική τάξη τις πολιτικές παραχωρήσεις, τις οποίες, έτσι κι αλλιώς, δεν μπορούσε πάντα να τις της αρνηθούν (τουλάχιστον από τη σκοπιά των ιδιοκτητριών τάξεων), κάνοντάς της αυτές τις παραχωρήσεις σιγά-σιγά και ακόμα και σε μικρές και σπάνιες δόσεις, έβαζε την καινούργια αυτοκρατορία τουλάχιστο σε μια τροχιά, στην οποία μπορούσε να φτάσει τα υπόλοιπα κράτη της Δ. Ευρώπης, που πολιτικά ήταν πολύ μπροστά. Μια τροχιά, στην οποία θα μπορούσε, επιτέλους, να πετάξει αποπάνω της τα τελευταία κατάλοιπα του φεουδαρχισμού, καθώς και της φιλισταϊκής παράδοσης, που εξακολουθούσε να κυριαρχεί έντονα στη γραφειοκρατία. Όμως, πάνω απ' όλα, κατέστησε την καινούργια αυτοκρατορία ικανή να σταθεί στα δικά της πόδια τη μέρα, όπου οι καθόλου νεαροί ιδρυτές της θα αποχαιρετούσαν τα εγκόσμια.

Επιπλέον, δεν ήταν καθόλου δύσκολα αυτά. Ούτε ο γιούνκερ ούτε ο αστός διάθετε έστω και ένα επίπεδο ενεργητικότητας μέσου όρου. Οι γιούνκερς το είχαν αποδείξει εδώ και εξήντα χρόνια, στα οποία το κράτος έκανε συνεχώς τα δικά του ενάντια στην αντιπολίτευση αυτών των Δονκιχωτών. Η αστική τάξη, που είχε γίνει επίσης ευέλικτη λόγω της μακρόχρονης προϊστορίας της, ένιωθε ακόμα βαριά τις συνέπειες της σύγκρουσης. Από τότε, οι επιτυχίες του Μπίσμαρκ έσπασαν ακόμα περισσότερο τη δύναμη αντίστασής της και το υπόλοιπο το έκανε ο φόβος μπροστά στο απειλητικά αυξανόμενο εργατικό κίνημα. Κάτω από τέτοιες συνθήκες, δεν μπορούσε να ήταν δύσκολο για τον άνθρωπο, ο οποίος είχε πραγματοποιήσει τις εθνικές επιθυμίες της αστικής τάξης, να ορίζει, όπως του άρεσε, τους ρυθμούς της πραγματοποίησης των συνολικά πολύ μετριοπαθών πολιτικών της επιθυμιών. Δε χρειαζόταν παρά να έχει καθαρό το στόχο του.

Από την άποψη των ιδιοκτητριών τάξεων, αυτό ήταν το μόνο ορθολογικό. Από την άποψη της εργατικής τάξης, φαινόταν πια ότι

ήδη ήταν αργά για την εγκαθίδρυση μιας αστικής κυριαρχίας διαρκείας. Η μεγάλη βιομηχανία και, μαζί της, η αστική τάξη και το προλεταριάτο, είχαν διαμορφωθεί στη Γερμανία σε μια περίοδο, στην οποία το προλεταριάτο, σχεδόν ταυτόχρονα με την αστική τάξη, μπόρεσε να ανεβεί αυτόνομα στο πολιτικό προσκήνιο, δηλαδή στην οποία η πάλη των δύο αυτών τάξεων ήδη άρχισε πριν ακόμα η αστική τάξη κατακτήσει την αποκλειστική ή την κύρια πολιτική εξουσία. Όμως, μπορεί να ήταν αργά στη Γερμανία για μια ήρεμη και γερά θεμελιωμένη κυριαρχία της αστικής τάξης, το έτος 1870, όμως, εξακολουθούσε να είναι η καλύτερη πολιτική προς το συμφέρον των ιδιοκτητριών τάξεων ο προσανατολισμός γι' αυτή την αστική κυριαρχία. Διότι μόνο έτσι ήταν δυνατό να παραμεριστούν τα μαζικά υπολείμματα από την εποχή της σήψης του φεουδαρχισμού, τα οποία εξακολουθούσαν να φυτρώνουν πολύ στη νομοθεσία και στη διοίκηση. Μόνο έτσι ήταν δυνατό να εξοικειωθούν σιγάσιγά οι Γερμανοί με τα συνολικά αποτελέσματα της Μεγάλης Γαλλικής Επανάστασης, με λίγα λόγια, να ξεκόψει η Γερμανία από τη ιδιαίτερα μακρόχρονη παλαιά παράδοση, να κατευθυνθεί συνειδητά και οριστικά στο δρόμο της σύγχρονης ανάπτυξης και να προσαρμόσει την κατάσταση της πολιτικής της στην κατάσταση της βιομηχανίας της. Αν, τελικά, θα 'ρχονταν η αναπόφευκτη πάλη ανάμεσα στην αστική τάξη και το προλεταριάτο, αυτή θα διεξαγόταν τουλάχιστον κάτω από κανονικές συνθήκες, στις οποίες ο καθένας μπορούσε να δει περί τίνος επρόκειτο, και όχι στη σύγχυση, την ασάφεια, τα αλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα και την αμηχανία, όπως την είδαμε το 1848 στη Γερμανία. Με τη διαφορά μονάχα, ότι αυτή τη φορά η αμηχανία θα ήταν αποκλειστικά στο πλευρό των κατεχόντων. Η εργατική τάξη ξέρει τι θέλει.

Όπως ήταν τα πράγματα το 1871 στη Γερμανία, ένας άνθρωπος όπως ο Μπίσμαρκ δεν μπορούσε, πράγματι, να εφαρμόσει μια άλλη πολιτική από εκείνη των ελιγμών ανάμεσα στις διάφορες τάξεις. Και, σ' αυτό, δεν μπορούμε να τον κατηγορήσουμε καθόλου. Το θέμα ήταν ποιο στόχο είχε αυτή η πολιτική. Αν στόχευε, αδιάφορο με ποιους ρυθμούς, αλλά συνειδητά και αποφασιστικά, στην τελική κυριαρχία της αστικής τάξης, τότε ήταν σε αρμονία με την ιστορική

εξέλιξη, στο βαθμό που μπορούσε να ήταν από τη σκοπιά των ιδιοκτητριών τάξεων.

Αν στόχευε στη διατήρηση του παλαιού πρωσικού κράτους, στο βαθμιαίο εκπρωσισμό της Γερμανίας, τότε θα ήταν αντιδραστική και, τελικά, καταδικασμένη στην αποτυχία. Αν στόχευε στην απλή διατήρηση της κυριαρχίας του Μπίσμαρκ, τότε θα ήταν βοναπαρτιστική και θα τελείωνε, όπως ο κάθε βοναπαρτισμός.

Το επόμενο καθήκον ήταν το Σύνταγμα της αυτοκρατορίας. Το υλικό που υπήρχε ήταν το βορειογερμανικό ομοσπονδιακό Σύνταγμα, από τη μία, και οι Συνθήκες με τα νοτιογερμανικά κράτη, από την άλλη.[192] Οι παράγοντες, με τη βοήθεια των οποίων ο Μπίσμαρκ έπρεπε να δημιουργήσει το Σύνταγμα της Αυτοκρατορίας, ήταν, αφ' ενός, οι δυναστείες[193] οι οποίες αντιπροσωπεύονταν στο Ομοσπονδιακό Συμβούλιο, αφ' ετέρου, ο λαός που αντιπροσωπευόταν στο Ράιχσταγκ. Στις αξιώσεις των δυναστειών, είχε τεθεί ένα όριο από το βορειογερμανικό Σύνταγμα. Ο λαός, αντίθετα, αξίωνε η συμμετοχή του στην πολιτική εξουσία να αυξηθεί αισθητά. Είχε κατακτήσει, στο πεδίο της μάχης, την ανεξαρτησία από ξένη ανάμιξη, καθώς και την ένωση, όσο μπορούσε να γίνει λόγος γι' αυτήν. Στο λαό, επομένως, έπεφτε ο πρώτος λόγος να αποφασίσει για ποιο σκοπό να χρησιμοποιήσει αυτή την ανεξαρτησία, πώς να πραγματοποιηθεί και να αξιοποιηθεί αυτή η ενοποίηση στις λεπτομέρειες. Ακόμα κι αν ο λαός θα αναγνώριζε τη νομική βάση, που ήταν κατοχυρωμένη στο Βορειογερμανικό Σύνταγμα και στις Συνθήκες, αυτό δε θα ήταν καθόλου εμπόδιο γι' αυτό τον ίδιο το λαό να αποκτήσει, στο νέο Σύνταγμα, μια μεγαλύτερη συμμετοχή στην εξουσία απ' ό,τι είχε προηγουμένως. Το Ράιχσταγκ ήταν το μοναδικό σώμα, το οποίο παρουσίαζε στην πραγματικότητα τη νέα «ενότητα». Όσο πιο πολύ βάραινε η φωνή του Ράιχσταγκ τόσο πιο ελεύθερο ήταν το Ομοσπονδιακό Σύνταγμα απέναντι στα τοπικά Συντάγματα των κρατών, τόσο πιο πέρα έπρεπε να συγκροτηθεί το καινούργιο Ράιχ και τόσο περισσότερο ο Βαυαρός, ο Σάξονας και ο Πρώσος έπρεπε να συγχωνευτούν και να γίνουν Γερμανοί.

Αυτό ήταν φανερό για τον καθένα, που έβλεπε πιο πέρα από τη μύτη του. Ο Μπίσμαρκ, ωστόσο, δεν είχε καθόλου αυτή τη γνώμη.

Αντίθετα, χρησιμοποίησε τον πατριωτικό ίλιγγο, που ξέσπασε μετά από τον πόλεμο, για να φέρει την πλειοψηφία του Ράιχσταγκ στο σημείο να παραιτηθεί όχι μονάχα από κάθε διεύρυνση, αλλά ακόμα από κάθε σαφή διατύπωση των δικαιωμάτων του λαού και περιορίστηκε στο να επαναλάβει απλώς στο Σύνταγμα της Αυτοκρατορίας τη νομική βάση, που ήταν κατοχυρωμένη στο Βορειογερμανικό Σύνταγμα και στις Συνθήκες. Όλες οι προσπάθειες των μικρών κομμάτων να εκφράσουν τα δικαιώματα του λαού στην ελευθερία απορρίφθηκαν, ακόμα και η πρόταση του καθολικού κέντρου να περιληφθούν και εκείνα τα άρθρα του Πρωσικού Συντάγματος, που εμπεριέχουν την εγγύηση της ελευθερίας του Τύπου και του συνέρχεσθαι, καθώς και της ανεξαρτησίας της Εκκλησίας. Το Πρωσικό Σύνταγμα, όπως είχε διπλά και τριπλά κουτσουρευτεί, παρέμεινε, ωστόσο, πιο φιλελεύθερο από το Αυτοκρατορικό Σύνταγμα. Οι φόροι δεν εγκρίνονταν κάθε χρόνο, αλλά μια και καλή «με το νόμο», ώστε το Ράιχσταγκ να μην μπορούσε να αρνηθεί φόρους. Μ' αυτό τον τρόπο, εφαρμοζόταν το πρωσικό δόγμα, που ήταν ακατανόητο για τα Συντάγματα των χωρών έξω από τη Γερμανία. Το δόγμα ότι οι αντιπρόσωποι του λαού έχουν μονάχα το δικαίωμα να αρνηθούν στο χαρτί τις δαπάνες, ενώ η κυβέρνηση χώνει τα έσοδα στην τσέπη της σε σκληρό νόμισμα. Ενώ, όμως, το Ράιχσταγκ στερήθηκε έτσι τα καλύτερα μέσα για την εξουσία και υποβαθμίστηκε στην ταπεινή θέση της πρωσικής Βουλής –η οποία διαλύθηκε από τις αναθεωρήσεις του 1849 και του 1850, από την κλίκα του Μάντοϊφελ[138], από τη σύγκρουση κι από τη Σάντοβα– το Ομοσπονδιακό Συμβούλιο απολαμβάνει ουσιαστικά όλες τις εξουσίες, τις οποίες διέθετε ονομαστικά η παλαιά Ομοσπονδιακή Βουλή ονομαστικά, και τις απολαμβάνει πραγματικά, διότι έχει απελευθερωθεί από τα δεσμά που παράλυαν την Ομοσπονδιακή Βουλή. Το Ομοσπονδιακό Συμβούλιο[193] δεν έχει μόνο αποφασιστική φωνή δίπλα στο Ράιχσταγκ σ' ό,τι αφορά τη νομοθεσία, είναι και η ανώτερη διοικητική αρχή, στο βαθμό που εκδίδει τις διατάξεις για την εκτέλεση των νόμων του Ράιχ και πέρα απ' αυτό αποφασίζει «για ελλείψεις, οι οποίες παρουσιάζονται στην εφαρμογή των νόμων του Ράιχ». Δηλαδή: Για ελλείψεις, οι οποίες μπορεί να αντιμετωπίζονται, σ' άλλες πολιτι-

σμένες χώρες, μ' ένα νέο νόμο μονάχα (Άρθ. 7, παρ. 3, που μοιάζει πολύ με μια νομική περίπτωση διένεξης[194]).

Έτσι, ο Μπίσμαρκ έχει αναζητήσει τα κύρια ερείσματά του στο Ομοσπονδιακό Συμβούλιο που αντιπροσωπεύει τον τοπικιστικό κατακερματισμό, και όχι στο Ράιχσταγκ, που αντιπροσωπεύει την εθνική ενότητα.

Αυτός, που παρίστανε τον αντιπρόσωπο της εθνικής σκέψης, δεν είχε το θάρρος να τεθεί επικεφαλής του έθνους ή των αντιπροσώπων του. Η δημοκρατία έπρεπε να τον εξυπηρετεί και όχι αυτός τη δημοκρατία. Αντί να στηριχτεί στο λαό, στηρίχτηκε σε στραβούς, πλάγιους δρόμους στα παρασκήνια, στην ικανότητα να κουτσομαζέψει στο Ομοσπονδιακό Συμβούλιο μια έστω και δύστροπη πλειοψηφία με διπλωματικά μέσα, με το καρότο και το μαστίγιο. Η μικροψυχία της αντίληψής του, η ταπεινότητα της θέσης του, που μας φανερώνεται σ' όλα αυτά τα πράγματα, αντιστοιχεί πλήρως στο χαρακτήρα του ανθρώπου αυτού, όπως τον γνωρίσαμε μέχρι τώρα. Παρ' όλα αυτά, κάνει εντύπωση ότι οι μεγάλες του επιτυχίες δεν τον έκαναν ούτε μια στιγμή να ξεπεράσει λίγο τον εαυτό του.

Τα πράγματα, όμως, είχαν ως εξής: Το θέμα ήταν να δοθεί σ' όλο το Σύνταγμα του Ράιχ ένα και μοναδικό σταθερό σημείο, γύρω από το οποίο θα γύριζαν τα πάντα, ο καγκελάριος του Ράιχ. Το Ομοσπονδιακό Συμβούλιο έπρεπε να αποκτήσει μια θέση, η οποία καθιστούσε αδύνατο να υπάρχει άλλη υπεύθυνη εκτελεστική εξουσία εκτός απ' αυτή του καγκελάριου του Ράιχ και, γι' αυτό, απόκλειε υπεύθυνους υπουργούς. Και, πράγματι, η κάθε προσπάθεια να τακτοποιηθεί η διοίκηση του Ράιχ με την εγκαθίδρυση ενός υπεύθυνου υπουργείου σκόνταψε σε μια αξεπέραστη αντίσταση, γιατί θα αποτελούσε επέμβαση στα δικαιώματα του Ομοσπονδιακού Συμβουλίου. Όπως ανακαλύφθηκε σύντομα, το Σύνταγμα ήταν «κομμένο και ραμμένο» στα μέτρα του Μπίσμαρκ. Ήταν ένα βήμα μπροστά στο δρόμο προς την προσωπική του μονοκρατορία, εξισορροπώντας τις ταλαντεύσεις των κομμάτων στο Ράιχσταγκ, των τοπικών κρατών στο Ομοσπονδιακό Συμβούλιο. Ήταν ένα βήμα μπροστά στο δρόμο προς το βοναπαρτισμό.

Κατά τ' άλλα, δεν μπορεί να πει κανείς ότι το νέο Αυτοκρατο-

ρικό Σύνταγμα –εκτός από επιμέρους παραχωρήσεις στη Βαυαρία και στη Βιρτεμβέργη– αποτελούσε μια άμεση οπισθοδρόμηση. Αυτό, όμως, είναι το καλύτερο που μπορούμε να πούμε. Οι οικονομικές ανάγκες της αστικής τάξης είχαν, στα ουσιώδη τους μέρη, ικανοποιηθεί, ενώ οι πολιτικές της αξιώσεις –στο βαθμό που εξακολουθούσε να τις έχει– είχαν αποκλειστεί με τον ίδιο τρόπο, όπως και στην εποχή της σύγκρουσης.

Είπαμε: Στο βαθμό που εξακολουθούσε να τις έχει. Διότι είναι αδιάψευστο το γεγονός ότι οι αξιώσεις αυτές είχαν συρρικνωθεί, σε μεγάλο βαθμό, στα χέρια των Εθνικοφιλελεύθερων και καθημερινά συρρικνώνονταν ακόμα πιο πολύ. Οι κύριοι αυτοί, αντί να απαιτήσουν από τον Μπίσμαρκ να διευκολύνει τη συνεργασία τους μαζί του, επιδιώκουν πολύ περισσότερο να τον εξυπηρετήσουν, όπου ήταν δυνατό αυτό και, πολλές φορές, ακόμα και εκεί, όπου δεν ήταν δυνατό ή όπου δεν έπρεπε να είναι δυνατό. Δεν μπορείς να κατηγορήσεις τον Μπίσμαρκ για το ότι τους περιφρονούσε, αλλά μήπως οι γιούνκερς του ήταν, έστω και στο ελάχιστο, καλύτεροι και είχαν έστω τον παραμικρό περισσότερο αντρισμό;

Ο πρώτος τομέας, στον οποίο έπρεπε να πραγματοποιηθεί η ενότητα του Ράιχ, το χρήμα, ρυθμίστηκε με τους νόμους περί νομισμάτων και τραπεζών από το 1873 μέχρι το 1875. Η εισαγωγή του χρυσού νομίσματος σαν εγγύησης της αξίας ήταν ένα σημαντικό βήμα μπροστά. Όμως, εισάχθηκε μόνο διστακτικά και με ταλαντεύσεις και ούτε σήμερα δε στέκεται ακόμα γερά στα πόδια του. Το χρηματικό σύστημα που έγινε αποδεκτό –το τρίτο του ταλίρου με τ' όνομα μάρκο σαν μονάδα με δεκαδική διαίρεση– ήταν αυτό που είχε προτείνει ο Ζέτμπεερ (Soetbeer) κατά το τέλος της δεκαετίας του τριάντα. Το πραγματικό, όμως, ενιαίο νόμισμα ήταν το χρυσό εικοσόμαρκο. Μπορούσαν να το κάνουν εντελώς ισάξιο με μια σχεδόν ανεπαίσθητη αλλαγή αξίας είτε με την αγγλική «σόβερεϊν» (χρυσή λίρα) είτε με το χρυσό γαλλικό εικοσιπεντάφραγκο ή το αμερικάνικο χρυσό πεντοδόλαρο και, έτσι, να αποκτηθεί η σύνδεσή του με ένα από τα τρία μεγάλα νομισματικά συστήματα της παγκόσμιας αγοράς. Προτίμησαν να δημιουργήσουν ένα ξεχωριστό νομισματικό σύστημα και, μ' αυτό, να βαρύνουν χωρίς λόγο την κίνηση και τους

υπολογισμούς των τιμών συναλλάγματος. Οι νόμοι περί χαρτονομίσματος του αυτοκρατορικού ταμείου και περί τραπεζών περιόρισαν τη χαρτονομισματική απάτη των μικρών κρατών και των τραπεζών τους και έδειχναν μια κάποια ατολμία λαμβάνοντας υπόψη το κραχ, που, στο μεταξύ, είχε αρχίσει· μια ατολμία που ταίριαζε πολύ στην ακόμα άπειρη στον τομέα αυτό Γερμανία. Κι εδώ διαφυλάχτηκαν αντίστοιχα στο σύνολό τους τα οικονομικά συμφέροντα της αστικής τάξης.

Τέλος, ήρθε και η συμφωνία για τους ενιαίους νόμους της δικαιοσύνης. Και στον τομέα του εμπράγματου αστικού δικαίου υπερνικήθηκε η αντίσταση των μεσαίων κρατών κατά της επέκτασης της αρμοδιότητας του Ράιχ. Ωστόσο, ο αστικός κώδικας βρισκόταν ακόμα στο στάδιο της κατάρτισής του, ενώ ο ποινικός κώδικας, η ποινική και αστική δικονομία, το εμπορικό δίκαιο, η νομοθεσία περί χρεοκοπίας και το δικαστικό σύστημα είχαν ήδη ρυθμιστεί ενιαία. Ήδη ο παραμερισμός των παρδαλών μικροκρατικών τυπικών και εμπράγματων κανόνων του δικαίου αποτελούσε μια επείγουσα ανάγκη της προοδευτικής αστικής εξέλιξης. Αυτός ο παραμερισμός και πολύ λιγότερο το περιεχόμενό τους είναι και η κυριότερη προσφορά των νέων νόμων.

Ο Άγγλος νομικός στηρίζεται σε μια ιστορία του δικαίου, στην οποία έχει διασωθεί πέρα από το Μεσαίωνα ένα γερό κομμάτι της αρχαίας γερμανικής ελευθερίας, που δε γνωρίζει το –πνιγμένο στην αρχή του στις δύο επαναστάσεις του 17ου αιώνα– αστυνομικό κράτος και φτάνει στην κορυφή της σε δύο αιώνες σταθερής εξέλιξης της αστικής ελευθερίας. Ο Γάλλος νομικός στηρίζεται στη μεγάλη επανάσταση, η οποία, μετά από την πλήρη εξόντωση του φεουδαρχισμού και της απολυταρχικής αστυνομικής αυθαιρεσίας, μεταφράζει τις οικονομικές συνθήκες διαβίωσης της νεοσυγκροτημένης σύγχρονης κοινωνίας στη γλώσσα νομικών κανόνων δικαίου και, μάλιστα, στον κλασικό τους Κώδικα[195], που είχε διακηρυχθεί από τον Ναπολέοντα. Αντίθετα, ποιο είναι το ιστορικό υπόβαθρο των Γερμανών μας νομικών; Τίποτε άλλο από τη για εκατοντάδες χρόνια παθητική διαδικασία αποσύνθεσης των υπολειμμάτων του Μεσαίωνα, που συνήθως είχε ωθηθεί προς τα μπρος με χτυπήματα από

τα έξω και, μέχρι σήμερα, δεν έχει ακόμα ολοκληρωθεί. Μια οικονομικά καθυστερημένη κοινωνία, στην οποία τριγυρίζουν σαν τα φαντάσματα ο φεουδάρχης γιούνκερ και ο μάστορας της συντεχνίας, ψάχνοντας μια νέα ενσάρκωση. Μια νομική κατάσταση, στην οποία η αστυνομική αυθαιρεσία –παρ' όλο που έχει εξαφανιστεί η ηγεμονική κυβερνητική δικαιοσύνη του 1848– δημιουργεί καθημερινά καινούργια προβλήματα.

Απ' αυτά τα χειρότερα όλων των κακών σχολείων προήλθαν οι πατέρες των νέων κωδίκων του Ράιχ και στο ίδιο στιλ είναι και η δουλειά τους. Πέρα από την καθαρά νομική πλευρά, η πολιτική ελευθερία δεινοπαθεί σ' αυτούς τους κώδικες. Αν τα δικαστήρια των Σκαβίνων[196] δίνουν στην αστική τάξη και στους μικροαστούς ένα μέσο στο χέρι για να συμβάλουν στην υποταγή της εργατικής τάξης, τότε το κράτος καλύπτεται στο βαθμό που είναι δυνατό κατά του κινδύνου μιας ανανεωμένης αστικής αντιπολίτευσης περιορίζοντας τα ορκωτά δικαστήρια. Οι πολιτικές παράγραφοι του Ποινικού Κώδικα είναι, πολλές φορές, τόσο ακαθόριστες και τόσο ελαστικές, λες και είναι κομμένες στα μέτρα του τωρινού αυτοκρατορικού δικαστηρίου και το τελευταίο πάλι κομμένο στα δικά τους μέτρα. Είναι αυτονόητο ότι οι νέοι κώδικες αποτελούν πρόοδο σε σχέση με το πρωσικό δίκαιο.[197] Κάτι το τόσο φρικτό όπως είναι αυτός ο κώδικας δεν κατορθώνει σήμερα ούτε πια ο Στέκερ (Stoeker), ακόμα κι αν έκανε περιτομή. Οι επαρχίες, όμως, που μέχρι τώρα υπόκειντο στο γαλλικό δίκαιο, αισθάνονται παρά πολύ καλά τη διαφορά ανάμεσα στο κλασικό πρωτότυπο και το νερωμένο αντίγραφο. Η παραίτηση των εθνικοφιλελεύθερων από το πρόγραμμά τους κατέστησε δυνατή αυτή την ενίσχυση της κρατικής εξουσίας σε βάρος της αστικής ελευθερίας, αυτή την πρώτη θετική οπισθοδρόμηση.

Πρέπει ακόμα να αναφέρουμε το νόμο του Ράιχ για τον Τύπο. Ο Ποινικός Κώδικας είχε ήδη ρυθμίσει στην ουσία το εν λόγω εμπράγματο δίκαιο. Επομένως, το κύριο περιεχόμενο αυτού του νόμου και η μοναδική πρόοδος, που απόρρεε απ' αυτόν, ήταν η δημιουργία ενιαίων τυπικών διατάξεων για όλο το Ράιχ, καθώς και ο παραμερισμός των εγγυήσεων και των δικαιωμάτων χαρτοσήμου, που εδώ κι εκεί εξακολουθούσαν να υπάρχουν.

Για να αποδειχτεί η Πρωσία, για άλλη μια φορά, κράτος-υπόδειγμα, εισάχθηκε εκεί η λεγόμενη αυτοδιοίκηση. Το θέμα ήταν να παραμεριστούν τα πιο σκανδαλώδη υπολείμματα του φεουδαρχισμού και, ωστόσο, στην ουσία να μείνουν τα πάντα, στο μεγαλύτερο δυνατό βαθμό, όπως ήταν παλαιά. Σ' αυτό χρησίμευσε η οργάνωση των περιφερειών.[198] Η φεουδαρχική αστυνομική εξουσία των κυρίων γιούνκερς είχε γίνει πια αναχρονισμός. Ονομαστικά καταργήθηκε –σαν φεουδαρχικό προνόμιο– αλλά στην ουσία αποκαταστάθηκε με τη δημιουργία αυτοτελών νομών, αντίστοιχων στα αγροκτήματα, μέσα στους οποίους ο γαιοκτήμονας είναι είτε ο ίδιος προϊστάμενος στα κτήματα με τις αρμοδιότητες ενός αρχηγού μιας αγροτικής κοινότητας είτε διορίζει τον προϊστάμενο των κτημάτων. ·Και καθώς, επιπρόσθετα, μεταβίβασαν όλη την αστυνομική εξουσία, καθώς και την αστυνομική δικαιοδοσία, μιας διοικητικής περιοχής σ' έναν διοικητικό προϊστάμενο, αυτός, φυσικά, στην ύπαιθρο ήταν σχεδόν ανεξαιρέτως μεγαλογαιοκτήμονας και, ως εκ τούτου, πήρε στα τυραννικά του χέρια και τις αγροτικές κοινότητες. Αφαιρέθηκε το φεουδαρχικό προνόμιο του μεμονωμένου ατόμου, αλλά δόθηκαν σ' όλη την τάξη οι συνδεδεμένες μ' αυτό πλήρεις εξουσίες. Με μια παρόμοια διαδικασία ταχυδαχτυλουργίας, οι Άγγλοι μεγαλογαιοκτήμονες μετατράπηκαν σε ειρηνοδίκες και κυρίους της διοίκησης της υπαίθρου, της αστυνομίας και των κατώτερων δικαστικών δικαιοδοσιών και εξασφάλισαν, έτσι, για τον εαυτό τους κάτω από ένα νέο, εκσυγχρονισμένο τίτλο, όλα τα ουσιώδη αξιώματα της εξουσίας, που δεν κρατιόνταν πια με την παλαιά φεουδαρχική μορφή. Αυτή, όμως, είναι η μοναδική ομοιότητα ανάμεσα στην αγγλική και τη γερμανική «αυτοδιοίκηση». Θα επιθυμούσα να δω τον Άγγλο υπουργό, που θα τολμούσε να προτείνει στο Κοινοβούλιο την επικύρωση των εκλεγμένων κοινοτικών υπαλλήλων, καθώς και την αντικατάστασή τους, σε περίπτωση δυσμενών εκλογών, από το κράτος με επιβεβλημένους αντικαταστάτες και που θα τολμούσε να προτείνει κρατικούς υπαλλήλους με τις αρμοδιότητες και εξουσίες των Πρώσων νομαρχών, των περιφερειακών κυβερνήσεων και ανώτατων προέδρων, την ανάμιξη της διοίκησης του κράτους –που προβλέπει ο Κώδικας των περιφερειών–

στις εσωτερικές υποθέσεις των κοινοτήτων, των δημόσιων αξιωμάτων, των περιοχών, και που ακόμα θα τολμούσε να προτείνει –πράγμα ανήκουστο στις χώρες με αγγλική γλώσσα και αγγλικό δίκαιο– την κατάργηση του δικαιώματος της προσφυγής σε δικαστήριο, όπως το βρίσκουμε σε σχεδόν κάθε σελίδα του κώδικα των περιφερειών.

Και ενώ τόσο οι περιφερειακές όσο και οι επαρχιακές συνελεύσεις, εξακολουθούν να συντίθενται με τον παλαιό φεουδαρχικό τρόπο, δηλαδή με τους αντιπροσώπους και των τριών τάξεων: μεγαλογαιοκτημόνων, πόλεων και αγροτικών κοινοτήτων, στην ίδια την Αγγλία ένα άκρως συντηρητικό υπουργείο υποβάλλει ένα νομοσχέδιο, με το οποίο μεταβιβάζεται όλη η διοίκηση των κομητειών σε αρχές, που εκλέχτηκαν με βάση το σχεδόν καθολικό εκλογικό δικαίωμα.[199] Το σχέδιο για την οργάνωση των περιφερειών για τις έξι ανατολικές επαρχίες (1871) ήταν το πρώτο σημάδι ότι ο Μπίσμαρκ ούτε σκεφτόταν να συγχωνεύσει την Πρωσία με τη Γερμανία, αλλά αντίθετα να κατοχυρώσει ακόμα περισσότερο το ισχυρό οχυρό της παλαιάς Πρωσίας, ακριβώς αυτές τις έξι ανατολικές επαρχίες. Οι γιούνκερς, κάτω από άλλα ονόματα, διατήρησαν όλες τις ουσιαστικές θέσεις εξουσίας, οι είλωτες της Γερμανίας, οι εργάτες γης εκείνων των περιοχών –υπηρέτες και ημερομίσθιοι– έμειναν αυτό που ήταν μέχρι τώρα στην πραγματικότητα: δουλοπάροικοι. Αφήνονταν μονάχα σε δύο δημόσιες λειτουργίες – στρατιωτική θητεία και εξυπηρέτηση σαν ψηφοφορικά ζώα των γιούνκερς στις εκλογές για το Ράιχσταγκ. Η υπηρεσία που πρόσφερε ο Μπίσμαρκ, μ' αυτό τον τρόπο, στο επαναστατικό σοσιαλιστικό κόμμα είναι απερίγραπτη και αξίζει κάθε ευχαριστώ.

Τι να πούμε, όμως, για την ηλιθιότητα των κυρίων γιούνκερς, οι οποίοι διαμαρτύρονταν με κάθε τρόπο σαν κακομαθημένα παιδιά ενάντια σ' αυτόν τον Κώδικα των περιφερειών, η επεξεργασία της οποίας είχε γίνει αποκλειστικά προς το δικό τους συμφέρον, προς το συμφέρον της μακρόχρονης διατήρησης των φεουδαρχικών τους προνομίων, απλώς κάτω από ένα κάπως εκσυγχρονισμένο όνομα; Το Κοινοβούλιο των Πρώσων κυρίων ή μάλλον, πολύ περισσότερο, των γιούνκερς απόρριψε πρώτα το σχέδιο, το οποίο είχε

τρεναριστεί ένα ολόκληρο χρόνο, και το αποδέχτηκε μονάχα αφού μεσολάβησε ο διορισμός[200] 24 καινούργιων «κυρίων». Για άλλη μια φορά, οι Πρώσοι γιούνκερς αποδείχτηκαν μικρόψυχοι, ξεροκέφαλοι, αθεράπευτα αντιδραστικοί, ανίκανοι να σχηματίσουν τον πυρήνα ενός ανεξάρτητου μεγάλου κόμματος με ιστορική υπόσταση στη ζωή του έθνους, όπως κάνουν, στην πραγματικότητα, οι Άγγλοι μεγαλογαιοκτήμονες. Μ' αυτό τον τρόπο, απόδειξαν την απόλυτη αμυαλιά τους. Το μόνο που χρειάστηκε να κάνει ακόμα ο Μπίσμαρκ ήταν να φανερώσει σε όλο τον κόσμο και την εξίσου απόλυτη έλλειψη χαρακτήρα από την οποία πάσχουν και, έτσι, τους μετάτρεψε, χωρίς πολλά λόγια και με λίγη επιδέξια πίεση, σ' ένα κόμμα του Μπίσμαρκ.

Γι' αυτό το σκοπό, επιστρατεύτηκε ο Πολιτιστικός Αγώνας.

Η εφαρμογή του αυτοκρατορικού Πρωσογερμανικού σχεδίου αναγκαστικά θα είχε σαν αντίβαρο την ένωση σ' ένα κόμμα όλων των αντιπρωσικών στοιχείων, που στηρίζονταν σε προηγούμενες χωριστές εξελίξεις. Αυτά τα πολυποίκιλα στοιχεία βρήκαν το κοινό τους λάβαρο στον ουλτραμοντανισμό.[201] Από την άλλη, η εξέγερση του υγιούς ανθρώπινου νου, ακόμα σε αναρίθμητους ορθόδοξους καθολικούς, ενάντια στο νέο δόγμα του παπικού αλάνθαστου*, η

---

* Το παροιμιώδες δικαίωμα του Πάπα να θεωρείται αλάνθαστος ήταν, πράγματι στην εποχή όπου πρωτοδημοσιεύεται το *Αντι-Ντίρινγκ* κάτι καινούργιο, ακόμη όχι εντελώς αποδεκτό από το Ρωμαιοκαθολικό κόσμο, ίσως, μάλιστα, ούτε καν εντελώς γνωστό σ' αυτόν.

Το αλάθητο καθιερώθηκε από ειδική σύνοδο του Βατικανού, που συνήλθε τον Ιούλη του 1870. Η σύνοδος αυτή όρισε ότι:

«Ο Ρωμαίος Ποντίφηξ, όταν ομιλεί ex cathedra – δηλ., όταν, εν τη ασκήσει των καθηκόντων του ως ποιμένος και διδασκάλου όλων των χριστιανών, καθορίζει, δυνάμει της υπάτης αποστολικής εξουσίας του, δόγμα αφορών την πίστην ή την ηθικήν, το οποίον πρέπει να τηρείται υφ' όλης της Εκκλησίας – κατέχει, λόγω της θείας βοηθείας, ην υποσχέθη εις αυτόν ο μακάριος Πέτρος, το αλάθητον εκείνο, το οποίον ο Θεός λυτρωτής ενεπιστεύθη εις την Εκκλησίαν Του διά τον καθορισμόν των δογμάτων της πίστεως, και της ηθικής. Κατά συνέπειαν, οι αποφάσεις του Ρωμαίου Ποντίφηκος είναι αλάθητοι λόγω της ιδίας αυτών φύσεως (ex sese) και ουχί λόγω της συναινέσεως της Εκκλησίας».

Η απόφαση αυτή στηρίχτηκε στο εδάφιο που περιέχεται στο κατά Ματθαίον ις΄ 18-19:

εξόντωση του εκκλησιαστικού κράτους, καθώς και η λεγόμενη αιχμαλωσία του Πάπα στη Ρώμη[202], επέβαλαν σ' όλες τις μαχητικές δυνάμεις του καθολικισμού να συσπειρωθούν στενότερα. Έτσι, διαμορφώθηκε ήδη στη διάρκεια του πολέμου –το φθινόπωρο του 1870– στην πρωσική Βουλή το καθαρά καθολικό Κόμμα του Κέντρου.[203] Μπήκε στο πρώτο γερμανικό Ράιχσταγκ, το 1871, με μόνο 57 αντιπροσώπους, ενισχύθηκε ωστόσο κάθε φορά στις νέες εκλογές μέχρι να ξεπεράσει τους 100. Η σύνθεση του κόμματος αυτού ήταν ανομοιογενής. Στην Πρωσία, η κύρια δύναμή τους ήταν οι μικροί αγρότες του Ρήνου, οι οποίοι εξακολουθούσαν να βλέπουν τον εαυτό τους σαν «Πρώσους εκ καταναγκασμού»· έπειτα οι καθολικοί μεγαλογαιοκτήμονες και αγρότες από τις επισκοπές της Βεστφαλίας, Μίνστερ (Muenster) και Πάντερμπορν (Paderborn), καθώς και της καθολικής Σιλεσίας. Η δεύτερη μεγάλη κατηγορία αντιπροσώπων τους ήταν οι καθολικοί της Νοτιογερμανίας, ιδίως της Βαυαρίας. Η δύναμη του Κέντρου δεν ήταν όμως τόσο πολύ η καθολική θρησκεία, αλλά πολύ περισσότερο το γεγονός ότι αντιπροσώπευε την αντιπάθεια των λαϊκών μαζών ενάντια στον ειδικό αυτό πρωσισμό, που τώρα αξίωνε την κυριαρχία στη Γερμανία. Οι αντιπάθειες αυτές ήταν ιδιαίτερα ζωντανές στις καθολικές περιοχές. Δίπλα σ' αυτές, υπήρχαν και οι συμπάθειες με την Αυστρία, που είχε εξωπεταχθεί από τη Γερμανία. Στη βάση αυτών των δυο δημοφιλών ρευμάτων το Κέντρο ήταν αποφασιστικά υπέρ του τοπικισμού* και της ομοσπονδιακής οργάνωσης.

«Καγώ δέ σοι λέγω ότι συ ει Πέτρος και επί ταύτη τη πέτρα οικοδομήσω μου την Εκκλησίαν και πύλαι Άδου ου κατισχύσουσιν αυτής και δώσω σοι τας κλεις της βασιλείας των ουρανών και ο αν δήσης επί της γης έσται δεδεμένον εν τοις ουρανοίς και ο αν λύσης επί της γης έσται λελυμένον εν τοις ουρανοίς».

Η απόφαση της συνόδου αντανακλούσε μια γενική σκλήρυνση της στάσης της Αγίας Έδρας απέναντι σε εξελίξεις που η ίδια έκρινε σαν απειλητικές. Μια κύρια τέτοια εξέλιξη ήταν η διαδικασία ενοποίησης της Ιταλίας, που έθεσε τέρμα στην κοσμική εξουσία της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας και που, στα μάτια της τελευταίας, έθετε σε κίνδυνο την ίδια την ύπαρξή της. Η παπική απαίτηση προκάλεσε πολλές αντιδράσεις, που εκδηλώθηκαν και στην ίδια τη σύνοδο, αλλά, τελικά, έγινε δεκτή. (σημ. τ. Θ.Π.).

* Η επιδίωξη να επιβάλλεις τα δικά σου συμφέροντα έναντι του συνόλου.

Οι υπόλοιπες μικρές ομάδες στο Ράιχσταγκ, οι οποίες είχαν τοπικούς λόγους για να είναι αντιπρωσικές –και όχι εθνικούς και γενικούς, όπως οι σοσιαλδημοκράτες– αναγνώρισαν αμέσως αυτό τον ουσιαστικό αντιπρωσικό χαρακτήρα του Κέντρου.

Όχι μόνο οι καθολικοί Πολωνοί και Αλσατοί, αλλά ακόμα και οι προτεστάντες Βέλφοι (Welfen)[204] ενώθηκαν με το Κέντρο σαν σύμμαχοι. Οι αστικές φιλελεύθερες ομάδες στο Ράιχσταγκ μπορεί να μην είχαν ποτέ ξεκαθαρίσει τον πραγματικό χαρακτήρα των λεγόμενων Ουλτραμοντανιστών, αλλά, ωστόσο, έδειχναν ότι, τουλάχιστον, είχαν πάρει χαμπάρι την πραγματική κατάσταση των πραγμάτων, όταν αποκάλεσαν το Κέντρο «χωρίς πατρίδα» και «εχθρικό προς την αυτοκρατορία».[205]

VI. Η θεωρία της αξίας

Έχουν περάσει τώρα εκατό χρόνια περίπου, από τότε που, στη Λιψία, δημοσιεύτηκε ένα βιβλίο, το οποίο είχε, μέχρι τις αρχές του αιώνα αυτού, τριάντα και κάτι εκδόσεις και που, σ' όλη τη χώρα, διαδόθηκε και διανεμήθηκε από τις αρχές, τους ιεροκήρυκες και όλων των ειδών τους φίλους των ανθρώπων και που το συνιστούσαν γενικά σαν αναγνωστικό στα δημοτικά σχολεία. Το βιβλίο αυτό λεγόταν: *Ο φίλος των παιδιών*, του Ρόχοφ. Σκοπός του ήταν η κατήχηση των παιδιών των αγροτών και των χειροτεχνών σχετικά με το επάγγελμά τους και τις υποχρεώσεις τους απέναντι στους κοινωνικούς και κρατικούς προϊσταμένους τους, καθώς επίσης η διδαχή της ευεργετικής ικανοποίησης με τη μοίρα τους στη γη, με το μαύρο ψωμί και τις πατάτες, με τις αγγαρείες και το χαμηλό μισθό, με τους πατρικούς ξυλοδαρμούς και τα άλλα παρόμοια ευχάριστα. Και όλα αυτά στο όνομα του Διαφωτισμού, που ήταν τότε συνηθισμένος. Γι' αυτό το σκοπό, έλεγαν στη νεολαία σ' όλη τη χώρα, πόσο σοφός θεσμός της φύσης είναι ότι ο άνθρωπος πρέπει να κερδίσει τα προς το ζην του καθώς και τις απολαύσεις του με την εργασία και πόσο ευτυχής πρέπει, γι' αυτό το λόγο, να αισθάνονται ο

αγρότης και ο χειροτέχνης που τους επιτρέπεται να αρωματίζουν το γεύμα τους με τον ξινό ιδρώτα της δουλειάς τους αντί, όπως ο άσωτος πλούσιος, να υποφέρουν από χαλασμένο στομάχι, προβλήματα χολής ή δυσκοιλιότητα και να καταπίνουν μόνο με το ζόρι τους πιο εκλεκτούς μεζέδες. Τις ίδιες κοινοτοπίες, που ο καλός μας Ρόχοφ θεωρούσε κατάλληλες για τα αγροτόπαιδα της Σαξονίας της εποχής του, μας τις προσφέρει ο κύριος Ντίρινγκ, στη σελίδα 14 και εξής, των *Μαθημάτων* σαν το «απόλυτα θεμελιώδες» της νεότερης πολιτικής οικονομίας.

> «Οι ανθρώπινες ανάγκες καθεαυτές έχουν τη φυσική τους νομοτέλεια και είναι, από την άποψη της αύξησής τους, περιορισμένες σε κάποια όρια, τα οποία μπορούν να ξεπεραστούν μόνο με τρόπο αφύσικο για ένα χρονικό διάστημα μέχρι το σημείο που επέλθει η αηδία, η βαρεμάρα για τη ζωή, η φθορά, το κοινωνικό σακάτεμα και, τελικά, η σωτήρια εξόντωση... Το παιχνίδι, που αποτελείται από σκέτη διασκέδαση χωρίς κανένα περαιτέρω σοβαρό στόχο, οδηγεί σύντομα σε βαριεστημάρα ή –και αυτό είναι το ίδιο– στη φθορά της κάθε ικανότητας για αίσθηση.
>
> Συνεπώς, η πραγματική εργασία σε οποιαδήποτε μορφή είναι ο κοινωνικός φυσικός νόμος των υγιών μορφών... Αν οι ορμές και οι ανάγκες δεν είχαν αντίβαρο, δε θα επέφεραν ούτε μια στοιχειώδη ύπαρξη, πόσο μάλλον μια εξέλιξη της ζωής με μια ιστορικά ανοδική πορεία. Σε περίπτωση πλήρους ικανοποίησης χωρίς κόπο, θα εξαντλούνταν σύντομα και θα άφηναν μια κενή ζωή με ενοχλητικά διαλείμματα, που θα επανέρχονταν... Σ' όλες τις σχέσεις, επομένως, η εξάρτηση της ικανοποίησης των ορμών και των παθών από το ξεπέρασμα κάποιου οικονομικού εμποδίου αποτελεί ευεργετικό βασικό νόμο της εξωτερικής οργάνωσης της φύσης, καθώς και της εσωτερικής διάπλασης του ανθρώπου» κλπ. κλπ.

Όπως βλέπουμε, οι κοινότατες κοινοτοπίες του αξιότιμου Ρόχοφ γιορτάζουν στον κύριο Ντίρινγκ το εκατοστό ιωβηλαίο τους και αυτό, επιπλέον, σαν «βαθύτερη θεμελίωση» του μοναδικού αληθινού κριτικού και επιστημονικού «κοινωνικού συστήματος». Εφόσον έχει μπει το θεμέλιο, λοιπόν, ο κύριος Ντίρινγκ μπορεί να συνεχίσει να χτίζει. Πρώτα μάς δίνει, εφαρμόζοντας τη μαθηματική μέθοδο σύμφωνα με τον αρχαίο Ευκλείδη, μια σειρά από ορισμούς. Αυτό είναι ιδιαίτερα βολικό, γιατί μπορεί να διαμορφώσει τους ορισμούς του αμέσως με τέτοιο τρόπο, ώστε εκείνο το οποίο πρέπει να αποδειχτεί με τη βοήθεια των ορισμών ήδη εμπεριέχεται εν μέρει σ' αυτούς.

Έτσι μαθαίνουμε πρώτα, ότι:

> η κύρια έννοια της ως τώρα οικονομίας ονομάζεται πλούτος και ο πλούτος, όπως μέχρι τώρα τον καταλάβαιναν πραγματικά σ' όλη την παγκόσμια ιστορία και όπως ανάπτυξε το βασίλειό του, είναι «η οικονομική εξουσία πάνω στους ανθρώπους και τα πράγματα».

Αυτό είναι διπλό λάθος. Πρώτον, ο πλούτος των παλαιών κοινοτήτων της φυλής και του χωριού δεν ήταν καθόλου κυριαρχία πάνω στους ανθρώπους. Και δεύτερο, ο πλούτος στις κοινωνίες που κινούνται μέσα σε ταξικές αντιθέσεις, είναι, στο βαθμό που περιλαμβάνει κάποια κυριαρχία πάνω στους ανθρώπους, κυρίως και σχεδόν αποκλειστικά μια κυριαρχία πάνω στους ανθρώπους *«δυνάμει»* και *«μέσω»* της κυριαρχίας πάνω στα πράγματα. Από τα πολύ παλαιά χρόνια, όταν το πιάσιμο και η εκμετάλλευση δούλων έγιναν δύο ξεχωριστοί κλάδοι δραστηριότητας, οι εκμεταλλευτές της εργασίας των δούλων έπρεπε να αγοράζουν τους δούλους, να αποκτούν την κυριαρχία πάνω στους ανθρώπους πρώτα μέσα από την κυριαρχία πάνω στα πράγματα, στην τιμή αγοράς, στα μέσα συντήρησης και εργασίας του δούλου. Σ' όλο το Μεσαίωνα, η μεγάλη γαιοκτησία είναι η προϋπόθεση, μέσω της οποίας η φεουδαρχική αριστοκρατία διαθέτει αγρότες, που της πληρώνουν τόκους και της κάνουν αγγαρείες. Σήμερα, ακόμα κι ένα εξάχρονο

παιδί βλέπει ότι ο πλούτος μπορεί να κυριαρχεί πάνω στους ανθρώπους αποκλειστικά και μόνο μέσω των πραγμάτων, τα οποία διαθέτει.

Γιατί, όμως, ο κύριος Ντίρινγκ πρέπει να κατασκευάσει αυτό τον ψεύτικο ορισμό του πλούτου; Γιατί να σπάσει την πραγματική συνάρτηση, όπως ίσχυε σ' όλες τις μέχρι τώρα ταξικές κοινωνίες; Μα για να τραβήξει με το ζόρι τον πλούτο από τον οικονομικό τομέα στον ηθικό. Η κυριαρχία πάνω στα πράγματα είναι πράγμα πολύ καλό, αλλά η κυριαρχία πάνω στους ανθρώπους είναι κακό· και, επειδή ο κύριος Ντίρινγκ απαγόρεψε στον εαυτό του να εξηγήσει την κυριαρχία πάνω στους ανθρώπους από την κυριαρχία πάνω στα πράγματα, μπορεί πάλι να κάνει μια τολμηρή πράξη και να την εξηγήσει απλά και σύντομα από την αγαπημένη του βία. Ο πλούτος σαν κυρίαρχος των ανθρώπων είναι «η ληστεία» και μ' αυτό φτάσαμε πάλι σ' ένα κακέκτυπο της παμπάλαιας ρήσης του Προυντόν (Proudhon): «Η ιδιοκτησία είναι κλοπή.»[206]

Μ' αυτό τον τρόπο, φέραμε ωραία και καλά τον πλούτο κάτω από τα δύο ουσιώδη πρίσματα της παραγωγής και της κατανομής: Ο πλούτος σαν κυριαρχία πάνω στα πράγματα – ο πλούτος της παραγωγής, η καλή πλευρά. Ο πλούτος σαν κυριαρχία πάνω στους ανθρώπους – ο μέχρι τώρα πλούτος της κατανομής, η κακή πλευρά. Διώξτε την! Αν τα εφαρμόσουμε αυτά στις σημερινές συνθήκες, σημαίνουν: Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής είναι πολύ καλός και μπορεί να μείνει, αλλά ο καπιταλιστικός τρόπος κατανομής δεν κάνει και πρέπει να καταργηθεί. Σε τέτοιες ανοησίες οδηγείται κανείς, όταν γράφει για την οικονομία χωρίς καν να έχει καταλάβει τη συνάρτηση παραγωγής - κατανομής.

Μετά από τον πλούτο, προσδιορίζεται η αξία ως εξής:

> «Η αξία είναι η ισχύς, την οποία έχουν τα οικονομικά πράγματα και οι οικονομικές αποδόσεις στην κυκλοφορία.» Η ισχύς αυτή ανταποκρίνεται, «στην τιμή ή σε κάποιο άλλο ισοδύναμο, για παράδειγμα, στο μισθό».

Με άλλα λόγια: Η αξία είναι η τιμή. Ή μάλλον, για να μην αδι-

κήσουμε τον κύριο Ντίρινγκ και να αποδώσουμε τον παραλογισμό του ορισμού του στο βαθμό που είναι δυνατό με τα δικά του λόγια: η αξία είναι οι τιμές. Διότι στη σελίδα 19 λέει:

«η αξία και οι τιμές που την εκφράζουν σε χρήμα».

Επομένως, διαπιστώνει ο ίδιος ότι η ίδια αξία έχει πολύ διαφορετικές τιμές και έχει, συνεπώς, και άλλες τόσες διαφορετικές αξίες.

Αν ο Χέγκελ (Hegel) δεν είχε πεθάνει προ πολλού, θα πήγαινε να κρεμαστεί! Δε θα το είχε κατορθώσει, μ' όλη τη θεολογική του, να κατασκευάσει αυτή την αξία, η οποία είναι τόσο πολλές διαφορετικές αξίες όσες τιμές έχει. Πρέπει να διαθέτει κανείς πάλι την αυτοπεποίθηση του κυρίου Ντίρινγκ για να δώσει μια νέα, βαθύτερη θεμελίωση της οικονομίας με την εξήγηση ότι δε γνωρίζουμε καμιά άλλη διαφορά ανάμεσα στην τιμή και την αξία από την εξής: Η μία εκφράζεται σε χρήμα και η άλλη όχι.

Όμως, μ' όλα αυτά ακόμα δε μάθαμε τι είναι η αξία και, ακόμα λιγότερο, από τι καθορίζεται.

Χρειάζεται, λοιπόν, ο κύριος Ντίρινγκ να έρθει με άλλες εξηγήσεις:

> «Εντελώς γενικά, ο βασικός νόμος της σύγκρισης και της εκτίμησης πάνω στον οποίο στηρίζονται η αξία, καθώς και οι τιμές, που την εκφράζουν σε χρήμα, βρίσκεται πρώτα στον τομέα της παραγωγής καθ' εαυτής, ανεξάρτητα από την κατανομή, η οποία φέρνει ένα δεύτερο στοιχείο στην έννοια της αξίας. Τα μεγαλύτερα ή μικρότερα εμπόδια, τα οποία η ποικιλία των φυσικών σχέσεων αντιπαραθέτει στις επιδιώξεις, που απευθύνονται στην απόκτηση των πραγμάτων, και μέσω των οποίων εξαναγκάζει τον κόσμο σε μεγαλύτερη ή μικρότερη χρήση οικονομικής δύναμης, καθορίζει και... τη μεγαλύτερη ή μικρότερη αξία.» Και αυτή εκτιμάται σύμφωνα με «την αντίσταση που προβάλλουν η φύση και οι σχέσεις ενάντια στην απόκτηση πραγμάτων... Το μέγεθος, στο οποίο

τοποθετήσαμε τη δική μας δύναμη μέσα σ' αυτά (τα πράγματα) είναι η άμεσα αποφασιστική αιτία της ίδιας της ύπαρξης της αξίας και ενός ιδιαίτερού της μεγέθους».

Στο βαθμό που όλα αυτά έχουν νόημα, σημαίνουν: Η αξία ενός προϊόντος εργασίας καθορίζεται από το χρόνο εργασίας, που είναι αναγκαίος για την κατασκευή του. Αυτό το ξέρουμε από καιρό και χωρίς να μας το πει ο κύριος Ντίρινγκ. Αντί να ανακοινώσει απλά αυτό το γεγονός, πρέπει να το διαστρεβλώσει σαν μαντείο. Είναι, απλούστατα, λάθος να λέμε ότι το μέγεθος της δύναμης, το οποίο τοποθετεί κανείς σε κάποιο πράγμα (για να χρησιμοποιήσουμε κι εμείς τον πομπώδη τρόπο έκφρασης) αποτελεί την άμεσα αποφασιστική αιτία της αξίας και του μεγέθους της αξίας. Πρώτο, έχει σημασία σε ποιο πράγμα εισάγεται η δύναμη και, δεύτερο, πώς εισάγεται. Αν κάποιος μάς κατασκευάζει ένα πράγμα, το οποίο δεν έχει αξία χρήσης για άλλους, τότε μ' όλη τη δύναμή του δε θα κατασκευάσει ούτε την παραμικρή αξία. Και αν κάποιος επιμένει να κατασκευάσει με το χέρι ένα αντικείμενο το οποίο μια μηχανή μπορεί να κατασκευάσει είκοσι φορές πιο φθηνά, τότε τα δεκαεννέα εικοστά της δύναμης, που έχει εισαγάγει, δεν παράγουν ούτε αξία ούτε κανένα ιδιαίτερο μέγεθός της.

Επίσης είναι ολοκληρωτική διαστρέβλωση των πραγμάτων, αν μετατρέψει κανείς την παραγωγική εργασία, η οποία δημιουργεί θετικά προϊόντα, σ' ένα απλό αρνητικό ξεπέρασμα μιας αντίστασης. Σε τέτοια περίπτωση, θα έπρεπε, για να αποκτήσουμε ένα πουκάμισο, να ακολουθήσουμε περίπου την εξής διαδικασία: Πρώτα, ξεπερνάμε την αντίσταση του σπόρου του βαμβακιού ενάντια στη σπορά και την ανάπτυξή του. Έπειτα, υπερνικάμε την αντίσταση του ώριμου βαμβακιού ενάντια στο κόψιμο, στο τύλιγμα και στην αποστολή του. Έπειτα, ενάντια στο ξετύλιγμα, την τοποθέτησή του σε καφάσια και στο κλώσιμο. Έπειτα την αντίσταση του νήματος στην ύφανση, την αντίσταση του υφάσματος ενάντια στη λεύκανση και το ράψιμο και, τελικά, την αντίσταση του έτοιμου πουκάμισου ενάντια στο να το φορέσουμε.

Γιατί όλη αυτή η παιδαριώδης διαστρέβλωση και στρεβλότητα; Μα για να φτάσουμε, μέσω της «αντίστασης» της «αξίας του προϊόντος», στην πραγματική, αλλά, μέχρι τώρα, μονάχα ιδεατή, αξία, στην «αξία κατανομής», η οποία ήταν η μόνη που ίσχυε στη μέχρι τώρα ιστορία και που έχει διαστρεβλωθεί από τη βία:

> «Εκτός από την αντίσταση της φύσης... υπάρχει ακόμα ένα άλλο, καθαρά κοινωνικό εμπόδιο... Ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση, μπαίνει μια ανασταλτική δύναμη και αυτή η δύναμη είναι πάλι ο άνθρωπος. Η μοναδική και απομονωμένη σκέψη υπάρχει ελεύθερη απέναντι στη φύση... Η κατάσταση διαμορφώνεται αλλιώς, μόλις φανταστούμε ένα δεύτερο άνθρωπο, ο οποίος με το ξίφος στο χέρι καταλαμβάνει τις προσβάσεις στη φύση και στις βοηθητικές πηγές της και απαιτεί κάποια, οποιαδήποτε, τιμή για την είσοδο. Αυτός ο δεύτερος... κατά κάποιο τρόπο κατευθύνει τον άλλον και, έτσι, γίνεται ο λόγος για τον οποίο η αξία του επιδιωκόμενου είναι μεγαλύτερη απ' ό,τι θα μπορούσε να ήταν χωρίς αυτό το πολιτικό και κοινωνικό εμπόδιο στην απόκτηση ή την παραγωγή ενός πράγματος... Εξαιρετικά πολύπλευρες είναι οι ειδικές διαμορφώσεις αυτής της τεχνητά αυξανόμενης αξίας των πραγμάτων, η οποία, βεβαίως, έχει σαν αντίστοιχό της μια ανάλογη πτώση της αξίας της εργασίας...
>
> Γι' αυτό το λόγο, είναι ψευδαίσθηση αν θέλουμε να βλέπουμε την αξία εκ των προτέρων σαν ισοδύναμο με την πραγματική έννοια της λέξης, δηλαδή σαν ίση αξία ή σαν ανταλλακτική σχέση, που δημιουργήθηκε σύμφωνα με την αρχή της ισότητας της απόδοσης και της ανταπόδοσης... Αντιθέτως, το χαρακτηριστικό γνώρισμα μιας σωστής θεωρίας της αξίας θα είναι να μη συμπίπτει η πιο γενική αιτία της εκτίμησής της με την ειδική διαμόρφωση της αξίας,

> που στηρίζεται στον εξαναγκασμό της κατανομής. Αυτή αλλάζει ανάλογα με την κοινωνική κατάσταση, ενώ η πραγματική οικονομική αξία μπορεί να είναι μόνο μια αξία παραγωγής, που μετριέται απέναντι στη φύση και, γι' αυτό το λόγο, θα αλλάξει μόνο με τα καθαρά εμπόδια της παραγωγής φυσικού και τεχνικού χαρακτήρα.»

Επομένως, η πρακτικά ισχύουσα αξία ενός πράγματος συνίσταται, σύμφωνα με τον κύριο Ντίρινγκ, σε δύο μέρη: Πρώτον, στην εργασία, που εμπεριέχεται σ' αυτή και, δεύτερο, στη φορολογική επιβάρυνση, η οποία επιβάλλεται «με το ξίφος στο χέρι». Με άλλα λόγια: Η σήμερα ισχύουσα αξία είναι μονοπωλιακή τιμή. Αν, σύμφωνα μ' αυτή τη θεωρία της αξίας, όλα τα εμπορεύματα έχουν μια τέτοια μονοπωλιακή τιμή, τότε μόνο δύο πράγματα μπορεί να συμβούν. Ή ο καθένας χάνει σαν αγοραστής ό,τι κέρδισε σαν πωλητής. Οι τιμές, βέβαια, άλλαξαν από την άποψη του ονόματός τους, έμειναν, όμως, στην αμοιβαία τους σχέση οι ίδιες. Όλα μένουν όπως ήταν και η πολυδιαφημισμένη διανεμητική αξία είναι απλό χαρτί. Ή, αντίθετα, οι υποτιθέμενες φορολογικές επιβαρύνσεις εκπροσωπούν πραγματικό ποσό αξίας, συγκεκριμένα εκείνο που παράγεται από την εργαζόμενη τάξη που παράγει αξία, αλλά γίνεται αντικείμενο ιδιοποίησης από την τάξη των μονοπωλητών και, έτσι, αυτό το ποσό εργασίας αποτελείται από απλήρωτη εργασία. Στην περίπτωση αυτή, ερχόμαστε, παρά τον άνθρωπο με το εγχειρίδιο στο χέρι, παρά τις υποτιθέμενες φορολογικές επιβαρύνσεις και τους ισχυρισμούς περί διανεμητικής αξίας, στη θεωρία της *υπεραξίας* του Μαρξ.

Ας ψάξουμε, όμως, να βρούμε μερικά παραδείγματα της περιβόητης «αξίας κατανομής». Στη σελίδα 135, λέγονται τα εξής:

> «Πρέπει να βλέπουμε και τη διαμόρφωση των τιμών δυνάμει του ατομικού ανταγωνισμού σαν μια μορφή της οικονομικής κατανομής και της αμοιβαίας επιβολής φόρου... αν σκεφτεί κανείς ότι το απόθεμα

κάποιων αναγκαίων εμπορευμάτων μειωθεί ξαφνικά αισθητά, τότε, από τη μεριά των πωλητών, δημιουργείται μια δυσανάλογη δύναμη για εκμετάλλευση… το πώς η αύξηση αυτή των τιμών μπορεί να πάρει τεράστιες διαστάσεις, το δείχνουν ιδιαίτερα εκείνες οι ανώμαλες καταστάσεις, στις οποίες η προμήθεια αναγκαίων αγαθών έχει ανακοπεί για ένα μεγαλύτερο χρονικό διάστημα» κλπ. Πέρα απ' αυτό, υπάρχουν και στην κανονική πορεία των πραγμάτων ντε φάκτο μονοπώλια, τα οποία επιτρέπουν μια αυθαίρετη αύξηση τιμών, για παράδειγμα, οι σιδηρόδρομοι, οι εταιρίες που προμηθεύουν νερό και αεριόφως στις πόλεις κλπ.

Είναι γνωστό από παλαιά ότι τέτοιες ευκαιρίες μονοπωλιακής εκμετάλλευσης παρουσιάζονται. Είναι, όμως, καινούργιο ότι οι μονοπωλιακές τιμές, που καθορίζονται από τα μονοπώλια, δεν πρέπει να θεωρούνται εξαιρέσεις και ειδικές περιπτώσεις, αλλά, ίσαίσα, το κλασικό παράδειγμα του σήμερα ισχύοντος καθορισμού των αξιών. Πώς καθορίζονται οι τιμές των τροφίμων; Πηγαίνετε σε μια πολιορκημένη πόλη, όπου έχει αποκοπεί ο επισιτισμός, και πληροφορηθείτε το! απαντάει ο κύριος Ντίρινγκ. Πώς επηρεάζει ο ανταγωνισμός τον καθορισμό των τιμών αγοράς; Ρωτήστε το μονοπώλιο, θα σας το πει!

Άλλωστε, ακόμα και σ' αυτά τα μονοπώλια δεν μπορούμε να ανακαλύψουμε τον άνθρωπο με το ξίφος στο χέρι, ο οποίος πρέπει να βρίσκεται πίσω απ' αυτά. Αντίθετα: στις πολιορκημένες πόλεις, ο άνθρωπος με το ξίφος, ο διοικητής, αν ξέρει καλά τη δουλειά του, συνηθίζει να θέτει πολύ σύντομα τέρμα στο μονοπώλιο και να κατάσχει τα αποθέματα του μονοπωλίου για να τα κατανείμει ισότιμα. Κατά τ' άλλα, οι άνθρωποι με το ξίφος, μόλις προσπάθησαν να κατασκευάσουν μια «αξία κατανομής», δεν εισέπραξαν τίποτε άλλο από κακές δουλειές και απώλεια χρημάτων. Οι Ολλανδοί κατέστρεψαν το μονοπώλιο και το εμπόριό τους με τη μονοπωλιοποίηση του ανατολικού ινδικού εμπορίου. Οι πιο ισχυ-

ρές κυβερνήσεις που υπήρχαν ποτέ, η βορειοαμερικανική επαναστατική κυβέρνηση και η Γαλλική Συμβατική Συνέλευση, τόλμησαν να καθορίσουν ανώτατες τιμές και απέτυχαν οικτρά. Η ρωσική κυβέρνηση πασχίζει χρόνια τώρα να ανεβάσει την αξία του ρωσικού χαρτονομίσματος, την οποία πιέζει προς τα κάτω με τη συνεχή έκδοση μη εξαργυρώσιμων τραπεζογραμματίων στη Ρωσία, με εξίσου συνεχείς αγορές συναλλαγματικών αξιών στο Λονδίνο για τη Ρωσία. Αυτό το παιχνίδι κόστισε σε λίγα χρόνια εξήντα εκατομμύρια ρούβλια και το ρούβλι αξίζει τώρα λιγότερο από δύο μάρκα, αντί για περισσότερο από τρία μάρκα. Αν το ξίφος διαθέτει τη μαγική δύναμη, την οποία του αποδίδει ο κύριος Ντίρινγκ, γιατί τότε καμιά κυβέρνηση δεν έχει κατορθώσει μέχρι τώρα να επιβάλει στο κακό χρήμα σιγά-σιγά την «αξία κατανομής» του καλού χρήματος ή στο ασινιάτο την αξία κατανομής του χρυσού; Και πού είναι το ξίφος, που διατάζει στην παγκόσμια αγορά;

Υπάρχει ακόμα μια κύρια μορφή, με την οποία η αξία κατανομής μεταβιβάζει την ιδιοποίηση της δουλειάς άλλων χωρίς αντάλλαγμα: ο τόκος ιδιοκτησίας, δηλαδή η γαιοπρόσοδος και το κέρδος του κεφαλαίου. Για την ώρα, απλώς το αναφέρουμε για να μπορέσουμε να πούμε ότι αυτά είναι όλα όσα μαθαίνουμε σχετικά με την περιβόητη «αξία κατανομής». Όλα; Όχι εντελώς όλα. Ας ακούσουμε λοιπόν:

> «Παρά τη διττή άποψη, η οποία ξεπροβάλλει με τη γνώση μιας αξίας παραγωγής και μιας αξίας κατανομής, εξακολουθεί, ωστόσο, να υπάρχει σαν βάση ένα *κοινό κάτι σαν εκείνο το αντικείμενο, από το οποίο αποτελούνται όλες οι αξίες* και με κριτήριο το οποίο μετριούνται αυτές, γι' αυτό το λόγο. Το άμεσο, φυσικό μέτρο είναι οι δυνάμεις, που ξοδεύονται και η πιο απλή μονάδα η ανθρώπινη δύναμη, με την πιο χοντρή έννοια της λέξης. Η τελευταία ανάγει στην εποχή, που η αυτοσυντήρησή της σημαίνει πάλι υπερνίκηση μιας ορισμένης ποσότητας δυσκολιών διατροφής και ζωής. Η αξία κατανομής ή ιδιοποίησης υπάρχει καθαρά μονάχα εκεί, όπου ανταλλάσσονται

> η αρμοδιότητα διάθεσης μη παραχθέντων προϊόντων ή, με πιο συνηθισμένη γλώσσα, τα ίδια αυτά τα πράγματα έναντι ενεργειών ή πραγμάτων πραγματικής αξίας παραγωγής. Το ομοιόμορφο, όπως αυτό δεικνύεται και αντιπροσωπεύεται σε κάθε εκδήλωση αξίας και, γι' αυτό το λόγο, και στα συστατικά μέρη της αξίας, τα οποία έγιναν αντικείμενο ιδιοποίησης μέσω της κατανομής χωρίς αντάλλαγμα, αποτελείται από τις ανθρώπινες δυνάμεις, που ξοδεύτηκαν και... βρίσκονται ενσωματωμένες... σε κάθε εμπόρευμα.»

Τι να πούμε τώρα γι' αυτά; Αν όλα τα εμπορεύματα μετριούνται με κριτήριο τις ανθρώπινες δυνάμεις, που ξοδεύτηκαν και βρίσκονται ενσωματωμένες στα εμπορεύματα, τότε πού μένει η αξία της κατανομής, η αύξηση των τιμών, η φορολόγηση; Ο κύριος Ντίρινγκ μάς λέει, βέβαια, ότι και τα μη παραχθέντα, δηλαδή τα πράγματα, που δεν έχουν πραγματική αξία, αποκτούν μια αξία κατανομής και μπορούν να ανταλλαχθούν με παραχθέντα πράγματα, που έχουν αξία. Ταυτόχρονα, όμως, λέει ότι όλες οι αξίες, συνεπώς και οι καθαρές και αποκλειστικές αξίες κατανομής, συνίστανται στις δυνάμεις, οι οποίες ξοδεύτηκαν και βρίσκονται ενσωματωμένες σ' αυτές. Δυστυχώς, δε μας λέει πώς είναι δυνατό να ενσωματωθεί μια δύναμη σ' ένα πράγμα που δεν έχει παραχθεί. Εν πάση περιπτώσει, μ' όλο αυτό το ανακάτεμα αξιών γίνεται στο τέλος σαφές ότι πάλι δε γίνεται τίποτα με την αξία κατανομής, με την ανατίμηση των εμπορευμάτων, που επιβλήθηκε από την κοινωνική θέση, ούτε με τη φορολόγηση μέσω του ξίφους. Οι αξίες των εμπορευμάτων καθορίζονται μόνο και μόνο από τη δαπάνη ανθρωπίνων δυνάμεων, κοινώς εργασίας, η οποία ενσωματώνεται σ' αυτές; Επομένως, ο κύριος Ντίρινγκ λέει, εκτός από τη γαιοπρόσοδο και μερικές μονοπωλιακές τιμές, το ίδιο, μόνο που το λέει πιο τσαπατσούλικα και πιο συγκεχυμένα, που έχει πει εδώ και καιρό η δύσφημη θεωρία της αξίας των Ρικάρντο – Μαρξ, αλλά πολύ πιο συγκεκριμένα και με πολύ περισσότερη σαφήνεια; Το λέει και, με την ίδια ανάσα, λέει και το αντίθετο. Ο Μαρξ λέει, ξεκινώντας από τις έρευνες του Ρικάρ-

ντο: Η αξία των εμπορευμάτων καθορίζεται από την κοινωνικά αναγκαία, εν γένει ανθρώπινη εργασία, την ενσωματωμένη στα εμπορεύματα εργασία, η οποία μετριέται πάλι με το χρόνο της διάρκειάς της. Η εργασία είναι το μέτρο όλων των αξιών, η ίδια, όμως, δεν έχει αξία. Ο κύριος Ντίρινγκ, αφού έχει βάλει κι αυτός με το δικό του θολό τρόπο την εργασία σαν μέτρο της αξίας, συνεχίζει:

> (η εργασία)
> «ανάγεται στην εποχή ύπαρξης, της οποίας η αυτοσυντήρηση συνίσταται πάλι στο ξεπέρασμα μιας συγκεκριμένης ποσότητας δυσκολιών που αφορούν τη διατροφή και τη ζωή».

Ας αφήσουμε, όμως, το μπέρδεμα, που βασίζεται σε καθαρή επιδίωξη πρωτοτυπίας του χρόνου εργασίας –που αυτή μονάχα μας ενδιαφέρει εδώ– με το χρόνο ύπαρξης, που, μέχρι τώρα, δε δημιούργησε ποτέ ούτε μέτρησε αξίες· μια σύγχυση που στηρίζεται στην καθαρή μανία για πρωτοτυπία. Ας αφήσουμε κατά μέρος και την ψεύτικη «κοινωνική» πρόφαση, την οποία πρέπει να επιφέρει η «αυτοσυντήρηση» αυτού του χρόνου ύπαρξης. Όσο υπήρχε και θα υπάρχει ο κόσμος, ο καθένας πρέπει να αυτοσυντηρείται με την έννοια ότι καταναλώνει ο ίδιος τα μέσα για τη συντήρησή του. Αν υποθέσουμε ότι ο κύριος Ντίρινγκ έχει εκφραστεί οικονομικά και με ακρίβεια, τότε η παραπάνω φράση ή δε σημαίνει τίποτα ή σημαίνει: Η αξία ενός εμπορεύματος καθορίζεται από το χρόνο εργασίας, που ενσωματώνεται μέσα σ' αυτό, και η αξία αυτού του χρόνου εργασίας από τα μέσα επιβίωσης, που απαιτούνται για τη συντήρηση του εργάτη γι' αυτό το χρονικό διάστημα. Και αυτό σημαίνει για τη σημερινή κοινωνία: Η αξία ενός εμπορεύματος καθορίζεται από το *μισθό εργασίας*, που εμπεριέχεται σ' αυτό. Και έτσι φτάσαμε, επιτέλους, σ' αυτό που θέλει να πει ο κύριος Ντίρινγκ. Η αξία ενός εμπορεύματος καθορίζεται, σύμφωνα με το χυδαίο οικονομικό τρόπο του λέγειν, από τα έξοδα κατασκευής του.

> Ο Κάρεϊ (Carey) «αντέταξε σ' αυτό ότι δεν είναι τα έξοδα παραγωγής, αλλά τα έξοδα αναπαραγωγής, που καθορίζουν την αξία» (*Κριτική Ιστορία*, σελ. 401).

Αργότερα θα πούμε τι γίνεται μ' αυτά τα έξοδα κατασκευής ή ανακατασκευής. Εδώ, θα πούμε μόνο ότι αποτελούνται, ως γνωστό, από μισθό εργασίας και κέρδος κεφαλαίου. Ο μισθός εργασίας αντιπροσωπεύει «τις δυνάμεις που ξοδεύτηκαν» και που ενσωματώθηκαν στο εμπόρευμα, την αξία παραγωγής. Το κέρδος αντιπροσωπεύει τα τέλη, το φόρο ή την αύξηση τιμών, που επιβάλλει ο καπιταλιστής δυνάμει του μονοπωλίου του, του ξίφους στο χέρι του, στην αξία κατανομής. Έτσι, η γεμάτη αντιφάσεις σύγχυση της ντιρινγκικής θεωρίας της αξίας διαλύεται, τελικά, στην πιο όμορφη αρμονική σαφήνεια.

Ο καθορισμός της αξίας του εμπορεύματος από το μισθό εργασίας, που ακόμα στον Άνταμ Σμιθ (Adam Smith) μπερδεύεται συχνά με τον καθορισμό της αξίας από το χρόνο εργασίας, έχει, από τον Ρικάρντο και δώθε, εξοριστεί από την επιστημονική οικονομία και φυτοζωεί σήμερα μονάχα στη χυδαία οικονομολογία. Μόνο οι πιο κοινότοποι συκοφάντες της υπαρκτής καπιταλιστικής οργάνωσης της κοινωνίας κηρύττουν ότι ο μισθός εργασίας καθορίζει την αξία και, ταυτόχρονα, παρουσιάζουν το κέρδος του καπιταλιστή επίσης σαν ανώτερο είδος μισθού εργασίας, σαν μισθό στέρησης (για το γεγονός ότι ο καπιταλιστής δε σπατάλησε το κεφάλαιό του), σαν ασφάλιστρο κατά των κινδύνων, σαν μισθό για τη διεύθυνση της επιχείρησης κλπ. Ο κύριος Ντίρινγκ απ' αυτούς διαφέρει μόνο στο ότι δηλώνει ότι το κέρδος είναι ληστεία. Με άλλα λόγια, ο κύριος Ντίρινγκ στηρίζει το σοσιαλισμό του άμεσα στα διδάγματα της χυδαίας οικονομολογίας του χειρίστου είδους. Ο σοσιαλισμός του αξίζει όσο αξίζει αυτή η χυδαία οικονομολογία. Το ένα δεν κάνει χωρίς το άλλο.

Είναι, ωστόσο, σαφές ότι αυτό που παράγει ένας εργάτης και αυτό που κοστίζει είναι τόσο διαφορετικά πράγματα όσο εκείνο που παράγει μια μηχανή και εκείνο που κοστίζει. Η αξία, που δημιουργεί ένας εργάτης, σε μια δωδεκάωρη εργάσιμη μέρα, δεν έχει τίποτα το κοινό με την αξία των προς το ζην, τα οποία καταναλώνει στη διάρκεια αυτής της εργάσιμης μέρας, καθώς και στο διάλειμμα, που ανήκει σ' αυτή. Στα προς το ζην αυτά, μπορεί να έχει ενσωματωθεί ένας χρόνος εργασίας τριών, τεσσάρων, επτά ωρών, ανάλογα με το βαθμό ανάπτυξης της αποδοτικότητας της εργασίας.

Ας υποθέσουμε ότι χρειάστηκαν επτά ώρες εργασίας για την κατασκευή τους. Τότε, η θεωρία αξίας της χυδαίας οικονομολογίας, που δέχτηκε ο κύριος Ντίρινγκ, λέει ότι το προϊόν των δώδεκα ωρών εργασίας έχει την αξία του προϊόντος επτά ωρών εργασίας· ότι δώδεκα ώρες εργασίας είναι ίσες με επτά ώρες εργασίας ή: 12 = 7. Για να το πούμε με ακόμη περισσότερη σαφήνεια: Ένας εργάτης γης παράγει, αδιάφορα κάτω από ποιες κοινωνικές συνθήκες, μια ποσότητα σιτηρών, ας πούμε, είκοσι εκατόλιτρα το χρόνο. Στη διάρκεια αυτής της περιόδου, καταναλώνει ένα ποσό αξιών, το οποίο εκφράζεται στο ποσό των δεκαπέντε εκατόλιτρων σιταριού. Τότε, τα είκοσι εκατόλιτρα σιτάρι έχουν την ίδια αξία που έχουν και τα δεκαπέντε και αυτό, μάλιστα, στην ίδια αγορά και κάτω από συνθήκες, που κατά τ' άλλα παραμένουν εντελώς ίδιες. Με άλλα λόγια: 20 ίσον 15.

Και αυτό το πράγμα λέγεται οικονομία!

Η όλη εξέλιξη της ανθρώπινης κοινωνίας πέρα από τη βαθμίδα της ζωώδους αγριότητας αρχίζει από την ημέρα, που η εργασία της οικογένειας παρήγαγε περισσότερα προϊόντα απ' ό,τι χρειαζόταν για τη συντήρησή της, από την ημέρα που ένα μέρος της εργασίας στην παραγωγή δεν μπορούσε να χρησιμοποιείται πια μονάχα σαν τρόφιμα και μόνο, αλλά σαν μέσα παραγωγής. Αυτό που περίσσευε από το προϊόν εργασίας πέρα από τα έξοδα συντήρησης της εργασίας, καθώς και η διαμόρφωση και αύξηση ενός κοινωνικού αποθέματος παραγωγής και εφεδρείας απ' αυτό το περίσσευμα ήταν και είναι το θεμέλιο όλης της περαιτέρω κοινωνικής, πολιτικής και διανοητικής ανάπτυξης. Στη μέχρι τώρα ιστορία, αυτό το απόθεμα ήταν η ιδιοκτησία μιας προνομιούχας τάξης, η οποία, μαζί με την ιδιοκτησία, απόκτησε και την πολιτική κυριαρχία και την πνευματική ηγεσία. Η επικείμενη κοινωνική ανατροπή θα κάνει αυτό το κοινωνικό απόθεμα παραγωγής και εφεδρείας, δηλαδή το σύνολο των πρώτων υλών, των εργαλείων παραγωγής και των τροφίμων, πράγματι κοινωνικό, αφαιρώντας το από κείνη την προνομιούχα τάξη, που το διαθέτει, και μεταβιβάζοντάς το σ' όλη την κοινωνία σαν κοινό αγαθό. Ή το ένα ή το άλλο συμβαίνει. Ή η αξία των εμπορευμάτων καθορίζεται από τα έξοδα συντήρησης της ανα-

γκαίας για την κατασκευή τους εργασίας, δηλαδή, στη σημερινή κοινωνία, από το μισθό εργασίας. Τότε, ο κάθε εργάτης, παίρνει *με το μισθό του την αξία του προϊόντος εργασίας του*. Και, τότε, είναι αδύνατο η τάξη των καπιταλιστών να εκμεταλλεύεται την τάξη των μισθωτών εργατών. Πες *ότι τα έξοδα συντήρησης ενός εργάτη εκφράζονται σε μια δοσμένη κοινωνία από το ποσό των τριών μάρκων*. Τότε, το καθημερινό προϊόν του εργάτη έχει την αξία τριών μάρκων, σύμφωνα με την παραπάνω θεωρία της αξίας της χυδαίας οικονομολογίας. Ας υποθέσουμε τώρα ότι ο καπιταλιστής, ο οποίος απασχολεί αυτόν τον εργάτη, βάζει πάνω σ' αυτό το προϊόν ένα κέρδος, ένα φόρο ενός μάρκου και το πουλάει για τέσσερα μάρκα. Αν το ίδιο κάνουν και οι άλλοι καπιταλιστές, τότε ο εργάτης δεν μπορεί πια να τα βγάζει πέρα με την καθημερινή του συντήρηση με τρία μάρκα, αλλά χρειάζεται κι αυτός τέσσερα μάρκα. Με την προϋπόθεση ότι όλες οι άλλες συνθήκες παραμένουν ίδιες, ο μισθός εργασίας, που εκφράζεται σε μέσα συντήρησης, πρέπει να μείνει ίδιος. Επομένως, ο μισθός εργασίας που εκφράζεται σε χρήμα πρέπει να αυξηθεί, και μάλιστα από τρία σε τέσσερα μάρκα καθημερινά. Αυτό που οι καπιταλιστές αφαιρούν από την εργατική τάξη υπό τη μορφή κέρδους, πρέπει να της το ξαναδώσουν υπό τη μορφή μισθού. Έτσι, βρισκόμαστε στο ίδιο σημείο ακριβώς, απ' όπου ξεκινήσαμε: Αν ο μισθός εργασίας καθορίζει την αξία, τότε δεν είναι δυνατό ο καπιταλιστής να εκμεταλλεύεται τον εργάτη. Ούτε, όμως, είναι δυνατό να σχηματιστεί περίσσευμα προϊόντων, διότι οι εργάτες καταναλώνουν, σύμφωνα με την προϋπόθεσή μας, ακριβώς όση αξία παράγουν. Και επειδή οι καπιταλιστές δεν παράγουν καμιά αξία, δεν είναι καν σαφές με τι σκοπεύουν να ζήσουν. Αν, ωστόσο, υπάρχει ένα τέτοιο περίσσευμα της παραγωγής σε σχέση με την κατανάλωση, δηλαδή αν υπάρχει ένα τέτοιο απόθεμα παραγωγής και εφεδρείας και, μάλιστα, στα χέρια των καπιταλιστών, τότε δε μας μένει καμιά άλλη εξήγηση από την εξής: Οι εργάτες καταναλώνουν απλώς την αξία των εμπορευμάτων για την αυτοσυντήρησή τους, αλλά τα ίδια τα εμπορεύματα τα άφησαν στους καπιταλιστές για περαιτέρω χρήση τους. Ή να το πούμε μ' άλλο τρόπο: Αν αυτό το απόθεμα της παραγωγής και οι

εφεδρείες στα χέρια της τάξης των καπιταλιστών υπάρχουν πραγματικά· αν πράγματι έχουν δημιουργηθεί με τη συσσώρευση κέρδους (αφήνουμε τη γαιοπρόσοδο προς το παρόν απέξω), τότε αναγκαστικά συνίσταται από το συσσωρευμένο περίσσευμα του προϊόντος εργασίας, το οποίο η εργατική τάξη παραχώρησε στην τάξη των καπιταλιστών πέρα από το ποσό του μισθού εργασίας, το οποίο η τάξη των καπιταλιστών πληρώνει στην εργατική τάξη. Τότε, όμως, η αξία δεν καθορίζεται από το μισθό εργασίας, αλλά από την ποσότητα εργασίας. Τότε, η εργατική τάξη δίνει στην τάξη των καπιταλιστών, με το προϊόν της εργασίας της, μια μεγαλύτερη ποσότητα αξίας απ' ό,τι αποκτάει απ' αυτή με τη μορφή πληρωμής του μισθού εργασίας και τότε εξηγείται το κέρδος του κεφαλαίου σαν απλό συστατικό μέρος αυτής της υπεραξίας, που ανακαλύφθηκε από τον Μαρξ, όπως όλες οι άλλες μορφές ιδιοποίησης ξένου, απλήρωτου προϊόντος εργασίας.

Και, παρεμπιπτόντως, τα εξής: Για τη μεγάλη ανακάλυψη, με την οποία ο Ρικάρντο (Ricardo) αρχίζει το κύριο έργο του:

> «ότι η αξία ενός εμπορεύματος εξαρτάται από την ποσότητα εργασίας, που είναι αναγκαία για την κατασκευή του, όχι όμως από τη μεγαλύτερη ή μικρότερη αποζημίωση που έχει πληρωθεί για την εργασία αυτή»,[207]

γι' αυτή την ανακάλυψη, που άφησε εποχή, δε γίνεται πουθενά λόγος σ' όλα τα *Μαθήματα* οικονομίας. Η *Κριτική ιστορία* ξεμπερδεύει με την ανακάλυψη αυτή με την εξής σιβυλλική φράση:

> «Ο Ρικάρντο (Ricardo) δε σκέφτηκε ότι μια μεγαλύτερη ή μικρότερη σχέση, με την οποία ο μισθός μπορεί να είναι υπόδειξη για τις ανάγκες ζωής (!),... πρέπει να φέρει επίσης μια διαφορετική διαμόρφωση των σχέσεων αξίας!»

Μια φράση, με αφορμή την οποία ο αναγνώστης μπορεί να σκεφτεί ό,τι θέλει, αλλά το πιο σίγουρο θα είναι να μη σκεφτεί απολύτως τίποτα. Και, τώρα, ο αναγνώστης μπορεί, από τα πέντε είδη

αξιών, με τα οποία μας περιμένει ο κύριος Ντίρινγκ, να διαλέξει εκείνο, το οποίο του αρέσει καλύτερα: Την αξία παραγωγής, η οποία προέρχεται από τη φύση, ή την αξία κατανομής, η οποία φτιάχτηκε από την κακία των ανθρώπων και η οποία διαπρέπει λόγω του ότι μετριέται ανάλογα με τις δυνάμεις, που δε διαθέτει. Ή, τρίτο, την αξία, η οποία μετριέται με το χρόνο εργασίας, ή, τέταρτο, την αξία η οποία μετριέται με τα έξοδα αναπαραγωγής, ή, τέλος, την αξία, η οποία μετριέται με το μισθό εργασίας. Η ποικιλία είναι πλούσια, η σύγχυση πλήρης και το μόνο που μας μένει είναι να ξεφωνήσουμε μαζί με τον κύριο Ντίρινγκ:

> «Η διδασκαλία των αξιών είναι το κριτήριο για τη στερεότητα οικονομικών συστημάτων!»

VII. Απλή και σύνθετη εργασία

Ο κύριος Ντίρινγκ ανακάλυψε στο έργο του Μαρξ μια πολύ χοντροκομμένη οικονομική γκάφα, η οποία εμπεριέχει ταυτόχρονα μια επικίνδυνη σοσιαλιστική αίρεση.

> Η θεωρία της αξίας του Μαρξ «δεν είναι τίποτα παραπάνω από τη συνηθισμένη... διδασκαλία, ότι η εργασία είναι η αιτία όλων των αξιών και ότι ο χρόνος εργασίας είναι το μέτρο των αξιών. Μένει εντελώς αδιευκρίνιστο το πώς πρέπει να φανταστούμε την ξεχωριστή αξία της λεγόμενης εξειδικευμένης εργασίας... Βέβαια, και σύμφωνα με τη δική μας θεωρία, μόνο ο χρησιμοποιημένος χρόνος εργασίας μπορεί να μετρήσει το κόστος και, συνεπώς, την απόλυτη αξία των οικονομικών πραγμάτων. Εδώ, όμως, ο χρόνος εργασίας του καθενός πρέπει να θεωρείται εκ των προτέρων πλήρως ίσος και δε χρειάζεται κανείς παρά να δει, πού, σε περίπτωση εξειδικευμένων αποδόσεων, συμβάλλει στον ατομικό χρόνο εργασίας του

καθενός ακόμα ο χρόνος εργασίας άλλων προσώπων... ας πούμε, όπως υπάρχει μέσα στα χρησιμοποιημένα εργαλεία. Συνεπώς, δεν είναι έτσι τα πράγματα, όπως τα φαντάζεται νεφελωδώς ο κύριος Μαρξ, ότι, δηλαδή, ο χρόνος εργασίας ενός αξίζει περισσότερο απ' ό,τι ο χρόνος εργασίας ενός άλλου, επειδή τάχα συμπυκνώνεται μέσα σ' αυτόν κατά κάποιον τρόπο περισσότερος μέσος χρόνος εργασίας, αλλά όλος ο χρόνος εργασίας είναι χωρίς εξαίρεση και σαν αρχή –χωρίς, δηλαδή, να χρειαζόταν να πάρει κανείς πρώτα ένα μέσον όρο– απόλυτα ισάξιος. Δε χρειάζεται παρά να κοιτάξει κανείς τις αποδόσεις ενός προσώπου, καθώς και το κάθε έτοιμο προϊόν για να δει πόσος χρόνος εργασίας άλλων προσώπων μπορεί να βρίσκεται κρυμμένος στην κατανάλωση του χρόνου εργασίας, που μονάχα φαινομενικά είναι ο χρόνος εργασίας ενός. Είτε ένα εργαλείο παραγωγής του χεριού ή το χέρι, ή ακόμη και το κεφάλι, είναι εκείνο που δεν μπορεί να αποκτήσει αυτή την ειδική ιδιότητα ή αποδοτική ικανότητα χωρίς χρόνο εργασίας άλλων προσώπων, αυτό δεν επηρεάζει ούτε κατά το παραμικρό την αυστηρή ισχύ της θεωρίας. Ο κύριος Μαρξ, όμως, στα αποφθέγματά του σχετικά με την αξία, δεν ξεφορτώνεται το φάντασμα ενός εξειδικευμένου χρόνου εργασίας, το οποίο τριγυρνά στο βάθος. Ο παραδοσιακός τρόπος σκέψης των μορφωμένων τάξεων, σύμφωνα με τον οποίο πρέπει να είναι τερατώδες να αναγνωριστούν σαν οικονομικά πλήρως ισάξιοι ο χρόνος εργασίας του χειραμαξά και ο χρόνος εργασίας του αρχιτέκτονα, τον εμπόδισε να εμβαθύνει σ' αυτή την κατεύθυνση.»

Το χωρίο του Μαρξ, το οποίο έδωσε αφορμή σ' αυτή την «τρομερή οργή» του κυρίου Ντίρινγκ, είναι πολύ σύντομο. Ο Μαρξ διερευνά από τι καθορίζεται η αξία των *εμπορευμάτων* και απαντάει:

«Από την ανθρώπινη εργασία, η οποία εμπεριέχεται σ' αυτήν.» Μ' αυτή, συνεχίζει, «ξοδεύεται η απλή εργατική δύναμη, την οποία διαθέτει στον οργανισμό του ο κάθε συνηθισμένος άνθρωπος κατά μέσον όρο, χωρίς ιδιαίτερη μόρφωση.

Η περιπλοκότερη εργασία είναι απλώς απλή εργασία με περισσότερη δύναμη ή μάλλον πολλαπλασιασμένη απλή εργασία, έτσι ώστε μια μικρότερη ποσότητα περίπλοκης εργασίας να είναι ισάξια με μια μεγαλύτερη ποσότητα πιο απλής εργασίας. Η πείρα δείχνει ότι η αναγωγή αυτή γίνεται συνεχώς. Ένα εμπόρευμα μπορεί να είναι το προϊόν της πιο περίπλοκης εργασίας, αλλά η αξία του το εξισώνει με το προϊόν απλής εργασίας και, γι' αυτό το λόγο, αντιπροσωπεύει το ίδιο μονάχα μια ορισμένη ποσότητα απλής εργασίας. Οι διάφορες αναλογίες στις οποίες τα διάφορα είδη εργασίας ανάγονται στην απλή εργασία σαν μονάδα μέτρησής τους καθορίζονται από μια κοινωνική διαδικασία, πίσω από την πλάτη των παραγωγών και, γι' αυτό το λόγο, τους φαίνεται ότι έχει καθιερωθεί πατροπαράδοτα».

Εδώ, στον Μαρξ, πρόκειται πρώτα μονάχα για τον καθορισμό της αξίας *εμπορευμάτων*, δηλαδή αντικειμένων, τα οποία μέσα σε μια κοινωνία που αποτελείται από ιδιώτες παραγωγούς, παράγονται και ανταλλάσσονται απ' αυτούς τους ιδιώτες παραγωγούς για το δικό τους ιδιωτικό λογαριασμό. Συνεπώς, δεν πρόκειται εδώ καθόλου για την «απόλυτη αξία», όπου και αν βρίσκεται και όπου υπάρχει κάτι τέτοιο, αλλά για την αξία, η οποία ισχύει σε μια συγκεκριμένη μορφή κοινωνίας. Η αξία αυτή, σε αυτή τη συγκεκριμένη ιστορική έκδοση, αποδείχνεται σαν δημιουργημένη και μετρημένη από ανθρώπινη εργασία, που ενσωματώνεται στα επιμέρους εμπορεύματα και η ανθρώπινη αυτή εργασία αποδείχνεται από κει πέρα σαν απλή εργατική δύναμη, που ξοδεύεται. Δεν είναι, όμως, η κάθε εργασία απλώς μια έκφραση απλής ανθρώπινης εργατικής δύναμης που ξοδεύεται. Πάρα πολλά είδη εργασίας εμπεριέχουν τη χρήση δεξιοτήτων ή γνώσεων, που κατακτήθηκαν με λιγότερο ή περισσότερο κόπο, χρόνο και χρήμα. Τα είδη αυτά της σύνθετης εργασίας παράγουν, στα ίδια χρονικά διαστήματα, την ίδια αξία εμπορευμάτων όπως η απλή εργασία, όπως η απλή εργατική δύναμη

που ξοδεύεται; Προφανώς, όχι. Το προϊόν μιας ώρας σύνθετης εργασίας είναι ένα εμπόρευμα ανώτερης, διπλής ή τριπλής αξίας σε σύγκριση με το προϊόν μιας ώρας απλής εργασίας. Η αξία των προϊόντων της σύνθετης εργασίας εκφράζεται μέσω αυτής της σύγκρισης, σε καθορισμένες ποσότητες απλής εργασίας. Όμως, η αναγωγή αυτή της σύνθετης εργασίας συντελείται μέσα από μια κοινωνική διαδικασία, πίσω από την πλάτη των παραγωγών, μέσα από μια πορεία, η οποία μπορεί εδώ, με την ανάπτυξη της θεωρίας της αξίας, μόνο να διαπιστωθεί, αλλά όχι ακόμη να εξηγηθεί.

Ο Μαρξ διαπιστώνει εδώ αυτό το απλό γεγονός, το οποίο συντελείται στη σημερινή καπιταλιστική κοινωνία κάθε μέρα μπροστά στα μάτια μας.

Το γεγονός αυτό είναι τόσο αδιαμφισβήτητο, που ακόμα και ο κύριος Ντίρινγκ δεν τολμά να το αμφισβητήσει ούτε στα *Μαθήματά* του ούτε στην *Ιστορία της Οικονομίας* του και η παρουσίαση του Μαρξ είναι τόσο απλή και διαφανής, ώστε «κανένας δε μένει στην πλήρη ασάφεια» εκτός από τον κύριο Ντίρινγκ. Μέσα απ' αυτή, μεταξύ των πολλών ασαφειών του, μπερδεύει την αξία των εμπορευμάτων, της οποίας η αναζήτηση αποτελεί μοναδική απασχόληση του Μαρξ, με «τα φυσικά έξοδα», που απλώς κάνουν πληρέστερη την ασάφεια και, μάλιστα, με την «απόλυτη αξία», η οποία, απ' όσο ξέρουμε, πουθενά στην οικονομία δεν είχε εφαρμοστεί. Ό,τι και να κατανοεί, όμως, ο κύριος Ντίρινγκ με τα φυσικά έξοδα και όποιο από τα πέντε είδη αξίας του και αν έχει την τιμή να αποτελεί την απόλυτη αξία, ένα είναι σίγουρο: Ότι ο Μαρξ δε μιλάει για όλα αυτά τα πράγματα, αλλά μόνο για την αξία των εμπορευμάτων και ότι, σ' όλο το μέρος του *Κεφαλαίου* σχετικά με την αξία, δεν υπάρχει ούτε η παραμικρή *υπόδειξη* αν ή σε ποια έκταση ο Μαρξ θεωρεί τη θεωρία αυτή της αξίας των εμπορευμάτων εφαρμόσιμη και σε άλλες μορφές κοινωνίας.

> «Επομένως», συνεχίζει ο κύριος Ντίρινγκ, «ο χρόνος εργασίας ενός προσώπου, δεν έχει, όπως φαντάζεται ο κύριος Μαρξ, περισσότερη αξία απ' ό,τι ο χρόνος εργασίας ενός άλλου προσώπου, επειδή

> μέσα σ’ αυτό τάχα συμπυκνώνεται
> τρόπο περισσότερη μέση εργασία, αλλά κάθε χρόνος εργασίας είναι ανεξαίρετα και κατ’ αρχήν ισάξιος, δηλαδή χωρίς να χρειαστεί κανείς πρώτα να πάρει το μέσον όρο.»

Ευτυχώς για τον κύριο Ντίρινγκ, που η μοίρα δεν τον έκαμε εργοστασιάρχη και έτσι τον προφύλαξε να ρυθμίσει την αξία των εμπορευμάτων του σύμφωνα με τον καινούργιο αυτό κανόνα, τρέχοντας μ’ αυτό τον τρόπο σίγουρα στην αγκαλιά της χρεοκοπίας. Αλλά πώς; Βρισκόμαστε ακόμα στην παρέα των εργοστασιαρχών; Καθόλου. Ο κύριος Ντίρινγκ, με τα φυσικά έξοδα και την απόλυτη αξία, μας έκανε να κάνουμε ένα άλμα, ένα πραγματικό άλμα θανάτου (salto mortale), από τον παρόντα κακό κόσμο των εκμεταλλευτών, στη δική του κομμούνα της οικονομίας του μέλλοντος, στον αέρα του καθαρού ουρανού της ισότητας και της δικαιοσύνης και πρέπει, συνεπώς, εδώ να ρίξουμε και μια ματιά, έστω και πρόωρα, σ’ αυτό τον καινούργιο κόσμο.

Βέβαια, σύμφωνα με τη θεωρία του κυρίου Ντίρινγκ, και στην οικονομική κομμούνα μόνο ο χρησιμοποιημένος χρόνος εργασίας μπορεί να μετρήσει την αξία των οικονομικών πραγμάτων, αλλά, σ’ αυτή την περίπτωση, ο χρόνος εργασίας του καθενός θα πρέπει εκ των προτέρων να θεωρείται τελείως ίσος. Όλος ο χρόνος εργασίας είναι εντελώς ισάξιος, χωρίς εξαίρεση και σαν αρχή και, μάλιστα, χωρίς να χρειαστεί πρώτα να πάρει κανείς ένα μέσο όρο. Και, τώρα, ας αντιπαραθέσουμε σ’ αυτό το ριζοσπαστικό σοσιαλισμό της ισότητας τη νεφελώδη αντίληψη του Μαρξ, ότι, δηλαδή, ο χρόνος εργασίας ενός αξίζει περισσότερο από το χρόνο εργασίας ενός άλλου προσώπου, επειδή μέσα σ’ αυτόν έχει συμπυκνωθεί περισσότερος μέσος χρόνος εργασίας, μια αντίληψη μέσα στην οποία τον κρατάει εγκλωβισμένο ο πατροπαράδοτος τρόπος σκέψης των μορφωμένων τάξεων, και γι’ αυτές πρέπει να φαίνεται τερατώδες να αναγνωριστούν σαν οικονομικά πλήρως ισάξιος ο χρόνος εργασίας του χειραμαξά και ο χρόνος εργασίας του αρχιτέκτονα!

Δυστυχώς, ο Μαρξ κάνει την εξής μικρή παρατήρηση σχετικά

με το προαναφερόμενο χωρίο στο *Κεφάλαιο*: «Ο αναγνώστης θα πρέπει να προσέχει ότι δε γίνεται εδώ λόγος για το *μισθό* ή την αξία, που ο εργάτης *αποκτάει* για μια μέρα εργασίας, αλλά για *την αξία εμπορεύματος*, μέσα στην οποία η ημέρα εργασίας του *αντικειμενοποιείται*.»

Ο Μαρξ, που εδώ φαίνεται να έχει προαισθανθεί τον Ντίρινγκ του, προφυλάσσεται ακόμη και ενάντια στις ενδεχόμενες προσπάθειες να εφαρμοστούν οι παραπάνω προτάσεις του και στο μισθό, που πρέπει να πληρωθεί στη σημερινή κοινωνία για σύνθετη εργασία. Αν ο κύριος Ντίρινγκ δεν είναι ικανοποιημένος μ' αυτό και, παρ' όλα αυτά, το κάνει, δηλαδή ερμηνεύει τις θέσεις αυτές σαν βασικές αρχές, σύμφωνα με τις οποίες ο Μαρξ θέλει να ξέρει ότι η κατανομή των μέσων συντήρησης ρυθμίζεται στη σοσιαλιστικά οργανωμένη κοινωνία, τότε πρόκειται για μια αναίσχυντη λαθραία παρεμβολή, η οποία μόνο στα αστυνομικά μυθιστορήματα βρίσκει την όμοιά της.

Αλλά ας δούμε από πιο κοντά τη διδασκαλία των ίσων αξιών. Όλος ο χρόνος εργασίας είναι εντελώς ισάξιος, αυτός του χειραμαξά και αυτός του αρχιτέκτονα. Συνεπώς, ο χρόνος εργασίας και μαζί μ' αυτόν η ίδια η εργασία έχει μια αξία. Όμως, η εργασία παράγει όλες τις αξίες. Μόνο αυτή δίνει στα έτοιμα προϊόντα της φύσης μια αξία με την οικονομική έννοια. Η ίδια η αξία δεν είναι τίποτε άλλο από την έκφραση της κοινωνικά αναγκαίας ανθρώπινης εργασίας, η οποία αντικειμενοποιείται σ' ένα πράγμα. Επομένως, η εργασία δεν *μπορεί* να έχει αξία. Όπως θα μπορούσαμε να μιλάμε για μια αξία της εργασίας και να θέλουμε να την καθορίσουμε, έτσι θα μπορούσαμε να μιλάμε για την αξία της αξίας ή να θέλουμε να καθορίσουμε το βάρος όχι ενός βαρέος σώματος, αλλά το ίδιο το βάρος. Ο κύριος Ντίρινγκ ξεμπερδεύει με ανθρώπους σαν τους Όουεν (Owen), Σεν-Σιμόν (Saint–Simon) και Φουριέ (Fourier) δίνοντάς τους τον τίτλο: Κοινωνικοί αλχημιστές. Ο ίδιος, με τις σπαζοκεφαλιές του σχετικά με την αξία του χρόνου εργασίας, δηλαδή της εργασίας, αποδείχνει ότι υστερεί πάρα πολύ από τους πραγματικούς αλχημιστές. Αναλογιστείτε τώρα το θάρρος, με το οποίο ο κύριος Ντίρινγκ χρεώνει τον Μαρξ με τον ισχυρισμό ότι τάχα ο

χρόνος εργασίας ενός αξίζει περισσότερο απ' αυτόν ενός άλλου προσώπου, σαν να έχει ο χρόνος εργασίας, δηλαδή η εργασία, μια αξία. Τον Μαρξ, ο οποίος για πρώτη φορά ανάπτυξε τη θέση και τις αιτίες του ότι η εργασία δεν *μπορεί* να έχει αξία!

Για το σοσιαλισμό, που θέλει να χειραφετήσει την ανθρώπινη εργατική δύναμη από τη θέση της σαν *εμπόρευμα*, έχει μεγάλη σημασία το να κατανοήσουμε ότι η εργασία δεν έχει αξία, δεν μπορεί να έχει αξία. Εφόσον αυτό γίνει κατανοητό, δεν έχουν κανένα νόημα πια όλες οι προσπάθειες, τις οποίες κληρονόμησε ο κύριος Ντίρινγκ από το φυσικό εργατικό σοσιαλισμό, ρύθμισης της μελλοντικής κατανομής των μέσων ύπαρξης σαν είδους ανώτερου μισθού εργασίας. Απ' αυτή την αντίληψη, γίνεται και κατανοητό ότι η κατανομή, στο βαθμό που κυριαρχείται από καθαρά οικονομικά κίνητρα, θα ρυθμίζεται με βάση τα συμφέροντα της παραγωγής και ότι η παραγωγή προωθείται περισσότερο από έναν τρόπο κατανομής, που επιτρέπει *σ' όλα* τα μέλη μιας κοινωνίας να αναπτύξουν, να διατηρήσουν και να ασκήσουν, όσο πιο ολόπλευρα γίνεται, τις ικανότητές τους. Στον τρόπο σκέψης των μορφωμένων τάξεων, ο οποίος μεταβιβάστηκε στον κ. Ντίρινγκ, πρέπει οπωσδήποτε να φαίνεται τερατώδες ότι κάποτε δε θα υπάρχει πια χειραμαξάς ούτε αρχιτέκτονας του επαγγέλματος και ότι ο άνθρωπος, που σαν αρχιτέκτονας έχει δώσει υποδείξεις, για μισή ώρα σπρώχνει και το αμάξι για ένα χρονικό διάστημα έως ότου πάλι να αξιοποιηθεί η δραστηριότητά του ως αρχιτέκτονα. Τι ωραίος σοσιαλισμός που διαιωνίζει το επάγγελμα του χειραμαξά!

Αν η ισοτιμία του χρόνου εργασίας προορίζεται να έχει την έννοια ότι ο κάθε εργάτης παράγει ίσες αξίες σε ίσα χρονικά διαστήματα χωρίς να χρειαστεί κανείς πρώτα να πάρει ένα μέσον όρο, τότε πρόκειται για ολοφάνερο λάθος. Ανάμεσα σε δύο εργάτες, ακόμα από τον ίδιο κλάδο επιχείρησης, η αξία του προϊόντος μιας ώρας εργασίας θα είναι διαφορετική, πάντα ανάλογα με την ένταση της εργασίας και τη δεξιότητα. Καμιά οικονομική κομμούνα, τουλάχιστο στο δικό μας ουράνιο σώμα, δεν μπορεί να αλλάξει αυτά τα κακώς κείμενα, που, ωστόσο, μόνο για ανθρώπους σαν τον Ντίρινγκ είναι κακά. Συνεπώς, τι έμεινε από όλη αυτή την

ιστορία όλης της εργασίας και κάθε εργασίας; Τίποτα, εκτός από την καθαρή φράση-μπλόφα, η οποία δεν έχει καμιά άλλη οικονομική βάση από την ανικανότητα του κυρίου Ντίρινγκ να διακρίνει ανάμεσα στον καθορισμό της αξίας από την εργασία και τον καθορισμό της αξίας από το μισθό εργασίας. Τίποτα, εκτός από τη διαταγή (τσαρικού τύπου), το βασικό νόμο της νέας οικονομικής κομμούνας: Ο μισθός εργασίας για τον ίδιο χρόνο εργασίας πρέπει να είναι ίσος! Μα την αλήθεια, οι παλαιοί Γάλλοι εργάτες-κομμουνιστές και ο Βάιτλινγκ (Weitling) είχαν πολύ καλύτερους λόγους για την ισότητα των μισθών! Πώς να λυθεί τώρα όλο το σημαντικό ζήτημα των ανώτερων αμοιβών για τη σύνθετη εργασία; Στην κοινωνία των ιδιωτών παραγωγών, οι ιδιώτες ή οι οικογένειές τους αναλαμβάνουν τα έξοδα της εκπαίδευσης του ειδικευμένου εργάτη. Γι' αυτό το λόγο, ο ιδιώτης παίρνει και αμέσως και την ανώτερη τιμή του ειδικευμένου εργατικού δυναμικού: Ο επιδέξιος δούλος πουλιέται ακριβότερος και ο επιδέξιος μισθωτός εργάτης αμείβεται καλύτερα. Στη σοσιαλιστικά οργανωμένη κοινωνία, η κοινωνία αναλαμβάνει αυτά τα έξοδα. Γι' αυτό της ανήκουν και οι καρποί, οι παραχθείσες μεγαλύτερες αξίες της σύνθετης εργασίας. Ο ίδιος ο εργάτης δεν έχει περισσότερη αξίωση. Απ' αυτό βγαίνει –σε παρένθεση– ότι η αγαπημένη αξίωση του εργάτη στο «συνολικό προϊόν εργασίας» κρύβει, εντούτοις, καμιά φορά κάποιο λάκκο.[208]

VIII. Κεφάλαιο και υπεραξία

«Ο κύριος Μαρξ για το κεφάλαιο, πρώτα-πρώτα, δε συμμερίζεται τη γενικά αποδεκτή οικονομική έννοια, σύμφωνα με την οποία το κεφάλαιο είναι παραχθέν μέσο παραγωγής, αλλά προσπαθεί να εξεύρει γι' αυτό μια πιο ειδική διαλεκτική-ιστορική ιδέα, η οποία μπαίνει στο παιχνίδι των μεταμορφώσεων των εννοιών και της ιστορίας. Το κεφάλαιο, λέει, γεννιέ-

ται από το χρήμα· αποτελεί μια ιστορική φάση, η οποία ξεκινάει με το 16ο αιώνα, δηλαδή με τις αρχές μιας παγκόσμιας αγοράς, που τοποθετούνται σ' αυτή την εποχή. Είναι σαφές ότι, σε μια τέτοια αντίληψη των εννοιών, χάνεται η οξύνοια της εθνικής οικονομικής ανάλυσης. Σε τέτοιες άγριες αντιλήψεις, οι οποίες εννοούν να είναι ημι-ιστορικές και ημι-λογικές, αλλά που, στην πραγματικότητα, δεν είναι παρά τα νόθα παιδιά ιστορικής και λογικής φαντασιοκοπίας, χάνεται η ικανότητα του νου να διακρίνει, μαζί με την κάθε ειλικρινή χρήση των εννοιών.»

Ακολουθεί μια ολόκληρη σελίδα τέτοιων φλυαριών...

«με το χαρακτηρισμό που δίνει ο Μαρξ για την έννοια του κεφαλαίου, σπέρνεται μόνο η σύγχυση στην αυστηρή διδασκαλία της εθνικής οικονομίας... Επιπολαιότητες, οι οποίες παρουσιάζονται σαν βαθιές λογικές αλήθειες... Ελαττωματικότητα των θεμελίων» κλπ.

Ώστε, λοιπόν, σύμφωνα με τον Μαρξ, το κεφάλαιο στις αρχές του 16ου αιώνα δημιουργήθηκε από το χρήμα. Είναι σαν να λέμε ότι το μεταλλικό χρήμα δημιουργήθηκε εδώ και τρεις χιλιάδες χρόνια από τα ζώα, επειδή πρωτύτερα, ανάμεσα στ' άλλα, τα ζώα εκτελούσαν και χρηματικές λειτουργίες. Μόνο ο κύριος Ντίρινγκ είναι ικανός για έναν τόσο χοντροκομμένο και στρεβλό τρόπο σκέψης. Στο έργο του Μαρξ, εκεί όπου αναλύονται οι οικονομικές μορφές, μέσα στις οποίες κινείται η διαδικασία της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων, υπάρχει, σαν τελευταία μορφή, το χρήμα. «Αυτό το τελευταίο προϊόν της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων είναι η *πρώτη μορφή εμφάνισης* του κεφαλαίου. Ιστορικά, το κεφάλαιο εμφανίζεται παντού απέναντι στη γαιοκτησία πρώτα με τη μορφή χρήματος, ως χρηματική περιουσία, εμπορικό κεφάλαιο και τοκογλυφικό κεφάλαιο... Η ίδια ιστορία παίζεται καθημερινά μπροστά στα μάτια μας. Το κάθε καινούργιο κεφάλαιο ανεβαίνει για πρώτη φορά

στο προσκήνιο, δηλαδή την αγορά, την αγορά εμπορευμάτων, την αγορά εργασίας, ή τη χρηματαγορά σαν χρήμα, χρήμα, που πρέπει να μεταβληθεί σε κεφάλαιο μέσα από ορισμένες διαδικασίες.» Εδώ ο Μαρξ διαπιστώνει για άλλη μια φορά ένα γεγονός. Ο κύριος Ντίρινγκ, ανίκανος να το αμφισβητήσει, το διαστρέφει: Το κεφάλαιο τάχα γεννιέται από το χρήμα! Ο Μαρξ εξετάζει παραπέρα τις διαδικασίες, με τις οποίες το χρήμα μεταβάλλεται σε κεφάλαιο, και βρίσκει πρώτα ότι η μορφή, με την οποία το χρήμα κυκλοφορεί σαν κεφάλαιο, είναι η αντιστροφή εκείνης της μορφής, με την οποία κυκλοφορεί σαν γενικό ισοδύναμο των εμπορευμάτων. Ο απλός ιδιοκτήτης εμπορευμάτων πουλάει για να αγοράζει.

Πουλάει αυτό που δεν το χρειάζεται, και αγοράζει, με το χρήμα που απόκτησε, αυτό που χρειάζεται. Ο μέλλων καπιταλιστής αγοράζει εκ των προτέρων αυτό που δεν το χρειάζεται ο ίδιος. Αγοράζει για να πουλάει και, μάλιστα, για να πουλάει πιο ακριβά, για να επαναποκτήσει τη χρηματική αξία, που έριξε αρχικά στην αγορά, επαυξημένη με περισσότερο χρήμα. Αυτή την επαύξηση ο Μαρξ την ονομάζει *υπεραξία*. Από πού προέρχεται αυτή η υπεραξία; Δεν μπορεί να προέρχεται από το ότι ο αγοραστής αγόρασε τα εμπορεύματα κάτω από την αξία τους, ούτε από το ότι ο πωλητής τα πούλησε πάνω από την αξία τους. Διότι και στις δύο περιπτώσεις εξισώνονται αμοιβαία τα κέρδη και οι ζημίες του καθενός χωριστά, επειδή ο καθένας είναι εναλλακτικά αγοραστής και πωλητής. Ούτε μπορεί να προέρχεται από απάτη, διότι με την απάτη, βέβαια, ο ένας μπορεί να πλουτίσει εις βάρος του άλλου, δεν μπορεί, όμως, να αυξήσει το συνολικό ποσό, το οποίο διαθέτουν και οι δύο, συνεπώς δεν μπορεί ούτε να αυξήσει το ποσό των αξιών, που κυκλοφορούν. «Δεν μπορεί το σύνολο της τάξης των καπιταλιστών μιας χώρας να εξαπατά τον εαυτό του.» Και, όμως, διαπιστώνουμε ότι το σύνολο της τάξης των καπιταλιστών της κάθε χώρας συνεχώς πλουτίζει μπροστά στα μάτια μας, πουλώντας πιο ακριβά απ' ό,τι έχει αγοράσει και προχωρώντας στην ιδιοποίηση υπεραξίας. Συνεπώς, βρισκόμαστε στο σημείο, από το οποίο ξεκινήσαμε: Από πού προέρχεται αυτή η υπεραξία; Αυτό το ερώτημα πρέπει να απαντηθεί και, μάλιστα, με *καθαρά οικονομικό τρόπο* αποκλείοντας κάθε εξαπά-

τηση, κάθε ανάμιξη οποιασδήποτε βίας. Το ερώτημα δηλαδή: Πώς είναι δυνατό να πουλάει κανείς συνεχώς ακριβότερα απ' ό,τι έχει αγοράσει, ακόμα με την προϋπόθεση, ότι συνεχώς ανταλλάσσονται ίσες αξίες έναντι ίσων αξιών;

Η λύση αυτού του προβλήματος είναι η υπηρεσία του έργου του Μαρξ που άνοιξε μια εποχή περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη υπηρεσία του. Σκορπάει άπλετο φως σε οικονομικούς τομείς, στους οποίους πρωτύτερα οι σοσιαλιστές δεν τριγυρνούσαν λιγότερο στο σκοτάδι από τους αστούς οικονομολόγους. Από κει χρονολογείται και γύρω απ' αυτή συγκεντρώνεται ο επιστημονικός σοσιαλισμός.

Η λύση αυτή είναι η εξής: Η αύξηση της αξίας του χρήματος, το οποίο πρέπει να μεταβληθεί σε κεφάλαιο, δεν μπορεί να γίνει μέσα στο ίδιο το *χρήμα* ή να προέρχεται από την *αγορά*, διότι το χρήμα αυτό πραγματοποιεί εδώ μόνο την τιμή του εμπορεύματος και η τιμή αυτή δε διαφέρει από την αξία της, επειδή προϋπόθεσή μας είναι ότι ανταλλάσσονται ίσες αξίες. Για τον ίδιο λόγο, όμως, η αύξηση της αξίας δεν μπορεί να προέρχεται ούτε από την *πώληση*. Συνεπώς, η μεταβολή πρέπει να πραγματοποιείται με το *εμπόρευμα*, το οποίο αγοράζεται, και όχι με την *αξία* του, επειδή δηλαδή αγοράζεται και πουλιέται σύμφωνα με την αξία του, πρέπει να πραγματοποιείται η μεταβολή με την αξία χρήσης του εμπορεύματος σαν τέτοια, δηλαδή η αλλαγή της αξίας πρέπει να πηγάζει από τη χρήση του εμπορεύματος.

«Ο ιδιοκτήτης μας των χρημάτων, για να βγάλει αξία από τη χρήση ενός εμπορεύματος, έπρεπε να είχε την τύχη να ανακαλύψει στην αγορά ένα εμπόρευμα, που η αξία χρήσης του θα διάθετε την ιδιόμορφη ιδιότητα να είναι πηγή αξίας, συνεπώς η πραγματική χρήση του θα ήταν αντικειμενοποίηση της εργασίας, και γι' αυτό *δημιουργία αξίας*. Ο ιδιοκτήτης χρημάτων βρίσκει στην αγορά ένα τέτοιο ειδικό εμπόρευμα: την ικανότητα για εργασία ή την *εργατική δύναμη*.»

Όπως είδαμε, η εργασία σαν τέτοια δεν μπορεί να έχει αξία, αλλά το ίδιο δεν ισχύει καθόλου για την εργατική *δύναμη*. Αυτή αποκτάει αξία, μόλις γίνει *εμπόρευμα*, όπως είναι σήμερα πράγματι

εμπόρευμα και η αξία αυτή καθορίζεται «όπως και η αξία άλλων εμπορευμάτων, από το χρόνο εργασίας αναγκαίο για την παραγωγή και την αναπαραγωγή αυτού του ειδικού εμπορεύματος», δηλαδή από το χρόνο εργασίας, ο οποίος απαιτείται για την παρασκευή των μέσων συντήρησης, τα οποία χρειάζεται ο εργάτης για τη διατήρησή του σε μια κατάσταση ικανότητας σε εργασία, καθώς και για την αναπαραγωγή του είδους του. Ας υποθέσουμε ότι τα μέσα αυτά της συντήρησης αντιπροσωπεύουν κάθε μέρα έξι ώρες εργασίας. Ο μελλοντικός μας καπιταλιστής, ο οποίος αγοράζει εργατική δύναμη για να κινεί την επιχείρησή του, δηλαδή νοικιάζει έναν εργάτη, πληρώνει σ' αυτόν τον εργάτη την πλήρη ημερήσια αξία της εργατικής του δύναμης, εφόσον του πληρώνει ένα χρηματικό ποσό, το οποίο αντιπροσωπεύει επίσης έξι ώρες εργασίας. Μόλις ο εργάτης έχει δουλέψει έξι ώρες στην υπηρεσία του μελλοντικού καπιταλιστή, του έχει ξεπληρώσει πλήρως τα έξοδά του, την πληρωμένη ημερήσια αξία της εργατικής δύναμης. Έτσι, όμως, το χρήμα δε θα είχε μεταβληθεί σε κεφάλαιο, δε θα είχε παραγάγει υπεραξία. Ο αγοραστής της εργατικής δύναμης έχει, γι' αυτό το λόγο, μια τελείως διαφορετική αντίληψη σχετικά με τη φύση της δουλειάς που έκλεισε. Το ότι χρειάζονται μονάχα έξι ώρες εργασίας για να διατηρεί στη ζωή τον εργάτη για είκοσι τέσσερις ώρες, δεν εμποδίζει καθόλου τον τελευταίο να δουλεύει δώδεκα ώρες από τις είκοσι τέσσερις. Η αξία της εργατικής δύναμης και η αξιοποίησή της στην εργασιακή διαδικασία είναι δύο διαφορετικά μεγέθη. Ο ιδιοκτήτης του χρήματος πλήρωσε την ημερήσια αξία της εργατικής δύναμης. Γι' αυτό τού ανήκει και η χρήση της στη διάρκεια της ημέρας, η εργασία που διαρκεί μια μέρα. Το ότι η αξία, την οποία *δημιουργεί* η χρήση της εργασίας στη διάρκεια μιας μέρας, είναι διπλάσια από την ίδια τη δική της ημερήσια αξία, είναι ιδιαίτερα ευτυχές γεγονός για τον αγοραστή, αλλά, σύμφωνα με τους νόμους της ανταλλαγής εμπορευμάτων, δεν είναι καθόλου αδικία κατά του πωλητή. Ο εργάτης, επομένως, *κοστίζει*, σύμφωνα με την υπόθεσή μας, στον ιδιοκτήτη των χρημάτων καθημερινώς το προϊόν αξίας των έξι ωρών εργασίας, αλλά του *δίνει* καθημερινώς το προϊόν αξίας δώδεκα ωρών εργασίας. Μια διαφορά προς όφελος του ιδιοκτήτη του χρήματος – έξι ώρες απλή-

ρωτης παραπανίσιας εργασίας, ένα απλήρωτο υπερπροϊόν, στο οποίο έχει ενσωματωθεί η εργασία έξι ωρών. Το τέχνασμα συντελέστηκε. Η υπεραξία δημιουργήθηκε, το χρήμα μεταβλήθηκε σε κεφάλαιο. Ο Μαρξ, αποδείχνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο πώς δημιουργείται η υπεραξία και πώς, μόνο μ' αυτόν τον τρόπο, η υπεραξία μπορεί να δημιουργηθεί κάτω από την κυριαρχία των νόμων, που διέπουν την ανταλλαγή εμπορευμάτων, ξεσκέπασε το μηχανισμό του σημερινού καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, καθώς και του τρόπου ιδιοποίησης, που στηρίζεται σ' αυτόν, αποκάλυψε τον πυρήνα, γύρω από τον οποίο έχει αποκρυσταλλωθεί όλη η σημερινή κοινωνική οργάνωση.

Υπάρχει, ωστόσο, μια ουσιώδης προϋπόθεση γι' αυτή την παραγωγή κεφαλαίου:

«Για να μεταβάλει χρήμα σε κεφάλαιο, ο ιδιοκτήτης χρημάτων πρέπει να βρει στην αγορά εμπορευμάτων τον *ελεύθερο εργάτη*, ελεύθερο με τη διπλή έννοια, ότι, σαν ελεύθερο πρόσωπο, διαθέτει την εργατική του δύναμη σαν εμπόρευμά του και ότι, από την άλλη μεριά, δεν έχει άλλα εμπορεύματα για να πουλήσει, είναι, σαν ελεύθερο πουλί, ελεύθερος από όλα τα πράγματα που είναι απαραίτητα για την πραγματοποίηση της εργατικής του δύναμης.»

Όμως, αυτή η σχέση των, από τη μια πλευρά, ιδιοκτητών χρημάτων ή και εμπορευμάτων και, από την άλλη πλευρά, των ιδιοκτητών του τίποτα εκτός από την ίδια τους την εργατική δύναμη, δεν είναι σχέση φυσικοϊστορική, ούτε σχέση κοινή σ' όλες τις ιστορικές περιόδους, «είναι σαφώς η ίδια το αποτέλεσμα μιας προηγούμενης ιστορικής εξέλιξης, το προϊόν... της εξαφάνισης μιας ολόκληρης σειράς παλαιότερων σχηματισμών της κοινωνικής παραγωγής».

Αυτός ο ελεύθερος εργάτης, μάλιστα, εμφανίζεται για πρώτη φορά μαζικά στην ιστορία στο τέλος του 15ου και στις αρχές του 16ου αιώνα σαν συνέπεια της διάλυσης του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής. Μαζί μ' αυτό, όμως, καθώς και με τη δημιουργία του παγκόσμιου εμπορίου και της παγκόσμιας αγοράς, που χρονολογούνται στην ίδια εποχή, τέθηκε το θεμέλιο, πάνω στο οποίο η μάζα του υπαρκτού κινητού πλούτου έπρεπε να μεταβληθεί όλο και περισσότερο σε κεφάλαιο και ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής,

προσανατολισμένος στην παραγωγή υπεραξίας, έπρεπε όλο και περισσότερο να γίνει ο αποκλειστικά κυρίαρχος. Μέχρι εδώ, παρακολουθήσαμε τις «άγριες αντιλήψεις» του Μαρξ, αυτά τα «μπάσταρδα της ιστορικής και λογικής φαντασιοκοπίας», στις οποίες «εξαφανίζεται η ικανότητα του νου και να διακρίνει μαζί με την κάθε ειλικρινή χρήση των εννοιών». Ας αντιπαραθέσουμε αυτές τις «επιπολαιότητες» στις «βαθιές λογικές αλήθειες» και στην «τελευταία και αυστηρότατη επιστημονικότητα με την έννοια των θετικών επιστημών», όπως μας τα προσφέρει ο κύριος Ντίρινγκ.

Ώστε, λοιπόν, ο Μαρξ για το κεφάλαιο «δε συμμερίζεται τη γενικά αποδεκτή οικονομική έννοια, σύμφωνα με την οποία το κεφάλαιο είναι παραχθέν μέσο παραγωγής», αλλά λέει, πολύ περισσότερο, ότι ένα ποσό αξιών μεταβάλλεται σε κεφάλαιο μόνο τότε, όταν *αξιοποιείται* σχηματίζοντας υπεραξία.

Και τι μας λέει ο κύριος Ντίρινγκ;

> «Το κεφάλαιο είναι ένα έδαφος από οικονομικά μέσα εξουσίας για τη συνέχιση της παραγωγής και *το σχηματισμό μεριδίων στους καρπούς της γενικής εργατικής δύναμης.*»

Όσο σιβυλλική και θολή και αν είναι πάλι αυτή η έκφραση, ένα είναι σίγουρο: Το έδαφος των οικονομικών μέσων εξουσίας μπορεί να συνεχίσει την παραγωγή στον αιώνα τον άπαντα, αλλά δε γίνεται κεφάλαιο, σύμφωνα με τα ίδια τα λόγια του κυρίου Ντίρινγκ, όσο δε σχηματίζει «μερίδια στους καρπούς της γενικής εργατικής δύναμης», δηλαδή υπεραξία ή τουλάχιστον υπερπροϊόν. Συνεπώς, ο ίδιος ο κύριος Ντίρινγκ διαπράττει την αμαρτία, για την οποία μέμφεται τον Μαρξ, δηλαδή, ότι δε συμμερίζεται τη γενικά αποδεκτή οικονομική έννοια του κεφαλαίου και όχι μόνο αυτό, αλλά, επιπλέον, διαπράττει μια αδέξια λογοκλοπή του Μαρξ, που «σκεπάζεται άσχημα» κάτω από μια πομπώδη φρασεολογία.

Στη σελίδα 262, συνεχίζει το θέμα αυτό:

> «Το κεφάλαιο με την κοινωνική έννοια (και ο κύριος Ντίρινγκ πρέπει να ανακαλύψει ακόμα ένα κεφάλαιο με μια μη κοινωνική έννοια) διαφέρει ειδικά

από τα καθαρά μέσα παραγωγής· διότι, ενώ τα τελευταία έχουν μόνο τεχνικό χαρακτήρα και είναι απαραίτητα κάτω από όλες τις συνθήκες, το πρώτο διακρίνεται από την κοινωνική του δύναμη της ιδιοποίησης και του σχηματισμού μεριδίων. Το κοινωνικό κεφάλαιο, βέβαια, δεν είναι, σε μεγάλο βαθμό, τίποτε άλλο εκτός από το τεχνικό μέσο παραγωγής *στην κοινωνική του λειτουργία*. Αυτή, όμως, η λειτουργία ακριβώς πρέπει να... εξαφανιστεί.»

Αν σκεφτούμε ότι ήταν ακριβώς ο Μαρξ, που τόνισε πρώτος την «κοινωνική λειτουργία», μέσω της οποίας μόνο ένα ποσό αξίας γίνεται κεφάλαιο, τότε πρέπει, βέβαια, «να είναι σίγουρο για τον κάθε προσεκτικό παρατηρητή του αντικειμένου ότι ο χαρακτηρισμός του Μαρξ της έννοιας του κεφαλαίου μόνο σύγχυση προκαλεί», όχι, όμως, όπως νομίζει ο κύριος Ντίρινγκ στην αυστηρή διδασκαλία της εθνικής οικονομίας, αλλά, όπως φαίνεται καθαρά, μόνο και μόνο στο κεφάλι του ίδιου του κυρίου Ντίρινγκ, ο οποίος ήδη στην *Κριτική ιστορία*, έχει ξεχάσει πόσο μελάνι έχει καταναλώσει για τη λεγόμενη έννοια του κεφαλαίου.

Εντούτοις, ο κύριος Ντίρινγκ δεν είναι ικανοποιημένος που δανείζεται τον ορισμό του κεφαλαίου από τον Μαρξ, έστω και σε «ξεκαθαρισμένη» μορφή. Πρέπει να τον ακολουθήσει και στο «παιχνίδι μεταμορφώσεων των εννοιών και της ιστορίας», και αυτό, μάλιστα, εν όψει του γεγονότος ότι γνωρίζει καλά ότι δε θα βγει τίποτε απ' αυτό εκτός από «άγριες αντιλήψεις», «επιπολαιότητες», «ελαττωματικότητα των θεμελίων» κλπ. Από πού προέρχεται αυτή η «κοινωνική λειτουργία» του κεφαλαίου, η οποία του επιτρέπει να ιδιοποιηθεί τους καρπούς ξένης εργασίας και έτσι μονάχα να ξεχωρίζει από τα απλά μέσα παραγωγής;

> «Δε στηρίζεται», λέει ο κύριος Ντίρινγκ, «στη φύση των μέσων παραγωγής και στην τεχνική τους αναγκαιότητα.»

Συνεπώς, έχει δημιουργηθεί ιστορικά και ο κύριος Ντίρινγκ, στη σελίδα 262, μας επαναλαμβάνει μονάχα αυτό, που ήδη είχαμε

ακούσει δέκα φορές, όταν εξηγούσε τη δημιουργία του μέσω της πασίγνωστης περιπέτειας των δύο αντρών, από τους οποίους ο ένας, στις αρχές της ιστορίας, μεταβάλλει τα μέσα παραγωγής του σε κεφάλαιο βιάζοντας τον άλλο. Όμως, ο κύριος Ντίρινγκ δεν αρκείται στο να αποδώσει στην κοινωνική λειτουργία, μέσω της οποίας μονάχα ένα ποσό αξίας γίνεται κεφάλαιο, μια κάποια αρχή στην ιστορία και, γι' αυτό, προφητεύει, και ένα ιστορικό τέλος.

«Αυτή ακριβώς πρέπει να εξαφανιστεί.»

Ένα φαινόμενο, το οποίο έχει δημιουργηθεί ιστορικά και εξαφανίζεται πάλι ιστορικά, συνηθίζεται να λέγεται στην κοινή γλώσσα «ιστορική φάση». Επομένως, το κεφάλαιο είναι μια ιστορική φάση, όχι μόνο στον Μαρξ, αλλά και στον κύριο Ντίρινγκ, και γι' αυτό το λόγο αναγκαζόμαστε να βγάλουμε το συμπέρασμα ότι βρισκόμαστε εδώ στους Ιησουΐτες. Αν δύο κάνουν το ίδιο πράγμα, δεν είναι το ίδιο. Αν ο Μαρξ λέει ότι το κεφάλαιο είναι μια ιστορική φάση, τότε είναι μια άγρια αντίληψη, ένα μπάσταρδο ιστορικής και λογικής φαντασιοκοπίας, στο οποίο εξαφανίζεται η ικανότητα διάκρισης μαζί με κάθε ειλικρινή χρήση εννοιών.

Αν ο κύριος Ντίρινγκ παρουσιάσει το κεφάλαιο επίσης σαν ιστορική φάση, τότε είναι απόδειξη οξύνοιας της εθνικοοικονομικής ανάλυσης και έχει την τελευταία και πιο αυστηρή επιστημονικότητα με την έννοια των θετικών επιστημών.

Σε τι ξεχωρίζει τώρα η ντιρινγκική αντίληψη του κεφαλαίου από τη μαρξιστική;

Ο Μαρξ λέει:

«Το κεφάλαιο δεν εφεύρε την υπερεργασία. Παντού, όπου ένα μέρος της κοινωνίας είναι ιδιοκτήτης του μονοπωλίου στα μέσα παραγωγής, ο εργάτης πρέπει, ελεύθερος ή μη, να προσθέσει πλεονάζοντα χρόνο εργασίας στο χρόνο εργασίας, τον αναγκαίο για την αυτοσυντήρησή του για να παραγάγει τα προς το ζην για τον ιδιοκτήτη των μέσων παραγωγής.» Συνεπώς, η υπερεργασία, η εργασία πέρα από το χρόνο εργασίας τον αναγκαίο για την αυτοσυντήρηση του εργάτη και η ιδιοποίηση του προϊόντος αυτής της υπερεργασίας

από άλλους, δηλαδή η εκμετάλλευση, είναι φαινόμενο κοινό σ' όλες τις μέχρι τώρα μορφές κοινωνίας, στο βαθμό που αυτές κινιόντουσαν σε ταξικές αντιθέσεις. Όμως, μόνο εφόσον το προϊόν αυτής της υπερεργασίας πάρει τη μορφή υπεραξίας, όταν, δηλαδή, ο ιδιοκτήτης των μέσων παραγωγής βρει μπροστά του τον ελεύθερο εργάτη –ελεύθερο από κοινωνικά δεσμά και ελεύθερο από δική του ιδιοκτησία– σαν αντικείμενο εκμετάλλευσης και τον εκμεταλλευτεί με σκοπό την παραγωγή *εμπορευμάτων*, μόνο τότε το μέσο παραγωγής, σύμφωνα με τον Μαρξ, παίρνει τον ειδικό χαρακτήρα κεφαλαίου. Και αυτό έγινε σε μεγάλη κλίμακα μονάχα από το τέλος του 15ου και τις αρχές του 16ου αιώνα.

Ο κύριος Ντίρινγκ, αντιθέτως, ονομάζει την *κάθε* ποσότητα μέσων παραγωγής κεφάλαιο, που «σχηματίζει μερίδια στους καρπούς της γενικής εργατικής δύναμης», δηλαδή που δίνει υπερεργασία με οποιαδήποτε μορφή. Με άλλα λόγια, ο κύριος Ντίρινγκ προσαρτεί την υπερεργασία, την οποία ανακάλυψε ο Μαρξ, για να εξουδετερώσει έπειτα την υπεραξία, η οποία δεν του κάνει προς το παρόν και που ανακαλύφθηκε επίσης από τον Μαρξ. Σύμφωνα με τον κύριο Ντίρινγκ, λοιπόν, όχι μόνο ο κινητός και ακίνητος πλούτος των πολιτών της Κορίνθου και της Αθήνας, που αποκτήθηκε με δούλους, ήταν κεφάλαιο, αλλά και ο πλούτος των Ρωμαίων μεγαλογαιοκτημόνων της αυτοκρατορικής εποχής και ούτε λιγότερο ο πλούτος των φεουδαρχών βαρόνων του Μεσαίωνα, όλα αυτά ήταν αδιακρίτως κεφάλαιο, στο βαθμό που υπηρετούσαν κατά κάποιο τρόπο την παραγωγή.

Ο ίδιος ο κύριος Ντίρινγκ, συνεπώς, δε συμμερίζεται, «τη γενικά αποδεκτή έννοια του κεφαλαίου, σύμφωνα με την οποία το κεφάλαιο είναι παραχθέν μέσο παραγωγής», αλλά προτιμάει μια εντελώς αντίθετη έννοια, η οποία εμπεριέχει ακόμα και τα μη παραχθέντα μέσα παραγωγής, τη γη και τις φυσικές πηγές της. Όμως, η αντίληψη ότι το κεφάλαιο είναι απλώς «παραχθέν μέσο παραγωγής» είναι, γενικά, αποδεκτή μονάχα στη χυδαία οικονομία. Έξω απ' αυτή τη χυδαία οικονομία, τόσο προσφιλή στον κύριο Ντίρινγκ, το «παραχθέν μέσο παραγωγής» ή οποιοδήποτε ποσό αξίας γίνεται κεφάλαιο από το γεγονός ότι παράγει κέρδος ή τόκο, δηλαδή ιδιοποιείται το υπερ-

προϊόν απλήρωτης εργασίας με τη μορφή υπεραξίας και, μάλιστα, πάλι με αυτές τις δύο συγκεκριμένες υπομορφές της υπεραξίας. Παραμένει, ωστόσο, εντελώς αδιάφορο ότι όλη η αστική οικονομία είναι εγκλωβισμένη στην εξής αντίληψη: Το κάθε ποσό αξίας, το οποίο χρησιμοποιείται κάτω από κανονικές συνθήκες στην παραγωγή ή στην ανταλλαγή, έχει εντελώς από μόνο του την ιδιότητα να παράγει κέρδος ή τόκο. Στην κλασική οικονομία, κεφάλαιο και κέρδος ή κεφάλαιο και τόκος είναι τόσο αξεχώριστες έννοιες και έχουν την ίδια εναλλασσόμενη σχέση μεταξύ τους όσο και η αιτία και το αποτέλεσμα, ο πατέρας και ο γιος, το χθες και το σήμερα. Η λέξη «κεφάλαιο» με τη σύγχρονη οικονομική σημασία, όμως, εμφανίζεται μόνο στην εποχή, όπου το ίδιο το πράγμα εμφανίζεται, όπου ο κινητός πλούτος αποκτάει όλο και περισσότερο λειτουργία κεφαλαίου με την εκμετάλλευση της υπερεργασίας ελεύθερων εργατών με σκοπό την παραγωγή εμπορευμάτων. Μάλιστα, εισάγεται από το πρώτο ιστορικό έθνος των καπιταλιστών, τους Ιταλούς του 15ου και του 16ου αιώνα. Αν ο Μαρξ πρώτος ανάλυσε σε βάθος τον τρόπο ιδιοποίησης που χαρακτηρίζει το σύγχρονο κεφάλαιο· αν εναρμόνισε την έννοια του κεφαλαίου με τα ιστορικά γεγονότα, από τα οποία σε τελευταία ανάλυση, είχε αφαιρεθεί και στα οποία χρωστάει την ύπαρξή του· αν ο Μαρξ απελευθέρωσε, μ' αυτό τον τρόπο, αυτή την οικονομική έννοια από τις ασαφείς και ταλαντευόμενες αντιλήψεις, που της κολλούσαν ακόμα στην κλασική αστική οικονομία καθώς και οι ως τώρα σοσιαλιστές, τότε ήταν ακριβώς αυτός ο Μαρξ, που χειρίστηκε το θέμα αυτό μ' εκείνη την «τελευταία και αυστηρότατη επιστημονικότητα», την οποία επικαλείται ο κύριος Ντίρινγκ συνεχώς, αλλά η οποία του λείπει τόσο οδυνηρά.

Πράγματι, τα πράγματα είναι τελείως διαφορετικά στον κύριο Ντίρινγκ. Δεν αρκείται στο να βρίσκει πρώτα την παρουσίαση του κεφαλαίου σαν ιστορικής φάσης ως «μπάσταρδο ιστορικής και λογικής φαντασιοκοπίας» και, έπειτα, να το παρουσιάσει ο ίδιος σαν ιστορική φάση. Ονομάζει επίσης, νέτα-σκέτα, κεφάλαιο όλα τα οικονομικά μέσα εξουσίας, όλα τα μέσα παραγωγής, τα οποία ιδιοποιούνται «μερίδια στους καρπούς της γενικής εργατικής δύναμης», δηλαδή και τη γαιοκτησία σ' όλες τις ταξικές κοινωνίες. Αυτό,

ωστόσο, δεν τον εμποδίζει καθόλου, από κει και πέρα, να χωρίζει εντελώς με τον πατροπαράδοτο τρόπο γαιοκτησία και γαιοπρόσοδο από κεφάλαιο και κέρδος και να χαρακτηρίζει σαν κεφάλαιο μόνο εκείνα τα μέσα παραγωγής, τα οποία παράγουν κέρδος ή τόκο, όπως μπορούμε να διαβάσουμε εκτενέστερα στη σελίδα 156 κ.ε. των *Μαθημάτων*. Ο κύριος Ντίρινγκ θα μπορούσε, εξίσου καλά, να συμπεριλάβει κάτω από το όνομα ατμομηχανή άλογα, βόδια, γαϊδούρια και σκυλιά, επειδή και μ' αυτά μπορεί κανείς να κινήσει οχήματα και να κατηγορήσει τους σημερινούς μηχανικούς ότι, περιορίζοντας το όνομα ατμομηχανή στα σύγχρονα ατμοκίνητα οχήματα, τα έκαναν ιστορική φάση, έπεσαν σε άγριες αντιλήψεις, μπάσταρδα ιστορικής και λογικής φαντασιοκοπίας κλπ. Και, έπειτα, να δηλώσει, τελικά, ότι τα άλογα, τα γαϊδούρια, τα βόδια και τα σκυλιά αποκλείονται, ωστόσο, από το χαρακτηρισμό ατμομηχανή και αυτός ο τελευταίος ισχύει μονάχα για ατμοκίνητα οχήματα. Και έτσι, αναγκαζόμαστε πάλι να πούμε ότι ακριβώς η αντίληψη του Ντίρινγκ σχετικά με το κεφάλαιο είναι εκείνη, με την οποία χάνεται όλη η οξύνοια της εθνικοοικονομικής ανάλυσης και εξαφανίζεται η ικανότητα διάκρισης μαζί με την κάθε ειλικρινή χρήση των εννοιών και ότι οι άγριες αντιλήψεις, η σύγχυση, οι επιπολαιότητες, οι οποίες περνούν για βαθιές λογικές αλήθειες, καθώς και η ελαττωματικότητα των θεμελίων ανθίζουν πλήρως στον κύριο Ντίρινγκ. Όλα αυτά, όμως, δεν πειράζουν καθόλου. Στον κύριο Ντίρινγκ μένει, ωστόσο, η δόξα, γιατί ανακάλυψε τον άξονα, γύρω από τον οποίο κινείται η όλη μέχρι τώρα οικονομία, όλη η πολιτική και νομική, με μια λέξη, όλη η ως τώρα ιστορία.

Τον ακούμε:

> «Η βία και η εργασία είναι οι δύο κύριοι παράγοντες, που έρχονται σε σύγκρουση όταν σχηματίζονται οι κοινωνικές σχέσεις.»

Μέσα σ' αυτή την πρόταση, περικλείεται η όλη κατάσταση του ως τώρα οικονομικού κόσμου. Είναι πολύ σύντομη και έχει ως εξής:

Άρθρο ένα: Η εργασία παράγει.
Άρθρο δύο: Η βία κατανέμει.

Και, μ' αυτά, τελειώνει, «για να μιλήσουμε σαν άνθρωποι και Γερμανοί», όλη η οικονομική σοφία του κύριου Ντίρινγκ.

IX. Κεφάλαιο και υπεραξία

(Τέλος)

> «Σύμφωνα με την άποψη του κυρίου Μαρξ, ο μισθός εργασίας αντιπροσωπεύει μόνο την πληρωμή εκείνου του χρόνου εργασίας, τον οποίο δουλεύει ο εργάτης πραγματικά για τη δική του ύπαρξη. Γι' αυτό το σκοπό, αρκούν λίγες μόνο ώρες. Όλο το υπόλοιπο μέρος της, συχνά πολύωρης, μέρας εργασίας δίνει ένα περίσσευμα, στο οποίο εμπεριέχεται αυτό που λέει ο συγγραφέας μας "υπεραξία" ή, στην κοινή γλώσσα, το κέρδος του κεφαλαίου. Πέρα από το χρόνο εργασίας, ο οποίος εμπεριέχεται ήδη στα μέσα εργασίας και τις σχετικές πρώτες ύλες σε μια κάποια φάση της παραγωγής, εκείνο το περίσσευμα της εργάσιμης μέρας είναι το μερίδιο του καπιταλιστή επιχειρηματία. Σύμφωνα μ' αυτό, η παράταση της μέρας εργασίας είναι σκέτο κέρδος εκμετάλλευσης προς όφελος του καπιταλιστή.»

Σύμφωνα, λοιπόν, με τον κύριο Ντίρινγκ, η υπεραξία του Μαρξ δεν είναι τίποτα περισσότερο απ' αυτό που λέμε στην κοινή γλώσσα κέρδος κεφαλαίου ή σκέτο κέρδος. Αλλά ας ακούσουμε τον ίδιο τον Μαρξ. Στη σελίδα 195 του *Κεφαλαίου*, η υπεραξία επεξηγείται με τις εξής λέξεις, που βρίσκονται σε παρένθεση πίσω απ' αυτή τη λέξη: «τόκος, κέρδος, πρόσοδος». Στη σελίδα 210, ο Μαρξ δίνει ένα παράδειγμα, σύμφωνα με το οποίο ένα ποσό υπεραξίας των 71 σελινίων εμφανίζεται στις διάφορες μορφές κατανομής του: Δεκάτη, τοπικός και κρατικός φόρος 21 σελίνια, γαιοπρόσοδος 28 σελίνια, κέρδος και τόκος του ενοικιαστή 22 σελίνια, σύνολο της υπεραξίας 71 σελίνια.

Στη σελίδα 542, ο Μαρξ λέει ότι το κύριο ελάττωμα του Ρικάρντο (Ricardo) είναι ότι ο τελευταίος «δεν παρουσιάζει καθαρά την υπεραξία, δηλαδή όχι ανεξάρτητη από τις ειδικές μορφές της, όπως είναι το κέρδος, γαιοπρόσοδος κλπ.»[65] και ότι, γι' αυτό το λόγο, συγχέει τους νόμους για το ποσοστό της υπεραξίας άμεσα με τους νόμους των ποσοστών του κέρδους. Ο Μαρξ αντιλέει σ' αυτό:

«Αργότερα, στο τρίτο βιβλίο αυτού του συγγράμματος, θα αποδείξω ότι τα ίδια ποσοστά της υπεραξίας μπορούν να εκφραστούν στα πιο διαφορετικά ποσοστά κέρδους και ότι διαφορετικά ποσοστά της υπεραξίας μπορούν, κάτω από ορισμένες συνθήκες, να εκφραστούν με τα ίδια ποσοστά κέρδους.»

Στη σελίδα 587, λέει τα εξής:

«Ο καπιταλιστής, ο οποίος παράγει την υπεραξία, δηλαδή που στύβει απλήρωτη εργασία άμεσα από τους εργάτες και την παγιώνει σε εμπορεύματα, είναι μεν ο πρώτος που ιδιοποιείται αυτή την υπεραξία, αλλά καθόλου ο τελευταίος ιδιοκτήτης της. Σε συνέχεια, πρέπει να τη μοιραστεί με καπιταλιστές, οι οποίοι σε γενικές γραμμές συντελούν άλλες λειτουργίες της κοινωνικής παραγωγής, με το γαιοκτήμονα κλπ. Γι' αυτό το λόγο, η υπεραξία διασπάται σε διάφορα μέρη. Τα κλάσματά της περιέρχονται σε διάφορες κατηγορίες προσώπων και αποκτούν διάφορες μορφές, τη μία ανεξάρτητη από την άλλη, όπως είναι το κέρδος, ο τόκος, το εμπορικό κέρδος, η γαιοπρόσοδος κλπ. Αυτές τις μεταβεβλημένες μορφές της υπεραξίας μπορούμε να τις πραγματευτούμε μόνο στο τρίτο βιβλίο.»

Τα ίδια θα βρούμε και σε πολλά άλλα σημεία. Δε γίνεται να εκφραστεί κανείς με περισσότερη σαφήνεια. Με κάθε ευκαιρία, ο Μαρξ εφιστά την προσοχή μας στο ότι η υπεραξία του δεν πρέπει να μπερδευτεί καθόλου με το κέρδος γενικά ή με το κέρδος κεφαλαίου και στο ότι αυτό το τελευταίο είναι πολύ περισσότερο μια υπο-μορφή και, πολύ συχνά, μόνο ένα κλάσμα της υπεραξίας. Αν ο κύριος Ντίρινγκ, παρ' όλα αυτά, ισχυρίζεται ότι η υπεραξία του Μαρξ είναι, «εκφρασμένη στην κοινή γλώσσα, κέρδος κεφαλαίου» και αν είναι σίγουρος ότι όλο το βιβλίο του Μαρξ στρέφεται γύρω από την υπεραξία, τότε υπάρχουν μόνο δύο δυνατότητες: Είτε δεν ξέρει καλύτερα, και τότε πρόκειται για μια απαράμιλλη ξετσιπω-

σιά να κατακεραυνώσει ένα βιβλίο, το κύριο περιεχόμενο του οποίου δε γνωρίζει. Είτε ξέρει καλύτερα και, τότε, διαπράττει μια σκόπιμη παραποίηση.

Παρακάτω:

> «Το φαρμακερό μίσος, με το οποίο ο κύριος Μαρξ παρουσιάζει αυτόν τον τρόπο αντίληψης της εκμετάλλευσης, είναι πάρα πολύ κατανοητό. Όμως, είναι δυνατό να υπάρχει μια ακόμα πιο τρομερή οργή, καθώς και μια ακόμα πιο πλήρης αναγνώριση του εκμεταλλευτικού χαρακτήρα της οικονομικής μορφής που στηρίζεται στη μισθωτή εργασία, χωρίς να αποδεχτούμε εκείνο το θεωρητικό ελιγμό, ο οποίος εκφράζεται στη διδασκαλία του Μαρξ σχετικά με μια υπεραξία.»

Ο καλοπροαίρετος, αλλά εσφαλμένος, θεωρητικός ελιγμός του Μαρξ δημιουργεί μέσα του ένα φαρμακερό μίσος ενάντια στην εκμετάλλευση. Το καθεαυτό ηθικό πάθος αποκτάει μια ανήθικη έκφραση σαν συνέπεια του εσφαλμένου «θεωρητικού ελιγμού». Εμφανίζεται με αγενές μίσος και με χαμερπή φαρμακερότητα, ενώ η τελευταία και αυστηρότατη επιστημονικότητα του κυρίου Ντίρινγκ εκδηλώνεται σ' ένα ηθικό πάθος αντίστοιχης ευγενούς φύσης, σε οργή, η οποία είναι και στη μορφή της ηθική και, επιπλέον, ποσοτικά ανώτερη του φαρμακερού μίσους, μια τρομερή οργή. Ενώ ο κύριος Ντίρινγκ χαίρεται μ' αυτό τον τρόπο τον εαυτό του, θα δούμε εμείς, από πού προέρχεται αυτή η τρομερή οργή.

> «Διότι γεννιέται το ερώτημα», λέει παρακάτω, «πώς οι ανταγωνιζόμενοι επιχειρηματίες θα είναι σε θέση να αξιοποιήσουν το πλήρες προϊόν της εργασίας και, μαζί μ' αυτό, το υπερπροϊόν συνεχώς τόσο πιο ψηλά από τα φυσικά έξοδα κατασκευής όσο υποδείχνεται από τη σχέση με το πλεόνασμα των ωρών εργασίας. Απάντηση δε βρίσκεται στη διδασκαλία του Μαρξ και, μάλιστα, για τον απλό λόγο ότι στη διδασκαλία του δεν έχει θέση ούτε η σχετική ερώτηση.

> Δεν πραγματεύεται καν στα σοβαρά το χαρακτήρα πολυτελείας της παραγωγής που στηρίζεται στη μισθωτή εργασία και δεν έχει αναγνωριστεί καθόλου σαν τελευταία αιτία της λευκής δουλείας η κοινωνική διοργάνωση με τις απορροφητικές της θέσεις. Αντίθετα, πάντα πρέπει σώνει και καλά να εξηγηθεί το πολιτικο-κοινωνικό από το οικονομικό.»

Είδαμε, όμως, στα προαναφερόμενα χωρία ότι ο Μαρξ δεν ισχυρίζεται καθόλου ότι το υπερπροϊόν πωλείται από το βιομηχανικό καπιταλιστή, ο οποίος είναι ο πρώτος ιδιοποιητής του, κάτω από όλες τις συνθήκες στην πλήρη αξία του κατά μέσον όρο, όπως προϋποθέτει εδώ ο κύριος Ντίρινγκ. Ο Μαρξ λέει με έμφαση ότι και το εμπορικό κέρδος αποτελεί ένα μέρος της υπεραξίας και αυτό, με τις υπάρχουσες προϋποθέσεις, δεν είναι δυνατόν παρά μονάχα όταν ο εργοστασιάρχης πουλάει το προϊόν του στον έμπορο *κάτω* από την αξία του παραχωρώντας του, έτσι, ένα μέρος της λείας. Επομένως, όπως τίθεται εδώ το ερώτημα, δε θα μπορούσε, βέβαια, να τεθεί καν από τον Μαρξ. Αν το θέσει κανείς με ορθολογικό τρόπο, έχει ως εξής: Πώς η υπεραξία μεταβάλλεται στις υπομορφές της: Κέρδος, τόκος, εμπορικό κέρδος, γαιοπρόσοδος κλπ.; Και, βέβαια, ο Μαρξ υπόσχεται να λύσει αυτό το ζήτημα στο τρίτο βιβλίο. Αν, όμως, ο κύριος Ντίρινγκ δεν μπορεί να περιμένει μέχρι να δημοσιευτεί ο δεύτερος τόμος του *Κεφαλαίου*[62], τότε προς το παρόν θα έπρεπε να κοιτάξει καλύτερα τον πρώτο τόμο. Τότε, θα μπορούσε να διαβάσει, εκτός από τα εδάφια που έχουν ήδη αναφερθεί, στη σελίδα 323, για παράδειγμα, ότι, σύμφωνα με τον Μαρξ, οι εγγενείς νόμοι της καπιταλιστικής παραγωγής επιβάλλονται στην εξωτερική κίνηση των κεφαλαίων σαν νόμοι εξαναγκασμού του ανταγωνισμού και, υπό αυτή τη μορφή, φτάνουν στη συνείδηση του ατομικού καπιταλιστή σαν κίνητρα· ότι, επομένως, μια επιστημονική ανάλυση του ανταγωνισμού είναι μόνο δυνατή, μόλις γίνει κατανοητή η εσωτερική φύση του κεφαλαίου, όπως ακριβώς η φαινομενική κίνηση των ουρανίων σωμάτων είναι κατανοητή μονάχα γι' αυτόν που γνωρίζει την πραγματική τους κίνηση, που δεν μπορεί,

ωστόσο, να παρατηρηθεί με τις αισθήσεις. Ο Μαρξ δείχνει μ' ένα παράδειγμα πώς ένας συγκεκριμένος νόμος, ο νόμος της αξίας, εμφανίζεται σε μια συγκεκριμένη περίπτωση μέσα στον ανταγωνισμό και ασκεί την κινητήρια δύναμή του. Ο κύριος Ντίρινγκ, και μόνο απ' αυτό, θα μπορούσε να συμπεράνει ότι, στην κατανομή της υπεραξίας, ο ανταγωνισμός παίζει έναν κύριο ρόλο και, με λίγη σκέψη, θα αρκούσαν πράγματι αυτές οι υποδείξεις, που δίνονται στον πρώτο τόμο, για να γίνει τουλάχιστο σε γενικές γραμμές αντιληπτή η μεταβολή της υπεραξίας στις υπομορφές της.

Εντούτοις, για τον κύριο Ντίρινγκ ο ανταγωνισμός είναι ακριβώς το απόλυτο εμπόδιο για την κατανόηση. Δεν μπορεί να καταλάβει πώς οι ανταγωνιζόμενοι επιχειρηματίες μπορούν να αξιοποιούν συνεχώς τόσο πολύ πάνω από τα φυσικά έξοδα κατασκευής το πλήρες προϊόν της εργασίας και, μαζί μ' αυτό, το υπερπροϊόν. Εκφράζεται εδώ πάλι με τη συνηθισμένη του «αυστηρότητα», η οποία στην πράξη δεν είναι τίποτε άλλο παρά τσαπατσουλιά. Το υπερπροϊόν σαν τέτοιο, στο έργο του Μαρξ, *δεν έχει καν έξοδα κατασκευής*, αποτελεί μέρος του προϊόντος, το οποίο *δεν κοστίζει τίποτα* για τον καπιταλιστή. Αν, επομένως, οι ανταγωνιζόμενοι επιχειρηματίες ήθελαν να αξιοποιήσουν το υπερπροϊόν στα φυσικά του έξοδα κατασκευής, θα έπρεπε να το *δωρίσουν*. Αλλά ας μη στεκόμαστε σε τέτοιες «μικρολογικές λεπτομέρειες». Οι ανταγωνιζόμενοι επιχειρηματίες δεν αξιοποιούν καθημερινά στην πράξη το προϊόν της εργασίας πάνω από τα φυσικά έξοδα κατασκευής; Σύμφωνα με τον κύριο Ντίρινγκ, τα φυσικά έξοδα κατασκευής συνίστανται

> «στην εργασία ή στις δυνάμεις που ξοδεύτηκαν, και αυτά μπορούν πάλι να μετρηθούν, σε τελευταία ανάλυση, με τα έξοδα διατροφής».

Στη σημερινή κοινωνία, συνεπώς, με τις πρώτες ύλες, μέσα εργασίας και μισθό εργασίας, που πραγματικά ξοδεύτηκαν, σε αντίθεση με τη «φορολογία», το κέρδος και την επιβάρυνση, που επιβλήθηκαν με το ξίφος στο χέρι. Είναι πασίγνωστο, ωστόσο, ότι, στην κοινωνία που ζούμε, οι ανταγωνιζόμενοι επιχειρηματίες *δεν*

αξιοποιούν τα εμπορεύματά τους στα φυσικά έξοδα κατασκευής τους, αλλά συνυπολογίζουν τη δήθεν επιβάρυνση, το κέρδος και, συνήθως, το αποκτούν. Το ερώτημα, για το οποίο νόμιζε ο κύριος Ντίρινγκ ότι δε θα χρειαζόταν παρά να το θέσει για να γκρεμίσει μ' ένα φύσημα μόνο όλο το οικοδόμημα του Μαρξ, όπως ο μακαρίτης Ιησούς του Ναυή τα τείχη της Ιεριχούς, αυτό το ερώτημα υπάρχει και για την οικονομική θεωρία του κυρίου Ντίρινγκ. Ας δούμε πώς απαντάει σ' αυτό.

> «Η ιδιοκτησία του κεφαλαίου», λέει, «δεν έχει πρακτικό νόημα και δεν αξιοποιείται, αν δεν έχει περικλειστεί σ' αυτό ταυτόχρονα και η έμμεση εξουσία πάνω στην ανθρώπινη ύλη. Το προϊόν αυτής της βίας είναι το κέρδος του κεφαλαίου και το μέγεθος του τελευταίου θα εξαρτηθεί, γι' αυτό το λόγο, από την έκταση και την εντατικότητα της άσκησης αυτής της κυριαρχίας… Το κέρδος του κεφαλαίου είναι ένας πολιτικός και κοινωνικός θεσμός, ο οποίος επενεργεί πιο ισχυρά από τον ανταγωνισμό. Ως προς αυτό το θέμα, οι επιχειρηματίες πράττουν σαν τάξη και ο καθένας ξεχωριστά υπερασπίζει τη θέση του. Στο είδος της οικονομίας που επικρατεί, είναι αναγκαία μια ορισμένη ποσότητα κέρδους κεφαλαίου.»

Δυστυχώς, δεν έχουμε μάθει ακόμα πώς οι ανταγωνιζόμενοι επιχειρηματίες είναι σε θέση να αξιοποιούν συνεχώς το προϊόν της εργασίας πάνω από τα φυσικά έξοδα κατασκευής. Είναι αδύνατο ο κύριος Ντίρινγκ να υποτιμά τόσο πολύ τη νοημοσύνη του κοινού του για να το ξεφορτωθεί με το απόφθεγμα ότι το κέρδος κεφαλαίου βρίσκεται πάνω από τον ανταγωνισμό, όπως κάποτε ο βασιλιάς της Πρωσίας πάνω από το νόμο. Γνωρίζουμε τη μανούβρα, με την οποία ο βασιλιάς της Πρωσίας τέθηκε πάνω από το νόμο. Αυτό που πρέπει να μας εξηγήσει ο κύριος Ντίρινγκ –και το οποίο αρνείται επίμονα να μας εξηγήσει– είναι με ποια μανούβρα το κέρδος κεφαλαίου φτάνει στο σημείο να είναι πιο ισχυρό από τον ανταγωνισμό. Ούτε παίζει κανένα ρόλο, αν, όπως λέει, οι επιχειρηματίες

δρουν σαν τάξη σ' αυτό το θέμα και αν ο καθένας ξεχωριστά υπερασπίζει τη θέση του. Μήπως θέλει να τον πιστέψουμε χωρίς αντίρρηση, όταν λέει ότι ένας αριθμός ανθρώπων δε χρειάζεται παρά να δρα σαν τάξη για να υπερασπίσει ο καθένας απ' αυτούς ξεχωριστά τη θέση του; Ως γνωστό, οι συντεχνιακοί του Μεσαίωνα και οι Γάλλοι ευγενείς το 1789 έδρασαν πολύ αποφασιστικά σαν τάξη και, παρ' όλα αυτά, καταστράφηκαν. Ο πρωσικός στρατός στην Ιένα[34], έδρασε επίσης σαν τάξη, αλλά, αντί να υπερασπίσει τη θέση του, αναγκάστηκε να τα μαζέψει και έπειτα ακόμα να συνθηκολογήσει κατά τμήματα. Ούτε μπορεί να μας ικανοποιήσει η βεβαίωση ότι, στο είδος οικονομίας που επικρατεί, το κέρδος κεφαλαίου είναι, σε κάποιο βαθμό, μια αναγκαιότητα· διότι το θέμα είναι ακριβώς να αποδείξουμε, *γιατί* είναι έτσι. Ούτε βήμα δεν κάνουμε πιο κοντά στο στόχο μας, όταν μας ανακοινώνει ο κύριος Ντίρινγκ ότι:

> «Η κυριαρχία του κεφαλαίου έχει αναπτυχθεί σε σύνδεση με την κυριαρχία στη γη. Ένα μέρος των δουλοπάροικων εργατών της γης έχει μετατραπεί στις πόλεις σε εργάτες της χειροτεχνίας και, τέλος, σε υλικό για τα εργοστάσια. Μετά από τη γαιοπρόσοδο, το κέρδος του κεφαλαίου διαμορφώθηκε σε μια δεύτερη μορφή ιδιοκτησιακής προσόδου.»

Ακόμα αν αφήσουμε κατά μέρος την ιστορική στρεβλότητα αυτού του ισχυρισμού, παραμένει, ωστόσο, απλώς ένας ισχυρισμός και περιορίζεται στο να διαβεβαιώνει επανειλημμένα ακριβώς αυτό, που πρέπει να εξηγηθεί και αποδειχτεί. Επομένως, δεν μπορούμε να εξαγάγουμε άλλο συμπέρασμα εκτός από το εξής: Ο κύριος Ντίρινγκ δεν είναι σε θέση να απαντήσει στο δικό του ερώτημα, δηλαδή πώς οι ανταγωνιζόμενοι επιχειρηματίες είναι σε θέση να αξιοποιούν συνεχώς το προϊόν της εργασίας πάνω από τα φυσικά έξοδα κατασκευής. Αυτό σημαίνει ότι είναι ανίκανος να εξηγήσει το πώς γεννιέται το κέρδος. Δεν του μένει να κάνει τίποτα παρά να διατάξει νέτα σκέτα: Το κέρδος κεφαλαίου είναι το προϊόν της *βίας*, κάτι το οποίο είναι τελείως σύμφωνο με το Άρθρο 2 του καταστατικού χάρτη της κοινωνίας του Ντίρινγκ: Η βία κατανέμει. Πολύ

ωραία τότε, βέβαια, αλλά τώρα «γεννιέται το ερώτημα»: Τι κατανέμει η βία; Πρέπει να υπάρχει κάτι για κατανομή, αλλιώς ούτε η πιο παντοδύναμη βία δεν μπορεί να κατανείμει τίποτα, όσο κι αν το θέλει. Το κέρδος που τσεπώνουν οι ανταγωνιζόμενοι επιχειρηματίες είναι κάτι το πολύ χειροπιαστό και πολύ στέρεο. Η βία μπορεί να το *πάρει*, αλλά όχι να το *παραγάγει*. Ο κύριος Ντίρινγκ, αν μας αρνείται επίμονα την εξήγηση πώς η βία παίρνει το κέρδος των επιχειρηματιών, τηρεί, ωστόσο, σιγή τάφου σαν απάντηση στο ερώτημα, *από πού* το παίρνει. Όπου δεν υπάρχει τίποτα, ο αυτοκράτορας, όπως η κάθε άλλη εξουσία, χάνει τα δικαιώματά του. Από το τίποτα, δε γίνεται τίποτα, ιδίως όχι κέρδος. Αν η ιδιοκτησία κεφαλαίου δεν έχει πρακτικό νόημα και δεν μπορεί να αξιοποιηθεί, όσο δεν περικλείεται μέσα της ταυτόχρονα η έμμεση βία πάνω στην ανθρώπινη ύλη, τότε γεννιέται για άλλη μια φορά το ερώτημα, πρώτον, πώς ο πλούτος κεφαλαίου έφτασε σ' αυτή τη βία, που δεν έκλεισε καθόλου με τους λίγους προαναφερόμενους ιστορικούς ισχυρισμούς, και, δεύτερον, *πώς* η βία αυτή μεταβάλλεται σε αξιοποίηση κεφαλαίου, σε κέρδος, και, τρίτον, από πού πηγάζει αυτό το κέρδος.

Απ' όπου κι αν προσεγγίσουμε την ντιρινγκική οικονομία, δεν προχωρούμε ούτε βήμα. Για όλες τις δυσάρεστες περιστάσεις, για το κέρδος, τη γαιοπρόσοδο, το μισθό πείνας, την υποδούλωση των εργατών, έχει μονάχα μια λέξη, που τα εξηγεί όλα: Η βία και πάλι η βία και η «τρομερή οργή» του κυρίου Ντίρινγκ διαλύεται επίσης στην οργή για τη βία. Είδαμε, πρώτον, ότι αυτή η επίκληση στη βία είναι μια ύπουλη υπεκφυγή, μια παραπομπή από τον οικονομικό στον πολιτικό τομέα, με την οποία δεν μπορεί να εξηγηθεί ούτε ένα οικονομικό γεγονός. Και, δεύτερον, είδαμε ότι έτσι παραμένει ανεξήγητη η ίδια η γέννηση της βίας και, μάλιστα, σοφά, γιατί, αλλιώς, θα έπρεπε να φτάσει στο συμπέρασμα ότι όλη η κοινωνική εξουσία και όλη η πολιτική βία έχουν την προέλευσή τους σε οικονομικές προϋποθέσεις, στον ιστορικά δοσμένο τρόπο παραγωγής και ανταλλαγής της εκάστοτε κοινωνίας. Ας προσπαθήσουμε, ωστόσο, μήπως μπορέσουμε να αποσπάσουμε από τον ανελέητο «βαθυστόχαστο θεμελιωτή» της οικονομίας μερικές ακόμα εξηγήσεις σχετικά

με το κέρδος. Ίσως το πετύχουμε, αν ξεκινήσουμε από τον τρόπο, με τον οποίο χειρίζεται το μισθό εργασίας.

Λέει, λοιπόν, στη σελίδα 158:

> «Ο μισθός εργασίας είναι ο μισθός για τη συντήρηση της εργατικής δύναμης και αρχικά υπολογίζεται μόνο σαν βάση για τη γαιοπρόσοδο και το κέρδος κεφαλαίου. Για να διασαφηνιστούν εδώ πράγματι, κατά τρόπο αποφασιστικό, οι υπάρχουσες σχέσεις, πρέπει να φανταστεί κανείς τη γαιοπρόσοδο και επίσης το κέρδος κεφαλαίου πρώτα ιστορικά, χωρίς μισθό εργασίας, δηλαδή στη βάση της δουλείας ή της δουλοπαροικίας... Αν πρέπει να συντηρηθεί ο σκλάβος ή ο δουλοπάροικος, ή ο μισθωτός εργάτης, αυτό δικαιολογεί μόνο μια διαφορά στον τρόπο επιβάρυνσης του κόστους παραγωγής. *Σε οποιαδήποτε περίπτωση, το καθαρό προϊόν, που επιτεύχθηκε με την εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης, διαμορφώνει το εισόδημα του αφεντικού της εργασίας*... Βλέπουμε, λοιπόν, ότι... ιδίως η κύρια αντίθεση, δυνάμει της οποίας βρίσκεται, στη μια πλευρά, κάποιο είδος *ιδιοκτησιακής προσόδου* και, στην άλλη πλευρά, η ακτήμονη μισθωτή εργασία, δε συναντιέται αποκλειστικά στη μία από τις δύο μορφές, αλλά πάντα ταυτόχρονα και στις δύο.»

Όμως, όπως μαθαίνουμε στη σελίδα 188, η ιδιοκτησιακή πρόσοδος είναι μια κοινή έκφραση, για γαιοπρόσοδο και κέρδος κεφαλαίου. Στη σελίδα 174, συνεχίζει:

> «Ο χαρακτήρας του κέρδους κεφαλαίου είναι *μια ιδιοποίηση του κυρίου μέρους του προϊόντος της εργατικής δύναμης*. Δεν μπορεί να τη φανταστεί κανείς χωρίς τη συσχέτιση με την εργασία, που είναι, με τη μία ή την άλλη μορφή, άμεσα ή έμμεσα εξαρτημένη.»

Και στη σελίδα 183:

> Ο μισθός εργασίας «δεν είναι, κάτω απ' όλες τις

> συνθήκες, τίποτα παραπάνω από ένα μισθό, μέσω του οποίου εν γένει πρέπει να εξασφαλιστούν η συντήρηση και η δυνατότητα αναπαραγωγής του εργάτη».

Και, τέλος, στη σελ. 195:

> «Ό,τι πάει στην ιδιοκτησιακή πρόσοδο, πρέπει να χάνεται από το μισθό εργασίας και το αντίστροφο, ό,τι πάει από τη γενική ικανότητα απόδοσης (!) στην εργασία, πρέπει να αφαιρείται από τα ιδιοκτησιακά εισοδήματα.»

Ο κύριος Ντίρινγκ μάς πάει από τη μία έκπληξη στην άλλη. Στη θεωρία της αξίας, καθώς και στα ακόλουθα κεφάλαια μέχρι τη διδασκαλία για τον ανταγωνισμό, συμπεριλαμβανομένης της τελευταίας, δηλαδή από τη σελίδα 1 ως και 155, οι τιμές των εμπορευμάτων ή οι αξίες καταχωρήθηκαν, πρώτα, στα φυσικά έξοδα κατασκευής ή αξία παραγωγής, δηλαδή στα έξοδα για πρώτες ύλες, μέσα εργασίας και μισθό εργασίας και, δεύτερο, στην ανατίμηση ή αξία κατανομής, τη φορολογία που επιβάλλεται με το ξίφος στο χέρι προς όφελος της τάξης των μονοπωλητών, μια ανατίμηση, η οποία, όπως είδαμε, δεν μπόρεσε, στην πραγματικότητα, να αλλάξει τίποτα στην κατανομή του πλούτου, γιατί έπρεπε να δίνει πίσω με το ένα χέρι αυτό που έπαιρνε με το άλλο και που, επιπλέον, δημιουργήθηκε από το τίποτα και γι' αυτό το λόγο δε συνίστατο και από τίποτα, στο βαθμό που μας δίνει πληροφορίες ο κύριος Ντίρινγκ σχετικά με την προέλευση και το περιεχόμενό της. Στα δύο επόμενα κεφάλαια, τα οποία πραγματεύονται τα είδη εισοδήματος, δηλαδή από τη σελίδα 156 έως και 217, δε γίνεται πια λόγος για ανατίμηση. Αντ' αυτού, η αξία του κάθε προϊόντος εργασίας, του κάθε εμπορεύματος δηλαδή, διαιρείται τώρα στα εξής δύο μέρη: Πρώτον, στα έξοδα παραγωγής, στα οποία συμπεριλαμβάνεται και ο πληρωμένος μισθός εργασίας, και, δεύτερον, στο «*καθαρό προϊόν*, που επιτεύχθηκε με την εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης», που αποτελεί το εισόδημα του αφεντικού. Αυτό το καθαρό προϊόν έχει μια πασίγνωστη φυσιογνωμία, που δεν μπορεί να την καλύψει κανένα τατουάζ ή βερνί-

κωμα. «Για να καταλάβει πραγματικά καλά τις υπάρχουσες σχέσεις», ο αναγνώστης να φανταστεί τα μόλις αναφερόμενα χωρία του κυρίου Ντίρινγκ τυπωμένα απέναντι στα παλαιότερα αναφερόμενα χωρία του Μαρξ σχετικά με την υπερεργασία, το υπερπροϊόν και την υπεραξία, και θα διαπιστώσει ότι ο κύριος Ντίρινγκ *αντιγράφει* εδώ το *Κεφάλαιο* κατευθείαν με το δικό του τρόπο. Ο κύριος Ντίρινγκ αναγνωρίζει την υπερεργασία με οποιαδήποτε μορφή, είτε δουλεία είτε δουλοπαροικία είτε μισθωτή εργασία σαν πηγή εσόδων όλων των έως τώρα κυρίαρχων τάξεων. Το παίρνει από το συχνά αναφερόμενο χωρίο από το *Κεφάλαιο*, στη σελίδα 227: Το κεφάλαιο δεν εφεύρε την υπερεργασία κλπ. Και το «καθαρό προϊόν», που αποτελεί «το εισόδημα του αφεντικού», τι άλλο είναι από το περίσσευμα του προϊόντος εργασίας, το επιπλέον πάνω από το μισθό εργασίας, το οποίο, σύμφωνα με τον κύριο Ντίρινγκ, παρ' όλη την εντελώς περιττή μεταμφίεσή του σε κάποια αμοιβή, πρέπει να εξασφαλίσει εν γένει τη συντήρηση και τη δυνατότητα αναπαραγωγής του εργάτη; Πώς να διεξαχθεί η «ιδιοποίηση του κυριότερου τμήματος του προϊόντος της εργατικής δύναμης» με άλλο τρόπο εκτός από τον εξής: Ο καπιταλιστής, όπως λέει και ο Μαρξ, στύβει περισσότερη εργασία από τον εργάτη απ' ό,τι χρειάζεται για την αναπαραγωγή των μέσων, που καταναλώνει ο εργάτης για να ζει, δηλαδή, ο καπιταλιστής βάζει τον εργάτη να δουλεύει περισσότερες ώρες απ' ό,τι απαιτείται για να ξεπληρωθεί η αξία του μισθού εργασίας, που πληρώνεται στον εργάτη. Συνεπώς, εκείνο που κρύβεται πίσω από την εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης του κυρίου Ντίρινγκ είναι η παράταση της εργάσιμης ημέρας πέρα από το χρόνο τον αναγκαίο για την αναπαραγωγή των μέσων ύπαρξης του εργάτη, δηλ. η υπερεργασία που λέει ο Μαρξ – αυτή και τίποτε άλλο. Και το «καθαρό προϊόν» του αφεντικού, με ποιον άλλον τρόπο μπορεί να παρουσιαστεί παρά στο υπερπροϊόν και στην υπεραξία του Μαρξ; Και η ιδιοκτησιακή πρόσοδος του Ντίρινγκ, σε τι άλλο ξεχωρίζει από την υπεραξία του Μαρξ, αν όχι στην ανακριβή διατύπωση; Άλλωστε, ο κύριος Ντίρινγκ πήρε τον όρο «ιδιοκτησιακή πρόσοδος» από τον Ροντμπέρτους (Rodbertus), ο οποίος ήδη είχε συνοψίσει τη γαιοπρόσοδο και την πρόσοδο κεφαλαίου ή κέρδος κεφαλαίου στη γε-

νική έκφραση πρόσοδος, ώστε ο κυριος [illegible]
κάνει τίποτ' άλλο παρά να προσθέσει τον όρο «ιδιοκτησιακή».*

Ο κύριος Ντίρινγκ, για να μη μείνει καμιά αμφιβολία για τη λογοκλοπή του, συνοψίζει τους νόμους σχετικά με τις αλλαγές σε μέγεθος της τιμής της εργατικής δύναμης και της υπεραξίας, τους οποίους ανέπτυξε ο Μαρξ στο 15ο Κεφάλαιο (σελ. 539 κ.ε. του *Κεφαλαίου*), με το δικό του τρόπο και, μάλιστα, έτσι, ώστε ό,τι προστίθεται στην ιδιοκτησιακή πρόσοδο, πρέπει να χάνεται από το μισθό εργασίας και αντίστροφα και, μ' αυτό τον τρόπο, περιορίζει τους γεμάτους περιεχόμενο επιμέρους νόμους του Μαρξ σε μια άνευ περιεχομένου ταυτολογία, διότι είναι αυτονόητο ότι ενός δοσμένου μεγέθους, που διασπάται σε δύο μέρη, το ένα μέρος δεν μπορεί να μεγαλώσει χωρίς να ελαττωθεί το άλλο και, έτσι, ο κύριος Ντίρινγκ το πέτυχε να συντελέσει την ιδιοποίηση των ιδεών του Μαρξ κατά τέτοιο τρόπο, που χάνεται πλήρως η «τελευταία και αυστηρότατη επιστημονικότητα με την έννοια των θετικών επιστημών», όπως αυτή υπάρχει, βεβαίως, στην ανάπτυξη του Μαρξ. Επομένως, δεν μπορούμε να αποφύγουμε να αποδεχτούμε ότι ο χτυπητός θόρυβος, τον οποίο σηκώνει ο κύριος Ντίρινγκ στην *Κριτική ιστορία* για το *Κεφάλαιο*, και ιδιαίτερα η σκόνη που ξεσηκώνει με το περιβόητο ερώτημα, το οποίο γεννιέται με την υπεραξία και το οποίο καλύτερα να μην είχε θέσει, μια και δεν μπορεί να απαντήσει ο ίδιος, ότι όλα αυτά δεν είναι παρά στρατηγήματα, πονηρές μανούβρες για να συγκαλύψει τη χοντροκομμένη λογοκλοπή, την οποία έπραξε στον *Κύκλο μαθημάτων* εις βάρος του Μαρξ. Ο κύριος Ντίρινγκ, πράγματι, έχει κάθε λόγο να προειδοποιήσει τους αναγνώστες του να μην ασχοληθούν με «το κουβάρι, το οποίο ο κύριος Μαρξ ονομάζει κεφάλαιο», με το μπάσταρδο ιστορικής και λογικής φαντασιοκοπίας, τις χεγκελιανές συγκεχυμένες νεφελώδεις αντιλήψεις και ανοησίες. Την Αφροδίτη, για την οποία αυτός ο πι-

---

* Και ούτε καν αυτό. Ο Ροντμπέρτους λέει (*Κοινωνικά γράμματα*, 2ο Γράμμα, σελ. 59): «Πρόσοδος είναι, σύμφωνα με τη θεωρία αυτή (τη δική του), όλα τα έσοδα, τα οποία εισπράττονται χωρίς προσωπική εργασία, αλλά μονάχα *στη βάση μιας ιδιοκτησίας*.»

στός Έκαρτ (Eckart) προειδοποιεί τη γερμανική νεολαία, την πήγε ο ίδιος σιωπηλά σε μέρος ασφαλές για δική του χρήση, παίρνοντάς την από το περίφραχτο περιβόλι του Μαρξ. Ας τον συγχαρούμε γι' αυτό το καθαρό προϊόν, που επιτεύχθηκε με την εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης του Μαρξ καθώς και για το ιδιόρρυθμο φως, το οποίο ρίχνει η προσάρτησή του της υπεραξίας του Μαρξ, κάτω από το όνομα της ιδιοκτησιακής προσόδου, στα κίνητρα του επίμονου –γιατί επαναλήφθηκε σε δύο εκδόσεις– αλλά, ωστόσο, εσφαλμένου ισχυρισμού του, ότι ο Μαρξ, λέγοντας υπεραξία, εννοεί μόνο το κέρδος εν γένει ή το κέρδος κεφαλαίου.

Έτσι, πρέπει να περιγράψουμε τις αποδόσεις του κυρίου Ντίρινγκ ως εξής, με τα ίδια τα λόγια του κυρίου Ντίρινγκ:

> Σύμφωνα με την άποψη του κυρίου Ντίρινγκ, «ο μισθός εργασίας αντιπροσωπεύει μόνο την πληρωμή εκείνου του χρόνου εργασίας, στον οποίο ο εργάτης δουλεύει πράγματι για να μπορέσει να υπάρχει. Γι' αυτό το σκοπό, χρειάζονται λιγότερες ώρες. Όλο το υπόλοιπο μέρος της –συχνά πολύωρης– μέρας εργασίας δίνει ένα περίσσευμα, μέσα στο οποίο εμπεριέχεται αυτό...» που ο συγγραφέας μας ονομάζει «ιδιοκτησιακή πρόσοδο». «Πέρα από το χρόνο εργασίας, ο οποίος εμπεριέχεται ήδη σε κάποια βαθμίδα της παραγωγής στα μέσα εργασίας και στις σχετικές πρώτες ύλες, εκείνο το περίσσευμα της εργάσιμης μέρας είναι μερίδιο του καπιταλιστή επιχειρηματία. Σύμφωνα μ' αυτό, η παράταση της εργάσιμης μέρας είναι το καθαρό κέρδος εκμετάλλευσης προς όφελος του καπιταλιστή...» Είναι πάνω από κατανοητό το φαρμακερό μίσος, με το οποίο ο κύριος Ντίριγνκ παρουσιάζει όλη την επιχείρηση εκμετάλλευσης...

Είναι, αντίθετα, λιγότερο κατανοητό πώς θέλει να καταλήξει τώρα πάλι στην «τρομερή οργή» του;

X. Φυσικοί νόμοι της οικονομίας. Γαιοπρόσοδος

Μέχρι τώρα, δεν μπορέσαμε να ανακαλύψουμε, παρά την καλή μας θέληση, πώς ο κύριος Ντίρινγκ φτάνει στο σημείο, στον τομέα της οικονομίας, να

> «παρουσιάζει ένα *σύστημα*, για το οποίο αξιώνει ότι είναι νέο, όχι απλώς επαρκές για την εποχή, αλλά *κριτήριο της εποχής*».

Εκείνο όμως, που δεν μπορέσαμε να δούμε στη θεωρία της βίας, στην αξία και το κεφάλαιο, ίσως θα ξεπηδήσει πεντακάθαρα μπροστά στα μάτια μας κοιτάζοντας τους «φυσικούς νόμους της εθνικής οικονομίας», τους οποίους έφτιαξε ο κύριος Ντίρινγκ. Διότι, λέει με τη συνηθισμένη του φρεσκάδα και οξύτητα,

> «ο θρίαμβος της ανώτερης επιστημονικότητας συνίσταται στο να φτάσει κανείς στις ζωντανές αντιλήψεις, που φωτίζουν την παραγωγή, πέρα από τις απλές περιγραφές και τις ταξινομήσεις της, τρόπον τινά, ήρεμης ύλης. Η γνώση των νόμων γι' αυτό το λόγο είναι η πιο πλήρης, διότι μας δείχνει πώς η μια διαδικασία καθορίζει την άλλη».

Ο πρώτος κιόλας φυσικός νόμος όλης της οικονομίας έχει ανακαλυφθεί ειδικά από τον κύριο Ντίρινγκ.

> Ο Άνταμ Σμιθ (Adam Smith), κατά τρόπο περίεργο, «όχι μόνο δεν έχει προτάξει τον πιο σπουδαίο παράγοντα όλων των οικονομικών εξελίξεων, αλλά έχει παραλείψει τελείως και την ειδική διατύπωσή του και, μ' αυτό τον τρόπο, έχει, άθελά του, υποβαθμίσει σε δευτερεύοντα ρόλο εκείνη τη δύναμη, η οποία έχει βάλει τη σφραγίδα της στη σύγχρονη ευρωπαϊκή εξέλιξη».
>
> «Ο βασικός αυτός νόμος, που έπρεπε να είχε προταχθεί, είναι ο νόμος του τεχνικού εξοπλισμού και θα

> μπορούσε ακόμα να πει κανείς ότι είναι ο εξοπλισμός τής από τη φύση δοσμένης οικονομικής δύναμης του ανθρώπου».

Αυτός ο «θεμελιακός νόμος», που ανακάλυψε ο κύριος Ντίρινγκ, έχει ως εξής:

> Νόμος 1. «Η παραγωγικότητα των οικονομικών μέσων, των βοηθητικών φυσικών πηγών και της ανθρώπινης δύναμης, αυξάνεται *από εφευρέσεις και ανακαλύψεις.*»

Εκπλησσόμαστε. Ο κύριος Ντίρινγκ μάς μεταχειρίζεται εντελώς όπως εκείνος ο χωρατατζής του Μολιέρου το νεοφώτιστο ευγενή, στον οποίο ανακοινώνει το νέο ότι μιλούσε όλη τη ζωή του πρόζα χωρίς να το ξέρει.[70] Ξέραμε από καιρό ότι οι εφευρέσεις και οι ανακαλύψεις αυξάνουν σε πολλές περιπτώσεις την παραγωγικότητα της εργασίας (σε πάρα πολλές περιπτώσεις, όμως, όχι, όπως αποδείχνει το πλήθος από παλιά χαρτιά στα αρχεία όλων των γραφείων ευρεσιτεχνίας του κόσμου)· το ότι, όμως, αυτή η παμπάλαια τετριμμένη κουβέντα είναι ο θεμελιακός νόμος όλης της οικονομίας, αυτή τη διαφώτιση τη χρωστάμε στον κύριο Ντίρινγκ. Αν «ο θρίαμβος της ανώτερης επιστημονικότητας» στην οικονομία, όπως και στη φιλοσοφία, συνίσταται μονάχα στο να δώσουμε στην πρώτη τυχούσα κοινοτοπία ένα ηχηρό όνομα, να τη διατυμπανίσουμε σαν φυσικό νόμο ή ακόμα και θεμελιακό νόμο, τότε η «τοποθέτηση βαθύτερων θεμελίων», καθώς και η ανατροπή της επιστήμης γίνονται πραγματικά δυνατές για τον καθένα, ακόμα για τους συντάκτες της *Λαϊκής Εφημερίδας* (*Volks – Zeitung*)[209] του Βερολίνου. Τότε θα ήμασταν «αυστηρότατα» αναγκασμένοι να εφαρμόσουμε ως εξής την κρίση του κυρίου Ντίρινγκ για τον Πλάτωνα στον ίδιο τον κύριο Ντίρινγκ:

> «Αν, εντούτοις, κάτι τέτοιο πρέπει να είναι εθνικοοικονομική σοφία, τότε ο συγγραφέας των "κριτικών βάσεων"[210] τη μοιράζεται με το κάθε πρόσωπο, που έχει πει μια σκέψη –ή ακόμα μια κουβέντα– σχετικά με το αυτονόητο.»

Αν, για παράδειγμα, λέμε: Τα ζώα τρώνε, τότε λέμε μέσα στην αθωότητά μας μια μεγάλη κουβέντα. Διότι δε χρειάζεται παρά να πούμε ότι είναι ο θεμελιακός νόμος όλης της ζωής όλων των ζώων το να τρώνε και ανατρέψαμε όλη τη ζωολογία.

> Νόμος αριθ. 2. Ο καταμερισμός της εργασίας: «Ο διαχωρισμός των επαγγελματικών κλάδων και η διάσπαση των δραστηριοτήτων αυξάνει την παραγωγικότητα της εργασίας.»

Στο βαθμό που είναι σωστό αυτό, αποτελεί επίσης κοινοτοπία μετά από τον Άνταμ Σμιθ (Adam Smith). *Κατά πόσο* είναι σωστό, θα φανεί στο Τρίτο Μέρος.

> Νόμος αριθ. 3. «*Η απομάκρυνση και η μεταφορά* είναι οι κύριες αιτίες, λόγω των οποίων ανακόπτεται και προωθείται η συνεργασία των παραγωγικών δυνάμεων.»
>
> Νόμος αριθ. 4. «Το βιομηχανικό κράτος έχει ασύγκριτα μεγαλύτερο πληθυσμιακό δυναμικό από το αγροτικό κράτος.»
>
> Νόμος αριθ. 5. «Στην οικονομία, δε γίνεται τίποτα χωρίς υλικό συμφέρον.»

Αυτοί είναι οι «φυσικοί νόμοι», πάνω στους οποίους ο κύριος Ντίρινγκ βασίζει τη νέα οικονομία του. Παραμένει πιστός στη μέθοδό του, που ήδη είχε παρουσιάσει στη φιλοσοφία του. Κάποια αυτονόητα πράγματα, θλιβερά, συνηθισμένα –συχνά είναι και στραβά διατυπωμένα– αποτελούν τα αξιώματα, τα οποία δε χρειάζονται απόδειξη, τις θεμελιακές θέσεις, τους φυσικούς νόμους και της οικονομίας. Με το πρόσχημα της ανάπτυξης του περιεχομένου αυτών των νόμων, που δεν έχουν κανένα περιεχόμενο, εκμεταλλεύεται την ευκαιρία και μας σερβίρει μια ερασιτεχνική φλυαρία σχετικά με τα διάφορα θέματα, τα ονόματα των οποίων συναντιούνται σ' αυτούς τους δήθεν νόμους, δηλαδή σχετικά με εφευρέσεις, καταμερισμό εργασίας, μέσα μεταφοράς, πληθυσμό, συμφέροντα, ανταγωνισμό κλπ. Μια ερασιτεχνική φλυαρία, στην τετριμμένη κα-

θημερινότητα της οποίας βάζει το αλατοπίπερο με μονάχα σιβυλλικές μεγαλοστομίες και εδώ κι εκεί, με στραβές αντιλήψεις ή καμαρωτές σπαζοκεφαλιές σχετικά με διάφορες λεπτοκοπιές στιλ ηθικής θεολογίας. Τελικά, ερχόμαστε στη γαιοπρόσοδο, το κέρδος κεφαλαίου και το μισθό εργασίας και, επειδή, στα προηγούμενα, πραγματευτήκαμε μόνο τις τελευταίες δύο μορφές ιδιοποίησης, θέλουμε εδώ, στο τέλος, να εξετάσουμε σύντομα την αντίληψη του Ντίρινγκ σχετικά με τη γαιοπρόσοδο.

Αφήνουμε, όμως, απέξω όλα τα σημεία, στα οποία ο κύριος Ντίρινγκ απλώς αντιγράφει τον προκάτοχό του Κάρεϊ (Carey). Δεν έχουμε να κάνουμε με τον Κάρεϊ, ούτε είναι δουλειά μας εδώ να υπερασπιστούμε την αντίληψη του Ρικάρντο (Ricardo) ενάντια στις διαστρεβλώσεις και τις ανοησίες του Κάρεϊ. Εμάς μας ενδιαφέρει απλώς ο κύριος Ντίρινγκ και αυτός προσδιορίζει τη γαιοπρόσοδο ως εξής:

> «Εκείνο το εισόδημα, το οποίο ο ιδιοκτήτης *σαν τέτοιος* βγάζει από το έδαφος.»

Στο άψε σβήσε, μεταφράζει στη νομική γλώσσα την οικονομική έννοια της γαιοπροσόδου, την οποία πρέπει ο κύριος Ντίρινγκ να εξηγήσει και, έτσι, δε μάθαμε τίποτε παραπάνω. Ο βαθυστόχαστος θεμελιωτής μας, γι' αυτό το λόγο, το θέλει δεν το θέλει, πρέπει να καταδεχτεί να δώσει και άλλες εξηγήσεις. Συγκρίνει το ενοικίασμα ενός κτήματος σ' έναν ενοικιαστή με το δάνεισμα ενός κεφαλαίου σ' έναν επιχειρηματία, αλλά βρίσκει πολύ σύντομα ότι η σύγκριση χωλαίνει, όπως πολλές άλλες.

> Διότι, λέει, «αν θέλουμε να συνεχίσουμε την αναλογία, τότε το κέρδος, το οποίο μένει στον ενοικιαστή μετά από την πληρωμή της γαιοπροσόδου, θα έπρεπε να αντιστοιχεί με εκείνο το υπόλοιπο του κέρδους κεφαλαίου, το οποίο πάει στον επιχειρηματία που δουλεύει με το κεφάλαιο, εφόσον αφαιρεθούν οι τόκοι. *Δε συνηθίζεται, όμως,* να θεωρούνται τα κέρδη του ενοικιαστή κύρια έσοδα και η γαιοπρόσοδος ένα υπόλοιπο… Απόδειξη για τη διαφορά αυτή των αντι-

λήψεων είναι το *γεγονός* ότι, στη διδασκαλία της γαιοπροσόδου, δεν ξεχωρίζεται ιδιαίτερα η περίπτωση της εκμετάλλευσης της γης από τον ίδιο τον ιδιοκτήτη της και δε δίνεται ιδιαίτερο βάρος στη διαφορά σε μέγεθος μιας προσόδου υπό τη μορφή ενοικίου και μιας προσόδου, την οποία παράγει ο ίδιος ο ιδιοκτήτης. *Τουλάχιστο, δεν ένιωσε κανείς την ανάγκη* να φανταστεί την πρόσοδο που βγαίνει από την εκμετάλλευση της γης από τον ίδιο τον ιδιοκτήτη, με τέτοιο τρόπο διαιρεμένη, ώστε το ένα συστατικό μέρος να αντιπροσωπεύει, τρόπο τινά, τον τόκο του κτήματος και το άλλο το επιπλέον κέρδος των επιχειρηματιών. Πέρα από το δικό του κεφάλαιο, το οποίο ο ενοικιαστής χρησιμοποίησε, *φαίνεται πως, κατά κανόνα*, θεωρούν το ειδικό *κέρδος* του σαν ένα είδος μισθού εργασίας. Ωστόσο, είναι *αμφίβολο* να θέλει κανείς να ισχυριστεί τίποτα σχετικά μ' αυτό, διότι το ζήτημα αυτό δεν έχει τεθεί καν με τέτοια καθοριστικότητα. Παντού, όπου πρόκειται για μεγαλύτερες εκμεταλλεύσεις, μπορούμε να καταλάβουμε εύκολα ότι η θεώρηση του ειδικού κέρδους του ενοικιαστή σαν μισθού εργασίας δεν είναι σωστή. Διότι το ίδιο το κέρδος αυτό στηρίζεται στην αντίθεση κατά της εργατικής δύναμης της υπαίθρου, της οποίας η εκμετάλλευση μονάχα καθιστά δυνατό εκείνο το είδος των εσόδων. Προφανώς, πρόκειται για *ένα μέρος προσόδου*, το οποίο παραμένει στα χέρια του ενοικιαστή και μέσω του οποίου ελαττώνεται *η πλήρης πρόσοδος*, η οποία θα επιτυγχανόταν αν ο ίδιος ο ιδιοκτήτης θα καλλιεργούσε τη γη του.»

Η θεωρία της γαιοπροσόδου είναι ένα ειδικά αγγλικό μέρος της οικονομίας και δεν μπορούσε να ήταν αλλιώς, γιατί μόνο στην Αγγλία υπήρχε ένας τρόπος παραγωγής, στον οποίο η πρόσοδος πράγματι είχε διαχωριστεί από το κέρδος και τον τόκο. Όπως εί-

ναι γνωστό, στην Αγγλία επικρατεί η μεγάλη γαιοκτησία και η μεγάλων διαστάσεων γεωργία. Οι γαιοκτήμονες ενοικιάζουν τα κτήματά τους σε μεγάλα, συχνά πολύ μεγάλα, αγροκτήματα σε ενοικιαστές, οι οποίοι διαθέτουν αρκετό κεφάλαιο για την εκμετάλλευσή τους και δε δουλεύουν οι ίδιοι, όπως οι δικοί μας αγρότες, αλλά χρησιμοποιούν σαν κανονικοί καπιταλιστές επιχειρηματίες, την εργασία υπηρετών ή ημερομίσθιων εργατών. Εδώ, λοιπόν, έχουμε τις τρεις τάξεις της αστικής κοινωνίας και το ιδιοκτησιακό εισόδημα της καθεμιάς τους: Το γαιοκτήμονα, που εισπράττει τη γαιοπρόσοδο, τον καπιταλιστή, που εισπράττει το κέρδος, και τον εργάτη, που εισπράττει ημερομίσθιο. Ποτέ δεν πέρασε από το μυαλό κάποιου Άγγλου οικονομολόγου να θεωρήσει το κέρδος του ενοικιαστή, όπως αυτό *φαίνεται* στον κ. Ντίρινγκ, σαν ένα είδος μισθού εργασίας. Ακόμη λιγότερο θα ήταν αμφίβολο γι' αυτόν να ισχυριστεί ότι το κέρδος του ενοικιαστή είναι εκείνο, το οποίο είναι αναμφισβήτητα ολοφάνερα και χειροπιαστά: δηλαδή κέρδος κεφαλαίου. Είναι γελοίο να πει κανείς, όπως γίνεται εδώ, ότι δεν έχει τεθεί καθόλου με τρόπο καθοριστικό το ερώτημα, τι είναι αυτό το κέρδος του ενοικιαστή. Στην Αγγλία, δε χρειάζεται καν να τεθεί αυτό το ερώτημα. Το ερώτημα αυτό, καθώς και η απάντηση, είναι από καιρό μπροστά μας μέσα στα ίδια τα γεγονότα και, από την εποχή του Άνταμ Σμιθ (Adam Smith), δεν υπήρξε ποτέ αμφιβολία σχετικά μ' αυτό.

Η περίπτωση της εκμετάλλευσης από τον ίδιο τον ιδιοκτήτη, όπως το ονομάζει ο κύριος Ντίρινγκ, ή μάλλον καλύτερα της εκμετάλλευσης της γης από το διαχειριστή για λογαριασμό του γαιοκτήμονα, όπως συμβαίνει στην πραγματικότητα, ως επί το πλείστον, στη Γερμανία, δεν αλλάζει τίποτε σ' αυτό. Αν ο γαιοκτήμονας προμηθεύει και το κεφάλαιο και ρίξει άλλους να το διαχειριστούν για δικό του λογαριασμό, τότε τσεπώνει όχι μόνο τη γαιοπρόσοδο, αλλά και το κέρδος κεφαλαίου, όπως είναι αυτονόητο σύμφωνα με το σημερινό τρόπο παραγωγής και δεν μπορεί καν να είναι αλλιώς. Αν ο κύριος Ντίρινγκ ισχυρίζεται ότι, μέχρι τώρα, κανείς δεν έβλεπε κανένα λόγο να φανταστεί διαιρεμένη την πρόσοδο που βγαίνει από την ιδία εκμετάλλευση (καλύτερα να λέμε εισόδημα),

τότε αυτό απλώς δεν αληθεύει και αποδείχνει, στην καλύτερη περίπτωση, μονάχα και πάλι τη δική του άγνοια. Για παράδειγμα:

> «Το εισόδημα που βγαίνει από εργασία, λέγεται μισθός εργασίας· το εισόδημα που βγαίνει από τη χρησιμοποίηση κεφαλαίου, λέγεται κέρδος... το εισόδημα που βγαίνει αποκλειστικά από το έδαφος, ονομάζεται πρόσοδος και ανήκει στο γαιοκτήμονα... Αν αυτά τα διάφορα είδη εισοδήματος εισπράττονται από διάφορα πρόσωπα, ξεχωρίζει εύκολα το ένα από το άλλο· αν τα εισπράττει το ίδιο πρόσωπο όμως, τότε συγχέονται συχνά τουλάχιστο στην καθημερινή γλώσσα. Ένας γαιοκτήμονας, ο οποίος *εκμεταλλεύεται ο ίδιος* ένα μέρος του δικού του εδάφους*, θα έπρεπε, αφού αφαιρεθούν τα έξοδα εκμετάλλευσης, να εισπράττει *και την πρόσοδο του γαιοκτήμονα, αλλά και το κέρδος του ενοικιαστή.** Πολύ εύκολα όμως, τουλάχιστο στην καθημερινή γλώσσα, θα ονομάζει όλα, όσα βγάζει, κέρδος βάζοντας έτσι στο ίδιο τσουβάλι πρόσοδο και κέρδος. Η πλειοψηφία των ιδιοκτητών μας των φυτειών στη Βόρεια Αμερική και στις Δυτικές Ινδίες βρίσκονται σ' αυτή τη θέση. Οι περισσότεροι καλλιεργούν τις δικές τους ιδιοκτησίες και, έτσι, σπάνια ακούμε για την πρόσοδο μιας φυτείας, αλλά για το κέρδος που αποδίδει... Ένας κηπουρός, ο οποίος καλλιεργεί ο ίδιος τον κήπο του, είναι γαιοκτήμονας, ενοικιαστής και εργάτης σ' ένα πρόσωπο. Γι' αυτό το λόγο, το προϊόν του θα έπρεπε να του αποδίδει την πρόσοδο της πρώτης ιδιότητας, το κέρδος της δεύτερης και το μισθό της τρίτης. Το σύνολο, ωστόσο, περνάει συνήθως για το κέρδος της εργασίας του. Συνεπώς, εδώ ρίχνονται πρόσοδος και κέρδος στο ίδιο τσουβάλι με το μισθό εργασίας.»

---

* Η υπογράμμιση είναι του Ένγκελς.

Το χωρίο αυτό βρίσκεται στο 6ο Κεφάλαιο του πρώτου βιβλίου του Άνταμ Σμιθ.[211] Οπότε, η περίπτωση της εκμετάλλευσης της γης από τον ίδιο τον ιδιοκτήτη έχει εξεταστεί εδώ και εκατό χρόνια ήδη και οι αμφιβολίες και αβεβαιότητες, οι οποίες προκαλούν τέτοια στενοχώρια στον κύριο Ντίρινγκ, πηγάζουν απλώς από την ίδια τη δική του άγνοια. Στο τέλος, το κατορθώνει να βγει από την αμηχανία του με ένα τολμηρό τέχνασμα:

> Το κέρδος του ενοικιαστή στηρίζεται στην εκμετάλλευση της «εργατικής δύναμης της υπαίθρου» και, γι' αυτό το λόγο, είναι, προφανώς, ένα «μέρος της προσόδου», κατά το οποίο «μειώνεται» η «πλήρης πρόσοδος», η οποία, κανονικά, θα έπρεπε να μπει στην «τσέπη του γαιοκτήμονα».

Μ' αυτό τον τρόπο, μαθαίνουμε δύο πράγματα. Πρώτον, ότι ο ενοικιαστής «ελαττώνει» την πρόσοδο του γαιοκτήμονα, έτσι ώστε, σύμφωνα με τον κύριο Ντίρινγκ, δεν είναι ο ενοικιαστής, όπως νομίζουμε ως τώρα, που πληρώνει πρόσοδο στο γαιοκτήμονα, αλλά ο *γαιοκτήμονας*, που *πληρώνει πρόσοδο στον ενοικιαστή*: Βεβαίως, μια «ριζικά περίεργη αντίληψη». Δεύτερο, επιτέλους μαθαίνουμε τι εννοεί ο κύριος Ντίρινγκ λέγοντας γαιοπρόσοδο: Το συνολικό υπερπροϊόν, το οποίο επιτυγχάνεται με την εκμετάλλευση της αγροτικής εργασίας στη γεωργία. Επειδή το υπερπροϊόν αυτό, όμως, διασπάται στην ως τώρα οικονομία –με εξαίρεση κάποιους οπαδούς της χυδαίας οικονομίας– σε γαιοπρόσοδο και κέρδος κεφαλαίου, πρέπει να διαπιστώσουμε ότι ο κύριος Ντίρινγκ «δεν έχει τη γενικά αποδεκτή άποψη» ούτε σχετικά με τη γαιοπρόσοδο. Επομένως, κατά τον κύριο Ντίρινγκ, η γαιοπρόσοδος και το κέρδος κεφαλαίου ξεχωρίζουν μόνο στο εξής: Η πρώτη πραγματοποιείται στη γεωργία και το δεύτερο στη βιομηχανία ή και στο εμπόριο. Αναγκαστικά, ο κύριος Ντίρινγκ καταλήγει σ' αυτό το μη κριτικό και συγκεχυμένο τρόπο παρουσίασης. Είδαμε ότι ξεκίνησε από την «αληθινή ιστορική αντίληψη» σύμφωνα με την οποία η κυριαρχία πάνω στο έδαφος βασίζεται μονάχα στην κυριαρχία πάνω στους ανθρώπους. Συνεπώς, μόλις καλλιεργηθεί κάποιο έδαφος μέσω οποιασδήποτε μορ-

φής υποδουλωμένης εργασίας, δημιουργείται ένα περίσσευμα για το γαιοκτήμονα και το περίσσευμα αυτό ακριβώς είναι η πρόσοδος, όπως το περίσσευμα του προϊόντος εργασίας από το κέρδος εργασίας στη βιομηχανία είναι το κέρδος κεφαλαίου.

> «Μ' αυτό τον τρόπο, είναι φανερό ότι η γαιοπρόσοδος υπάρχει παντού και πάντοτε σε αρκετά μεγάλο βαθμό, όπου η γεωργική καλλιέργεια ασκείται μέσω κάποιας από τις μορφές εργασιακής υποταγής.»

Ο κύριος Ντίρινγκ, παρουσιάζοντας, μ' αυτό τον τρόπο, την πρόσοδο σαν το συνολικό υπερπροϊόν που επιτυγχάνεται στη γεωργία, σκοντάφτει, τώρα, από τη μια μεριά, πάνω στο κέρδος των Άγγλων ενοικιαστών και, από την άλλη, στη διαίρεση εκείνου του υπερπροϊόντος σε γαιοπρόσοδο και κέρδος ενοικιαστών, η οποία πάρθηκε από το υπερπροϊόν και ισχύει σ' όλη την κλασική οικονομία. Σκοντάφτει, δηλαδή, στην *καθαρή*, την ακριβή μορφή της προσόδου. Και τι κάνει ο κύριος Ντίρινγκ; Κάνει σαν να μην ξέρει απολύτως τίποτα για τη διαίρεση του υπερπροϊόντος της γεωργίας σε κέρδος ενοικιαστών και γαιοπρόσοδο, συνεπώς σαν να μην ξέρει τίποτα για ολόκληρη τη θεωρία προσόδου της κλασικής οικονομίας· σαν να μην έχει τεθεί καν ακόμα «με καθοριστικότητα» σ' όλη την οικονομία το ερώτημα, τι εστί το κέρδος ενοικιαστών· σαν να πρόκειται για ένα τελείως ανεξερεύνητο αντικείμενο, για το οποίο τίποτα δεν είναι γνωστό παρά υποθέσεις και αμφιβολίες. Φεύγει τροχάδην από τη μοιραία Αγγλία, όπου το υπερπροϊόν της γεωργίας διαιρείται, τόσο αμείλικτα και εντελώς χωρίς τη βοήθεια οποιασδήποτε θεωρητικής σχολής, στα συστατικά του μέρη –γαιοπρόσοδο και κέρδος κεφαλαίου– και πάει στον πολυαγαπημένο του τομέα, όπου ισχύει το Πρωσικό Δίκαιο, όπου ανθίζει με την πλήρη πατριαρχική αίγλη της η εκμετάλλευση της γης από τον ίδιο τον ιδιοκτήτη, όπου «ο γαιοκτήμονας εννοεί με πρόσοδο τα εισοδήματα από τα χωράφια του» και όπου υπάρχει ακόμα η άποψη των γιούνκερς σχετικά με την πρόσοδο και, μάλιστα, με την αξίωση να αποτελέσει το κριτήριο για την επιστήμη· όπου, επομένως, ο κύριος Ντίρινγκ μπορεί να ελπίζει μήπως πε-

ράσει με την εννοιολογική του σύγχυση σχετικά με την πρόσοδο και το κέρδος και να γίνει μέχρι και πιστευτός σ' ό,τι αφορά την καινούργια του ανακάλυψη, ότι η γαιοπρόσοδος δεν πληρώνεται από τον ενοικιαστή στο γαιοκτήμονα, αλλά από το γαιοκτήμονα στον ενοικιαστή.

XI. Από την «*Κριτική ιστορία*»

Ας ρίξουμε στο τέλος ακόμα μια ματιά στην *Κριτική ιστορία της Εθνικής Οικονομίας*, στην «επιχείρηση αυτή» του κυρίου Ντίρινγκ, που είναι, όπως λέει, «εντελώς χωρίς προηγούμενο». Ίσως εδώ θα *συναντήσουμε επιτέλους την πολυυπεσχημένη τελευταία και αυστηρότατη επιστημονικότητα. Ο κύριος Ντίρινγκ κάνει μεγάλη φασαρία για την ανακάλυψή του, ότι*

> η «διδασκαλία της οικονομίας» είναι ένα «παρά πολύ σύγχρονο φαινόμενο» (σελ. 12).

Πράγματι, στο *Κεφάλαιο* του Μαρξ λέγεται ότι: «Η πολιτική οικονομία... σαν ειδική επιστήμη, εμφανίζεται μόλις στην περίοδο της μανιφακτούρας» και στην *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, σελίδα 29, ότι «η κλασική πολιτική οικονομία... αρχίζει στην Αγγλία με τον Ουίλιαμ Πέτι (William Petty), στη Γαλλία με τον Μπουαγκιγεμπέρ (Boisguillebert) και κλείνει στην Αγγλία με τον Ρικάρντο (Ricardo), στη Γαλλία με τον Σισμόντι (Sismondi)». Ο κύριος Ντίρινγκ ακολουθεί αυτή την πορεία, που του είχαν προδιαγράψει, μόνο που, γι' αυτόν, *η ανώτερη* οικονομία αρχίζει μόλις με τα αξιοθρήνητα εκτρώματα, τα οποία έφερε στο φως της ημέρας η αστική επιστήμη μετά από το τέλος της κλασικής της περιόδου. Αντιθέτως, στο τέλος της εισαγωγής του, θριαμβεύει εντελώς δικαιολογημένα:

> «Αν, όμως, αυτή η επιχείρηση δεν έχει προηγούμενο σ' ό,τι αφορά τις εξωτερικά ευδιάκριτες ιδιαιτερότητές της και το νεότερο ήμισυ του περιεχομένου της, τότε ανήκει ακόμα περισσότερο σε μένα, ειδικό-

τερα σ' ό,τι αφορά τις εσωτερικές κριτικές απόψεις και τη γενική της αντίληψη» (σελ. 9).

Πράγματι, θα μπορούσε σ' ό,τι αφορά τις δύο, εξωτερική και εσωτερική, πλευρές, να ανακοινώσει την «επιχείρησή» του (δεν ήταν άσχημη επιλογή αυτή η βιομηχανική έκφραση) σαν: Ο μοναδικός και η ιδιοκτησία του.[50]

Επειδή η πολιτική οικονομία, όπως εμφανίστηκε στην ιστορία, πράγματι δεν είναι τίποτε άλλο από την επιστημονική κατανόηση της οικονομίας της καπιταλιστικής περιόδου παραγωγής, οι θέσεις και τα θεωρήματα που την αφορούν, π.χ., στους συγγραφείς της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας, μπορούν να υπάρχουν μόνο στο βαθμό που ορισμένα φαινόμενα, όπως η παραγωγή εμπορευμάτων, το εμπόριο, το χρήμα, το τοκοφόρο κεφάλαιο κλπ. είναι κοινά και στις δύο κοινωνίες. Στο βαθμό, που οι Έλληνες έκαναν περιπλανήσεις εδώ κι εκεί στον τομέα αυτό, δείχνουν την ίδια μεγαλοφυΐα και πρωτοτυπία, όπως και σ' όλους τους άλλους τομείς. Γι' αυτό το λόγο, οι απόψεις τους αποτελούν ιστορικά τα θεωρητικά σημεία εκκίνησης της σύγχρονης επιστήμης. Ας ακούσουμε τώρα τον κοσμοϊστορικό κύριο Ντίρινγκ:

> «Σ' ό,τι αφορά την επιστημονική θεωρία της οικονομίας, δε θα είχαμε ουσιαστικά (!) να αναφέρουμε τίποτα το θετικό από την Αρχαιότητα. Ο παντελώς αντιεπιστημονικός Μεσαίωνας δίνει ακόμα (ακόμα, δεν έχουμε *τίποτα* να αναφέρουμε!) λιγότερη αφορμή.
>
> Επειδή, όμως, ο τρόπος, που ματαιόδοξα παρουσιάζει την πρόφαση της πολυμάθειας... έχει παραμορφώσει τον καθαρό χαρακτήρα της σύγχρονης επιστήμης, πρέπει τουλάχιστο να αναφερθούν κάποια παραδείγματα για να σημειωθούν.»

Και, έπειτα, ο κύριος Ντίρινγκ προσκομίζει παραδείγματα μιας κριτικής, η οποία πράγματι κρατιέται μακριά από την κάθε «πρόφαση πολυμάθειας».

Η θέση του Αριστοτέλη, ότι:

> «η χρήση του κάθε αγαθού είναι διπλή· η μία είναι ιδιότητα του πράγματος καθεαυτού, η άλλη όχι, όπως ένα πέδιλο μπορεί να χρησιμεύει σαν υπόδηση και για την ανταλλαγή· και οι δύο είναι τρόποι χρήσης του πέδιλου, γιατί και αυτός που ανταλλάσσει το πέδιλο έναντι αυτού που του λείπει, χρήματος ή διατροφής, χρησιμοποιεί το πέδιλο σαν πέδιλο· όχι όμως με το φυσικό τρόπο χρήσης του, διότι το πέδιλο δεν υπάρχει εξαιτίας της ανταλλαγής»[212] –

αυτή η θέση, σύμφωνα με τον κύριο Ντίρινγκ, «δεν ειπώθηκε μονάχα με πραγματικά τετριμμένο και σχολαστικό τρόπο», αλλά εκείνοι, οι οποίοι βλέπουν σ' αυτή μια «διάκριση άμεση στην αξία χρήσης και την αξία ανταλλαγής», γίνονται επιπλέον «αστείοι» ξεχνώντας ότι «στους νεότερους χρόνους», καθώς και «στα πλαίσια του πιο προχωρημένου συστήματος» –ο κύριος Ντίρινγκ εννοεί, φυσικά, το δικό του– όλα έγιναν χωρίς διάκριση αξίας χρήσης και αξίας ανταλλαγής.

> «Στα έργα του Πλάτωνα για το κράτος... θέλησαν να βρουν και το *σύγχρονο* κεφάλαιο του καταμερισμού εργασίας της λαϊκής οικονομίας.»

Αυτό, σίγουρα, αφορά το χωρίο στο *Κεφάλαιο*, Κεφάλαιο XII, σελ. 369 της τρίτης έκδοσης, όπου, όμως, μάλλον αντίστροφα αποδεικνύεται ότι η άποψη της κλασικής αρχαιότητας σχετικά με τον καταμερισμό εργασίας βρίσκεται σε «αυστηρότατη αντίθεση» με τη σύγχρονη άποψη. Για τον κύριο Ντίρινγκ, η μεγαλοφυής, για την εποχή, παρουσίαση από τον Πλάτωνα του καταμερισμού εργασίας[213] σαν φυσικού θεμελίου της πόλης (για τους Έλληνες ταυτόσημης με το κράτος) δεν αξίζει τίποτε παραπάνω από ένα σούφρωμα της μύτης εκ μέρους του και, μάλιστα, γιατί δεν αναφέρει –αλλά ο Έλληνας Ξενοφώντας[214] το κάνει, κύριε Ντίρινγκ!– το όριο

> «που θέτει ο εκάστοτε όγκος της αγοράς για τον παραπέρα καταμερισμό των επαγγελμάτων-κλάδων και την τεχνική ταξινόμηση των ειδικών εγχειρημάτων –

> η αντίληψη αυτού του ορίου είναι η πρώτη εκείνη γνώση μέσω της οποίας η ιδέα, που αλλιώς μόλις με τη βία μπορούσε να ονομαστεί επιστημονική, γίνεται μια σημαντική οικονομική αλήθεια».

Ο «καθηγητής» Ρόσερ (Roscher), τον οποίο περιφρονεί τόσο πολύ ο κύριος Ντίρινγκ, πράγματι τράβηξε αυτό το «όριο» μέσω του οποίου μόνο η ιδέα του καταμερισμού εργασίας μπορεί να γίνει «επιστημονική» και γι' αυτό το λόγο έκανε τον Άνταμ Σμιθ εμφαντικά εφευρέτη του νόμου του καταμερισμού εργασίας.[215]

Σε μια κοινωνία, στην οποία η παραγωγή εμπορευμάτων είναι ο κυρίαρχος τρόπος παραγωγής, η «αγορά» –για να μιλήσουμε για μια φορά με τον τρόπο του κυρίου Ντίρινγκ– ήταν ένα «όριο» πολύ γνωστό ανάμεσα στους εμπόρους. Δε φτάνουν όμως «η γνώση και το ένστικτο της ρουτίνας» για να καταλάβει κανείς ότι δεν ήταν η αγορά που δημιούργησε τον καπιταλιστικό καταμερισμό εργασίας, αλλά, αντίστροφα, την αγορά δημιούργησαν η αποσύνθεση προγενέστερων κοινωνικών ιστών, καθώς και ο καταμερισμός εργασίας που ήταν το αποτέλεσμά της. (Βλ. *Κεφάλαιο*, I, Κεφάλαιο XXIV, 5: Δημιουργία της εσωτερικής αγοράς για το βιομηχανικό κεφάλαιο.)

> «Ο ρόλος του χρήματος ήταν πάντα το πρώτο κύριο κίνητρο για την οικονομική (!) σκέψη. Τι ήξερε, όμως, ένας Αριστοτέλης γι' αυτό το ρόλο; Προφανώς, τίποτα περισσότερο από την ιδέα ότι η ανταλλαγή μέσω του χρήματος ακολούθησε την αρχική ανταλλαγή σε είδος.»

Αν, όμως, «ένας» Αριστοτέλης έχει την τόλμη να ανακαλύψει τις δύο διαφορετικές *μορφές κυκλοφορίας* του χρήματος, τη μία, όταν το χρήμα γίνεται απλό μέσο κυκλοφορίας, και την άλλη, όταν δρα σαν χρηματικό κεφάλαιο[216],

> τότε εκφράζει, κατά τον Ντίρινγκ, «μόνο μια ηθική αντιπάθεια».

Αν «ένας» Αριστοτέλης έχει επιπλέον την τόλμη να θέλει να αναλύσει το χρήμα στο «ρόλο» του σαν *μέτρο των αξιών* και πράγ-

ματι τοποθετεί σωστά το, τόσο αποφασιστικό για τη διδασκαλία του χρήματος, πρόβλημα[217], τότε «ένας» Ντίρινγκ προτιμά να σιωπά, και μάλιστα για καλούς λόγους που μόνο ο ίδιος γνωρίζει, για έναν τόσο ανεπίτρεπτο ισχυρισμό. Τελικό αποτέλεσμα: Στον κατοπτρισμό της «σημείωσης» του Ντίρινγκ, η ελληνική αρχαιότητα δε διαθέτει, πράγματι, παρά μονάχα «εντελώς συνηθισμένες ιδέες» (σελίδα 25), αν μια τέτοια «χαζομάρα» (σελίδα 19) έχει την παραμικρή σχέση ακόμα με ιδέες, συνηθισμένες ή ασυνήθιστες.

Το κεφάλαιο του κυρίου Ντίρινγκ για το μερκαντιλισμό καλύτερα να το διαβάσουμε στο «Πρωτότυπο», δηλαδή στου Φ. Λιστ (F. List), *Εθνικό Σύστημα*, Κεφάλαιο 29: «Το βιομηχανικό σύστημα, που ονομάζεται εσφαλμένα από τη Σχολή μερκαντιλιστικό σύστημα».

Το πόσο προσεκτικά ο κύριος Ντίρινγκ ξέρει και εδώ να αποφεύγει κάθε «φαινομενική πολυμάθεια», το δείχνει ανάμεσα στ' άλλα και το εξής: Ο Λιστ (List), Κεφάλαιο 28, «Οι Ιταλοί εθνικοί οικονομολόγοι», λέει:

> «Η Ιταλία προηγήθηκε από όλα τα σύγχρονα έθνη στην πράξη, αλλά και στη θεωρία, της πολιτικής οικονομίας»

και, έπειτα, αναφέρει σαν:

> «το πρώτο έργο, που γράφτηκε για την πολιτική οικονομία ειδικά στην Ιταλία, το σύγγραμμα του Αντόνιο Σέρα (Antonio Serra) από τη Νεάπολη σχετικά με τα μέσα εφοδιασμού των βασιλείων με πλεόνασμα χρυσού και αργύρου (1613)».[218]

Ο κύριος Ντίρινγκ τα αποδέχεται όλα αυτά και μπορεί τώρα να «θεωρεί» τη *Σύντομη Πραγματεία (Breve Trattato)* του Σέρα

> «σαν ένα είδος επιγραφής στην είσοδο της νεότερης προϊστορίας της οικονομίας».

Πράγματι, η θεώρηση του *Breve Trattato* περιορίζεται σ' αυτά τα «καλολογικά νάζια». Δυστυχώς, στην πραγματικότητα τα πράγματα εξελίχθηκαν διαφορετικά και το 1609, τέσσερα χρόνια δηλαδή

πριν από το *Breve Trattato*, δημοσιεύτηκε: *A discourse of trade etc.* του Thomas Mun. Η ειδική σημασία του συγγράμματος αυτού, από την πρώτη έκδοση κιόλας, ήταν ότι στρέφεται ενάντια στο αρχικό *νομισματικό σύστημα*, το οποίο τότε ακόμα το υπερασπίζονταν στην Αγγλία σαν κρατική πρακτική, δηλαδή ότι αποτελεί το συνειδητό *αυτοδιαχωρισμό* του μερκαντιλιστικού συστήματος από το μητρικό του σύστημα. Το σύγγραμμα αυτό, στην πρώτη του κιόλας μορφή, είχε αρκετές εκδόσεις και άσκησε άμεση επίδραση στη νομοθεσία.

Η έκδοση του 1664, που δημοσιεύτηκε μετά από το θάνατο του συγγραφέα και που την είχε διαμορφώσει εντελώς αλλιώς: *Englands Treasure etc. (Ο θησαυρός της Αγγλίας κλπ.)*, έμεινε για άλλα εκατό χρόνια το ευαγγέλιο του μερκαντιλισμού. Συνεπώς, αν ο μερκαντιλισμός διαθέτει έργο που αφήνει εποχή, «σαν ένα είδος επιγραφής στην είσοδο», τότε είναι αυτό το έργο και, ίσα-ίσα, γι' αυτό το λόγο δεν υπάρχει καθόλου για «την ιστορία, που παρατηρεί με μεγάλη προσοχή τις ιεραρχικές σχέσεις» του κυρίου Ντίρινγκ.

Για τον ιδρυτή της σύγχρονης πολιτικής οικονομίας, τον Πέτι (Petty), ο κύριος Ντίρινγκ μάς ανακοινώνει ότι:

> είχε «σε αρκετά αναπτυγμένο βαθμό ένα είδος επιπόλαιας σκέψης», και επίσης «του λείπει η αίσθηση για τις εσωτερικές και πιο λεπτές αποχρώσεις των εννοιών»... μια «ευκινησία, που γνωρίζει μεν πολλά, αλλά που περνάει ανάλαφρα από το ένα στο άλλο πάλι, χωρίς να ριζωθεί σε οποιαδήποτε βαθύτερη σκέψη»... «πολύ χοντροκομμένα φέρεται ακόμα στα θέματα εθνικής οικονομίας» και «φτάνει σε αφέλειες, που η αντιφατικότητά τους... μπορεί να διασκεδάσει καμιά φορά το σοβαρό στοχαστή».

Μα τι ανεκτίμητη καταδεκτικότητα, λοιπόν, που ο «σοβαρός στοχαστής» κύριος Ντίρινγκ αξιώνεται να δώσει σημασία σ' «έναν Πέτι»! Αλλά πώς του δίνει σημασία;

> Οι θέσεις του Πέτι σχετικά με
> «την εργασία και ακόμα και το χρόνο εργασίας σαν

μέτρο αξίας, για το οποίο υπάρχουν στο έργο του... ανολοκλήρωτα ίχνη»,

δεν αναφέρονται καν παραπέρα, εκτός από την πρόταση αυτή. Ανολοκλήρωτα ίχνη. Ο Πέτι στο έργο του *Treatise on taxes and contributions* (πρώτη έκδοση 1662) δίνει μια εντελώς σαφή και σωστή ανάλυση του μεγέθους των αξιών των εμπορευμάτων. Πρώτα, τις κάνει παραστατικές με τη βοήθεια του ισάξιου των ευγενών μετάλλων και του σιταριού, τα οποία θέλουν ίση εργασία και, έπειτα, λέει την πρώτη και τελευταία «θεωρητική» λέξη σχετικά με την αξία των ευγενών μετάλλων.

Όμως, αποφαίνεται επίσης καθοριστικά και γενικά ότι οι αξίες των εμπορευμάτων μετρούνται από *ίση εργασία* (equal labour). Εφαρμόζει την ανακάλυψή του στην επίλυση διαφόρων, εν μέρει πολύ περίπλοκων, προβλημάτων και σ' ορισμένα σημεία μ' ορισμένες ευκαιρίες και σε διάφορα συγγράμματα, ακόμα εκεί που δεν επαναλαμβάνεται η κύρια θέση του, βγάζει σημαντικά συμπεράσματα. Λέει, όμως, ευθύς εξαρχής στο πρώτο του έργο:

> «Αυτή (η εκτίμηση με ίση εργασία) είναι, κατά τη γνώμη μου, *η βάση της εξίσωσης και της μέτρησης των αξιών!** Ωστόσο, ομολογώ ότι στο εποικοδόμημα και την πρακτική εφαρμογή της, υπάρχουν πολλά πολύπλευρα και πολύπλοκα προβλήματα.[219]

Επομένως, ο Πέτι έχει συνειδητοποιήσει τόσο τη σπουδαιότητα της ανακάλυψής του όσο και τη δυσκολία της αξιοποίησής του σε λεπτομέρειες. Γι' αυτό το λόγο, ψάχνει έναν άλλο δρόμο προς ορισμένους επιμέρους στόχους:

> «Διότι πρέπει να βρεθεί μια φυσική σχέση ισότητας (natural par) ανάμεσα στο έδαφος και την εργασία, ώστε να μπορέσουμε να εκφράζουμε την αξία «σε καθένα από τα δύο χωριστά ή, ακόμα καλύτερα, και στα δύο».

---

* Υπογράμμιση είναι του Μαρξ.

Ακόμα αυτή η πλάνη είναι μεγαλοφυής.

Ο κύριος Ντίρινγκ κάνει την εξής οξεία παρατήρηση σχετικά με τη θεωρία αξίας του Πέτι:

> «Αν είχε σκεφτεί ο ίδιος με περισσότερη οξύτητα, τότε δεν ήταν καν δυνατό να βρεθούν σε άλλα σημεία ίχνη μιας αντίθετης άποψης, την οποία ήδη υπενθυμίσαμε προηγουμένως.»

Δηλαδή, για την οποία «προηγουμένως» δεν είχε αναφερθεί τίποτα, εκτός από το ότι τα «ίχνη» είναι «ανολοκλήρωτα». Αυτός ο τρόπος είναι πολύ χαρακτηριστικός για τον κύριο Ντίρινγκ να υπαινιχθεί «προηγουμένως» κάτι με μια φράση χωρίς περιεχόμενο για να πείσει «εκ των υστέρων» τον αναγνώστη ότι έχει λάβει γνώση του κύριου θέματος ήδη «προηγουμένως». Έτσι, ο συγγραφέας μας ξεγλιστράει πραγματικά προηγουμένως και εκ των υστέρων.

Όμως, στον Άνταμ Σμιθ δε βρίσκονται μονάχα «ίχνη» «αντίθετων απόψεων» σχετικά με την έννοια της αξίας και όχι μόνο δύο, αλλά ακόμα και τρεις και, για να είμαστε ακριβείς, μέχρι και τέσσερις διαμετρικά αντίθετες απόψεις σχετικά με την αξία, οι οποίες συνυπάρχουν άνετα η μία δίπλα στην άλλη, η μία κοντά στην άλλη. Ό,τι, όμως, φαίνεται φυσικό στο θεμελιωτή της πολιτικής οικονομίας, ο οποίος αναγκαστικά ψαχουλεύει, πειραματίζεται, παλεύει με ένα χάος ιδεών που και το ίδιο μόλις διαμορφώνεται, μπορεί να φαίνεται περίεργο σ' ένα συγγραφέα, ο οποίος συνοψίζει κοσκινίζοντας πάνω από εκατό πενήντα χρόνια ερευνών, αφού τα αποτελέσματα των ερευνών αυτών έχουν περάσει από τα βιβλία εν μέρει ήδη στη γενική συνείδηση. Και, τώρα, περνώντας από το μεγάλο στο μικρό, τα εξής: Όπως είδαμε, ο ίδιος ο κύριος Ντίρινγκ μάς δίνει επίσης πέντε διαφορετικά είδη αξιών για να διαλέξουμε τα της αρεσκείας μας και, μαζί μ' αυτές, άλλες τόσες αντίθετες απόψεις. Βέβαια, αν ο ίδιος «είχε σκεφτεί με περισσότερη οξύτητα», τότε δε θα χρειαζόταν τόσος κόπος να ρίξει τους αναγνώστες του, από την πεντακάθαρη αντίληψη του Πέτι σχετικά με την αξία, πίσω στην απόλυτη σύγχυση. Μια εντελώς ολοκληρωμένη εργασία του Πέτι, που μοιάζει σαν να βγήκε από καλούπι, είναι το *Quantulumcunque*

concerning money, που δημοσιεύτηκε το 1682, δέκα χρόνια μετά από την *Ανατομία της Ιρλανδίας* του (αυτή δημοσιεύτηκε «για πρώτη φορά» το 1672 και όχι το 1691, όπως αντιγράφει ο κύριος Ντίρινγκ από τις «πιο συνηθισμένες σχολικές *συλλογές*»[220]). *Τα τελευταία ίχνη μερκαντιλιστικών* απόψεων, τις οποίες βρίσκουμε σ' άλλες εργασίες του, έχουν εδώ εντελώς εξαφανιστεί. Είναι ένα μικρό αριστούργημα στο περιεχόμενο και στη μορφή του και, ακριβώς γι' αυτό το λόγο, δεν αναφέρεται ούτε καν μια φορά το όνομά του στον κύριο Ντίρινγκ. Είναι εντελώς φυσιολογικό ότι, απέναντι στον πιο μεγαλοφυή και πιο πρωτότυπο οικονομολόγο ερευνητή, μια φουσκωμένη, σχολαστική μετριότητα μπορεί μόνο να εκδηλώσει την γκρινιάρικη δυσαρέσκειά της, μπορεί μόνο να εκνευριστεί για το ότι οι θεωρητικές σπίθες δεν παρελαύνουν κατά φάλαγγα σαν έτοιμα «αξιώματα», αλλά μάλλον ξεπηδάνε σκόρπια από το βάθος «ακατέργαστου» πρακτικού υλικού, π.χ., των φόρων.

Ο κύριος Ντίρινγκ μεταχειρίζεται τις βασικές οικονομικές εργασίες του Πέτι όπως έκανε και με την ίδρυση της *Πολιτικής αριθμητικής*, κοινώς στατιστικής. Ύπουλα σηκώνει τους ώμους του για το παράξενο των μεθόδων που εφαρμόζει ο Πέτι! Μπροστά στις απίθανες μεθόδους τις οποίες εφάρμοσε ακόμα και ο Λαβουαζιέ (Lavoisier) εκατό χρόνια αργότερα σ' αυτό τον τομέα[221], μπροστά στη μεγάλη απόσταση της σημερινής στατιστικής ακόμα από το στόχο, τον οποίο ο Πέτι είχε χαράξει σε χοντρές γραμμές, μια τέτοια αυτάρεσκη αλαζονεία, δύο αιώνες κατόπιν εορτής, προβάλλει μ' όλη της τη γυμνή ηλιθιότητα. Οι σημαντικές ιδέες του Πέτι, από τις οποίες φαίνονται απειροελάχιστα στην «επιχείρηση» του κυρίου Ντίρινγκ, δεν είναι, κατά τον τελευταίο, παρά στιγμιαίες εμπνεύσεις, τυχαίες σκέψεις, ευκαιριακά αποφθέγματα, στα οποία δίδεται μια σημασία τώρα μόλις στην εποχή μας μέσα από τα συμφραζόμενά τους βγαλμένων παραθέσεων, μια σημασία που δεν τους είναι εγγενής. Ιδέες, που επομένως δεν παίζουν ρόλο ούτε στην *πραγματική* ιστορία της πολιτικής οικονομίας, αλλά μονάχα σε σύγχρονα βιβλία κάτω από το επίπεδο της ριζικής κριτικής και της μεγάλου στιλ «ιστοριογραφίας» του κυρίου Ντίρινγκ. Φαίνεται ότι, με την «επιχείρησή» του, είχε υπόψη του έναν κύκλο ευκολόπιστων αναγνω-

στών, που με κανέναν τρόπο δεν τολμούν να του ζητήσουν να τεκμηριώσει τα όσα ισχυρίζεται. Θα επανέρθουμε σ' αυτό παρακάτω (στον Λοκ και Νορθ), αλλά πρώτα να ρίξουμε παρεμπιπτόντως μια ματιά στους Μπουαγκιγιεμπέρ (Boisquillebert) και Λο (Law).

Σ' ό,τι αφορά τους προηγούμενους, θα υπογραμμίσουμε το μοναδικό πράγμα που έχει βρει ο κύριος Ντίρινγκ. Έχει ανακαλύψει μια ως τώρα άγνωστη συνάρτηση ανάμεσα στον Μπουαγκιγιεμπέρ (Boisguillebert), και τον Λο (Law). Διότι ο Μπουαγκιγιεμπέρ ισχυρίζεται ότι τα ευγενή μέταλλα θα μπορούσαν να αντικατασταθούν από πιστωτικό χρήμα (χαρτονόμισμα) στις κανονικές χρηματικές λειτουργίες[222], τις οποίες εκτελούν μέσα στα πλαίσια της κυκλοφορίας εμπορευμάτων*. Ο Λο, αντιθέτως, νομίζει ότι μια οποιαδήποτε «αύξηση» αυτών των «μικρών κομματιών χαρτιού» θα αύξανε και τον πλούτο ενός έθνους. Απ' αυτό, ο κύριος Ντίρινγκ βγάζει το συμπέρασμα ότι του Μπουαγκιγιεμπέρ

> «η στροφή έκρυβε μέσα της ήδη μια νέα στροφή του μερκαντιλισμού».

Μ' άλλα λόγια, μια στροφή ήδη στον Λο. Αυτό αποδείχνεται καθαρά και ξάστερα με τον εξής τρόπο:

> «Το ζήτημα ήταν *μόνο*, να ανατεθεί στα "απλά κομματάκια χαρτιού" ο ίδιος ρόλος, τον οποίο θα *έπρεπε* να είχαν παίξει τα ευγενή μέταλλα και ήδη θα είχε, μ' αυτό τον τρόπο, συντελεστεί μια μεταμόρφωση του μερκαντιλισμού.»

Με τον ίδιο τρόπο, μπορούμε να συντελέσουμε στη μεταμόρφωση του θείου σε θεία. Βέβαια, ο κύριος Ντίρινγκ προσθέτει καθησυχαστικά:

> «Ο Μπουαγκιγιεμπέρ, βέβαια, δεν είχε τέτοια πρόθεση.»

---

* Τροποποιημένο από «παραγωγής εμπορευμάτων» στη βάση του χειρογράφου του Μαρξ «Σημειώσεις στο περιθώριο για την *Κριτική Ιστορία της Εθνικής Οικονομίας* του Ντίρινγκ».

Μα, διάβολε, πώς θα μπορούσε να έχει την πρόθεση να αντικαταστήσει γι' αυτό το λόγο τη δική του ορθολογική άποψη σχετικά με το χρηματικό ρόλο των ευγενών μετάλλων με τη δεισιδαιμονική άποψη των μερκαντιλιστών, επειδή νόμιζε ότι τα ευγενή μέταλλα στο ρόλο αυτό μπορούν να αντικατασταθούν από χαρτί;

Όμως, συνεχίζει ο κύριος Ντίρινγκ με τη σοβαρή του κωμικότητα,

> «πρέπει ωστόσο να παραδεχτούμε ότι ο συγγραφέας μας έχει πετύχει εδώ κι εκεί μια πραγματικά εύστοχη παρατήρηση» (σελ. 83).

Σχετικά με τον Λο, ο κύριος Ντίρινγκ πέτυχε μονάχα την εξής «πραγματικά εύστοχη παρατήρηση»:

> «Ούτε ο Λο δεν μπόρεσε ποτέ να ξεριζώσει ολότελα –και αυτό είναι κατανοητό– το τελευταίο θεμέλιο (δηλαδή «τη βάση των ευγενών μετάλλων»), αλλά πήγε ως τα άκρα, δηλαδή ως την κατάρρευση του συστήματος, την έκδοση γραμματίων» (σελ. 94).

Στην πραγματικότητα, όμως, οι χάρτινες πεταλούδες, τα απλά σημάδια χρήματος, έπρεπε να φτερουγίζουν ανάμεσα στους ανθρώπους, όχι για να «ξεριζώσουν» τη βάση των ευγενών μετάλλων, αλλά για να τα δελεάσουν να οδηγηθούν από τις τσέπες των ανθρώπων στα άδεια κρατικά ταμεία.[223] Ας ξαναγυρίσουμε τώρα στον Πέτι και τον ασήμαντο ρόλο, τον οποίο ο κύριος Ντίρινγκ τον αφήνει να παίζει στην ιστορία της οικονομίας και ας ακούσουμε πρώτα τι έχει να μας πει για τους άμεσους διαδόχους του Πέτι, τον Λοκ και τον Νορθ. Τον ίδιο χρόνο, το 1691, δημοσιεύτηκαν οι *Considerations on lowering of interest and raising of money (Σκέψεις για τη μείωση του τόκου και την αύξηση του χρήματος)* του Λοκ και οι *Discourses upon trade (Διαλέξεις για το εμπόριο)* του Νορθ.

> «Αυτά που ο Λοκ έγραψε για τον τόκο και τα νομίσματα δε βγαίνουν έξω από τα πλαίσια των σκέψεων, όπως αυτές ήταν συνηθισμένες κάτω από την κυριαρχία του μερκαντιλισμού σχετικά με τα περιστατικά της ζωής του κράτους» (σελ. 64).

Στον αναγνώστη αυτής της «έκθεσης», πρέπει να γίνει τώρα σαφέστατο, γιατί η *Μείωση του τόκου* του Λοκ άσκησε, στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, μια τόσο σημαντική επίδραση στην πολιτική οικονομία στη Γαλλία και την Ιταλία και, μάλιστα, σε διάφορες κατευθύνσεις.

> «Για την ελευθερία του ποσοστού του τόκου πολλοί έμποροι είχαν τις ίδιες σκέψεις» (με τον Λοκ), «και επίσης η εξέλιξη των σχέσεων έφερε την τάση να θεωρούνται οι περιορισμοί των τόκων αναποτελεσματικοί. Σε μια εποχή, στην οποία ένας Ντάντλι Νορθ (Dudley North) μπόρεσε να γράψει τις *Διαλέξεις για το εμπόριο* στοχεύοντας στο ελεύθερο εμπόριο, έπρεπε ήδη, κατά κάποιο τρόπο, να υπήρχαν πολλά στον αέρα, τα οποία φρόντιζαν να μη φαίνεται σαν κάτι το ανήκουστο η θεωρητική αντίθεση ενάντια στους περιορισμούς των τόκων» (σελ. 64).

Επομένως, ο Λοκ έπρεπε να σκεφτεί ξανά τις απόψεις του τάδε ή του δείνα σύγχρονου «εμπόρου» ή να πιάσει πολλά πράγματα, τα οποία στην εποχή του «βρίσκονταν κατά κάποιον τρόπο στον αέρα» για να μπορέσει να βγάλει θεωρίες σχετικά με την ελευθερία των τόκων και να μην πει τίποτα το «ανήκουστο»! Πράγματι, όμως, ήδη το 1662, ο Πέτι αντιπαράθεσε, στην *Πραγματεία για φόρους και συνεισφορές*, τον τόκο σαν χρηματική πρόσοδο, που εμείς ονομάζουμε τοκογλυφία (rent of money which we call usury), στη γαιοπρόσοδο (rent of land and houses) και δίδασκε τους γαιοκτήμονες, οι οποίοι δεν ήθελαν, βέβαια, να ρυθμίσουν με νόμους τη γαιοπρόσοδο, αλλά στη χρηματική πρόσοδο ήθελαν να επιβάλουν κάθε λογής νομικούς περιορισμούς, ότι ήταν μάταιο και άκαρπο να θεσπίζουν αστικούς, θετικούς νόμους ενάντια στο νόμο της φύσης (the vanity and fruitlessness of making civil positive law against the law of nature).[224] Στο *Quantulumcunque* (1682) δηλώνει ότι, γι' αυτό το λόγο, η ρύθμιση του τόκου διά του νόμου είναι εξίσου ηλίθια, όπως ένας κανονισμός σχετικά με την εξαγωγή των ευγενών μετάλλων ή της τιμής του συναλλάγματος. Στην ίδια εργασία, λέει αυτά, τα

οποία είναι μια για πάντα το κριτήριο σχετικά με το raising of money* (για παράδειγμα, η προσπάθεια να δοθεί στο μισό σελίνι το όνομα ενός σελινίου κόβοντας από μια ουγκιά αργύρου το διπλάσιο αριθμό των σελινιών).

Σ' ό,τι αφορά το τελευταίο, ο Λοκ και ο Νορθ δεν κάνουν σχεδόν τίποτε άλλο από το να τον αντιγράφουν. Σ' ό,τι αφορά, όμως, τον τόκο, ο Λοκ συνεχίζει πάνω στον παραλληλισμό του Πέτι για το χρηματικό τόκο και τη γαιοπρόσοδο, ενώ ο Νορθ εξακολουθεί να αντιπαραθέτει τον τόκο σαν πρόσοδο κεφαλαίου (rent of stock) με τη γαιοπρόσοδο, καθώς και τους λόρδους του κεφαλαίου στους λόρδους της γης.[225] Ενώ, όμως, ο Λοκ παίρνει την ελευθερία του τόκου, που απαιτεί ο Πέτι, μόνο με περιορισμούς, ο Νορθ την παίρνει απόλυτα.

Ο κύριος Ντίρινγκ ξεπερνάει τον εαυτό του, όταν, όντας ο ίδιος ακόμα φανατισμένος μερκαντιλιστής με μια πιο «ραφιναρισμένη» έννοια, ξεμπερδεύει με τις *Διαλέξεις για το εμπόριο* του Ντάντλι Νορθ με την παρατήρηση ότι είχαν γραφτεί «στην κατεύθυνση του ελεύθερου εμπορίου». Είναι σαν να λέγαμε για τον Χάρβεϊ (Harvey) ότι έχει γράψει «στην κατεύθυνση» της κυκλοφορίας του αίματος. Το σύγγραμμα του Νορθ –πέρα από τις αρετές που διαθέτει, κατά τ' άλλα– είναι μια κλασική έκθεση της διδασκαλίας του ελεύθερου εμπορίου που γράφτηκε με ανελέητη συνέπεια, τόσο σ' ό,τι αφορά την εξωτερική όσο και την εσωτερική κίνηση. Πάντως, «κάτι το ανήκουστο» στο έτος 1691!

Κατά τ' άλλα, ο κύριος Ντίρινγκ μάς πληροφορεί ότι

> ο Νορθ ήταν ένας «έμπορος», και κακός άνθρωπος επιπλέον, και ότι το σύγγραμμά του «δεν κατορθώνει να βρει ανταπόκριση».

Αυτό έλειπε, ένα τέτοιο σύγγραμμα να έχει βρει «ανταπόκριση» την εποχή της οριστικής νίκης του προστατευτικού φορολογικού συστήματος και να έδινε τον τόνο ο όχλος! Αυτό, ωστόσο, δεν εμπόδιζε την άμεση θεωρητική επίδρασή του, η οποία μπορεί να αποδειχτεί από μια ολόκληρη σειρά οικονομικών συγγραμμάτων, που δη-

---

* Αύξηση της αξίας του χρήματος.

μοσιεύτηκαν αμέσως μετά, εν μέρει ακόμα στο 17ο αιώνα.

Ο Λοκ (Locke) και ο Νορθ (North) μάς απόδειξαν πώς οι Άγγλοι διάδοχοι του Πέτι (Petty) πήραν και επεξεργάστηκαν παραπέρα ένα-ένα τα πρώτα τολμηρά βήματα, τα οποία είχε κάνει σε σχεδόν όλους τους τομείς της πολιτικής οικονομίας. Ακόμα και στον πιο επιφανειακό παρατηρητή φαίνονται τα ίχνη αυτής της διαδικασίας την περίοδο του 1691-1752 λόγω του γεγονότος ότι όλα τα σχετικά, κάπως σημαντικά οικονομικά συγγράμματα, θετικά και αρνητικά, ξεκινούν από τον Πέτι (Petty). Γι' αυτό το λόγο, η περίοδος αυτή, που διαθέτει τόσα πρωτότυπα μυαλά, είναι και η πιο σημαντική για τη διερεύνηση της βαθμιαίας γένεσης της πολιτικής οικονομίας. Η «ιστοριογραφία μεγάλου στιλ», που καταλογίζει σαν ασυγχώρητη αμαρτία στον Μαρξ, ότι στο *Κεφάλαιο* δίνει τόσο πολλή σημασία στον Πέτι (Petty) και στους συγγραφείς εκείνης της περιόδου, απλούστατα τη διαγράφει από την ιστορία. Από τους Λοκ (Locke), Νορθ (North), Μπουαγκιγιεμπέρ (Boisquillebert) και Λο (Law), πηδάει κατευθείαν στους φυσιοκράτες και, έπειτα, στην είσοδο του πραγματικού ναού της πολιτικής οικονομίας, εμφανίζεται ο Ντέβιντ Χιουμ (David Hume). Αν μας το επιτρέψει ο κύριος Ντίρινγκ, θα αποκαταστήσουμε πάλι τη χρονολογική σειρά, δηλαδή βάζουμε τον Χιουμ (Hume) πριν από τους φυσιοκράτες.

Τα οικονομικά *Δοκίμια* του Χιουμ (Hume) δημοσιεύτηκαν το 1752.[226] Ο Χιουμ (Hume), στα δοκίμια *Για το χρήμα (Of money)*, *Για το εμπορικό ισοζύγιο (Of the balance of trade)*, *Για το εμπόριο (Of commerce)*, τα οποία είναι ένα σύνολο, ακολουθεί βήμα με βήμα –πολλές φορές ακόμα και στις ιδιοτροπίες– το *Το χρήμα απαντάει σ' όλα (Money answers all things)* του Γιάκομπ Βάντερλιντ (Jakob Vanderlint), Λονδίνο, 1734.

Όσο άγνωστος κι αν έμεινε αυτός ο Βάντερλιντ (Vanderlint) και για τον κύριο Ντίρινγκ, ωστόσο λαμβάνεται ακόμα υπόψη στα αγγλικά οικονομικά συγγράμματα του τέλους του 18ου αιώνα, δηλαδή της μετά τον Σμιθ (Smith) εποχής.

Ο Χιουμ (Hume), όπως και ο Βάντερλιντ (Vanderlint), πραγματεύεται το χρήμα σαν τίποτε άλλο παρά σημάδι αξίας. Αντιγράφει σχεδόν κυριολεκτικά από τον Βάντερλιντ (Vanderlint) γιατί το

εμπορικό ισοζύγιο δεν μπορεί να είναι σταθερά παθητικό ή ενεργητικό για μια χώρα (έχει σημασία αυτό, γιατί θα μπορούσε να είχε αντιγράψει τη θεωρία του σημαδιού της αξίας από πολλά άλλα συγγράμματα). Διδάσκει, όπως και ο Βάντερλιντ (Vanderlint), την ισορροπία των ισοζυγίων, η οποία δημιουργείται, ανάλογα με τις διαφορετικές οικονομικές συνθήκες των επιμέρους χωρών. Διακηρύττει, όπως και ο Βάντερλιντ (Vanderlint), το ελεύθερο εμπόριο, αλλά το κάνει με λιγότερη τόλμη και συνέπεια. Τονίζει, όπως και ο Βάντερλιντ (Vanderlint), αλλά με λιγότερη ένταση, τις ανάγκες σαν κινητήρια δύναμη της παραγωγής. Ακολουθεί τον Βάντερλιντ (Vanderlint) στην απόδοση στα τραπεζικά χρήματα, καθώς και σ' όλα τα δημόσια χρεόγραφα, εσφαλμένης επίδρασης στις τιμές των εμπορευμάτων.

Όπως και ο Βάντερλιντ (Vanderlint), έτσι κι εκείνος απορρίπτει το πιστωτικό χρήμα. Όπως και ο Βάντερλιντ (Vanderlint), έτσι κι εκείνος θεωρεί ότι οι τιμές των εμπορευμάτων εξαρτώνται από την τιμή της εργασίας, δηλαδή από το μισθό εργασίας. Αντιγράφει ακόμα και τη λόξα του ότι ο αποθησαυρισμός κρατάει χαμηλές τις τιμές των εμπορευμάτων κλπ., κλπ.

Ο κύριος Ντίρινγκ, εδώ και καιρό, είχε ψιθυρίσει σαν το μαντείο για την παρανόηση άλλων σχετικά με τη θεωρία της αξίας του Χιουμ (Hume) και, μάλιστα, είχε αναφερθεί απειλητικά στον Μαρξ, ο οποίος είχε επισημάνει στο *Κεφάλαιο*, κατά τρόπο ανήκουστο, τις μυστικές σχέσεις του Χιουμ (Hume) με τον Βάντερλιντ (Vanderlint), καθώς και με τον Ζ. Μασί (J. Massie), για τον οποίο θα μιλήσουμε παρακάτω. Σ' ό,τι αφορά αυτή την παρανόηση, τα πράγματα έχουν ως εξής: Όσον αφορά την πραγματική θεωρία της αξίας του Χιουμ (Hume), σύμφωνα με την οποία το χρήμα δεν είναι τίποτα παρά σημάδι αξίας και, γι' αυτό το λόγο, εφόσον οι συνθήκες κατά τ' άλλα μένουν ίδιες, πέφτουν οι τιμές των εμπορευμάτων ανάλογα με την αύξηση της ποσότητας του χρήματος που κυκλοφορεί και ανεβαίνουν ανάλογα με την πτώση της τελευταίας, ο κύριος Ντίρινγκ, παρά τη θέλησή του, δεν μπορεί παρά να πει τα ίδια πράγματα με τους προγενέστερούς του, που έπεφταν σε λάθη, έστω κι αν αυτός το λέει με το δικό του φωτεινό τρόπο.

Ο Χιουμ (Hume), αφού έχει καταρτίσει τη λεγόμενη θεωρία, αντιτείνει στον εαυτό του ότι (το ίδιο είχε κάνει και ο Μοντεσκιέ (Montesquieu), ξεκινώντας από τις ίδιες προϋποθέσεις,[227]

> είναι «σίγουρο», ωστόσο, ότι, από την ανακάλυψη των αμερικανικών ορυχείων, «αναπτύχθηκε η βιομηχανία σ' όλα τα έθνη της Ευρώπης, εκτός από τη βιομηχανία των ιδιοκτητών αυτών των ορυχείων» και ότι αυτό «οφείλεται, ανάμεσα σ' άλλους λόγους, και στην αύξηση του χρυσού και του άργυρου».

Εξηγεί το φαινόμενο αυτό ως εξής:

> «Αν και η υψηλή τιμή των εμπορευμάτων είναι μια αναγκαία συνέπεια της αύξησης του χρυσού και του άργυρου, ωστόσο δεν ακολουθεί αμέσως την αύξηση αυτή, αλλά χρειάζεται να περάσει ένα χρονικό διάστημα, ώσπου το χρήμα να κυκλοφορεί σ' όλη την επικράτεια και να γίνονται αισθητές οι επιπτώσεις του για όλα τα στρώματα του λαού». Σ' αυτό το ενδιάμεσο διάστημα επιδρά ευεργετικά στη βιομηχανία και το εμπόριο.

Στο τέλος της αντιπαράθεσης αυτής, ο Χιουμ (Hume) μας λέει και το γιατί, αν και με πολύ πιο μονόπλευρο τρόπο από πολλούς εκ των προγενέστερων και συγχρόνων του:

> «Είναι εύκολο να παρακολουθήσουμε το χρήμα στην πορεία του σ' όλη την κοινωνία και τότε θα διαπιστώσουμε ότι πρέπει να παροτρύνει το ζήλο του καθενός, πριν αυξήσει την τιμή της εργασίας».* [228]

Με άλλα λόγια: ο Χιουμ (Hume) περιγράφει εδώ την επίδραση μιας επανάστασης στην αξία των ευγενών μετάλλων και, μάλιστα, μιας υποτίμησης ή –κι αυτό είναι το ίδιο– μιας επανάστασης στο

* Υπογράμμιση του Μαρξ.

μέτρο της αξίας των ευγενών μετάλλων. Διαπιστώνει σωστά ότι αυτή η υποτίμηση, με την αντιστάθμιση των τιμών εμπορεύματος, που συντελείται βαθμιαία, «αυξάνει την τιμή της εργασίας», κοινώς το μισθό εργασίας, μόνο σε τελευταία ανάλυση. Συνεπώς, ότι αυξάνει το κέρδος των εμπόρων και των βιοτεχνών σε βάρος των εργατών (κι αυτό, ωστόσο, το βρίσκει εντελώς φυσιολογικό) και έτσι «παροτρύνει το ζήλο τους». Δε θέτει, όμως, το βασικό επιστημονικό ερώτημα: Αν και πώς η αυξημένη ποσότητα ευγενών μετάλλων, των οποίων η αξία παραμένει ίδια, επιδρά στις τιμές των εμπορευμάτων και βάζει την *κάθε* «αύξηση των ευγενών μετάλλων» στο ίδιο τσουβάλι με την υποτίμησή τους.

Ο Χιουμ (Hume), επομένως, κάνει ακριβώς εκείνο το οποίο ο Μαρξ τον αφήνει να κάνει (*Κριτική* κλπ., σελ. 173). Θα επανέρθουμε άλλη μια φορά παρεμπιπτόντως σ' αυτό το θέμα, αλλά πρώτα θα στραφούμε στο δοκίμιο του Χιουμ (Hume) για τον «τόκο». Η υπόδειξη του Χιουμ (Hume), που στρέφεται ρητώς κατά του Λοκ (Locke) ότι, δηλαδή, ο τόκος δε ρυθμίζεται από τη μάζα του υπάρχοντος χρήματος, αλλά από το ποσοστό του κέρδους, καθώς και οι υπόλοιπες διευκρινίσεις του σχετικά με τις αιτίες, οι οποίες καθορίζουν το ύψος του επιτοκίου – όλα αυτά υπάρχουν με πολύ περισσότερη ακρίβεια και λιγότερο πνεύμα σ' ένα σύγγραμμα, το οποίο δημοσιεύτηκε το 1750, δύο χρόνια πριν από το δοκίμιο του Χιουμ (Hume): «Ένα δοκίμιο για τις αιτίες που διέπουν το φυσικό επιτόκιο, στο οποίο λαμβάνονται υπόψη οι απόψεις του Σερ Πέτι (Petty) και του κυρίου Λοκ (Locke) στο θέμα αυτό.» (An essay on the governing causes of the natural rate of interest, wherein the sentiments of Sir W. Petty and Mr. Locke, on that head, are considered»).

Ο συγγραφέας του είναι ο J. Massie, ένας πολύπλευρος συγγραφέας τον οποίο διάβαζαν πολλοί, όπως φαίνεται από την αγγλική βιβλιογραφία της εποχής του. Οι απόψεις του Άνταμ Σμιθ (Adam Smith) σχετικά με το επιτόκιο βρίσκονται πιο κοντά σ' αυτές του Μασί (Massie) απ' ό,τι στον Χιουμ (Hume).

Και οι δύο, ο Μασί και ο Χιουμ, δε γνωρίζουν ούτε λένε τίποτα για τη φύση του «κέρδους», το οποίο παίζει και στους δυο κάποιο ρόλο.

Ο κύριος Ντίρινγκ ιεροκηρύττει:

> «Ούτως ή άλλως, όλοι φέρθηκαν, ως επί το πλείστον, πολύ δειλά σ' ό,τι αφορά την εκτίμηση του Χιουμ (Hume) και του είχαν αποδώσει ιδέες, τις οποίες δεν είχε καθόλου.»

Ο ίδιος ο κύριος Ντίρινγκ μάς δίνει πάνω από ένα χτυπητό παράδειγμα αυτής της «συμπεριφοράς».

Για παράδειγμα: Το δοκίμιο του Χιουμ (Hume) για τον τόκο αρχίζει με τα εξής λόγια:

> «Τίποτα δε θεωρείται πιο σίγουρο σημάδι της ανθηρής κατάστασης ενός λαού από το χαμηλό επιτόκιο και δικαίως· πιστεύω, όμως, ότι η αιτία είναι κάπως διαφορετική απ' αυτή που συνήθως γίνεται παραδεκτή.»[229]

Επομένως, ο Χιουμ (Hume), ήδη από την πρώτη πρόταση, μας φέρνει την άποψη ότι το χαμηλό επίπεδο του επιτοκίου είναι το πιο σίγουρο σημάδι της ανθηρής κατάστασης ενός λαού σαν μια κοινοτοπία, η οποία είχε γίνει στις μέρες του κιόλας τετριμμένη. Και πράγματι, εκατό ολόκληρα χρόνια μετά τον Τσάιλντ (Child), η «ιδέα» αυτή είχε το χρόνο να γίνει κοινό κτήμα. Αντιθέτως.

> «Από τις απόψεις (του Χιουμ) σχετικά με το επιτόκιο μπορούμε να *τονίσουμε κυρίως την ιδέα* ότι είναι το αληθινό βαρόμετρο των καταστάσεων (ποιων;) και ότι το χαμηλό του επίπεδο αποτελεί ένα σχεδόν αλάνθαστο σημάδι της άνθησης ενός λαού» (σελ. 130).

Ποιος είναι ο «ντροπαλός» και «εγκλωβισμένος» που μιλάει έτσι; Ποιος άλλος από τον κύριο Ντίρινγκ;

Το ότι ο Χιουμ (Hume), με αφορμή κάποια ευτυχή ιδέα, «δεν παριστάνει καν τον αυτουργό της» προκαλεί, άλλωστε, την αφελή έκπληξη του κριτικού μας ιστοριογράφου. Κάτι τέτοιο δε θα συνέβαινε στον κύριο Ντίρινγκ.

Είδαμε πώς ο Χιουμ (Hume) βάζει σ' ένα τσουβάλι την κάθε αύξηση του ευγενούς μετάλλου με εκείνη την αύξησή του, που συνοδεύεται από μια υποτίμηση, από μια επανάσταση στη δική του αξία, δηλαδή στο μέτρο αξίας των εμπορευμάτων. Η σύγχυση αυτή στον Χιουμ (Hume) ήταν αναπόφευκτη, επειδή δεν είχε την παραμικρή ιδέα για τη λειτουργία των ευγενών μετάλλων σαν *μέτρου αξίας*. Δεν μπορούσε να είχε ιδέα, επειδή δεν ήξερε απολύτως τίποτα για την ίδια την αξία. Η ίδια η λέξη «αξία» συναντιέται ίσως μόνο μια φορά στις εκθέσεις του και, μάλιστα, εκεί που διαστρέφει κι άλλο την πλάνη του Λοκ (Locke), ότι τα ευγενή μέταλλα έχουν «μονάχα κατά φαντασίαν αξία» λέγοντας ότι έχουν «κυρίως εικονική αξία».[230]

Εδώ, υστερεί πολύ όχι μονάχα σε σχέση με τον Πέτι (Petty), αλλά και πολλούς των Άγγλων συγχρόνων του. Δείχνει την ίδια «καθυστέρηση», όταν εξακολουθεί να εγκωμιάζει με παλαιομοδίτικο τρόπο τον «έμπορο» σαν το πρώτο κίνητρο της παραγωγής, κάτι το οποίο ήδη ο Πέτι (Petty) είχε ξεπεράσει από καιρό. Σ' ό,τι αφορά τη διαβεβαίωση του κυρίου Ντίρινγκ ότι ο Χιουμ (Hume) στις εκθέσεις του έχει ασχοληθεί με τις «κύριες οικονομικές σχέσεις», αρκεί μόνο να συγκρίνει κανείς σύγγραμμα του Καντιγιόν (Cantillon) που παραθέτει ο Άνταμ Σμιθ (Adam Smith) (δημοσιεύτηκε το 1752, όπως και οι εκθέσεις του Χιουμ, αλλά, όμως, πολλά χρόνια μετά το θάνατο του συγγραφέα[231]), και θα εκπλαγεί για τη στενή εμβέλεια των οικονομικών εργασιών του Χιουμ (Hume).

Ο Χιουμ, όπως είπαμε*, παραμένει αξιοσέβαστος και στον τομέα της πολιτικής οικονομίας, παρ' όλους τους τίτλους που του απονέμει ο κύριος Ντίρινγκ, αλλά, όμως, δεν είναι τίποτα λιγότερο εδώ από έναν πρωτότυπο ερευνητή και ακόμα λιγότερο από έναν που έχει αφήσει εποχή. Η επίδραση των οικονομικών του πραγματειών στους μορφωμένους κύκλους της εποχής του δεν πήγαζε

---

* Οι λέξεις «όπως είπαμε» αφορούν το σημείο στο κείμενο, που αρχίζει με «Γιατί όμως ο Χιουμ θα...» και τελειώνει με «... αποσιωπεί επίμονα» (βλ. στον ίδιο τόμο, σελ. 385-386. Το κείμενο αυτό βρισκόταν στην 1η και 2η έκδοση πίσω από «Ντέιβιντ Χιουμ» (βλ. σελ. 376-377 του παρόντος τόμου). Ο Ένγκελς άφησε τις δύο αυτές λέξεις, όταν τακτοποίησε αλλιώς το κείμενο για την 3η έκδοση.

απλώς από τον εξαιρετικό τρόπο παρουσίασής τους, αλλά, πολύ περισσότερο, από το γεγονός ότι ήταν μια προοδευτική-αισιόδοξη εξύμνηση της τότε αναπτυσσόμενης βιομηχανίας και εμπορίου. Με άλλα λόγια, ήταν εξύμνηση της καπιταλιστικής κοινωνίας, που τότε στην Αγγλία ανέβαινε με γοργούς ρυθμούς και, επομένως, δεν μπορούσε παρά να βρει «ανταπόκριση». Μια απλή υπενθύμιση αρκεί εδώ. Όλοι ξέρουν με τι πάθος, ακριβώς την εποχή του Χιουμ, η αγγλική λαϊκή μάζα καταπολέμησε το σύστημα των έμμεσων φόρων, το οποίο το εκμεταλλευόταν ο περιβόητος Ρόμπερτ Γουόλπολ (Robert Walpole) μεθοδευμένα για να ανακουφίσει τους γαιοκτήμονες και τους πλούσιους γενικά. Στο *δοκίμιό του για τους φόρους (Of taxes)*, ο Χιουμ (Hume) τα βάζει με τον εγγυητή του Βάντερλιντ (Vanderlint), τον οποίο έχει συνεχώς στο νου, χωρίς, πάντως, να τον κατονομάζει· τον Βάντερλιντ, τον πιο σφοδρό αντίπαλο των έμμεσων φόρων και πιο αποφασιστικό πρωτεργάτη της φορολογίας των γαιών. Εκεί, λέει:

> «Οι φόροι κατανάλωσης πρέπει πράγματι να είναι πολύ βαρείς και να έχουν επιβληθεί πολύ παράλογα, αν ο εργάτης δεν είναι ο ίδιος σε θέση με το μεγαλύτερο ζήλο και την περισσότερη λιτότητα να πληρώνει χωρίς να αυξήσει την τιμή της εργασίας του.»*[232]

Σαν να ακούμε τον ίδιο τον Ρόμπερτ Γουόλπολ (Robert Walpole), ιδιαίτερα αν προσθέσουμε από το δοκίμιό του για τη «δημόσια πίστωση» το σημείο, όπου λέγεται το εξής σχετικά με τη δυσκολία φορολογικής επιβάρυνσης των πιστωτών του κράτους:

> «Η μείωση του εισοδήματός τους δε θα *μεταμφιεζόταν** με την πρόφαση ότι είναι μονάχα ένα απλό κονδύλιο των τελών ή των δασμών.»[233]

Ο θαυμασμός του Χιουμ (Hume) για την αστική ιδιοποίηση δεν ήταν καθόλου καθαρά πλατωνικός, όπως, άλλωστε, θα περιμέναμε

---

* Υπογράμμιση του Μαρξ.

από ένα Σκοτσέζο. Από φτωχό σπίτι, το κατάφερε να φτάσει μέχρι το πολύ, πολύ δύσκολο ετήσιο εισόδημα των χιλιών λιρών, κάτι το οποίο ο κύριος Ντίρινγκ εκφράζει με αβρότητα ως εξής, μια και δεν πρόκειται για τον Πέτι (Petty):

> «Μέσω μιας καλής *ιδιωτικής οικονομίας* και στη βάση πολύ λίγων μέσων, έφτασε στο σημείο να μη χρειάζεται να γράφει για χάρη κανενός.»

Αν ο κύριος Ντίρινγκ, από κει και πέρα, λέει:

> «Δεν έκανε ποτέ την παραμικρή παραχώρηση στα κόμματα, στους ηγεμόνες ή στα πανεπιστήμια»,

τότε μπορεί να μην είναι γνωστό, αν ο Χιουμ (Hume) έκανε ποτέ λογοτεχνικές εταιρίες με κανένα «Βάγκενερ» (Wagener)[234], αλλά, ωστόσο, είναι γνωστό ότι ήταν ακούραστος οπαδός της ολιγαρχίας των Ουίγων (Whigs), η οποία είχε «εκκλησία και κράτος» στα όπα-όπα, και ότι αμείφθηκε γι' αυτή του την αρετή, πρώτα, με το αξίωμα του γραμματέα της πρεσβείας στο Παρίσι και, αργότερα, στο ασύγκριτα πιο σημαντικό και προσοδοφόρο αξίωμα του υφυπουργού.

> «Από πολιτική άποψη, ο Χιουμ ήταν και παρέμεινε πάντα συντηρητικός και αυστηρά φιλομοναρχικός. Γι' αυτό το λόγο, δεν τον αφόρισαν οι οπαδοί της υπάρχουσας εκκλησίας τόσο σφοδρά όπως τον Γκίμπον (Gibbon)»,

λέει ο γερο-Σλόσερ (Schlosser).[235]

> «Αυτός ο εγωιστής Χιουμ, αυτός ο ψεύτης της ιστορίας, βρίζει τους Άγγλους καλόγερους, που είναι καλοθρεμμένοι χωρίς γάμο και οικογένεια και ζουν από την επαιτεία, αλλά ποτέ του δεν είχε ούτε οικογένεια ούτε γυναίκα και ήταν ο ίδιος χοντρός και παχύς, θρεμμένος σε μεγάλο βαθμό με το δημόσιο χρήμα, χωρίς να το έχει κερδίσει ποτέ του με οποιαδήποτε, πραγματική δημόσια υπηρεσία», λέει ο «χοντροκομμένος» πληβειακός Κόμπετ (Cobbett).[236] Ο

> Χιουμ ήταν «στην *πρακτική* του αντιμετώπιση της ζωής και σε ουσιώδεις κατευθύνσεις, πολύ μπροστά από έναν Καντ (Kant)»,

λέει ο κύριος Ντίρινγκ.

Όμως, γιατί αποδίδει στον Χιουμ, στην *Κριτική ιστορία* του, μια τόσο υπερβολική θέση; Απλώς, γιατί αυτός ο «σοβαρός και ραφιναρισμένος στοχαστής» έχει την τιμή να παριστάνει τον Ντίρινγκ του 18ου αιώνα. Όπως ένας Χιουμ χρησιμεύει σαν απόδειξη ότι

> «η δημιουργία όλου του επιστημονικού αυτού κλάδου (της οικονομίας) ήταν το έργο της πιο πεφωτισμένης φιλοσοφίας»,

έτσι και ο προδρομικός ρόλος του Χιουμ είναι η καλύτερη εγγύηση ότι ολόκληρος αυτός ο κλάδος της επιστήμης θα καταλήξει στο άμεσο μέλλον σε εκείνο τον άντρα-φαινόμενο, ο οποίος αναδημιούργησε την απλώς «πιο πεφωτισμένη» φιλοσοφία στην απόλυτα φωτεινή φιλοσοφία της πραγματικότητας, στον άνθρωπο, στον οποίο, ακριβώς όπως και στον Χιουμ, βρίσκεις αυτό που έμεινε

> «χωρίς άλλο τέτοιο παράδειγμα μέχρι τώρα σε γερμανικό έδαφος... η μελέτη της φιλοσοφίας με τη στενότερη έννοια συνδυάζεται τώρα με επιστημονικές προσπάθειες στον τομέα της εθνικής οικονομίας».

Βλέπουμε κατά τούτο τον Χιουμ, τον πάντα αξιοσέβαστο ως οικονομολόγο, να τον έχουν φουσκώσει ώσπου να γίνει οικονομικό αστέρι πρώτου μεγέθους, που τη σημασία του μέχρι τώρα μπορούσε να την παραγνωρίσει μόνο ο ίδιος φθόνος, ο οποίος αποσιωπεί τόσο επίμονα μέχρι τώρα και τις επιδόσεις του κυρίου Ντίρινγκ, οι οποίες «αποτελούν το κριτήριο της εποχής».

* * *

Η *φυσιοκρατική* σχολή, ως γνωστό, μας άφησε, με τον *Οικονομικό Πίνακα*[237] του Κενέ (Quesnay), ένα αίνιγμα, πάνω στο οποίο

έσπασαν μέχρι τώρα μάταια το κεφάλι τους οι κριτικοί και ιστοριογράφοι της οικονομίας. Ο Πίνακας αυτός, ο οποίος στόχο είχε να αποσαφηνίσει τη φυσιοκρατική αντίληψη της παραγωγής και της κυκλοφορίας του συνολικού πλούτου μιας χώρας, παρέμεινε αρκετά σκοτεινός για τους μεταγενέστερους οικονομολόγους. Και εδώ, ο κύριος Ντίρινγκ θα μας φωτίσει οριστικά.

> Λέει: «Αυτό που σημαίνει, *για τον ίδιο τον Κενέ (Quesnay)* αυτή η οικονομική απεικόνιση των σχέσεων παραγωγής και κατανομής μπορεί να αναδειχτεί μόνο, αν έχει κανείς *ερευνήσει πρώτα με ακρίβεια* τις χαρακτηριστικές γι' αυτήν κατευθυντήριες έννοιες.» Και, μάλιστα, τόσο περισσότερο όσο αυτές έχουν παρουσιαστεί μέχρι τώρα μονάχα με μια «ταλαντευόμενη ακαθοριστία» και όσο ακόμα και στον Άνταμ Σμιθ (Adam Smith) «δεν αναγνωρίζονται τα βασικά τους γνωρίσματα».

Ο κύριος Ντίρινγκ τώρα θα βάλει μια για πάντα τέρμα σ' αυτή την παραδοσιακή «επιπόλαια έκθεση των πραγμάτων». Και τώρα απασχολεί τον αναγνώστη του με πέντε ολόκληρες σελίδες, πέντε σελίδες, στις οποίες κάθε λογής επιτηδευμένες εκφράσεις, διαρκείς επαναλήψεις και επιμελημένη ακαταστασία πρέπει να συγκαλύψουν το μοιραίο γεγονός ότι ο κύριος Ντίρινγκ έχει να πει τόσα σχετικά με τις «κατευθυντήριες έννοιες» του Κενέ (Quesnay), όσα περίπου και τα «πιο συνηθισμένα σχολικά εγχειρίδια», για τα οποία μάς προειδοποιεί τόσο ακούραστα. «Μία από τις πιο αμφίβολες πλευρές» αυτής της εισαγωγής είναι ότι εδώ κιόλας ψηλαφίζεται με τη μύτη πού και πού ο Πίνακας, που μέχρι τώρα μόνο τ' όνομά του είναι γνωστό, αλλά έπειτα χάνεται σε διαφόρων ειδών «σκέψεις», όπως, π.χ., «τη διαφορά μεταξύ εξόδων και επιτυχίας». Αν αυτή μπορεί «να μη βρίσκεται έτοιμη στην ιδέα του Κενέ (Quesnay)», αλλά, αντιθέτως, ο κύριος Ντίρινγκ θα μας δώσει ένα λαμπρό παράδειγμα, μόλις καταλήξει από τα μακροσκελή εισαγωγικά του «έξοδα» σε μια παράξενα ασθματική «επιτυχία», την εξήγηση του ίδιου του Πίνακα. Ας παραθέσουμε, λοιπόν, όλα, μα *όλα στην κυ-*

ριολεξία, όσα θεωρεί καλά να μας ανακοινώσει σχετικά με τον Πίνακα του Κενέ (Quesnay). Ο κύριος Ντίρινγκ λέει στο μέρος, που λέγεται «έξοδα»:

> «Του Κενέ (Quesnay) του φάνηκε αυτονόητο ότι θα έπρεπε να αντιληφθούμε και να χειριστούμε τα έσοδα (ο κύριος Ντίρινγκ μόλις είχε μιλήσει για καθαρό προϊόν) σαν μια *αξία χρήματος*... σύνδεσε αμέσως τους συλλογισμούς του (!) στις *αξίες χρήματος*, τις οποίες προϋπόθετε σαν αποτέλεσμα πώλησης όλων των γεωργικών προϊόντων, όταν φεύγουν από το πρώτο χέρι. Κατ' αυτό τον τρόπο (!), δουλεύει στις στήλες του Πίνακά του με κάποια δισεκατομμύρια» (δηλαδή με αξίες χρήματος).

Έτσι, μάθαμε στο μεταξύ τρεις φορές ότι ο Κενέ (Quesnay) στον Πίνακά του δουλεύει με «τις αξίες χρήματος» των «γεωργικών προϊόντων», συμπεριλαμβανομένων των αξιών του «καθαρού προϊόντος» ή των «καθαρών εσόδων».

Παρακάτω στο κείμενο λέει:

> «Αν ο Κενέ (Quesnay) είχε ακολουθήσει το δρόμο ενός πραγματικά φυσικού τρόπου θεώρησης και αν δεν είχε απαλλάξει τον εαυτό του απλώς και μόνο από την ενασχόλησή του με τα ευγενή μέταλλα και τις ποσότητες χρήματος, αλλά και από την ενασχόλησή του με τις *αξίες χρήματος*... Μ' αυτό τον τρόπο, κάνει τους υπολογισμούς του με σκέτα ποσά αξιών και φανταζόταν (!) το καθαρό προϊόν εκ των προτέρων σαν *μια αξία χρήματος*.»

Επομένως, για τέταρτη και πέμπτη φορά: Στον Πίνακα δεν υπάρχουν παρά αξίες χρήματος!

> «Ο Κενέ (Quesnay) απόκτησε το καθαρό προϊόν αφαιρώντας τα έξοδα και *έχοντας στο νου του* (!) κυρίως εκείνες τις αξίες (ένας μη παραδοσιακός τρόπος

> έκθεσης των πραγμάτων, αλλά, γι' αυτό, και περισσότερο επιπόλαιος), οι οποίες περιέρχονται στα χέρια των γαιοκτημόνων σαν πρόσοδος.»

Ακόμα δεν το κουνήσαμε από τη θέση μας, αλλά αυτό θα γίνει τώρα:

> «Από την άλλη μεριά, μπαίνει *τώρα, όμως, και*» –αυτό το «τώρα όμως και» είναι ένα μαργαριτάρι»– «το καθαρό προϊόν στην κυκλοφορία σαν φυσικό αντικείμενο και γίνεται, κατ' αυτό τον τρόπο, ένα στοιχείο, με το οποίο μπορεί να συντηρείται και η τάξη που χαρακτηρίζεται σαν άγονη… Εδώ καταλαβαίνει κανείς *αμέσως* (!) τη σύγχυση, η οποία δημιουργείται για τον εξής λόγο: Στη μία περίπτωση, η αξία του χρήματος, στην άλλη το ίδιο το αντικείμενο καθορίζει την πορεία των σκέψεων.»

Γενικά, καθώς φαίνεται, *όλη* η κυκλοφορία των εμπορευμάτων υποφέρει από τη «σύγχυση» ότι τα εμπορεύματα μπαίνουν σ' αυτή σαν «φυσικό αντικείμενο» και «αξία χρήματος» ταυτόχρονα.

Όμως, εξακολουθούμε να περιστρεφόμαστε σ' έναν κύκλο γύρω από τις «αξίες χρήματος», διότι:

> «Ο Κενέ (Quesnay) θέλει να αποφύγει μια διπλή εγγραφή του κέρδους εθνικής οικονομίας».

Αν μας επιτρέπει ο κύριος Ντίρινγκ: Κάτω στην «ανάλυση» του Πίνακα του Κενέ (Quesnay)[238], εμφανίζονται τα διάφορα είδη προϊόντων σαν «φυσικά αντικείμενα» και, πάνω στον ίδιο τον Πίνακα, οι αξίες τους σαν χρήμα. Ο Κενέ (Quesnay) έβαλε αργότερα τον υπηρέτη του, τον αβά Μποντό (Baudeau), να εγγράψει στον ίδιο τον Πίνακα τα φυσικά αντικείμενα *δίπλα* στις αξίες τους σε χρήμα.[239]

Μετά από τόσα «έξοδα», επιτέλους η «επιτυχία». Ακούστε και θαυμάστε:

> «Ωστόσο, η ασυνέπεια (λαμβάνοντας υπόψη το ρόλο, που ο Κενέ είχε αποδώσει στους γαιοκτήμονες) γίνεται αμέσως φανερή, μόλις αναρωτηθεί κανείς, *τι*

> *θα απογίνει το καθαρό προϊόν, που το έχουν ιδιοποιηθεί σαν πρόσοδο, στον κύκλο της εθνικής οικονομίας.* Εδώ ο τρόπος παρουσίασης των φυσιοκρατών και *ο Οικονομικός Πίνακας* δεν μπορούσαν παρά να δείξουν μια ακαταστασία και αυθαιρεσία, που φτάνει μέχρι το μυστικισμό.»

Τέλος καλό, όλα καλά. Επομένως, ο κύριος Ντίρινγκ δε γνωρίζει «τι θα απογίνει το καθαρό προϊόν, το οποίο το έχουν ιδιοποιηθεί σαν πρόσοδο, στον οικονομικό κύκλο» (τον οποίο παρουσιάζει ο Πίνακας). Γι' αυτόν, ο Πίνακας είναι ο «τετραγωνισμός του κύκλου». Ομολογουμένως, δεν καταλαβαίνει το αλφάβητο της φυσιοκρατίας. Μετά απ' όλα αυτά τα στριφογυρίσματα γύρω από το χυλό, που καίει, μετά απ' όλο αυτό το αεροκοπάνισμα, τα πηδήματα από δω κι από εκεί, τους αρλεκινισμούς, τα επεισόδια, τους αντιπερισπασμούς, τις επαναλήψεις και τις ανακατωσούρες, που ναρκώνουν το νου και που πρέπει να μας προετοιμάσουν απλώς για τη μεγάλη αποκάλυψη σχετικά με το «τι σημαίνει αυτός ο Πίνακας του Κενέ (Quesnay)» – μετά απ' όλα αυτά, στο τέλος, έρχεται η ντροπιασμένη ομολογία του κυρίου Ντίρινγκ, *ότι δεν το ξέρει ο ίδιος*!

Μια και ξεφορτώθηκε αυτό το οδυνηρό μυστικό, αυτή τη μαύρη έγνοια του Ορατίου[240], που του καθόταν στο σβέρκο στη διάρκεια της περιοδείας του στη χώρα των φυσιοκρατών, ο «σοβαρός και ραφιναρισμένος μας στοχαστής» ξαναπιάνει χαρούμενα τη σάλπιγγα και μας λέει:

> «Οι γραμμές, που τραβάει ο Κενέ (Quesnay) δεξιά και αριστερά στον κατά τ' άλλα αρκετά απλό (!) Πίνακά του (στο κάτω-κάτω της γραφής είναι μόνο έξι!) και που πρέπει να παριστάνουν την κυκλοφορία του καθαρού προϊόντος», μας δίνει αφορμή να σκεφτούμε, αν «σ' αυτές τις περίεργες διασυνδέσεις στηλών» δεν έχει εισχωρήσει καμιά μαθηματική φαντασία υπενθυμίζοντας την ενασχόληση του Κενέ (Quesnay) με τον τετραγωνισμό του κύκλου κλπ.

Επειδή, για τον κύριο Ντίρινγκ, οι γραμμές αυτές, μ' όλη την

απλότητά τους, παραμένουν ομολογουμένως ακατανόητες, πρέπει να τις κάνει *ύποπτες*, όπως συνηθίζει να κάνει. Και, τώρα πια, μπορεί ήσυχα να δώσει στο μοιραίο Πίνακα τη χαριστική βολή:

> «Αφού μελετήσαμε το καθαρό προϊόν από αυτή την *πιο αμφισβητήσιμη* πλευρά του» κλπ.

Δηλαδή, η αναγκαστική του ομολογία, ότι δεν καταλαβαίνει γρι από τον *Οικονομικό Πίνακα*, ούτε από το «ρόλο» του καθαρού προϊόντος, που αναφέρεται σ' αυτόν. Κι αυτό το λέει ο κύριος Ντίρινγκ «την πιο αμφισβητήσιμη πλευρά του καθαρού προϊόντος»! Τι μαύρο χιούμορ!

Για να μη μείνουν, όμως, οι αναγνώστες μας στην ίδια φρικτή άγνοια σχετικά με τον Πίνακα του Κενέ (Quesnay), όπως θα πάθουν αναγκαστικά εκείνοι οι οποίοι παίρνουν την οικονομική τους σοφία από το «πρώτο χέρι» του κυρίου Ντίρινγκ, λέμε σύντομα τα εξής*:

Ως γνωστό, οι φυσιοκράτες διαιρούν την κοινωνία σε τρεις τάξεις:

1. Την παραγωγική, δηλαδή την τάξη που απασχολείται πραγματικά στη γεωργία, τους ενοικιαστές της γης και τους εργάτες γης· ονομάζονται παραγωγική τάξη, επειδή η εργασία τους αφήνει ένα περίσσευμα: την πρόσοδο.

2. Την τάξη, η οποία ιδιοποιείται αυτό το περίσσευμα και συμπεριλαμβάνει τους γαιοκτήμονες, καθώς και όσους εξαρτώνται απ' αυτούς, τον ηγεμόνα και τους μισθωτούς κρατικούς υπαλλήλους και, τέλος, την εκκλησία με την ιδιαίτερή της ιδιότητα να ιδιοποιείται τη δεκάτη. Για συντομία, θα χαρακτηρίζουμε από δω και πέρα την πρώτη τάξη απλώς σαν «ενοικιαστές» και τη δεύτερη σαν «γαιοκτήμονες».

3. Την τάξη των βιοτεχνών ή άγονη τάξη, άγονη, διότι, σύμφωνα με τις απόψεις των φυσιοκρατών, προσθέτει στις πρώτες ύλες, που τις προμηθεύει η παραγωγική τάξη, μονάχα τόση αξία όση καταναλώνει σε μέσα προς το ζην, τα οποία της προμηθεύει η ίδια τάξη. Ο

---

* Βλ. το σχήμα του *Οικονομικού Πίνακα* του Κενέ (Quesnay) στην παραπομπή[237] του παρόντος τόμου.

Πίνακας του Κενέ (Quesnay) προορίζεται απλώς να παρουσιάσει πώς το ετήσιο συνολικό προϊόν μιας χώρας (συγκεκριμένα, της Γαλλίας) κυκλοφορεί ανάμεσα στις τρεις αυτές τάξεις και εξυπηρετεί την ετήσια αναπαραγωγή.

Η πρώτη προϋπόθεση του Πίνακα είναι να έχει εφαρμοστεί γενικά το σύστημα ενοικίασης γαιών και, μαζί μ' αυτό, η μεγάλη καλλιέργεια των αγρών με την έννοια της εποχής του Κενέ (Quesnay), όπου σαν πρότυπο ισχύουν γι' αυτόν η Νορμανδία, η Πικαρδία, η Νήσος της Γαλλίας* και μερικές άλλες γαλλικές επαρχίες. Επομένως, ο ενοικιαστής εμφανίζεται σαν ο πραγματικός διευθυντής της γεωργίας, αντιπροσωπεύει στον Πίνακα όλη την παραγωγική τάξη (που ασκεί τη γεωργία) και πληρώνει στο γαιοκτήμονα μια πρόσοδο σε χρήμα. Στο σύνολο των ενοικιαστών, αποδίδεται ένα τοποθετημένο κεφάλαιο ή υπάρχοντα των δέκα δισ. λιρών. Το ένα πέμπτο από αυτό, δηλαδή τα δύο δισ., είναι κεφάλαιο για την ετήσια αντικατάσταση επιχειρησιακού κεφαλαίου, ένας υπολογισμός, για τον οποίο κριτήριο πάλι αποτέλεσαν τα καλύτερα καλλιεργημένα κομμάτια νοικιασμένης γης των προαναφερόμενων επαρχιών.

Άλλες προϋποθέσεις είναι:

1. Ότι για χάρη της απλότητας, οι τιμές παραμένουν σταθερές και η αναπαραγωγή απλή.

2. Ότι αποκλείεται η κάθε κυκλοφορία, που πραγματοποιείται μόνο μέσα στα όρια μιας τάξης και λαμβάνεται υπόψη μόνο η κυκλοφορία από τάξη σε τάξη.

3. Ότι συνοψίζονται σ' ένα και μόνο συνολικό ποσό όλες οι αγορές, όλες οι πωλήσεις αντίστοιχα, οι οποίες πραγματοποιούνται στη διάρκεια ενός επιχειρησιακού έτους από τάξη σε τάξη. Και, τέλος, να μην ξεχνάμε ότι, στην εποχή του Κενέ (Quesnay) στη Γαλλία όπως, λίγο πολύ, σ' όλη την Ευρώπη, η οικιακή βιοτεχνία της αγροτικής οικογένειας κάλυπτε το κατά πολύ μεγαλύτερο μέρος των αναγκών της σε είδη που δεν ανήκουν στην κατηγορία των τροφίμων, και γι' αυτό το λόγο προϋποτίθεται στον Πίνακα σαν

---

* Νήσος της Γαλλίας (Ile de France): Βορειοκεντρική περιοχή της Γαλλίας, στο έδαφος της οποίας βρίσκεται και το Παρίσι.

αυτονόητο μέρος της γεωργίας. Το σημείο εκκίνησης του Πίνακα είναι η συνολική συγκομιδή, το ακαθάριστο προϊόν –το οποίο γι' αυτό το λόγο βρίσκεται στον Πίνακα αμέσως πάνω-πάνω– των ετήσιων προϊόντων του εδάφους ή η «συνολική αναπαραγωγή» της χώρας, στην προκείμενη περίπτωση της Γαλλίας. Το μέγεθος της αξίας αυτού του ακαθάριστου προϊόντος εκτιμάται με βάση τις μέσες τιμές των προϊόντων του εδάφους στα έθνη που εμπορεύονται. Ανέρχεται σε πέντε δισ. λίβρες, ένα ποσό, που, σύμφωνα με τους τότε δυνατούς στατιστικούς υπολογισμούς, εκφράζει περίπου την αξία σε χρήμα του αγροτικού ακαθάριστου προϊόντος της Γαλλίας. Αυτός είναι ο λόγος, και κανένας άλλος, για τον οποίο ο Κενέ (Quesnay) «δουλεύει με μερικά δισ.» στον Πίνακά του, συγκεκριμένα με πέντε και όχι με πέντε λίβρες τουρνουά.[241]

Επομένως, όλο το ακαθάριστο προϊόν αξίας πέντε δισ., βρίσκεται στα χέρια της παραγωγικής τάξης, δηλαδή πρώτα των ενοικιαστών, οι οποίοι το έχουν παραγάγει ξοδεύοντας, κάθε χρόνο, ένα επιχειρησιακό κεφάλαιο των δυο δισ., που αντιστοιχεί σ' ένα επενδυτικό κεφάλαιο των δέκα δισ. Τα αγροτικά προϊόντα, τρόφιμα, πρώτες ύλες κλπ., τα οποία απαιτούνται για την αντικατάσταση του επιχειρησιακού κεφαλαίου, επομένως και για τη συντήρηση όλων των προσώπων που απασχολούνται άμεσα στη γεωργία, αφαιρούνται σε είδος από τη συνολική συγκομιδή* και ξοδεύονται για τη νέα αγροτική παραγωγή. Αφού, όπως είπαμε, πήραμε σαν προϋπόθεση τις σταθερές τιμές και την απλή αναπαραγωγή, με βάση το ισχύον πλέον κριτήριο, η αξία σε χρήμα αυτού του μέρους του ακαθάριστου προϊόντος, που αφαιρέθηκε προκαταβολικά, είναι ίση με δύο δισ. λίβρες. Επομένως, αυτό το μέρος δεν μπαίνει στη γενική κυκλοφορία. Διότι, όπως ήδη παρατηρήσαμε, η κυκλοφορία που πραγματοποιείται μονάχα *μέσα* στον κύκλο της κάθε επιμέρους τάξης είναι αποκλεισμένη από τον Πίνακα, αλλά όχι αυτή που πραγματοποιείται ανάμεσα στις διάφορες τάξεις.

Εφόσον το επιχειρησιακό κεφάλαιο έχει αντικατασταθεί από το

---

* Εδώ, έχει μεταβληθεί σε «συνολική πρόσοδο» με βάση το χειρόγραφο του Μαρξ *Υποσημειώσεις για την Κριτική Ιστορία της εθνικής οικονομίας του Ντίρινγκ.*

ακαθάριστο προϊόν, μένει ένα περίσσευμα τριών δισ., δύο σε τρόφιμα και ένα σε πρώτες ύλες. Όμως, η πρόσοδος, που πρέπει να πληρώνουν οι ενοικιαστές στους γαιοκτήμονες, ανέρχεται μόνο στα δύο τρίτα αυτού του ποσού, δηλαδή σε δύο δισ. Σύντομα, θα γίνει φανερό γιατί μονάχα αυτά τα δύο δισ. βρίσκονται στη στήλη «ακαθάριστο προϊόν» ή «καθαρό εισόδημα».

Όμως, έξω από την αγροτική «συνολική αναπαραγωγή» με αξία πέντε δισ., τα τρία των οποίων μπαίνουν στη γενική κυκλοφορία, εξακολουθούν να βρίσκονται –*πριν* από την αρχή της κίνησης, που παρουσιάζεται στον Πίνακα– όλες οι μικρές αποταμιεύσεις (pécule) του έθνους, δύο δισ. ρευστό χρήμα, που είναι στα χέρια των ενοικιαστών. Σχετικά μ' αυτό, τα πράγματα έχουν ως εξής.

Επειδή το σημείο εκκίνησης του Πίνακα είναι η συνολική συγκομιδή, αυτή αποτελεί ταυτόχρονα και το τέλος ενός οικονομικού έτους, του 1758 για παράδειγμα, και, μετά απ' αυτό, αρχίζει ένα νέο οικονομικό έτος. Στη διάρκεια αυτού του νέου έτους 1759, το μέρος του ακαθάριστου προϊόντος το οποίο προορίζεται για την κυκλοφορία μοιράζεται στις δύο άλλες τάξεις μέσω μερικών επιμέρους πληρωμών, αγορών και πωλήσεων. Όμως, αυτές οι απανωτές, κατακερματισμένες κινήσεις, που πραγματοποιούνται στη διάρκεια όλου του χρόνου, συνοψίζονται –όπως έπρεπε να γίνει για τον Πίνακα κάτω απ' όλες τις συνθήκες– σε λίγες χαρακτηριστικές πράξεις, η καθεμιά των οποίων συμπεριλαμβάνει μεμιάς ένα ολόκληρο χρόνο. Έτσι, προς το τέλος του έτους 1758 θα έχει επιστραφεί πάλι στα χέρια της τάξης των ενοικιαστών το χρήμα, το οποίο είχε πληρώσει για το έτος 1757 στους γαιοκτήμονες ως πρόσοδο (πώς γίνεται αυτό, θα το δείξει ο ίδιος ο Πίνακας), δηλαδή το ποσό των δύο δισ., ώστε να μπορέσει να το ρίξει πάλι στην κυκλοφορία του 1759. Επειδή, τώρα, εκείνο το ποσό, όπως παρατηρεί ο Κενέ (Quesnay), είναι πολύ μεγαλύτερο απ' ό,τι απαιτείται στην πραγματικότητα –στην οποία οι πληρωμές επαναλαμβάνονται τμηματικά– για τη συνολική κυκλοφορία της χώρας (της Γαλλίας), τα δύο δισ. λίβρες στα χέρια των ενοικιαστών αποτελούν το συνολικό ποσό του χρήματος που κυκλοφορεί στο έθνος. Η τάξη των γαιοκτημόνων, που εισπράττουν την πρόσοδο, εμφανίζεται πρώτα στο ρόλο των ει-

σπράξεων πληρωμών, όπως τυχαίνει και σήμερα να είναι. Σύμφωνα με την προϋπόθεση του Κενέ (Quesnay), οι πραγματικοί γαιοκτήμονες αποκτούν μόνο τα τέσσερα έβδομα της προσόδου των δύο δισ. Τα δύο έβδομα πάνε στην κυβέρνηση και το ένα έβδομο στους παραλήπτες της δεκάτης. Στην εποχή του Κενέ (Quesnay), η εκκλησία ήταν ο μεγαλύτερος γαιοκτήμονας της Γαλλίας και εισέπραττε, επιπλέον, τη δεκάτη όλης της υπόλοιπης γαιοκτησίας.

Το επιχειρησιακό κεφάλαιο (avances annuelles*), το οποίο ξοδεύεται από την «άγονη» τάξη στη διάρκεια ενός ολόκληρου χρόνου, συνίσταται σε πρώτες ύλες με μια αξία ενός δισ. –μόνο πρώτες ύλες, επειδή τα εργαλεία, οι μηχανές κλπ. υπολογίζονται σαν προϊόντα της ίδιας αυτής της τάξης. Ωστόσο, οι πολλοί και διάφοροι ρόλοι, που παίζουν τέτοια προϊόντα στις βιομηχανίες της ίδιας αυτής της τάξης, δεν αφορούν τον Πίνακα, όσο δεν τον αφορά και η κυκλοφορία εμπορεύματος και χρήματος, η οποία πραγματοποιείται αποκλειστικά μέσα στον κύκλο της. Ο μισθός για την εργασία, με την οποία η άγονη τάξη μετατρέπει τις πρώτες ύλες σε χειροτεχνήματα, είναι ίσος με την αξία των τροφίμων, τα οποία αποκτάει εν μέρει άμεσα από την παραγωγική τάξη, εν μέρει έμμεσα από τους γαιοκτήμονες. Παρ' όλο που η τάξη αυτή διαιρείται σε καπιταλιστές και μισθωτούς εργάτες, μισθώνεται, σύμφωνα με τη βασική αντίληψη του Κενέ (Quesnay), σαν μία τάξη στο σύνολό της από την παραγωγική τάξη και τους γαιοκτήμονες. Επίσης, η συνολική βιομηχανική παραγωγή και, γι' αυτό, και η συνολική της κυκλοφορία, η οποία μοιράζεται μέσα στο χρόνο που ακολουθεί τη συγκομιδή, έχει συνοψιστεί σ' ένα και μόνο σύνολο. Γι' αυτό το λόγο, υποτίθεται ότι, στην αρχή της κίνησης που εμφανίζεται στον Πίνακα, η ετήσια εμπορευματική παραγωγή της άγονης τάξης βρίσκεται ολόκληρη στα χέρια της· ότι, δηλαδή, όλο το επιχειρησιακό της κεφάλαιο, αντιστοίχως, οι πρώτες ύλες με αξία ενός δισ., έχει μετατραπεί σε εμπορεύματα με αξία δύο δισ., το μισό των οποίων είναι η τιμή των μέσων προς το ζην, που έχουν καταναλω-

* Οι ετήσιες προκαταβολές.

θεί στη διάρκεια αυτής της μετατροπής. Θα μπορούσε κανείς να προβάλει εδώ την εξής αντίρρηση: Μα η άγονη τάξη δεν καταναλώνει επίσης βιομηχανικά προϊόντα για δική της οικιακή χρήση; Πού αναγράφονται αυτά, αν το δικό της συνολικό προϊόν περνάει μέσω της κυκλοφορίας στα χέρια των άλλων τάξεων; Σ' αυτό το ερώτημα, παίρνουμε την εξής απάντηση: Η άγονη τάξη δεν καταναλώνει μονάχα η ίδια ένα μέρος των δικών της εμπορευμάτων, αλλά, επιπλέον, προσπαθεί να πάρει πίσω απ' αυτά όσα μπορεί. Επομένως, πουλάει τα εμπορεύματά της, τα οποία έριξε στην κυκλοφορία, πάνω από την πραγματική τους αξία και πρέπει να το κάνει αυτό, επειδή αποτιμούμε τα εμπορεύματα αυτά στη συνολική αξία της παραγωγής τους. Αυτό, όμως, δεν αλλάζει τίποτα στις διαπιστώσεις του Πίνακα, διότι οι δύο άλλες τάξεις αγοράζουν έτσι κι αλλιώς τα χειροτεχνήματα στην αξία της συνολικής τους παραγωγής. Επομένως, γνωρίζουμε τώρα την οικονομική κατάσταση των τριών διαφορετικών τάξεων στην αρχή της κίνησης που παρουσιάζει ο Πίνακας. Η παραγωγική τάξη, εφόσον έχει αντικαταστήσει σε είδος το επιχειρησιακό της κεφάλαιο, εξακολουθεί να διαθέτει τρία δισ. από το αγροτικό ακαθάριστο προϊόν και δύο δισ. σε χρήμα. Η τάξη των γαιοκτημόνων εμφανίζεται στον Πίνακα στην αρχή μόνο με την αξίωση της προσόδου των δύο δισ., που έχει από την παραγωγική τάξη. Η άγονη τάξη διαθέτει δύο δισ. χειροτεχνήματα. Την κυκλοφορία, που εκτελείται μονάχα ανάμεσα σε δύο εξ αυτών των τριών τάξεων, την ονομάζουν οι φυσιοκράτες ανολοκλήρωτη. Την κυκλοφορία ανάμεσα και στις τρεις τάξεις τη λένε ολοκληρωμένη.

Ας έρθουμε τώρα στον ίδιο τον οικονομικό Πίνακα.

Πρώτη (ανολοκλήρωτη) *κυκλοφορία*: Οι ενοικιαστές πληρώνουν στους γαιοκτήμονες, χωρίς αντάλλαγμα, μάλιστα, την πρόσοδο, που τους ανήκει, δύο δισ. σε χρήμα. Μ' ένα από τα δύο αυτά δισ. οι γαιοκτήμονες αγοράζουν μέσα προς το ζην από τους ενοικιαστές, στους οποίους κατ' αυτόν τον τρόπο επιστρέφεται το μισό του χρήματος, που είχαν ξοδέψει για την πληρωμή της προσόδου. Ο Κενέ (Quesnay), στην «Ανάλυση του Οικονομικού Πινακά» του («Analyse du tableau économique») δε λέει περισσότερα για το κρά-

τος, το οποίο παίρνει τα δύο έβδομα, ούτε για την εκκλησία, η οποία παίρνει το ένα έβδομο της γαιοπροσόδου, διότι ο κοινωνικός τους ρόλος είναι γενικά γνωστός. Ωστόσο, όσον αφορά τους πραγματικούς γαιοκτήμονες*, λέει ότι τα έξοδά τους, στα οποία συμπεριλαμβάνονται και τα έξοδα όλου του προσωπικού τους, είναι, στο μεγαλύτερο μέρος τους, άκαρπα έξοδα, εξαιρουμένου εκείνου του μικρού μέρους, το οποίο χρησιμοποιείται «για τη διατήρηση και τη βελτίωση των κτημάτων τους καθώς και τη βελτίωση της καλλιέργειάς τους».

Σύμφωνα, όμως, με το «φυσικό δίκαιο», η πραγματική τους δουλειά συνίσταται στη «φροντίδα για την καλή διοίκηση και για τα έξοδα για τη διατήρηση της κληρονομιάς τους»[242] ή, όπως έγινε αργότερα, στις avances foncières (εδαφικές προκαταβολές), δηλαδή στα έξοδα για την προετοιμασία του εδάφους, καθώς και για τον εξοπλισμό των ενοικιασμένων αγροκτημάτων με τα απαραίτητα, τα οποία δίνουν στον ενοικιαστή τη δυνατότητα να διαθέτει όλο το κεφάλαιό του αποκλειστικά και μόνο στην πραγματική καλλιέργεια.

Δεύτερη (ολοκληρωμένη) *κυκλοφορία.* Με το δεύτερο δισ. σε χρήμα, το οποίο βρίσκεται ακόμα στα χέρια τους, οι γαιοκτήμονες αγοράζουν χειροτεχνήματα από την άγονη τάξη και η τελευταία αγοράζει με τα χρήματα, που εισέπραξε έτσι, μέσα για να ζήσει από τους ενοικιαστές και, μάλιστα, για το ίδιο ποσό.

Τρίτη (ανολοκλήρωτη) *κυκλοφορία.* Οι ενοικιαστές αγοράζουν από την άγονη τάξη μ' ένα δισ. σε χρήμα, χειροτεχνήματα για το ίδιο ποσό. Ένα μεγάλο μέρος αυτών των εμπορευμάτων αποτελείται από μηχανήματα γεωργικά και άλλα μέσα παραγωγής που χρειάζονται για την αγροκαλλιέργεια. Η άγονη τάξη στέλνει στους ενοικιαστές πίσω τα ίδια χρήματα αγοράζοντας μ' αυτά πρώτες ύλες αξίας ενός δισ. για την αντικατάσταση του δικού της επιχειρησιακού κεφαλαίου. Έτσι, τα δύο δισ. σε χρήμα που ξόδεψαν οι ενοικιαστές, πληρώνοντας την πρόσοδο, ξαναγύρισαν σ' αυτούς και η

---

* Ήταν «γαιοκτησία» και το αλλάξαμε με βάση το χειρόγραφο του Μαρξ *Υποσημειώσεις για την Κριτική Ιστορία της εθνικής οικονομίας του Ντίρινγκ.*

κίνηση έχει ολοκληρωθεί.* Επίσης λύθηκε κατ' αυτό τον τρόπο το μεγάλο αίνιγμα,

> «τι απογίνεται στον οικονομικό κύκλο το καθαρό προϊόν, που πέρασε στην ιδιοποίηση σαν πρόσοδος».

Στο σημείο που άρχισε η διαδικασία, είχαμε, στα χέρια της παραγωγικής τάξης, ένα περίσσευμα τριών δισ. Απ' αυτά, μόνο τα δύο πληρώθηκαν στους γαιοκτήμονες σαν καθαρό προϊόν υπό τη μορφή προσόδου. Το τρίτο δισ. του πλεονάσματος αποτελεί τον τόκο για το συνολικό τοποθετημένο κεφάλαιο των ενοικιαστών, δηλαδή δέκα τοις εκατό για δέκα δισ. Αυτό τον τόκο –ας σημειωθεί– δεν τον αποκτούν από την κυκλοφορία, αλλά βρίσκεται σε είδος στα χέρια τους και τον υλοποιούν μόνο με την κυκλοφορία μετατρέποντάς τον μέσω αυτής, σε χειροτεχνήματα ίσης αξίας.

Χωρίς αυτό τον τόκο, ο ενοικιαστής, ο βασικός φορέας της αγροκαλλιέργειας δηλαδή, δε θα της έδινε προκαταβολικά το τοποθετημένο κεφάλαιο. Από την άποψη αυτή ήδη, σύμφωνα με τους φυσιοκράτες, η ιδιοποίηση εκ μέρους του ενοικιαστή του μέρους του γεωργικού *υπερεισοδήματος*, που αντιπροσωπεύει ο τόκος, αποτελεί προϋπόθεση της αναπαραγωγής εξίσου αναγκαία, όσο η ίδια η τάξη των ενοικιαστών και, γι' αυτό το λόγο, το στοιχείο αυτό δεν μπορεί να λογαριαστεί στην κατηγορία του εθνικού «καθαρού προϊόντος» ή «καθαρού εισοδήματος»· διότι το τελευταίο χαρακτηρίζεται ακριβώς από το ότι είναι καταναλώσιμο χωρίς να ληφθούν καν υπόψη οι άμεσες ανάγκες της εθνικής αναπαραγωγής. Όμως, αυτό το απόθεμα ενός δισ., σύμφωνα με τον Κενέ (Quesnay), χρησιμεύει, κατά το μεγαλύτερο μέρος του, για τις επισκευές που γίνονται απαραίτητες στη διάρκεια του χρόνου, και για τις μερικές ανανεώσεις του τοποθετημένου κεφαλαίου, καθώς επίσης σαν εφεδρικό απόθεμα κατά των ατυχημάτων και, τέλος, όπου είναι δυνατό, για τον εμπλουτισμό του τοποθετημένου κεφαλαίου

---

* Αλλαγμένο από τη λέξη «υπολογισμός» στη βάση του χειρογράφου του Μαρξ «Σημειώσεις στο περιθώριο της Κριτικής Ιστορίας της Εθνικής Οικονομίας του Ντίρινγκ».

και του επιχειρησιακού κεφαλαίου, καθώς και για τη βελτίωση του εδάφους και την επέκταση της καλλιέργειας. Όλη αυτή η διαδικασία, βέβαια, είναι «αρκετά απλή». Ρίχτηκαν στην κυκλοφορία: δύο δισ. σε χρήμα από τους ενοικιαστές για την πληρωμή της προσόδου, καθώς και προϊόντα αξίας τριών δισ., από τα οποία τα δύο τρίτα είναι μέσα προς το ζην και το ένα τρίτο πρώτες ύλες. Η άγονη τάξη ρίχνει δύο δισ. σε χειροτεχνήματα. Από τα μέσα προς το ζην αξίας δύο δισ., το ένα μισό καταναλώνεται από τους γαιοκτήμονες μαζί με όσους εξαρτώνται από αυτούς, το άλλο μισό από την άγονη τάξη για την πληρωμή της δουλειάς της. Οι πρώτες ύλες αξίας ενός δισ. αντικαθιστούν το επιχειρησιακό κεφάλαιο της ίδιας αυτής τάξης. Από τα χειροτεχνήματα των δύο δισ. που κυκλοφορούν, το ένα μισό πάει στους γαιοκτήμονες, το άλλο στους ενοικιαστές, για τους οποίους δεν είναι παρά μια μεταβλημένη μορφή του τόκου για το επενδυμένο σε εγκαταστάσεις κεφάλαιό τους αποκτημένο άμεσα από τη γεωργική αναπαραγωγή. Όμως, το χρήμα που ο ενοικιαστής έχει ρίξει στην κυκλοφορία με την πληρωμή της προσόδου, του επιστρέφεται με την πώληση των προϊόντων του και, έτσι, μπορεί να επαναληφθεί ο ίδιος κύκλος το επόμενο οικονομικό έτος.

Θαυμάστε τώρα την «πραγματικά κριτική παρουσίαση» του κυρίου Ντίρινγκ, που είναι τόσο απείρως ανώτερη της «παραδοσιακής επιπόλαιας έκθεσης των πραγμάτων». Εφόσον μας έχει πει πέντε απανωτές φορές, με τρόπο μυστηριώδη, πόσο αμφίβολα ο Κενέ (Quesnay) δουλεύει, στον Πίνακά του, σκέτες αξίες σε χρήμα –κάτι το οποίο, επιπλέον, αποδείχτηκε εσφαλμένο– καταλήγει, μόλις ρωτήσει:

> «τι απογίνεται το καθαρό προϊόν, που πέρασε στην ιδιοποίηση σαν πρόσοδος, στον κύκλο της εθνικής οικονομίας» επιτέλους στο συμπέρασμα ότι «για τον Οικονομικό Πίνακα υπάρχει μόνο μια σύγχυση και μια αυθαιρεσία, που φτάνουν μέχρι το μυστικισμό».

Είδαμε ότι ο Πίνακας, αυτή η εξίσου απλή όσο και, για την εποχή της, μεγαλοφυής παρουσίαση της ετήσιας διαδικασίας αναπαραγω-

γής, όπως μεταβιβάζεται αυτή μέσω της κυκλοφορίας, απαντάει με μεγάλη ακρίβεια στο ερώτημα, τι απογίνεται αυτό το καθαρό προϊόν στον κύκλο της εθνικής οικονομίας και, επομένως, ο «μυστικισμός» και η «σύγχυση και αυθαιρεσία» έμειναν και πάλι μόνο και μόνο στον κύριο Ντίρινγκ σαν η «πιο αμφισβητήσιμη πλευρά» και το μοναδικό «καθαρό προϊόν» των φυσιοκρατικών του σπουδών. Όσο εξοικειωμένος είναι ο κύριος Ντίρινγκ με τη θεωρία των φυσιοκρατών τόσο είναι και με την ιστορική τους επίδραση.

Μας διδάσκει ότι,

> «με τον Τιργκό (Turgot), η φυσιοκρατία στη Γαλλία είχε φτάσει στο τέλος της, πρακτικά και θεωρητικά».

Αν, όμως, ο Μιραμπό (Mirabeau) ήταν, ουσιαστικά, φυσιοκράτης στις οικονομικές του αντιλήψεις, αν ήταν η πρώτη οικονομική αυθεντία στη Συντακτική Συνέλευση του 1789, αν η Συνέλευση αυτή, με τις οικονομικές μεταρρυθμίσεις της, μετέφερε μεγάλο μέρος των φυσιοκρατικών θέσεων από τη θεωρία στην πράξη και επιβάρυνε ιδιαίτερα το καθαρό προϊόν, που το είχε ιδιοποιηθεί «χωρίς αντάλλαγμα» η γαιοκτησία, τη γαιοπρόσοδο δηλαδή, με μεγάλο φόρο: Όλα αυτά δεν υπάρχουν για «έναν» Ντίρινγκ.

Όπως διέγραψε με μια μεγάλη μονοκοντυλιά όλους τους προδρόμους του Χιουμ (Hume), σβήνοντας το χρονικό διάστημα από το 1691 μέχρι το 1752, έτσι διέγραψε, με μια άλλη μονοκοντυλιά, τον Σερ Τζέιμς Στιούαρτ (Sir James Stewart), ο οποίος βρίσκεται ανάμεσα στον Χιουμ (Hume) και τον Άνταμ Σμιθ (Adam Smith). Ούτε λέξη δεν υπάρχει στην «Επιχείρηση» του κυρίου Ντίρινγκ για το μεγάλο έργο του, το οποίο όχι μόνο έχει ιστορική σημασία, αλλά έχει εμπλουτίσει για τα καλά τον τομέα της πολιτικής οικονομίας.[243] Αντ' αυτού, διακοσμεί τον Στιούαρτ (Stewart) με τη μεγαλύτερη βρισιά που έχει στο λεξιλόγιό του, λέγοντας, ότι ήταν «καθηγητής» στην εποχή του Α. Σμιθ (A. Smith). Δυστυχώς, η προσπάθεια αυτή να τον κάνει ύποπτο δεν είναι τίποτα παρά μια επινόηση. Ο Στιούαρτ (Stewart), ήταν, στην πραγματικότητα, Σκοτσέζος μεγαλογαιοκτήμονας, ο οποίος είχε εξοριστεί από τη Μεγάλη Βρετανία εξαιτίας της δήθεν συμμετοχής του στη συνωμοσία κατά των

Στιούαρτ (Stewart) και είχε εξοικειωθεί με τις οικονομικές καταστάσεις διαφόρων χωρών λόγω της μακροχρόνιας διαμονής και των ταξιδιών του στην ήπειρο.

Με λίγα λόγια, σύμφωνα με την *Κριτική ιστορία*, όλοι οι προγενέστεροι οικονομολόγοι είχαν μονάχα την εξής αξία: Ή χρησίμευαν σαν «αφορμές» για τη βαθύτερη θεμελίωση του κ. Ντίρινγκ, που αποτελεί «το κριτήριο», ή χρησίμευαν σαν φόντο για τη θεμελίωση αυτή λόγω του ότι ήταν αξιοκατάκριτοι. Παρ' όλα αυτά, υπάρχουν και στην οικονομία μερικοί ήρωες, οι οποίοι δεν αποτελούν μονάχα «αφορμές» για τη «βαθύτερη θεμελίωση», αλλά «θέσεις», από τις οποίες δεν «αναπτύχθηκε» η οικονομία, όπως προδιαγράφεται στη φιλοσοφία της φύσης, αλλά, μάλιστα, έχει «συντεθεί»: Πρόκειται για το «ασύγκριτα διαπρεπές μέγεθος» ενός Λιστ (List), ο οποίος, προς το «συμφέρον και το όφελος» των Γερμανών εργοστασιαρχών, έχει διογκώσει με λόγια «εντυπωσιακά» τις «λεπτότερες» μερκαντιλιστικές διδασκαλίες ενός Φεριέ και άλλων. Έπειτα, είναι και ο Κάρεϊ (Carey), ο οποίος αποκαλύπτει, στην εξής πρόταση, τον ειλικρινή πυρήνα της σοφίας του:

> «Το σύστημα του Ρικάρντο (Ricardo) είναι ένα σύστημα της διχόνοιας... τελικά, προκαλεί την εχθρότητα ανάμεσα στις τάξεις... το σύγγραμμά του είναι το εγχειρίδιο του δημαγωγού, που επιδιώκει την εξουσία μέσω της διανομής των γαιών, του πολέμου και της ληστείας.»[244]

Και, στο τέλος της σειράς, ο Κομφούκιος του Σίτι του Λονδίνου (London City), ο Μάκλυοντ (Macleod).

Με βάση όλα αυτά, οι άνθρωποι που θέλουν να σπουδάσουν σήμερα και στο προσεχές μέλλον ιστορία της πολιτικής οικονομίας, θα κάνουν πολύ καλύτερα να εξοικειωθούν με τα «ξενέρωτα προϊόντα», τις «κοινοτοπίες» και τα «νερομπούλια» των «πιο συνηθισμένων σχολικών εγχειριδίων», παρά να εμπιστευτούν την «ιστοριογραφία μεγάλου στιλ» του κυρίου Ντίρινγκ.

* * *

Τι προκύπτει, τελικά, τώρα σαν αποτέλεσμα της ανάλυσής μας του ντιρινγκικού «συστήματος» της πολιτικής οικονομίας, που «παρήγαγε ο ίδιος»; Τίποτε άλλο εκτός από το γεγονός ότι, μ' όλα τα μεγάλα λόγια και τις ακόμα μεγαλύτερες υποσχέσεις, έχουμε απατηθεί, όπως έγινε και στη «φιλοσοφία». Η θεωρία της αξίας, αυτό το «κριτήριο για το πόσο γερά είναι τα οικονομικά συστήματα», είχε σαν αποτέλεσμα ότι ο κύριος Ντίρινγκ εννοεί λέγοντας αξία πέντε εντελώς διαφορετικά και μεταξύ τους διαμετρικά αντιφάσκοντα πράγματα και, επομένως, στην καλύτερη των περιπτώσεων, δεν ξέρει ούτε ο ίδιος τι θέλει. Οι «φυσικοί νόμοι όλης της οικονομίας», που ανακοινώθηκαν με τόσο στόμφο, αποδείχτηκαν σαν εντελώς πασίγνωστες και συχνά ούτε καν σωστά κατανοημένες κοινοτοπίες του χειρίστου είδους. Η μόνη εξήγηση των οικονομικών γεγονότων, την οποία έχει να μας δώσει το σύστημα που έφτιαξε ο ίδιος ο Ντίρινγκ, είναι ότι είναι αποτελέσματα της «βίας», ένα σχήμα λόγου, με το οποίο οι φιλισταίοι όλων των εθνών παρηγοριούνται εδώ και χιλιάδες χρόνια τώρα για το κάθε κακό που τους τυχαίνει, αλλά που δε μας κάνει σοφότερους από πριν.

Αντί, όμως, να εξετάσει την προέλευση και τις επιπτώσεις αυτής της βίας, ο κύριος Ντίρινγκ απαιτεί από μας να μείνουμε ήσυχοι και πλήρως ευγνώμονες με τη *λέξη* «βία» μονάχα σαν τελική αιτία και οριστική εξήγηση όλων των οικονομικών φαινομένων. Αναγκασμένος να δώσει περισσότερες εξηγήσεις για την καπιταλιστική εκμετάλλευση της εργασίας, την παρουσιάζει, πρώτα, γενικά σαν στηριγμένη στη φορολογία και στην ανατίμηση, διαπράττοντας εδώ ένα πλήρη σφετερισμό της «προεξόφλησης» (prélèvement) του Προυντόν (Proudhon) και, έπειτα, την εξηγεί ειδικά μέσω της θεωρίας του Μαρξ για την υπερεργασία, το υπερπροϊόν και την υπεραξία. Κατορθώνει, δηλαδή, να συμφιλιώσει με το καλό δύο εντελώς αντιφάσκουσες μεταξύ τους αντιλήψεις, αντιγράφοντάς τες σε μία ανάσα. Και, όπως στη φιλοσοφία, δεν είχε στη διάθεσή του αρκετά χοντροκομμένα λόγια για τον ίδιο τον Χέγκελ (Hegel), τον

οποίο ευτελίζει αδιάκοπα, έτσι και στην *Κριτική ιστορία* η απύθμενη συκοφάντηση του Μαρξ χρησιμεύει μονάχα για τη συγκάλυψη του γεγονότος πως ό,τι το κάπως ορθολογικό υπάρχει ακόμα στα *Μαθήματα* για το κεφάλαιο και την εργασία αποτελεί επίσης μια επιπόλαια λογοκλοπή από τον Μαρξ. Η άγνοια που, στα Μαθήματα, τοποθετεί το μεγάλο γαιοκτήμονα στην αρχή της ιστορίας των πολιτισμένων λαών και δεν ξέρει λέξη να πει για την κοινοκτημοσύνη των κοινοτήτων των φυλών και των χωριών, από την οποία στην πραγματικότητα ξεκινάει όλη η ιστορία –αυτή η σήμερα σχεδόν ακατανόητη άγνοια, ξεπερνιέται σχεδόν από την άγνοια που, στην *Κριτική ιστορία*, για την οποία υπερηφανεύεται και όχι λίγο– σαν «καθολικό εύρος του ιστορικού ορίζοντα» και για την οποία έχουμε δώσει μονάχα λίγα αποτρεπτικά παραδείγματα. Με μια λέξη: Πρώτα, έχουμε την τεράστια «δαπάνη» αυτοεπαίνου, των κραυγαλέων τυμπανοκρουσιών, των υποσχέσεων, που η μία ξεπερνούσε την άλλη, και, ύστερα, η «επιτυχία» – ίσον μηδέν.

Ο Σοσιαλισμός

Ι. Ιστορικά

Είδαμε στην Εισαγωγή* πώς οι Γάλλοι φιλόσοφοι του 18ου αιώνα, οι οποίοι προετοίμαζαν την Επανάσταση, επικαλούνταν τη Λογική σαν το μοναδικό δικαστή όλων των υπαρκτών. Ήθελαν να εγκαθιδρυθεί ένα λογικό κράτος, μια λογική κοινωνία και όλα όσα βρίσκονταν σε αντίφαση με την αιώνια Λογική έπρεπε να παραμεριστούν ανελέητα. Επίσης, είδαμε ότι η αιώνια αυτή Λογική στην πραγματικότητα δεν ήταν τίποτε άλλο από τον εξιδανικευμένο νου του μεσαίου πολίτη, ο οποίος, σ' εκείνη την εποχή ακριβώς, εξελισσόταν σε αστό. Όταν, λοιπόν, η Γαλλική Επανάσταση είχε πραγματοποιήσει αυτή την κοινωνία και αυτό το κράτος της Λογικής, προέκυψε ότι οι νέοι θεσμοί, όσο ορθολογικοί κι αν ήταν σε σχέση με τις προηγούμενες καταστάσεις, ωστόσο δεν ήταν καθόλου απόλυτα λογικοί. Το κράτος της Λογικής είχε καταρρεύσει τελείως. Το Κοινωνικό Συμβόλαιο του Ρουσό (Rousseau)[21] είχε πραγματοποιηθεί μόνο στην εποχή του Τρόμου, από την οποία η αστική τάξη, που δεν εμπιστευόταν πια τις δικές της πολιτικές ικανότητες, είχε καταφύγει πρώτα στη διαφθορά του Διευθυντηρίου και, τελικά, στην προστασία του ναπολεόντειου δεσποτισμού.[246] Η αιώνια ειρήνη, που την είχαν επαγγελθεί, είχε μετατραπεί σ' έναν ατέλειωτο κατακτητικό πόλεμο. Η κοινωνία της Λογικής δεν είχε καλύτερη τύχη. Αντί να λυθεί η αντίθεση ανάμεσα στους πλούσιους και τους φτωχούς σε μια γενική ευημερία, είχε οξυνθεί εξαιτίας του παραμερισμού των συντεχνιακών και άλλων προνομίων, που γεφύρωναν την αντίθεση αυτή, καθώς και των εκκλησιαστικών ιδρυμάτων αγαθοεργίας, που την απάλυναν. Η ανάπτυξη της βιομηχανίας σε καπιταλιστική βάση κατέστησε τη φτώχεια και την εξαθλίωση των

* Βλ. «Φιλοσοφία» Ι.[245]

εργαζόμενων μαζών σε όρο ζωής της κοινωνίας. Τα εγκλήματα αυξήθηκαν από χρόνο σε χρόνο. Οι αμαρτίες της φεουδαρχίας, που πρωτύτερα γίνονταν στο φως της μέρας χωρίς φόβο, δεν είχαν καταργηθεί, βέβαια, αλλά, ωστόσο, είχαν προσωρινά παραγκωνιστεί, ενώ, στη θέση τους, άνθισαν ακόμα πιο άφθονα οι αστικές αμαρτίες, που μέχρι τώρα τις έτρεφαν κρυφά. Το εμπόριο εξελίχτηκε όλο και περισσότερο σε απάτη. Η «αδελφότητα» των επαναστατικών συνθημάτων μετατράπηκε στις μηχανορραφίες και το φθόνο της πάλης του ανταγωνισμού. Η βίαιη καταπίεση έδωσε τη θέση της στη διαφθορά, το ξίφος, σαν πρώτος κοινωνικός μοχλός εξουσίας, έδωσε τη θέση του στο χρήμα. Το δικαίωμα της πρώτης νύκτας πέρασε, από τους φεουδάρχες αφεντάδες, στους αστούς εργοστασιάρχες. Η πορνεία εξαπλώθηκε και πήρε ανήκουστες έως τώρα διαστάσεις. Ο ίδιος ο γάμος παρέμεινε, όπως και πριν, η από το νόμο αναγνωρισμένη μορφή, το επίσημο κάλυμμα της πορνείας και, επιπλέον, συμπληρώθηκε με άφθονη μοιχεία. Εν συντομία: Οι κοινωνικοί και πολιτικοί θεσμοί, που εγκαθιδρύθηκαν με τη «νίκη της Λογικής», αποδείχτηκαν, συγκρίνοντάς τους με τις πομπώδεις επαγγελίες των Διαφωτιστών, πικρά απογοητευτικές γελοιογραφίες. Έλειπαν μόνο ακόμα οι άνθρωποι που θα διαπίστωναν αυτή την απογοήτευση. Αυτοί ήρθαν με το πέρασμα στον επόμενο αιώνα. Το 1802, δημοσιεύτηκαν τα *Γράμματα από τη Γενεύη* του Σεν-Σιμόν (Saint-Simon), το 1808 η πρώτη εργασία του Φουριέ (Fourier), παρ' όλο που η βάση της θεωρίας του χρονολογήθηκε ήδη από το 1799. Την πρώτη Ιανουαρίου του 1800, ο Ρόμπερτ Όουεν (Robert Owen) ανέλαβε τη διεύθυνση του Νιου Λάναρκ (New Lanark).[247] Εκείνη την εποχή, όμως, ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και, μαζί μ' αυτόν, η αντίθεση αστικής τάξης-προλεταριάτου είχε ακόμα πολύ λίγο αναπτυχθεί. Μόλις είχε δημιουργηθεί η μεγάλη βιομηχανία στην Αγγλία και, στη Γαλλία, ήταν ακόμα άγνωστη. Όμως, από τη μία, μόνο η μεγάλη βιομηχανία αναπτύσσει τις συγκρούσεις, που κάνουν την ανατροπή του τρόπου παραγωγής επιτακτική αναγκαιότητα. Συγκρούσεις όχι μόνο ανάμεσα στις τάξεις που έχει δημιουργήσει αυτός ο τρόπος παραγωγής, αλλά και ανάμεσα στις ίδιες τις παραγωγικές δυνάμεις και τις μορφές ανταλλαγής που έχει δη-

μιουργήσει. Από την άλλη, αναπτύσσει ακριβώς μέσα στις γιγάντιες αυτές παραγωγικές δυνάμεις, τα μέσα για την επίλυση αυτών των συγκρούσεων. Συνεπώς, γύρω στα 1800, οι συγκρούσεις, που πήγαζαν από τη νέα κοινωνική οργάνωση, γίνονταν αντιληπτές σαν να βρίσκονταν ακόμη στη φάση της δημιουργίας τους και αυτό ίσχυε ακόμη περισσότερο για τα μέσα της επίλυσής τους. Αν οι ακτήμονες μάζες του Παρισιού είχαν κατορθώσει, στη διάρκεια της εποχής του Τρόμου, να είχαν καταλάβει, έστω για μια στιγμή, την εξουσία, το μόνο που είχαν αποδείξει κατ' αυτό τον τρόπο θα ήταν ότι αυτή η εξουσία, κάτω από τις τότε συνθήκες, δεν ήταν δυνατό να κρατηθεί. Το προλεταριάτο, το οποίο μόλις τότε είχε αρχίσει να διαμορφώνεται σαν κορμός μιας νέας ξεχωριστής τάξης από τις ακτήμονες αυτές μάζες και ήταν εντελώς ανίκανο ακόμα για αυτοτελή πολιτική δράση, παρουσιάστηκε σαν η καταπιεσμένη τάξη, η τάξη που υπέφερε, η οποία, στην ανικανότητά της να βοηθήσει τον εαυτό της, μπορούσε μονάχα να βοηθηθεί απέξω, από τα πάνω.

Η ιστορική αυτή κατάσταση κυριαρχούσε και στις αντιλήψεις των ιδρυτών του σοσιαλισμού. Στην ανώριμη φάση της καπιταλιστικής παραγωγής, στην ανώριμη κατάσταση των τάξεων, αντιστοιχούσαν ανώριμες θεωρίες. Η λύση των κοινωνικών καθηκόντων, η οποία κρυβόταν ακόμα στις μη αναπτυγμένες οικονομικές σχέσεις, έπρεπε να βρεθεί σε κάποιον εγκέφαλο. Η κοινωνία δεν είχε παρά κακώς κείμενα. Ήταν καθήκον του σκεπτόμενου νου να τα παραμερίσει. Το θέμα ήταν να βρεθεί ένα νέο, πιο τέλειο, σύστημα κοινωνικής οργάνωσης και να επιβληθεί από τα έξω στην κοινωνία, μέσω προπαγάνδας και, όπου ήταν δυνατό, μέσω του παραδείγματος υποδειγματικών πειραμάτων. Τα καινούργια αυτά κοινωνικά συστήματα ήταν εκ των προτέρων καταδικασμένα, γιατί ήταν ουτοπικά. Όσο παραπέρα προχωρούσε η επεξεργασία τους σε λεπτομέρειες, τόσο περισσότερο ήταν αναπόφευκτο να καταλήξουν σε καθαρές φαντασιοπληξίες.

Μια και κάναμε αυτή τη διαπίστωση, ας μη σταθούμε ούτε στιγμή παραπάνω σ' αυτή την πλευρά, που ανήκει τελείως στο παρελθόν.

Μπορούμε να το αφήσουμε σε φιλολογικούς μικρομπακάληδες

στο στιλ του Ντίρινγκ να ασχολούνται με επισημότητα μ' αυτές τις φαντασίες, που σήμερα φαίνονται μονάχα φαιδρές και να προβάλουν την ανωτερότητα του δικού τους νηφάλιου τρόπου σκέψης απέναντι σε τέτοιους «παραλογισμούς». Ας απολαμβάνουμε καλύτερα τους μεγαλοφυείς στοχαστικούς σπόρους και σκέψεις, που σκάνε μύτη παντού κάτω από το φανταστικό κάλυμμα και τις οποίες εκείνοι οι φιλισταίοι δεν έχουν μάτια να βλέπουν. Ο Σεν-Σιμόν (Saint–Simon), στα *Γράμματα από τη Γενεύη* κιόλας, διατυπώνει τη θέση ότι

> «όλοι οι άνθρωποι πρέπει να δουλεύουν».

Στα ίδια γράμματα, γνωρίζει ήδη ότι η κυριαρχία του Τρόμου ήταν η κυριαρχία των ακτημόνων μαζών και τους φωνάζει:

> «Δείτε τι συνέβη στη Γαλλία την εποχή που οι σύντροφοί σας κυριάρχησαν εκεί: Δημιούργησαν το λιμό.»[248]

Το να αντιληφθεί κανείς, όμως, τη Γαλλική Επανάσταση σαν ταξική πάλη ανάμεσα στην αριστοκρατία, την αστική τάξη και τους ακτήμονες ήταν, το 1802, μια άκρως μεγαλοφυής ανακάλυψη. Το 1816, ανακηρύσσει την πολιτική σε επιστήμη της παραγωγής και προβλέπει ότι όλη η πηγή της πολιτικής βρίσκεται στην οικονομία.[249] Εδώ, βέβαια, η γνώση, ότι η οικονομική κατάσταση αποτελεί τη βάση των πολιτικών θεσμών, υπάρχει μονάχα εμβρυακά, αλλά, ωστόσο, εκφράζεται μ' αυτό τον τρόπο ήδη με σαφήνεια η μεταβίβαση της πολιτικής διακυβέρνησης ανθρώπων σε μια διοίκηση πραγμάτων και μια διεύθυνση διαδικασιών παραγωγής, συνεπώς η πρόσφατα με τόσο θόρυβο πλατιά διατυμπανισμένη κατάργηση του κράτους. Με την ίδια ανωτερότητα σε σχέση με τους συγχρόνους του, διακηρύττει το 1814, αμέσως μετά από την είσοδο των συμμάχων στο Παρίσι, και ακόμα το 1815, στη διάρκεια του Πολέμου των Εκατό Ημερών, ότι η συμμαχία της Γαλλίας με την Αγγλία και, σε δεύτερη γραμμή, των δύο αυτών χωρών με τη Γερμανία είναι η μόνη εγγύηση για μια ανθηρή και ειρηνική ανάπτυξη της Ευρώπης.[250] Για να πεις στους Γάλλους του 1815 ότι πρέπει να συμμαχήσουν με

τους νικητές του Βατερλό (Waterloo), χρειάζεται οπωσδήποτε περισσότερο θάρρος από όσο για να κηρύξεις ενάντια στους Γερμανούς καθηγητές έναν πόλεμο κουτσομπολιού[251]. Αν στον Σεν-Σιμόν (Saint-Simon), ανακαλύπτουμε ένα μεγαλοφυές εύρος του ορίζοντά του, χάρη στο οποίο εμπεριέχονται στη σκέψη του σε εμβρυακή μορφή σχεδόν όλες οι όχι αυστηρά οικονομικές ιδέες των μεταγενέστερων σοσιαλιστών, στον Φουριέ (Fourier), βρίσκουμε μια πραγματικά γαλλική, πνευματώδη, αλλά γι' αυτό όχι λιγότερο διεισδυτική κριτική των υπαρκτών κοινωνικών καταστάσεων. Ο Φουριέ (Fourier) απαιτεί από την αστική τάξη, από τους ενθουσιώδεις προφήτες της πριν την επανάσταση, καθώς και από τους συμφεροντολόγους εγκωμιαστές της μετά την επανάσταση, να κάνουν αυτά που υποσχέθηκαν. Ξεσκεπάζει ανελέητα την υλική και ηθική μιζέρια του αστικού κόσμου, αντιπαραβάλλει σ' αυτή όχι μόνο τις λαμπερές υποσχέσεις των Διαφωτιστών για την κοινωνία, στην οποία θα κυβερνούσε μόνο η Λογική, για τον πολιτισμό, που θα έκανε τους πάντες ευτυχείς, για την απεριόριστη ικανότητα ανθρώπινης τελειοποίησης, αλλά και τις ρόδινες φρασεολογίες των αστών ιδεολόγων της εποχής του. Αποδείχνει πως η πιο ηχηρή φρασεολογία αντιστοιχεί παντού στην πιο αξιοθρήνητη πραγματικότητα και περιλούζει αυτή την αδιόρθωτα χαμένη αποτυχία της φρασεολογίας με καυστικό σαρκασμό. Ο Φουριέ (Fourier) δεν είναι μονάχα κριτικός, αλλά η αιωνίως εύθυμη φύση του τον κάνει σατιρικό και, μάλιστα, έναν από τους μεγαλύτερους σατιρικούς όλων των εποχών. Περιγράφει με μεγάλη μαστοριά και πολύ διασκεδαστικά την απάτη και την κερδοσκοπία, που ανθίζουν με την παρακμή της Επανάστασης, καθώς και τη γενική δεκαρολογία του τοτινού γαλλικού εμπορίου. Ακόμα μεγαλύτερη είναι η μαστοριά, με την οποία κάνει κριτική στην αστική διαμόρφωση των σχέσεων ανάμεσα στα δύο φύλα, καθώς και της θέσης της γυναίκας στην αστική κοινωνία. Ήταν ο πρώτος που διατύπωσε ότι, σε μια δοσμένη κοινωνία, ο βαθμός της γυναικείας χειραφέτησης αποτελεί το φυσικό μέτρο της γενικής χειραφέτησης.[252] Αλλά πιο μεγαλειώδης εμφανίζεται ο Φουριέ (Fourier) στην αντίληψή του σχετικά με την ιστορία της κοινωνίας. Διαιρεί όλη την έως τώρα πορεία της σε τέσσερις βαθμίδες ανάπτυ-

ξης: την αγριότητα, την πατριαρχία, τη βαρβαρότητα και τον πολιτισμό. Το τελευταίο στάδιο συμπίπτει με τη σημερινή λεγόμενη αστική κοινωνία και αποδείχνει

> «ότι η πολιτισμένη διοργάνωση της κοινωνίας ανεβάζει σε σύνθετο, διπρόσωπο, διφορούμενο και υποκριτικό τρόπο ύπαρξης την κάθε αμαρτία, την οποία πράττει η βαρβαρότητα με τρόπο απλό»,

ότι ο πολιτισμός κινείται σε «φαύλο κύκλο», μέσα σε αντιφάσεις, τις οποίες ολοένα και αναπαράγει, χωρίς να μπορέσει να τις ξεπεράσει. Έτσι, επιτυγχάνει συνεχώς το αντίθετο από κείνο, το οποίο θέλει να πετύχει ή το οποίο προσποιείται ό,τι θέλει να πετύχει.[253] Για παράδειγμα:

> «στον πολιτισμό *η φτώχεια πηγάζει από την αφθονία*».[254]

Ο Φουριέ (Fourier), όπως βλέπετε, χειρίζεται τη διαλεκτική με την ίδια μαστοριά, όπως και ο σύγχρονός του Χέγκελ (Hegel). Σύμφωνα με την ίδια διαλεκτική, τονίζει, αντίθετα με τη φλυαρία για την απεριόριστη ανθρώπινη ικανότητα για τελειοποίηση, ότι η κάθε ιστορική φάση έχει τον ανοδικό, αλλά και τον καθοδικό της κλάδο[255] και εφαρμόζει αυτό τον τρόπο θεώρησης των πραγμάτων επίσης στο μέλλον όλης της ανθρωπότητας. Όπως ο Καντ εισήγαγε τη μελλοντική καταστροφή της Γης στη φυσική επιστήμη, ο Φουριέ (Fourier) εισάγει τη μελλοντική καταστροφή της ανθρωπότητας στη θεώρηση της ιστορίας.

Ενώ, στη Γαλλία, η θύελλα της επανάστασης σάρωνε τη χώρα, στην Αγγλία διεξαγόταν μια πιο σιωπηλή, αλλά όχι λιγότερο φοβερή, ανατροπή. Ο ατμός και τα καινούργια μηχανικά εργαλεία μετέβαλαν τη μανιφακτούρα σε σύγχρονη μεγάλη βιομηχανία, επαναστατικοποιώντας, έτσι, όλο το θεμέλιο της αστικής κοινωνίας. Η κοιμισμένη αναπτυξιακή πορεία της εποχής της μανιφακτούρας μετατράπηκε σε μια σωστή περίοδο ορμητικής ανάπτυξης της παραγωγής. Με όλο και αυξανόμενη ταχύτητα, ολοκληρώθηκε ο διαχωρισμός της κοινωνίας σε μεγάλους καπιταλιστές και ακτήμονες

προλετάριους. Ανάμεσα σ' αυτές τις δύο τάξεις, αντί της παλαιάς σταθερής μεσαίας τάξης, βρισκόταν τώρα μια ταλαντευόμενη μάζα χειροτεχνών και μικρεμπόρων με μια αβέβαιη ύπαρξη, το πιο διακυμαινόμενο τμήμα του πληθυσμού. Ο νέος τρόπος παραγωγής βρισκόταν ακόμα στην αρχή της ανοδικής του πορείας. Ακόμα ήταν ο κανονικός τρόπος παραγωγής, ο μοναδικός που μπορούσε να υπάρχει κάτω απ' αυτές τις συνθήκες. Ωστόσο, ήδη τότε δημιουργούσε κραυγαλέες κοινωνικές καταστάσεις: Συνωστισμό ενός ξεσπιτωμένου πληθυσμού στις χειρότερες κατοικίες των μεγάλων πόλεων, διάλυση όλων των παραδοσιακών δεσμών, διάλυση της πατριαρχικής υποταγής, της οικογένειας, υπερεργασία σε τρομακτικό βαθμό, ιδιαίτερα των γυναικών και των παιδιών, μαζική ηθική παρακμή της εργαζόμενης τάξης, η οποία ρίχτηκε ξαφνικά σε τελείως καινούργιες συνθήκες.

Και να που παρουσιάστηκε ως μεταρρυθμιστής ένας 29χρονος εργοστασιάρχης, ένας άνθρωπος που η παιδική απλότητα του χαρακτήρα του έφτανε μέχρι το μεγαλείο και, ταυτόχρονα, ήταν ένας γεννημένος οδηγητής ανθρώπων όσο λίγοι. Ο Ρόμπερτ Όουεν (Robert Owen) είχε κάνει κτήμα του τη διδασκαλία των υλιστών Διαφωτιστών, ότι ο χαρακτήρας των ανθρώπων είναι το προϊόν, αφ' ενός, της εκ γενετής του διάπλασης και, αφ' ετέρου, των περιστάσεων, που αποτελούν το περιβάλλον των ανθρώπων στη διάρκεια της ζωής τους, αλλά, ιδιαίτερα, στη διάρκεια της περιόδου ανάπτυξής τους. Οι περισσότεροι από τα μέλη της τάξης του έβλεπαν στη βιομηχανική επανάσταση μονάχα σύγχυση και χάος, μια κατάλληλη περίοδο, δηλαδή, για να ψαρέψουν σε θολά νερά και να πλουτίσουν γρήγορα. Αυτός, όμως, έβλεπε εκεί την ευκαιρία να εφαρμόσει την πιο αγαπημένη του θέση και, κατ' αυτό τον τρόπο, να βάλει τάξη στο χάος. Ήδη το είχε προσπαθήσει με επιτυχία στο Μάντσεστερ (Manchester) σαν διευθυντής ενός εργοστασίου πεντακοσίων εργατών. Από το 1800 μέχρι το 1829, διεύθυνε το μεγάλο κλωστήριο βαμβακιού του Νιου Λάναρκ (New Lanark) της Σκοτίας σαν διευθύνων συνέταιρος σύμφωνα με τις ίδιες αρχές, αλλά, αυτή τη φορά, με μεγαλύτερη ελευθερία κίνησης και με μια επιτυχία, η οποία τον έκανε φημισμένο σ' όλη την Ευρώπη. Μετάβαλε έναν

πληθυσμό που, βαθμιαία, αυξανόταν σε 2.500 και που αποτελούνταν αρχικά, από τα πιο ανάμικτα και, στο μεγαλύτερο μέρος τους, έντονα ηθικά ξεπεσμένα στοιχεία, σε μια τέλεια υποδειγματική κοινότητα, στην οποία το μεθύσι, η αστυνομία, οι ποινικοί δικαστές, οι δίκες, η φροντίδα των φτωχών και η ανάγκη για αγαθοεργία ήταν πλέον άγνωστα πράγματα. Και όλα αυτά τα κατάφερε βάζοντας τους ανθρώπους σε πιο άξιες για τον άνθρωπο συνθήκες και ιδίως φρόντισε να μεγαλώσει με προσοχή τη νέα γενιά. Ήταν ο εφευρέτης των νηπιαγωγείων και τα εισήγαγε κιόλας για πρώτη φορά εκεί. Από το δεύτερο χρόνο της ζωής τους, τα παιδιά πήγαιναν σχολείο, όπου περνούσαν τόσο καλά που ήταν δύσκολο πια να τα πάνε σπίτι μετά. Ενώ οι ανταγωνιστές του έβαζαν τους εργάτες να δουλεύουν δεκατρείς έως δεκατέσσερις ώρες την ημέρα, στο Νιου Λάναρκ (New Lanark) δούλευαν μόνο δεκάμισι ώρες. Όταν μια κρίση του βαμβακιού επέβαλε ένα σταμάτημα τεσσάρων μηνών, εξακολούθησε να πληρώνει όλο το μισθό στους αργόσχολους εργάτες. Επιπλέον, η κοινότητα αυτή είχε υπερδιπλασιάσει την αξία της και, μέχρι το τέλος, απέδιδε άφθονο κέρδος στους ιδιοκτήτες. Ωστόσο, παρ' όλα αυτά, ο Όουεν (Owen) δεν ήταν ικανοποιημένος. Η ζωή που είχε δημιουργήσει για τους εργάτες του, δεν ήταν καθόλου ακόμα άξια για τον άνθρωπο, σύμφωνα με τη γνώμη του:

«οι άνθρωποι ήταν δούλοι μου».

Οι σχετικά ευνοϊκές συνθήκες, στις οποίες βάζει τους εργάτες, ήταν μακριά ακόμα από το να επιτρέψουν μια ολόπλευρη και ορθολογική ανάπτυξη του χαρακτήρα και του νου, πόσο μάλλον μια ελεύθερη δραστηριότητα στη ζωή.

> «Και όμως, το εργαζόμενο τμήμα αυτών των 2.500 ανθρώπων παρήγαγε τόσο πραγματικό πλούτο για την κοινωνία όσο, μισό αιώνα πριν ακόμα, ένας πληθυσμός των 600.000 δεν μπορούσε να παραγάγει. Αναρωτήθηκα: Τι απογίνεται η διαφορά ανάμεσα στον πλούτο, που καταναλώνεται από 2.500 πρόσωπα και στον πλούτο, που θα έπρεπε να είχαν καταναλώσει οι 600.000;»

Η απάντηση ήταν σαφής. Η διαφορά αυτή είχε χρησιμοποιηθεί για να δώσει στους ιδιοκτήτες του εργοστασίου 5% τόκο επί του τοποθετημένου κεφαλαίου και, επιπλέον, περισσότερο από 300.000 λίρες στερλίνες (6.000.000 μάρκα) κέρδος. Και αυτό που ίσχυε για το Νιου Λάναρκ (New Lanark), ίσχυε, σε ακόμα μεγαλύτερο βαθμό, για όλα τα εργοστάσια της Αγγλίας.

> «Χωρίς αυτό το νέο πλούτο, που είχε δημιουργηθεί από τις μηχανές, οι πόλεμοι για την πτώση του Ναπολέοντα και για τη διατήρηση των αριστοκρατικών κοινωνικών αρχών δε θα μπορούσαν να είχαν διεξαχθεί. Και όμως, η καινούργια αυτή δύναμη ήταν το δημιούργημα της εργαζόμενης τάξης.»[256]

Γι' αυτό το λόγο, της ανήκαν και οι καρποί. Οι νέες, τεράστιες παραγωγικές δυνάμεις, που μέχρι τώρα χρησίμευαν για τον εμπλουτισμό των ολίγων και την υποδούλωση των μαζών, έδωσαν στον Όουεν (Owen) τη βάση για έναν καινούργιο κοινωνικό σχηματισμό και προορίζονταν να δουλεύουν μόνο για την κοινή ευημερία όλων σαν κοινή ιδιοκτησία όλων.

Μ' αυτό τον καθαρά επιχειρησιακό τρόπο, ας πούμε σαν καρπός εμπορικού υπολογισμού, δημιουργήθηκε ο κομμουνισμός του Όουεν (Owen), ο οποίος διατήρησε πάντα αυτό το στην πράξη προσανατολισμένο χαρακτήρα. Έτσι, το 1823 ο Όουεν (Owen) πρότεινε την άρση της ιρλανδικής εξαθλίωσης μέσω κομμουνιστικών αποικιών και επισύναψε στην πρότασή του αυτή πλήρεις υπολογισμούς σχετικά με τις δαπάνες εγκατάστασης, τα ετήσια έξοδα, καθώς και τα προβλεπόμενα έσοδα·[257] Στο οριστικό του σχέδιο για το μέλλον, η τεχνική επεξεργασία των λεπτομερειών έχει γίνει με τέτοια εμπειρογνωμοσύνη, ώστε ακόμα και οι ειδικοί, από τη στιγμή που θα αποδέχονταν τη μέθοδο Όουεν για τη μεταρρύθμιση της κοινωνίας, θα είχαν μόνο λίγα να προσθέσουν σ' ό,τι αφορά τις λεπτομέρειες της όλης διοργάνωσης. Η πρόοδος προς τον κομμουνισμό αποτέλεσε το σημείο στροφής στη ζωή του Όουεν (Owen). Όσο εμφανιζόταν σαν απλός φιλάνθρωπος, δεν εισέπραξε παρά πλούτο, επιδοκιμασίες, τιμές και φήμη. Ήταν ο πιο δημοφιλής άνθρωπος της

Ευρώπης. Δεν τον άκουγαν και επιδοκίμαζαν μονάχα οι συνάδελφοί του, αλλά και οι πολιτικοί άντρες και οι ηγεμόνες. Όταν, όμως, παρουσίασε τις κομμουνιστικές του θεωρίες, όλα άλλαξαν. Τρία μεγάλα εμπόδια, πίστευε, του απόκλειαν το δρόμο προς την κοινωνική μεταρρύθμιση: Η ατομική ιδιοκτησία, η θρησκεία και η σύγχρονη μορφή του γάμου. Ήξερε τι τον περίμενε, αν θα έβαζε χέρι στους θεσμούς αυτούς: Η επικήρυξή του από την επίσημη κοινωνία, η απώλεια όλης της κοινωνικής του θέσης. Ωστόσο, δε δίστασε να επιτεθεί ανελέητα σ' αυτούς τους θεσμούς και συνέβη αυτό που είχε προβλέψει. Εξορίστηκε από την επίσημη κοινωνία, αποσιωπήθηκε με τη σιγή του τάφου από τον Τύπο, πτώχευσε από αποτυχημένες κομμουνιστικές προσπάθειες στην Αμερική, για τις οποίες θυσίασε όλη την περιουσία του, στράφηκε αμέσως στην εργατική τάξη και εκεί έμεινε ακόμα τριάντα χρόνια δραστήριος. Όλα τα κοινωνικά κινήματα, όλες οι πραγματικές πρόοδοι, που έγιναν στην Αγγλία προς το συμφέρον των εργατών, συνδέονται με το όνομα Όουεν (Owen). Έτσι, το 1819, μετά από προσπάθειες πέντε χρόνων, κατάφερε να ψηφιστεί ο πρώτος νόμος για τον περιορισμό της εργασίας των γυναικών και των παιδιών στα εργοστάσια.[258]

Προήδρευσε στο πρώτο συνέδριο, στο οποίο τα τρέιντ-γιούνιονς* όλης της Αγγλίας ενώθηκαν σε μια μεγάλη μοναδική συνδικαλιστική οργάνωση.[259] Σαν μεταβατικό μέτρο προς την πλήρως κομμουνιστική οργάνωση της κοινωνίας, εισήγαγε, αφ' ενός τους συνεταιρισμούς (καταναλωτικούς και παραγωγικούς) που, από τότε, έδωσαν τουλάχιστον την πρακτική απόδειξη ότι και ο έμπορος, αλλά και ο εργοστασιάρχης δεν είναι καθόλου απαραίτητα πρόσωπα· αφ' ετέρου, τα εργατικά παζάρια, ιδρύματα για την ανταλλαγή των προϊόντων εργασίας μέσω ενός χαρτονομίσματος εργασίας, τη μονάδα του οποίου αποτελούσε μια ώρα εργασίας.[260] Ιδρύματα, τα οποία αναγκαστικά θα κατέληγαν στην αποτυχία, αλλά που ήταν πρώιμοι πρόδρομοι της πολύ κατοπινής τράπεζας ανταλλαγών[261] του Προυντόν (Proudhon). Η μόνη διαφορά τους με την τράπεζα ανταλλαγών ήταν ότι δεν ήταν η καθολική πανάκεια

* Έτσι ονομάζονται τα αγγλικά συνδικάτα.

όλων των κακώς κειμένων της κοινωνίας, αλλά αποτέλεσαν μονάχα ένα πρώτο βήμα προς τον κατά πολύ πιο ριζοσπαστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας.

Αυτοί είναι οι άνθρωποι, τους οποίους ο κυρίαρχος κύριος Ντίρινγκ βλέπει αφ' υψηλού, από το ύψος της «οριστικής και έσχατης αλήθειας» του με την περιφρόνηση, για την οποία έχουμε δώσει μερικά παραδείγματα στην εισαγωγή. Και αυτή η περιφρόνηση, από κάποια άποψη, δεν είναι χωρίς την επαρκή της αιτία: Διότι στηρίζεται ουσιαστικά σε μια πραγματικά τρομερή άγνοια σε σχέση με τις εργασίες των τριών ουτοπιστών.

Έτσι, μας λέει για τον Σεν-Σιμόν (Saint-Simon), ότι:

> «η βασική του σκέψη ήταν στην ουσία σωστή και, εκτός από μερικά μονόπλευρα σημεία, προσφέρει μέχρι και σήμερα το κύριο κίνητρο για πραγματικούς σχηματισμούς».

Παρ' όλο το γεγονός ότι ο κύριος Ντίρινγκ φαίνεται, πράγματι, να έχει κρατήσει στο χέρι του μερικά από τα έργα του Σεν-Σιμόν (Saint-Simon), ωστόσο στις σχετικές είκοσι επτά τυπωμένες σελίδες του ψάχνουμε τόσο μάταια τη «βασική σκέψη» του Σεν-Σιμόν (Saint-Simon), όσο πρωτύτερα ψάχναμε μάταια εκείνο, το οποίο ο Πίνακας του Κενέ (Quesnay) «σήμαινε πραγματικά για τον ίδιο τον Κενέ» και, τελικά, πρέπει να αρκεστούμε στην εξής φράση:

> «ότι η φαντασία και το φιλανθρωπικό αίσθημα... με την αντίστοιχη υπερδιέγερση της φαντασίας κυριαρχούσαν σ' όλο τον κύκλο των ιδεών του Σεν-Σιμόν!»

Από τον Φουριέ (Fourier), γνωρίζει και δίνει σημασία μόνο στις φαντασίες του μέλλοντος όπου περιγράφονται μέχρι και σε μυθιστορηματικές λεπτομέρειες, κάτι το οποίο, άλλωστε, «είναι πολύ πιο σημαντικό» για τη διαπίστωση της απέραντης υπεροχής του κυρίου Ντίρινγκ σε σχέση με τον Φουριέ παρά να εξεταστεί πως αυτός «προσπαθεί να επικρίνει *καμιά* φορά τις πραγματικές καταστάσεις». Καμιά φορά! Μάλιστα, σχεδόν σε κάθε σελίδα των έργων του αναβλύζουν οι σπίθες της σάτιρας και της κριτικής σχετικά με

τις αθλιότητες του πολυπαινεμένου πολιτισμού. Είναι σαν να λέμε ότι ο κύριος Ντίρινγκ διακηρύττει μόνο «καμιά φορά» τον κύριο Ντίρινγκ για το μεγαλύτερο στοχαστή όλων των εποχών. Σ' ό,τι αφορά, όμως, τις δώδεκα σελίδες, που αφιερώνονται στον Ρόμπερτ Όουεν (Robert Owen), ο κύριος Ντίρινγκ δε διαθέτει γι' αυτό απολύτως καμιά άλλη πηγή από την αξιοθρήνητη βιογραφία του φιλισταίου Σαργκάν (Sargant), ο οποίος επίσης δε γνώρισε τις πιο σημαντικές εργασίες του Όουεν (Owen): αυτές για το γάμο και την κομμουνιστική οργάνωση.[262] Γι' αυτό το λόγο, ο κύριος Ντίρινγκ μπορεί να προβεί με τόλμη στον ισχυρισμό ότι στον Όουεν (Owen) «δεν μπορούμε να προϋποθέσουμε κανέναν αποφασιστικό κομμουνισμό». Βέβαια, αν ο κύριος Ντίρινγκ είχε πάρει έστω στο χέρι του το *Βιβλίο του Νέου Ηθικού Κόσμου* του Όουεν (Owen), τότε θα είχε βρει εκεί μέσα διατυπωμένο όχι μόνο τον πιο αποφασιστικό κομμουνισμό, με ίση υποχρέωση εργασίας και ίσο δικαίωμα στο προϊόν –ανάλογα με την ηλικία, όπως πάντα συμπληρώνει ο Όουεν– αλλά και την ολοκληρωμένη επεξεργασία του οικοδομήματος της κομμουνιστικής κοινότητας του μέλλοντος, μαζί με το βασικό σχέδιο, σχεδιάγραμμα και γνώμη γενικής προοπτικής. Αν, όμως, περιορίσει κανείς την «άμεση μελέτη των ίδιων των έργων των αντιπροσώπων του κύκλου των σοσιαλιστικών ιδεών» στη γνωριμία μονάχα με τον τίτλο και το πολύ ακόμα με την *κύρια σκέψη* μερικών απ' αυτά τα έργα, όπως εδώ ο κύριος Ντίρινγκ, τότε, βέβαια, δε μένει τίποτε άλλο από έναν τέτοιο ηλίθιο και επινοημένο ισχυρισμό. Ο Όουεν (Owen) δεν έχει κηρύξει μονάχα τον «αποφασιστικό κομμουνισμό», τον έχει επίσης εφαρμόσει στην πράξη επί πέντε χρόνια (στο τέλος της δεκαετίας του τριάντα και στις αρχές της δεκαετίας του σαράντα) στην κοινότητα του Χάρμονι Χολ (Harmony Hall) στο Χάμπσαϊρ (Hampshire[263]), ο κομμουνισμός της οποίας δε στερήθηκε καθόλου αποφασιστικότητας. Εγώ ο ίδιος είχα γνωρίσει μερικά πρώην μέλη αυτού του υποδειγματικού κομμουνιστικού πειράματος. Ο Σαργκάν (Sargant), όμως, δεν ξέρει απολύτως τίποτε απ' όλα αυτά, ούτε, άλλωστε, για τη δραστηριότητα του Όουεν (Owen) ανάμεσα στα 1836 και τα 1850, και γι' αυτό το λόγο η «βαθύτερη ιστοριογραφία» του κυρίου Ντίρινγκ

παραμένει στο μαύρο και άραχνο σκοτάδι της άγνοιας. Ο κύριος Ντίρινγκ ονομάζει τον Όουεν (Owen) «ένα, από κάθε άποψη, γνήσιο τέρας φιλανθρωπικής ενοχλητικότητας». Αν, όμως, ο ίδιος ο κύριος Ντίρινγκ ασχολείται με το περιεχόμενο βιβλίων, των οποίων δεν ξέρει καλά-καλά ούτε τον τίτλο ούτε την κύρια σκέψη, τότε δεν επιτρέπεται, μα το Θεό, να πούμε ότι είναι «από κάθε άποψη ένα γνήσιο τέρας αμαθούς ενοχλητικότητας», γιατί αυτό θα ήταν, στο *δικό μας* στόμα, «βρισιά».

Είδαμε ότι οι ουτοπιστές ήταν ουτοπιστές, γιατί δεν μπορούσαν να είναι τίποτε άλλο σε μια εποχή, στην οποία η καπιταλιστική παραγωγή είχε ακόμα τόσο λίγο αναπτυχθεί. Ήταν αναγκασμένοι να κατασκευάσουν εγκεφαλικά τα στοιχεία μιας νέας κοινωνίας, διότι τα στοιχεία αυτά δεν είχαν γίνει ακόμα γενικά ορατά στην παλαιά κοινωνία. Σ' ό,τι αφορά τα βασικά χαρακτηριστικά του νέου τους οικοδομήματος, ήταν περιορισμένοι σε μια επίκληση στη Λογική, ακριβώς γιατί δεν μπορούσαν ακόμα να επικαλεστούν τη σύγχρονη ιστορία.

Αν, όμως, τώρα, σχεδόν ογδόντα χρόνια μετά από την εμφάνισή τους, ο κύριος Ντίρινγκ ανεβαίνει στο προσκήνιο με την αξίωση να μην αναπτύξει ένα σύστημα «κριτήριο» μιας νέας κοινωνικής οργάνωσης όχι από το ιστορικά εξελιγμένο υλικό, που βρίσκεται μπροστά του, σαν το αναγκαίο αποτέλεσμά του, αλλά να το κατασκευάσει από το κυρίαρχο κεφάλαιό του, από το νου του, που εγκυμονεί οριστικές αλήθειες, τότε εκείνος, ο οποίος μυρίζεται παντού επιγόνους, δεν είναι ο ίδιος τίποτε άλλο από επίγονος των ουτοπιστών, ο πιο καινούργιος ουτοπιστής. Ονομάζει τους μεγάλους ουτοπιστές «κοινωνικούς αλχημιστές». Ίσως. Η αλχημεία, στην εποχή της, ήταν αναγκαία. Όμως, από τότε η μεγάλη βιομηχανία έχει αναπτύξει τις αντιφάσεις, που λαγοκοιμόντουσαν στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, σε τόσο κραυγαλέες αντιθέσεις, ώστε η επικείμενη κατάρρευση αυτού του τρόπου παραγωγής να είναι, που λέει ο λόγος, χειροπιαστή: ώστε οι ίδιες οι νέες παραγωγικές δυνάμεις να μπορούν να διατηρηθούν και να αναπτυχθούν παραπέρα μόνο εφαρμόζοντας ένα νέο τρόπο παραγωγής, που αντιστοιχεί στην παρούσα βαθμίδα ανάπτυξής του· ώστε η πάλη των δύο τάξεων, που

δημιουργήθηκαν από τον έως τώρα τρόπο παραγωγής και που ολοένα αναπαράγονται με οξυμένες αντιθέσεις, να έχει πιάσει όλες τις πολιτισμένες χώρες και να γίνεται κάθε μέρα πιο σφοδρή και ώστε να υπάρχει ήδη η επίγνωση αυτής της ιστορικής σχέσης, η επίγνωση των όρων για τον κοινωνικό μετασχηματισμό, που η σχέση αυτή κατέστησε αναγκαίο, καθώς και η γνώση των βασικών χαρακτηριστικών γνωρισμάτων αυτού του μετασχηματισμού, τα οποία επίσης τα καθόρισε η σχέση αυτή. Αν τώρα ο κύριος Ντίρινγκ κατασκευάζει μια νέα ουτοπική κοινωνική οργάνωση από το ύψιστο κρανίο του και όχι από το υπαρκτό οικονομικό υλικό, που βρίσκεται μπροστά του, τότε δεν κάνει μονάχα απλή «κοινωνική αλχημεία». Πολύ περισσότερο, συμπεριφέρεται σαν κάποιος, που, μετά από την ανακάλυψη και κατοχύρωση των νόμων της σύγχρονης χημείας, θέλει να αποκαταστήσει την παλαιά αλχημεία και να χρησιμοποιήσει τα ατομικά βάρη, τους τύπους των μορίων, την ποσοτική αξία των ατόμων, την κρυσταλλογραφία και την ανάλυση του φάσματος απλώς και μόνο για την ανακάλυψη... *της Φιλοσοφικής Λίθου.*

II. Θεωρητικά

Η υλιστική αντίληψη της ιστορίας ξεκινάει από τη θέση ότι η παραγωγή και, κοντά στην παραγωγή, η ανταλλαγή των προϊόντων αποτελεί τη βάση όλης της κοινωνικής οργάνωσης· ότι, σε κάθε κοινωνία που εμφανίζεται ιστορικά η κατανομή των προϊόντων και, μαζί μ' αυτή, η διαίρεση της κοινωνίας σε τάξεις ή κάστες ρυθμίζεται σύμφωνα με το τι και πώς παράγεται και πώς αυτό που παράγεται ανταλλάσσεται. Σύμφωνα με τα προηγούμενα, οι τελευταίες αιτίες όλων των κοινωνικών αλλαγών και πολιτικών ανατροπών δεν πρέπει να αναζητηθούν στα κεφάλια των ανθρώπων, στην όλο και αυξανόμενη κατανόησή τους της αιώνιας αλήθειας και δικαιοσύνης, αλλά σε αλλαγές στον τρόπο παραγωγής και ανταλλαγής. Δεν πρέπει να αναζητηθούν στη *φιλοσοφία*, αλλά στην *οικονομία* της συγκεκριμένης εποχής. Η αναδυόμενη αντίληψη ότι οι υπαρκτοί

κοινωνικοί θεσμοί δεν είναι καθόλου λογικοί και, μάλιστα, είναι άδικοι, ότι η λογική έγινε παραλογισμός, η ευεργεσία πληγή, δεν είναι παρά ενδείξεις ότι στις μεθόδους παραγωγής και στις μορφές ανταλλαγής έχουν συντελεστεί, κρυφά-κρυφά, αλλαγές, στις οποίες δεν αντιστοιχεί πια η οργάνωση της κοινωνίας, η οποία ήταν κομμένη και ραμμένη σε παλαιότερους οικονομικούς όρους. Αυτό σημαίνει, επίσης, ότι τα μέσα για τον παραμερισμό των κακώς κειμένων, που ανακαλύφθηκαν, πρέπει να βρίσκονται επίσης στις ίδιες τις αλλαγμένες σχέσεις παραγωγής, περισσότερο ή λιγότερο αναπτυγμένα. Αυτά τα μέσα δεν πρέπει να *επινοηθούν* σε κάποιο κεφάλι, αλλά να *ανακαλυφθούν* με το κεφάλι στραμμένο στα υλικά δεδομένα της παραγωγής, που βρίσκονται μπροστά μας.

Με βάση αυτά, πώς έχουν τα πράγματα σ' ό,τι αφορά το σύγχρονο σοσιαλισμό; Έχει γίνει κατά κάποιο τρόπο γενικά αποδεκτό ότι το υπαρκτό κοινωνικό σύστημα έχει δημιουργηθεί από την τάξη, που κυριαρχεί τώρα, την αστική τάξη.

Ο τρόπος παραγωγής της αστικής τάξης, που, από την εποχή του Μαρξ μέχρι σήμερα, έχει ονομαστεί καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, δε συμβιβαζόταν με τα τοπικά και ταξικά προνόμια, ούτε με τους αμοιβαίους προσωπικούς δεσμούς της φεουδαρχικής οργάνωσης. Η αστική τάξη τσάκισε το φεουδαρχικό καθεστώς και εγκαθίδρυσε στα ερείπιά του το αστικό κοινωνικό σύστημα, το βασίλειο του ελεύθερου ανταγωνισμού, της ελεύθερης διακίνησης, της ισοτιμίας των κατόχων εμπορευμάτων και όπως αλλιώς λέγονται οι αστικές απολαύσεις.

Τώρα, μπορούσε πια να αναπτυχθεί ελεύθερα ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής. Οι παραγωγικές δυνάμεις, οι οποίες διαμορφώθηκαν κάτω από την καθοδήγηση της αστικής τάξης, αναπτύχθηκαν με ως τώρα ανήκουστη ταχύτητα και σε ως τώρα ανήκουστο βαθμό από τότε που ο ατμός και τα νέα μηχανικά εργαλεία μετέτρεψαν την παλαιά μανιφακτούρα σε μεγάλη βιομηχανία. Όμως, όπως στην εποχή τους κάποτε η μανιφακτούρα και η χειροτεχνία που είχε αναπτυχθεί παραπέρα κάτω από την επίδρασή της, είχαν έρθει σε σύγκρουση με τα φεουδαρχικά δεσμά των συντεχνιών, έτσι η μεγάλη βιομηχανία, στην πληρέστερη διαμόρφωσή της, έρχεται σε

σύγκρουση με τους στενούς φραγμούς, μέσα στους οποίους την κρατάει ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής. Οι νέες παραγωγικές δυνάμεις* ήδη έχουν ξεπεράσει την αστική μορφή της εκμετάλλευσής τους. Η σύγκρουση αυτή ανάμεσα στις παραγωγικές δυνάμεις και τον τρόπο παραγωγής δε βγήκε από ανθρώπινα κεφάλια, όπως γινόταν με το προπατορικό αμάρτημα και τη θεία δικαιοσύνη, αλλά υπάρχει πραγματικά, στα γεγονότα, αντικειμενικά, έξω από μας, ανεξάρτητα από τη θέληση και την πορεία ακόμα και εκείνων των ανθρώπων, που την προκάλεσαν.

Ο σύγχρονος σοσιαλισμός δεν είναι τίποτε άλλο από την αντανάκλαση στη σκέψη αυτής της σύγκρουσης που γίνεται στην πραγματικότητα, το ιδεατό αντικατόπτρισμά της στο κεφάλι πρώτα της τάξης, η οποία υποφέρει απ' αυτή, της εργατικής τάξης. Σε τι συνίσταται, λοιπόν, η σύγκρουση αυτή;

Πριν από την καπιταλιστική παραγωγή, δηλαδή στο Μεσαίωνα, γενικά υπήρχε η μικρή επιχείρηση στη βάση της ατομικής ιδιοκτησίας των εργατών στα μέσα παραγωγής τους: Η γεωργία των μικρών, ελεύθερων ή δουλοπάροικων αγροτών και η χειροτεχνία των πόλεων.

Τα μέσα εργασίας –η γη, τα γεωργικά εργαλεία, το εργαστήρι, τα χειρωνακτικά εργαλεία– ήταν τα μέσα εργασίας του ατόμου, κατάλληλα μόνο για ατομική χρήση, επομένως, αναγκαστικά, ήταν μικρά, μικροσκοπικά, περιορισμένα. Αλλά και γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, ανήκαν στον ίδιο παραγωγό. Ήταν ακριβώς ο ιστορικός ρόλος του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και του φορέα του, της αστικής τάξης, να συγκεντρώσει αυτά τα κατακερματισμένα, στενά μέσα παραγωγής, να τα διευρύνει και να τα μετατρέψει στον ισχυρότατο μοχλό της σημερινής παραγωγής. Ο Μαρξ περιέγραψε εκτενέστατα, στο τέταρτο μέρος του *Κεφαλαίου*, πώς η αστική τάξη διέπραξε αυτό το έργο από το 15ο αιώνα στα τρία επίπεδα της απλής συνεργασίας, της μανιφακτούρας και της μεγάλης βιομηχανίας. Η

---

* Ήταν «δυνάμεις παραγωγής» και το αλλάξαμε, γιατί ο ίδιος ο Ένγκελς έκανε αυτή τη διόρθωση στην έκδοση του 1894 σ' όλα τα άλλα σημεία, σε σύγκριση με τις δύο προηγούμενες εκδόσεις.

αστική τάξη, όμως, όπως, επίσης, αποδείχνει ο Μαρξ εκεί, δεν μπορούσε να μετατρέψει εκείνα τα περιορισμένα μέσα παραγωγής σε ισχυρότατες παραγωγικές δυνάμεις χωρίς να τα μετατρέψει από μέσα παραγωγής του ατόμου σε *κοινωνικά* μέσα παραγωγής, που μπορούν να χρησιμοποιηθούν μόνο από *ένα σύνολο ανθρώπων*. Στη θέση της ρόκας, του αργαλειού, του σφυριού του σιδηρουργού μπήκαν η κλωστική μηχανή, ο μηχανικός αργαλειός, το ατμοκίνητο σφυρί. Στη θέση του ατομικού εργαστηρίου, μπήκε το εργοστάσιο, που επέβαλε τη συνεργασία εκατοντάδων και χιλιάδων ατόμων. Όπως και τα μέσα παραγωγής, έτσι και η ίδια η παραγωγή μεταβλήθηκαν, από μια σειρά ατομικών πράξεων, σε μια σειρά κοινωνικών πράξεων και τα προϊόντα, από ατομικά προϊόντα, σε κοινωνικά. Η κλωστή, το ύφασμα, τα μεταλλικά είδη, που έβγαιναν πια από εργοστάσιο, ήταν τα προϊόντα πολλών εργατών, από τα χέρια των οποίων έπρεπε να περάσουν με τη σειρά, προτού γίνουν έτοιμα. Κανένα άτομο δεν μπορεί πια να πει γι' αυτά τα προϊόντα: Αυτό το έφτιαξα εγώ, αυτό είναι *το δικό μου* προϊόν.

Όπου, όμως, ο φυσικός καταμερισμός εργασίας μέσα στην κοινωνία αποτελεί τη βασική μορφή της παραγωγής, επιβάλλει στα προϊόντα τη μορφή των *εμπορευμάτων*, της οποίας η αμοιβαία ανταλλαγή, αγορά και πώληση δίνουν στους ατομικούς παραγωγούς τη δυνατότητα να ικανοποιούν τις πολυποίκιλες ανάγκες τους. Αυτό συνέβαινε το Μεσαίωνα. Για παράδειγμα, ο αγρότης πουλούσε αγροτικά προϊόντα στους χειροτέχνες και αγόραζε απ' αυτόν προϊόντα χειροτεχνίας. Στην κοινωνία αυτή τώρα των ατομικών παραγωγών, των παραγωγών εμπορευμάτων, παρεμβλήθηκε ο νέος τρόπος παραγωγής. Μέσα στο φυσικό *ασχεδίαστο* καταμερισμό εργασίας, όπως επικρατούσε σ' όλη την κοινωνία, έβαλε το *σχεδιασμένο* καταμερισμό εργασίας, όπως οργανωνόταν αυτός σε κάθε εργοστάσιο. Δίπλα στην *ατομική* παραγωγή εμφανίστηκε η *κοινωνική* παραγωγή. Τα προϊόντα και των δύο πουλιόντουσαν στην ίδια αγορά, συνεπώς, σε τιμές που, τουλάχιστον κατά προσέγγιση, ήταν ίσες. Ωστόσο, η σχεδιασμένη οργάνωση ήταν ισχυρότερη από το φυσικό καταμερισμό εργασίας: Τα εργοστάσια, με την κοινωνική τους εργασία, κατασκεύαζαν τα προϊόντα τους πιο φθηνά

από τους ατομικούς μικροπαραγωγούς. Η ατομική παραγωγή υπέκυψε στον ένα μετά τον άλλο τομέα, η κοινωνική παραγωγή επαναστατικοποίησε όλο τον παλαιό τρόπο παραγωγής. Ο επαναστατικός του χαρακτήρας, όμως, αναγνωρίστηκε τόσο λίγο, που καθιερώθηκε, αντιθέτως, σαν μέσο για την αύξηση και την προώθηση της παραγωγής εμπορευμάτων. Δημιουργήθηκε χρησιμοποιώντας άμεσα ορισμένους μοχλούς παραγωγής και ανταλλαγής εμπορευμάτων που ήδη υπήρχαν: το εμπορικό κεφάλαιο, τη χειροτεχνία, τη μισθωτή εργασία. Με το να εμφανιστεί ο ίδιος σαν νέα μορφή παραγωγής εμπορευμάτων, εξακολούθησαν να ισχύουν πλήρως και γι' αυτόν οι μορφές ιδιοποίησης της παραγωγής εμπορευμάτων.

Στην εμπορευματική παραγωγή, όπως είχε αναπτυχθεί στο Μεσαίωνα, δεν μπορούσε καν να γεννηθεί το ερώτημα, σε ποιον άραγε ανήκει το προϊόν της εργασίας. Ο ατομικός παραγωγός το είχε κατασκευάσει, συνήθως από πρώτες ύλες που του ανήκαν και που συχνά τις παρήγε ο ίδιος με τα δικά του μέσα εργασίας και με τη δική του χειρωνακτική εργασία ή την εργασία της οικογένειάς του. Δε χρειαζόταν καν να το ιδιοποιηθεί πρώτα, γιατί του ανήκε τελείως από τη φύση των πραγμάτων. Επομένως, η ιδιοκτησία των προϊόντων στηριζόταν *στη δική του εργασία.* Ακόμα κι όταν χρησιμοποιούσε ξένη βοήθεια, αυτή, συνήθως, παρέμενε δευτερεύουσα. Ο μαθητευόμενος και ο κάλφας έπαιρναν συχνά πέρα από το μισθό και κάποια άλλη αποζημίωση και δούλευαν λιγότερο για στέγαση, διατροφή και μισθό παρά για να εκπαιδευτούν να γίνουν μαστόροι. Και να που ήρθε η συγκέντρωση των μέσων παραγωγής σε μεγάλα εργαστήρια και μανιφακτούρες, καθώς και η μετατροπή τους σε πραγματικά κοινωνικά μέσα παραγωγής. Όμως, μεταχειρίζονταν τα κοινωνικά μέσα παραγωγής και τα προϊόντα σαν να ήταν, όπως και πριν, τα μέσα παραγωγής και τα προϊόντα ατόμων. Μέχρι τώρα, ο ιδιοκτήτης των μέσων εργασίας ιδιοποιούνταν το προϊόν επειδή, συνήθως, ήταν δικό του το προϊόν και η ξένη βοήθεια εξαίρεση. Τώρα, όμως, ο ιδιοκτήτης των μέσων εργασίας εξακολούθησε να ιδιοποιείται το προϊόν, παρ' όλο που δεν ήταν πια δικό του το προϊόν, αλλά αποκλειστικά προϊόν *ξένης εργασίας.* Έτσι, τα προϊόντα, που πλέον παράγονταν κοινωνικά, δεν τα ιδιοποιούνταν

εκείνοι που πραγματικά είχαν βάλει σε κίνηση τα μέσα παραγωγής και που πραγματικά είχαν παραγάγει τα προϊόντα, αλλά τα ιδιοποιούνταν *ο καπιταλιστής*. Τα μέσα παραγωγής και η παραγωγή έχουν γίνει, ουσιαστικά, κοινωνικά. Υποτάχθηκαν, όμως, σε μια μορφή ιδιοποίησης, η οποία έχει σαν προϋπόθεση την ατομική παραγωγή των μεμονωμένων ατόμων, όπου δηλαδή ο καθένας είναι ιδιοκτήτης του δικού του προϊόντος, το οποίο φέρνει και στην αγορά. Ο τρόπος παραγωγής υποτάσσεται σ' αυτή τη μορφή ιδιοποίησης, παρ' όλο που αναιρεί την προϋπόθεσή του.*

Μέσα στην αντίφαση αυτή, η οποία προσδίδει στο νέο τρόπο παραγωγής τον καπιταλιστικό του χαρακτήρα, βρίσκεται σε εμβρυακή μορφή όλη η σύγκρουση του σήμερα. Όσο περισσότερο ο νέος τρόπος παραγωγής έγινε ο κυρίαρχος σ' όλους τους αποφασιστικούς τομείς, καθώς και σ' όλες τις οικονομικά αποφασιστικές χώρες, και παραγκώνισε, μ' αυτό τον τρόπο, την ατομικά μεμονωμένη παραγωγή ώσπου να μείνουν μονάχα τα ασήμαντα κατάλοιπά της, *με τόσο περισσότερη οξύτητα έπρεπε να έρχεται στην επιφάνεια το ασυμβίβαστο της κοινωνικής παραγωγής και της καπιταλιστικής ιδιοποίησης.*

Όπως είπαμε, οι πρώτοι καπιταλιστές βρήκαν ήδη έτοιμη τη μορφή της μισθωτής εργασίας. Ήταν, όμως, μισθωτή εργασία σαν εξαίρεση, σαν δευτερεύουσα ασχολία, σαν βοηθητική, σαν μεταβατική κατάσταση. Ο εργάτης της γης, που, κατά καιρούς, πήγαινε να δουλέψει σαν μεροκαματιάρης, είχε μερικά στρέμματα δικά του, που του επέτρεπαν, στην ανάγκη να ζήσει. Οι κανόνες των συντεχνιών φρόντιζαν ο κάλφας τού σήμερα να γίνει μάστορας του αύ-

---

* Δε χρειάζεται να εξηγήσουμε εδώ ότι, παρ' όλο που η μορφή ιδιοποίησης παραμένει η ίδια, ο χαρακτήρας της ιδιοποίησης μέσα από τη διαδικασία που περιγράψαμε παραπάνω, επαναστατικοποιείται όσο και η ίδια η παραγωγή. Φυσικά, πρόκειται για δύο πολύ διαφορετικά είδη ιδιοποίησης, αν ιδιοποιούμαι το δικό μου προϊόν ή το προϊόν άλλων. Και παρεμπιπτόντως: Η μισθωτή εργασία, στην οποία υπάρχει σε εμβρυακή μορφή ήδη όλος ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, είναι παμπάλαια. Υπήρχε εκατοντάδες χρόνια δίπλα στη δουλεία σαν μεμονωμένο και σκορπισμένο φαινόμενο. Το έμβρυο μπόρεσε, όμως, να αναπτυχθεί σε καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, μόνο όταν είχαν δημιουργηθεί πλέον οι ιστορικές προϋποθέσεις.

ριο. Μόλις, όμως, μετατράπηκαν τα μέσα παραγωγής σε κοινωνικά μέσα και συγκεντρώθηκαν στα χέρια καπιταλιστών, αυτό άλλαξε.

Τα μέσα παραγωγής, όπως και το ίδιο το προϊόν του μικρού μεμονωμένου παραγωγού, όλο και περισσότερο έχαναν την αξία τους και δεν μπορούσε να κάνει αλλιώς παρά να πηγαίνει στον καπιταλιστή σαν μισθωτός. Η μισθωτή εργασία, που ήταν πρωτύτερα εξαίρεση και επικουρική λύση, έγινε κανόνας και βασική μορφή όλης της παραγωγής. Πρωτύτερα, ήταν δευτερεύουσα ασχολία του εργάτη και, τώρα, έγινε η αποκλειστική του δραστηριότητα. Ο κατά καιρούς μισθωτός εργάτης μετατράπηκε σε μισθωτό εφ' όρου ζωής. Επιπλέον, ο αριθμός των ισόβιων μισθωτών εργατών αυξήθηκε σε τεράστιο βαθμό εξαιτίας της ταυτόχρονης κατάρρευσης του φεουδαρχικού καθεστώτος: Διαλύθηκαν οι ακολουθίες των φεουδαρχών αφεντάδων, διώχτηκαν αγρότες από τα κτήματά τους κλπ. Ολοκληρώθηκε ο διαχωρισμός ανάμεσα στα μέσα παραγωγής, που συγκεντρώθηκαν στα χέρια των καπιταλιστών, από τη μία, και στους παραγωγούς, που περιορίστηκαν στο να είναι κάτοχοι μονάχα της εργατικής τους δύναμης, από την άλλη. *Η αντίφαση ανάμεσα στην κοινωνική παραγωγή και την καπιταλιστική ιδιοποίηση εμφανίζεται σαν αντίθεση του προλεταριάτου και της αστικής τάξης.*

Είδαμε ότι ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής υπεισήλθε σε μια κοινωνία παραγωγών εμπορευμάτων, μεμονωμένων παραγωγών, η κοινωνική συνοχή των οποίων πραγματοποιούνταν μέσω της ανταλλαγής των προϊόντων τους. Όμως, η κάθε κοινωνία, που στηρίζεται στην παραγωγή εμπορευμάτων έχει σαν χαρακτηριστικό της, ότι, μέσα σ' αυτή, οι παραγωγοί έχουν χάσει την κυριαρχία πάνω στις δικές τους κοινωνικές σχέσεις. Ο καθένας παράγει για τον εαυτό του με τα μέσα παραγωγής, που τυχαίνει να έχει, και για την ατομική του ανάγκη ανταλλαγής. Κανείς δεν ξέρει πόσα από τα προϊόντα του έρχονται στην αγορα, πόσα απ' αυτά χρησιμοποιούνται, κανείς δεν ξέρει αν το μεμονωμένο προϊόν ανταποκρίνεται σε μια πραγματική ανάγκη, αν θα καλύψει το κόστος του ή αν καν θα πουληθεί. Στην κοινωνική παραγωγή, κυριαρχεί αναρχία. Η εμπορευματική παραγωγή, όμως, όπως και κάθε άλλη μορφή παραγωγής, έχει τους ιδιαίτερους, εγγενείς, αξεχώριστους από αυτήν νό-

μους. Κι αυτοί οι νόμοι επιβάλλονται παρά την αναρχία, μέσα στην αναρχία και μέσω της αναρχίας. Βγαίνουν στην επιφάνεια στη μοναδική μορφή της κοινωνικής συνοχής, που εξακολουθεί να υπάρχει, την ανταλλαγή, και επιβάλλονται σαν καταναγκαστικοί νόμοι του ανταγωνισμού στους μεμονωμένους παραγωγούς. Συνεπώς, αρχικά οι ίδιοι αυτοί οι παραγωγοί δε γνωρίζουν τους νόμους και πρέπει να τους ανακαλύψουν, σιγά-σιγά, μετά από πολύχρονη πείρα. Επομένως, επιβάλλονται χωρίς τους παραγωγούς και ενάντια στους παραγωγούς, σαν τυφλοί φυσικοί νόμοι της μορφής της παραγωγής. Το προϊόν εξουσιάζει τους παραγωγούς.

Στην κοινωνία του Μεσαίωνα, ιδιαίτερα τους πρώτους αιώνες, η παραγωγή ήταν ουσιαστικά προσανατολισμένη στην κατανάλωση των ίδιων των παραγωγών. Ικανοποιούσε κυρίως τις ανάγκες του παραγωγού και της οικογένειάς του. Όπου υπήρχαν σχέσεις προσωπικής εξάρτησης, όπως στην ύπαιθρο, συνέβαλλε και στην ικανοποίηση των αναγκών των φεουδαρχών αφεντάδων. Δε γινόταν ανταλλαγή και, γι' αυτό, τα προϊόντα δεν αποκτούσαν χαρακτήρα εμπορεύματος. Η οικογένεια του αγρότη παρήγε σχεδόν όλα όσα χρειαζόταν, εργαλεία, ρούχα και τρόφιμα. Μόνο όταν έφτασε στο σημείο να παράγει περισσότερα από τις δικές της ανάγκες και από αυτά που ήταν υποχρεωμένη να δίνει σε είδος στον αφέντη φεουδάρχη, μόνο τότε άρχισε να παράγει και εμπορεύματα. Αυτό το περίσσευμα, από τη στιγμή που ρίχνεται στην κοινωνική ανταλλαγή και προσφέρεται για πώληση, γίνεται εμπόρευμα. Βέβαια, οι χειροτέχνες των πόλεων έπρεπε ευθύς εξαρχής να παράγουν για την ανταλλαγή. Ωστόσο, και εκείνοι παρήγαν οι ίδιοι το μεγαλύτερο μέρος των αναγκών τους. Είχαν κήπους και μικρά χωράφια. Έστελναν τα ζώα τους στο κοινοτικό δάσος, το οποίο τούς έδινε, επιπλέον, επεξεργάσιμη ξυλεία και καυσόξυλα. Οι γυναίκες έκλωθαν λινάρι, μαλλί κλπ. Η παραγωγή με σκοπό την ανταλλαγή, η εμπορευματική παραγωγή, μόλις άρχισε να γεννιέται. Γι' αυτό το λόγο, ήταν περιορισμένη η ανταλλαγή, περιορισμένη η αγορά, σταθερός ο τρόπος παραγωγής, τοπικός αποκλεισμός προς τα έξω, τοπικές ενώσεις προς τα μέσα: Η συνοριακή χώρα (Mark)[264] επικρατούσε στην ύπαιθρο, η συντεχνία στην πόλη.

Όμως, με την επέκταση της παραγωγής εμπορευμάτων και ιδίως με την εμφάνιση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, άρχισαν επίσης να επιδρούν πιο ανοιχτά και πιο ισχυρά οι νόμοι της εμπορευματικής παραγωγής, που, μέχρι τότε, βρίσκονταν σε αδράνεια. Οι παλαιοί δεσμοί έγιναν πιο χαλαροί, οι παλαιοί φραγμοί του αποκλεισμού έσπασαν και οι παραγωγοί μετατράπηκαν όλο και περισσότερο σε ανεξάρτητους, μεμονωμένους παραγωγούς εμπορευμάτων. Η αναρχία της κοινωνικής παραγωγής βγήκε στην επιφάνεια και πήρε όλο και μεγαλύτερες διαστάσεις. Όμως, το κύριο εργαλείο, με το οποίο ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής αύξησε αυτή την αναρχία της κοινωνικής παραγωγής, ήταν ακριβώς το αντίθετο της αναρχίας: Η όλο και μεγαλύτερη οργάνωση της παραγωγής σαν κοινωνικής παραγωγής σε κάθε μονάδα παραγωγής ξεχωριστά. Με το μοχλό αυτό, έθεσε τέρμα στην παλαιά ειρηνική σταθερότητα. Όπου εισαγόταν σε κάποιο κλάδο της βιομηχανίας, δεν άντεχε δίπλα του καμιά παλαιότερη μέθοδο λειτουργίας. Όπου εφαρμόστηκε στον τομέα της χειροτεχνίας, κατέστρεψε την παλαιά χειροτεχνία. Ο χώρος της δουλειάς έγινε πεδίο μάχης. Οι μεγάλες γεωγραφικές ανακαλύψεις, καθώς και η αποικιοκρατία, που τις ακολούθησε, πολλαπλασίασαν τους χώρους διάθεσης των προϊόντων και επιτάχυναν τη μετατροπή της χειροτεχνίας σε μανιφακτούρα. Όχι μόνο ξέσπασε ο αγώνας ανάμεσα στους μεμονωμένους τοπικούς παραγωγούς. Οι τοπικές διαμάχες με τη σειρά τους μεγάλωναν και έγιναν εθνικές: Οι εμπορικοί πόλεμοι του 17ου και 18ου αιώνα.[265] Τέλος, η μεγάλη βιομηχανία και η δημιουργία της παγκόσμιας αγοράς κατέστησαν την πάλη αυτή παγκόσμια και, ταυτόχρονα, της έδωσαν μια ανήκουστη σφοδρότητα. Ανάμεσα στους επιμέρους καπιταλιστές, όπως και ανάμεσα σε ολόκληρες βιομηχανίες και χώρες καθοριστικός παράγοντας που αποφασίζει για την ύπαρξη είναι πια η εύνοια των φυσικών ή των δημιουργημένων όρων παραγωγής. Όποιος υποκύπτει, παραμερίζεται ανελέητα. Είναι η δαρβινική πάλη για την επιβίωση του καθενός, που μεταφέρθηκε, με αυξημένη βιαιότητα, από τη φύση στην κοινωνία. Η φυσική θέση του ζώου εμφανίζεται σαν σημείο κορυφής στην ανθρώπινη εξέλιξη. Η αντίφαση ανάμεσα στην κοινωνική παραγωγή και την

καπιταλιστική ιδιοποίηση αναπαράγεται σαν *αντίθεση ανάμεσα στην οργάνωση της παραγωγής στο ξεχωριστό εργοστάσιο και την αναρχία της παραγωγής σ' όλη την κοινωνία.*

Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής κινείται μέσα σ' αυτές τις δύο μορφές εμφάνισης της αντίφασης, η οποία είναι εγγενής λόγω της προέλευσής της, και κάνει αδιέξοδο εκείνο το «φαύλο κύκλο», τον οποίο ήδη ο Φουριέ (Fourier) είχε ανακαλύψει.[253] Κάτι που δεν μπορούσε, πάντως, ο Φουριέ (Fourier) να διαβλέψει στην εποχή του είναι ότι ο κύκλος αυτός γίνεται βαθμιαία όλο και πιο στενός, ότι η κίνηση αυτή είναι πολύ περισσότερο σπειροειδής και πρέπει να φτάσει στο τέλος μέσα από τη σύγκρουση με το κέντρο, όπως και η κίνηση των πλανητών. Η κινητήρια δύναμη της κοινωνικής αναρχίας της παραγωγής μετατρέπει τη μεγάλη πλειοψηφία των ανθρώπων ολοένα και περισσότερο σε προλετάριους και οι μάζες αυτές των προλετάριων, με τη σειρά τους, θα θέσουν, τελικά, τέρμα στην αναρχία της παραγωγής. Η κινητήρια δύναμη της αναρχίας της κοινωνικής παραγωγής μετατρέπει την απέραντη ικανότητα τελειοποίησης των μηχανών της μεγάλης βιομηχανίας σε μια εξαναγκαστική εντολή για τον κάθε μεμονωμένο βιομηχανικό καπιταλιστή να τελειοποιήσει όλο και περισσότερο τις μηχανές του, αλλιώς θα καταστραφεί. Όμως, τελειοποίηση των μηχανών σημαίνει να κάνεις την ανθρώπινη εργασία περιττή. Αν η εφαρμογή και αύξηση των μηχανών σημαίνει παραγκωνισμό εκατομμυρίων εργατών, που δουλεύουν με το χέρι, από λίγους εργάτες, που δουλεύουν με τη μηχανή, τότε η βελτίωση των μηχανών σημαίνει παραγκωνισμό όλο και περισσότερων των ίδιων των εργατών της μηχανής και, σε τελευταία ανάλυση, σημαίνει δημιουργία ενός αριθμού διαθέσιμων μισθωτών εργατών, που ξεπερνάει την κατά μέσον όρο ανάγκη απασχόλησης του κεφαλαίου, δηλαδή μιας ολόκληρης βιομηχανικής εφεδρικής στρατιάς, όπως την αποκάλεσα ήδη το 1845*, διαθέσιμης για τις περιόδους, στις οποίες η βιομηχανία δουλεύει κάτω από υψηλή πίεση και που πετιέται στο δρόμο με το κραχ, που ανα-

* *Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία*, σελ. 109.

γκαστικά ακολουθεί. Είναι πάντα ένα μολυβένιο βάρος στα πόδια της εργατικής τάξης στην πάλη για την ύπαρξή της με το κεφάλαιο, ένας ρυθμιστής για τη διατήρηση του μισθού εργασίας στο χαμηλό επίπεδο, που ταιριάζει με τις καπιταλιστικές ανάγκες.

«Έτσι, οι μηχανές –όπως το λέει και ο Μαρξ– γίνονται το πιο ισχυρό πολεμικό μέσο του κεφαλαίου ενάντια στην εργατική τάξη, το μέσο εργασίας παίρνει συνεχώς με τη βία το μέσο επιβίωσης από το χέρι του εργάτη και το ίδιο το προϊόν του εργάτη μετατρέπεται σε εργαλείο υποδούλωσης του εργάτη. Έτσι εξηγείται ότι η εξοικονόμηση των μέσων εργασίας γίνεται, εκ των προτέρων, ταυτόχρονα και η πιο αδυσώπητη σπατάλη της εργατικής δύναμης και ληστεία σε βάρος των κανονικών όρων εργασίας. Έτσι, οι μηχανές, το πιο ισχυρό μέσο για τη μείωση του χρόνου εργασίας, μετατρέπονται στο πιο σίγουρο μέσο για να μεταβληθεί όλος ο χρόνος ζωής του εργάτη και της οικογένειάς του σε διαθέσιμο χρόνο εργασίας για την αξιοποίηση του κεφαλαίου. Έτσι, η υπερεργασία των μεν γίνεται προϋπόθεση για την ανεργία των δε και η μεγάλη βιομηχανία, που κυνηγάει σ' όλη την υδρόγειο νέους καταναλωτές, περιορίζει στην πατρίδα της την κατανάλωση των μαζών σ' ένα ελάχιστο όριο πείνας και, μ' αυτό τον τρόπο, υπονομεύει τη δική της εσωτερική αγορά. Ο νόμος, ο οποίος κρατάει το σχετικό υπερπληθυσμό ή τη βιομηχανική εφεδρική στρατιά συνεχώς σε ισορροπία με τον όγκο και την ενέργεια της συσσώρευσης του κεφαλαίου, σφυρηλατεί τον εργάτη πιο γερά στο κεφάλαιο απ' ό,τι τον Προμηθέα τα καρφιά του Ηφαίστου στο βράχο. Είναι η προϋπόθεση για τη συσσώρευση της εξαθλίωσης, που αντιστοιχεί στη συσσώρευση του κεφαλαίου. Επομένως, η συσσώρευση του πλούτου στον ένα πόλο σημαίνει ταυτόχρονα συσσώρευση εξαθλίωσης, εργατικά βάσανα, σκλαβιά, άγνοια, αποκτήνωση και ηθική υποβάθμιση στον αντίθετο πόλο, δηλαδή στην πλευρά της τάξης, που *παράγει το δικό της προϊόν ως κεφάλαιο.*» (Μαρξ, *Κεφάλαιο*, σελ. 671.[65])

Το να περιμένει κανείς από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής μια άλλη κατανομή των προϊόντων, θα ήταν σαν να απαιτούσε από τα ηλεκτρόδια μιας ηλεκτρικής στήλης να μην αποσυνθέτουν το νερό, όσο θα ήταν συνδεδεμένα με την ηλεκτρική στήλη, και να

μην αναπτύσσουν οξυγόνο στο θετικό πόλο και υδρογόνο στον αρνητικό πόλο.

Είδαμε ότι η ικανότητα βελτίωσης των σύγχρονων μηχανών, όταν έχει φτάσει στο έπακρο, μετατρέπεται, μέσω της αναρχίας της παραγωγής στην κοινωνία, σε εξαναγκαστική εντολή για το μεμονωμένο βιομηχανικό καπιταλιστή να βελτιώνει συνεχώς τις μηχανές του, να αυξάνει συνεχώς την ικανότητα παραγωγής τους. Επίσης η απλή ντε φάκτο δυνατότητα να επεκτείνει τον τομέα της παραγωγής του μετατρέπεται γι' αυτόν σε μια εξίσου εξαναγκαστική εντολή. Η τεράστια επεκτατική δύναμη της μεγάλης βιομηχανίας, σε σύγκριση με την οποία η επεκτατική δύναμη των αερίων είναι ένα παιχνίδι, εμφανίζεται τώρα μπροστά στα μάτια μας σαν μια ποιοτική και ποσοτική επεκτατική *ανάγκη* που κοροϊδεύει κάθε αντίθετη πίεση. Την αντίθετη πίεση τη δημιουργεί η κατανάλωση, η πώληση, οι αγορές για τα προϊόντα της μεγάλης βιομηχανίας. Όμως, η επεκτατική ικανότητα των αγορών, τόσο εκτατική όσο και εντατική, διακατέχεται πρώτα από εντελώς διαφορετικούς νόμους, που επενεργούν πολύ λιγότερο δραστικά. Η επέκταση των αγορών δεν μπορεί να συμβαδίζει με την επέκταση της παραγωγής. Η σύγκρουση είναι αναπόφευκτη, και επειδή δεν μπορεί να παραγάγει καμιά λύση, όσο δεν ανατινάζει τον ίδιο τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, γίνεται περιοδική. Η καπιταλιστική παραγωγή παράγει ένα νέο «φαύλο κύκλο».

Και πράγματι, από το 1825, όταν ξέσπασε η πρώτη γενική κρίση, όλος ο βιομηχανικός και εμπορικός κόσμος, η παραγωγή και η ανταλλαγή όλων των πολιτισμένων λαών, καθώς και των λιγότερο ή περισσότερο βαρβαρικών τους εξαρτημάτων, εξαρθρώνονται περίπου κάθε δέκα χρόνια. Η κυκλοφορία των εμπορευμάτων σταματάει, οι αγορές έχουν παραγεμίσει, τα προϊόντα βρίσκονται εκεί, τόσο μαζικά όσο και απούλητα, το μετρητό χρήμα γίνεται αόρατο, οι πιστώσεις εξαφανίζονται, τα εργοστάσια κλείνουν, οι εργαζόμενες μάζες στερούνται μέσων για την ύπαρξή τους, επειδή παρήγαγαν υπερβολικά απ' αυτά πολλά, η μια χρεοκοπία ακολουθεί την άλλη, και ο ένας πλειστηριασμός τον άλλο. Η στασιμότητα αυτή διαρκεί χρόνια, παραγωγικές δυνάμεις όσο και προϊόντα σπατα-

λούνται και καταστρέφονται μαζικά, μέχρι να διατεθούν, επιτέλους, οι συσσωρευμένες μάζες των εμπορευμάτων και, μάλιστα, με μεγαλύτερη ή μικρότερη υποτίμηση, μέχρι να ξαναβρούν, σιγά-σιγά, το ρυθμό τους η παραγωγή και η ανταλλαγή. Έπειτα, ο ρυθμός, σιγά-σιγά, επιταχύνεται, γίνεται τριποδισμός, ο βιομηχανικός τριποδισμός γίνεται καλπασμός και αυτός, με τη σειρά του, αυξάνεται και εξελίσσεται πάλι στην αχαλίνωτη πορεία ενός ολοκληρωμένου βιομηχανικού, εμπορικού, πιστωτικού και κερδοσκοπικού αγώνα δρόμου μετ' εμποδίων για να φτάσει στο τέλος πάλι, μετά από τα πιο ριψοκίνδυνα σάλτα, στον τάφο του κραχ. Και, έτσι, το ίδιο επαναλαμβάνεται κάθε φορά από την αρχή. Το ζήσαμε ήδη πέντε φορές από το 1825 και το ξαναζούμε αυτή τη στιγμή (1877) για έκτη φορά. Ο χαρακτήρας αυτών των κρίσεων διαγράφεται με τέτοια ευκρίνεια, ώστε ο Φουριέ (Fourier) τις πέτυχε όλες όταν χαρακτήρισε την πρώτη: Πληθωρική κρίση, κρίση λόγω αφθονίας.[266] Στις κρίσεις, ξεσπάει με βίαιο τρόπο η αντίφαση ανάμεσα στην κοινωνική παραγωγή και την καπιταλιστική ιδιοποίηση. Η κυκλοφορία των εμπορευμάτων σταματάει για την ώρα. Το μέσο κυκλοφορίας, το χρήμα, γίνεται εμπόδιο για την κυκλοφορία. Όλοι οι νόμοι της παραγωγής και της κυκλοφορίας εμπορευμάτων αναποδογυρίζονται. Η οικονομική σύγκρουση έχει φτάσει στο αποκορύφωμά της: *Ο τρόπος παραγωγής επαναστατεί ενάντια στον τρόπο ανταλλαγής, οι παραγωγικές δυνάμεις επαναστατούν ενάντια στον τρόπο παραγωγής, τον οποίο ξεπέρασαν.*

Το γεγονός ότι η κοινωνική οργάνωση της παραγωγής μέσα στο εργοστάσιο έχει αναπτυχθεί στο σημείο που έχει γίνει ασυμβίβαστη με την αναρχία της παραγωγής στην κοινωνία, που υπάρχει δίπλα της και υπεράνω της, το γεγονός αυτό γίνεται χειροπιαστό για τους ίδιους τους καπιταλιστές μέσω της βίαιης συγκέντρωσης κεφαλαίων, η οποία συντελείται στη διάρκεια των κρίσεων μέσω της καταστροφής πολλών μεγάλων και ακόμα περισσότερων μικρών καπιταλιστών. Όλος ο μηχανισμός του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής σταματάει να λειτουργεί κάτω από την πίεση των παραγωγικών δυνάμεων, που ο ίδιος έχει παραγάγει. Δεν μπορεί πια να μετατρέψει σε κεφάλαιο όλη αυτή τη μάζα των μέσων παραγωγής.

Αυτά μένουν ανεκμετάλλευτα και, ακριβώς γι' αυτό το λόγο, πρέπει να μείνει ανεκμετάλλευτη η βιομηχανική εφεδρική στρατιά. Μέσα παραγωγής, μέσα συντήρησης, διαθέσιμοι εργάτες, όλα τα στοιχεία της παραγωγής και του γενικού πλούτου υπάρχουν σε άφθονες ποσότητες. Αλλά «η πληθώρα γίνεται πηγή αθλιότητας και στέρησης» (Φουριέ), διότι είναι ακριβώς η πληθώρα, που εμποδίζει τη μετατροπή των μέσων παραγωγής και συντήρησης σε κεφάλαιο· διότι, στην καπιταλιστική κοινωνία, τα μέσα παραγωγής δεν μπορούν να ενεργοποιηθούν, αν δεν έχουν μεταβληθεί πριν σε κεφάλαιο, σε μέσα για την εκμετάλλευση της ανθρώπινης εργατικής δύναμης. Ανάμεσα στα μέσα παραγωγής και συντήρησης και τους εργάτες, ορθώνεται σαν φάντασμα η αναγκαιότητα να πάρουν τα μέσα αυτά την ιδιότητα του κεφαλαίου. Η αναγκαιότητα αυτή και μόνο εμποδίζει τη σύμπραξη των εμπράγματων και προσωπικών μοχλών της παραγωγής. Μόνο αυτή απαγορεύει στα μέσα παραγωγής να λειτουργούν και στους εργάτες να δουλεύουν και να ζουν. Επομένως, από τη μια πλευρά, ενημερώνεται ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής για την ανικανότητά του να διαχειριστεί παραπέρα αυτές τις παραγωγικές δυνάμεις. Από την άλλη πλευρά, οι ίδιες αυτές οι παραγωγικές δυνάμεις πιέζουν όλο και πιο έντονα για την άρση της αντίφασης, για την απελευθέρωσή τους από την ιδιότητά τους σαν κεφάλαιο, *για την πραγματική αναγνώριση του χαρακτήρα τους σαν κοινωνικών παραγωγικών δυνάμεων.*

Αυτή η αντίθετη πίεση των παραγωγικών δυνάμεων, που αυξάνονται σε τεράστιες διαστάσεις ενάντια στην ιδιότητά τους σαν κεφάλαιο, αυτός ο αυξανόμενος εξαναγκασμός να αναγνωριστεί ο κοινωνικός τους χαρακτήρας, αναγκάζουν όλο και περισσότερο την ίδια την τάξη των καπιταλιστών να τις μεταχειρίζεται σαν κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις, στο βαθμό που κάτι τέτοιο είναι δυνατό να γίνει μέσα στα πλαίσια της σχέσης του κεφαλαίου. Τόσο οι περίοδοι υψηλής βιομηχανικής πίεσης, με τη χωρίς φραγμούς διόγκωση των πιστώσεων, όσο και το ίδιο το κραχ, μέσω της κατάρρευσης μεγάλων καπιταλιστικών επιχειρήσεων, ωθούν τα πράγματα προς εκείνη τη μορφή της κοινωνικοποίησης μεγαλύτερου όγκου μέσων παραγωγής, την οποία συναντούμε στα διάφορα είδη

των μετοχικών εταιριών. Μερικά απ' αυτά τα μέσα παραγωγής και συγκοινωνίας είναι εκ των προτέρων τόσο τεράστια, ώστε να αποκλείουν κάθε άλλη μορφή καπιταλιστικής εκμετάλλευσης, όπως οι σιδηρόδρομοι. Σε μια ορισμένη βαθμίδα ανάπτυξης, δεν αρκεί ούτε πια αυτή η μορφή: Ο επίσημος αντιπρόσωπος της καπιταλιστικής κοινωνίας, το κράτος, αναγκάζεται να αναλάβει τη διεύθυνσή τους.*

Η αναγκαιότητα αυτή του περάσματός τους σε κρατική ιδιοκτησία εμφανίζεται πρώτα στους μεγάλους οργανισμούς επικοινωνίας: Ταχυδρομείο, τηλέγραφοι, σιδηρόδρομοι.

Αν οι κρίσεις αποκάλυψαν την ανικανότητα της αστικής τάξης για την παραπέρα διαχείριση των σύγχρονων παραγωγικών δυνάμεων, έτσι η μετατροπή των μεγάλων οργανισμών παραγωγής και συγκοινωνιών σε μετοχικές εταιρίες και κρατική ιδιοκτησία δείχνει ότι η αστική τάξη είναι περιττή γι' αυτό το σκοπό. Σ' όλες τις κοι-

---

* Λέω αναγκάζεται. Διότι μόνο στην περίπτωση που τα μέσα παραγωγής και επικοινωνίας έχουν ξεπεράσει *πραγματικά* τα όρια, ώστε να μπορούν να διευθύνονται από μετοχικές εταιρίες –όταν, δηλαδή, η κρατικοποίησή τους έχει γίνει οικονομικά αναπόφευκτη– μόνο σ' αυτή την περίπτωση η κρατικοποίηση αυτή σημαίνει, ακόμα κι αν την πραγματοποιήσει το σημερινό κράτος, οικονομική πρόοδο, σημαίνει ότι φτάσαμε σε μια νέα βαθμίδα πριν από την κατάληψη της ιδιοκτησίας όλων των μέσων παραγωγής από την ίδια την κοινωνία. Πρόσφατα, όμως, από τότε που ο Μπίσμαρκ (Bismarck) το 'ριξε στις κρατικοποιήσεις, εμφανίστηκε κάποιος ψεύτικος σοσιαλισμός, που εκφυλίστηκε εδώ κι εκεί ακόμα σε δουλοπρέπεια, ο σοσιαλισμός που διακηρύσσει ότι η κάθε κρατικοποίηση, ακόμα και αυτή του Μπίσμαρκ (Bismarck), είναι, *χωρίς περιστροφές, σοσιαλιστική*. Βέβαια, αν η κρατικοποίηση του καπνού ήταν σοσιαλιστική, τότε ο Ναπολέοντας και ο Μέτερνιχ (Metternich) θα μετρούσαν, ανάμεσα σ' άλλους, στους ιδρυτές του σοσιαλισμού. Όταν το βελγικό κράτος έχτισε, για εντελώς καθημερινούς πολιτικούς και οικονομικούς λόγους, την κύρια σιδηροδρομική γραμμή του και όταν ο Μπίσμαρκ (Bismarck) κρατικοποίησε κύριες σιδηροδρομικές γραμμές της Πρωσίας χωρίς καμιά οικονομική αναγκαιότητα, αλλά απλώς για να μπορέσει να τις οργανώσει και εκμεταλλευτεί καλύτερα σε περίπτωση πολέμου, για να διαπαιδαγωγήσει τους σιδηροδρομικούς υπαλλήλους σε κοπάδι κυβερνητικών ψηφοφόρων και, κυρίως, για να αποκτήσει μια νέα πηγή εισοδημάτων, ανεξάρτητη από τις κοινοβουλευτικές αποφάσεις – τότε όλα αυτά δεν ήταν καθόλου σοσιαλιστικά βήματα, άμεσα ούτε έμμεσα, συνειδητά ούτε ασυνείδητα. Αλλιώς, και το βασιλικό θαλάσσιο εμπόριο[267], η βασιλική μανιφακτούρα πορσελάνης και ακόμα και ο ράφτης του λόχου στο στρατό θα ήταν σοσιαλιστικοί θεσμοί.

νωνικές λειτουργίες του καπιταλιστή, βρίσκονται τώρα μισθωτοί υπάλληλοι. Ο καπιταλιστής δεν έχει πια κοινωνική δραστηριότητα, εκτός από το να εισπράττει εισοδήματα, να κόβει κουπόνια και να παίζει στο χρηματιστήριο, όπου οι διάφοροι καπιταλιστές αρπάζουν ο ένας το κεφάλαιο του άλλου. Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής έχει παραγκωνίσει πρώτα εργάτες, τώρα παραγκωνίζει καπιταλιστές και τους παραπέμπει, ακριβώς όπως και τους εργάτες, στον περίσσιο πληθυσμό, αλλά, ίσως, όχι αμέσως στη βιομηχανική εφεδρική στρατιά.

Ούτε, όμως, η μετατροπή σε μετοχικές εταιρίες ούτε η μετατροπή σε κρατική ιδιοκτησία αναιρούν το γεγονός ότι οι παραγωγικές δυνάμεις είναι μια ιδιότητα του κεφαλαίου. Αυτό είναι ευνόητο σ' ό,τι αφορά τις μετοχικές εταιρίες. Και το σύγχρονο κράτος είναι πάλι η οργάνωση που προσφέρει η αστική κοινωνία στον εαυτό της, για να διατηρήσει τους γενικούς εξωτερικούς όρους του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής ενάντια σε παραβιάσεις των εργατών, αλλά και μεμονωμένων καπιταλιστών. Το σύγχρονο κράτος, όποια κι αν είναι η μορφή του, είναι μια ουσιαστικά καπιταλιστική μηχανή, κράτος των καπιταλιστών, ο ιδεατός συνολικός καπιταλιστής. Όσο περισσότερες παραγωγικές δυνάμεις περιλαμβάνει στην ιδιοκτησία του τόσο περισσότερο γίνεται πραγματικός συνολικός καπιταλιστής και τόσο περισσότερους πολίτες εκμεταλλεύεται. Οι εργάτες παραμένουν μισθωτοί εργάτες, προλετάριοι. Οι καπιταλιστικές σχέσεις δεν καταργούνται, αλλά φτάνουν στο έπακρο. Σ' αυτό το σημείο, όμως, έρχεται η μεταστροφή. Η κρατική ιδιοκτησία πάνω στις παραγωγικές δυνάμεις δεν είναι η λύση της σύγκρουσης, κρύβει μέσα της, ωστόσο, το τυπικό μέσο, το σημείο από το οποίο ξεκινάει η λύση. Η λύση αυτή μπορεί να είναι μόνο η εξής: Η κοινωνική φύση των σύγχρονων παραγωγικών δυνάμεων να αναγνωριστεί έμπρακτα, δηλαδή ο τρόπος παραγωγής, ιδιοποίησης και ανταλλαγής να εναρμονιστεί με τον κοινωνικό χαρακτήρα των μέσων παραγωγής. Κι αυτό μπορεί να γίνει μόνο αν η κοινωνία ανοιχτά και χωρίς περιστροφές πάρει στην κατοχή της τις παραγωγικές δυνάμεις, που δεν υπακούουν πια σε καμιά άλλη καθοδήγηση εκτός από τη δική της. Μ' αυτό τον τρόπο, ο κοινωνικός χα-

ρακτήρας των μέσων παραγωγής και των προϊόντων, που στρέφεται σήμερα ενάντια στους ίδιους τους παραγωγούς, που περιοδικά ανατρέπει τον τρόπο παραγωγής και ανταλλαγής και επιβάλλεται μόνο βίαια και καταστροφικά σαν ένας τυφλός νόμος της φύσης, αυτός ο κοινωνικός χαρακτήρας εφαρμόζεται από τους παραγωγούς με πλήρη συνείδηση και μετατρέπεται από αιτία διαταραχής και περιοδικής κατάρρευσης στον πιο ισχυρό μοχλό της ίδιας της παραγωγής.

Οι δυνάμεις που δρουν κοινωνικά, δρουν ακριβώς όπως και οι δυνάμεις της φύσης: Στα τυφλά, βίαια, καταστρεπτικά, εφόσον δεν τις γνωρίζουμε και δεν τις υπολογίζουμε. Από τη στιγμή, όμως, που τις γνωρίζουμε και κατανοούμε τη δραστηριότητά τους, τις κατευθύνσεις τους, τις επιδράσεις τους, εξαρτάται μόνο από μας να τις υποτάξουμε όλο και περισσότερο στη βούλησή μας και να τις αξιοποιήσουμε για να πετύχουμε τους στόχους μας. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για τις σημερινές, πανίσχυρες παραγωγικές δυνάμεις. Όσο αρνούμαστε επίμονα να κατανοήσουμε τη φύση και το χαρακτήρα τους –ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και οι υπερασπιστές του αντιτάσσονται στην κατανόηση αυτή– τόσο οι δυνάμεις αυτές θα επιδρούν παρά τη θέλησή μας, ενάντια σε μας και τόσο θα κυριαρχούν επάνω μας, όπως αναπτύξαμε εκτενώς. Από τη στιγμή, όμως, που κατανοούμε τη φύση τους, μπορούν να μεταβληθούν στα χέρια των συνεταιρισμένων παραγωγών από δαιμονικούς δεσπότες σε υπάκουους υπηρέτες. Είναι σαν τη διαφορά ανάμεσα στην καταστρεπτική βία του ηλεκτρισμού, στον κεραυνό της καταιγίδας και το δαμασμένο ηλεκτρισμό του τηλέγραφου, του ηλεκτρικού λαμπτήρα· σαν τη διαφορά ανάμεσα στην πυρκαγιά και τη φωτιά στην υπηρεσία του ανθρώπου. Με τη μεταχείριση αυτή των σημερινών παραγωγικών δυνάμεων σύμφωνα με την –επιτέλους, γνωστή– φύση τους, έρχεται στη θέση της αναρχίας της κοινωνικής παραγωγής μια κοινωνικά σχεδιασμένη ρύθμιση της παραγωγής σύμφωνα με τις ανάγκες του συνόλου, αλλά και του ατόμου. Έτσι, ο καπιταλιστικός τρόπος ιδιοποίησης, στον οποίο το προϊόν υποδουλώνει πρώτα τον παραγωγό αλλά, μετά, και τον ιδιοποιητή, αντικαθίσταται από εκείνο τον τρόπο ιδιοποίησης των προϊόντων,

που στηρίζεται στην ίδια τη φύση των σύγχρονων μέσων παραγωγής: Από τη μια, η άμεση κοινωνική ιδιοποίηση σαν μέσο για τη διατήρηση και την επέκταση της παραγωγής, από την άλλη, η άμεση ατομική ιδιοποίηση στη μορφή των τροφίμων και των ευφραντικών. Αφού ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής μετατρέπει όλο και περισσότερο τη μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού σε προλετάριους, δημιουργεί τη δύναμη που είναι αναγκασμένη να συντελέσει αυτή την ανατροπή, αν δε θέλει να καταστραφεί. Αφού σπρώχνει όλο και περισσότερο προς τη μετατροπή των μεγάλων, κοινωνικοποιημένων μέσων παραγωγής σε κρατική ιδιοκτησία, δείχνει ο ίδιος το δρόμο προς τη διεξαγωγή αυτής της ανατροπής. *Το προλεταριάτο καταλαμβάνει την κρατική εξουσία και μετατρέπει πρώτα τα μέσα παραγωγής σε κρατική ιδιοκτησία.* Όμως, μ' αυτό τον τρόπο αναιρεί τον εαυτό του σαν προλεταριάτο, αναιρεί όλες τις ταξικές διαφορές και ταξικές αντιθέσεις και μαζί μ' αυτό και το κράτος σαν κράτος. Η έως τώρα κοινωνία, που κινούνταν σε ταξικές αντιθέσεις, χρειαζόταν το κράτος, δηλαδή μια οργάνωση της εκάστοτε εκμεταλλεύτριας τάξης για τη διατήρηση των εξωτερικών τους όρων παραγωγής, επομένως ιδίως για τη βίαιη καταστολή της εκμεταλλευμένης τάξης κάτω από τις προϋποθέσεις της καταπίεσης, που είναι οι δοσμένοι από τον υπαρκτό τρόπο παραγωγής (δουλεία, δουλοπαροικία, μισθωτή εργασία). Το κράτος ήταν ο επίσημος αντιπρόσωπος όλης της κοινωνίας, η σύνοψή της σ' ένα ορατό σωματείο, αλλά το κράτος ήταν αυτό μόνο στο βαθμό που ήταν το κράτος εκείνης της τάξης, η οποία αντιπροσώπευε όλη την κοινωνία στην εποχή της: Στην αρχαιότητα, το κράτος των δουλοκτητών πολιτών, στο Μεσαίωνα, το κράτος της φεουδαρχικής αριστοκρατίας, στην εποχή μας, το κράτος της αστικής τάξης. Εφόσον γίνεται στο τέλος πραγματικά αντιπρόσωπος όλης της κοινωνίας, κάνει τον εαυτό του περιττό. Από τη στιγμή που δεν υπάρχει πια κοινωνική τάξη, που χρειάζεται να την κρατούν καταπιεσμένη· από τη στιγμή που θα έχουν παραμεριστεί η ταξική κυριαρχία και η ως τώρα στηριγμένη στην αναρχία της παραγωγής πάλη για την ατομική ύπαρξη, καθώς και μαζί μ' αυτά οι συγκρούσεις και οι παρεκτροπές, που πηγάζουν από την πάλη αυτή, τότε δεν υπάρχει πια

τίποτα που χρειάζεται να κατασταλεί, τίποτα πια που δημιουργούσε την ανάγκη ύπαρξης μιας ειδικής δύναμης καταστολής, του κράτους. Η πρώτη πράξη, με την οποία το κράτος δρα πραγματικά σαν αντιπρόσωπος όλης της κοινωνίας –η κατάληψη των μέσων παραγωγής στο όνομα της κοινωνίας– αποτελεί ταυτόχρονα την τελευταία του αυτοτελή πράξη σαν κράτος. Η επέμβαση μιας κρατικής εξουσίας στις κοινωνικές σχέσεις γίνεται περιττή στον έναν τομέα μετά τον άλλο και έπειτα αδρανεί από μόνη της. Στη θέση της κυβέρνησης πάνω σε πρόσωπα, έρχεται η διαχείριση των πραγμάτων και η καθοδήγηση διαδικασιών παραγωγής. Το κράτος δεν «καταργείται», αλλά *απονεκρώνεται*. Μ' αυτό το κριτήριο πρέπει να μετρήσουμε την έκφραση «ελεύθερο λαϊκό κράτος»[268], δηλαδή και σ' ό,τι αφορά την κατά καιρούς αγκιτατόρικη δικαίωσή του, αλλά και σ' ό,τι αφορά την οριστική επιστημονική του ανεπάρκεια. Επίσης μπορούμε να μετρήσουμε με αυτό το κριτήριο την απαίτηση των λεγόμενων αναρχικών να καταργηθεί το κράτος από τη μία μέρα στην άλλη.

Η κατάληψη όλων των μέσων παραγωγής από την κοινωνία αιωρούνταν συχνά σαν ιδανικό του μέλλοντος μπροστά στα μάτια μεμονωμένων ατόμων, αλλά και ολόκληρων αιρέσεων με περισσότερη ή λιγότερη σαφήνεια από τότε που εμφανίστηκε ιστορικά ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής.

Η κατάληψη αυτή, όμως, μπόρεσε να γίνει δυνατή, μπόρεσε να γίνει ιστορική αναγκαιότητα μόνο όταν είχαν δημιουργηθεί πλέον οι υλικές προϋποθέσεις για την πραγματοποίησή της. Αυτή, όπως κάθε άλλη κοινωνική πρόοδος, είναι εφαρμόσιμη όχι με την κεκτημένη γνώση ότι η ύπαρξη τάξεων είναι αντίθετη με τη δικαιοσύνη, με την ισότητα κλπ., ούτε με τη θέληση και μόνο να καταργηθούν οι τάξεις αυτές, αλλά με ορισμένους νέους οικονομικούς όρους. Η διάσπαση της κοινωνίας σε μια εκμεταλλεύτρια και μια εκμεταλλευμένη, μια κυρίαρχη και μια καταπιεσμένη τάξη ήταν η αναγκαία συνέπεια της παλαιότερης χαμηλής ανάπτυξης της παραγωγής. Όσο η συνολική κοινωνική εργασία παράγει μόνο ένα προϊόν, το οποίο είναι μόνο λίγο περισσότερο απ' αυτό που απαιτείται για την πενιχρή ύπαρξη όλων, όσο η εργασία θα απαιτεί όλο ή σχεδόν όλο

το χρόνο της μεγάλης πλειοψηφίας των μελών της κοινωνίας τόσο η κοινωνία θα διαιρείται αναγκαστικά σε τάξεις. Δίπλα σ' αυτή τη μεγάλη πλειοψηφία, που επιδίδεται αποκλειστικά στην εργασία, διαμορφώνεται μια τάξη απαλλαγμένη από την άμεσα παραγωγική εργασία, η οποία φροντίζει για τις κοινές υποθέσεις της κοινωνίας: Καθοδήγηση της εργασίας, κρατικές υποθέσεις, δικαιοσύνη, επιστήμη, τέχνες κλπ. Επομένως, ο νόμος του καταμερισμού εργασίας είναι η βάση της ταξικής διαίρεσης. Αυτό, όμως, δε σημαίνει καθόλου ότι η ταξική αυτή διαίρεση δεν έχει επιβληθεί με τη βία και τη ληστεία, την πονηριά και την απάτη και ότι η κυρίαρχη τάξη, μια και βρίσκεται στην εξουσία, δεν έχει παραλείψει ποτέ να εμπεδώσει την κυριαρχία της σε βάρος της εργαζόμενης τάξης και να μεταβάλει την ηγεσία της κοινωνίας σε εκμετάλλευση των μαζών. Ωστόσο, αν, σύμφωνα μ' αυτά, η διαίρεση σε τάξεις έχει μια κάποια ιστορική δικαίωση, τότε την έχει αυτή μονάχα για ένα δοσμένο χρονικό διάστημα, για δοσμένους κοινωνικούς όρους. Στηρίχτηκε στην ανεπάρκεια της παραγωγής. Θα τη σαρώσει η πλήρης ανάπτυξη των σύγχρονων παραγωγικών δυνάμεων. Και πράγματι: Η κατάργηση των κοινωνικών τάξεων προϋποθέτει μια ιστορική βαθμίδα ανάπτυξης, στην οποία έχει γίνει αναχρονισμός, έχει παλαιώσει, όχι απλώς η ύπαρξη της τάδε ή δείνα κυρίαρχης τάξης, αλλά το ίδιο το φαινόμενο μιας κυρίαρχης τάξης, επομένως της ίδιας της ταξικής διαφοράς. Προϋποθέτει, επομένως, μια βαθμίδα ανάπτυξης της παραγωγής, στην οποία η ιδιοποίηση των μέσων παραγωγής και των προϊόντων και, μαζί μ' αυτά, και της πολιτικής κυριαρχίας, του μονοπωλίου της μόρφωσης και της πνευματικής καθοδήγησης από μια ειδική κοινωνική τάξη δεν έχει γίνει μονάχα περιττή, αλλά και, από οικονομική, πολιτική και διανοητική άποψη, ένα εμπόδιο για την ανάπτυξη. Φτάσαμε σ' αυτό το σημείο. Η πολιτική και διανοητική χρεοκοπία της αστικής τάξης δεν είναι μυστικό ούτε πια για τον εαυτό της και η οικονομική της χρεοκοπία επαναλαμβάνεται κάθε δέκα χρόνια. Σε κάθε κρίση, η κοινωνία πνίγεται κάτω από τον όγκο των δικών της παραγωγικών δυνάμεων και προϊόντων, δεν μπορεί να τα χρησιμοποιήσει και βρίσκεται αβοήθητη μπροστά στην παράλογη αντίφαση ότι οι παραγωγοί δεν έχουν να καταναλώσουν

τίποτα ελλείψει καταναλωτών. Η επεκτατική δύναμη των μέσων παραγωγής ανατινάζει τα δεσμά, τα οποία τους έχει βάλει ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής. Η απελευθέρωσή τους από τα δεσμά αυτά είναι η μόνη προϋπόθεση μιας αδιάκοπης, όλο και ταχύτερης, ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και, μαζί μ' αυτό, μιας ουσιαστικά απεριόριστης αύξησης της ίδιας της παραγωγής. Δε φτάνει, όμως, αυτό. Η κοινωνική ιδιοποίηση των μέσων παραγωγής δεν παραμερίζει μονάχα την τεχνητή παρακώλυση της παραγωγής, που υπάρχει τώρα, αλλά και την πραγματική σπατάλη και καταστροφή των παραγωγικών δυνάμεων και προϊόντων, η οποία σήμερα συνοδεύει αναπόφευκτα την παραγωγή και φτάνει το αποκορύφωμά της στις κρίσεις. Επιπλέον, απελευθερώνει ένα πλήθος από μέσα παραγωγής και προϊόντα για το σύνολο, παραμερίζοντας την ανόητη σπατάλη πολυτελείας των σήμερα κυρίαρχων τάξεων και των πολιτικών τους αντιπροσώπων. Η δυνατότητα να εξασφαλιστεί, μέσω της κοινωνικής παραγωγής, σ' όλα τα μέλη της κοινωνίας, μια υλική ύπαρξη, η οποία δεν είναι μόνο τελείως επαρκής από υλική άποψη και γίνεται κάθε μέρα πλουσιότερη, αλλά και τους εγγυάται την ολοκληρωμένη ελεύθερη καλλιέργεια και ενεργοποίηση των σωματικών και πνευματικών τους ικανοτήτων, αυτή η δυνατότητα υπάρχει τώρα για πρώτη φορά, αλλά *υπάρχει*.*

Με την κατάληψη των μέσων παραγωγής από την κοινωνία, παραμερίζεται η παραγωγή εμπορευμάτων και, μαζί μ' αυτή, και η κυ-

---

* Μερικοί αριθμοί μπορούν να δώσουν, κατά προσέγγιση, μια ιδέα της τεράστιας επεκτατικής δύναμης των σύγχρονων μέσων παραγωγής, ακόμα κάτω από καπιταλιστική πίεση. Σύμφωνα με τον πιο καινούργιο υπολογισμό του Γκίφεν (Giffen)[269], ο συνολικός πλούτος της Μεγάλης Βρετανίας και της Ιρλανδίας ανήλθε σε στρογγυλούς αριθμούς σε:

1814 – 2.200 εκατομμύρια λίρες στερλίνες = 44 δισ. μάρκα
1865 – 6.100 εκατομμύρια λίρες στερλίνες = 122 δισ. μάρκα
1875 – 8.500 εκατομμύρια λίρες στερλίνες = 170 δισ. μάρκα

Σ' ό,τι αφορά την καταστροφή μέσων παραγωγής και προϊόντων σε κρίσεις, το δεύτερο συνέδριο των Γερμανών βιομηχάνων, που έγινε στο Βερολίνο, στις 21 Φλεβάρη 1878, υπολόγισε τη συνολική απώλεια της *γερμανικής σιδηροβιομηχανίας* μονάχα, στο τελευταίο κραχ, σε 455 εκατ. μάρκα.

ριαρχία του προϊόντος πάνω στους παραγωγούς. Η αναρχία μέσα στην κοινωνική παραγωγή αντικαθίσταται από μια σχεδιασμένη, συνειδητή οργάνωση. Σταματάει ο αγώνας για την ατομική ύπαρξη. Μόνο τότε ο άνθρωπος βγαίνει, κατά κάποια έννοια οριστικά, από το βασίλειο των ζώων και περνάει από ζωώδεις όρους ζωής σε πραγματικά ανθρώπινους. Το σύνολο των συνθηκών ζωής, που περιβάλλουν τους ανθρώπους και που, ως τώρα, κυριαρχούσαν πάνω στους ανθρώπους, μπαίνει τώρα κάτω από την κυριαρχία και τον έλεγχο των ανθρώπων, οι οποίοι γίνονται τώρα, για πρώτη φορά, οι συνειδητοί, πραγματικοί κύριοι της φύσης, επειδή ακριβώς γίνονται κύριοι της δικής τους κοινωνικοποίησης. Οι νόμοι της δικής τους κοινωνικής δραστηριότητας, οι οποίοι μέχρι τώρα ορθώνονταν απέναντί τους σαν ξένοι νόμοι της φύσης, που τους κυριαρχούσαν, θα εφαρμόζονται τότε από τους ανθρώπους με πλήρη γνώση των πραγμάτων και έτσι θα κυριαρχούνται απ' αυτούς. Η κοινωνικοποίηση των ίδιων των ανθρώπων, η οποία βρισκόταν απέναντί τους μέχρι τώρα σαν κάτι που τους παραχώρησαν η φύση και η ιστορία, γίνεται τώρα η δική τους ελεύθερη πράξη. Οι αντικειμενικές, ξένες δυνάμεις, που μέχρι τώρα κυριαρχούσαν στην ιστορία, μπαίνουν κάτω από τον έλεγχο των ίδιων των ανθρώπων. Μόνο από κει και πέρα οι ίδιοι οι άνθρωποι θα διαμορφώνουν την ιστορία τους με πλήρη συνείδηση. Μόνο από κει και πέρα οι κοινωνικές αιτίες, που τέθηκαν σε κίνηση από τους ανθρώπους, θα έχουν, κατά κύριο λόγο και σε όλο και αυξανόμενο βαθμό, τα ηθελημένα αποτελέσματα. Είναι το άλμα της ανθρωπότητας από το βασίλειο της ανάγκης στο βασίλειο της ελευθερίας.

Ιστορικό καθήκον του σύγχρονου προλεταριάτου είναι να εκτελέσει αυτή την κοσμοαπελευθερωτική πράξη. Να εξερευνήσει τους ιστορικούς όρους και, μαζί μ' αυτό, την ίδια τη φύση τους. Να κάνει τη σήμερα καταπιεσμένη τάξη, που έχει καθήκον να δράσει, να συνειδητοποιήσει τους όρους και τη φύση της δικής της δράσης – να το καθήκον της θεωρητικής έκφρασης του προλεταριακού κινήματος, του επιστημονικού σοσιαλισμού.

III. Η παραγωγή

Ύστερα απ' όσα είπαμε, ο αναγνώστης δε θα εκπλαγεί, αν μάθει ότι η εξέλιξη που δίνεται στο τελευταίο κεφάλαιο των βασικών γνωρισμάτων του σοσιαλισμού δεν αρέσει καθόλου στον κύριο Ντίρινγκ. Αντίθετα, μάλιστα. Πρέπει να την εκσφενδονίσει στον γκρεμό όλων των φαύλων πραγμάτων, μαζί με τους υπόλοιπους «μπάσταρδους της ιστορικής και λογικής φαντασιοκοπίας», με τις «άγριες αντιλήψεις», τις «συγκεχυμένες νεφελώδεις αντιλήψεις» κλπ. Γι' αυτόν, ο σοσιαλισμός δεν είναι καθόλου ένα αναγκαίο προϊόν της ιστορικής εξέλιξης και, πολύ λιγότερο, των χοντροκομμένων οικονομικών όρων του σήμερα, που προσανατολίζονται μονάχα στη διατροφή. Τα ξέρει πολύ καλύτερα. Ο σοσιαλισμός του είναι μια οριστική έσχατη αλήθεια:

> είναι «το φυσικό σύστημα της κοινωνίας», έχει τις ρίζες του σε μια «καθολική αρχή της δικαιοσύνης».

Και όταν δεν μπορεί να αποφύγει να πάρει χαμπάρι την υπαρκτή κατάσταση, που δημιουργήθηκε από την ως τώρα αμαρτωλή ιστορία, για να τη βελτιώσει, τότε αυτό μάλλον πρέπει να θεωρείται ατύχημα για την καθαρή αρχή της δικαιοσύνης. Ο κύριος Ντίρινγκ δημιουργεί το σοσιαλισμό του, όπως όλα τα άλλα πράγματα, με τη βοήθεια των δύο περιβόητων αντρών του. Αντί να παίζουν αυτές οι δύο μαριονέτες, όπως μέχρι τώρα, τον κύριο και τον υπηρέτη του, παρουσιάζουν, για αλλαγή, το έργο της ισοτιμίας και να που είναι έτοιμες οι βάσεις του ντιρινγκικού σοσιαλισμού.

Ύστερα απ' αυτά, είναι αυτονόητο ότι, για τον κύριο Ντίρινγκ, οι περιοδικές βιομηχανικές κρίσεις δεν έχουν καθόλου την ιστορική σημασία, που οφείλαμε να τους αποδώσουμε.

> Οι κρίσεις, γι' αυτόν, είναι μόνο περιστασιακές παρεκκλίσεις από τον «κανόνα» και το πολύ δίνουν αφορμή για την «ανάπτυξη μιας πιο ρυθμισμένης τάξης». Η εξήγηση των κρίσεων «με το συνηθισμένο τρόπο», δηλαδή από την υπερπαραγωγή, δεν αρκεί

> καθόλου, σύμφωνα με τη δική του «πιο ακριβόλογη αντίληψη». Πάντως, μια τέτοια εξήγηση «επιτρέπεται μάλλον για ειδικές κρίσεις σε ιδιαίτερους τομείς». Για παράδειγμα: «Η υπερπλήρωση της αγοράς βιβλίων με την έκδοση έργων, που έξαφνα δίνονται για την ελεύθερη ανατύπωσή τους και είναι κατάλληλα για μαζική πώληση.»

Ο κύριος Ντίρινγκ, πάντως, μπορεί τώρα να πάει να κοιμηθεί με ήσυχη τη συνείδησή του, γιατί τα αθάνατα έργα του δε θα προκαλέσουν ποτέ μια τέτοια παγκόσμια δυστυχία.

> Στις μεγάλες κρίσεις, δεν είναι η υπερπαραγωγή, αλλά πολύ περισσότερο «η μείωση της λαϊκής κατανάλωσης,... η τεχνητά δημιουργημένη υποκατανάλωση... η παρακώλυση της λαϊκής ανάγκης (!) να αναπτυχθεί φυσιολογικά, που κάνει, στο τέλος, τόσο κρίσιμα ευρύ το χάσμα ανάμεσα στο απόθεμα και την κατανάλωση».

Και, ευτυχώς, βρήκε έναν οπαδό γι' αυτή του τη θεωρία της κρίσης. Δυστυχώς, όμως, η υποκατανάλωση των μαζών, ο περιορισμός της μαζικής κατανάλωσης στο απόλυτα αναγκαίο για τη συντήρηση και την αναπαραγωγή δεν είναι καινούργιο φαινόμενο. Υπήρχε, όσο υπάρχουν εκμεταλλεύτριες και εκμεταλλευμένες τάξεις. Ακόμα στις ιστορικές περιόδους, στις οποίες η κατάσταση των μαζών ήταν ιδιαίτερα ευνοϊκή, δηλαδή, π.χ., στην Αγγλία το 15ο αιώνα, υποκατανάλωναν. Απείχαν πολύ από το να έχουν στη διάθεσή τους για κατανάλωση το ίδιο το δικό τους ετήσιο συνολικό προϊόν. Αν, λοιπόν, η υποκατανάλωση είναι μόνιμο ιστορικό φαινόμενο εδώ και χιλιάδες χρόνια, αλλά η γενική στασιμότητα στην πώληση, που ξεσπάει στις κρίσεις σαν συνέπεια πλεονάσματος της παραγωγής, έγινε αντιληπτή μόνο εδώ και πενήντα χρόνια ταιριάζει στην όλη χυδαία οικονομική επιπολαιότητα του κυρίου Ντίρινγκ να εξηγήσει τη νέα σύγκρουση όχι από το *νέο* φαινόμενο της υπερπαραγωγής, αλλά από το φαινόμενο της υποκατανάλωσης, που έχει ηλικία

χιλιάδων χρόνων. Είναι σαν να θέλουμε στα μαθηματικά να εξηγήσουμε την αλλαγή της σχέσης δύο μεγεθών, ενός σταθερού και ενός μεταβλητού, όχι από το γεγονός ότι το μεταβλητό μεταβάλλεται, αλλά από το γεγονός ότι το σταθερό έμεινε σταθερό. Η υποκατανάλωση των μαζών είναι αναγκαία προϋπόθεση όλων των μορφών κοινωνιών που στηρίζονται στην εκμετάλλευση, επομένως και της καπιταλιστικής κοινωνίας. Όμως, μόνο η καπιταλιστική μορφή παραγωγής φτάνει σε κρίσεις. Επομένως, η υποκατανάλωση των μαζών είναι και αυτή προϋπόθεση των κρίσεων και παίζει σ' αυτές ένα ρόλο, που έχει αναγνωριστεί εδώ και καιρό. Όμως, όσο λίγα μάς λέει για τις αιτίες της σημερινής παρουσίας κρίσεων τόσο λίγα μάς λέει για την προηγούμενη απουσία τους.

Ούτως ή άλλως, ο κύριος Ντίρινγκ έχει περίεργες ιδέες σχετικά με την παγκόσμια αγορά. Είδαμε με ποιον τρόπο, σαν γνήσιος Γερμανός βιβλιογνώστης, προσπαθεί να αποσαφηνίσει τις πραγματικές βιομηχανικές ειδικές κρίσεις σαν κρίσεις κατά φαντασία στην αγορά βιβλίων της Λιψίας, τη φουρτούνα στη θάλασσα, δηλαδή, με τη φουρτούνα σ' ένα ποτήρι νερό. Φαντάζεται ακόμα ότι η σημερινή παραγωγή των επιχειρήσεων θα έπρεπε

> «σ' ό,τι αφορά τις πωλήσεις της, να γυρίζει, κατά κύριο λόγο, στον κύκλο των ιδιοκτητριών τάξεων».

Αυτό δεν τον εμποδίζει καθόλου να παρουσιάζει μόνο δεκαέξι σελίδες παρακάτω, με το γνωστό τρόπο του, τις βιομηχανίες μετάλλου και βαμβακιού σαν τις πιο σπουδαίες σύγχρονες βιομηχανίες, δηλαδή ακριβώς εκείνους τους δύο κλάδους παραγωγής, τα προϊόντα των οποίων καταναλώνονται μόνο για ένα απειροελάχιστο μέρος τους από τον κύκλο των ιδιοκτητριών τάξεων και εξαρτώνται για την πώλησή τους περισσότερο από όλα τ' άλλα από τη μαζική κατανάλωση. Απ' όπου κι αν τον πιάσουμε, δε βρίσκουμε τίποτα παρά μονάχα κενές, αντιφατικές φλυαρίες. Ας πάρουμε ένα παράδειγμα από τη βαμβακοβιομηχανία. Αν στη μοναδική, σχετικά μικρή πόλη Όλντχαμ (Oldham) –μια από τις δώδεκα πόλεις με 50 έως 100.000 κατοίκους γύρω από το Μάντσεστερ (Manchester), που έχουν βαμβακοβιομηχανία– στα τέσσερα χρόνια από το 1872 έως το

1875 ο αριθμός των αδραχτιών που κλώθουν μόνο τον αριθμό 32, αυξήθηκε από 2½ έως 5 εκατομμύρια, τότε, σε μια μονάχα μεσαία πόλη της Αγγλίας, ο αριθμός των αδραχτιών που κλώθουν μόνο ένα νούμερο είναι ίδιος με το συνολικό αριθμό αδραχτιών, που διαθέτει η βαμβακοβιομηχανία όλης της Γερμανίας, συμπεριλαμβανομένης της Αλσατίας. Και αν η επέκταση στους υπόλοιπους κλάδους και τόπους της βαμβακοβιομηχανίας της Αγγλίας και της Σκοτίας έχει πραγματοποιηθεί με την ίδια, κατά προσέγγιση, αναλογία, τότε χρειάζεται κανείς μια γερή δόση ριζικής θρασύτητας για να εξηγήσει τη σημερινή απόλυτη στασιμότητα των πωλήσεων του βαμβακερού νήματος και υφάσματος από την υποκατανάλωση των αγγλικών μαζών και όχι από την υπερπαραγωγή των Άγγλων βαμβακοβιομηχάνων.*

Φτάνει πια. Δεν αντιπαρατίθεται κανείς με ανθρώπους, οι οποίοι έχουν τέτοια άγνοια για την οικονομία, ώστε να περνούν τη βιβλιαγορά της Λιψίας για μια αγορά με την έννοια της σύγχρονης βιομηχανίας. Γι' αυτό το λόγο, απλώς διαπιστώνουμε ότι, ο κύριος Ντίρινγκ, από κει και πέρα, δεν έχει να μας πει τίποτα περισσότερο για τις κρίσεις παρά ότι δεν πρόκειται για τίποτ' άλλο

> «από ένα συνηθισμένο παιχνίδι ανάμεσα στην υπερένταση και την ύφεση», ότι η υπερκερδοσκοπία «δεν προέρχεται μόνο από την ασχεδίαστη συσσώρευση των ιδιωτικών επιχειρήσεων», αλλά ότι «και η βιασύνη των μεμονωμένων επιχειρηματιών, καθώς και η έλλειψη ιδιωτικής περίσκεψης πρέπει να συμπεριληφθούν στις αιτίες εμφάνισης της υπερπροσφοράς».

Και ποια είναι πάλι η «αιτία εμφάνισης» της βιασύνης και της έλλειψης ιδιωτικής περίσκεψης; Φυσικά, η ίδια έλλειψη σχεδιασμού της καπιταλιστικής παραγωγής, που φαίνεται στην ασχεδίαστη

* Η εξήγηση των κρίσεων από την υποκατανάλωση προέρχεται από τον Σισμόντι (Sismondi), για τον οποίο είχε κάποιο νόημα ακόμα. Ο Ροντμπέρτους (Rodbertus) το πήρε από τον Σισμόντι και ο κύριος Ντίρινγκ το αντέγραψε από τον Ροντμπέρτους και το ισοπέδωσε με το συνηθισμένο τρόπο του.

συσσώρευση των ιδιωτικών επιχειρήσεων. Η μεταφορά ενός οικονομικού γεγονότος σε ηθική μορφή για την ανακάλυψη μιας καινούργιας αιτίας: αυτό κι αν είναι έντονα «εσπευσμένο».

Ας αφήσουμε, όμως, τις κρίσεις. Αφού, στο προηγούμενο κεφάλαιο, αποδείξαμε ότι προκαλούνται αναγκαστικά από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και ποια σημασία έχουν σαν κρίσεις του ίδιου αυτού τρόπου παραγωγής, καθώς και σαν μέσο εξαναγκασμού της κοινωνικής ανατροπής, δε χρειάζεται να προσθέσουμε ούτε μία λέξη ενάντια στις επιπολαιότητες του κυρίου Ντίρινγκ σχετικά με το θέμα αυτό. Ας περάσουμε στα θετικά δημιουργήματά του, στο «φυσικό σύστημα της κοινωνίας».

Αυτό το σύστημα, που φτιάχτηκε σε μια «καθολική αρχή της δικαιοσύνης», δηλαδή απαλλαγμένο από κάθε υπολογισμό ενοχλητικών υλικών γεγονότων, αποτελείται από μια ομοσπονδία οικονομικών κομμουνών, ανάμεσα στις οποίες υπάρχει

> «ελεύθερη διακίνηση και αναγκαιότητα στην αποδοχή νέων μελών σύμφωνα με συγκεκριμένους νόμους και κανόνες διοίκησης».

Αυτή η ίδια η οικονομική κομμούνα είναι, πάνω απ' όλα,

> «ένας περιεκτικός σχηματισμός ιστορικής εμβέλειας» και ξεπερνάει κατά πολύ τις «παραπλανητικές μεσοβέζικες» τοποθετήσεις, π.χ., ενός κάποιου Μαρξ. Σημαίνει «μια κοινότητα προσώπων, τα οποία είναι συνδεδεμένα μεταξύ τους μέσω του δημόσιου δικαιώματός τους να διαθέτουν μια έκταση εδάφους, καθώς και μια ομάδα μονάδων παραγωγής για κοινή δραστηριότητα και κοινή συμμετοχή στα έσοδα». Το δημόσιο δικαίωμα είναι «ένα δικαίωμα πάνω στα πράγματα... με την έννοια μιας *καθαρά δημοσιολογικής σχέσης προς τη φύση* και τους θεσμούς παραγωγής».

Για το τι σημαίνει πάλι αυτό, ας σπάνε το κεφάλι τους γι' αυτό οι μελλοντικοί νομικοί της οικονομικής κομμούνας. Εμείς παραιτούμαστε από κάθε προσπάθεια. Μαθαίνουμε μόνο

> ότι η κομμούνα αυτή δεν είναι καθόλου παρόμοια με τη «συνεταιριστική ιδιοκτησία των εργατικών κοινοτήτων», που δε θα απόκλειαν τον αμοιβαίο ανταγωνισμό και ακόμα και την εκμετάλλευση της μισθωτής εργασίας.

Απορρίπτεται μετά

> ότι η ιδέα μιας «συνολικής ιδιοκτησίας», όπως τη βρίσκουμε και στον Μαρξ, είναι τάχα «τουλάχιστον ασαφής και αμφισβητήσιμη, διότι αυτή η αντίληψη για το μέλλον δημιουργεί πάντα την εντύπωση ότι δε σημαίνει τίποτε άλλο εκτός από μια συνεταιριστική ιδιοκτησία των εργατικών ομάδων».

Εδώ πάλι έχουμε άλλο ένα από τα πολλά τόσο συνηθισμένα στον κύριο Ντίρινγκ «πονηρά τεχνάσματα» της παρεμβολής, «για τη χυδαιότητα των οποίων (όπως λέει ο ίδιος) μόνο θα ταίριαζε καλά η χυδαία λέξη "βρόμικη" (schnoddrig)». Κι αυτό είναι ένα εξίσου αστήριχτο ψέμα, όπως και η άλλη επινόηση του κυρίου Ντίρινγκ ότι η συνολική ιδιοκτησία στον Μαρξ είναι τάχα «μια ατομική και, ταυτόχρονα, κοινωνική ιδιοκτησία». Εν πάση περιπτώσει, το εξής φαίνεται σαφές: Το δημοσιολογικό δικαίωμα μιας οικονομικής κομμούνας πάνω στα μέσα εργασίας είναι ένα αποκλειστικό δικαίωμα ιδιοκτησίας τουλάχιστον απέναντι σε κάθε άλλη οικονομική κομμούνα, καθώς επίσης απέναντι στην κοινωνία και το κράτος.

> Όμως, δεν πρέπει να έχει τη δύναμη «να βάζει φραγμούς... προς τα έξω, διότι, ανάμεσα στις διάφορες οικονομικές κομμούνες, υπάρχει ελεύθερη διακίνηση και η αναγκαιότητα υποδοχής νέων μελών σύμφωνα με συγκεκριμένους νόμους και κανόνες διοίκησης... όπως είναι σήμερα.... η προσχώρηση σ' ένα πολιτικό σχηματισμό, ή η συμμετοχή στις οικονομικές κοινοτικές αρμοδιότητες».

Επομένως, θα υπάρχουν πλούσιες και φτωχές οικονομικές κομμούνες και η εξίσωση πραγματοποιείται με τη συρροή του πληθυσμού

προς τις πλούσιες και την αναχώρησή του από τις φτωχές κομμούνες. Αν ο κύριος Ντίρινγκ, επομένως, θέλει να παραμερίσει τον ανταγωνισμό στα προϊόντα ανάμεσα στις ξεχωριστές κομμούνες με τη διοργάνωση του εμπορίου σε εθνικό επίπεδο, αφήνει να συνεχίζεται ο ανταγωνισμός ανάμεσα στους παραγωγούς. Τα πράγματα αφαιρούνται από τον ανταγωνισμό, οι άνθρωποι, όμως, εξακολουθούν να υποτάσσονται σ' αυτόν. Στο μεταξύ, δεν έχουμε καθόλου ξεκαθαρίσει τα πράγματα σχετικά με το «δημοσιολογικό δικαίωμα».

Δύο σελίδες παρακάτω, ο κύριος Ντίρινγκ μάς εξηγεί:

> Η εμπορική κομμούνα φτάνει «πρώτα μέχρι εκεί, όπου φτάνει και εκείνος ο πολιτικός-κοινωνικός χώρος, μέσα στον οποίο οι ανήκοντες σ' αυτήν άνθρωποι συγκροτούνται σ' ένα ενιαίο νομικό υποκείμενο και, με την ιδιότητα αυτή, έχουν στη διάθεσή τους όλο το έδαφος, τις κατοικίες και τις εγκαταστάσεις παραγωγής».

Επομένως, δεν είναι, τελικά, η ξεχωριστή κομμούνα, η οποία έχει το δικαίωμα διάθεσης, αλλά όλο το έθνος. Το «δημόσιο δικαίωμα», το «δικαίωμα στα πράγματα», η «δημοσιολογική σχέση προς τη φύση» κλπ. δεν είναι, δηλαδή, απλώς «τουλάχιστον ασαφή και αμφισβητήσιμα», αλλά βρίσκονται σε άμεση αντίφαση με τον εαυτό τους. Είναι πράγματι, τουλάχιστο στο βαθμό που η κάθε ξεχωριστή οικονομική κοινότητα είναι επίσης νομικό πρόσωπο, μια «ατομική και κοινωνική ιδιοκτησία ταυτόχρονα» και αυτή η τελευταία «κεφαλαιώδης και ερμαφρόδιτη μορφή» συναντιέται γι' αυτό το λόγο πάλι μονάχα στον ίδιο τον κύριο Ντίρινγκ.

Οπωσδήποτε, η οικονομική κομμούνα έχει στη διάθεσή της τα μέσα εργασίας για την παραγωγή. Πώς γίνεται, όμως, αυτή η παραγωγή; Σύμφωνα με όσα μάθαμε από τον κύριο Ντίρινγκ, γίνεται εντελώς με τον παλαιό τρόπο. Μόνο που, στη θέση του καπιταλιστή, μπαίνει η κομμούνα. Το πολύ μαθαίνουμε ότι η επιλογή επαγγέλματος γίνεται τώρα ελεύθερη για τον καθένα ξεχωριστά και ότι υπάρχει μια ίση υποχρέωση σ' ό,τι αφορά την εργασία.

Η βασική μορφή όλης της μέχρι τώρα παραγωγής είναι ο κατα-

μερισμός εργασίας, αφ' ενός μέσα στην κοινωνία, αφ' ετέρου μέσα σε κάθε ξεχωριστή μονάδα παραγωγής. Ποια είναι η σχέση της «κοινωνικότητας» του Ντίρινγκ ως προς τον καταμερισμό εργασίας; Ο πρώτος μεγάλος κοινωνικός καταμερισμός εργασίας είναι ο χωρισμός της πόλης με την ύπαιθρο.

> Αυτός ο ανταγωνισμός, σύμφωνα με τον κύριο Ντίρινγκ, «είναι από τη φύση των πραγμάτων αναπόφευκτος». Αλλά «είναι, ούτως ή άλλως, ριψοκίνδυνο να φαντάζεται κανείς το χάσμα ανάμεσα στη γεωργία και τη βιομηχανία… σαν αγεφύρωτο. Πράγματι, ήδη υπάρχει σε κάποιο βαθμό μια σταθερότητα στη μεταβίβαση από τον ένα στον άλλο κλάδο, που υπόσχεται να αυξηθεί ακόμα αισθητά στο μέλλον». Ήδη τώρα δύο βιομηχανίες έχουν παρεμβληθεί στη γεωργία και την αγροτική επιχείρηση: «Πρώταπρώτα, τα οινοπνευματοποιεία και, δεύτερο, η παρασκευή ζάχαρης από τεύτλα… η παραγωγή οινοπνεύματος είναι τόσο σημαντική, ώστε ευκολότερο είναι να την υποτιμήσει παρά να την υπερτιμήσει κανείς». Και «αν ήταν δυνατόν να σχηματιζόταν ένας μεγαλύτερος κύκλος βιομηχανιών σαν συνέπεια κάποιων οποιωνδήποτε ανακαλύψεων με τέτοιο τρόπο, ώστε να υπήρχε η ανάγκη να τοποθετηθεί η επιχείρηση σ' όλη τη χώρα και να συνδεθεί άμεσα με την παραγωγή των πρώτων υλών», τότε θα εξασθενούσε η αντίθεση πόλης-υπαίθρου και «θα αποκτιόταν η πιο εκτενής βάση για την ανάπτυξη του πολιτισμού». Στο μεταξύ, «κάτι παρόμοιο θα μπορούσε να τεθεί επίσης μέσω ενός άλλου δρόμου. Εκτός από τις τεχνικές ανάγκες, οι κοινωνικές ανάγκες κερδίζουν όλο και περισσότερη σημασία και, αν οι τελευταίες γίνουν κριτήριο για τις ομαδοποιήσεις των ανθρώπινων δραστηριοτήτων, δε θα είναι πια δυνατό να παραμεληθούν εκείνα τα πλεονεκτήματα, τα οποία προ-

> κύπτουν από μια συστηματικά στενή σύνδεση των εργασιών της υπαίθρου με τις δραστηριότητες τεχνικών αλλαγών».

Στην οικονομική κομμούνα, σημασία έχουν ακριβώς οι κοινωνικές ανάγκες και, έτσι, θα σπεύσει να ιδιοποιηθεί πλήρως τα προαναφερόμενα πλεονεκτήματα της ένωσης της γεωργίας με τη βιομηχανία; Ο κύριος Ντίρινγκ δε θα παραλείψει να μας ανακοινώσει ευρύτατα, τις «πιο ακριβείς του απόψεις» σχετικά με τη στάση της οικονομικής κομμούνας στο ζήτημα αυτό; Ο αναγνώστης, που θα πίστευε κάτι τέτοιο, είναι γελασμένος. Το μόνο που έχει να μας πει ο κύριος Ντίρινγκ σχετικά με την αντίθεση πόλης-υπαίθρου στο παρόν και το μέλλον, είναι οι παραπάνω ισχνές, αμήχανες κοινοτοπίες, που γυρίζουν πάλι σε κύκλους στο χώρο ισχύος του πρωσικού δικαίου, όπου φτιάχνουν οινοπνευματώδη ποτά και κάνουν ζάχαρη από τεύτλα. Ας περάσουμε, τώρα, λεπτομερώς στον καταμερισμό εργασίας. Εδώ, ο κύριος Ντίρινγκ είναι ήδη κάπως πιο «ακριβής». Μιλάει για

> «ένα πρόσωπο, που πρέπει να ασχοληθεί *αποκλειστικά* με *ένα* είδος δραστηριότητας». Αν πρόκειται για την εισαγωγή ενός νέου κλάδου παραγωγής, τότε το ερώτημα είναι, απλώς, αν θα μπορούσε κανείς να δημιουργήσει, τρόπον τινά, έναν ορισμένο αριθμό *υπάρξεων*, που πρέπει να *αφοσιωθούν στην παραγωγή ενός εμπορεύματος* και με την κατανάλωση (!), που έχουν ανάγκη. Ένας οποιοσδήποτε κλάδος παραγωγής «δε θα *απασχολήσει μεγάλο μέρος του πληθυσμού*» από το κοινωνικό σύνολο. Και, μέσα στο κοινωνικό σύνολο, υπάρχουν «οικονομικά είδη ανθρώπων, που ξεχωρίζουν στον τρόπο ζωής τους».

Σύμφωνα με αυτά, όλα μένουν, στη σφαίρα της παραγωγής, περίπου όπως είχαν. Ωστόσο, στην ως τώρα κοινωνία, επικρατεί ένας «εσφαλμένος καταμερισμός εργασίας». Σε τι, όμως, αυτός συνίσταται και από τι πρόκειται να αντικατασταθεί στην οικονομική κομμούνα, γι' αυτά μαθαίνουμε μόνο αυτό:

«Όσον αφορά τους όρους του ίδιου του καταμερισμού εργασίας, έχουμε ήδη πει παραπάνω ότι μπορούν να θεωρούνται ολοκληρωμένοι, μόλις υπολογιστούν τα γεγονότα των διαφόρων φυσικών δυνατοτήτων και οι προσωπικές ικανότητες.»

Δίπλα στις ικανότητες, παίζει ρόλο και η προσωπική έφεση:

«Το ερέθισμα να προχωρήσει κανείς σε δραστηριότητες, που απαιτούν περισσότερες ικανότητες και προκαταρκτική μόρφωση, θα στηριζόταν αποκλειστικά στην κλίση για μια συγκεκριμένη ασχολία, καθώς και στη χαρά της άσκησης *εκείνου και κανενός άλλου πράγματος*» (Άσκηση ενός πράγματος!).

Έτσι, όμως, παρακινείται το κοινωνικό σύνολο στην άμιλλα και

«η ίδια η παραγωγή θα αποκτήσει ενδιαφέρον και η αμβλυντική ενασχόληση, που το κοινωνικό σύνολο αξιολογεί μόνο σαν μέσο, προς το σκοπό του κέρδους, θα πάψει πια να βάζει την κυρίαρχη σφραγίδα της στις καταστάσεις».

Σε κάθε κοινωνία με φυσική ανάπτυξη της παραγωγής –και η σημερινή είναι μια τέτοια κοινωνία– οι παραγωγοί δεν κυριαρχούν στα μέσα παραγωγής, αλλά τα μέσα παραγωγής κυριαρχούν πάνω στους παραγωγούς. Σε μια τέτοια κοινωνία, ο κάθε νέος μοχλός της παραγωγής μετατρέπεται αναγκαστικά σ' ένα νέο μέσο υποδούλωσης των παραγωγών κάτω από το ζυγό των μέσων παραγωγής. Αυτό ισχύει, προπαντός, για κείνο το μοχλό της παραγωγής που, μέχρι τον ερχομό της μεγάλης βιομηχανίας, ήταν ο κατά πολύ ισχυρότερος: τον καταμερισμό εργασίας. Ο πρώτος μεγάλος καταμερισμός εργασίας κιόλας, ο χωρισμός της πόλης από την ύπαιθρο, καταδίκασε τον πληθυσμό της υπαίθρου σε μια αποβλάκωση χιλιάδων χρόνων και τις πόλεις στην υποδούλωση του καθενός κάτω από το ζυγό της μεμονωμένης χειροτεχνίας. Κατάστρεψε τη βάση για την πνευματική ανάπτυξη των μεν και τη σωματική ανάπτυξη των δε. Όπως ο χωρικός ιδιοποιείται τη γη και ο κάτοικος της πόλης τη χει-

ροτεχνία του, έτσι και η γη ιδιοποιείται το χωρικό και η χειροτεχνία το χειροτέχνη. Με τον καταμερισμό εργασίας, καταμερίζεται και ο άνθρωπος. Όλες οι υπόλοιπες σωματικές και πνευματικές ικανότητες θυσιάζονται στο βωμό μιας και μοναδικής δραστηριότητας. Η φθορά αυτή του ανθρώπου μεγαλώνει στον ίδιο βαθμό με τον καταμερισμό εργασίας, ο οποίος βρίσκει το αποκορύφωμά του στη μανιφακτούρα. Η μανιφακτούρα διαιρεί τη χειροτεχνία στις επιμέρους ξεχωριστές λειτουργίες της, αναθέτει την καθεμιά ξεχωριστή λειτουργία σ' ένα μεμονωμένο εργάτη σαν επάγγελμα ζωής. Έτσι, τον αλυσοδένει εφ' όρου ζωής σε μια συγκεκριμένη μερική λειτουργία και σ' ένα συγκεκριμένο εργαλείο εργασίας.

«Σακατεύει τον εργάτη και τον κάνει ανώμαλο, προωθώντας, σαν σε θερμοκήπιο, μια συγκεκριμένη δεξιοτεχνία του και καταπιέζοντας έναν κόσμο από παραγωγικές ορμές και κλίσεις... Το ίδιο το άτομο καταμερίζεται και μετατρέπεται σε αυτόματο μηχανισμό μιας μερικής εργασίας» (Μαρξ).

Ένας μηχανισμός που, σε πολλές περιπτώσεις, φτάνει στην τελειότητά του μόνο με τον κυριολεκτικό, σωματικό και πνευματικό ακρωτηριασμό του εργάτη. Οι μηχανές της μεγάλης βιομηχανίας υποβαθμίζουν τον εργάτη από τη μηχανή που ήταν σε απλό εξάρτημα μιας μηχανής.

«Η εφ' όρου ζωής ειδικότητα ο χειρισμός ενός μερικού εργαλείου γίνεται εφ' όρου ζωής ειδικότητα χειρισμού ενός μέρους μιας μηχανής. Κάνουν κατάχρηση των μηχανών για να μετατρέψουν τον ίδιο τον εργάτη από την παιδική του ηλικία σε μέρος μιας μερικής μηχανής» (Μαρξ).

Και όχι μόνο οι εργάτες, αλλά και οι τάξεις που εκμεταλλεύονται τους εργάτες άμεσα ή έμμεσα μέσω του καταμερισμού της εργασίας υποδουλώνονται κάτω από το εργαλείο της δραστηριότητάς τους: Ο πνευματικά στείρος αστός κάτω από το δικό του κεφάλαιο και τη δική του μανία για κέρδος, ο νομικός κάτω από τις αποστεωμένες αντιλήψεις του δικαίου, που κυριαρχούν πάνω του σαν μια ανεξάρτητη δύναμη· οι «μορφωμένες τάξεις», ούτως ή άλλως, κάτω από τις πολλές και ποίκιλες τοπικές στενότητες και μονομέρειες, κάτω από τη δική τους σωματική και πνευματική μυω-

πία, κάτω από τον ακρωτηριασμό εξαιτίας μιας εκπαίδευσης προσανατολισμένης μόνο σε μία ειδικότητα, καθώς και εξαιτίας της ισόβιας δέσμευσής τους στην ίδια αυτή την ειδικότητα – ακόμα και τότε, όταν η ειδικότητα αυτή δεν είναι τίποτα παρά, απλούστατα, η πλήρης απραξία.

Οι ουτοπιστές είχαν ήδη πλήρη αντίληψη σ' ό,τι αφορά τις επιπτώσεις του καταμερισμού εργασίας, για την απαθλίωση του εργάτη, αφ' ενός, και την κατάπτωση της ίδιας της εργασίας, αφ' ετέρου, η οποία περιορίζεται στην εφ' όρου ζωής, ομοιόμορφη, μηχανική επανάληψη μιας και μοναδικής πράξης. Ο Φουριέ (Fourier) και ο Όουεν (Owen) απαιτούν, ούτως ή άλλως, την άρση της αντίθεσης πόλης – υπαίθρου σαν πρώτη και βασική προϋπόθεση για την άρση του παλαιού καταμερισμού εργασίας. Σύμφωνα και με τους δυο, ο πληθυσμός πρέπει να καταμεριστεί σ' όλη τη χώρα σε ομάδες των χιλίων εξακοσίων έως τριών χιλιάδων. Η κάθε ομάδα κατοικεί στο κέντρο της εδαφικής της περιοχής σε ένα τεράστιο παλάτι με κοινό νοικοκυριό. Ο Φουριέ (Fourier), βέβαια, μιλάει, εδώ κι εκεί, για πόλεις, αλλά αυτές πάλι αποτελούνται οι ίδιες μόνο από τέσσερα ή πέντε τέτοια παλάτια, το ένα κοντά στο άλλο. Σύμφωνα και με τους δυο, το κάθε μέρος της κοινωνίας συμμετέχει και στη γεωργία και στη βιομηχανία. Κατά τον Φουριέ (Fourier), τον κύριο ρόλο στην τελευταία παίζουν η χειροτεχνία και η μανιφακτούρα, κατά τον Όουεν (Owen), αντίθετα, ήδη η μεγάλη βιομηχανία, και ζητάει ήδη την εισαγωγή του ατμού και των μηχανών στις οικιακές εργασίες. Όμως, και μέσα στα πλαίσια της γεωργίας, όπως και της βιομηχανίας, οι δυο τους απαιτούν τη μεγαλύτερη δυνατή εναλλαγή ενασχόλησης του καθενός ξεχωριστά και αντίστοιχα, την εκπαίδευση της νεολαίας για μια όσο το δυνατό πολύπλευρη τεχνική δραστηριότητα. Σύμφωνα και με τους δυο, ο άνθρωπος πρέπει να αναπτύσσεται καθολικά μέσω της καθολικής πρακτικής απασχόλησης και η εργασία πρέπει να αποκτήσει ξανά τη γοητεία της έλξης, που την έχει χάσει με τον καταμερισμό, πρώτα μ' αυτή την εναλλαγή και την αντίστοιχη μικρή διάρκεια της «ενασχόλησης» –για να χρησιμοποιήσουμε την έκφραση του Φουριέ[270]– με κάθε επιμέρους εργασία. Και οι δυο έχουν ξεπεράσει κατά πολύ τον τρόπο σκέψης των

[illegible]ριων ταξεων, που τον κληρονόμησε ο κύριος Ντίρινγκ, σύμφωνα με τον οποίο η αντίθεση πόλης-υπαίθρου είναι από τη φύση των πραγμάτων αναπόφευκτη που είναι ένας τρόπος σκέψης εγκλωβισμένος στη στενοκέφαλη αντίληψη ότι μερικές «υπάρξεις» πρέπει τάχα, κάτω από όλες τις συνθήκες, να είναι καταδικασμένες στην παραγωγή ενός μόνο αγαθού και ο οποίος θέλει να διαιωνίσει τις «οικονομικές παραλλαγές», τις διαφορετικές ανάλογα με τον τρόπο ζωής τους, των ανθρώπων που χαίρονται με την άσκηση ακριβώς αυτού και μόνο του πράγματος, που έχουν καταπέσει, δηλαδή, τόσο πολύ, ώστε να *χαίρονται* με τη δική τους υποδούλωση και με το γεγονός ότι έγιναν μονόπλευροι. Απέναντι στις βασικές σκέψεις ακόμα και των πιο τρελών και τολμηρών φαντασιών του «ηλίθιου» Φουριέ (Fourier), απέναντι ακόμα στις πιο πενιχρές ιδέες του «άξεστου, άτονου και πενιχρού» Όουεν (Owen), βρίσκεται ο κύριος Ντίρινγκ σαν ένας αναιδής νάνος, ακόμα εντελώς δούλος του καταμερισμού εργασίας.

Η κοινωνία, κάνοντας τον εαυτό της κυρίαρχο σ' όλα τα μέσα παραγωγής για να τα χρησιμοποιεί κοινωνικά σχεδιασμένα, εξαφανίζει τη μέχρι τώρα υποδούλωση των ανθρώπων στα δικά τους μέσα παραγωγής. Είναι αυτονόητο ότι η κοινωνία δεν μπορεί να απελευθερώσει τον εαυτό της χωρίς να απελευθερωθεί ο καθένας ξεχωριστά. Επομένως, ο παλαιός τρόπος παραγωγής πρέπει να ανατραπεί εκ θεμελίων και ιδίως ο παλαιός καταμερισμός εργασίας πρέπει να εξαφανιστεί. Στη θέση του, πρέπει να μπει μια οργάνωση της παραγωγής, στην οποία, αφ' ενός, κανένας να μην μπορεί να φορτώσει σ' άλλους το δικό του μερίδιο στην παραγωγική εργασία, αυτή τη φυσική προϋπόθεση της ανθρώπινης ύπαρξης, και στην οποία, αφ' ετέρου, η παραγωγική εργασία γίνεται, αντί για μέσο της υποδούλωσης, μέσο της απελευθέρωσης των ανθρώπων, δίνοντας στον καθένα την ευκαιρία να αναπτύξει και να δραστηριοποιήσει όλες τις ικανότητές του, σωματικές και πνευματικές, σ' όλες τις κατευθύνσεις, ώστε η εργασία από βάρος που ήταν πριν, να γίνει απόλαυση. Σήμερα, αυτό δεν είναι πια φαντασία, δεν είναι πια ευσεβής πόθος. Με τη σημερινή ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, ήδη αρκεί εκείνη η αύξηση της παραγωγής, η οποία είναι δοσμένη από

το γεγονός της κοινωνικοποίησης των ίδιων των παραγωγικών δυνάμεων, αρκεί ο παραμερισμός των εμποδίων και των διαταραχών που πηγάζουν από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, αρκεί ο παραμερισμός της διασπάθισης των προϊόντων και των μέσων παραγωγής, για να μειωθεί ο χρόνος εργασίας σ' ένα ελάχιστο όριο, σύμφωνα με τις τωρινές αντιλήψεις, και με τη γενική συμμετοχή στην εργασία. Ούτε η άρση του παλαιού καταμερισμού εργασίας είναι ένα αίτημα, το οποίο θα μπορούσε να εκπληρωθεί μόνο εις βάρος της παραγωγικότητας της εργασίας. Αντίθετα, μάλιστα. Η μεγάλη βιομηχανία τον έκανε προϋπόθεση της ίδιας της παραγωγής.

«Η δραστηριότητα των μηχανών αναιρεί την αναγκαιότητα να συνδεθεί ο καταμερισμός των ομάδων εργατών με τις διάφορες μηχανές, όπως γινόταν στις μανιφακτούρες, με τη συνεχή προσκόλληση του ίδιου εργάτη στην ίδια λειτουργία. Επειδή η όλη κίνηση του εργοστασίου δεν ξεκινάει από τον εργάτη, αλλά από τη μηχανή, μπορεί να πραγματοποιηθεί μια συνεχής εναλλαγή προσώπων χωρίς διακοπή της εργασιακής διαδικασίας... Και, τέλος, η ταχύτητα με την οποία η εργασία στη μηχανή μαθαίνεται στη νεανική ηλικία παραμερίζει επίσης την αναγκαιότητα να εκπαιδεύεται μια ειδική κατηγορία εργατών αποκλειστικά για να γίνουν εργάτες μηχανών».

Όμως, ενώ ο καπιταλιστικός τρόπος χρησιμοποίησης των μηχανών είναι αναγκασμένος να συνεχίσει τον παλαιό καταμερισμό της εργασίας με τις αποστεωμένες ιδιαιτερότητές του, παρ' όλο που αυτός έχει γίνει τεχνικά περιττός, οι ίδιες οι μηχανές επαναστατούν ενάντια σ' αυτό τον αναχρονισμό. Η τεχνική βάση της μεγάλης βιομηχανίας είναι επαναστατική.

«Με τις μηχανές, τις χημικές διαδικασίες και άλλες μεθόδους, ανατρέπει σταθερά σαν οδοστρωτήρας, με την τεχνική βάση της παραγωγής, τις λειτουργίες των εργατών, καθώς και τους κοινωνικούς συνδυασμούς της εργασιακής διαδικασίας. Μ' αυτό τον τρόπο, επαναστατικοποιεί το ίδιο σταθερά τον καταμερισμό της εργασίας στα εσωτερικά της κοινωνίας και πετάει αδιάκοπα μάζες κεφαλαίου και μάζες εργατών από τον ένα κλάδο παραγωγής στον άλλο. Γι' αυτό το λόγο, η φύση της μεγάλης βιομηχανίας υπαγορεύει εναλλαγή της εργασίας, ρευστότητα της λειτουργίας, ολόπλευρη κινητικότητα του

εργάτη... Είδαμε πως αυτή η απόλυτη αντίφαση... ξεθυμαίνει στην αδιάκοπη θυσία της εργατικής τάξης, στην αμέτρητη διασπάθιση των εργατικών δυνάμεων, καθώς και στις καταστροφές της κοινωνικής αναρχίας. Αυτή είναι η αρνητική πλευρά. Ενώ, όμως, τώρα η εναλλαγή της εργασίας επιβάλλεται μόνο σαν πανίσχυρος νόμος της φύσης και με την τυφλή καταστροφική λειτουργία του νόμου της φύσης, ο οποίος σκοντάφτει παντού σε εμπόδια, η μεγάλη βιομηχανία, με τις ίδιες τις καταστροφές της, κάνει ζήτημα ζωής και θανάτου την αναγνώριση της εναλλαγής των εργασιών και, γι' αυτό, της όσο το δυνατό μεγαλύτερης πολυμέρειας του εργάτη σαν γενικού κοινωνικού νόμου της παραγωγής και την προσαρμογή των σχέσεων στην κανονική πραγματοποίηση του νόμου αυτού. Κάνει ζήτημα ζωής και θανάτου την αντικατάσταση του εκτρώματος ενός άθλιου εργατικού πληθυσμού –διαθέσιμου και εφεδρικού για τη μεταβαλλόμενη εκμεταλλευτική ανάγκη του κεφαλαίου– από την απόλυτη διαθεσιμότητα του ανθρώπου για μεταβαλλόμενες εργασιακές απαιτήσεις. Την αντικατάσταση του μερικού ατόμου, του απλού φορέα μιας επιμέρους κοινωνικής λειτουργίας, από το ολοκληρωμένα αναπτυγμένο άτομο, για το οποίο οι διάφορες κοινωνικές λειτουργίες είναι διαδοχικοί τρόποι δραστηριοποίησης» (Μαρξ, *Κεφάλαιο*).

Η μεγάλη βιομηχανία, διδάσκοντάς μας να μετατρέπουμε, για τεχνικούς σκοπούς, τη μοριακή κίνηση, που, λίγο-πολύ, μπορούμε να τη δημιουργήσουμε παντού, σε μαζική κίνηση, απελευθέρωσε σε σημαντικό βαθμό τη βιομηχανική παραγωγή από τους τοπικούς φραγμούς της. Η δύναμη του νερού είναι τοπική, η δύναμη του ατμού είναι ελεύθερη. Ενώ η δύναμη του νερού είναι αναγκαστικά της υπαίθρου, η δύναμη του ατμού δεν είναι καθόλου αναγκαστικά της πόλης. Η καπιταλιστική της χρήση τη συγκεντρώνει, ως επί το πλείστον, στις πόλεις και μετατρέπει τα χωριά εργοστασίων σε πόλεις εργοστασίων. Μ' αυτό τον τρόπο, όμως, υπονομεύει ταυτόχρονα τις προϋποθέσεις για την ίδια τη λειτουργία της. Πρώτη απαίτηση της ατμομηχανής και κύρια απαίτηση σχεδόν όλων των κλάδων της μεγάλης βιομηχανίας είναι το σχετικά καθαρό νερό. Όμως, η εργοστασιούπολη μετατρέπει όλο το νερό σε δύσοσμα βρο-

μόνερα. Επομένως, όσο η συγκέντρωση στις πόλεις αποτελεί βασική προϋπόθεση της καπιταλιστικής παραγωγής τόσο ο κάθε ξεχωριστός βιομήχανος καπιταλιστής επιδιώκει συνεχώς να φύγει από τις μεγάλες πόλεις, που τις δημιούργησε ο ίδιος αναγκαστικά, και να στραφεί με την επιχείρησή του στην ύπαιθρο. Μπορούμε να μελετήσουμε αυτή τη διαδικασία λεπτομερώς στις περιοχές της κλωστοϋφαντουργικής βιομηχανίας του Λάνκασαϊρ (Lancashire) και του Γιόρκσαϊρ (Yorkshire). Η καπιταλιστική μεγάλη βιομηχανία δημιουργεί εκεί συνεχώς καινούργιες μεγαλουπόλεις, επειδή συνεχώς καταφεύγει από την πόλη στην ύπαιθρο. Κάτι παρόμοιο συμβαίνει στις περιοχές της βιομηχανίας μετάλλου, όπου εν μέρει άλλες αιτίες παράγουν τις ίδιες επιπτώσεις.

Για άλλη μια φορά, μόνο η αναίρεση του καπιταλιστικού χαρακτήρα της μπορεί να αναιρέσει αυτό τον καινούργιο φαύλο κύκλο, αυτή την αντίφαση της σύγχρονης βιομηχανίας, που συνεχώς επανέρχεται. Μόνο μια κοινωνία, που βάζει σε αρμονική κίνηση μεταξύ τους τις παραγωγικές δυνάμεις της μ' ένα μοναδικό μεγάλο σχέδιο, μπορεί να επιτρέψει στη βιομηχανία να εγκατασταθεί σ' όλη τη χώρα διασκορπισμένη με τον τρόπο που ταιριάζει πιο καλά με τη δική της ανάπτυξη και τη διατήρηση – και ανάπτυξη αντίστοιχα– των υπόλοιπων στοιχείων της παραγωγής. Η άρση της αντίθεσης πόλης-υπαίθρου δεν είναι μονάχα δυνατή σύμφωνα μ' αυτό. Είναι μια άμεση αναγκαιότητα της ίδιας της βιομηχανικής παραγωγής, όπως έχει γίνει επίσης μια αναγκαιότητα της αγροτικής παραγωγής και, επιπλέον, της δημόσιας υγιεινής. Μόνο με τη συγχώνευση της πόλης και της υπαίθρου μπορεί να ξεπεραστεί η σημερινή δηλητηρίαση του αέρα, των υδάτων και του εδάφους. Μόνο έτσι μπορούν να φτάσουν οι μάζες, που μαραίνονται στις πόλεις, στο σημείο να χρησιμοποιείται η κοπριά τους για την καλλιέργεια φυτών αντί για την καλλιέργεια ασθενειών.

Η καπιταλιστική βιομηχανία έχει ήδη σχετικά ανεξαρτητοποιηθεί από τους τοπικούς φραγμούς των τόπων παραγωγής των πρώτων υλών τους. Η κλωστοϋφαντουργική βιομηχανία επεξεργάζεται πρώτες ύλες, το μεγαλύτερο μέρος των οποίων έχει εισαχθεί από το εξωτερικό.

Στην Αγγλία και τη Γερμανία, επεξεργάζονται ισπανικά σιδηρομεταλλεύματα, στην Αγγλία επεξεργάζονται ισπανικά και νοτιοαμερικάνικα χαλκομεταλλεύματα. Η κάθε περιοχή άνθρακα εφοδιάζει με καύσιμα, πολύ πέρα από τα σύνορά της, μια βιομηχανική περιοχή που μεγαλώνει χρόνο με το χρόνο. Σ' όλες τις ακτές της Ευρώπης, κινούνται ατμομηχανές με αγγλικό, και, εδώ κι εκεί, γερμανικό και βελγικό κάρβουνο. Η κοινωνία που θα έχει απελευθερωθεί από τους φραγμούς της καπιταλιστικής παραγωγής μπορεί να προχωρήσει πολύ περισσότερο ακόμη. Δημιουργώντας ένα γένος ολόπλευρα καταρτισμένων παραγωγών, οι οποίοι καταλαβαίνουν τις επιστημονικές βάσεις όλης της βιομηχανικής παραγωγής και που ο καθένας τους έχει ζήσει στην πράξη από την αρχή ως το τέλος μια ολόκληρη σειρά κλάδων παραγωγής, δημιουργεί μια καινούργια παραγωγική δύναμη, η οποία αντισταθμίζει με το παραπάνω τη μεταφορική εργασία των πρώτων υλών ή των καυσίμων, που προμηθεύονται από μεγαλύτερες αποστάσεις. Η άρση του χωρισμού πόλης-υπαίθρου, επομένως, δεν είναι ουτοπία, ούτε σύμφωνα με την άποψη ότι έχει σαν προϋπόθεση τον όσο το δυνατό πιο ισομερή καταμερισμό της μεγάλης βιομηχανίας σ' όλη τη χώρα. Ο πολιτισμός, βεβαίως, μας άφησε στις μεγάλες πόλεις μια κληρονομιά, ο παραμερισμός της οποίας θα απαιτήσει πολύ χρόνο και κόπο. Πρέπει, ωστόσο, να παραμεριστούν και θα παραμεριστούν κι ας πρόκειται για μια μακρόχρονη διαδικασία. Όποια κι αν είναι η τύχη του γερμανικού Ράιχ πρωσικού έθνους, ο Μπίσμαρκ (Bismarck) μπορεί να κατεβεί στον τάφο του με την περήφανη συνείδηση, ότι σίγουρα θα γίνει πραγματικότητα η πρώτη του επιθυμία: η εξαφάνιση των μεγάλων πόλεων.[271]

Ας δούμε τώρα την παιδαριώδη αντίληψη του κυρίου Ντίρινγκ, ότι, δηλαδή, η κοινωνία μπορεί να κάνει κτήμα της το σύνολο των μέσων παραγωγής χωρίς να ανατρέψει εκ θεμελίων τον παλαιό τρόπο παραγωγής και, προπαντός, τον παλαιό καταμερισμό εργασίας. Όλα θα τακτοποιηθούν από τη στιγμή που

> «θα ληφθούν υπόψη οι φυσικές δυνατότητες και οι προσωπικές ικανότητες».

Όπως και πριν, όμως, ολόκληρες μάζες υπάρξεων θα υποδουλώνονται από την παραγωγή ενός και μόνο αγαθού, ολόκληροι «πληθυσμοί» θα απασχολούνται σ' ένα και μόνο κλάδο παραγωγής και, όπως και πριν, η ανθρωπότητα θα διαιρείται σ' έναν αριθμό από διάφορες σακατεμένες «οικονομικές παραλλαγές», όπως είναι οι «χειραμαξάδες» και οι «αρχιτέκτονες». Η κοινωνία πρέπει να γίνει κυρίαρχη των μέσων παραγωγής στο σύνολό τους, αλλά ο καθένας να μείνει σκλάβος του μέσου παραγωγής του και μόνη επιλογή που έχει είναι *ποιανού* μέσου παραγωγής. Ας δούμε επίσης με ποιο τρόπο ο κύριος Ντίρινγκ θεωρεί το χωρισμό πόλης-υπαίθρου «αναπόφευκτο από τη φύση των πραγμάτων» και μπορεί να ανακαλύψει μονάχα ένα μικρό παυσίπονο στους κλάδους του οινοπνευματοποιείου και της παρασκευής ζάχαρης από τεύτλα, κλάδους που ο συνδυασμός τους είναι χαρακτηριστικός για την Πρωσία. Ο κύριος Ντίρινγκ εξαρτά το διασκορπισμό της βιομηχανίας σ' όλη τη χώρα από κάποιες μελλοντικές ανακαλύψεις, καθώς και από την *ανάγκη* να συνδεθεί η επιχείρηση άμεσα με την εξόρυξη των πρώτων υλών –των πρώτων υλών που ήδη τώρα τις κατεργάζονται σε όλο και μεγαλύτερη απόσταση από τον τόπο προέλευσής τους!– και προσπαθεί, τελικά, να καλύψει τα νώτα του με τη διαβεβαίωση ότι οι κοινωνικές ανάγκες θα επέβαλλαν στο τέλος τη σύνδεση της γεωργίας με τη βιομηχανία ακόμα και *ενάντια* στις οικονομικές απόψεις, λες και θα γινόταν μ' αυτό μια οικονομική θυσία!

Βεβαίως, για να δει κανείς ότι τα επαναστατικά στοιχεία, τα οποία θα παραμερίσουν τον παλαιό καταμερισμό εργασίας μαζί με το χωρισμό πόλης-υπαίθρου και θα ανατρέψουν όλη την παραγωγή, εμπεριέχονται κιόλας σε εμβρυακή μορφή στους όρους παραγωγής της σύγχρονης μεγάλης βιομηχανίας και ότι ο σημερινός καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής τα εμποδίζει να αναπτυχθούν, για να τα δει κανείς αυτά, χρειάζεται ένας κάπως ευρύτερος ορίζοντας από το χώρο που ισχύει το πρωσικό δίκαιο, τη χώρα, στην οποία το ρακί και η ζάχαρη από τεύτλα είναι τα πιο σημαντικά βιομηχανικά προϊόντα και που μπορεί κανείς να μελετήσει τις εμπορικές κρίσεις στην αγορά βιβλίων. Επιπλέον, πρέπει να γνωρίζει κανείς την ιστορία και τη σημερινή πραγματικότητα της πραγμα-

τικά μεγάλης βιομηχανίας, δηλαδή της μοναδικής χώρας που είναι η πατρίδα της και όπου έχει φτάσει στην κλασική της διαμόρφωση. Τότε, δε θα του περάσει από το μυαλό να ευτελίσει το σύγχρονο επιστημονικό σοσιαλισμό και να τον υποβαθμίσει στον *ειδικά πρωσικό σοσιαλισμό* του κυρίου Ντίρινγκ.

IV. Η κατανομή

Ήδη είδαμε προηγουμένως ότι η οικονομία του Ντίρινγκ κατάληξε στην εξής θέση: Ο καπιταλιστικός τρόπος *παραγωγής* είναι πολύ καλός και μπορεί να μείνει, αλλά ο καπιταλιστικός τρόπος *κατανομής* είναι κακός και πρέπει να εξαφανιστεί. Τώρα, διαπιστώνουμε ότι η «κοινότητα» του κυρίου Ντίρινγκ δεν είναι τίποτα παραπάνω από την εφαρμογή αυτής της θέσης στη φαντασία. Πράγματι, αποδείχτηκε ότι ο κύριος Ντίρινγκ δεν είχε σχεδόν τίποτα να παρατηρήσει σχετικά με τον τρόπο παραγωγής –καθεαυτό– της καπιταλιστικής κοινωνίας, ότι θέλει να διατηρήσει τον παλαιό καταμερισμό εργασίας σ' όλες τις ουσιώδεις σχέσεις του και, γι' αυτό, δεν ξέρει να πει λέξη σχεδόν για την παραγωγή μέσα στην οικονομική του κομμούνα. Η παραγωγή, ωστόσο, είναι ένας τομέας, που αφορά χειροπιαστά γεγονότα, στον οποίο δηλαδή η «ορθολογική φαντασία» δεν επιτρέπεται παρά να δώσει λίγο χώρο στο φτερούγισμα της ελεύθερης ψυχής της[272], διότι ο κίνδυνος να ρεζιλευτεί βρίσκεται πολύ κοντά. Η κατανομή, αντίθετα, η οποία, κατά τον κύριο Ντίρινγκ, δεν έχει καμιά σχέση με την παραγωγή και που, σύμφωνα μ' αυτό, δεν καθορίζεται από την παραγωγή, αλλά από μια καθαρή πράξη βούλησης – η κατανομή αυτή είναι αυτό που προορίζεται για την «κοινωνική αλχημεία» του.

> Στο καθήκον της ίσης παραγωγής, αντιστοιχεί το δικαίωμα ίσης κατανάλωσης, που οργανώνεται στην οικονομική κομμούνα, καθώς και στην εμπορική κομμούνα που περιλαμβάνει ένα μεγαλύτερο αριθμό

των τελευταίων. Εδώ «ανταλλάσσεται εργασία... έναντι άλλης εργασίας στη βάση της ίσης εκτίμησης... Απόδοση και ανταπόδοση παρουσιάζουν εδώ την πραγματική ισότητα των μεγεθών εργασίας». Και, μάλιστα, αυτή η «εξίσωση των ανθρώπινων δυνάμεων» ισχύει «ακόμα και αν ξεχωριστά άτομα έχουν αποδώσει λιγότερα ή περισσότερα ή κατά τύχη *και τίποτα*». Διότι μπορούμε να βλέπουμε όλες τις πράξεις σαν παροχές εργασίας, στο βαθμό που απαιτούν χρόνο και δυνάμεις – δηλαδή το να παίζεις κώνους και να πηγαίνεις περίπατο είναι εργασία. Η ανταλλαγή αυτή δεν πραγματοποιείται, όμως, ανάμεσα σε μεμονωμένα άτομα, επειδή το σύνολο είναι ιδιοκτήτης όλων των μέσων παραγωγής, αλλά, αφ' ενός, ανάμεσα σε κάθε οικονομική κομμούνα και τα ξεχωριστά μέλη της και, αφ' ετέρου, ανάμεσα στις ίδιες τις διάφορες οικονομικές και εμπορικές κομμούνες.

«Ιδίως οι ξεχωριστές οικονομικές κομμούνες θα αντικαταστήσουν μέσα στα δικά τους πλαίσια το μικρεμπόριο με ένα ολότελα σχεδιασμένο εμπόριο.»

Με τον ίδιο τρόπο, οργανώνεται και το μεγάλων διαστάσεων εμπόριο:

«Το σύστημα της ελεύθερης οικονομικής κοινωνίας... παραμένει γι' αυτό ένας θεσμός μεγάλης ανταλλαγής, οι επιχειρήσεις του οποίου διεξάγονται μέσω των βάσεων που δόθηκαν από τα ευγενή μέταλλα. Το δικό μας σχέδιο ξεχωρίζει –επειδή κατανοεί την αναπόφευκτη αναγκαιότητα αυτής της βασικής ιδιότητας– από όλα εκείνα τα νεφελώματα, που κολλάνε ακόμα στις πιο ορθολογικές μορφές των σοσιαλιστικών αντιλήψεων, που κυκλοφορούν σήμερα.»

Η οικονομική κομμούνα, σαν πρώτη που ιδιοποιείται τα κοινωνικά προϊόντα, πρέπει, για χάρη αυτής της ανταλλαγής, να καθορίσει «μια ενιαία τιμή

για κάθε κλάδο εμπορευμάτων» σύμφωνα με τα κατά μέσον όρο έξοδα παραγωγής.

«Αυτό που σήμερα σημαίνουν τα λεγόμενα έξοδα της παραγωγής... για την αξία και την τιμή, αυτό θα το αναλάβουν (στην κοινότητα)... οι υπολογισμοί για την ποσότητα εργασίας, που θα πρέπει να χρησιμοποιηθεί.

Οι υπολογισμοί αυτοί, οι οποίοι ανάγονται τελικά, σύμφωνα με την αρχή του ίσου δικαιώματος της κάθε προσωπικότητας, που ισχύει και για την οικονομία, στο να ληφθεί υπόψη ο αριθμός των προσώπων, που συμμετέχουν, θα δώσουν την αναλογία των τιμών, που αντιστοιχεί ταυτόχρονα στις φυσικές συνθήκες της παραγωγής, καθώς και στο κοινωνικό δικαίωμα αξιοποίησης. Η παραγωγή των ευγενών μετάλλων θα παραμείνει, όπως και σήμερα, το κριτήριο για τον καθορισμό της αξίας του χρήματος... Απ' αυτό, αντιλαμβάνεται κανείς ότι, στο αλλαγμένο κοινωνικό σύστημα, πρώτα για τις αξίες και, επομένως, και για τις συνθήκες στις οποίες τα προϊόντα ανταλλάσσονται, δε χάνονται ούτε η βάση για τον καθορισμό ούτε το μέτρο, αλλά για πρώτη φορά κερδίζονται, όπως αρμόζει.»

Η περίφημη «απόλυτη αξία» έχει επιτέλους πραγματοποιηθεί.

Η κομμούνα, όμως, από την άλλη μεριά, θα πρέπει να δημιουργήσει τη δυνατότητα για το κάθε άτομο ξεχωριστά να αγοράζει απ' αυτή τα παραχθέντα αγαθά, πληρώνοντας στον καθένα ένα ορισμένο καθημερινό, εβδομαδιαίο ή μηνιαίο ποσό, που πρέπει να είναι ίσο για όλους, σαν αντάλλαγμα για την εργασία τους.

«Γι' αυτό το λόγο, είναι αδιάφορο από την άποψη της κοινότητας να πει κανείς ότι ο μισθός εργασίας θα έπρεπε να εξαφανιστεί ή ότι θα έπρεπε να πάρει

> την αποκλειστική μορφή των [illegible].
>
> Οι ίσοι μισθοί και οι ίσες τιμές, όμως, δημιουργούν την «ποσοτική, αν όχι και την ποιοτική ισότητα της κατανάλωσης» και, μ' αυτό τον τρόπο, έχει οικονομικά πραγματοποιηθεί η «καθολική αρχή της δικαιοσύνης».

Για τον καθορισμό του ύψους αυτού του μελλοντικού μισθού, ο κύριος Ντίρινγκ μάς λέει μονάχα,

> ότι και εδώ, όπως σε όλες τις άλλες περιπτώσεις, ανταλλάσσεται «ίση εργασία με ίση εργασία». Γι' αυτό το λόγο, πρέπει να πληρώνεται για εξάωρη εργασία ένα χρηματικό ποσό, στο οποίο ενσωματώνονται επίσης έξι ώρες εργασίας.

Εντούτοις, η «καθολική αρχή της δικαιοσύνης» δεν πρέπει καθόλου να μπερδευτεί με κείνο το χοντροκομμένο εξισωτισμό, που τόσο πολύ ξεσηκώνει τον πολίτη ενάντια σε κάθε κομμουνισμό, ιδίως ενάντια στον πρωτόγονο εργατικό κομμουνισμό. Δεν είναι καν τόσο ανελέητος όσο θα ήθελε να φαίνεται.

> «Η ισότητα των οικονομικών δικαιωμάτων σαν αρχή δεν αποκλείει να προστεθεί *εθελοντικά* σε κείνο που απαιτεί η δικαιοσύνη, ακόμα μια εκδήλωση της ιδιαίτερης αναγνώρισης και τιμής... Η κοινωνία *τιμά τον εαυτό της* αμείβοντας την αύξηση της απόδοσης *με μια μέτρια πριμοδότηση* για την κατανάλωση.»

Και ο κύριος Ντίρινγκ τιμά τον εαυτό του με μια τέτοια συγκινητική έγνοια για τη μέτρια επιπρόσθετη κατανάλωση των μελλοντικών Ντίρινγκ, συγχωνεύοντας την αθωότητα της περιστεράς με την πονηριά του φιδιού.

Έτσι, λοιπόν, ο καπιταλιστικός τρόπος κατανομής έχει οριστικά παραμεριστεί. Διότι

> «αν υποθέσουμε ότι κάποιος, με την προϋπόθεση μιας τέτοιας κατάστασης, είχε πράγματι ένα περίσσευμα

από ιδιωτικά μέσα στη διάθεσή του, τότε δε θα μπορούσε να βρει γι' αυτό το περίσσευμα κανένα τρόπο καπιταλιστικής αξιοποίησής του. Κανένα άτομο ούτε καμιά ομάδα θα του έπαιρνε αυτό το περίσσευμα για την παραγωγή μ' άλλο τρόπο εκτός από την ανταλλαγή ή την αγορά. Κανείς, όμως, δε θα του πλήρωνε ποτέ τόκους ή κέρδος». Γι' αυτό γίνεται επιτρεπτή «μια κληρονομιά που ανταποκρίνεται στη βασική αρχή της ισότητας». Αυτή είναι αναπόφευκτη, διότι «μια κάποια κληρονομιά θα συνοδεύει πάντα αναγκαστικά το θεσμό της οικογένειας». Και το δικαίωμα κληρονομιάς δε θα «μπορέσει να οδηγήσει σε καμιά συσσώρευση ογκώδους περιουσίας, επειδή εδώ η διαμόρφωση ιδιοκτησίας... δεν μπορεί να έχει ποτέ πια σαν στόχο τη δημιουργία μέσων παραγωγής και καθαρών προσόδων».

Έτσι, η οικονομική κομμούνα είναι, με το καλό, έτοιμη. Ας δούμε τώρα, λοιπόν, πώς λειτουργεί.

Ας δεχτούμε ότι όλες οι υποθέσεις του κυρίου Ντίρινγκ έχουν πραγματοποιηθεί πλήρως. Επομένως, ξεκινάμε από την προϋπόθεση ότι η οικονομική κομμούνα πληρώνει σε κάθε μέλος της για καθημερινή εξάωρη εργασία ένα χρηματικό ποσό, στο οποίο ενσωματώνονται επίσης έξι ώρες εργασίας, ας πούμε δώδεκα μάρκα. Επίσης υποθέτουμε ότι οι τιμές αντιστοιχούν ακριβώς στις αξίες, δηλαδή, κάτω από τις δικές μας προϋποθέσεις, περιλαμβάνουν μόνο το κόστος των πρώτων υλών, τη φθορά των μηχανών, τη χρήση μέσων εργασίας και τον πληρωμένο μισθό εργασίας. Μια οικονομική κομμούνα με εκατό εργαζόμενα μέλη παράγει τότε κάθε μέρα εμπορεύματα αξίας 1.200 μάρκων το χρόνο, με τριακόσιες μέρες εργασίας 360.000 μάρκα δηλαδή, και πληρώνει το ίδιο αυτό το ποσό στα μέλη της, το καθένα των οποίων κάνει ό,τι θέλει με το μερίδιο των 12 μάρκων κάθε μέρα ή των 3.600 μάρκων κάθε χρόνο. Στο τέλος του έτους και στο τέλος εκατό ετών, η κομμούνα δεν είναι πιο πλούσια απ' ό,τι στην αρχή. Στη διάρκεια αυτού του χρονι-

κού διαστήματος, δε θα είναι ούτε μια φορά σε θέση να αποδώσει τη μέτρια επιπρόσθετη πριμοδότηση για την κατανάλωση του κυρίου Ντίρινγκ, αν δε θέλει να πειράξει τον κορμό των μέσων παραγωγής. Η συσσώρευση έχει ξεχαστεί εντελώς. Ακόμα χειρότερα: Αφού η συσσώρευση αποτελεί κοινωνική ανάγκη και η αποταμίευση του χρήματος είναι μια βολική μορφή συσσώρευσης, η οργάνωση της οικονομικής κομμούνας καλεί τα μέλη της άμεσα στην ιδιωτική συσσώρευση και, μαζί μ' αυτό, και στην ίδια τη δική της καταστροφή. Πώς να αποφευχθεί αυτός ο διφορούμενος χαρακτήρας της οικονομικής κομμούνας; Θα μπορούσε να προσφύγει στην προσφιλή της «φορολόγηση», στην ανατίμηση και στην πώληση της ετήσιας παραγωγής της για 480.000 μάρκα και όχι 360.000. Επειδή, όμως, όλες οι άλλες οικονομικές κομμούνες βρίσκονται στην ίδια θέση, θα έπρεπε, σαν συνέπεια, να κάνουν το ίδιο πράγμα, η καθεμιά σε ανταλλαγή με τις άλλες θα έπρεπε να πληρώνει τόση «φορολόγηση» όση και εισπράττει και, συνεπώς, ο «φόρος» θα επιβάρυνε μόνο τα δικά της μέλη.

Ή μπορεί να ρυθμίζει την υπόθεση σύντομα και απλά πληρώνοντας σε κάθε μέλος για την εξάωρη εργασία του το προϊόν λιγότερων από έξι ωρών εργασίας, ας πούμε τεσσάρων ωρών, δηλαδή μόνο οκτώ μάρκα την ημέρα και όχι δώδεκα, αφήνοντας, όμως, τις τιμές των εμπορευμάτων στο παλαιό τους ύψος. Σ' αυτή την περίπτωση, κάνει άμεσα και ανοιχτά ό,τι έκανε στην προηγούμενη περίπτωση κρυφά και έμμεσα: Σχηματίζει την υπεραξία του Μαρξ με το ετήσιο ποσό των 120.000 μάρκων πληρώνοντας τα μέλη της με εντελώς καπιταλιστικό τρόπο κάτω από την αξία της απόδοσής τους και, επιπλέον, υπολογίζοντας τα προϊόντα, που μπορούν να τα αγοράζουν μόνο σ' αυτήν, στην πλήρη αξία τους. Η οικονομική κομμούνα μπορεί, συνεπώς, μόνο να σχηματίσει ένα εφεδρικό απόθεμα ξεσκεπάζοντας τον εαυτό της σαν το «εξευγενισμένο» σύστημα Truck* πάνω στην πιο πλατιά κομμουνιστική βάση.

---

* Trucksystem ονομάζουν στην Αγγλία το πολύ γνωστό και στη Γερμανία σύστημα, στο οποίο οι ίδιοι οι εργοστασιάρχες έχουν μαγαζιά και επιβάλλουν στους εργάτες να εφοδιάζονται από εκεί με εμπορεύματα.

Επομένως, ένα από τα δύο πρέπει να γίνει: Ή η οικονομική κομμούνα ανταλλάσσει «ίση εργασία έναντι ίσης εργασίας» και, τότε, δεν μπορεί η ίδια, αλλά μονάχα οι ιδιώτες να συσσωρεύσουν ένα απόθεμα για τη διατήρηση και την επέκταση της παραγωγής.

Ή σχηματίζει ένα τέτοιο απόθεμα και τότε δεν ανταλλάσσει «ίση εργασία έναντι ίσης εργασίας».

Έτσι έχουν τα πράγματα σ' ό,τι αφορά το περιεχόμενο της ανταλλαγής στην οικονομική κομμούνα. Τι γίνεται, όμως, με τη μορφή; Η ανταλλαγή γίνεται μέσω του μεταλλικού νομίσματος και ο κύριος Ντίρινγκ δε χορταίνει την «εμβέλεια» αυτής της βελτίωσης «από την άποψη της ιστορίας της ανθρωπότητας». Στις σχέσεις, όμως, ανάμεσα στην κομμούνα και τα μέλη της, το χρήμα δεν είναι καθόλου χρήμα, δε λειτουργεί καθόλου σαν χρήμα. Χρησιμεύει σαν καθαρό πιστοποιητικό εργασίας, πιστοποιεί, για να μιλήσουμε με τον Μαρξ, «μόνο το ατομικό μερίδιο του παραγωγού στην κοινή εργασία και την ατομική αξίωσή του στο μέρος του κοινού προϊόντος, που προορίζεται για την κατανάλωση», και σ' αυτή του τη λειτουργία είναι «τόσο λίγο χρήμα όσο είναι και ένα εισιτήριο θεάτρου». Έτσι, μπορεί να αντικατασταθεί με οποιοδήποτε σημάδι θέλει κανείς, όπως το αντικαθιστά ο Βάιτλινγκ (Weitling), π.χ., με ένα «εμπορικό βιβλίο», στο οποίο στη μία σελίδα αναγράφονται οι ώρες εργασίας και στην άλλη οι απολαβές, που εισπράχθηκαν γι' αυτές.[273] Με λίγα λόγια, στις σχέσεις της οικονομικής κομμούνας με τα μέλη της λειτουργεί απλώς σαν το ωριαίο «χρήμα ωρών εργασίας» του Όουεν (Owen), αυτή η «χίμαιρα» δηλαδή, την οποία ο κύριος Ντίρινγκ κοιτάζει σαν άρχοντας αφ' υψηλού και την οποία, ωστόσο, αναγκάζεται να εισαγάγει ο ίδιος στη δική του οικονομία του μέλλοντος. Αν τα μάρκα, που χαρακτηρίζουν το μέτρο του εκπληρωμένου «παραγωγικού χρέους», καθώς και του δικαιώματος στην κατανάλωση, που έχει αποκτηθεί μ' αυτό τον τρόπο, είναι ένα κουρελόχαρτο, μια λογιστική μονάδα ή ένα χρυσό νόμισμα, είναι τελείως αδιάφορο γι' *αυτό* το σκοπό. Καθόλου, όμως, γι' άλλους σκοπούς, όπως θα γίνει φανερό.

Αν, λοιπόν, το μεταλλικό χρήμα δε λειτουργεί σαν χρήμα ήδη στις σχέσεις της οικονομικής κομμούνας με τα μέλη της, αλλά σαν

μεταμφιεσμένη ένδειξη εργασίας, ακόμα λιγότερο μπορεί να λειτουργεί σαν χρήμα στην ανταλλαγή ανάμεσα στις διάφορες οικονομικές κομμούνες. Στις ανταλλαγές αυτές, σύμφωνα με τις προϋποθέσεις του κυρίου Ντίρινγκ, το μεταλλικό χρήμα είναι εντελώς περιττό. Πράγματι, θα αρκούσε η απλή λογιστική, με την οποία διεξάγεται πολύ πιο απλά η ανταλλαγή προϊόντων ίσης εργασίας έναντι προϊόντων ίσης εργασίας, αν έκανε τους υπολογισμούς με το φυσικό μέτρο της εργασίας –το χρόνο, την ώρα εργασίας σαν μονάδα– παρά αν μετάτρεπε πρώτα τις ώρες εργασίας σε χρήμα. Η ανταλλαγή είναι, στην πραγματικότητα, μια καθαρή ανταλλαγή σε είδος. Όλες οι επιπλέον απαιτήσεις αντισταθμίζονται εύκολα και απλά με εντολές συμψηφισμού σε άλλες κομμούνες. Αν, όμως, μια κομμούνα έχει πράγματι έλλειμμα απέναντι σ' άλλες κομμούνες, τότε «όλο το χρυσάφι του κόσμου», όσο κι αν «από τη φύση» του είναι «χρήμα», δεν μπορεί να απαλλάξει την κομμούνα αυτή από τη μοίρα να αναπληρώσει το έλλειμμα αυτό με επιπλέον δική της εργασία, αν δε θέλει να καταλήξει χρεώστρια απέναντι στις άλλες κομμούνες. Άλλωστε, ας έχει ο αναγνώστης συνεχώς στο νου του, ότι εδώ δε φτιάχνουμε καθόλου ένα μελλοντικό κατασκεύασμα. Απλώς αποδεχόμαστε τις προϋποθέσεις του κυρίου Ντίρινγκ και βγάζουμε μόνο τα αναπόφευκτα συμπεράσματα.

Επομένως, ούτε στις ανταλλαγές ανάμεσα στην οικονομική κομμούνα και τα μέλη της ούτε στις ανταλλαγές ανάμεσα στις διάφορες κομμούνες το χρυσάφι, το οποίο «είναι χρήμα από τη φύση του», δεν μπορεί να πραγματοποιήσει αυτή του τη φύση. Παρ' όλα αυτά, ο κύριος Ντίρινγκ τού προδιαγράφει να λειτουργεί σαν χρήμα και στην «κοινότητα». Πρέπει, λοιπόν, να ψάξουμε να βρούμε ένα άλλο πεδίο δράσης γι' αυτή τη χρηματική λειτουργία. Και αυτό το πεδίο δράσης υπάρχει. Ο κύριος Ντίρινγκ καθιστά μεν τον καθένα ικανό για «ποσοτικά ίση κατανάλωση», αλλά δεν μπορεί να εξαναγκάσει κανέναν σ' αυτό. Αντίθετα, περηφανεύεται ότι, στο δικό του κόσμο, ο καθένας μπορεί να κάνει με τα χρήματά του ό,τι θέλει. Συνεπώς, δεν μπορεί να εμποδίσει τους μεν να βάζουν στην άκρη ένα μικρό χρηματικό θησαυρό, ενώ οι δε δεν τα βγάζουν πέρα με το μισθό που τους πληρώνεται. Το κάνει ακόμα αναπόφευκτο, αναγνω-

ρίζοντας ρητά την κοινοκτημοσύνη της οικογένειας στο κληρονομικό δίκαιο, από το οποίο προκύπτει, από κει και πέρα, η υποχρέωση των γονιών να συντηρούν τα παιδιά τους.

Έτσι, όμως, η ποσοτικά ίση κατανάλωση αποκτάει ένα τεράστιο ρήγμα. Ο εργένης ζει ωραία και χαρούμενα με τα οκτώ ή δώδεκά του μάρκα καθημερινά, ενώ ο χήρος με οκτώ ανήλικα παιδιά τα βγάζει πέρα μίζερα μ' ένα τέτοιο ποσό. Από την άλλη μεριά, η κομμούνα, που δέχεται χωρίς άλλο το χρήμα σαν μέσο πληρωμής, αφήνει ανοιχτή τη δυνατότητα αυτό το χρήμα να αποκτηθεί μ' άλλο τρόπο εκτός από τη δική της εργασία. Δε βρομάει το χρήμα (pecunia non olet). Δε γνωρίζει από πού προέρχεται. Μ' αυτό τον τρόπο, όμως, υπάρχουν πια όλες οι προϋποθέσεις, ώστε το μεταλλικό χρήμα, το οποίο μέχρι τώρα έπαιζε μονάχα το ρόλο ενός κουπονιού εργασίας, να αναλάβει τη λειτουργία πραγματικού χρήματος. Υφίστανται η ευκαιρία και το κίνητρο για την αποθησαύριση, αφ' ενός, και για να γίνει κανείς οφειλέτης, αφ' ετέρου. Όποιος βρίσκεται σε ανάγκη δανείζεται από κείνον που αποθησαυρίζει. Το δανεισμένο χρήμα, το οποίο δέχεται η κομμούνα σαν πληρωμή για μέσα συντήρησης, γίνεται μ' αυτό τον τρόπο πάλι αυτό που είναι στη σημερινή κοινωνία: Η κοινωνική ενσάρκωση της ανθρώπινης εργασίας, το πραγματικό μέτρο της εργασίας, το γενικό μέσο κυκλοφορίας. Όλοι οι «νόμοι και οι διοικητικοί κανονισμοί» του κόσμου δεν μπορούν να κάνουν τίποτα ενάντια σ' αυτό, όπως δεν μπορούν να ανατρέψουν το ένα και ένα κάνουν δυο ή τη χημική σύνθεση του νερού. Και, αφού ο αποθησαυριστής είναι σε θέση να επιβάλει με το ζόρι σ' αυτόν που έχει ανάγκη την πληρωμή τόκων, αποκαθίσταται και η τοκογλυφία μαζί με τη λειτουργία του μεταλλικού χρήματος ως χρήματος. Μέχρι εδώ, εξετάσαμε μόνο τις επιπτώσεις της διατήρησης του μεταλλικού χρήματος μέσα στα πλαίσια της ισχύος της ντιρινγκικής οικονομικής κομμούνας. Ωστόσο, πέρα απ' αυτά τα πλαίσια, ο υπόλοιπος κόσμος, που τον απορρίπτει ο κύριος Ντίρινγκ, συνεχίζει για την ώρα ήσυχα την παλαιά του πορεία. Ο χρυσός και ο άργυρος παραμένουν στην παγκόσμια αγορά, *παγκόσμιο χρήμα*, γενικό μέσο αγοράς και πληρωμής, η απόλυτα κοινωνική ενσάρκωση του πλούτου. Μαζί μ' αυτή την ιδιότητα του ευγενούς μετάλλου, εμφανίζεται

μπροστά στους ατομικούς οικονομικούς κομμουνιστές ένα νέο κίνητρο για αποθησαυρισμό, για πλουτισμό, για τοκογλυφία. Είναι το κίνητρο κίνησης ελεύθερα και ανεξάρτητα απέναντι στην κομμούνα και πέρα από τα όριά της και αξιοποίησης στην παγκόσμια αγορά του συσσωρευμένου ατομικού πλούτου. Οι τοκογλύφοι μεταβάλλουν τον εαυτό τους σε εμπόρους με τα μέσα κυκλοφορίας, σε τραπεζίτες, σε κυρίαρχους των μέσων κυκλοφορίας και του παγκόσμιου χρήματος και, μ' αυτό τον τρόπο, σε κυρίαρχους της παραγωγής, δηλαδή και των μέσων παραγωγής, κι ας εμφανίζονται τα μέσα αυτά για χρόνια ακόμα ονομαστικά σαν ιδιοκτησία της οικονομικής και εμπορικής κομμούνας. Έτσι, όμως, οι αποθησαυριστές και τοκογλύφοι, που έγιναν τραπεζίτες, είναι πλέον και οι κύριοι της ίδιας της οικονομικής και εμπορικής κομμούνας. Η «κοινότητα» του κυρίου Ντίρινγκ ξεχωρίζει, πράγματι, πολύ ουσιωδώς από τις «νεφελώδεις αντιλήψεις» των υπόλοιπων σοσιαλιστών. Δεν έχει άλλο στόχο από την αναπαραγωγή της χρηματιστικής αφρόκρεμας, κάτω από τον έλεγχο της οποίας και για το βαλάντιο της οποίας θα σκοτώνεται στη δουλειά, αν, τελικά, συγκροτηθεί και εμπεδωθεί. Η μόνη της σωτηρία θα ήταν οι αποθησαυριστές να προτιμήσουν να το σκάσουν το γρηγορότερο δυνατό από την κομμούνα μέσω του παγκόσμιου χρήματός τους. Με την πλατιά εξαπλωμένη άγνοια που επικρατεί στη Γερμανία σχετικά με τον παλαιότερο σοσιαλισμό, μόνο ένας αθώος νεαρός θα μπορούσε να θέσει το ερώτημα, αν, για παράδειγμα, τα κουπόνια εργασίας του Όουεν (Owen) δε θα μπορούσαν να δώσουν αφορμή σε μια παρόμοια κατάχρηση. Παρ' όλο που εδώ δεν πρέπει να αναπτύξουμε τη σημασία αυτών των κουπονιών εργασίας, ωστόσο θα πούμε τα εξής πράγματα για να συγκριθεί ο «περιεκτικός σχηματισμός» του Ντίρινγκ με τις «άξεστες, άχρωμες και πενιχρές ιδέες» του Όουεν: Πρώτον, για να γίνει μια παρόμοια κατάχρηση των κουπονιών εργασίας του Όουεν, θα χρειαζόταν η μετατροπή τους σε πραγματικό χρήμα, ενώ ο κύριος Ντίρινγκ βάζει σαν προϋπόθεση πραγματικό χρήμα, αλλά θέλει να του απαγορέψει να λειτουργεί μ' άλλο τρόπο εκτός από σκέτα κουπόνια εργασίας. Ενώ, στη μία περίπτωση (του Όουεν), θα γινόταν πραγματική κατάχρηση, στην περίπτωση του Ντίρινγκ επιβάλ-

λεται η εγγενής, η ανεξάρτητη από την ανθρώπινη θέληση φύση του χρήματος, επιβάλλει το χρήμα τη χαρακτηριστική δική του σωστή χρήση απέναντι στην κατάχρηση, που θέλει να του επιβάλει ο κύριος Ντίρινγκ λόγω της δικής του άγνοιας σ' ό,τι αφορά τη φύση του χρήματος. Δεύτερο: Για τον Όουεν (Owen), τα κουπόνια εργασίας είναι μόνο μια μεταβατική μορφή προς την πλήρη κοινότητα και ελεύθερη αξιοποίηση των κοινωνικών πόρων και, επιπλέον, το πολύ ένα μέσο για να κάνει τον κομμουνισμό αποδεκτό από το βρετανικό κοινό. Αν, λοιπόν, μια οποιαδήποτε κατάχρηση της κοινωνίας του Όουεν (Owen) θα ασκούσε πίεση προς την κατάργηση των κουπονιών εργασίας, τότε αυτή η κοινωνία κάνει ένα βήμα μπροστά προς το σκοπό της και μπαίνει σε μια πιο τέλεια φάση ανάπτυξής της. Αν, αντιθέτως, η οικονομική κομμούνα του Ντίρινγκ καταργήσει το χρήμα, τότε καταστρέφει μεμιάς την «εμβέλεια από άποψη ανθρώπινης ιστορίας», παραμερίζει την ιδιαίτερη δική της ομορφιά, παύει να είναι μια ντιρινγκική οικονομική κομμούνα και ξεπέφτει στα νεφελώματα, από τα οποία η ορθολογική φαντασία του κυρίου Ντίρινγκ έχει κάνει τόσο σκληρή δουλειά για να τη βγάλει.*

Από πού, όμως, πηγάζουν όλες οι πλάνες και συγχύσεις, στις οποίες βολοδέρνει η οικονομική κομμούνα του Ντίρινγκ; Απλώς από τα νεφελώματα, που, μέσα στο κεφάλι του κυρίου Ντίρινγκ, περιβάλλουν τις έννοιες «αξία» και «χρήμα» και που, στο τέλος, τον ωθούν να θέλει να ανακαλύψει την αξία της εργασίας. Επειδή, όμως, ο κύριος Ντίρινγκ δεν έχει καθόλου το μονοπώλιο τέτοιας νεφελώδους κατάστασης για τη Γερμανία, αλλά, αντιθέτως, βρίσκει αναρίθμητους ανταγωνιστές, θέλουμε, «για μια στιγμή, να ξεπεράσουμε τον εαυτό μας και να ξεμπλέξουμε το κουβάρι», το οποίο ο ίδιος έχει μπερδέψει.

Η μόνη αξία που γνωρίζει η οικονομία, είναι η αξία εμπορεύ-

---

* Είναι δευτερεύον το ότι ο κύριος Ντίρινγκ δε γνωρίζει καθόλου το ρόλο που παίζουν τα κουπόνια εργασίας στην κομμουνιστική κοινωνία του Όουεν (Owen). Τα κουπόνια αυτά τα ξέρει από τον Σαργκάν (Sargant) μόνο[262] στο βαθμό που παρουσιάζονται στα, φυσικά αποτυχημένα, Labour Exchange Bazaars (τα παζάρια ανταλλαγής εργασίας), που είναι προσπάθειες μετάβασης, μέσω της άμεσης ανταλλαγής εργασίας, από την υπαρκτή στην κομμουνιστική κοινωνία.

ματος. Τι είναι τα εμπορεύματα; Είναι προϊόντα που παράγονται σε μια κοινωνία λίγο πολύ μεμονωμένων ατομικών παραγωγών, δηλαδή, πρώτα-πρώτα, ατομικά προϊόντα. Τα ατομικά αυτά προϊόντα, όμως, γίνονται εμπορεύματα μόνο από τη στιγμή που παράγονται όχι για την αυτοκατανάλωση, αλλά για την κατανάλωση από άλλους, δηλαδή για την κοινωνική κατανάλωση. Μπαίνουν στην κοινωνική κατανάλωση με την ανταλλαγή. Επομένως, οι ατομικοί παραγωγοί βρίσκονται σε μια κοινωνική συνάρτηση, σχηματίζουν μια κοινωνία. Τα προϊόντα τους, αν και ατομικά προϊόντα του μεμονωμένου ατόμου, είναι, γι' αυτό το λόγο, ταυτόχρονα, αλλά χωρίς πρόθεση και, κατά κάποιο τρόπο, παρά τη θέλησή τους, και κοινωνικά προϊόντα. Σε τι συνίσταται τώρα ο κοινωνικός χαρακτήρας αυτών των ατομικών προϊόντων; Προφανώς, σε δύο ιδιότητες: Πρώτον, στο ότι όλα ικανοποιούν μια κάποια ανθρώπινη ανάγκη, όλα έχουν μια αξία χρήσης όχι μόνο για τον παραγωγό, αλλά και για άλλους. Δεύτερον, στο ότι είναι προϊόντα απλής ανθρώπινης εργασίας, γενικής ανθρώπινης εργασίας, παρ' όλο που είναι προϊόντα των πιο διαφορετικών ατομικών εργασιών. Στο βαθμό που έχουν μια αξία χρήσης και για άλλους, μπορούν να μπουν στην ανταλλαγή, αλλιώς, είναι αδύνατο. Στο βαθμό που, μέσα σε όλα αυτά, υπάρχει ενσωματωμένη γενική ανθρώπινη εργασία, απλή χρήση ανθρώπινης εργατικής δύναμης, μπορούν να συγκριθούν το ένα με το άλλο στην ανταλλαγή με βάση την ποσότητα αυτής της εργασίας, που έχει ενσωματωθεί σ' αυτά, και να θεωρηθούν ίσα ή άνισα. Σε δύο ίσα ατομικά προϊόντα, μπορεί να εμπεριέχεται μια άνιση ποσότητα ατομικής εργασίας, εφόσον οι κοινωνικές συνθήκες παραμένουν ίδιες, αλλά η γενική ανθρώπινη εργασία μέσα στα προϊόντα αυτά παραμένει ίση. Ένας αδέξιος σιδηρουργός μπορεί να φτιάχνει πέντε πέταλα στον ίδιο χρόνο, που ένας επιδέξιος σιδηρουργός φτιάχνει δέκα. Η κοινωνία, όμως, δεν αξιολογεί την τυχαία αδεξιότητα του ενός, αλλά αναγνωρίζει σαν γενική ανθρώπινη εργασία μόνο την εργασία της κανονικής, κάθε φορά, επιδεξιότητας του μέσου όρου. Συνεπώς, το ένα από τα πέντε πέταλα του πρώτου σιδηρουργού δεν έχει στην ανταλλαγή περισσότερη αξία από ένα των δέκα πετάλων, που έφτιαξε ο άλλος στον ίδιο χρόνο εργασίας.

Η ατομική εργασία εμπεριέχει γενική ανθρώπινη εργασία μόνο στο βαθμό που είναι κοινωνικά αναγκαία.

Λέγοντας, λοιπόν, ότι ένα εμπόρευμα έχει αυτή την καθορισμένη αξία εννοώ: 1. Ότι είναι ένα κοινωνικά χρήσιμο προϊόν· 2. ότι έχει παραχθεί από ένα άτομο για ατομικό λογαριασμό· 3. ότι, παρ' όλο που είναι το προϊόν ατομικής εργασίας, εντούτοις είναι, ταυτόχρονα και, κατά κάποιο τρόπο, χωρίς να το ξέρει ή να το θέλει ο παραγωγός, και προϊόν κοινωνικής εργασίας και, μάλιστα, μιας καθοριστικής ποσότητας που έχει διαπιστωθεί μέσω ενός κοινωνικού δρόμου, με την ανταλλαγή δηλαδή· 4. ότι δεν εκφράζω αυτή την ποσότητα με την ίδια την εργασία, δηλαδή σε τόσες ώρες εργασίας, αλλά *μ' ένα άλλο εμπόρευμα*. Όταν λέω, λοιπόν, πως αυτό το ρολόι έχει την ίδια αξία μ' αυτό το κομμάτι ύφασμα και το καθένα απ' αυτά αξίζει πενήντα μάρκα, τότε εννοώ: Στο ρολόι, στο ύφασμα και στο χρήμα εμπεριέχεται η ίδια ποσότητα κοινωνικής εργασίας. Διαπιστώνω, επομένως, ότι ο χρόνος κοινωνικής εργασίας που έχει ενσωματωθεί σ' αυτά, έχει μετρηθεί κοινωνικά και έχει βρεθεί ίσος. Όμως, όχι άμεσα, απόλυτα, όπως μετριέται συνήθως ο χρόνος εργασίας, σε ώρες εργασίας ή σε μέρες κλπ., αλλά έμμεσα, μέσω της ανταλλαγής, σχετικά. Γι' αυτό το λόγο, δεν μπορώ να εκφράσω αυτή τη διαπιστωμένη ποσότητα χρόνου εργασίας σε ώρες εργασίας, ο αριθμός των οποίων εξακολουθεί να μου είναι άγνωστος. Κι αυτό μονάχα έμμεσα μπορώ να το κάνω, σχετικά, δηλαδή, μ' ένα άλλο εμπόρευμα, που περιέχει την ίδια ποσότητα κοινωνικού χρόνου εργασίας. Το ρολόι αξίζει όσο και το κομμάτι ύφασμα.

Εφόσον, όμως, η παραγωγή και η ανταλλαγή εμπορευμάτων αναγκάζουν την κοινωνία, η οποία στηρίζεται σ' αυτές, σ' αυτό τον έμμεσο δρόμο, την αναγκάζουν επίσης να κάνει αυτό το δρόμο όσο το δυνατό συντομότερο. Ξεχωρίζουν από το σωρό των εμπορευμάτων ένα βασιλικό εμπόρευμα, στο οποίο μπορεί να εκφράζεται μια και καλή η αξία όλων των άλλων εμπορευμάτων, ένα εμπόρευμα, το οποίο μπορεί να θεωρείται η άμεση ενσάρκωση της κοινωνικής εργασίας και, γι' αυτό, γίνεται άμεσα και άνευ όρων ανταλλάξιμο μ' όλα τα εμπορεύματα: το χρήμα. Όμως, αφού η εμπορευματική αξία ανεξαρτητοποιείται απέναντι στα ίδια τα εμπορεύματα, και

γίνεται χρήμα, μπαίνει ένας νέος παράγοντας στην κοινωνία που παράγει και ανταλλάσσει εμπορεύματα, ένας παράγοντας με καινούργιες κοινωνικές λειτουργίες και επιδράσεις. Προς το παρόν, αρκεί αυτή η διαπίστωση και δε θα σταθούμε περισσότερο σ' αυτή.

Η οικονομία της παραγωγής εμπορευμάτων δεν είναι καθόλου η μόνη επιστήμη, η οποία πρέπει να λαμβάνει υπόψη μόνο σχετικά γνωστούς παράγοντες. Ούτε στη φυσική ξέρουμε πόσα μεμονωμένα μόρια αερίου ενυπάρχουν σ' ένα δοσμένο όγκο αερίου, με δεδομένες επίσης την πίεση και τη θερμοκρασία. Γνωρίζουμε, όμως, ότι, στο βαθμό που είναι σωστός ο νόμος του Μπόιλ (Boyle), ένας τέτοιος δοσμένος όγκος οποιουδήποτε αερίου εμπεριέχει την ίδια ποσότητα μορίων μ' έναν ίδιο όγκο ενός οποιουδήποτε άλλου αερίου κάτω από την ίδια πίεση και την ίδια θερμοκρασία. Γι' αυτό το λόγο, μπορούμε να συγκρίνουμε, σ' ό,τι αφορά την περιεκτικότητά τους σε μόρια, τους πιο διαφορετικούς όγκους των πιο διαφορετικών αερίων κάτω από τους πιο διαφορετικούς όρους πίεσης και θερμοκρασίας.

Αν δεχτούμε σαν μονάδα 1 λίτρο αερίου με 0° Κελσίου θερμοκρασία και 760 mm (χιλιοστόμετρα) πίεση, μπορούμε να μετρήσουμε μ' αυτή τη μονάδα εκείνη την περιεκτικότητα σε μόρια. Στη χημεία, επίσης, δε γνωρίζουμε ούτε τα απόλυτα ατομικά βάρη των μεμονωμένων στοιχείων. Τα γνωρίζουμε, ωστόσο, σχετικά γνωρίζοντας τις αμοιβαίες σχέσεις τους. Επομένως, όπως η παραγωγή εμπορευμάτων και η οικονομία εμπορευμάτων αποκτούν μια σχετική έκφραση για τις ενσωματωμένες στα επιμέρους εμπορεύματα άγνωστες ποσότητες εργασίας, συγκρίνοντας τα εμπορεύματα αυτά με κριτήριο τη σχετική περιεκτικότητά τους σε εργασία, έτσι και η χημεία αποκτάει μια σχετική έκφραση για το μέγεθος των, άγνωστων σ' αυτήν, ατομικών βαρών, συγκρίνοντας τα μεμονωμένα στοιχεία με κριτήριο το ατομικό τους βάρος και εκφράζοντας το ατομικό βάρος του ενός σε πολλαπλάσια ή σε κλάσματα του άλλου (θειάφι, οξυγόνο, υδρογόνο). Και, όπως η παραγωγή εμπορευμάτων ανεβάζει το χρυσό σε απόλυτο εμπόρευμα, σε γενικό ισοδύναμο των υπόλοιπων εμπορευμάτων, σε μέτρο όλων των αξιών, έτσι και η χημεία ανεβάζει το υδρογόνο σε χημικό νόμισμα, ορίζοντας το

ατομικό του βάρος = 1, ανάγοντας τα ατομικά βάρη όλων των υπόλοιπων στοιχείων σε υδρογόνο και εκφράζοντάς τα σε πολλαπλάσια του ατομικού του βάρους.

Εντούτοις, η παραγωγή εμπορευμάτων δεν είναι καθόλου η αποκλειστική μορφή της κοινωνικής παραγωγής. Στην παλαιά ινδική κοινότητα, στη νοτιοσλαβική οικογενειακή κοινότητα, τα προϊόντα δε μεταβάλλονται σε εμπορεύματα. Τα μέλη της κοινότητας είναι άμεσα κοινωνικοποιημένα για την παραγωγή, η εργασία καταμερίζεται ανάλογα με τα έθιμα και τις ανάγκες. Το ίδιο ισχύει για τα προϊόντα, εφόσον πάνε για την κατανάλωση. Η άμεση κοινωνική παραγωγή, όπως και ο άμεσος καταμερισμός αποκλείουν κάθε ανταλλαγή εμπορευμάτων, επομένως και τη μετατροπή των προϊόντων σε εμπορεύματα (τουλάχιστο μέσα στην κοινότητα) και, μαζί μ' αυτή, και τη μετατροπή τους σε *αξίες*.

Μόλις η κοινωνία γίνει κάτοχος των μέσων παραγωγής και τα χρησιμοποιεί για την παραγωγή κοινωνικοποιώντας τα άμεσα, η εργασία του καθενός, όσο διαφορετικός κι αν είναι ο ιδιαίτερα χρήσιμος χαρακτήρας της, γίνεται ευθύς εξαρχής και άμεσα κοινωνική εργασία. Τότε, η ποσότητα κοινωνικής εργασίας, που είναι ενσωματωμένη σ' ένα προϊόν, δε χρειάζεται να διαπιστωθεί έμμεσα: Η καθημερινή πείρα δείχνει άμεσα πόση απ' αυτή την ποσότητα χρειάζεται κατά μέσον όρο. Η κοινωνία μπορεί απλά να υπολογίζει πόσες ώρες εργασίας είναι ενσωματωμένες σε μια ατμομηχανή, σ' ένα εκατόλιτρο σιταριού της τελευταίας συγκομιδής, σε εκατό τετραγωνικά μέτρα υφάσματος μιας ορισμένης ποιότητας. Επομένως, δεν μπορεί να της περάσει από το μυαλό να εκφράσει τις ποσότητες εργασίας, που βρίσκονται μέσα στα προϊόντα και που τώρα τις γνωρίζει άμεσα και απόλυτα, σ' ένα μέτρο που είναι μόνο σχετικό, ταλαντευόμενο, ανεπαρκές και πρωτύτερα αναπόφευκτο σαν βοηθητικό, σ' ένα τρίτο προϊόν, δηλαδή, και όχι στο φυσικό, επαρκές, απόλυτο μέτρο της, *το χρόνο*. Όπως, δε θα περνούσε από το μυαλό των χημικών να εκφράσουν τότε τα ατομικά βάρη μέσω του πλάγιου δρόμου του ατόμου του υδρογόνου με τρόπο σχετικό, από τη στιγμή που θα ήταν σε θέση να τα εκφράσουν με τρόπο απόλυτο, στο επαρκές τους μέτρο, δηλαδή στο πραγματικό τους βάρος, σε δι-

σεκατομμυριοστά ή τετρακισεκατομμυριοστά του γραμμαρίου. Επομένως, η κοινωνία, κάτω από τις παραπάνω προϋποθέσεις, δεν αποδίδει αξία στα προϊόντα. Δε θα εκφράσει το απλό γεγονός ότι, για την παραγωγή των εκατό τετραγωνικών μέτρων υφάσματος, χρειάστηκαν, ας πούμε, χίλιες ώρες εργασίας, με τον αλλοίθωρο και ανόητο τρόπο, πως αξίζουν χίλιες ώρες εργασίας. Βέβαια, και τότε η κοινωνία θα πρέπει να γνωρίζει, πόση εργασία χρειάζεται το κάθε αντικείμενο χρήσης για να κατασκευαστεί. Θα πρέπει να οργανώσει το πρόγραμμα παραγωγής ανάλογα με τα μέσα παραγωγής και σ' αυτά υπάγονται και οι εργατικές δυνάμεις. Τελικά, η ωφελιμότητα των διαφόρων αντικειμένων χρήσης, ζυγισμένων μεταξύ τους και σε σχέση με τις ποσότητες εργασίας που απαιτούνται για την κατασκευή τους, θα καθορίζει το πλάνο. Οι άνθρωποι τα κανονίζουν όλα πολύ απλά χωρίς να μεσολαβήσει η πολυφημισμένη «αξία».*

Η έννοια της αξίας είναι η πιο γενική και, γι' αυτό το λόγο, η πιο περιεκτική έκφραση των οικονομικών όρων της παραγωγής εμπορευμάτων. Γι' αυτό το λόγο, στην έννοια της αξίας εμπεριέχεται το σπέρμα όχι μόνο του χρήματος, αλλά και όλων των άλλων περαιτέρω αναπτυγμένων μορφών της παραγωγής και της ανταλλαγής εμπορευμάτων. Στο γεγονός ότι η αξία αποτελεί την έκφραση της ενσωματωμένης στα ατομικά προϊόντα κοινωνικής εργασίας, ενυπάρχει ήδη η δυνατότητα να ξεχωρίσουμε ανάμεσα στην κοινωνική εργασία και την ενσωματωμένη στο ίδιο προϊόν ατομική εργασία. Επομένως, αν ένας ατομικός παραγωγός εξακολουθεί να παράγει με τον παλαιό τρόπο, ενώ προχωρεί ο κοινωνικός τρόπος παραγωγής, τότε η διαφορά αυτή θα του γίνει έντονα αισθητή. Το ίδιο συμβαίνει μόλις το σύνολο των ατομικών κατασκευαστών παράγει μια ποσότητα ενός συγκεκριμένου είδους εμπορευμάτων, η

* Ήδη το 1844 έχω πει ότι ο συσχετισμός της ωφελιμότητας και της απαιτούμενης εργασίας είναι το μόνο που, σε μια κομμουνιστική κοινωνία, στην απόφαση σχετικά με την παραγωγή, απομένει από την έννοια της αξίας της πολιτικής οικονομίας. (*Γερμανογαλλικά Χρονικά*, σελ. 95).[274] Όπως βλέπουμε, όμως, η θέση αυτή μπόρεσε να θεμελιωθεί επιστημονικά μόνο με το *Κεφάλαιο* του Μαρξ.

οποία ξεπερνάει την κοινωνική ανάγκη. Στο γεγονός ότι η αξία ενός εμπορεύματος μπορεί να εκφραστεί μονάχα σ' ένα άλλο εμπόρευμα και να πραγματώνεται μονάχα στην ανταλλαγή μ' αυτό, ενυπάρχει μια δυνατότητα να μη γίνει καθόλου η ανταλλαγή ή να μη πραγματοποιήσει την ορθή αξία. Τελικά, όταν μπει το ειδικό εμπόρευμα εργατική δύναμη στην αγορά, καθορίζεται η αξία του, όπως η αξία του κάθε άλλου εμπορεύματος, σύμφωνα με το χρόνο εργασίας, που είναι κοινωνικά αναγκαίος για την παραγωγή του. Γι' αυτό το λόγο, στη μορφή αξίας των προϊόντων ενυπάρχει ήδη σε εμβρυακή μορφή ολόκληρη η καπιταλιστική μορφή παραγωγής, η αντίθεση καπιταλιστών και μισθωτών εργατών, η βιομηχανική εφεδρική στρατιά και οι κρίσεις. Το να θέλει κανείς να καταργήσει την καπιταλιστική μορφή παραγωγής αποκαθιστώντας την «αληθινή αξία», είναι σαν να θέλει να καταργήσει τον καθολικισμό εγκαθιστώντας τον «αληθινό» Πάπα ή να θέλει να αποκαταστήσει μια κοινωνία, στην οποία οι παραγωγοί, επιτέλους, είναι οι κυρίαρχοι των προϊόντων τους, με τη συνεπή εφαρμογή μιας οικονομικής κατηγορίας, η οποία εκφράζει πιο ολοκληρωτικά την υποδούλωση των παραγωγών από το ίδιο το προϊόν τους.

Καθώς η κοινωνία που παράγει εμπορεύματα έχει αναπτύξει παραπέρα, σε μορφή χρήματος, την εγγενή στα εμπορεύματα καθεαυτή μορφή αξίας, ήδη βγαίνουν στο φως μερικά από τα σπέρματα, τα οποία εξακολουθούν να είναι κρυμμένα μέσα στην αξία. Η επόμενη και πιο ουσιώδης επίπτωση είναι η γενίκευση της εμπορευματικής μορφής. Το χρήμα επιβάλλει την εμπορευματική μορφή ακόμα και στα αντικείμενα τα οποία μέχρι τώρα παράγονταν για άμεση ιδία χρήση και τα σύρει στην ανταλλαγή. Μ' αυτό τον τρόπο, η εμπορευματική μορφή και το χρήμα διεισδύουν στα εσωτερικά οικονομικά των κοινοτήτων, των άμεσα κοινωνικοποιημένων για την παραγωγή, σπάει τον ένα μετά τον άλλο δεσμό της κοινότητας και διαλύει το σύνολο των κοινοτήτων σ' ένα σωρό από ατομικούς παραγωγούς. Το χρήμα τοποθετεί πρώτα, όπως βλέπουμε στην Ινδία, την ατομική καλλιέργεια στη θέση της κοινής καλλιέργειας του εδάφους. Αργότερα, διαλύει την κοινοκτημοσύνη της καλλιεργήσιμης γης, η οποία βγαίνει στην επιφάνεια στις ανακατανομές που επα-

ναλαμβάνονται περιοδικά και, μάλιστα, μέσω της οριστικής ανακατανομής (π.χ., στις αγροτικές κοινότητες στις όχθες του Μοζέλα[78], αρχίζει επίσης να εμφανίζεται στις ρωσικές κοινότητες). Τέλος, ωθεί στη διανομή και τις υπόλοιπες κοινές ιδιοκτησίες των δασών και των λιβαδιών. Όποιες κι αν είναι οι άλλες αιτίες που υπάρχουν στην ανάπτυξη της παραγωγής και συμβάλλουν κι εδώ, το χρήμα παραμένει πάντα το ισχυρότερο μέσο για την επενέργειά τους στις κοινότητες. Με την ίδια φυσική αναγκαιότητα, θα έπρεπε το χρήμα, παρ' όλους τους «νόμους και διοικητικούς κανονισμούς», να διαλύσει την ντιρινγκική οικονομική κομμούνα, αν ποτέ θα δημιουργιόταν.

Ήδη είδαμε παραπάνω (Οικονομία, VII) ότι το να μιλάμε για αξία της εργασίας αποτελεί μια αντίφαση αυτή καθεαυτή. Επειδή η εργασία, κάτω από ορισμένες κοινωνικές συνθήκες, δεν παράγει μονάχα προϊόντα, αλλά και αξία, και επειδή η αξία αυτή μετριέται με την εργασία, δεν μπορεί να έχει μια ιδιαίτερη αξία, όπως δεν μπορεί η βαρύτητα σαν τέτοια να έχει ένα ιδιαίτερο βάρος ή η θερμότητα μια ιδιαίτερη θερμοκρασία. Είναι, όμως, χαρακτηριστική ιδιότητα όλης της κοινωνικής σύγχυσης σχετικά με την «αληθινή αξία» και όσων σπάνε το κεφάλι τους σχετικά μ' αυτή να νομίζουν ότι ο εργάτης στη σημερινή κοινωνία δεν παίρνει την πλήρη «αξία» της εργασίας του και ο σοσιαλισμός τάχα καλείται να διορθώσει το κακό. Πρώτα, πρέπει να βρεθεί τι είναι η αξία της εργασίας κι αυτή τη βρίσκει κανείς προσπαθώντας να μετρήσει την εργασία όχι με το επαρκές μέτρο, το χρόνο, αλλά με το προϊόν της. Ο εργάτης πρέπει να παίρνει τον «πλήρη καρπό της εργασίας του».[208] Όχι μονάχα το προϊόν της εργασίας, αλλά η ίδια η εργασία πρέπει να είναι άμεσα ανταλλάξιμη με κάποιο προϊόν, μια ώρα εργασίας με το προϊόν μιας άλλης ώρας εργασίας. Αυτή η άποψη, όμως, έχει αμέσως μια πολύ «αμφισβητήσιμη» πλευρά. *Όλο το προϊόν* μοιράζεται. Η πιο σημαντική προοδευτική λειτουργία της κοινωνίας, η συσσώρευση, αφαιρείται από την κοινωνία και τοποθετείται στα χέρια και στην αυθαιρεσία του ατόμου. Τα άτομα ας κάνουν με τους «καρπούς» ό,τι θέλουν, αλλά η κοινωνία παραμένει, στην καλύτερη περίπτωση, όσο πλούσια ή φτωχή ήταν. Επομένως, όλα τα μέσα παραγωγής που

συσσωρεύτηκαν στο παρελθόν συγκεντρώθηκαν στα χέρια της κοινωνίας μόνο για να κατακερματιστούν πάλι στα χέρια των ατόμων όλα τα μέσα παραγωγής, που θα συσσωρευτούν στο μέλλον. Έτσι, χαστουκίζοντας τις ίδιες τις προϋποθέσεις μας, φτάσαμε σ' ένα καθαρό παραλογισμό. Η ρευστή εργασία, η ενεργή εργατική δύναμη πρέπει να ανταλλάσσεται με προϊόντα εργασίας. Τότε, γίνεται εμπόρευμα, όπως και το προϊόν, με το οποίο πρέπει να ανταλλάσσεται. Τότε, η αξία αυτής της εργατικής δύναμης δεν καθορίζεται καθόλου με βάση το προϊόν της, αλλά με βάση την ενσωματωμένη σ' αυτή κοινωνική εργασία, δηλαδή το σημερινό νόμο του εργατικού μισθού.

Αυτό, όμως, ακριβώς δεν το θέλουν.

Η ρευστή εργασία, η εργατική δύναμη πρέπει να είναι ανταλλάξιμη με το πλήρες προϊόν της. Αυτό σημαίνει ότι πρέπει να είναι ανταλλάξιμη όχι με την *αξία*, αλλά με την *αξία χρήσης* της. Ο νόμος της αξίας πρέπει να ισχύει για όλα τα άλλα εμπορεύματα, αλλά να αρθεί για την εργατική δύναμη. Ακριβώς αυτή η αυτοαναιρούμενη σύγχυση κρύβεται πίσω από την «αξία της εργασίας». Η «ανταλλαγή της εργασίας με εργασία σύμφωνα με την αρχή της ισοτιμίας», στο βαθμό που έχει νόημα, δηλαδή η ανταλλαξιμότητα προϊόντων ίσης κοινωνικής εργασίας μεταξύ τους, δηλαδή ο νόμος της αξίας, αποτελεί ακριβώς το βασικό νόμο της παραγωγής εμπορευμάτων, επομένως και της υψηλότερης μορφής της, της καπιταλιστικής παραγωγής. Επιβάλλεται στη σημερινή κοινωνία με τον ίδιο τρόπο, με τον οποίο μόνο οικονομικοί νόμοι μπορούν να επιβληθούν σε μια κοινωνία ατομικών παραγωγών: Σαν τυφλός νόμος της φύσης, που ενυπάρχει μέσα στα πράγματα και τις σχέσεις, ανεξάρτητα από τη θέληση ή την πράξη των παραγωγών. Ο κύριος Ντίρινγκ, ανεβάζοντας αυτό το νόμο σε βασικό νόμο της οικονομικής του κομμούνας και απαιτώντας από αυτή να τον εφαρμόζει εν πλήρη συνειδήσει, κάνει το βασικό νόμο της υπαρκτής κοινωνίας βασικό νόμο της δικής του κατά φαντασίαν κοινωνίας. Θέλει την υπαρκτή κοινωνία, αλλά χωρίς τα κακώς κείμενα. Πατάει, δηλαδή, εντελώς στο ίδιο έδαφος με τον Προυντόν (Proudhon). Όπως και ο τελευταίος, θέλει να παραμερίσει τα κακώς κείμενα, που έχουν δη-

μιουργηθεί με την εξέλιξη της εμπορευματικής παραγωγής σε καπιταλιστική παραγωγή, επιβάλλοντας σ' αυτά το βασικό νόμο της εμπορευματικής παραγωγής, η ενεργοποίηση του οποίου ίσα-ίσα έχει παραγάγει αυτά τα κακώς κείμενα.

Όπως και ο Προυντόν (Proudhon), θέλει να αναιρέσει τις πραγματικές συνέπειες του νόμου της αξίας με φανταστικές. Όσο περήφανα, όμως, κι αν καλπάζει ο σύγχρονός μας Δον Κιχώτης, πάνω στον ευγενικό του Ροσινάντη, δηλαδή την «καθολική αρχή της δικαιοσύνης», με συνοδεία το γενναίο Σάντσο Πάντσα, δηλαδή τον Αβραάμ Ενς (Abraham Enss), στην ξέφρενη ιπποτική πορεία του προς την κατάκτηση του κράνους του Μαμπρίνου, της «αξίας της εργασίας», φοβούμαστε παρά πολύ ότι δε θα φέρει πίσω τίποτε άλλο εκτός από την παλαιά γνωστή λεκάνη του κουρέα.

V. Κράτος, οικογένεια, εκπαίδευση

Με τα δύο προηγούμενα κεφάλαια, λίγο πολύ έχουμε εξαντλήσει το οικονομικό περιεχόμενο του «νέου κοινωνικού οικοδομήματος» του κυρίου Ντίρινγκ. Το πολύ θα είχαμε να παρατηρήσουμε ότι «το καθολικό εύρος του ιστορικού ορίζοντα» δεν τον εμποδίζει καθόλου να φροντίζει τα δικά του «ιδιαίτερα συμφέροντα», ακόμα κι αν δε ληφθεί υπόψη η γνωστή μέτρια υπερκατανάλωση. Επειδή ο παλαιός καταμερισμός εργασίας εξακολουθεί να υπάρχει στην κοινωνία του κυρίου Ντίρινγκ, η οικονομική κομμούνα θα έχει να κάνει όχι μόνο με αρχιτέκτονες και χειραμαξάδες, αλλά και με επαγγελματίες λόγιους, και έτσι γεννιέται το ερώτημα, τι θα γίνει τότε με τα συγγραφικά δικαιώματα. Αυτό το ερώτημα απασχολεί τον κύριο Ντίρινγκ περισσότερο από τον καθένα. Παντού, για παράδειγμα, με αφορμή τον Λουί Μπλαν (Louis Blanc) και τον Προυντόν (Proudhon), τα συγγραφικά δικαιώματα μπερδεύονται στα πόδια του αναγνώστη και αφού έχουν μασηθεί και αναμασηθεί σε εννέα σελίδες των *Μαθημάτων*, διασώζονται, με το καλό, στο λιμάνι της κοινότητάς του, με τη μορφή μιας μυ-

στηριώδους «αμοιβής εργασίας», χωρίς να αναφέρεται αν είναι με ή χωρίς επιπρόσθετη κατανάλωση. Ένα κεφάλαιο για τη θέση του ψύλλου στο φυσικό σύστημα της κοινωνίας θα ήταν εξίσου ταιριαστό και, οπωσδήποτε, λιγότερο ανιαρό.

Η *Φιλοσοφία* μάς δίνει εκτενείς προδιαγραφές σχετικά με την κρατική οργάνωση του μέλλοντος. Εδώ ο Ρουσό (Rousseau), παρ' όλο που είναι «ο μοναδικός σημαντικός πρόδρομος» του κυρίου Ντίρινγκ, ωστόσο δεν έχει βάλει αρκετά βαθιά τα θεμέλια. Ο βαθύτερος διάδοχός του τον διορθώνει εκ θεμελίων βάζοντας νερό στον Ρουσό (Rousseau) μέχρι εκεί που δεν πάει άλλο και ανακατώνοντάς τον με απομεινάρια της χεγκελιανής φιλοσοφίας του δικαίου, που επίσης τα έχει παραβράσει μέχρι να γίνει νεροζούμι.

«Η κυριαρχία του ατόμου» αποτελεί το θεμέλιο του ντιρινγκικού κράτους του μέλλοντος. Δεν πρέπει να καταπιεστεί από την κυριαρχία της πλειοψηφίας, αλλά πρέπει τώρα πραγματικά να κορυφωθεί. Πώς θα γίνει αυτό; Πολύ απλά.

> «Αν προϋποθέσει κανείς σ' όλες τις κατευθύνσεις, ότι ο καθένας συμφωνεί με τον καθένα και, αν τα συμβόλαια αυτά έχουν σαν αντικείμενα την αμοιβαία βοήθεια ενάντια σε άδικες παραβιάσεις, τότε απλώς θα ενισχύεται η εξουσία για τη διατήρηση του δικαίου και δε θα προκύψει κανένα δικαίωμα λόγω υπεροχής του πλήθους πάνω στο άτομο ή της πλειοψηφίας πάνω στη μειοψηφία.»

Με τέτοια ελαφρότητα, η ζωντανή δύναμη του αμπρακαντάμπρα της φιλοσοφίας της πραγματικότητας ξεπερνάει τα πιο αξεπέραστα εμπόδια και, αν ο αναγνώστης νομίζει ότι δεν έχει μάθει ακόμα τίποτα, τότε του απαντάει ο κύριος Ντίρινγκ ότι δεν πρέπει να πάρει τόσο ελαφρά τα πράγματα, γιατί

> «το *πιο μικρό λάθος* στην αντίληψη σχετικά με το ρόλο της συνολικής βούλησης θα *εξόντωνε* την κυριαρχία του ατόμου και μόνο και μόνο η κυριαρχία αυτή (!) οδηγεί στη δημιουργία πραγματικών δικαιωμάτων».

Ο κύριος Ντίρινγκ μεταχειρίζεται το κοινό του εντελώς όπως του αξίζει, όταν το κοροϊδεύει. Θα μπορούσε ακόμα να το κάνει πιο χοντροκομμένα γιατί οι μελετητές της φιλοσοφίας της πραγματικότητας δε θα το είχαν πάρει χαμπάρι. Η κυριαρχία του ατόμου συνίσταται ουσιαστικά στο ότι

> «το άτομο απέναντι στο κράτος *πειθαναγκάζεται με απόλυτο τρόπο*». Ο πειθαναγκασμός, όμως, αυτός μπορεί να δικαιολογηθεί μόνο στο βαθμό, που «εξυπηρετεί πράγματι τη φυσική δικαιοσύνη». Για το σκοπό αυτό, θα υπάρχουν «νομοθεσία και δικαστικές αρχές», αλλά αυτές πρέπει να «μείνουν στα χέρια του συνόλου». Από κει και πέρα, θα υπάρχει ένας συνασπισμός άμυνας, ο οποίος θα εκδηλώνεται στη «συμπαράταξη στο στρατό ή και σ' ένα εκτελεστικό τμήμα, που ανήκει στις εσωτερικές υπηρεσίες ασφάλειας»,

δηλαδή: Και στρατός και αστυνομία και χωροφύλακες. Ο κύριος Ντίρινγκ, βέβαια, έχει αποδειχτεί τόσο συχνά ήδη φρόνιμος Πρώσος. Αλλά, εδώ, αποδείχνει ότι είναι αντάξιος εκείνου του υποδείγματος του Πρώσου, ο οποίος «έχει το χωροφύλακα μέσα στην καρδιά του», όπως έλεγε ο μακαρίτης υπουργός φον Ρόχοφ (von Rochow). Η μελλοντική αυτή χωροφυλακή, όμως, δε θα είναι τόσο επικίνδυνη, όπως οι σημερινοί «οπισθοδρομικοί» (Zarucker).[275] Ό,τι κι αν κάνουν σε βάρος του κυρίαρχου ατόμου, ο τελευταίος πάντα θα έχει *την εξής παρηγοριά*:

> «το δίκιο ή το άδικο, το οποίο θα υφίσταται τότε εκ μέρους της ελεύθερης κοινωνίας, ανάλογα με την περίσταση, δεν μπορεί ποτέ να είναι *τίποτα το χειρότερο* απ' ό,τι θα του έφερνε *η φυσική κατάσταση*!»

Και τότε, εφόσον ο κύριος Ντίρινγκ μάς έκανε για άλλη μια φορά να σκοντάψουμε πάνω στα αναπόφευκτα συγγραφικά του δικαιώματα, μας διαβεβαιώνει ότι, στο μελλοντικό του κόσμο, θα υπάρχει

«μια τελείως ελεύθερη και γενική δικηγορία».

«Η ελεύθερη κοινωνία, που φανταζόμαστε σήμερα» γίνεται όλο και πιο πολύ ανάμικτη. Αρχιτέκτονες, χειραμαξάδες, λόγιοι φιλόλογοι, χωροφύλακες και τώρα και δικηγόροι! Αυτό το «γερό και κριτικό βασίλειο των σκέψεων» μοιάζει στην εντέλεια με τα διάφορα ουράνια βασίλεια των διαφόρων θρησκειών, στα οποία πάντα ο πιστός ξαναβρίσκει αυτό που του γλύκαινε τη γήινη ζωή σε εξωραϊσμένη μορφή. Και ο κύριος Ντίρινγκ ανήκει στο κράτος, όπου «ο καθένας μπορεί να αγιάσει με τον τρόπο του».[276]

Τι άλλο να θέλουμε;

Το τι θα θέλουμε εμείς είναι, ωστόσο, αδιάφορο. Σημασία έχει τι θέλει ο κύριος Ντίρινγκ. Και αυτός ξεχωρίζει από τον Φρειδερίκο το Β΄ στο ότι, στο ντιρινγκικό κράτος του μέλλοντος, δεν μπορεί καθόλου ο καθένας να αγιάσει με τον τρόπο του. Το καταστατικό αυτού του μελλοντικού κράτους λέει:

> «Στην ελεύθερη κοινωνία, δεν μπορεί να υπάρχει λατρεία· *διότι* το καθένα από τα μέλη της έχει ξεπεράσει την παιδαριώδη πρωτόγονη φαντασίωση ότι, πίσω ή πάνω από τη φύση, υπάρχουν όντα, τα οποία μπορεί να τα επηρεάσει κανείς με θυσίες ή με προσευχές.»
>
> «Γι' αυτό το λόγο, ένα καλώς εννοούμενο κοινωνικό σύστημα *πρέπει να... καταργήσει* όλο το μηχανισμό της εκκλησιαστικής μαγείας και επίσης όλα τα ουσιώδη συστατικά μέρη της λατρείας.»

Απαγορεύεται, λοιπόν, η θρησκεία.

Όλες οι θρησκείες δεν είναι τίποτ' άλλο παρά η φανταστική αντανάκλαση μέσα στα ανθρώπινα κεφάλια εκείνων των εξωτερικών δυνάμεων, οι οποίες κυριαρχούν στην καθημερινή τους ύπαρξη, μια αντανάκλαση, στην οποία οι γήινες δυνάμεις παίρνουν τη μορφή υπεργήινων δυνάμεων. Στις αρχές της ιστορίας, πρώτα περνούν από τον αντικατοπτρισμό οι δυνάμεις της φύσης, περνώντας στην περαιτέρω εξέλιξη στους διάφορους λαούς από τις πιο πολλαπλές και ποικιλόμορφες προσωποποιήσεις. Η πρώτη αυτή

διαδικασία έχει παρακολουθηθεί αναδρομικά, τουλάχιστο για τους ινδοευρωπαϊκούς λαούς, μέσω της συγκριτικής μυθολογίας μέχρι και την καταγωγή της στις ινδικές Βέδες και έχει αποδειχτεί λεπτομερώς στην εξελικτική πορεία της στους Ινδούς, Πέρσες, Έλληνες, Ρωμαίους, Γερμανούς και, στο βαθμό που φτάνει το υλικό, στους Κέλτες, Λιθουανούς και Σλάβους. Σύντομα, ωστόσο, δίπλα στις δυνάμεις της φύσης αρχίζουν να ενεργοποιούνται και κοινωνικές δυνάμεις. Δυνάμεις που ορθώνονται μπροστά στους ανθρώπους εξίσου ξένες και, στην αρχή, εξίσου ανεξήγητες και που κυριαρχούν πάνω τους με την ίδια φαινομενική αναγκαιότητα όπως και οι ίδιες οι φυσικές δυνάμεις. Οι φανταστικές μορφές, στις οποίες, στην αρχή, αντικατοπτρίζονται μόνο οι μυστηριώδεις δυνάμεις της φύσης, αποκτούν, μ' αυτή την εξέλιξη, κοινωνικές ιδιότητες, γίνονται αντιπρόσωποι ιστορικών δυνάμεων.*

Σε μια ακόμα πιο εξελιγμένη βαθμίδα ανάπτυξης, μεταβιβάζονται όλες οι φυσικές και κοινωνικές ιδιότητες των πολλών θεών σ' έναν, παντοδύναμο Θεό, ο οποίος πάλι δεν είναι παρά η αντανάκλαση του αφηρημένου ανθρώπου. Έτσι, γεννήθηκε ο μονοθεϊσμός, ο οποίος ιστορικά ήταν το τελευταίο προϊόν της όψιμης ελληνικής χυδαίας φιλοσοφίας και βρήκε την ενσάρκωσή του στον αποκλειστικό εθνικό θεό των Εβραίων, τον Jahve (Ιεχωβά). Μ' αυτή τη βολική, άνετη, προσαρμόσιμη σ' όλα μορφή, η θρησκεία μπορεί να εξακολουθήσει να υπάρχει σαν άμεση, δηλαδή συναισθηματική μορφή της συμπεριφοράς των ανθρώπων ως προς τις ξένες, φυσικές και κοινωνικές, δυνάμεις, που κυριαρχούν πάνω τους, όσο οι άνθρωποι θα βρίσκονται κάτω από την κυριαρχία τέτοιων δυνάμεων. Είδαμε, όμως, επανειλημμένα, ότι, στη σημερινή αστική κοινωνία, οι άνθρωποι κυριαρχούνται από τις οικονομικές σχέσεις που έχουν

* Ο ύστερος διπλός αυτός χαρακτήρας των θεϊκών μορφών έχει παραβλεφτεί από τη συγκριτική μυθολογία σαν βασική αιτία της σύγχυσης των μυθολογιών, που εμφανίζεται αργότερα, γιατί περιορίστηκε μονόπλευρα στο χαρακτήρα τους σαν αντανάκλαση φυσικών δυνάμεων. Έτσι, σε ορισμένες γερμανικές φυλές ο θεός του πολέμου ονομάζεται στα αρχαία νορδικά Tyr, στα παλαιά ανωγερμανικά Zio, που αντιστοιχεί με το ελληνικό Ζευς, το λατινικό Jupiter αντί για Diespiter και σ' άλλες φυλές Er, Eor, που αντιστοιχεί στο ελληνικό Άρης και στο λατινικό Mars.

δημιουργήσει και από τα μέσα παραγωγής που έχουν παραγάγει οι ίδιοι σαν από μια ξένη δύναμη. Συνεπώς, συνεχίζεται η πραγματική βάση της θρησκευτικής αντανάκλασης και, μαζί μ' αυτή, το ίδιο το θρησκευτικό αντανακλαστικό. Κι αν ακόμα η αστική οικονομία ανοίγει μια κάποια δυνατότητα κατανόησης της αιτιατής σχέσης αυτής της ξένης κυριαρχίας, αυτό δεν αλλάζει καθόλου τα πράγματα. Η αστική οικονομία δεν μπορεί ούτε να εμποδίζει τις κρίσεις γενικά ούτε να προστατέψει τον κάθε καπιταλιστή από απώλειες, ζημιογόνα χρέη και χρεοκοπίες, ούτε τον κάθε εργάτη από ανεργία και εξαθλίωση. Εξακολουθεί να ισχύει το εξής: Ο άνθρωπος βουλεύει και ο Θεός (δηλαδή η ξένη κυριαρχία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής) κελεύει. Δεν αρκεί η γνώση και μόνο, ακόμα κι αν ήταν πλατύτερη και βαθύτερη απ' αυτή της αστικής οικονομίας, για να υποτάξει τις κοινωνικές δυνάμεις στην κυριαρχία της κοινωνίας. Για κάτι τέτοιο, χρειάζεται πάνω απ' όλα μια κοινωνική *πράξη*. Όταν έχει συντελεστεί αυτή η πράξη· όταν η κοινωνία θα έχει απελευθερώσει τον εαυτό της και όλα τα μέλη της –καταλαμβάνοντας την ιδιοκτησία και διευθύνοντας με τρόπο σχεδιασμένο όλα τα μέσα παραγωγής– από την υποδούλωση στην οποία τηρούνται σήμερα από τα μέσα παραγωγής, που παράγονται από τους ίδιους, αλλά ορθώνονται μπροστά τους σαν μια πανίσχυρη ξένη δύναμη· όταν, συνεπώς, ο άνθρωπος δε βουλεύει πια απλώς, αλλά και κελεύει, μόνο τότε εξαφανίζεται η τελευταία ξένη δύναμη, η οποία τώρα εξακολουθεί να αντανακλάται στη θρησκεία και, μαζί μ' αυτή, εξαφανίζεται και η ίδια η θρησκευτική αντανάκλαση για τον απλό λόγο ότι δε θα υπάρχει πια τίποτα για αντανάκλαση.

Όμως, ο κύριος Ντίρινγκ δεν μπορεί να περιμένει μέχρι να πεθάνει η θρησκεία το φυσικό θάνατό της. Φέρεται πιο ριζικά. Γίνεται πιο μπισμαρκικός από τον ίδιο τον Μπίσμαρκ (Bismarck). Εκδίδει πιο αυστηρούς νόμους από το νόμο του Μάη[277], όχι απλώς κατά του καθολικισμού, αλλά κατά της κάθε θρησκείας. Βάζει τους μελλοντικούς του χωροφύλακες να ορμήξουν πάνω στη θρησκεία και, έτσι, τη βοηθάει να γίνει μάρτυρας και να παρατείνει τη ζωή της. Όπου κι αν στρέψουμε το βλέμμα μας, παντού βλέπουμε το σοσιαλισμό πρωσικού τύπου.

Αφού ο κύριος Ντίρινγκ έχει, έτσι, καταστρέψει, με το καλό, τη θρησκεία,

> «μπορεί ο άνθρωπος, που στηρίζεται πια μόνο στον εαυτό του και στη φύση και έχει ωριμάσει στη γνώση της συλλογικής του δύναμης, να πάρει γενναίος όλους τους δρόμους, που του ανοίγονται από την πορεία των πραγμάτων και από το ίδιο το Είναι του».

Ας δούμε τώρα, για αλλαγή, ποια «πορεία των πραγμάτων» μπορεί να ακολουθήσει ο γενναίος, ο αυτοστηριζόμενος άνθρωπος, σύμφωνα με τον κύριο Ντίρινγκ. Η πρώτη πορεία των πραγμάτων, που κάνει τον άνθρωπο να στηρίζεται στον εαυτό του, είναι η γέννησή του.

Τότε παραμένει

> όσο διαρκεί η φυσική του ανωριμότητα, στη φροντίδα της «φυσικής παιδαγωγού των παιδιών», της μητέρας. «Η περίοδος αυτή μπορεί, όπως και στο παλαιό ρωμαϊκό δίκαιο, να διαρκέσει μέχρι τα δεκατέσσερά του χρόνια, περίπου». Μόνο όπου άτακτα μεγάλα αγόρια δε σέβονται όπως πρέπει την υπόληψη της μητέρας, η πατρική βοήθεια, ιδίως, όμως, τα δημόσια παιδαγωγικά μέτρα θα διορθώσουν αυτές τις ελλείψεις. Με την εφηβεία, το παιδί μπαίνει κάτω από «τη φυσική κηδεμονία του πατέρα», αν, δηλαδή, υπάρχει τέτοιος με «αδιαμφισβήτητη πραγματική πατρότητα». Αλλιώς, η κοινότητα ορίζει κάποιον κηδεμόνα.

Όπως παλαιότερα ο κύριος Ντίρινγκ φανταζόταν ότι θα μπορούσε κανείς να αντικαταστήσει τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής με τον κοινωνικό τρόπο παραγωγής χωρίς να μετασχηματίσει την ίδια την παραγωγή, έτσι φαντάζεται εδώ ότι μπορεί κανείς να ξεκολλήσει τη σύγχρονη αστική οικογένεια απ' όλη την οικονομική της βάση χωρίς να αλλάξει, μ' αυτό τον τρόπο, όλη τη μορφή της. Η μορφή αυτή είναι γι' αυτόν τόσο αμετάβλητη, ώστε να κάνει μέχρι και το «παλαιό ρωμαϊκό δίκαιο», έστω σε μια κάπως «εξευγενισμένη» μορφή, κριτήριο για την οικογένεια στον αιώνα τον

άπαντα και να μπορεί να φαντάζεται μια οικογένεια μόνο σαν «κληρονόμο», δηλαδή σαν ιδιοκτήτρια μονάδα. Εδώ, οι ουτοπιστές είναι πολύ ανώτεροι του κυρίου Ντίρινγκ. Γι' αυτούς, η ελεύθερη κοινωνικοποίηση των ανθρώπων και η μετατροπή της οικιακής ατομικής εργασίας σε δημόσια βιομηχανία συνεπαγόταν άμεσα και την κοινωνικοποίηση της διαπαιδαγώγησης των νέων και, μαζί μ' αυτό, μια πραγματικά ελεύθερη αμοιβαία σχέση των μελών της οικογένειας. Επίσης ο Μαρξ (*Κεφάλαιο*, σελ. 515, γερμ. έκδ.) έχει ήδη αποδείξει πως «η μεγάλη βιομηχανία με τον αποφασιστικό ρόλο, τον οποίο απονέμει στις γυναίκες, στους νέους και στα παιδιά των δύο φύλων σε κοινωνικά οργανωμένες διαδικασίες παραγωγής πέρα από τη σφαίρα της οικιακής ζωής, δημιουργεί τη νέα οικονομική βάση για μια ανώτερη μορφή της οικογένειας και της σχέσης των δύο φύλων».

> Ο κύριος Ντίρινγκ λέει: «Ο κάθε σοσιαλμεταρρυθμιστής φαντασιόπληκτος έχει, φυσικά, σε ετοιμότητα την παιδαγωγική, που αντιστοιχεί στη νέα του κοινωνική ζωή.»

Αν πάρουμε αυτή τη θέση σαν μέτρο, τότε ο κύριος Ντίρινγκ φαίνεται πλέον «ένα αληθινό τέρας» ανάμεσα στους σοσιαλμεταρρυθμιστές φαντασιόπληκτους. Όσο τον απασχολούν τα συγγραφικά δικαιώματα, τουλάχιστον άλλο τόσο τον απασχολεί το σχολείο του μέλλοντος και αυτό, πράγματι, λέει πολλά. Δεν έχει μόνο πανέτοιμο το σχολικό και το πανεπιστημιακό πρόγραμμα για ολόκληρο το «προσεχές μέλλον», αλλά και για τη μεταβατική περίοδο. Ας περιοριστούμε, εντούτοις, στο τι πρέπει να μάθει η νεολαία και των δύο φύλων στην οριστική, έσχατη κοινότητά του.

Στο γενικό δημοτικό σχολείο, διδάσκονται:

> «όλα όσα μπορούν αυτά καθεαυτά και κατ' αρχήν να έχουν κάποια γοητεία για τον άνθρωπο», επομένως ιδίως οι «βάσεις και τα κύρια αποτελέσματα όλων των επιστημών, που άπτονται των αντιλήψεων σχετικά με τον κόσμο και τη ζωή». Συνεπώς, διδάσκει,

> προπαντός, μαθηματικά και, μάλιστα, έτσι, ώστε «να περάσει πλήρως» από τον κύκλο όλων των βασικών εννοιών και μέσων, από την απλή αρίθμηση και πρόσθεση μέχρι τον ολοκληρωτικό λογισμό.

Αυτό, όμως, δε σημαίνει ότι στο σχολείο αυτό θα πρέπει πράγματι να διαφορίζουν και να ολοκληρώνουν, αντίθετα, μάλιστα. Πολύ περισσότερο θα πρέπει να διδάσκονται εκεί εντελώς νέα στοιχεία των μαθηματικών στο σύνολό τους, τα οποία εμπεριέχουν σε εμβρυακή μορφή τα συνηθισμένα, στοιχειώδη μαθηματικά, καθώς και τα ανώτερα. Παρ' όλο που ο κύριος Ντίρινγκ ισχυρίζεται ότι έχει σχεδιάσει ήδη και

> «το περιεχόμενο των σχολικών βιβλίων» αυτού του μελλοντικού σχολείου, «στις κύριες γραμμές τους»

ωστόσο, μέχρι τώρα, δυστυχώς, δεν πέτυχε να ανακαλύψει αυτά τα

> «στοιχεία των μαθηματικών στο σύνολό τους»

και αυτό που δεν μπορεί να κατορθώσει, αυτό μπορούμε να

> «το περιμένουμε μόνο από τις ελεύθερες και αυξημένες δυνάμεις της νέας κοινωνικής κατάστασης».

Αν, όμως, τα σταφύλια των μαθηματικών του μέλλοντος είναι προς το παρόν ακόμα πολύ ξινά, η αστρονομία, η μηχανική και η φυσική του μέλλοντος θα παρουσιάσουν πολύ λιγότερες δυσκολίες και

> «θα αποτελέσουν τον πυρήνα όλης της εκπαίδευσης», ενώ «η φυτολογία και η ζωολογία, με τον ακόμα, κατά κύριο λόγο, περιγραφικό χαρακτήρα τους, παρ' όλες τις θεωρίες»… θα χρησιμεύουν «περισσότερο για ελαφρύτερη ψυχαγωγία».

Έτσι έχουν τυπωθεί αυτά τα λόγια, στη *Φιλοσοφία*, σελ. 417. Ο κύριος Ντίρινγκ μέχρι τη σημερινή ημέρα δε γνωρίζει άλλη φυτολογία και ζωολογία εκτός από την, κατά κύριο λόγο, περιγραφική. Από την όλη οργανική μορφολογία, που περιλαμβάνει τη συγκρι-

τική ανατομία, εμβρυολογία και παλαιοντολογία του οργανικού κόσμου, δε γνωρίζει ούτε τ' όνομα. Ενώ πίσω από την πλάτη του, στον τομέα της βιολογίας, ξεπετάγονται ανά ντουζίνες περίπου εντελώς νέες επιστήμες, η παιδική καρδιά του κυρίου Ντίρινγκ εξακολουθεί να παίρνει «τα κατ' εξοχήν σύγχρονα στοιχεία μόρφωσης του φυσικοεπιστημονικού τρόπου σκέψης» από την *Ιστορία της φύσης για παιδιά* του Ραφ (Raff) και παραχωρεί τη σύνθεση αυτή του οργανικού κόσμου επίσης στο εντελώς «προσεχές μέλλον». Η χημεία έχει κι εδώ εντελώς ξεχαστεί, όπως συμβαίνει συνήθως με τον κύριο Ντίρινγκ.

Σ' ό,τι αφορά την αισθητική πλευρά της εκπαίδευσης, ο κύριος Ντίρινγκ θα πρέπει να τα φτιάξει όλα από την αρχή. Η ως τώρα ποίηση δεν κάνει γι' αυτή τη δουλειά. Εφόσον κάθε θρησκεία έχει απαγορευτεί, είναι αυτονόητο ότι δεν μπορεί να ανεχτεί στο σχολείο τα «παρασκευάσματα μυθολογίας ή άλλου θρησκευτικού είδους», που συνηθιζόταν στους προηγούμενους ποιητές. Απορριπτέος είναι, επίσης, «ο ποιητικός μυστικισμός, όπως τον έχει καλλιεργήσει, π.χ., ο Γκαίτε (Goethe) τόσο έντονα». Επομένως, ο κύριος Ντίρινγκ θα πρέπει να αποφασίσει να μας παράσχει εκείνα τα ποιητικά αριστουργήματα, τα οποία «ανταποκρίνονται στις ανώτερες αξιώσεις μιας φαντασίας ισορροπημένης με το νου» και που παρουσιάζουν το γνήσιο ιδανικό, το οποίο «σημαίνει την τελειοποίηση του κόσμου». Ας μη διστάζει μ' αυτά!

Η οικονομική κομμούνα μπορεί να κατακτήσει τον κόσμο μόνο εφόσον παρελαύνει με το βιαστικό βήμα του Αλεξανδρινού, ισορροπημένο με το νου. Η φιλολογία δε θα βασανίσει πολύ τον επικείμενο πολίτη του μέλλοντος.

> «Οι νεκρές γλώσσες καταργούνται τελείως... οι ζωντανές ξένες γλώσσες, όμως,... θα παραμείνουν κάτι το δευτερεύον.» Μόνο εκεί όπου η επικοινωνία ανάμεσα στους λαούς επεκτείνεται στην κίνηση των λαϊκών μαζών, πρέπει να γίνουν προσιτές στον καθένα, με τρόπο ελαφρύ, ανάλογα κάθε φορά με τις ανάγκες. «Η πραγματικά μορφωτική γλωσσική εκ-

παίδευση» βρίσκεται σ' ένα είδος γενικής γραμματικής και ιδίως στην «ύλη και τη μορφή της δικής τους γλώσσας».

Η εθνική στενοκεφαλιά των σημερινών ανθρώπων παραείναι κοσμοπολιτική για τον κύριο Ντίρινγκ. Θέλει ακόμα να καταργήσει και τους δύο μοχλούς, που, στο σημερινό κόσμο, προσφέρουν τουλάχιστον την ευκαιρία εξύψωσης πάνω από την περιορισμένη εθνική άποψη: Τη γνώση των αρχαίων γλωσσών, η οποία, ανοίγει, τουλάχιστο για τους κλασικά μορφωμένους ανθρώπους όλων των λαών, έναν κοινό, διευρυμένο ορίζοντα, καθώς και τη γνώση των νεότερων γλωσσών, μέσω της οποίας και μόνο οι άνθρωποι των διαφόρων εθνών μπορούν να συνεννοούνται μεταξύ τους και να μαθαίνουν το τι γίνεται έξω από τα δικά τους σύνορα. Αντίθετα, θα πρέπει να αποστηθίσουν ριζικά τη γραμματική της γλώσσας της χώρας τους. Η «ύλη και η μορφή της δικής τους γλώσσας» γίνονται, όμως, μόνο τότε κατανοητές, αν παρακολουθήσει κανείς τη γέννηση και τη βαθμιαία εξέλιξή τους, και αυτό δεν είναι δυνατόν να γίνει χωρίς να ληφθούν υπόψη, πρώτον, οι δικές της νεκρές μορφές και, δεύτερον, οι συγγενείς ζωντανές και νεκρές γλώσσες. Έτσι, όμως, φτάσαμε και πάλι στο ρητώς απαγορευμένο έδαφος. Αν, όμως, ο κύριος Ντίρινγκ, μ' αυτό τον τρόπο, διαγράφει ολόκληρη τη σύγχρονη ιστορική γραμματική από το σχολικό του πρόγραμμα, τότε δεν του απομένει τίποτα για τη γλωσσική διδασκαλία από την παλαιά φραγκική τεχνική γραμματική, καλουπωμένη εντελώς στο στιλ της παλαιάς κλασικής φιλολογίας, με όλες τις ηθικές σοφιστείες και αυθαιρεσίες, που στηρίζονται στην έλλειψη ιστορικής βάσης. Το μίσος του κατά της αρχαίας φιλολογίας τον κάνει να αναβαθμίσει το χείριστο προϊόν της σε «επίκεντρο της πραγματικά μορφωτικής γλωσσικής εκπαίδευσης». Βλέπουμε καθαρά πως έχουμε να κάνουμε μ' ένα γλωσσολόγο, ο οποίος δεν έχει ακούσει ποτέ να μιλάνε για ολόκληρη την ιστορική γλωσσική έρευνα, που έχει αναπτυχθεί τόσο πολύ και με τόση επιτυχία εδώ και εξήντα χρόνια, και ο οποίος, γι' αυτό το λόγο, δεν αναζητεί «τα κατ' εξοχήν σύγχρονα μορφωτικά στοιχεία» της γλωσσικής εκπαίδευσης στους Μποπ

(Bopp), Γκριμ (Grimm) και Ντιτς (Dietz), αλλά στους, μακαρία τη μνήμη, Χάιζε (Heyse) και Μπέκερ (Becker).

Όμως, μ' όλα αυτά τα πράγματα, ο καθωσπρέπει πολίτης του μέλλοντος δεν μπορεί καθόλου ακόμα «να στηρίζεται στον εαυτό του». Γι' αυτό, χρειάζεται πάλι μια βαθύτερη κατάρτιση, μέσω της

> «αφομοίωσης των τελευταίων φιλοσοφικών βάσεων». «Μια τέτοια εμβάθυνση όμως... θα παραμείνει ένα όχι λιγότερο τεράστιο καθήκον», από τότε που ο κύριος Ντίρινγκ έχει λειάνει εδώ το έδαφος. Πράγματι, «αν καθαρίσουμε τις λίγες αυστηρές γνώσεις μας –για τις οποίες μπορεί να καυχιέται ο γενικός σχηματισμός του Είναι– από τα ψεύτικα, σχολαστικά μπιχλιμπίδια και αποφασίσουμε να εφαρμόσουμε μόνο την», από τον κύριο Ντίρινγκ, «επιβεβαιωμένη πραγματικότητα», τότε και η στοιχειώδης φιλοσοφία θα έχει γίνει εντελώς προσιτή και στη νεολαία του μέλλοντος. «Ας θυμηθούμε τους *άκρως απλούς* τρόπους, με τους οποίους προσδώσαμε στις έννοιες του απείρου, καθώς και στην κριτική τους, μια ως τώρα άγνωστη εμβέλεια», και τότε «δεν μπορούμε να κατανοήσουμε, γιατί τα στοιχεία της καθολικής αντίληψης του χώρου και του χρόνου, που έχουν διαμορφωθεί τόσο απλά με τη σημερινή εμβάθυνση και όξυνση, δεν πρέπει να περάσουν, επιτέλους στις γραμμές της προκαταρκτικής γνώσης... Οι πιο ριζικές σκέψεις» του κυρίου Ντίρινγκ, «δεν πρέπει να παίξουν δευτερεύοντα ρόλο στην καθολική συστηματική της μόρφωσης της νέας κοινωνίας.» Η ίδια με τον εαυτό της κατάσταση της ύλης και το αριθμημένο αναρίθμητο, αντιθέτως, καλούνται «όχι μόνο να κάνουν τον άνθρωπο να στέκεται στα δικά του πόδια, αλλά και να γνωρίσει από μόνος του ότι έχει το λεγόμενο *Απόλυτο κάτω από τα πόδια του*».

Το δημοτικό σχολείο του μέλλοντος, όπως βλέπουμε, δεν είναι

τίποτε άλλο από ένα κάπως «εξευγενισμένο» πρωσικό γυμνάσιο, στο οποίο τα ελληνικά και τα λατινικά αντικαθίστανται από λίγο περισσότερα καθαρά και εφαρμοσμένα μαθηματικά και ιδίως από τα στοιχεία της φιλοσοφίας της πραγματικότητας, ενώ η διδασκαλία της γερμανικής υποβαθμίζεται πάλι στο μακαρίτη Μπέκερ (Becker), δηλαδή στην πέμπτη και έκτη τάξη του γυμνασίου, περίπου. Πράγματι, «δεν μπορούμε να κατανοήσουμε», γιατί οι «γνώσεις» του κυρίου Ντίρινγκ που έχουν αποδειχτεί πλέον από μας σαν άκρως σχολικές σ' όλους του τομείς που έχει θίξει ή μάλλον ό,τι έχει απομείνει απ' αυτές κατόπιν μιας προηγούμενης, ριζικής «εκκαθάρισης», γιατί, λοιπόν, οι γνώσεις αυτές δεν πρέπει στο σύνολό τους να «περάσουν επιτέλους στις γραμμές των προκαταρκτικών γνώσεων», μια και δεν έχουν, στην πραγματικότητα, ποτέ εγκαταλείψει αυτές τις γραμμές. Ο κύριος Ντίρινγκ, βέβαια, έχει ακούσει κάτι, ότι, στη σοσιαλιστική κοινωνία, εργασία και εκπαίδευση συνδέονται και ότι, μ' αυτό τον τρόπο, πρέπει να εξασφαλιστεί μια πολύπλευρη τεχνική μόρφωση, καθώς και μια πρακτική βάση για την επιστημονική εκπαίδευση. Κι αυτό το σημείο το εκμεταλλεύεται, γι' αυτό το λόγο, για την κοινότητά του με το συνηθισμένο τρόπο. Επειδή, όμως, όπως είδαμε, ο παλαιός καταμερισμός εργασίας εξακολουθεί να υπάρχει ουσιαστικά στην ντιρινγκική παραγωγή του μέλλοντος, η τεχνική αυτή σχολική μόρφωση είναι ξεκομμένη από κάθε μετέπειτα πρακτική εφαρμογή, από κάθε σημασία για την ίδια την παραγωγή. Έχει μόνο ένα σχολικό στόχο: Πρέπει να αντικαταστήσει τη γυμναστική, την οποία ούτε να την ακούσει δε θέλει ο ριζικός μας ανατροπέας. Γι' αυτό το λόγο, έχει να μας προσφέρει μόνο μερικές φράσεις, όπως για παράδειγμα:

> «η νεολαία και τα γηρατειά δουλεύουν με τη σοβαρή έννοια της λέξης».

Αληθινά αξιοθρήνητος όμως, φαίνεται αυτός ο ανυπόστατος και άνευ περιεχομένου ερασιτεχνισμός, αν τον συγκρίνουμε με το σημείο στο *Κεφάλαιο*, σελ. 508 μέχρι 515, όπου ο Μαρξ αναπτύσσει τη θέση ότι «από το εργοστασιακό σύστημα, όπως μπορούμε να το παρακολουθήσουμε στον Ρόμπερτ Όουεν (Robert Owen) με λε-

πτομέρεια, ξεπήδησε το φύτρο της εκπαίδευσης του μέλλοντος, με το οποίο θα συνδεθεί για όλα τα παιδιά, πάνω από μια ορισμένη ηλικία, η παραγωγική εργασία με μαθήματα και γυμναστική, όχι μόνο σαν μέθοδος για την αύξηση της κοινωνικής παραγωγής, αλλά σαν μοναδική μέθοδος για την παραγωγή ολόπλευρα αναπτυγμένων ανθρώπων».

Ας παρακάμψουμε τώρα το πανεπιστήμιο του μέλλοντος, στο οποίο η φιλοσοφία της πραγματικότητας θα αποτελέσει τον πυρήνα κάθε γνώσης και στο οποίο, δίπλα στην ιατρική σχολή, εξακολουθεί να υπάρχει σε πλήρη άνθηση και η νομική σχολή. Ας παρακάμψουμε, επίσης, και τα «ειδικά κλαδικά ιδρύματα», για τα οποία μαθαίνουμε απλώς ότι πρέπει να ισχύουν μόνο για «μερικά αντικείμενα».

Ας υποθέσουμε ότι ο νεαρός πολίτης του μέλλοντος θα έχει τελειώσει όλα τα σχολικά μαθήματα και θα έχει τόσο φτάσει, επιτέλους, στο σημείο που «στηρίζεται στον εαυτό του», ώστε μπορεί να κοιτάξει να βρει μια γυναίκα. Ποιες προοπτικές τού ανοίγει ο κύριος Ντίρινγκ;

> «Εν όψει της σημασίας που έχει η αναπαραγωγή του είδους για τη διαφύλαξη, την επιλογή και την ανάμιξη, καθώς ακόμα και για τη νέα διαμορφωτική ανάπτυξη ιδιοτήτων, πρέπει να ψάξουμε τις τελευταίες ρίζες του ανθρώπινου ή του απάνθρωπου, σε μεγάλο βαθμό, στο σεξουαλικό ζευγάρωμα και τη σεξουαλική επιλογή, καθώς επίσης στη φροντίδα υπέρ ή κατά μιας ορισμένης μείωσης των γεννήσεων. Στην πράξη, θα πρέπει να αφήσουμε σε μια ύστερη εποχή την κρίση για την αγριότητα και τη βλακεία, που επικρατούν στον τομέα αυτό. Ωστόσο, μπορεί τουλάχιστον από τώρα, ακόμα κάτω από την πίεση των προκαταλήψεων, να γίνει κατανοητό ότι πρέπει να υπολογιστεί, πολύ περισσότερο από τον αριθμό τους, η ποιότητα των γεννήσεων, που πέτυχαν ή απότυχαν λόγω φύσης ή ανθρώπινης σύνεσης. Βέβαια, σ' όλους

τους καιρούς και κάτω από όλα τα νομικά καθεστώτα, τα τέρατα πάντα καταστρέφονταν, αλλά η κλίμακα από το κανονικό μέχρι την παραμόρφωση σ' αυτό που δε μοιάζει πια με ανθρώπινο, έχει πολλά σκαλοπάτια... Αν αποτραπεί η γέννηση ενός ανθρώπου που θα γινόταν μόνο ένα κακό προϊόν, τότε αυτό είναι σαφώς ένα πλεονέκτημα.»

Και σ' ένα άλλο σημείο, λέει:

> «Αν βλέπουμε τα πράγματα φιλοσοφικά, δεν μπορεί να είναι δύσκολο να κατανοήσουμε το δικαίωμα του αγέννητου κόσμου σε μια όσο το δυνατό πιο άρτια σύνθεση... Η σύλληψη και το πολύ-πολύ και η γέννα προσφέρουν την ευκαιρία να τεθεί σε εφαρμογή, απ' αυτή την άποψη, μια αποτρεπτική προφύλαξη ή, κατ' εξαίρεση, και μια επιλογή.»

Και παρακάτω:

> «Η ελληνική τέχνη, που εξιδανίκευε τον άνθρωπο στο μάρμαρο, δε θα μπορέσει να διατηρήσει το ίδιο ιστορικό βάρος, μόλις αναλάβουμε το λιγότερο από καλλιτεχνική άποψη παιχνιδιάρικο καθήκον –που γι' αυτό το λόγο είναι πολύ σοβαρότερο για τη μοίρα των εκατομμυρίων ανθρώπων– να τελειοποιηθεί η σωματική διάπλαση των ανθρώπων. Αυτό το είδος της τέχνης δεν είναι μονάχα πέτρινο και η αισθητική του δεν αφορά τη θεώρηση νεκρών μορφών» κλπ.

Ο πολίτης μας του μέλλοντος πέφτει από τα σύννεφα. Και χωρίς τον κύριο Ντίρινγκ ήξερε, βέβαια, ότι ο γάμος δεν είναι απλώς και μόνο πέτρινη τέχνη, ούτε θεώρηση νεκρών μορφών. Ο κύριος Ντίρινγκ, όμως, του είχε υποσχεθεί ότι μπορούσε να διαλέξει όλους τους δρόμους, τους οποίους τού ανοίγει η πορεία των πραγμάτων και το δικό του είναι, για να βρει μια δεκτική γυναικεία καρδιά μαζί με το κορμί που της αντιστοιχεί. Καθόλου, του βροντοφωνάζει τώρα η «βαθύτερη και αυστηρότερη ηθικότητα». Πρώτα, πρέπει να

παραμεριστούν η αγριότητα και η βλακεία, που επικρατούν στον τομέα του σεξουαλικού ζευγαρώματος και επιλογής για να αντιμετωπιστεί το δικαίωμα του νεογεννημένου κόσμου σε μια όσο το δυνατό καλύτερη σύνθεση. Πρόκειται, σ' αυτή τη γι' αυτόν τόσο επίσημη στιγμή, να τελειοποιήσει την ανθρώπινη σωματική διάπλαση, να γίνει, ας πούμε, ένας Φειδίας με σάρκα και οστά. Πώς ν' αρχίσει, όμως; Τα παραπάνω μυστηριώδη αποφθέγματα του κυρίου Ντίρινγκ δεν του δίνουν την παραμικρή οδηγία, παρ' όλο που ο ίδιος λέει ότι πρόκειται για «τέχνη». Μήπως, άραγε, ο κύριος Ντίρινγκ έχει ήδη «σχηματικά μπροστά στα μάτια του» ένα εγχειρίδιο γι' αυτή την τέχνη, σαν εκείνα που τόσο πολλά απ' αυτά κυκλοφορούν σήμερα περιτυλιγμένα στα γερμανικά βιβλιοπωλεία; Πράγματι, εδώ δε βρισκόμαστε πια στην κοινότητά του, αλλά μάλλον στο *Μαγικό αυλό*, μόνο που ο εύσωμος ελευθεροτέκτων παπάς Σαράστρο (Sarastro) δεν μπορεί να περνάει ούτε για «παπάς δεύτερης τάξης» απέναντι στο βαθύτερο και αυστηρότερο ηθικολόγο μας. Οι δοκιμασίες που εκείνος επιχείρησε με το ερωτευμένο ζευγάρι των μυστών είναι αληθινό παιχνιδάκι μπροστά στη φρικτή δοκιμασία, την οποία επιβάλλει ο κύριος Ντίρινγκ στα δύο κυρίαρχα άτομά του, πριν τους επιτρέψει να περάσουν στο καθεστώς του «ηθικού και ελεύθερου γάμου». Έτσι, λοιπόν, μπορεί να συμβεί ότι ο «στηριζόμενος στον εαυτό του» μελλοντικός μας Ταμίνο (Tamino) να έχει, βέβαια, το λεγόμενο Απόλυτο κάτω από τα πόδια του, αλλά ένα απ' αυτά του τα πόδια παρεκλίνει μερικά σκαλοπάτια από το κανονικό, έτσι ώστε οι κακές γλώσσες τον ονομάζουν κουτσοπόδαρο. Επίσης, υπάρχει η δυνατότητα η πολυαγαπημένη μελλοντική του Παμίνα (Pamina) να μη στέκεται εντελώς ίσα στο λεγόμενο Απόλυτο σαν συνέπεια μιας ελαφριάς παρέκκλισης του δεξιού ώμου, που ο φθόνος θα την κάνει ακόμα και απαλή καμπουρίτσα. Τι θα γίνει τότε; Ο βαθύτερος και αυστηρότερος Σαράστρο θα τους απαγορέψει να κάνουν πράξη την τέχνη της ανθρώπινης σωματικής ολοκλήρωσης; Θα εφαρμόσει την «προληπτική του φροντίδα» στη «σύλληψη» ή την «επιλογή» του στη «γέννα»; Βάζω στοίχημα δέκα προς ένα ότι τα πράγματα θα εξελιχθούν αλλιώς. Το ερωτευμένο ζευγαράκι αφήνει τους Σαράστρο-Ντίρινγκ και πάει στο Ληξίαρχο.

Αλτ! φωνάζει ο κύριος Ντίρινγκ. Δεν εννοούσα αυτό. Αφήστε με να συζητήσω μαζί σας.

> Στα «ανώτερα, γνήσια ανθρώπινα κίνητρα των επωφελών σεξουαλικών ενώσεων… η ανθρωπίνως εξευγενισμένη μορφή του σεξουαλικού ερεθισμού, που η κλιμάκωσή της εκδηλώνεται σαν *παθιασμένος έρωτας*, αποτελεί, στην αμοιβαιότητά της, την καλύτερη εγγύηση για μια ένωση, που είναι ωφέλιμη και σ' ό,τι αφορά τα αποτελέσματά της… δεν είναι παρά αποτέλεσμα δεύτερης τάξης, το ότι από μια αρμονική σχέση βγαίνει ένα αρμονικό αποτέλεσμα. Απ' αυτό, προκύπτει πάλι ότι ο κάθε εξαναγκασμός πρέπει να έχει βλαβερές επιπτώσεις» κλπ.

Έτσι, όλα τελειώνουν μια χαρά στην πιο όμορφη των κοινοτήτων. Ο κουτσοπόδαρος και η καμπουρίτσα αγαπιούνται με πάθος και γι' αυτό το λόγο δίνουν στην αμοιβαιότητά τους την καλύτερη εγγύηση για ένα αρμονικό «αποτέλεσμα δεύτερης τάξης». Όπως και σ' ένα μυθιστόρημα: Αγαπιούνται, αποκτάει ο ένας τον άλλο και η βαθύτερη και αυστηρότερη ηθικότητα καταλήγει, όπως συνήθως, σ' ένα αρμονικό τραλαλά.

Το ποιες ευγενικές ιδέες τρέφει ο κύριος Ντίρινγκ, γενικά, για το γυναικείο φύλο, προκύπτει από την ακόλουθη καταγγελία κατά της σημερινής κοινωνίας:

> «Η πορνεία, στην καταπιεστική κοινωνία, που βασίζεται στην πώληση ανθρώπων σε άνθρωπο, θεωρείται αυτονόητο συμπλήρωμα του εξαναγκαστικού γάμου προς όφελος των αντρών και είναι ένα από τα πιο κατανοητά, αλλά και *πιο σημαντικά* γεγονότα, *ότι κάτι παρόμοιο δεν μπορεί να υπάρξει για τις γυναίκες.*»

Για τίποτα στον κόσμο δε θα ήθελα να εισπράξω τις ευχαριστίες, τις οποίες μπορεί να λάβει εκ μέρους των γυναικών γι' αυτό του το κομπλιμέντο ο κ. Ντίρινγκ. Του κυρίου Ντίρινγκ, άραγε, του

είναι τελείως άγνωστο το είδος των εισοδημάτων, που εισπράττουν οι υπότροφοι του ποδόγυρου και που δεν είναι πια ασυνήθιστο σήμερα; Αφού ο ίδιος ο κύριος Ντίρινγκ ήταν υποψήφιος δικηγόρος και κατοικεί στο Βερολίνο, όπου, ήδη στη δική μου εποχή, πριν από τριάντα έξι χρόνια –για να μην πούμε τίποτα για τους ανθυπολοχαγούς– το να ήσουν υποψήφιος δικηγόρος ταίριαζε αρκετά συχνά με το καθεστώς του υπότροφου ποδόγυρου!

* * *

Επιτρέψτε μου τώρα να αποχαιρετιστώ κατά τρόπο συμφιλιωτικά εύθυμο από το αντικείμενό μας, το οποίο σίγουρα ήταν αρκετά συχνά στεγνό και θλιβερό.

Όσο είχαμε να πραγματευτούμε τα επιμέρους ζητήματα ένα-ένα, η κρίση μας ήταν δέσμια των αντικειμενικών, αναμφισβήτητων γεγονότων· αρκετές φορές, η κρίση μας δεν μπορούσε παρά να ήταν οξεία, ακόμα και σκληρή, ανάλογα με αυτά τα γεγονότα. Τώρα, που αφήσαμε πίσω μας τη φιλοσοφία, την οικονομία και την κοινότητα· τώρα που ορθώνεται μπροστά μας η συνολική εικόνα του συγγραφέα, τον οποίο έπρεπε να κρίνουμε λεπτομερώς· τώρα μπορούμε να προβάλουμε τις ανθρώπινες πλευρές. Τώρα, μας επιτρέπεται να αναγάγουμε πολλές επιστημονικές πλάνες και αλαζονίες –που αλλιώς θα έμεναν ακατανόητες– σε προσωπικές αιτίες και να συνοψίσουμε τη συνολική μας κρίση σχετικά με τον κύριο Ντίρινγκ στα λόγια:

Έχει το ακαταλόγιστο λόγω μεγαλομανίας.

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

1. *Αντι-Ντίρινγκ* – μ' αυτό τον τίτλο πέρασε στην ιστορία το κλασικό έργο του Φρίντριχ Ένγκελς *Η ανατροπή της επιστήμης από τον κύριο Ευγένιο Ντίρινγκ*.

Το έργο αυτό δημιουργήθηκε σαν αποτέλεσμα της ιδεολογικής και πολιτικής πάλης μέσα στους κόλπους του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος και του εργατικού κινήματος της Γερμανίας της δεκαετίας του εβδομήντα του 19ου αιώνα Ο Βερολινέζος υφηγητής Ευγένιος Ντίρινγκ τράβηξε για πρώτη φορά την προσοχή του Μαρξ και του Ένγκελς όταν, το 1868, σ' ένα περιοδικό, τα *Συμπληρωματικά φύλλα για τη γνώση της σύγχρονης εποχής*, τρίτος τόμος, τεύχος 3, παρουσιάστηκε με μια κριτική του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* του Μαρξ. Σε μια σειρά από γράμματα, ιδίως των μηνών Γενάρη ως Μάρτη του 1868, βρίσκουμε την αντανάκλαση της κριτικής στάσης των Μαρξ-Ένγκελς απέναντι στον Ντίρινγκ, την οποία ήδη τότε είχαν αναπτύξει κατά του ιεροκήρυκα του ξεθωριασμένου, μικροαστικού και ψευδοεπιστημονικού σοσιαλισμού. Η ουσία του αυτή γρήγορα θα αποδεικνυόταν.

Η επίδραση του Ντίρινγκ και των οπαδών του απόκτησε σε συνέχεια, στα μέσα της δεκαετίας του '70, σημαντικές και, εν μέρει, επικίνδυνες διαστάσεις. Σαν πιο δραστήριοι οπαδοί του Ντίρινγκ αναδείχτηκαν οι Έντουαρντ Μπέρνσταϊν (Eduard Bernstein), Γιόχαν Μοστ (Johann Most) και Φρίντριχ Βίλχελμ Φρίτσε (Friedrich Wilhelm Fritzsche). Ακόμα και ο Άουγκουστ Μπέμπελ (August Bebel) υπέστη, για ένα σύντομο χρονικό διάστημα, την επίδραση του Ντίρινγκ. Το Μάρτη του 1874, δημοσιεύτηκαν στη *Φόλκσταατ (Volksstaat, Λαϊκό Κράτος*, βλ. σημείωση 2) δύο ανώνυμα άρθρα του Μπέμπελ για τον Ντίρινγκ με τίτλο «Ένας νέος κομμουνιστής». Τα άρθρα αυτά αποτέλεσαν για τον Μαρξ και τον Ένγκελς αφορμή να διαμαρτυρηθούν έντονα στον Βίλχελμ Λίμπκνεχτ (Wilhelm Liebknecht), τον αρχισυντάκτη της *Φόλκσταατ*, κατά της δημοσίευσης αυτών των άρθρων. Όταν, το 1875, δημοσιεύτηκαν η δεύτερη έκδοση του βιβλίου του Ντίρινγκ *Κριτική ιστορία της εθνικής οικονομίας και του σοσιαλισμού*, καθώς και το σύγγραμμά του *Μαθήματα Φιλοσοφίας*... οι οπαδοί του Ντίρινγκ έγιναν όλο και πιο τολμηροί. Ιδιαίτερα στο πρώτο, ο Ντίρινγκ επιτέθηκε με οξύτητα στον Μαρξ, διαστρεβλώνοντας τις θεωρίες του. Έτσι, ο Βίλχελμ Λίμπκνεχτ έκρουσε, τελικά, στις 21 Απρίλη 1875, τον κώδωνα συναγερμού σε μια επιστολή του προς τον Ένγκελς, γράφοντας τα εξής: «Θα πρέπει να αποφασίσεις να του δώσεις του Ντίρινγκ να καταλάβει.» Ο Λίμπκνεχτ, για να τονίσει ακόμα μια φορά πόσο επείγουσα ήταν μια τέτοια επίθεση, έστειλε, την 1η Νοέμβρη του 1875, στον Ένγκελς ένα άρθρο, το οποίο είχε απορρίψει η συντακτική επιτροπή της *Φόλκσταατ*. Στο άρθρο αυτό, ο Άμπραχαμ Ενς (Abraham Enss) επαινούσε τον «Κύριο δόκτορα Ε. Ντίρινγκ στο Βερολίνο» σαν «τον πιο δραστήριο, τον πιο αποφασιστικό και πιο επιμελή πρωτεργάτη μας στον τομέα της επιστήμης». Όταν ο Ένγκελς, στις 16 Μάη 1876, έλαβε από τον Λίμπκνεχτ ένα παρόμοιο

εγκώμιο στον Ντίρινγκ γραμμένο από τον Γιόχαν Μοστ, ήδη είχε φέρει το πρώτο πλήγμα κατά του Ντίρινγκ και, μάλιστα, στο άρθρο του «Το πρωσικό ρούμι στο γερμανικό Ράιχσταγκ», το οποίο είχε δημοσιευτεί στις 25 και 27 Φλεβάρη, καθώς και την 1η του Μάρτη στα τεύχη 23, 24 και 25 της *Φόλκσταατ*. Στο τέλος του Μάη του 1876, ο Ένγκελς πήρε την απόφαση να διακόψει τη δουλειά του της *Διαλεκτικής της φύσης* για να αποκρούσει τη νεοεμφανιζόμενη «σοσιαλιστική διδασκαλία» και τον «αναγεννητή του σοσιαλισμού», να υπερασπιστεί το μαρξισμό σαν την αληθινή κοσμοθεωρία του κόμματος του προλεταριάτου ενάντια σ' όλες τις εχθρικές διαθέσεις και να του δώσει απεριόριστη ισχύ στο Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα. Στο γράμμα του προς τον Μαρξ της 24ης Μάη του 1876, ρώτησε «αν δεν είναι καιρός πια να αναμετρηθούμε στα σοβαρά με τον κύριο αυτό». Ο Μαρξ απάντησε αμέσως ότι «η αναμέτρηση αυτή με τον κύριο αυτό», μπορεί να γίνει μόνο, «εφόσον επικριθεί ο Ντίρινγκ χωρίς καμιά επιείκεια».

Ο Ένγκελς αμέσως ξεκίνησε μ' αυτή τη δουλειά και ανάπτυξε το γενικό σχέδιο και το χαρακτήρα του συγγράμματός του ήδη στο γράμμα του προς τον Μαρξ της 28ης Μαΐου. Ο Ένγκελς δούλεψε σχεδόν δύο χρόνια το *Αντι-Ντίρινγκ*: από το τέλος του 1876 μέχρι τις αρχές του Ιούλη 1878.

Το Πρώτο Μέρος γράφτηκε ουσιαστικά από το Σεπτέμβρη του 1876 μέχρι το Γενάρη του 1877 και δημοσιεύτηκε σαν σειρά άρθρων με τον τίτλο «Η ανατροπή της φιλοσοφίας από τον κύριο Ευγένιο Ντίρινγκ» στο κύριο τεύχος της *Φόρβερτς* (βλ. σημείωση 2) από τις 3 Γενάρη μέχρι τις 13 Μάη του 1877 και, μάλιστα, στα τεύχη:

Νο 1	στις	3	Γενάρη	Νο 24	στις	25	Φλεβάρη
Νο 2	»	5	»	Νο 25	»	28	»
Νο 3	»	7	»	Νο 36	»	25	Μάρτη
Νο 4	»	10	»	Νο 37	»	28	»
Νο 5	»	12	»	Νο 44	»	15	Απρίλη
Νο 6	»	14	»	Νο 45	»	18	»
Νο 7	»	17	»	Νο 49	»	27	»
Νο 10	»	24	»	Νο 50	»	29	»
Νο 11	»	26	»	Νο 55	»	11	Μάη
Νο 17	»	9	Φλεβάρη	Νο 56	»	13	»

Σ' αυτό το Πρώτο Μέρος, περιλαμβάνονται και τα πρώτα δύο κεφάλαια, τα οποία αργότερα, από την πρώτη έκδοση του βιβλίου, έγιναν η αυτοτελής γενική εισαγωγή και στα τρία μέρη.

Το Δεύτερο Μέρος γράφτηκε από τον Ιούνη μέχρι τον Αύγουστο του 1877. Ο Μαρξ έγραψε το δέκατο κεφάλαιο «Από την Κριτική Ιστορία». Το Πρώτο Μέρος το έστειλε στον Ένγκελς ήδη στις 5 Μάρτη του 1877, ενώ το Δεύτερο Μέρος, στο οποίο περιλαμβάνεται η ανάλυση του «οικονομικού πίνακα» του Κενέ, στάλθηκε στον Ένγκελς στις 8 Αυγούστου 1877.

Το Δεύτερο Μέρος, με τον τίτλο «Η ανατροπή της πολιτικής οικονομίας

από τον κύριο Ευγένιο Ντίρινγκ», δημοσιεύτηκε εν μέρει στο επιστημονικό παράρτημα, εν μέρει στο παράρτημα της *Φόρβερτς* από τις 27 Ιούλη μέχρι τις 30 Δεκέμβρη 1877:

τεύχος	87	στις	27	Ιούλη
»	93	»	10	Αυγούστου
»	96	»	17	»
»	105	»	7	Σεπτέμβρη
»	108	»	14	»
»	127	»	28	Οκτώβρη
»	130	»	4	Νοέμβρη
»	139	»	28	»
»	152	»	30	Δεκέμβρη.

Είναι αρκετά σίγουρο ότι το τρίτο μέρος έχει γραφτεί στην περίοδο από τις αρχές του Αυγούστου 1877 μέχρι το τέλος του Μάρτη/αρχές Απρίλη 1878. Στις 30 Απρίλη 1878, έγραψε στον Μπράκε (Bracke):

«Ευτυχώς που έχω τελειώσει με τον κύριο Ντίρινγκ -εκτός από την αναθεώρηση των τελευταίων άρθρων- και σ' αυτό τον κόσμο δεν επιθυμώ πια καθόλου την αξιότιμη συναναστροφή του...»

Το Τρίτο Μέρος δημοσιεύτηκε στο παράρτημα της *Φόρβερτς* με τον τίτλο «Η ανατροπή του σοσιαλισμού από τον κύριο Ευγένιο Ντίρινγκ» και, μάλιστα, στην περίοδο 5 Μάη μέχρι 7 Ιούλη 1878 στο:

τεύχος	52	στις	5	Μάη
»	61	»	26	»
»	64	»	2	Ιούνη
»	75	»	28	»
»	79	»	7	Ιούλη.

Αμέσως μετά από τη δημοσίευση του πρώτου άρθρου, το Γενάρη του 1877, ξέσπασε διένεξη. Κατενθουσιασμένες μαρτυρίες βρίσκονταν αντιμέτωπες με σημάδια αδύναμων ξεσπασμάτων οργής των οπαδών του Ντίρινγκ. Η απόφαση ελήφθη στο Συνέδριο του Κόμματος στην Γκότα (27-30 Μαΐου 1877). Η πρόταση του Μοστ «...στο μέλλον να μείνουν μακριά από το κεντρικό όργανο άρθρα, όπως, για παράδειγμα, οι κριτικές που δημοσιεύτηκαν τους τελευταίους μήνες από τον Ένγκελς κατά του Ντίρινγκ» απορρίφθηκε, αφού πρώτα ο Μπέμπελ είχε κάνει μια πρόταση «να σταματήσει η δημοσίευση των άρθρων του Ένγκελς κατά του Ντίρινγκ στην εφημερίδα και να δημοσιευτούν σαν μπροσούρα» και έπειτα ο Βίλχελμ Λίμπκνεχτ υπέβαλε μια επιπρόσθετη πρόταση να δημοσιευτούν τα άρθρα του Ένγκελς στο επιστημονικό παράρτημα της *Φόρβερτς*. Η πρόταση του Μπέμπελ, τροποποιημένη μ' αυτό τον τρόπο, έγινε δεκτή, εξουδετερώνοντας τη σφοδρή επίθεση του Μοστ. Τον Ιούλη του 1877, εκδόθηκε το πρώτο μέρος της εργασίας του Ένγκελς στη Λιψία σαν ξεχωριστή έκδοση με τίτλο *Η*

ανατροπή της επιστήμης από τον κύριο Ευγένιο Ντίρινγκ. Ι. Φιλοσοφία. Τον Ιούλη του 1878, ακολούθησαν το δεύτερο και το τρίτο κεφάλαιο σαν ξεχωριστή έκδοση με τον τίτλο *Η ανατροπή της επιστήμης από τον κύριο Ευγένιο Ντίρινγκ. ΙΙ. Πολιτική Οικονομία. Σοσιαλισμός.* Ταυτόχρονα, δημοσιεύτηκε στη Λιψία, στα μέσα του Ιούλη του 1878, η πρώτη έκδοση όλου του έργου μ' έναν πρόλογο του Ένγκελς και με τίτλο *Η ανατροπή της επιστήμης από τον κύριο Ευγένιο Ντίρινγκ. Φιλοσοφία. Πολιτική Οικονομία. Σοσιαλισμός.* Στις επόμενες εκδόσεις, το βιβλίο δημοσιεύτηκε με τον ίδιο τίτλο, αλλά παραλείφθηκε ο υπότιτλος *Φιλοσοφία. Πολιτική Οικονομία. Σοσιαλισμός.* Η δεύτερη έκδοση κυκλοφόρησε το 1886 στη Ζυρίχη – Χότινγκεν και η τρίτη, αναθεωρημένη και διευρυμένη, έκδοση το 1894 στη Στουτγάρδη κι αυτή ήταν και η τελευταία έκδοση όσο ζούσε ο Ένγκελς. Ο τίτλος του βιβλίου αποτελεί παρωδία του τίτλου του συγγράμματος *Η ανατροπή της διδασκαλίας της εθνικής οικονομίας και των κοινωνικών επιστημών από τον Κάρεϊ* (Carey), το οποίο είχε εκδώσει ο Ντίρινγκ το 1865 στο Μόναχο. Το σύγγραμμα αυτό είναι ένα εγκώμιο στον Κάρεϊ, ο οποίος ήταν, βασικά, ο δάσκαλός του στον τομέα της «διδασκαλίας της εθνικής οικονομίας».

Όταν εκδόθηκε ο Νόμος περί Σοσιαλιστών (βλ. σημείωση 6), το *Αντι-Ντίρινγκ*, καθώς και άλλα έργα του Ένγκελς, απαγορεύτηκαν. Το 1880, ο Ένγκελς, με παράκληση του Πολ Λαφάργκ (Paul Lafargue), επεξεργάστηκε τρία κεφάλαια του *Αντι-Ντίρινγκ* για να γίνει ξεχωριστή μπροσούρα (το 1ο κεφάλαιο της «Εισαγωγής» και το 1ο και 2ο Κεφάλαιο του Τρίτου Μέρους). Η μπροσούρα αυτή κυκλοφόρησε στο Παρίσι με τον τίτλο *Ουτοπικός σοσιαλισμός και επιστημονικός σοσιαλισμός* μεταφρασμένη από τον Πολ Λαφάργκ. Το 1883 κυκλοφόρησε, σε τρεις εκδόσεις, μια γερμανική έκδοση με τίτλο *Η εξέλιξη του σοσιαλισμού από ουτοπία σε επιστήμη* και, μάλιστα, στη Ζυρίχη – Χότινγκεν. Η τελευταία (τέταρτη) γερμανική έκδοση αυτής της μπροσούρας, που δημοσιεύτηκε όσο ζούσε ακόμα ο Ένγκελς, κυκλοφόρησε το 1891 στο Βερολίνο. Ο Ένγκελς πρόλαβε να δει την έκδοση της μπροσούρας στην ιταλική, αγγλική, ρωσική, ισπανική, πολωνική, δανική και ολλανδική γλώσσα. Η δουλειά αυτή ξεχωρίζει από τα αντίστοιχα κεφάλαια του *Αντι-Ντίρινγκ* σ' ό,τι αφορά την κατάταξη της ύλης, αλλά και περιλαμβάνει συμπληρωματικές προσθήκες και μερικές τροποποιήσεις σε σχέση με το κείμενο του *Αντι-Ντίρινγκ.*

2. *Ντερ Φόλκσταατ* (*Το Λαϊκό κράτος*) – Όργανο του Σοσιαλδημοκρατικού Εργατικού Κόμματος (Άιζεναχερ) (Eisenacher). Έβγαινε από τις 2 Οκτώβρη 1869 μέχρι και τις 29 Σεπτέμβρη 1876 στη Λιψία (στην αρχή δυο φορές, από τον Ιούλη του 1873, τρεις φορές την εβδομάδα). Η εφημερίδα αυτή αντικατόπτριζε τις απόψεις της επαναστατικής κατεύθυνσης μέσα το γερμανικό εργατικό κίνημα. Η εφημερίδα, εξαιτίας της θαρραλέας, επαναστατικής της στάσης, αντιμετώπιζε συνεχώς διώξεις εκ μέρους της αστυνομίας και της κυβέρνησης. Η συντακτική επιτροπή άλλαζε συχνά σύνθεση λόγω συλλήψεων των συντακτών. Ωστόσο, η γενική διεύθυνση παρέμεινε στα χέρια του Βίλχελμ Λίμπκνεχτ. Ο

Άουγκουστ Μπέμπελ, υπεύθυνος των εκδόσεων «Φόλκσταατ», ασκούσε μεγάλη επίδραση στο χαρακτήρα της εφημερίδας.

Ο Μαρξ και ο Ένγκελς ήταν συνεργάτες της *Φόλκσταατ* από την ίδρυσή της. Βοηθούσαν τη συντακτική επιτροπή και με την κριτική τους συνέβαλαν στο ότι η εφημερίδα διατηρούσε με συνέπεια την επαναστατική γραμμή της. Παρά μεμονωμένες αδυναμίες και λάθη, η *Φόλκσταατ* ήταν μία από τις καλύτερες εργατικές εφημερίδες της δεκαετίας του '70. Με απόφαση του Συνεδρίου του Κόμματος στη Γκότα, εκδόθηκε, από την 1η του Οκτώβρη 1876, στη θέση των εφημερίδων *Φόλκσταατ* και *Neuer Social-Demokrat* (*Νέος Σοσιαλδημοκράτης*, όργανο των Λασαλικών), η *Φόρβερτς* με υπότιτλο «Κεντρικό Όργανο της Σοσιαλδημοκρατίας της Γερμανίας». Όταν τέθηκε σε ισχύ ο «Νόμος περί Σοσιαλιστών» (βλ. σημείωση 6), η *Φόρβερτς* σταμάτησε να κυκλοφορεί στις 27 του Οκτώβρη 1878.

3. Στις 10 Μάη 1876, εγκαινιάστηκε στη Φιλαδέλφεια η Έκτη Παγκόσμια Έκθεση Βιομηχανίας, συνδεδεμένη με την 100ή επέτειο της Διακήρυξης της Ανεξαρτησίας των Ηνωμένων Πολιτειών της Βόρειας Αμερικής (4 Ιούλη 1776). Ανάμεσα στις σαράντα χώρες, που συμμετείχαν, ήταν και η Γερμανία. Ο διευθυντής της Ακαδημίας Βιοτεχνίας στο Βερολίνο, ο καθηγητής Φραντς Ρελό (Franz Reuleaux), ο οποίος είχε διοριστεί πρόεδρος της γερμανικής εξεταστικής επιτροπής, ήταν αναγκασμένος να διαπιστώσει τα εξής στην πρώτη του «Επιστολή από τη Φιλαδέλφεια» (της 2 Ιούνη 1876), η οποία απευθυνόταν στην *Εθνική εφημερίδα*: «Η απόδοσή μας στον κατά πολύ μεγαλύτερο αριθμό των εκθεμάτων είναι *πίσω από την απόδοση άλλων εθνών*... *Η πεμπτουσία όλων των* επιθέσεων είναι η εξής ετυμηγορία: Η βιομηχανία της Γερμανίας έχει μια βασική αρχή, φτηνό και κακό».

Η διαπίστωση αυτή προξένησε πολυάριθμες αντιδράσεις στον Τύπο. Η *Φόλκσταατ*, ιδιαίτερα από τον Ιούλη μέχρι το Σεπτέμβρη του 1876, δημοσίευσε μια σειρά άρθρα σχετικά με το θέμα αυτό.

4. Η γνωστή έκφραση «δε διδάχτηκε καθόλου μα καθόλου τίποτα» στηρίζονται σ' ένα γράμμα (1796) του Γάλλου αντιναυάρχου Σεβαλιέ ντε Πανά (Chevalier de Panat), στο οποίο λέει «Personne n'a su ni rien oublier, ni rien apprendre» (Κανείς δεν κατάφερε ούτε να ξεχάσει ούτε να μάθει τίποτα). Καμιά φορά αυτά τα λόγια αποδίδονται και στον Ταλεϊράνδο (Talleyrand). Απευθύνονταν στους Γάλλους βασιλόφρονες, οι οποίοι αποδείχτηκαν ανίκανοι να βγάλουν οποιαδήποτε διδάγματα από την Επανάσταση του 1789-1793.

5. Ο Ένγκελς παραπέμπει εδώ στην ομιλία του Ρούντολφ Βίρχοφ (Rudolf Virchow) στην 50ή Συνέλευση Γερμανών φυσιοδιφών και γιατρών στο Μόναχο στις 22 Σεπτέμβρη 1877 (βλ. Ρούντολφ Βίρχοφ, *Η ελευθερία της επιστήμης στο σύγχρονο κράτος*..., Βερολίνο, 1877, σελ. 13).

6. Ο «Νόμος περί Σοσιαλιστών» («Νόμος κατά των επικίνδυνων για το κοινό επιδιώξεων της Σοσιαλδημοκρατίας») επιβλήθηκε από τον Μπίσμαρκ με υποστήριξη της πλειοψηφίας του Ράιχσταγκ στις 19 Οκτώβρη 1878 και εκδόθηκε στις 21 Οκτώβρη. Έθεσε τη Σοσιαλδημοκρατία εκτός νόμου. Σταμάτησαν τις εφημερίδες των εργατών, περισσότερες από πενήντα, απαγορεύτηκαν οι ενώσεις τους, κλείστηκαν οι λέσχες τους, κατασχέθηκαν τα χρήματά τους, διαλύονταν οι συνελεύσεις τους από την αστυνομία και, σαν επιστέγασμα αυτών των μέτρων, διατάχθηκε ότι, σε ολόκληρες πόλεις και περιοχές, μπορεί να κηρυχθεί η «κατάσταση πολιορκίας...» (Ένγκελς). Άρχισαν οι συλλήψεις και οι μαζικές απελάσεις. Παρ' όλα τα κατασταλτικά αυτά μέτρα, το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα συνέχισε να δουλεύει παράνομα. Κατάφερε, με την ενεργητική βοήθεια των Μαρξ-Ένγκελς, να υπερνικήσει τις οπορτουνιστικές, αλλά και τις «ακροαριστερές» τάσεις στις γραμμές του, να συνδέσει την παράνομη δουλειά με τις νόμιμες δυνατότητες του αγώνα και, μ' αυτό τον τρόπο, να μεγαλώσει την επίδρασή του στις μάζες. Με την αυξανόμενη πίεση της εργατικής τάξης, επιβλήθηκε, τελικά, την 1η Οκτώβρη 1890, η άρση αυτού του έκτακτου νόμου. Ο Φρίντριχ Ένγκελς, στο άρθρο του «Ο Μπίσμαρκ και το γερμανικό εργατικό κόμμα», κάνει μια εκτίμηση του νόμου αυτού.

7. Η Ιερά Συμμαχία ήταν μια συμμαχία αντεπαναστατικών δυνάμεων ενάντια σ' όλα τα προοδευτικά κινήματα στην Ευρώπη. Δημιουργήθηκε στις 26 Σεπτέμβρη 1815 από τους νικητές του Ναπολέοντα, με πρωτοβουλία του τσάρου Αλέξανδρου Α'. Πέρα από την Αυστρία και την Πρωσία, προσχώρησαν σ' αυτή σχεδόν όλα τα ευρωπαϊκά κράτη. Οι μονάρχες ανέλαβαν την υποχρέωση να υποστηρίξει ο ένας τον άλλο στην κατάπνιξη επαναστάσεων, όπου κι αν θα ξεσπούσαν.

8. Ο Ευγένιος Ντίρινγκ (από το 1863, υφηγητής στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου και, από το 1873, καθηγητής σ' ένα ιδιωτικό Λύκειο θηλέων) έκανε, από το 1872, στα συγγράμματά του σφοδρές επιθέσεις ενάντια σε μερικούς καθηγητές πανεπιστημίων. Έτσι, κατηγόρησε, για παράδειγμα, στην πρώτη έκδοση κιόλας της *Κριτικής ιστορίας των γενικών αρχών της Μηχανικής* του (1873), τον Χέρμαν φον Χέλμχολτς (Hermann von Helmholtz) ότι ο τελευταίος, το 1847, στην πραγματεία του *Για τη διατήρηση της δύναμης*... επίτηδες δεν ανέφερε το νόμο για τη διατήρηση της δύναμης, τον οποίο ανακάλυψε ο Ρόμπερτ Μάγιερ (Robert Mayer) το 1842. Ο Ντίρινγκ επέκρινε σφοδρά και την πανεπιστημιακή τάξη πραγμάτων. Αυτό οδήγησε στη δίωξή του από τους αντιδραστικούς καθηγητές, καθώς και στην απόλυσή του από το Λύκειο θηλέων. Ο Ντίρινγκ, στη δεύτερη έκδοση του ως άνω βιβλίου (1877), καθώς και στο βιβλιαράκι του *Ο δρόμος της ανώτερης επαγγελματικής εκπαίδευσης των γυναικών και ο τρόπος διδασκαλίας των πανεπιστημίων* (1877) επανέλαβε, με ακόμα μεγαλύτερη οξύτητα, τους χαρακτηρισμούς και τις κατηγορίες του σχετικά με τις καταστάσεις στο

Πανεπιστήμιο. Κατόπιν τούτου, του αφαιρέθηκε, τον Ιούλη 1877, το δικαίωμα να διδάσκει στο Πανεπιστήμιο, με την παρακίνηση των συναδέλφων του της Φιλοσοφικής Σχολής. Η απόλυση του Ντίρινγκ προκάλεσε θορυβώδη εκστρατεία διαμαρτυρίας εκ μέρους των οπαδών του, αλλά αυτή η πράξη αυθαιρεσίας καταδικάστηκε και από ευρείς δημοκρατικούς κύκλους.

9. Το 1877, δημοσιεύτηκε στο Λονδίνο η εργασία του Λιούις Μόργκαν (Lewis Morgan) *Ancient Society or researches in the lines of human progress from savagery, through barbarism to civilization (Η αρχαία κοινωνία ή έρευνες για την ανθρώπινη πρόοδο από την αγριότητα, μέσω της βαρβαρότητας, στον πολιτισμό).*

10. Ο Φρίντριχ Ένγκελς σταμάτησε την 1η Ιούλη 1869 την εμπορική του δραστηριότητα με την αποχώρησή του από την εταιρία Έρμεν και Ένγκελς (Ermen και Engels) στο Μάντσεστερ (Manchester) και μετακόμισε στο Λονδίνο στις 20 Σεπτέμβρη 1870.

11. Ο Γιούστους φον Λίμπιχ (Justus von Liebig), στην εισαγωγή στην εργασία του για τη χημεία στη γεωργία, κάνει την εξής παρατήρηση παρουσιάζοντας την εξέλιξη των επιστημονικών του απόψεων: «... η χημεία κάνει απελπιστικά ραγδαίες προόδους και οι χημικοί, που θέλουν να προλάβουν, "μαδούν" συνεχώς (χάνουν τα φτερά τους). Σ' όποιον ξεφυτρώνουν καινούργια φτερά, πέφτουν τα παλαιά, που δε θέλουν πια να τον σηκώνουν και έπειτα πετάει πολύ καλύτερα» (βλ. Γιούστους φον Λίμπιχ, *Εισαγωγή στους φυσικούς νόμους της γεωργίας*. Ιδιαίτερη εκτύπωση από το: *Η χημεία και η εφαρμογή της στη γεωργία και τη φυσιολογία*, 7η έκδοση, Μπράουνσβαϊγκ (Braunschweig, 1862, σελ. 26).

12. Ο σοσιαλδημοκράτης H. W. Φέιμπιαν (Fabian), που ζει στην Αμερική, έγραψε, στις 6 Νοέμβρη 1880, στον Μαρξ:

«Μ' όλη την εκτίμηση που σας τρέφω, επιτρέπω, ωστόσο, στον εαυτό μου να μη συμφωνήσω σ' ό,τι αφορά τη μορφή που παρουσιάζετε τη διαλεκτική μέθοδο, ούτε θεωρώ και πολύ ευτυχές το δοκίμιο του Ένγκελς κατά του Ντίρινγκ σχετικά μ' αυτό, όσο κι αν, σε γενικές γραμμές, συμφωνώ με τους δυο σας στην ουσία.

Σε πολλές περιπτώσεις, όπως νομίζει ο κύριος Ένγκελς, το $\sqrt{-1}$ μπορεί να *είναι το αναγκαίο αποτέλεσμα σωστών μαθηματικών πράξεων*. Ωστόσο, πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι ήδη η έννοια «–1» καθεαυτή είναι ένα λογικό παράλογο με την έννοια της αυστηρά φιλοσοφικής διδασκαλίας της πραγματικότητας, διότι, απλούστατα, μια αρνητική ύπαρξη δεν μπορεί να γνωστεί. Γι' αυτό, λογικά, πρέπει να λέγεται πάντα – (1), κι ας συμπεριφέρονται εδώ τα μαθηματικά πολύ συχνά εξαιρετικά ελαφρόμυαλα.»

Για την έκφραση $\sqrt{-1}$, ο Φέιμπιαν έβαλε την εξής υποσημείωση:

«Όλες οι μαθηματικές πράξεις, συμπεριλαμβανομένης της εξαγωγής της ρί-

ζας, δεν μπορούν να αλλάξουν τίποτα στη βασική οντότητα της ύπαρξης, η οποία παρουσιάζεται από τον αριθμό. Γι' αυτό, αυτή δεν μπορεί να γίνει αρνητική, αλλά διατηρεί πάντα ένα θετικό χαρακτήρα». (Βλ. επίσης τα γράμματα του Ένγκελς στον Καρλ Κάουτσκι (Karl Kautsky) της 11ης Απρίλη 1884, στον Έντουαρντ Μπέρνσταϊν (Eduard Bernstein) στις 13 Σεπτέμβρη 1884 και στον Φρίντριχ Άντολφ Ζόργκε (Friedrich Adolf Sorge) στις 3 Ιούνη 1885) στα *MEW*, γερμανική έκδοση, τόμ. 36, σελ. 135/136, 206-208, 323-325.

Για τη $\sqrt{-1}$, ο Ένγκελς μιλάει στο Κεφάλαιο XII του Πρώτου Μέρους του *Αντι-Ντίρινγκ*. (Βλ. στον παρόντα τόμο, σελ. 157).

13. Βλ. την τέταρτη παρουσίαση του Έρνστ Χέκελ, «Η θεωρία της εξέλιξης σύμφωνα με τους Γκαίτε (Goethe) και Όκεν (Oken)» στο βιβλίο του *Η φυσική ιστορία της δημιουργίας...*, 4η έκδοση, Βερολίνο, 1873, σελ. 83-88.

14. Ο Ένγκελς εξετάζει αυτά που έχουν πει οι Χέγκελ και Χέλμχολτς σχετικά με την έννοια «δύναμη», στη *Διαλεκτική της φύσης* και μάλιστα στο κεφάλαιο «Βασικές μορφές της κίνησης» (βλ. *MEW*, γερμανική έκδοση, τόμ. 20, σελ. 364-366).

15. Τη *θεωρία του νεφελώματος* του Καντ, σύμφωνα με την οποία, «όλα τα τωρινά ουράνια σώματα» έχουν δημιουργηθεί από «περιστρεφόμενες μάζες νεφελώματος» (Ένγκελς), τη βρίσκουμε διατυπωμένη στο σύγγραμμά του, το οποίο δημοσιεύτηκε ανώνυμο το 1755 στο Κένιγκσμπεργκ (Koenigsberg) και στη Λιψία και που ονομάζεται *Γενική ιστορία της φύσης και θεωρία του ουρανού ή δοκίμιο σχετικά με τη σύσταση και τη μηχανική καταγωγή όλου του κοσμικού οικοδομήματος, σύμφωνα με τις θεμελιακές αρχές του Νεύτωνα.*

Για την ανακάλυψη του Καντ ότι η περιστροφή της γης φρενάρεται από τη θαλάσσια πλημμυρίδα, θα δείτε το κεφάλαιο «Τριβή των παλιρροιών. Καντ και Τόμσον-Τέιτ». (Thomson-Tait) (βλ. Φ. Ένγκελς, *Διαλεκτική της φύσης*, Σύγχρονη Εποχή, σελ. 83).

16. Ο Ένγκελς μιλάει εδώ για τη δική του εργασία *Διαλεκτική της φύσης*, καθώς και για τις μαθηματικές εργασίες του Μαρξ, οι οποίες γράφτηκαν στο τέλος της δεκαετίας του '50 μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '80. Τα μαθηματικά χειρόγραφα του Μαρξ καλύπτουν πάνω από 1.000 φύλλα.

17. Πρόκειται για τις εργασίες του Άγγλου φυσικού Τόμας Άντριους (Thomas Andrews) (που εξέτασε το 1869 την κρίσιμη κατάσταση των αερίων), του Γάλλου φυσικού Λουί-Πολ Καγιετέ (Louis-Paul Cailletet) (που απόδειξε το 1877 τη δυνατότητα συμπύκνωσης του οξυγόνου), καθώς και του Ελβετού φυσικού Ραούλ Πικτέ (Raoul Pictet) (που δούλεψε ταυτόχρονα με τον Κεγιετέ στη ρευστοποίηση των αερίων).

18. Στην πρώτη περίπτωση, εννοείται ο ορνιθόρυχος, στη δεύτερη πιθανόν ο αρχαιοπτέρυξ (ένα απολιθωμένο σπονδυλωτό ζώο, ένα πουλί στο μέγεθος περιστεριού με χαρακτηριστικά γνωρίσματα ερπετού).

19. Ο Ρούντολφ Βίρχοφ λέει στο βιβλίο του *Η παθολογία των κυττάρων*... (η πρώτη έκδοση δημοσιεύτηκε το 1858):

«Όπως ένα δέντρο παρουσιάζει μια μάζα, που είναι οργανωμένη μ' έναν ορισμένο τρόπο και στην οποία υπάρχουν σαν τελευταίο στοιχείο σε κάθε μέρος ξεχωριστά –στο φύλλο, στη ρίζα, στον κορμό και στο άνθος– κυτταρικά στοιχεία, έτσι γίνεται και με τις ζωικές μορφές. *Το κάθε ζώο εμφανίζεται σαν άθροισμα ζωτικών μονάδων*... Το θεώρησα... αναγκαίο να αναλύσω αυτό τον οργανισμό όχι μόνο σ' ό,τι αφορά τα όργανά του και αυτά πάλι στους ιστούς τους, αλλά και τους ιστούς σε κυτταρικά εδάφη» (βλ. Ρούντολφ Βίρχοφ, *Διαλέξεις για την παθολογία*, πρώτος τόμος: Η κυτταρική παθολογία και η θεμελίωσή της στη φυσιολογική και παθολογική ιστολογία», 3η έκδοση, Βερολίνο, 1862, σελ. 15-16, 4η έκδοση, Βερολίνο, 1871, σελ. 17).

Ο Ένγκελς ο οποίος λέει ότι ο Βίρχοφ ήταν αναγκασμένος «να διαλύσει την ενότητα του ζωικού ατόμου σε μια ομοσπονδία κυτταρικών κρατών περισσότερο προοδευτικά παρά φυσικοεπιστημονικά και διαλεκτικά», υπαινίσσεται με τη λεξούλα «προοδευτικά» σχετικά με το γεγονός ότι ο Βίρχοφ ανήκε στο Γερμανικό Κόμμα της Προόδου, του οποίου ήταν ένας από τους ιδρυτές του και στο οποίο ήταν δραστήριος. Αυτό το κόμμα είχε ιδρυθεί στις 9 Ιουνίου 1861. Στο πρόγραμμά του περιλαμβάνονταν αιτήματα, όπως η ενοποίηση της Γερμανίας κάτω από πρωσική ηγεμονία και η πραγματοποίηση της αρχής της τοπικής αυτοδιοίκησης.

20. Στο σημείο αυτό ο Ένγκελς έχει βάλει, στην μπροσούρα του *Η εξέλιξη του σοσιαλισμού από την ουτοπία στην επιστήμη*, μια σημείωση, στην οποία παρατίθεται το αντίστοιχο τσιτάτο από τις *Διαλέξεις για τη φιλοσοφία της ιστορίας του Χέγκελ*, βλ. Χέγκελ: *Έργα*, γερμανική έκδ., τόμ. 9, 2η έκδ., Βερολίνο, 1840, σελ. 535-536. (Βλ. *MEW*, στα γερμανικά, τόμ. 20, σελ. 604-605).

21. *Το κοινωνικό συμβόλαιο* του Ρουσό – σύμφωνα με τη θεωρία του Ζαν-Ζακ Ρουσό (Jean-Jacques Rousseau), οι άνθρωποι ζούσαν αρχικά σε μια φυσική κατάσταση, στην οποία όλοι ήταν ίσοι. Η δημιουργία της ατομικής ιδιοκτησίας και η ανάπτυξη άνισων ιδιοκτησιακών σχέσεων ήταν η προϋπόθεση για το «πέρασμα των ανθρώπων, από τη φυσική κατάσταση, στην κατάσταση του κρατικού πολίτη», έλεγε, και αυτό οδήγησε στη διαμόρφωση του κράτους, το οποίο στηριζόταν σ' ένα κοινωνικό συμβόλαιο. Όμως, η περαιτέρω ανάπτυξη της πολιτικής ανισότητας θα οδηγούσε στην καταστροφή αυτού του κοινωνικού συμβολαίου, καθώς και στην εμφάνιση μιας νέας φυσικής κατάστασης. Το κράτος της λογικής, το οποίο θα στηριζόταν σ' ένα νέο κοινωνικό συμβόλαιο, καλούνταν να παραμερίσει αυτή την κατάσταση.

Η θεωρία αυτή αναπτύσσεται στα έργα του Ρουσό *Πραγματεία περί της καταγωγής και των θεμελίων της ανισότητας ανάμεσα στους ανθρώπους*, Άμστερνταμ 1755 και *Το κοινωνικό συμβόλαιο ή αρχές του πολιτικού δικαίου*, Άμστερνταμ 1762.

22. *Ισοπεδωτές* – εδώ πρόκειται για τους αληθινούς Levellers (ισοπεδωτές) ή και Diggers (σκαφείς), οι οποίοι στην αγγλική αστική επανάσταση του 17ου αιώνα σχημάτιζαν την άκρα αριστερή πτέρυγα των Levellers και ξεχώρισαν, στην πορεία της επανάστασης, από αυτούς. Οι Diggers, οι οποίοι υπερασπίζονταν τα συμφέροντα των πιο φτωχών στρωμάτων της υπαίθρου και των πόλεων, πρόβαλλαν τη θέση ότι ο εργαζόμενος λαός έπρεπε να δουλεύει στα κοινοτικά χωράφια χωρίς να πληρώνει νοίκι. Σε μερικά χωριά, κατέλαβαν, με βάση τη δική τους κυριαρχία, χέρσα κτήματα και τα ανασκάψανε για τη σπορά. Όταν τους διέλυσαν οι στρατιώτες του Κρόμγουελ (Cromwell), δεν πρόβαλαν καμιά αντίσταση, διότι ήθελαν να εφαρμόσουν στον αγώνα αυτό μόνο ειρηνικά μέσα και στηρίζονταν στη δύναμη της πειθούς.

23. Εδώ, εννοούνται κυρίως τα έργα των εκπροσώπων του ουτοπικού κομμουνισμού Τόμας Μορ (Thomas More, Morus) (*De optimo reipublicae statu deque nova insula Utopia*, που εκδόθηκε το 1516) και Τόμας Καμπανέλα (Thomas Campanella) (*Civitas solis*, μαζί με τη *Philosophia Epilogistica Realis*, που εκδόθηκε το 1643 σαν ξεχωριστό σύγγραμμα).

24. Ο διάλογος του Ντενί Ντιντερό (Denis Diderot) *Ο ανιψιός του Ραμό* γράφτηκε στα 1762, περίπου. Αργότερα, ο συγγραφέας τον επεξεργάστηκε δυο φορές. Εκδόθηκε πρώτα στη Λιψία, το 1805, μεταφρασμένος από τον Γκαίτε (Goethe). Η πρώτη γαλλική έκδοση έγινε στο δεύτερο τόμο των *Ανέκδοτων έργων του Ντιντερό*, που δημοσιεύτηκε το 1823 στο Παρίσι, αλλά σαν έτος δημοσίευσης εμφανίζεται το 1821.

25. *Η αλεξανδρινή εποχή* – η εποχή των Πτολεμαίων (323-30 π.Χ.) και της ρωμαϊκής κυριαρχίας μέχρι την εισβολή των Αράβων (30 π.Χ. μέχρι 640 μ.Χ.). Το αιγυπτιακό επίνειο Αλεξάνδρεια ήταν το κέντρο της πνευματικής ζωής εκείνης της εποχής. Στην αλεξανδρινή περίοδο, μια σειρά από επιστήμες –μαθηματικά και μηχανική (Ευκλείδης και Αρχιμήδης), γεωγραφία, αστρονομία, ανατομία, φυσιολογία κι άλλες– παρουσίασαν πολύ μεγάλη ανάπτυξη.

26. Ο Λαπλάς ανάπτυξε την υπόθεσή του σχετικά με τη δημιουργία του ηλιακού συστήματος στο τελευταίο κεφάλαιο του δίτομου συγγράμματός του *Έκθεση του συστήματος του κόσμου*, που δημοσιεύτηκε το 1795-96.

Στην τελευταία έκδοση του συγγράμματος αυτού, που επιμελήθηκε ο ίδιος και που, όμως, δημοσιεύτηκε μόλις το 1835, μετά από το θάνατό του,

η υπόθεσή του παρουσιάζεται στην παρατήρηση VII.

Η ύπαρξη μιας πύρινης αεριώδους ουσίας στο σύμπαν, όμοιας με τις κηλίδες νεφελώματος (πύρινες μάζες νεφελώματος), τις οποίες προϋπόθετε η θεωρία περί νεφελωμάτων των Καντ-Λαπλάς, αποδείχτηκε το 1864 από τον Άγγλο αστρονόμο Ουίλιαμ Χάγκινς (William Huggins) με τη βοήθεια της φασματανάλυσης, που ανακαλύφθηκε το 1859 από τους Γκούσταφ Κίρχοφ (Gustav Kirchhoff) και Ρόμπερτ Μπούνσεν (Robert Bunsen). Ο Ένγκελς χρησιμοποίησε εδώ το έργο του Άντζελο Σέκι (Angelo Secchi), *Ο ήλιος*..., Μπράουνσβαϊγκ (Braunschweig) 1872, σελ. 787, 789-790.

27. Ο Ένγκελς, στην πρώτη έκδοση της *Εξέλιξης του σοσιαλισμού από την ουτοπία στην επιστήμη* (1883), διατύπωσε την πρόταση αυτή πιο ακριβολογημένα: «... φάνηκε, ότι *όλη* η μέχρι τώρα ιστορία –εξαιρουμένων των αρχέγονων καταστάσεων– ήταν η ιστορία ταξικών αγώνων...»

28. Phalanstère – Παλάτια, στα οποία σύμφωνα με τις ιδέες του Γάλλου ουτοπιστή Σαρλ Φουριέ (Charles Fourier) πρέπει να ζουν και να εργάζονται τα μέλη των συνεταιρισμών παραγωγής και κατανάλωσης σε μια ιδεώδη σοσιαλιστική κοινωνία.

29. Ο Ένγκελς χαρακτηρίζει τον καθηγητή Καρλ Λούντβιχ Μισελέ (Karl Ludwig Michelet) ως «*περιπλανώμενο Ιουδαίο της χεγκελιανής σχολής*» προφανώς γιατί ο τελευταίος ακολουθούσε συνεχώς τους χεγκελιανούς, που τους κατανοούσε επιφανειακά. Έτσι, ο Μισελέ άρχισε το 1876 να εκδίδει ένα πεντάτομο *Σύστημα της Φιλοσοφίας*, που η γενική δομή του ήταν απομίμηση του σχεδίου της *Εγκυκλοπαίδειας των φιλοσοφικών επιστημών*... του Χέγκελ. Βλ. Κ. Λ. Μισελέ, *Το σύστημα της φιλοσοφίας ως ακριβούς επιστήμης, που περιέχει Λογική, Φιλοσοφία της φύσης και Φιλοσοφία του πνεύματος*, 5 τόμοι, Βερολίνο, 1876-1881.

30. Το 1885, ο Ένγκελς, προετοιμάζοντας τη δεύτερη έκδοση του *Αντι-Ντίρινγκ*, είχε την πρόθεση να κάνει μια παρατήρηση στο σημείο αυτό, το σχέδιο (*Για τις αρχέγονες εικόνες του μαθηματικά απείρου στον πραγματικό κόσμο*) της οποίας συμπεριέλαβε αργότερα στα υλικά για τη *Διαλεκτική της φύσης*.

31. Υπαινιγμός για τη δουλική υποταγή των Πρώσων, οι οποίοι υιοθέτησαν το Σύνταγμα, το οποίο τους «χαρίστηκε» από το βασιλιά Φρειδερίκο Γουλιέλμο Δ΄ στις 5 Δεκέμβρη 1848 μαζί με τη διάλυση της Εθνικής Συνέλευσης. Ο αντιδραστικός υπουργός Μάντοϊφελ είχε λάβει αποφασιστικά μέρος στην επεξεργασία αυτού του «Σχεδίου Συντάγματος για το πρωσικό κράτος».

32. Βλ. Χέγκελ, *Εγκυκλοπαίδεια των φιλοσοφικών επιστημών*... §188, καθώς και *Επιστήμη της λογικής*, τρίτο βιβλίο, Πρώτο Μέρος, τρίτο κεφάλαιο: «δ.

Τέταρτο σχήμα», και Τρίτο Μέρος, δεύτερο κεφάλαιο: «3. Το θεώρημα».

33. Στο πρώτο μέρος του *Αντι-Ντίρινγκ*, όλες οι υποδείξεις αυτού του είδους αφορούν τα *Μαθήματα φιλοσοφίας* του Ντίρινγκ.

34. Εδώ απαριθμούνται μια σειρά μεγάλων μαχών των ευρωπαϊκών πολέμων του 19ου αιώνα.

Στο *Αούστερλιτς*, έγινε, στις 2 Δεκέμβρη του 1805, μια μάχη ανάμεσα στα ρωσικά και αυστριακά στρατεύματα, από τη μία, και γαλλικά στρατεύματα, από την άλλη, η οποία τελείωσε με μια νίκη του Ναπολέοντα Α΄.

Η *μάχη της Ιένα* έγινε, στις 14 Οκτώβρη 1806, ανάμεσα στο γαλλικό στρατό με διοικητή τον Ναπολέοντα και τα πρωσικά στρατεύματα. Η μάχη αυτή, που τελείωσε με τη συντριβή του πρωσικού στρατού, οδήγησε στη συνθηκολόγηση της Πρωσίας.

Η *μάχη του Κένιχγκρετς*, στις 3 Ιούλη 1866, ήταν αποφασιστική για τη νίκη της Πρωσίας στον Πρωσοαυστριακό Πόλεμο. Η μάχη αυτή πέρασε στην ιστορία και σαν μάχη της Σάντοβα.

Στη *μάχη του Σεντάν*, στις 1 και 2 Σεπτέμβρη 1870, την αποφασιστική μάχη στο Γερμανογαλλικό Πόλεμο 1870-71, τα γερμανικά στρατεύματα νίκησαν το γαλλικό στρατό του Μακ Μαόν (Mac Mahon) και τον ανάγκασαν να συνθηκολογήσει.

35. Ο λόγος γίνεται για τις επιθέσεις του Ντίρινγκ ενάντια στις ιδέες του μεγάλου μαθηματικού Καρλ Φρίντριχ Γκάους (Karl Friedrich Gauss) σχετικά με τη δομή της μη ευκλείδιας γεωμετρίας, ιδιαίτερα σχετικά με τη δομή της γεωμετρίας του πολυδιάστατου χώρου.

36. Βλ. Χέγκελ. *Επιστήμη της λογικής*, Δεύτερο Βιβλίο: «Η Ουσία».

Για την κατηγορία του Σέλινγκ (Schelling) «το από αμνημονεύτων χρόνων Είναι», μιλάει ο Φρίντριχ Ένγκελς στην μπροσούρα του *Ο Σέλινγκ και η Αποκάλυψη* (1842).

37. Ο Ρενέ Ντεκάρτ (René Descartes) ανάπτυξε την αντίληψη για την κίνηση σαν μια σταθερή ποσότητα (διατήρηση της ποσότητας της κίνησης) στην πραγματεία του σχετικά με το φως (πρώτο μέρος του έργου *De mundo*, το οποίο γράφτηκε το 1630-1633, αλλά εκδόθηκε μόλις το 1664, 14 χρόνια μετά από το θάνατο του Ντεκάρτ), καθώς και στο γράμμα του προς τον Ντε Μπον (De Beaune) της 30ής Απρίλη 1639. Η αντίληψη αυτή παρουσιάστηκε με περισσότερη πληρότητα στο έργο του Ντεκάρτ *Principia Philosophiae*, Άμστερνταμ, 1644, Δεύτερο Μέρος, 36 (βλ. Oeuvres de Descartes, δημοσιευμένα από τον Βικτόρ Κουζέν (Victor Cousin), Παρίσι, 1824.

38. Για το κοπερνίκειο σύστημα, ο Ένγκελς είπε το 1886 στην εργασία του *Ο Λουδοβίκος Φόιερμπαχ και το τέλος της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας*:

«Το κοπερνίκειο ηλιακό σύστημα ήταν, για τριακόσια χρόνια, μια υπόθεση, για την οποία μπορούσε κανείς να στοιχηματίσει εκατό, χίλια, δέκα χιλιάδες προς ένα. Κι όμως, παρέμεινε μια υπόθεση. Αλλά όταν ο Λεβεριέ (Leverrier) υπολόγισε με βάση τα στοιχεία, που έδινε αυτό το σύστημα, όχι μόνο την αναγκαιότητα της ύπαρξης ενός άγνωστου πλανήτη, αλλά και το σημείο στον ουρανό, στο οποίο έπρεπε να βρίσκεται ο πλανήτης αυτός και όταν ο Γκάλε (Galle) βρήκε πράγματι αυτό τον πλανήτη, αποδείχτηκε πια το κοπερνίκειο σύστημα»· (βλ. *MEW*, τόμ. 21, σελ. 276).

Στις 23 Σεπτεμβρίου 1846, ο αστρονόμος Γιόχαν Γκάλε, του Αστεροσκοπείου του Βερολίνου, ανακάλυψε τον πλανήτη για τον οποίο μιλάμε, δηλαδή, τον Ποσειδώνα.

39. Σύμφωνα με στοιχεία, τα οποία καθορίστηκαν αργότερα με περισσότερη ακρίβεια, η λανθάνουσα θερμότητα του σχηματισμού ατμού από νερό σε 100° ισούται με 538,9 cal/g.

40. Ο Ένγκελς είχε σκοπό το 1885, όταν προετοίμαζε τη δεύτερη έκδοση του *Αντι-Ντίρινγκ*, να κάνει μια παρατήρηση στο σημείο αυτό. Το σχέδιο αυτό («Για τη "μηχανική" αντίληψη της φύσης») το περιέλαβε αργότερα στα υλικά για τη *Διαλεκτική της φύσης* (βλ. *MEW*, τόμ. 20, σελ. 516-520, καθώς και τη σημείωση 344).

41. Charles Darwin, *Η προέλευση των ειδών μέσω της φυσικής επιλογής, ή η διατήρηση ευνοούμενων φυλών στην πάλη για ζωή*, 6η έκδ., Λονδίνο, 1873, σελ. 428. Είναι η τελευταία έκδοση, στην οποία ο Δαρβίνος περιέλαβε συμπληρώσεις και διορθώσεις. Η πρώτη έκδοση κυκλοφόρησε το 1859 στο Λονδίνο. Στην επόμενη σελίδα του προκειμένου τόμου, ο Ένγκελς αναφέρεται και στην 6η έκδοση του έργου του Δαρβίνου.

42. *Οι πρωτιστές*. Σύμφωνα με την ταξινόμηση του Χέκελ, πρόκειται για μια μεγάλη ομάδα των πιο απλών οργανισμών, οι οποίοι είναι και μονοκυτταρικοί, αλλά και χωρίς κύτταρα και που σχηματίζουν, δίπλα στα δύο βασίλεια των πολυκυτταρικών οργανισμών (το φυτικό και το ζωικό βασίλειο), ένα ιδιαίτερο τρίτο βασίλειο της οργανικής φύσης.

Τα μονήρη είναι, σύμφωνα με την υπόθεση του Χέκελ, «σαν αρχέγονες πηγές όλης της οργανικής ζωής», «πλήρως ομογενείς, άμορφοι και χωρίς δομή σβόλοι λευκώματος», που εκπληρούν όλες τις ουσιώδεις λειτουργίες ζωής, όπως η λήψη τροφής, κίνηση, αντίδραση σε ερεθίσματα και αναπαραγωγή. Ο Χέκελ έκανε διάκριση ανάμεσα σε αρχέγονα, εξαφανισμένα, μονήρη, που είχαν δημιουργηθεί με την αυτοπαραγωγή ή αυτογονία (αρχιγονία) «από την αρχέγονη θάλασσα μέσω της αλληλεπίδρασης καθαρά φυσικών και χημικών προϋποθέσεων,

μέσω μοριακών κινήσεων της ύλης» (αρχέγονα μονήρη), και σ' εκείνα που υπάρχουν ακόμη. Ο Χέκελ έκανε το πρώτο σημείο εκκίνησης της εξέλιξης και των τριών βασιλείων της οργανικής φύσης, επειδή πίστευε ότι ιστορικά το κύτταρο είχε εξελιχθεί από τα αρχέγονα.

Τα δεύτερα ανήκαν, σύμφωνα με τη γνώμη του, στο βασίλειο των πρωτιστών, όπου σχηματίζουν την πρώτη, πιο απλή ομοταξία τους. Τα σημερινά μονήρη, που υπέθετε ο Χέκελ, τα υποδιαίρεσε σε διάφορα είδη: Protamoeba primitiva, Protomyxa aurantiaca, Bathybius Haeckelii.

Τους όρους «πρωτιστές» και «μονήρη» τους χρησιμοποίησε για πρώτη φορά ο Χέκελ το 1866 (στο βιβλίο του *Γενική μορφολογία των οργανισμών...*), δεν καθιερώθηκαν, όμως, στην επιστήμη. Σήμερα, οι οργανισμοί που τους περνούσε ο Χέκελ για πρωτιστές, ταξινομούνται είτε σαν φυτά είτε σαν ζώα. Δεν επιβεβαιώθηκε η ύπαρξη των μονήρων. Ωστόσο, η γενική ιδέα της εξέλιξης των κυτταρικών οργανισμών από προκυτταρικά δημιουργήματα, καθώς και η ιδέα της διαφοροποίησης των αρχικών ζωντανών όντων σε φυτά και ζώα έχουν γενικά αναγνωριστεί στην επιστήμη.

43. *Το δαχτυλίδι των Νιμπελούνγκεν* – Κύκλος όπερας του Ρίχαρντ Βάγκνερ (Wagner). Ο κύκλος αποτελείται από τέσσερα μουσικά δράματα: «Το χρυσάφι του Ρήνου», «Βαλκυρία», «Σίγκφριντ» και «Το λυκόφως των θεών». Τον Αύγουστο του 1876, εγκαινιάστηκε το Μέγαρο Εορτών του Μπάιροϊτ (Bayreuth) με το ανέβασμα του έργου *Το δαχτυλίδι των Νιμπελούνγκεν.*

Ο Ένγκελς χαρακτηρίζει εδώ τον Βάγκνερ ειρωνικά «μουσικοσυνθέτη του μέλλοντος», κάνοντας υπαινιγμό σε γράμμα προς το συντηρητή των γαλλικών μουσείων Φρεντερίκ Βιγιό (Frédéric Villot), που δημοσιεύτηκε το 1861 σε μορφή βιβλίου με τον τίτλο *Μουσική του μέλλοντος. Προς ένα Γάλλο φίλο.* Επίσης υπαινίσσεται το βιβλίο του Βάγκνερ *Το έργο τέχνης του μέλλοντος* (Λιψία, 1850).

44. *Φυτόζωα* – Από το 16ο αιώνα, τέτοια ασπόνδυλα ζωντανά πλάσματα (ιδιαίτερα τα μανιτάρια και τα κοιλέντερα), τα οποία έχουν ορισμένα χαρακτηριστικά γνωρίσματα κοινά με τα φυτά (π.χ., ζουν μένοντας σε μια θέση), αναφέρονται με τον όρο φυτόζωα. Τα θεωρούσαν μορφές, που βρίσκονται ανάμεσα στα φυτά και τα ζώα. Από τα μέσα του 19ου αιώνα, ο όρος «ζωόφυτα» άρχισε να χρησιμοποιείται σαν συνώνυμο για τα κοιλέντερα. Σήμερα, δε συνηθίζεται καθόλου πια.

45. Η ταξινόμηση, που αναφέρεται εδώ, περιλαμβανόταν στο σύγγραμμα του Τόμας Χάξλεϊ (Thomas Huxley) *Διαλέξεις για τα στοιχεία της συγκριτικής ανατομίας* (Λονδίνο, 1864) και, μάλιστα, στη διάλεξη V. Ο Χένρι Έλεϊν Νίκολσον (Henry Alleyne Nicholson) χρησιμοποίησε την ταξινόμηση αυτή σαν βάση για το βιβλίο του *Εγχειρίδιο της Ζωολογίας* (Λονδίνο, 1870), το οποίο ο Ένγκελς το χρησιμοποίησε στη δουλειά για το *Αντι-Ντίρινγκ* και στη *Διαλεκτική της φύσης.*

46. *Τα τεχνητά κύτταρα του Τράουμπε* – ανόργανοι σχηματισμοί, που είναι μοντέλα ζωντανών κυττάρων και που είναι ικανοί να απομιμηθούν το μεταβολισμό και την ανάπτυξη. Χρησιμεύουν, επίσης, για τη διερεύνηση επιμέρους πλευρών φαινομένων ζωής. Δημιουργήθηκαν από το χημικό και φυσιολόγο Μόριτς Τράουμπε (Moritz Traube), που ανάμιξε κολλοειδή διαλύματα. Ο Μαρξ και ο Ένγκελς αξιολόγησαν πολύ αυτή την ανακάλυψη, για την οποία ο ειδικός Τύπος έγραψε μόλις το 1864 (βλ. τα γράμματα του Μαρξ στον Π. Λ. Λαβρόφ (P. L. Lawrow) στις 18 Ιούνη 1875, καθώς και στον ιστολόγο Βίλχελμ Αλεξάντερ Φρόιντ (Wilhelm Alexander Freund) της 21ης Γενάρη 1877. Στα: *MEW*, τόμ. 34, σελ. 145, 245/46).

47. Ο Ένγκελς εδώ παρουσιάζει το περιεχόμενο μιας σημείωσης, που είχε δημοσιευτεί στο περιοδικό *Φύση* στις 16 Νοέμβρη 1876. Η σημείωση αυτή περιλάμβανε μια ανακοίνωση σχετικά με την ομιλία του Ντ. Ι. Μεντελέγιεφ (D. I. Mendelejew) στις 3 Σεπτέμβρη 1876 στο 5ο Συνέδριο των Ρώσων φυσιοδιφών και γιατρών στη Βαρσοβία. Στην ομιλία αυτή, ο Μεντελέγιεφ παρουσίασε τα αποτελέσματα των προσπαθειών του να ελέγξει το νόμο Μπόιλ-Μαριότ (Boyle-Mariotte), τις οποίες είχε κάνει από κοινού με τον Γιούζεφ Γιέζι Μπογκούσκι (Josef Jerzy Boguski) το 1875 και το 1876. Ο Ένγκελς πρόσθεσε το 1885 στη δεύτερη έκδοση του *Αντι-Ντίρινγκ* την τελευταία πρόταση της σημείωσης, που ήταν σε παρένθεση.

48. Λόγος γίνεται με το σύγγραμμα του Ζαν-Ζακ Ρουσό (Jean-Jacques Rousseau) *Πραγματεία για την προέλευση και τα θεμέλια της ανισότητας ανάμεσα στους ανθρώπους*, που γράφτηκε το 1754 και εκδόθηκε το 1755.

49. Ο *Τριακονταετής Πόλεμος* (1618-1648) ήταν ένας πανευρωπαϊκός πόλεμος, που άρχισε με μια εξέγερση στη Βοημία ενάντια στο ζυγό της αψβουργικής μοναρχίας και την προέλαση της καθολικής αντίδρασης. Μετατράπηκε σε πόλεμο ανάμεσα στο φεουδαρχικό-καθολικό στρατόπεδο (τον Πάπα, τους Ισπανούς και Αυστριακούς Αψβούργους, τους καθολικούς ηγεμόνες στη Γερμανία) και τις προτεσταντικές χώρες (Βοημία, Δανία, Σουηδία, την αστική Ολλανδία και μια σειρά από γερμανικά κράτη, που είχαν υιοθετήσει τη Μεταρρύθμιση), οι οποίες υποστηρίχτηκαν από τους Γάλλους βασιλιάδες, τους ανταγωνιστές των Αψβούργων. Η Γερμανία έγινε το κύριο θέατρο αυτής της πάλης και το αντικείμενο λεηλασίας και ληστρικών αξιώσεων των συμμετεχόντων σ' αυτό τον πόλεμο. Ο πόλεμος, που, στο πρώτο στάδιό του, είχε το χαρακτήρα αντίστασης κατά των αντιδραστικών δυνάμεων της φεουδαρχικής-απολυταρχικής Ευρώπης, οδήγησε, ιδίως από το 1635, σε μια σειρά από εισβολές των μεταξύ των ανταγωνιζόμενων ξένων κατακτητών σε γερμανικό έδαφος. Ο πόλεμος τελείωσε το 1648 με τη σύναψη της Ειρήνης της Βεστφαλίας, με την οποία κατοχυρώθηκε ο πολιτικός κατακερματισμός της Γερμανίας.

50. Εννοείται το βιβλίο *Ο μοναδικός και η ιδιοκτησία του* (Λιψία, 1845) του Μαξ Στίρνερ (Max Stirner), ο οποίος, όπως και ο Ντίρινγκ, ξεχώριζε λόγω της πολύ μεγάλης φαντασιοπληξίας του. Ο Μαρξ και ο Ένγκελς, στη *Γερμανική ιδεολογία* δίνουν μια κριτική εκτίμηση αυτού του συγγράμματος (βλ. *MEW*, τόμ. 3).

51. Ο λόγος γίνεται για τα γεγονότα της περιόδου της κατάκτησης της Μέσης Ασίας από την τσαρική Ρωσία. Στη διάρκεια της εκστρατείας κατά της Σίβα (Chiwa), το 1873, ένα τμήμα ρωσικών στρατευμάτων κάτω από τη διοίκηση του στρατηγού Γκολοβάτσοφ (Golowatschow) και κάτω από την αρχηγία του αντιστράτηγου Κ. Π. Κάουφμαν (K. P. Kaufmann) διεξήγαγε τον Ιούλη και τον Αύγουστο μια εκστρατεία αντιποίνων, που διακρίθηκε για τη φρικαλεότητά της, κατά της τουρκμενικής φυλής των Ιομούδων. Η κύρια πηγή, από την οποία ο Ένγκελς είχε πάρει τα στοιχεία σχετικά μ' αυτά τα γεγονότα, ήταν ολοφάνερα το δίτομο έργο του Αμερικανού διπλωμάτη Eugene Schuyler: *Τουρκεστάν. Σημειώσεις ενός ταξιδιού στο ρωσικό Τουρκεστάν, Κοχάντ (Kokhand), Μπουχάρα (Bukhara) και Κούλτζα (Kuldja)*, τόμ. 2, Λονδίνο, 1876, σελ. 356-359.

52. Στο *Αντι-Ντίρινγκ*, ο Ένγκελς παραθέτει τον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*, σύμφωνα με τη δεύτερη έκδοση (1872). Μόνο στο 10ο Κεφάλαιο του Δεύτερου Μέρους, ο Ένγκελς χρησιμοποίησε για την επεξεργασία αυτού του κεφαλαίου για την τρίτη έκδοση του *Αντι-Ντίρινγκ* την τρίτη έκδοση του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* (1883).

53. *Το Πρωσικό Δίκαιο.* (Γενικό Δίκαιο για τα πρωσικά κρατίδια του 1794) ήταν μια περίληψη του αστικού δικαίου, του εμπορικού δικαίου, του δικαίου ανταλλαγής, του δικαίου θαλάσσης, ασφάλισης, του ποινικού, του εκκλησιαστικού, του κρατικού και του διοικητικού δικαίου. Κατοχύρωνε τον οπισθοδρομικό χαρακτήρα της φεουδαρχικής Πρωσίας στη δικαιοδοσία και ίσχυε σ' ό,τι αφορά τα ουσιαστικά μέρη μέχρι την εισαγωγή, το 1900, του Αστικού Κώδικα.

54. *Code Pénal* – Ποινικός Κώδικας, ο οποίος υιοθετήθηκε στη Γαλλία το 1810 και εισήχθη στις περιοχές της Δυτικής και Νοτιοδυτικής Γερμανίας, που είχαν κατακτηθεί από τον Ναπολέοντα Α΄. Στην επαρχία του Ρήνου, εξακολούθησε να ισχύει, καθώς και ο Αστικός Κώδικας, ακόμα μετά από την προσάρτησή τους από την Πρωσία το 1815. Η πρωσική κυβέρνηση προσπαθούσε να επανεισαγάγει στην επαρχία αυτή το Πρωσικό Δίκαιο. Μια ολόκληρη σειρά νόμων, διαταγμάτων και προδιαγραφών προορίζονταν να αποκαταστήσουν στην επαρχία του Ρήνου τα φεουδαρχικά προνόμια των ευγενών (τα πρωτοτόκια), τους πρωσικούς ποινικούς νόμους, τη νομοθεσία για το γάμο κλπ. Τα μέτρα αυτά, που προκάλεσαν αποφασιστική αντιπολίτευση στην επαρχία του Ρήνου, καταργήθηκαν μετά από την επανάσταση του Μάρτη με τα διατάγματα της 15ης Απριλίου 1848.

55. *Code Napoléon* – Γαλλικός Αστικός Κώδικας, που συντάχτηκε εκ νέου το 1807 κάτω από την ηγεσία του Ναπολέοντα Α΄ μετά από το «Γαλλικό Αστικό Κώδικα» που διακηρύχτηκε το 1804. Ο Ένγκελς τον αποκάλεσε τον «κλασικό κώδικα της αστικής κοινωνίας» (βλ. *MEW*, τόμ. 21, σελ. 301-302.

Στο σημείο αυτό του *Αντι-Ντίρινγκ*, ο Ένγκελς μιλάει για τον «Code Napoléon» με την ευρύτερη έννοια. Εννοεί και τους πέντε κώδικες, που είχαν εκδοθεί από το 1804 μέχρι το 1810 από τον Ναπολέοντα Α΄: το 1804 *ο Αστικός Κώδικας (Code Civil)*, το 1806 ο *Κώδικας της Αστικής Δικαιοδοσίας (Code de Procédure Civile)*, το 1807 *ο Εμπορικός Κώδικας (Code de Commerce)*, το 1808 *ο Κώδικας Ποινικών Προανακρίσεων (Code d' Instruction Criminelle)* και το 1810 *ο Ποινικός Κώδικας (Code Pénal)*.

56. Ο Σπινόζα, στην *Ηθική* (1ο Μέρος, «Για το Θεό. Παράρτημα») λέει ότι η άγνοια δεν αποτελεί τεκμήριο για αποδείξεις και, μ' αυτό, στράφηκε κατά των εκπροσώπων της κληρικαλιστικής-τελεολογικής θεώρησης της φύσης, που παρουσίαζαν τη «θέληση του Θεού» σαν αιτία όλων των φαινομένων. Σαν μοναδικό επιχείρημα γι' αυτό, επικαλούνταν το γεγονός ότι άλλες αιτίες δεν ήταν γνωστές.

57. *Corpus Juris Civilis*. Το σύνολο των Κωδίκων Δικαίου, που, τον 6ο αιώνα, συντάχτηκε, από τον ανατολικό Ρωμαίο αυτοκράτορα Ιουστινιανό, από τα συγγράμματα Ρωμαίων νομικών και δημοσιεύτηκε. Αποτελείται από τέσσερις ενότητες: τους *Θεσμούς* (Εισαγωγή στο Ρωμαϊκό Δίκαιο), τους *Πανδέκτες* (Αποσπάσματα από τα συγγράμματα Ρωμαίων νομικών), τα *Συντάγματα* (αυτοκρατορικά διατάγματα) και τις *Νεαρές* (επιμέρους νόμοι του Ιουστινιανού). Ο Ένγκελς χαρακτήρισε το *Corpus Juris Civilis* σαν «το πρώτο παγκόσμιο δίκαιο μιας κοινωνίας, που παράγει εμπορεύματα» (βλ. *MEW*, τόμ. 21, σελ. 301).

58. *Το Αστικό μητρώο* εισάχθηκε στην Πρωσία με πρωτοβουλία του Μπίσμαρκ και με το νόμο σχετικά με την «Τεκμηρίωση της προσωπικής κατάστασης και τη μορφή του γάμου της 9ης Μάρτη 1874». Στις 6 Φλεβάρη 1875, καθιερώθηκε ένας ανάλογος νόμος για όλη τη γερμανική επικράτεια. Ο νόμος αυτός αφαίρεσε από την Εκκλησία το δικαίωμα να κάνει καταγραφές αστικού είδους, περιορίζοντας, έτσι, την επίδραση και τα έσοδά της. Ο νόμος αυτός στρεφόταν κυρίως κατά της καθολικής εκκλησίας και αποτέλεσε ουσιώδη κρίκο της πολιτικής του Μπίσμαρκ σχετικά με το λεγόμενο Πολιτιστικό Αγώνα.

59. Πρόκειται για τις επαρχίες Βρανδεμβούργο, Ανατολική Πρωσία, Δυτική Πρωσία, Πόζεν, Πομερανία και Σιλεσία οι οποίες ανήκαν στο Βασίλειο της Πρωσίας πριν από το Συνέδριο της Βιέννης του 1815, ήδη. Η επαρχία του Ρήνου, που ήταν πιο αναπτυγμένη από οικονομική, πολιτική και πολιτιστική άποψη, προσαρτήθηκε στην Πρωσία το 1815.

60. *Προσωπική εξίσωση* (ή προσωπικό λάθος) – μια σημαντική πηγή σφαλμάτων στις αστρονομικές παρατηρήσεις. Στηρίζεται στο εξής: Διάφοροι παρατηρητές, με βάση τις ψυχο-φυσιολογικές τους ιδιαιτερότητες και το είδος των καταγραφών τους, καθορίζουν κάτω από τις ίδιες συνθήκες και αποκλείοντας τυχαίο λάθος στην παρατήρηση, διαφορετικά τη στιγμή του περάσματος ενός ουράνιου σώματος μέσα από το μεσημβρινό.

61. Χέγκελ, *Εγκυκλοπαίδεια των φιλοσοφικών επιστημών...*, § 147, Προσθήκη.

62. Ο Μαρξ, στον Πρόλογο για την πρώτη έκδοση του *Κεφαλαίου*, στις 25 Ιουλίου 1867, γράφει τα εξής: «Ο δεύτερος τόμος αυτού του έργου θα πραγματευτεί τη διαδικασία κυκλοφορίας του Κεφαλαίου (Βιβλίο II) και τη διαμόρφωση της συνολικής διαδικασίας (Βιβλίο III). Ο τρίτος και τελευταίος τόμος (Βιβλίο IV) θα πραγματευτεί την ιστορία της θεωρίας» (βλ. *MEW*, τόμ. 23, σελ. 17). Μετά το θάνατο του Μαρξ, ο Ένγκελς εξέδωσε τα βιβλία II και III σαν δεύτερο και τρίτο τόμο. Το τελευταίο, το Βιβλίο IV, *Θεωρίες για την υπεραξία* (τέταρτος τόμος του *Κεφαλαίου*) δεν μπόρεσε πια ο ίδιος ο Ένγκελς να το εκδώσει.

63. Το 1867, στα *Συμπληρωματικά φύλλα για τη γνώση του σήμερα*, τόμ. 3, τεύχος 3 και στις σελίδες 182-186, δημοσιεύτηκε η κριτική του Ντίρινγκ, *Μαρξ το Κεφάλαιο, Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, 1ος τόμος, Αμβούργο, 1867.

64. Βλ. στα απομνημονεύματα του Ναπολέοντα «Δεκαεφτά σημειώσεις για το έργο, που έχει τίτλο: *Σκέψεις για την τέχνη του πολέμου*». Τυπώθηκε στο Παρίσι το 1816. Παρατήρηση 3: Το ιππικό. Δημοσιεύτηκε στο βιβλίο: «*Απομνημονεύματα για την εξυπηρέτηση της ιστορίας της Γαλλίας*, από τον Ναπολέοντα, γραμμένα στην Αγία Ελένη (Saint-Hélène), από τους στρατηγούς, που μοιράστηκαν μαζί του την αιχμαλωσία. Δημοσιεύτηκαν με βάση τα χειρόγραφα, τα οποία διορθώθηκαν πλήρως από τον ίδιο τον Ναπολέοντα», τόμ. 1, γραμμένος από το στρατηγό κόμη ντε Μοντολόν (comte de Montholon), Παρίσι, 1823, σελ. 262. Ο Ένγκελς αξιοποίησε το απόφθεγμα αυτό από τα Απομνημονεύματα του Ναπολέοντα επίσης στο άρθρο του «Το Ιππικό». (Βλ. *MEW*, τόμ. 14, σελ. 308).

65. Μερικές διαφορές στη διατύπωση αυτής της παράθεσης στο *Αντι-Ντίρινγκ* και τη διατύπωση του δοσμένου χωρίου στα *MEW*, τόμ. 23, προέρχονται από το γεγονός ότι ο Ένγκελς παραθέτει τον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* με βάση τη δεύτερη γερμανική έκδοση (1872), ενώ στον τόμο 23 το κείμενο αναφέρεται στην τέταρτη γερμανική έκδοση (1890), όπου το παρατιθέμενο χωρίο δίνεται σε μια κάπως τροποποιημένη μορφή.

66. Στα *MEW*, τόμ. 23, το 24ο Κεφάλαιο του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*,

το «Η λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση», περιλαμβάνει τις σελίδες 741-791 (σελίδες 742-793 της έκδοσης του 1872). Στη σελίδα 789 (σελίδα 791 στην έκδοση του 1872), αρχίζει η τελευταία παράγραφος, η παράγραφος 7 αυτού του κεφαλαίου: «Ιστορική τάση της καπιταλιστικής συσσώρευσης».

67. Βλ. την εργασία του Ζαν-Ζακ Ρουσό, 1754, *Πραγματεία για την προέλευση και τα θεμέλια της ανισότητας ανάμεσα στους ανθρώπους*. Ο Ένγκελς παραθέτει αποσπάσματα από το δεύτερο μέρος αυτής της πραγματείας στις σελίδες 116, 118, 146, 175-176 και 176-177.

68. Βλ. τον Ερνστ Χέκελ (Ernst Haeckel), *Ιστορία της δημιουργίας της φύσης...*, 4η έκδοση, Βερολίνο, 1873, σελ. 590-591. Στην ταξινόμηση του Χέκελ, ο άλαλος αποτελεί μια βαθμίδα, η οποία προηγείται ουσιαστικά άμεσα των ανθρώπων. Οι άλαλοι είναι «αρχέγονοι άγλωσσοι άνθρωποι» ή, με περισσότερη ακρίβεια, πιθηκάνθρωποι. Η υπόθεση του Χέκελ σχετικά με την ύπαρξη μιας μεταβατικής μορφής από τους πιθήκους στους ανθρώπους επιβεβαιώθηκε το 1894, όταν ο Ολλανδός φυσιοδίφης Ευγένιος Ντιμπουά (Eugen Dubois) περιέγραψε τον πιθηκάνθρωπο Erectus, τα αποστεωμένα υπολείμματα του οποίου είχε ανακαλύψει το 1891 στο νησί Ιάβα (Java).

69. Η ρήση «Determinatio est negatio» βρίσκεται σ' ένα γράμμα του Σπινόζα προς κάποιον που δεν κατονομάζεται, στις 2 Ιούνη 1674 (βλ. την Αλληλογραφία του Μπαρούχ ντε Σπινόζα, Γράμμα 50). Εκεί, χρησιμοποιείται με την έννοια: η οριοθέτηση ή ο καθορισμός είναι άρνηση. Τη φόρμουλα «Omnis determinatio est negatio», καθώς και η σημασία της με την έννοια «όλη η καθοριστικότητα είναι άρνηση», τη βρίσκουμε στα έργα του Χέγκελ, με τα οποία διαδόθηκε ευρύτερα (βλ. *Εγκυκλοπαίδεια των φιλοσοφικών επιστημών...*, Πρώτο Μέρος, § 91. Προσθήκη: «Η επιστήμη της Λογικής», πρώτο βιβλίο, Πρώτο Μέρος, δεύτερο κεφάλαιο: «β. Ποιότητα». «Διαλέξεις για την ιστορία της φιλοσοφίας», πρώτο τμήμα, Πρώτο Μέρος, πρώτο κεφάλαιο, παράγραφος για τον Παρμενίδη).

70. Βλ. την κωμωδία του Ζαν-Μπατίστ Μολιέρου (Jean-Baptiste Molière), *Ο Αρχοντοχωριάτης*, δεύτερη πράξη, τέταρτη σκηνή.

71. *Η οργή που δημιουργεί τον ποιητή* - τα λόγια αυτά κατάγονται από την πρώτη σάτιρα του Ρωμαίου ποιητή Γιουβενάλη (Juvenalis).

72. Στο Δεύτερο Μέρος του *Αντι-Ντίρινγκ*, εξαιρουμένου του 10ου κεφαλαίου, όλες οι υποδείξεις τέτοιου είδους αναφέρονται στη δεύτερη έκδοση (1876) των *Μαθημάτων της εθνικής και κοινωνικής οικονομίας...* του Ντίρινγκ.

73. *Ερπετά* – οι μισθωμένοι από την κυβέρνηση Μπίσμαρκ δημοσιογράφοι και τα όργανά τους.

Τον όρο αυτό ο Μπίσμαρκ τον χρησιμοποίησε, με άλλη έννοια, στην ομιλία του στην πρωσική Βουλή στις 30 Γενάρη 1869. Τότε, ο Μπίσμαρκ χαρακτήρισε τους αντίπαλους της κυβέρνησης ερπετά. Η έκφραση αυτή διαδόθηκε, αλλά αντιστράφηκε από το λαό, έτσι ώστε, με τον όρο «ερπετά», να εννοούνται εκείνοι οι δωροδοκούμενοι δημοσιογράφοι, που ενεργούσαν προς το συμφέρον της κυβέρνησης Μπίσμαρκ και πληρώνονταν από το ταμείο, το οποίο προοριζόταν για την υποστήριξη του φιλοκυβερνητικού Τύπου. Ο ίδιος ο Μπίσμαρκ αναγκάστηκε, στην ομιλία του στο Ράιχσταγκ στις 9 Φλεβάρη 1876, να παραδεχτεί ότι η καινούργια σημασία της έκφρασης «ερπετά» είχε διαδοθεί ευρύτατα στη Γερμανία.

74. Ευγένιου Ντίρινγκ, *Τα πεπρωμένα του κοινωνικού μου υπομνήματος για το πρωσικό κρατικό υπουργείο...*, Βερολίνο, 1868, σελ. 5.

75. Το 1876 δημοσιεύτηκε η δεύτερη έκδοση των *Μαθημάτων της εθνικής και κοινωνικής οικονομίας...* του Ντίρινγκ.

76. Αναφέρεται στους Augustin Thierry (Ογκιστέν Τιερί), François-Pierre-Guillaume Guizot (Φρανσουά-Πιέρ-Γκιγιόμ Γκιζό), François-Auguste-Marie Mignet (Φρανσουά-Ογκίστ-Μαρί Μινιέ) και Louis-Adolphe Thiers (Λουί - Αντόλφ Τιέρ).

77. Πιθανόν ο Ένγκελς πήρε τους αριθμούς αυτούς από το έργο του ιστορικού της αρχαιότητας Βίλχελμ Βάκσμουτ (Wilhelm Wachsmuth): *Ελληνική αρχαιολογία από τη σκοπιά του κράτους*, Δεύτερο Μέρος, πρώτο τμήμα, Χάλε (Halle), 1829, σελ. 44. Πηγή των στοιχείων σ' ό,τι αφορά τον αριθμό των σκλάβων στην Κόρινθο και την Αίγινα την εποχή των Περσικών Πολέμων (500-449 π.Χ.) αποτελεί η εργασία του Έλληνα συγγραφέα Αθήναιου από τη Ναυκρατίδα: *Δειπνοσοφισταί, βιβλίο VI.*

78. Βλ. Γκέοργκ Χάνσεν (Georg Hanssen), *Τα αγροκτήματα (οι κληρονομικοί συνεταιρισμοί) στο νομό Τρεβ* (Trier), Βερολίνο, 1863.

79. Πρόκειται για τα πέντε δισεκατομμύρια φράγκα, τα οποία η Γαλλία έπρεπε να πληρώσει στη Γερμανία σαν κόστος πολέμου, από το 1871 μέχρι το 1873 μετά από την ήττα στο Γερμανογαλλικό Πόλεμο (1870/71) και με βάση τους όρους της Συνθήκης Ειρήνης.

80. *Το πρωσικό σύστημα* εθνοφρουράς – ένα σύστημα, το οποίο εφαρμόστηκε σύμφωνα με το σχέδιο Σάρνχορστ (Scharnhorst) της 17ης Μάρτη 1813 και, σύμφωνα με το οποίο, έπρεπε να παρουσιαστούν στα όπλα οι παλαιότερες κλά-

σεις των στρατιωτικά εκπαιδευμένων (βλ. Φ. Ένγκελς, «Οι στρατοί της Ευρώπης – Ο πρωσικός στρατός», στα *MEW*, τόμ. 11, σελ. 437-438). Στο Γερμανογαλλικό Πόλεμο 1870/71, στις μάχες πήρε μέρος και η εθνοφρουρά (πρώτη κλάση) σαν μέρος του μάχιμου στρατού δίπλα στον τακτικό στρατό.

81. Λόγος γίνεται για τον Πρωσο-αυστριακό Πόλεμο του 1866.

82. Στη *μάχη στο Σεν-Πριβάτ* (St. Privat) στις 18 Αυγούστου 1870, τα γερμανικά στρατεύματα νίκησαν με μεγάλες απώλειες το γαλλικό στρατό του Ρήνου. Στην ιστοριογραφία, η μάχη αυτή είναι και γνωστή σαν μάχη του Γκραβελότ (Gravelotte).

83. Η *Εφημερίδα της Κολωνίας*, στα τεύχη 108, 110, 112 και 115 στις 18, 20, 22 και 25 Απρίλη του 1876, δημοσίευσε τη διάλεξη του Μαξ Γιενς (Max Jähns) «Ο Μακιαβέλι και η σκέψη της καθολικής υποχρεωτικής στρατιωτικής θητείας».

Εφημερίδα της Κολωνίας – ημερήσια εφημερίδα, που κυκλοφόρησε στην Κολωνία από το 1802 μέχρι το 1945. Αντικατόπτριζε την πολιτική της πρωσικής φιλελεύθερης αστικής τάξης.

84. Ο *Κριμαϊκός Πόλεμος* (1853-1856), που διεξάχθηκε από τη Ρωσία ενάντια στη συμμαχία Αγγλίας, Γαλλίας, Σαρδηνίας, Τουρκίας, έγινε λόγω της σύγκρουσης των οικονομικών και πολιτικών συμφερόντων αυτών των χωρών στην Εγγύς Ανατολή.

85. Ο Ένγκελς το 1885 πρόσθεσε την τελευταία πρόταση της παρατήρησης, που ήταν σε παρένθεση, στην τρίτη έκδοση του *Αντι-Ντίρινγκ*.

86. Ο Ντίρινγκ ονόμασε τη «διαλεκτική» του «*φυσική διαλεκτική*» σε αντίθεση με τη χεγκελιανή διαλεκτική για να «αποδεσμευτεί ρητώς από την κάθε κοινότητα με τα συγκεχυμένα φαινόμενα του φθαρμένου τμήματος της γερμανικής φιλοσοφίας», δηλαδή από την «αφύσικη» διαλεκτική του Χέγκελ (βλ. το βιβλίο του Ντίρινγκ, *Φυσική διαλεκτική. Νέες λογικές βάσεις της επιστήμης και της φιλοσοφίας*», Βερολίνο, 1865).

87. Τα έργα του νομικού και ιστορικού Γκέοργκ Λούντβιχ φον Μάουρερ (Georg Ludwig von Maurer) για τη μεσαιωνική τάξη πραγμάτων της κοινότητας του χωριού και της πόλης, καθώς και για τον οικονομικό και κοινωνικό ρόλο των Mark αποτελούνται από δώδεκα τόμους.

Τα έργα είναι: *Εισαγωγή στην ιστορία της οργάνωσης των Mark, των κτημάτων, των χωρών και των πόλεων και η επίσημη εξουσία* (Μόναχο, 1854), *Ιστορία της οργάνωσης των Mark στη Γερμανία* (Έρλανγκεν, 1856), *Ιστορία των κτημάτων της αγγαρείας, των αγροτικών εκμεταλλεύσεων και της οργάνωσης των*

κτημάτων στη Γερμανία, σε τέσσερις τόμους (Έρλανγκεν, 1862-1863), *Ιστορία της οργάνωσης των χωριών στη Γερμανία*, σε δύο τόμους (Έρλανγκεν, 1865-1866) και *Ιστορία της οργάνωσης των πόλεων στη Γερμανία*, σε τέσσερις τόμους (Έρλανγκεν, 1869-1871).

88. Γάιος Πλίνιος Σεκούντος (Gajus Plinius Secundus) *Historiae Naturalis Libri XXXVII*, liber XVIII, 35, 164.

89. «*Μεγαλοπρεπής στρατός*» – μια φράση από τα πρωτοχρονιάτικα συγχαρητήρια του Φρειδερίκου Γουλιέλμου Δ΄ (Friedrich Wilhelm), της 1ης Γενάρη 1849 προς τον πρωσικό στρατό. Ο Μαρξ, στο άρθρο του «Πρωτοχρονιάτικα συγχαρητήρια», κάνει κριτική αυτής της συγχαρητήριας επιστολής (βλ. *MEW*, τόμ. 6, σελ. 160-164).

90. Το *Συνέδριο της Βιέννης* (10 Σεπτέμβρη 1814 - 9 Ιούνη 1815) ένωσε τους νικητές του Ναπολέοντα Α΄. Στο Συνέδριο αυτό, η Αυστρία, η Αγγλία και η τσαρική Ρωσία άλλαξαν το χάρτη της Ευρώπης για να παλινορθώσουν τους μονάρχες αντίθετα με τα συμφέροντα της εθνικής επανένωσης και της ανεξαρτησίας των λαών. Ο κατακερματισμός της Γερμανίας διατηρήθηκε. Εκτός από την Αυστρία και την Πρωσία, πολλά μικρά κράτη απόκτησαν νέα εδάφη ή κράτησαν αυτά, που τους είχε παράσχει ο Ναπολέων. Π.χ., η Βαυαρία, σαν αντάλλαγμα για παραχωρήσεις εδαφών της στην Αυστρία και Πρωσία, πήρε το Παλατινάτο της αριστερής όχθης του Ρήνου, το Βίρτσμπουργκ και μέρη του Μείζονος Δουκάτου της Φραγκφούρτης και άλλα.

91. Ο ρωσικός στρατός, κατόπιν διαταγής του Νικολάου Α΄, τον οποίο είχε τρομάξει το επαναστατικό κίνημα στην Ευρώπη, υποστήριξε την αυστριακή κυβέρνηση και εισέβαλε το Μάη του 1849 στην Ουγγαρία. Μ' αυτό, αποφασίστηκε η τύχη της ουγγρικής επανάστασης και στερεώθηκε η αντεπανάσταση στις ευρωπαϊκές χώρες.

92. Στη Συνδιάσκεψη της Βαρσοβίας του Οκτώβρη 1850, ο Νικόλαος Α΄ στράφηκε, ως διαιτητής ανάμεσα στην Αυστρία και την Πρωσία, ενάντια στις προσπάθειες ενοποίησης γερμανικών κρατών κάτω από πρωσική κυριαρχία. Μετά από τη σύγκρουση στο Κούρεσεν (Kurhessen, βλ. σημείωση 143), υπογράφηκε, στις 29 Νοεμβρίου 1850 στο Όλμιτς (Olmütz, Olomouc), μια συμφωνία, κατά την οποία η Πρωσία έπρεπε να παραιτηθεί από τα σχέδιά της σχετικά με την ενοποίηση της Γερμανίας και να προσχωρήσει στη Γερμανική Ομοσπονδία, που είχε αναδημιουργηθεί από την Αυστρία (βλ. σημείωση 94).

93. Στις 8 Μάη 1852, υπογράφηκε στο Λονδίνο από τους εκπροσώπους της Ρωσίας, Αυστρίας, Αγγλίας, Γαλλίας, Πρωσίας, καθώς και Σουηδίας και Δανίας, μια Συνθήκη για την κληρονομική σειρά της δανικής μοναρχίας. Βάση της

Συνθήκης αυτής ήταν ένα πρωτόκολλο, που υιοθετήθηκε στις 2 Αυγούστου 1850 από τους ίδιους συμμετέχοντες στη Συνδιάσκεψη του Λονδίνου (εκτός από την Πρωσία), το οποίο τασσόταν απερίφραστα υπέρ της αρχής του αδιαιρέτου των ιδιοκτησιών του δανικού θρόνου, συμπεριλαμβανομένων των δουκάτων του Σλέσβιχ και Χόλσταϊν.

Μαζί με τον Φρειδερίκο VII της Δανίας, έσβησε η γραμμή, που κυβερνούσε ως τώρα. Ενώ η δανική κληρονομική γραμμή διαδόχων επέτρεπε και τα γυναικεία μέλη, στο Σλέσβιχ ίσχυε μόνο η αντρική γραμμή. Ο Δούκας του Αουγκούστενμπουργκ (Augustenburg), ο οποίος, σύμφωνα με το παλαιό κληρονομικό δίκαιο, είχε αξιώσεις σ' ό,τι αφορά τα δουκάτα αναγκάστηκε να παραιτηθεί. Υποψήφιος για το δανικό θρόνο ήταν και ο τσάρος, που, στη Ρωσία, είχε κυβερνήσει με το όνομα του Πέτρου Γ΄, ως απόγονος του Δούκα του Χόλσταϊν-Γκότορπ (Holstein-Gottorp), του Καρλ Πέτερ Ούλριχ (Karl Peter Ulrich). Αυτός, όμως, παραιτήθηκε από τα δικαιώματά του υπέρ του Πρίγκιπα Κρίστιαν φον Σλέσβιχ-Χόλσταϊν-Ζόντερμπουργκ-Γκλίξμπουργκ (Christian von Schleswig-Holstein-Sonderburg-Gluecksburg), ο οποίος ήταν από το 1842 παντρεμένος με την πριγκίπισσα Λουΐζα, κληρονόμο της Δανίας. Η Συνδιάσκεψη τον ανακήρυξε διάδοχο του Φρειδερίκου VII («Ο Πρίγκιπας του Πρωτοκόλλου»).

94. Η *Γερμανική Ομοσπονδία*, η οποία δημιουργήθηκε με το Ομοσπονδιακό Έγγραφο, που υπογράφηκε στις 8 Ιούνη 1815 στο Συνέδριο της Βιέννης (βλ. σημ. 90), περιλάμβανε, πρώτα, 35 και, τελικά, 28 ηγεμονίες και τέσσερις ελεύθερες πόλεις. Διατήρησε το φεουδαρχικό κατακερματισμό της Γερμανίας και εμπόδισε το σχηματισμό μιας κεντρικής κυβέρνησης. Η Ομοσπονδιακή Συνέλευση των εξουσιοδοτημένων απεσταλμένων σχημάτισε το Μπούντεσταγκ, που συνεδρίαζε στη Φραγκφούρτη (Μάιν) κάτω από τη μόνιμη προεδρία της Αυστρίας και που έγινε προπύργιο της αντίδρασης. Αντιδραστικές δυνάμεις, στον αγώνα ενάντια στη δημοκρατική ενοποίηση της Γερμανίας, προσπάθησαν, μετά από την επανάσταση του 1848, να ενεργοποιήσουν τη δραστηριότητα του Μπούντεσταγκ. Η Γερμανική Ομοσπονδία διαλύθηκε στη διάρκεια του πρωσο-αυστριακού πολέμου του 1866 και αντικαταστάθηκε το 1867 από τη Βορειογερμανική Ομοσπονδία (βλ. σημ. 155).

95. «Τρελή χρονιά» είχε χαρακτηριστεί αρχικά το 1509 από τον Γιόχαν Χάινριχ φον Φάλκενσταϊν (Johan Heinrich von Falkenstein) στα Χρονικά του «Civitatis Erfurtensis Historia Critica et Diplomatica», όταν στην πόλη Ερφούρτη έγιναν πολλές εξεγέρσεις του πληθυσμού. Το 1833, δημοσιεύτηκε το βιβλίο του Λούντβιχ Μπέχσταϊν (Ludwig Bechstein) *Η τρελή χρονιά*, στο οποίο περιγράφηκαν επίσης τα γεγονότα του 1509 της Ερφούρτης. Αργότερα, η αστική ιστοριογραφία χρησιμοποίησε την έκφραση αυτή εκτενέστατα για το έτος 1848.

96. Η *Νομοθεσία περί Πατρίδας* εγγυήθηκε το δικαίωμα των πολιτών στην

έδρα κατοικίας σ' ένα συγκεκριμένο τόπο, καθώς και το δικαίωμα πτωχευμένων οικογενειών στην υλική υποστήριξη από την κοινότητα, στην οποία ανήκουν.

97. *Πρωσικά τάλιρα* – χρηματική μονάδα, που καθιερώθηκε το 1750 στην Πρωσία και το πρώτο μισό του 19ου αιώνα και στα βορειογερμανικά και μερικά άλλα κράτη και που ίσχυε μέχρι το Νόμο περί Νομισμάτων του 1857. Η διαίρεση του πρωσικού τάλιρου σε αργυρές δεκάρες, Kreuzer (Κρόιτσερ) και Pfennige (Πφένιγκε) ήταν διαφορετική στα διάφορα γερμανικά κράτη.

Χρυσό τάλιρο – Χρηματική μονάδα της ελεύθερης πόλης της Βρέμης, η οποία –σε αντίθεση με όλα τα άλλα νομισματικά συστήματα στη Γερμανία– είχε διατηρήσει τη βάση του χρυσού μέχρι το 1872. Αντιστοιχούσε περίπου σε 3,11 χρυσά μάρκα.

Τάλιρο «νέα δύο τρίτα» – αργυρό κέρμα, που ίσχυε στο Αννόβερο, στο Μέκλενμπουργκ, την Πρωσία και άλλα βορειογερμανικά κράτη. Αντιστοιχούσε σε 2,34 χρυσά μάρκα, περίπου.

Mark Banco – τραπεζογραμμάτιο του Αμβούργου για τις συναλλαγές στο μεγαλεμπόριο, που για πολύ καιρό ίσχυε και σαν διεθνής λογιστική μονάδα.

Mark Kurant – αργυρό κέρμα. Από το 17ο αιώνα, το αργυρό χρήμα, μέχρι μισό μάρκο, ονομάστηκε έτσι σε σχέση με τα χρυσά κέρματα, τα μικρά νομίσματα και τα χαρτονομίσματα.

Φιορίνι των είκοσι – ένα νόμισμα, με βάση το οποίο κοβόταν το πρωσικό μάρκο του καθαρού αργύρου των 20 φιορινίων ή των 13 1/3 τάλιρων. Το 1748, καθιερώθηκε στην Αυστρία και, λίγο αργότερα, στη Βαυαρία, στο πριγκιπάτο της Σαξονίας, καθώς και σε διάφορα δυτικά και νοτιογερμανικά κράτη.

Στην Αυστρία, το νόμισμα αυτό ίσχυε μέχρι το 1857.

Φιορίνι των εικοσιτεσσάρων – ένα νόμισμα, με βάση το οποίο κοβόταν το πρωσικό μάρκο καθαρού αργύρου των 24 φιορινίων. Εισήχθη το 1776 στη Βαυαρία, τη Βάδη, τη Βιρτεμβέργη, καθώς και σ' άλλα νοτιογερμανικά κράτη.

98. *Οι εορτές του Βάρτμπουργκ* οργανώθηκαν στις 18 Οκτώβρη 1817 με αφορμή την 300ή επέτειο της Μεταρρύθμισης και την 4η επέτειο της μάχης της Λιψίας από τις γερμανικές φοιτητικές οργανώσεις (Burschenschaften), που είχαν δημιουργηθεί κάτω από την επίδραση του κατά του Ναπολέοντα απελευθερωτικού αγώνα και που πρέσβευαν την ενοποίηση της Γερμανίας. Οι εορτές αυτές μετατράπηκαν σε διαδήλωση των αντιπολιτευόμενων φοιτητών ενάντια στο καθεστώς Μέτερνιχ και υπέρ της ενότητας της Γερμανίας.

99. Από το τραγούδι «Νεανικό θάρρος και δύναμη» του Ε. Χίνκελ (E. Hinkel).

100. *Οι εορτές του Χάμπαχ* – πολιτική διαδήλωση εκπροσώπων της Νοτιογερμανικής φιλελεύθερης και ριζοσπαστικής αστικής τάξης στο Μέγαρο Χά-

μπαχ στο Βαυαρικό Παλατινάτο στις 27 Μαΐου 1832. Οι συγκεντρωμένοι, που τάχθηκαν υπέρ των αστικών ελευθεριών και υπέρ συνταγματικών αλλαγών, έκαναν έκκληση για την ενότητα όλων των Γερμανών στον αγώνα ενάντια στους ηγεμόνες.

101. Η Αυτοκρατορία των Χόχενσταουφεν (Hohenstaufen), Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία του Γερμανικού Έθνους, που ιδρύθηκε το 962. Κάτω από τη Δυναστεία των Χόχενσταουφεν (1138-1254) ανήκουν στην αυτοκρατορία αυτή, η οποία ήταν μια χαλαρή ένωση φεουδαρχικών ηγεμονιών και ελεύθερων πόλεων, η Γερμανία και μια σειρά από άλλες χώρες της Κεντρικής Ευρώπης, ένα μέρος της Ιταλίας, καθώς και μερικές περιοχές στην Ανατολική Ευρώπη, τις οποίες οι Γερμανοί φεουδάρχες είχαν αποσπάσει από τους Σλάβους (βλ. σημ. 121).

102. Ερνστ Μόριτς Αρντ (Ernst Moritz Arndt), «Του Γερμανού η πατρίδα».

103. «Ύμνοι των Γερμανών»

Von dem Maas an die Memel	Από τον Μάας ως το Μέμελ
Von der Etsch bis an die Belt	από τον Έτς ως το Μπελτ
Deutschland, Deutschland über alles	Η Γερμανία, η Γερμανία υπεράνω όλων
über alles in der Welt	υπεράνω όλων στον κόσμο
	(σημ. τ. Θ.Π.).

Στροφή του «Ύμνος των Γερμανών», το οποίο δημιούργησε το 1841 ο Χόφμαν φον Φάλερσλεμπεν (Hoffmann von Fallersleben), ανήσυχος από τον κατακερματισμό της Γερμανίας. Αργότερα, έγινε αντικείμενο καταχρηστικής μεταχείρισης σαν εθνικός ύμνος μιας σοβινιστικής Γερμανίας.

104. Η *Ειρήνη της Βεστφαλίας* – εννοούνται οι συμφωνίες ειρήνης του Μίνστερ (Münster) και του Όσναμπρικ (Osnabrück) του 1648, που έθεσαν τέρμα στον Τριακονταετή Πόλεμο.

105. Η *Ειρήνη του Τες*, η οποία συνάφθηκε στις 13 Μάη 1779 ανάμεσα στην Αυστρία, αφ' ενός, και την Πρωσία και Σαξονία, αφ' ετέρου, έθεσε τέρμα στο Βαυαρικό Πόλεμο Διαδοχής του 1778/1779. Σύμφωνα με τη Συνθήκη Ειρήνης, η Πρωσία και η Αυστρία απόκτησαν ορισμένα βαυαρικά εδάφη. Η Σαξονία αποζημιώθηκε με χρήματα. Η Ρωσία, που είχε πάρει την πρωτοβουλία για τη Συνθήκη αυτή, αρχικά μεσολάβησε ανάμεσα στις εμπόλεμες πλευρές και ανακηρύχθηκε, μετά από τη σύναψη της Συνθήκης, μαζί με τη Γαλλία, εγγυήτρια δύναμη. Μ' αυτό, η Ρωσία απόκτησε ντε φάκτο το δικαίωμα ανάμιξης στις υποθέσεις των γερμανικών κρατών.

106. Στον αυστριακό «Πόλεμο για τη Διαδοχή» (1740-1748), μια σειρά από ευρωπαϊκά φεουδαρχικά κράτη –στην πρώτη γραμμή, η Πρωσία– πρόβαλαν αξίωση σε αψβουργικά εδάφη, τα οποία περιήλθαν στην κόρη του Κάρολου VI –όταν πέθανε χωρίς να είχε αφήσει αρσενικό κληρονόμο– Μαρία Θηρεσία.

Το Δεκέμβρη του 1740, ο Φρειδερίκος II της Πρωσίας εισέβαλε στη Σιλεσία, που ανήκε στην Αυστρία (Πόλεμος της Σιλεσίας, 1740-1742), και την κατέλαβε. Η Γαλλία και η Βαυαρία στάθηκαν πρώτα ευμενώς ουδέτερες απέναντι στην Πρωσία. Αργότερα, συμπαρατάχθηκαν ανοιχτά μ' αυτή. Η Αγγλία, που επιδίωκε να αποδυναμώσει τη Γαλλία σαν εμπορική της ανταγωνίστρια, πήγε με το μέρος της Αυστρίας. Η Αυστρία υποστηρίχτηκε στρατιωτικά και διπλωματικά επιπλέον από τη Σαρδηνία, την Ολλανδία και τη Ρωσία. Στο Δεύτερο Πόλεμο της Σιλεσίας (1744/1745), ο Φρειδερίκος II μπόρεσε να κρατήσει τη Σιλεσία. Με την Ειρήνη του Άαχεν (Aachen, 1748), αποδόθηκε στην Πρωσία.

107. Τον Οκτώβρη του 1801, η Γαλλία και η Ρωσία σύναψαν μια μυστική συμφωνία, με την οποία θα κανονίζονταν τα εδαφικά ζητήματα στη Ρηνανία προς το συμφέρον της Γαλλίας με την πρόφαση της αποζημίωσης εκείνων των γερμανικών κρατών, που τις ιδιοκτησίες τους στην αριστερή όχθη του Ρήνου τις είχε πάρει η Γαλλία σαν αποτέλεσμα των πολέμων της ενάντια στην Πρώτη και τη Δεύτερη Συμμαχία (βλ. σημ. 114 και 117). Με την πραγματοποίηση αυτής της συμφωνίας, 112 γερμανικά κράτη (ανάμεσα στα οποία, σχεδόν όλες οι κτήσεις του κλήρου, καθώς και οι αυτόνομες πόλεις του Ράιχ) έπαψαν να υπάρχουν. Το μεγαλύτερο μέρος των κτήσεών τους περιήλθε στα κράτη Βαυαρία, Βυρτεμβέργη και Βάδη, που εξαρτώνταν πλήρως από τη Γαλλία, καθώς και στην Πρωσία. Τυπικά, τα μέτρα αυτά εφαρμόστηκαν σύμφωνα με την απόφαση της λεγόμενης Αυτοκρατορικής Αντιπροσωπίας. Είχε εκλεχτεί τον Οκτώβρη του 1801 από το *Ράιχσταγκ του Ρέγκενσμπουργκ*, το ανώτερο όργανο της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας του Γερμανικού Έθνους (βλ. σημ. 101), που από το 1663 είχε σαν μόνιμη έδρα το Ρέγκενσμπουργκ. Μετά από μακρόχρονες διαβουλεύσεις και κάτω από την πίεση των εκπροσώπων της Γαλλίας και της Ρωσίας, υιοθετήθηκε, στις 25 Φλεβάρη 1803, η *Κύρια Απόφαση της Αυτοκρατορικής Αντιπροσωπίας*.

108. «*Ο επαυξάνων το βασίλειο*» – επίσημος τίτλος του Γερμανού Αυτοκράτορα μέχρι το 1806 (βλ. σημ. 121): «Ελέω Θεού Ρωμαίος Αυτοκράτωρ, εσαεί επαυξάνων την Αυτοκρατορίαν».

109. Στις 3 Μάρτη 1859, υπογράφηκε στο Παρίσι μυστική Συνθήκη ανάμεσα στη Ρωσία και τη Γαλλία, που στρεφόταν κατά της Αυστρίας. Σύμφωνα με τη Συνθήκη αυτή, η Ρωσία δεσμεύτηκε να διατηρήσει ευμενή ουδετερότητα απέναντι στη Γαλλία σε περίπτωση πολέμου ανάμεσα στη Γαλλία και τη Σαρδηνία, από τη μία, και την Αυστρία, από την άλλη. Η Γαλλία, σε αντάλλαγμα, υποσχέθηκε

να βάλει στην ημερήσια διάταξη την αναθεώρηση εκείνων των άρθρων της Συνθήκης Ειρήνης του Παρισιού του 1856 (σημ. 115), που περιόριζαν την κυριαρχία της Ρωσίας στη Μαύρη Θάλασσα.

110. *2 Δεκέμβρη 1851* –με ένα αντεπαναστατικό πραξικόπημα ο Λουδοβίκος-Ναπολέων προκάλεσε μια παράταση της προεδρίας του κατά 10 χρόνια, καθώς και μια διεύρυνση των εξουσιών του.

111. Οι *Καρμπονάροι* (Καρβουνιάρηδες) ήταν μια μυστική πολιτική εταιρία, που υπήρχε στην Ιταλία στις αρχές του 19ου αιώνα. Είχαν στις γραμμές τους εκπροσώπους της αστικής τάξης των πόλεων, της αριστοκρατίας, που όλο και πιο πολύ αστικοποιούνταν, των κύκλων των αξιωματικών, των μικροαστών και των αγροτών.

Τάσσονταν υπέρ της εθνικής ενότητας και ανεξαρτησίας της Ιταλίας και υπέρ ελευθεροφρόνων κρατικών μεταρρυθμίσεων.

112. Ο Λουδοβίκος-Ναπολέων προσχώρησε το 1848, στη διάρκεια της παραμονής του στην Αγγλία, εθελοντικά στις γραμμές των Special Constables (εφεδρική αστυνομία αποτελούμενη από πολίτες) και έλαβε μέρος, στις 10 Απρίλη 1848, στην έφοδό της ενάντια σε μια εργατική διαδήλωση, που είχε οργανωθεί από τους Χαρτιστές.

113. Η «αρχή της εθνικότητας» καταρτίστηκε από τους κυρίαρχους κύκλους της Δεύτερης Αυτοκρατορίας, οι οποίοι ήθελαν μ' αυτή να δικαιολογήσουν τα κατακτητικά τους σχέδια και τους τυχοδιωκτισμούς της εξωτερικής πολιτικής τους. Ο Ναπολέων ΙΙΙ, ο οποίος παρίστανε υποκριτικά τον «προστάτη των εθνικοτήτων», κερδοσκοπούσε με τα εθνικά συμφέροντα των καταπιεσμένων λαών για να εδραιώσει την ηγεμονία της Γαλλίας και να διευρύνει τα σύνορά της. Η «αρχή της εθνικότητας», που δεν είχε τίποτα το κοινό με την αναγνώριση του δικαιώματος των εθνών σε αυτοδιάθεση, έπρεπε στην πραγματικότητα να ανάψει την εθνική διχόνοια και να μετατρέψει το εθνικό κίνημα, ιδιαίτερα το κίνημα των μικρών λαών, σε εργαλείο της αντεπαναστατικής πολιτικής των ανταγωνιζόμενων μεγάλων δυνάμεων.

114. *Τα σύνορα του 1801* – είναι τα σύνορα, που κατοχυρώθηκαν με την Ειρήνη της Λινεβίλ, που υπογράφηκε στις 9 Φλεβάρη 1801 ανάμεσα στη Γαλλία και την Αυστρία. Η Αυστρία είχε πολεμήσει ενάντια στη Γαλλική Δημοκρατία (1799-1802) μαζί με την Αγγλία, τη Ρωσία, την Πορτογαλία, τη Νεάπολη και την Τουρκία στη Δεύτερη Συμμαχία. Η Συνθήκη αυτή επιβεβαίωσε τη διεύρυνση των γαλλικών συνόρων, που ήταν συνέπεια των πολέμων κατά της Πρώτης και της Δεύτερης Συμμαχίας, καθώς και την προσάρτηση της αριστερής όχθης του Ρήνου, του Βελγίου και του Λουξεμβούργου από τη Γαλλία. Η Ειρήνη επικύρωσε πα-

ραπέρα τη γαλλική κυριαρχία πάνω στα κράτη, που δημιουργήθηκαν από το 1795 μέχρι το 1798 (την Μπαταβική, Ελβετική, Λιγουρική και Αλπινική Δημοκρατία).

115. *Το Συνέδριο Ειρήνης του Παρισιού* – στις 30 Μάρτη 1856, υπογράφηκε στο Συνέδριο Ειρήνης του Παρισιού από εκπροσώπους της Γαλλίας, Αγγλίας, Αυστρίας, Σαρδηνίας, Πρωσίας και Τουρκίας, αφ' ενός, και της Ρωσίας, αφ' ετέρου, η Συνθήκη Ειρήνης, που έθεσε τέρμα στον Κριμαϊκό Πόλεμο. Η Ρωσία, που είχε χάσει τον πόλεμο, αναγκάστηκε να παραιτηθεί από την εκβολή του Δούναβη, καθώς και από ένα μέρος της Νότιας Βεσσαραβίας, από το προτεκτοράτο πάνω στις ηγεμονίες του Δούναβη και από το δικαίωμα του προστάτη των χριστιανών υπηκόων της Τουρκίας. Επίσης αναγκάστηκε να συμφωνήσει με την ουδετεροποίηση της Μαύρης Θάλασσας (δηλαδή: Η Μαύρη Θάλασσα άνοιξε για τα εμπορικά πλοία όλων των εθνών, τα ύδατα και τα λιμάνια της απαγορεύτηκαν για όλα τα πολεμικά πλοία, εξαιρουμένων 10 μικρών πολεμικών σκάφων της Ρωσίας και της Τουρκίας). Η Ρωσία πήρε πίσω τη Σεβαστούπολη κι άλλες πόλεις, που είχαν καταληφθεί από τους συμμάχους, με αντάλλαγμα την επιστροφή στην Τουρκία του Καρς (Kars).

116. Ο Ναπολέων ΙΙΙ εξαπέλυσε τον πόλεμο της Γαλλίας και του Βασιλείου της Σαρδηνίας (Piemont) ενάντια στην Αυστρία. Επιδίωκε, με το πρόσχημα της απελευθέρωσης της Ιταλίας (στο Μανιφέστο για τον Πόλεμο ο Ναπολέων ΙΙΙ υποσχέθηκε δημαγωγικά στην Ιταλία ότι θα την έκανε «ελεύθερη μέχρι την Αδριατική»), να αποσπάσει ιταλικά εδάφη και, μέσω εξωτερικών πολιτικών τυχοδιωκτισμών, να εδραιώσει το βοναπαρτικό καθεστώς στη Γαλλία. Η ιταλική μεγαλοαστική τάξη και η φιλελεύθερη αριστοκρατία ήλπιζαν να πραγματοποιήσουν μ' έναν πόλεμο την ένωση της Ιταλίας κάτω από την ηγεσία της δυναστείας της Σαβοΐας, που κυριαρχούσε στο Πεδεμόντιο (Piemont). Ο πόλεμος ξέσπασε στις 29 Απρίλη 1859. Ο Ναπολέων ΙΙΙ, τρομαγμένος με την έκταση του εθνικού απελευθερωτικού κινήματος στην Ιταλία και επιδιώκοντας να διατηρήσει τον πολιτικό κατακερματισμό της Ιταλίας, συνήψε –μετά από την αποφασιστική μάχη στο Σολφερίνο (24 Ιούνη 1859), στην οποία ηττήθηκε ο αυστριακός στρατός– στις 11 Ιουλίου, στη Βιλαφράνκα, μια χωριστή ειρήνη με την Αυστρία πίσω από τις πλάτες της Σαρδηνίας. Κατόπιν αυτού, η Βενετία εξακολούθησε να παραμένει κάτω από αυστριακή κυριαρχία, η Γαλλία απόκτησε τη Λομβαρδία, που, αργότερα, την αντάλλαξε με τη Σαβοΐα και τη Νίκαια. Οι όροι της Ειρήνης της Βιλαφράνκα αποτέλεσαν τη βάση της οριστικής Συνθήκης Ειρήνης, η οποία υπογράφηκε στις 10 Νοέμβρη 1859 στη Ζυρίχη.

117. *Ειρήνη της Βασιλείας 1795* – Χωριστή ειρήνη, που υπογράφηκε στις 5 Απρίλη 1795 ανάμεσα στη Γαλλία και την Πρωσία. Η Πρωσία ανήκε, μαζί με την Αυστρία, την Αγγλία, την Ισπανία, την Πορτογαλία και άλλα κράτη στην

πρώτη αντεπαναστατική ευρωπαϊκή συμμαχία (1792-1797), που τις επιθέσεις της κατόρθωσαν να αποκρούσουν τα στρατεύματα της Γαλλικής Δημοκρατίας.

118. Σαν «πολιτική των ελεύθερων χεριών» χαρακτήρισε ο Πρώσος υπουργός Εξωτερικών Αλεξάντερ φον Σλάινιτς (Alexander von Schleinitz) το 1859 την εξωτερική πολιτική της Πρωσίας στον πόλεμο της Γαλλίας και του Πεδεμοντίου ενάντια στην Αυστρία. Η πολιτική αυτή όφειλε να συνίσταται στο να μην προσχωρήσει η χώρα σε καμιά από τις εμπόλεμες πλευρές, αλλά ούτε να κηρύξει την ουδετερότητα.

119. *Credit Mobilier* (Γενική Εταιρία Κινητής Πίστωσης) – μια μετοχική γαλλική τράπεζα, που ιδρύθηκε από τους αδερφούς Περέρ (Pereire) και αναγνωρίστηκε με το νόμο, σύμφωνα με το Διάταγμα της 18ης Νοέμβρη 1852. Η μεγαλύτερή της εισοδηματική πηγή ήταν η χρηματιστηριακή κερδοσκοπία με χρεόγραφα των μετοχικών εταιριών, που η ίδια είχε ιδρύσει. Η τράπεζα αυτή είχε στενές συνδέσεις με την κυβέρνηση του Ναπολέοντα III, η οποία την προστάτευε. Με βάση το παράδειγμά της, δημιουργήθηκαν επίσης παρόμοιοι θεσμοί σε μια σειρά από άλλες χώρες. Η τράπεζα χρεοκόπησε το 1867 και εκκαθαρίστηκε το 1871.

120. *Ομοσπονδία του Ρήνου* – μια ένωση κρατών της Νότιας και Δυτικής Γερμανίας, που ιδρύθηκε, τον Ιούλιο του 1806, κάτω από την προστασία του Ναπολέοντα I. Ο Ναπολέων κατόρθωσε να συγκροτήσει ένα τέτοιο πολιτικό-στρατιωτικό μπλοκ στη Γερμανία σαν συνέπεια της νίκης του ενάντια στην Αυστρία το 1805. Στην Ομοσπονδία, είχαν προσχωρήσει πρώτα 16 και έπειτα όλα τα γερμανικά κράτη εκτός από την Πρωσία και την Αυστρία. Τα μέλη της Ομοσπονδίας του Ρήνου ήταν ντε φάκτο υποτελή στη Γαλλία του Ναπολέοντα. Η Ομοσπονδία κατάρρευσε το 1813 μετά από τις ήττες του ναπολεόντειου στρατού στη Γερμανία.

121. Μετά από τη συντριβή της Αυστρίας από τη Γαλλία του Ναπολέοντα τον Ιούλιο του 1805 και τη συγκρότηση της Ομοσπονδίας του Ρήνου των γερμανικών κρατών, τα οποία κήρυξαν την αποδέσμευσή τους από τη Γερμανική Αυτοκρατορία, ο Αυστριακός αυτοκράτωρ Φραγκίσκος I παραιτήθηκε τον Αύγουστο του 1806 από το γερμανικό αυτοκρατορικό θρόνο. Έτσι, η Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία του Γερμανικού Έθνους (σημ. 101) έπαψε να υπάρχει.

122. Οι φρουρές των οχυρών της Γερμανικής Ομοσπονδίας (σημ. 94), που βρίσκονταν κυρίως κοντά στα γαλλικά σύνορα, συγκροτήθηκαν από στρατεύματα των μεγαλύτερων κρατών της Ομοσπονδίας, κατά κύριο λόγο από Αυστριακούς και Πρώσους στρατιώτες.

123. *Μεταμαρτιάτικη κυβέρνηση* – η αντιδραστική κυβέρνηση του πρίγκιπα

Σβάρτσενμπεργκ (Schwarzenberg), που σχηματίστηκε το Νοέμβρη του 1848 μετά από την ήττα της αστικοδημοκρατικής επανάστασης, η οποία ξεκίνησε με τη λαϊκή εξέγερση της Βιέννης της 13ης Μάρτη 1848 (σημ. 135).

124. Τον Αύγουστο του 1863, με παρότρυνση του Αυστριακού Αυτοκράτορα Φραγκίσκου Ιωσήφ, συγκλήθηκε στη Φραγκφούρτη του Μάιν ένα συνέδριο των Γερμανών ηγεμόνων, στο οποίο θα συζητούσαν το αυστριακό μεταρρυθμιστικό σχέδιο της Ομοσπονδίας, το οποίο αποσκοπούσε στη ντε φάκτο ηγεμονία της Αυστρίας. Ο Γουλιέλμος Ι απόρριψε τη συμμετοχή του στο συνέδριο αυτό. Επειδή ακόμα μερικά μικρότερα κράτη αρνήθηκαν στην Αυστρία πλήρη υποστήριξη, το συνέδριο δεν κατέληξε πουθενά.

125. Σύγχρονοι του Μπίσμαρκ χαρακτήρισαν σαν «ρεαλιστική πολιτική» την πολιτική του, εννοώντας, πάνω απ' όλα, τη συμφεροντολογική πολιτική του.

126. Στις 5 Αυγούστου 1796, υπογράφηκε στο Βερολίνο μια μυστική Συνθήκη ανάμεσα στην Πρωσία και τη Γαλλική Δημοκρατία, σύμφωνα με την οποία ο βασιλιάς της Πρωσίας –με εδαφικό αντάλλαγμα εκ μέρους της Γαλλίας– παραχώρησε στην τελευταία δικαιώματα στα εδάφη της αριστερής όχθης του Ρήνου, που κατέχονταν από γαλλικά στρατεύματα και που το μεγαλύτερο μέρος τους ανήκε πρωτύτερα στις γερμανικές ηγεμονικές επισκοπές της Αυτοκρατορίας. Κατά το διακανονισμό των εδαφικών ζητημάτων από την Αυτοκρατορική Αντιπροσωπία (σημ. 107), που ενεργούσε μ' εντολή του Ναπολέοντα, η Πρωσία απόκτησε σαν αποζημίωση την κοσμικοποιημένη επισκοπή του Μίνστερ (Münster), καθώς και μερικές άλλες κτήσεις στη Δυτική Γερμανία.

127. Στην τρίτη αντιγαλλική Συμμαχία, που σχηματίστηκε το 1805, συμμετείχαν η Αγγλία, η Αυστρία, η Ρωσία, η Σουηδία και η Νεάπολη. Η Πρωσία είχε κηρύξει ουδετερότητα και, γι' αυτό, αρνήθηκε τη συμμετοχή της στη Συμμαχία. Το Νοέμβρη του 1805, συνήψε στο Πότσνταμ μια συμφωνία με τη Ρωσία, με την οποία υποχρεώθηκε να ταχθεί κατά του Ναπολέοντα σε περίπτωση που θα απορρίπτονταν οι προσπάθειές της να μεσολαβήσει ανάμεσα στη Γαλλία και την Τρίτη Συμμαχία. Όμως, στις 15 Δεκέμβρη 1805, η Πρωσία συνήψε συμφωνία με τη Γαλλία, με την οποία η Πρωσία, μ' αντάλλαγμα μικρότερες εδαφικές παραχωρήσεις στο Ρήνο και αλλού, απόκτησε το πριγκιπάτο του Ανόβερου. Όταν ο Ναπολέων, μετά από τη νίκη του ενάντια στην Τρίτη Συμμαχία, εδραίωσε την κυριαρχία της Γαλλίας στη Δυτική και Νότια Γερμανία, η Πρωσία αναγκάστηκε, το Σεπτέμβρη του 1806, να μπει στον πόλεμο ενάντια στη Γαλλία του Ναπολέοντα στο πλευρό της Τέταρτης Συμμαχίας (Αγγλία, Ρωσία, Πρωσία, Σουηδία). Στις 14 Οκτώβρη 1806, ο πρωσικός στρατός ηττήθηκε κατά κράτος στη διπλή μάχη της Ιένας και του Άουερστεντ.

128. *Η Τελωνειακή Ένωση* – μια οικονομική-πολιτική ένωση ξεχωριστών γερμανικών κρατών κάτω από πρωσική κυριαρχία για τον παραμερισμό των εσωτερικών τελών και για τον από κοινού διακανονισμό των συνοριακών τελών. Όταν ιδρύθηκε, την 1η Γενάρη 1834, περιλάμβανε 18 γερμανικά κράτη με πληθυσμό πάνω από 23 εκατομμύρια. Μέχρι το 1866, προσχώρησαν σ' αυτήν όλα τα γερμανικά κράτη, εξαιρουμένης της Αυστρίας, καθώς και των Ελεύθερων Ανσεατικών Πόλεων, Λυβέκης (Luebeck), Αμβούργου και Βρέμης, Λίχτενσταϊν (Lichtenstein), Μέκλενμπουργκ – Στρέλιτς, (Mecklenburg – Streliz) καθώς και Σλέσβιχ–Χόλσταϊν (Schleswig–Holstein). Η Τελωνειακή Ένωση, που δημιουργήθηκε προς όφελος μιας πανγερμανικής αγοράς, συνέβαλε ουσιωδώς στην πολιτική ένωση της Γερμανίας, που ολοκληρώθηκε το 1871.

129. *Η Εφημερίδα του Ρήνου για την πολιτική, το εμπόριο και τη βιοτεχνία.* (Κολωνία) – ημερήσια εφημερίδα, που κυκλοφόρησε από την 1η Γενάρη 1842 μέχρι την 31 Μάρτη 1843. Ιδρύθηκε με την υποστήριξη της φιλελεύθερης αστικής τάξης του Ρήνου και έγινε φερέφωνο των νεο-χεγκελιανών. Όταν ο Μαρξ ήταν υπεύθυνος της σύνταξης, η εφημερίδα πρόβαλλε όλο και πιο στοχευμένες επαναστατικές-δημοκρατικές απόψεις και εξελίχθηκε στο πιο σημαντικό αντιπολιτευτικό φύλλο της Γερμανίας. Η Πρωσική κυβέρνηση απαγόρευσε την κυκλοφορία της την 1η Απρίλη 1843.

130. *Ενός χρόνου* – από το 1814 υπήρχε στην Πρωσία η δυνατότητα για νέους ανθρώπους με ανώτερη σχολική εκπαίδευση να ανταποκριθούν στην υποχρεωτική στρατιωτική θητεία σαν εθελοντές του ενός χρόνου. Είχαν την ελευθερία να διαλέξουν το είδος του όπλου και το τμήμα των στρατευμάτων, αλλά έπρεπε στη διάρκεια της θητείας τους να ντύνονται, να εξοπλίζονται και να συντηρούνται μόνοι τους. Μετά από μια θητεία ενός έτους, απολύονταν με το βαθμό του δεκανέα, του υπαξιωματικού ή του αξιωματικού της εφεδρείας ή αντίστοιχα των δυνάμεων τοπικής άμυνας.

131. *Ο Πολιτιστικός Αγώνας* – ένας πλατιά δεδομένος χαρακτηρισμός, που ήλθε από αστούς φιλελεύθερους (σημ. 191) και αναφερόταν στα μέτρα, που έλαβε η κυβέρνηση Μπίσμαρκ στη δεκαετία '70 του 19ου αιώνα. Τα μέτρα αυτά εφαρμόστηκαν κάτω από το σύνθημα του αγώνα για μια λαϊκή κουλτούρα και στρέφονταν κατά της καθολικής εκκλησίας και του κόμματος του Κέντρου (σημ. 203), που υποστήριζαν τις αποσχιστικές και αντιπρωσικές τάσεις των γαιοκτημόνων, της αστικής τάξης και εν μέρει και των αγροτών σ' όλες τις καθολικές περιοχές της Πρωσίας και των νοτιοδυτικογερμανικών κρατών. Η κυβέρνηση Μπίσμαρκ χρησιμοποίησε τον αγώνα κατά του καθολικισμού σαν πρόφαση να ενισχύσει επίσης την εθνική καταπίεση στις πολωνικές περιοχές, που είχαν περιέλθει στην πρωσική κυριαρχία. Ταυτόχρονα, η πολιτική αυτή έπρεπε να κρατήσει τους εργάτες μακριά από την ταξική πάλη εξαπολύοντας θρησκευτικά πάθη. Στο τέλος

της δεκαετίας του '70 έως τα μέσα της δεκαετίας του '80, ο Μπίσμαρκ, μπροστά στην ανάπτυξη του εργατικού κινήματος, κατήργησε τα περισσότερα απ' αυτά τα μέτρα για να συσπειρώσει πιο γερά τις αντιδραστικές δυνάμεις.

132. Kanton – Liberale (φιλελεύθεροι των καντονιών) – εννοούνται εκείνοι οι φιλελεύθεροι που απαιτούσαν να μετατραπεί η Γερμανία σε ομοσπονδιακό κράτος, όπως η Ελβετία.

133. Το «Τραγούδι του δημάρχου Τσεχ» δημιουργήθηκε το 1844. Ο Τσεχ που ήταν, μέχρι το 1841, δήμαρχος στο Στόρκοφ (Storkow), είχε ρίξει, στις 26 Ιούλη 1844, δύο τουφεκιές ενάντια στον Φρειδερίκο-Γουλιέλμο IV, που, όμως, αστόχησαν.

Το *«Τραγούδι της βαρόνης φον Ντρόστε-Φίσεριγκ»* δημιουργήθηκε το 1845 σαν παρωδία της «Ιεράς Εσθήτας» στο Τριρ (Trier), στην οποία εκείνα τα χρόνια πήγαιναν προσκυνητές.

134. *Η επανάσταση του Φλεβάρη* (22-25 Φλεβάρη 1848) – σε μια ένοπλη εξέγερση, οι εργάτες, χειρώνακτες και φοιτητές του Παρισιού ανέτρεψαν την αστική – συνταγματική μοναρχία του Λουδοβίκου-Φίλιππου και επέβαλαν την ανακήρυξη της Γαλλικής Δημοκρατίας.

135. *Οι Βιεννέζικες Μέρες του Μάρτη* – από τις 13 έως τις 15 Μάρτη 1848 οι αστοί, εργάτες και φοιτητές της Βιέννης επέβαλαν την παραίτηση του Μέτερνιχ, την ελευθερία Τύπου, καθώς και τη σύγκληση όλων των αυστριακών τάξεων και στρωμάτων για την επεξεργασία ενός συνταγματικού καθεστώτος.

136. Η 18 Μάρτη 1848, μέρα που οι εργάτες, οι χειρώνακτες, οι αστοί και οι φοιτητές στο Βερολίνο νίκησαν τον πρωσικό στρατό στη μάχη των οδοφραγμάτων, αποτέλεσε το αποκορύφωμα της αστικής-δημοκρατικής επανάστασης του 1848/49.

137. Η εξέγερση του προλεταριάτου του Παρισιού στις 23 έως 26 Ιούνη ήταν η πρώτη μεγάλη αντιπαράθεση ανάμεσα στην αστική τάξη και το προλεταριάτο και έγινε το σημείο στροφής της επανάστασης σ' όλη την Ευρώπη. Η Αντεπανάσταση οργανώθηκε πλέον οριστικά και ήταν έτοιμη για την αντεπίθεση.

138. Το Νοέμβρη/Δεκέμβρη 1848, έγινε το αντεπαναστατικό πραξικόπημα στην Πρωσία, το οποίο αποτέλεσε την αρχή της περιόδου της Αντίδρασης. Την 1η Νοέμβρη 1848, ανέβηκε στην εξουσία το ανοιχτά αντεπαναστατικό υπουργείο του Βρανδεμβούργου-Μάντοϊφελ. Στις 9 Νοέμβρη 1848, γνωστοποιήθηκε στην πρωσική εθνοσυνέλευση ένα «ύψιστο μήνυμα» του βασιλιά, με το οποίο διατάχθηκε η αναβολή της συνέλευσης και η μετάθεσή της από το Βερολίνο στην επαρ-

χιακή πόλη Βρανδεμβούργο. Στις 15 Νοέμβρη 1848, ο στρατηγός Βράγγελ (Wrangel) διάλυσε με τα στρατεύματά του την πλειοψηφία της εθνοσυνέλευσης, που είχε μείνει στο Βερολίνο. Το πραξικόπημα τελείωσε με τη διάλυση της πρωσικής Εθνοσυνέλευσης στις 5 Δεκέμβρη 1848 και τη δημοσίευση του παραχωρημένου Συντάγματος. Με το Σύνταγμα αυτό, εφαρμόστηκε το σύστημα των δύο Κοινοβουλίων. Ο βασιλιάς είχε το δικαίωμα να απορρίψει τους νόμους, που αποφασίζονταν από τα Κοινοβούλια, ή να αναθεωρήσει ο ίδιος επιμέρους άρθρα του Συντάγματος. Ωστόσο, το Σύνταγμα αυτό περιλάμβανε ακόμα μερικές δημοκρατικές κατακτήσεις, ιδιαίτερα το γενικό εκλογικό δικαίωμα. Κατά το τέλος του 1849, ο Φρειδερίκος Γουλιέλμος Δ΄ διάλυσε τη Δεύτερη Βουλή (το Σώμα των Απεσταλμένων), που είχε εκλεγεί στη βάση του παραχωρημένου Συντάγματος, και εξέδωσε, στις 30 Μάη 1849, ένα νέο εκλογικό νόμο, με τον οποίο καθιερώθηκε το εκλογικό σύστημα των τριών τάξεων. Αυτό το σύστημα βασιζόταν σε μια ψηλή περιουσιακή βαθμίδα, καθώς και στην άνιση αντιπροσώπευση των διαφόρων λαϊκών στρωμάτων. Ο Πρώσος βασιλιάς, στηριγμένος στη δουλοπρεπή πλειοψηφία του νέου Κοινοβουλίου, πέτυχε την ψήφιση ενός ακόμα πιο αντιδραστικού Συντάγματος, που τέθηκε σε ισχύ στις 31 Γενάρη 1850. Η Πρώτη Βουλή (το Σώμα των Κυρίων), αποτελούμενη κυρίως από εκπροσώπους της αριστοκρατίας, εξακολούθησε να υπάρχει. Σύμφωνα με το Σύνταγμα, η κυβέρνηση απόκτησε το δικαίωμα να θέσει σε λειτουργία έκτακτα δικαστήρια σε περιπτώσεις εσχάτης προδοσίας. Το Νοέμβρη του 1850, στη θέση του υπουργείου Βρανδεμβούργου-Μάντοϊφελ, μπήκε το υπουργείο Μάντοϊφελ, κάτω από το οποίο συνεχίστηκε στην Πρωσία η περίοδος της ακραίας πολιτικής αντίδρασης μέχρι το Νοέμβρη 1858.

139. *Ο Σοσιαλδημοκράτης* – Εβδομαδιαία εφημερίδα, που κυκλοφορούσε στη διάρκεια του Νόμου περί Σοσιαλιστών από το Σεπτέμβρη 1879 μέχρι το Σεπτέμβρη 1888 στη Ζυρίχη και από τον Οκτώβρη 1888 μέχρι τις 27 του Σεπτέμβρη 1890 στο Λονδίνο. Στη Γερμανία, διακινούνταν παράνομα. Ήταν το κεντρικό όργανο της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας. Από το 1881, ο Μαρξ και ο Ένγκελς ήταν συνεργάτες της εφημερίδας.

140. *Νέα εποχή*: Ο πρίγκιπας Γουλιέλμος της Πρωσίας (από το 1861 ήταν βασιλιάς κάτω από το όνομα Γουλιέλμος Α΄) ανακοίνωσε, όταν έγινε αντιβασιλιάς τον Οκτώβρη του 1858, μια «φιλελεύθερη» πορεία. Το 1858, απέλυσε την κυβέρνηση Μάντοϊφελ και διόρισε στην κυβέρνηση μετριοπαθείς φιλελεύθερους. Ο αστικός Τύπος γιόρτασε πληθωρικά αυτή την πορεία σαν «νέα εποχή». Στην πραγματικότητα, η πολιτική αυτή εξυπηρετούσε απλώς και μόνο την κατοχύρωση της ισχυρής θέσης της πρωσικής μοναρχίας και των γιούνκερς. Δεν πραγματοποιήθηκε ούτε μια από τις μεταρρυθμίσεις που προσδοκούσε η αστική τάξη. Η «νέα εποχή» τελείωσε με τη *συνταγματική σύγκρουση* (σημ. 142) και την άνοδο στην εξουσία του Μπίσμαρκ το Σεπτέμβρη του 1862.

141. Στην ομιλία του στην πρωσική Βουλή στις 30 Γενάρη 1869, ο Μπίσμαρκ χαρακτήρισε τους αντιπάλους της κυβέρνησης ερπετά. Όμως, η έκφραση αυτή χρησιμοποιήθηκε από το λαό για εκείνους τους δημοσιογράφους και εκείνα τα όργανα του Τύπου, που δρούσαν προς το συμφέρον της κυβέρνησης Μπίσμαρκ και που πληρώνονταν από το ταμείο για την υποστήριξη του φιλοκυβερνητικού Τύπου (το ταμείο των ερπετών).

142. Η λεγόμενη *συνταγματική σύγκρουση* δημιουργήθηκε στις αρχές της δεκαετίας του '60 ανάμεσα στην πρωσική κυβέρνηση και τη φιλελεύθερη πλειοψηφία στην πρωσική τοπική Βουλή. Το Φεβρουάριο του 1860, η πλειοψηφία αρνήθηκε να δώσει τη συγκατάθεσή της για το σχέδιο της αναδιοργάνωσης του στρατού (παράταση της υποχρεωτικής εφεδρικής θητείας σ' ό,τι αφορά το μόνιμο στρατό και αύξηση του στρατιωτικού προϋπολογισμού), το οποίο πρότεινε ο υπουργός Πολέμου Ρον (Roon). Ωστόσο, η κυβέρνηση πέτυχε μια εφάπαξ έγκριση των 9 εκατ. τάλιρων για να διατηρηθεί μια αυξημένη πολεμική ετοιμότητα του στρατού μέχρι τις 30 Ιούνη 1861 και, μ' αυτό, άρχισε ουσιαστικά η σχεδιασμένη αναδιοργάνωση. Το Μάρτη, η φιλελεύθερη πλειοψηφία αρνήθηκε εκ νέου να εγκρίνει τις στρατιωτικές δαπάνες. Κατόπιν τούτου, η κυβέρνηση διάλυσε την τοπική Βουλή και προχώρησε σε νέες εκλογές. Στα τέλη του Σεπτέμβρη 1862, σχηματίστηκε η κυβέρνηση Μπίσμαρκ, που διάλυσε τον Οκτώβρη για άλλη μια φορά την τοπική Βουλή και ολοκλήρωσε την αναδιοργάνωση του στρατού ξοδεύοντας τα κονδύλια χωρίς την έγκριση της τοπικής Βουλής. Το Γενάρη του 1864, η Βουλή απόρριψε το δάνειο των 12 εκατ. τάλιρων το οποίο απαιτούσε ο Μπίσμαρκ σε σχέση με την προετοιμασία του πολέμου ενάντια στη Δανία και, μετά απ' αυτό, διαλύθηκε, στις 25 Γενάρη, η τοπική Βουλή. Η Βουλή απόρριψε και το 1865 και το 1866 τις προτάσεις σχετικά με το στρατό. Η σύγκρουση διευθετήθηκε μόλις το δεύτερο μισό του 1866, όταν η πρωσική αστική τάξη συνθηκολόγησε μπροστά στον Μπίσμαρκ μετά τη νίκη της Πρωσίας κατά της Αυστρίας.

143. Το φθινόπωρο του 1850, έγιναν επαναστατικές εξεγέρσεις στον Κούρεσεν (Kurhessen), τις οποίες η Αυστρία και η Πρωσία πήραν σαν αφορμή να ανακατευτούν στις εσωτερικές υποθέσεις του Κούρεσεν. Και η Πρωσία και η Αυστρία αξίωσαν για τον εαυτό τους το δικαίωμα να καταστείλουν, σαν ηγετική δύναμη στη Γερμανία, το επαναστατικό κίνημα. Όταν, τελικά, αυστριακά στρατεύματα εισέβαλαν στην Έσση (Hessen), η πρωσική κυβέρνηση διακήρυξε στις αρχές Νοέμβρη την *επιστράτευση* και έστειλε από τη μεριά της στρατεύματα στην Έσση. Στις 8 Νοέμβρη 1850, έγιναν ασήμαντες αψιμαχίες ανάμεσα στην αυστριακή-βαυαρική και την πρωσική προφυλακή στο Μπρόντσελ (Bronnzell). Οι σοβαρές ελλείψεις του στρατιωτικού συστήματος και ο πεπαλαιωμένος εξοπλισμός του πρωσικού στρατού, που έγιναν φανερά με την επιστράτευση, καθώς και η ενεργητική αντίσταση της Ρωσίας, που, στη γερμανική διένεξη, υποστήριξε

την Αυστρία, ανάγκασαν την Πρωσία να παραιτηθεί από τις στρατιωτικές επιχειρήσεις και να συνθηκολογήσει απέναντι στην Αυστρία.

144. Σύμφωνα με τα όσα κατοχυρώθηκαν στο Πρωτόκολλο του Λονδίνου (σημ. 93), το δουκάτο Χόλσταϊν (Holstein) παρέμεινε στη Γερμανική Ομοσπονδία (σημ. 94) και προσαρτήθηκε, ταυτόχρονα, στη Δανία. Το δουκάτο Σλέσβιχ πέρασε στην ιδιοκτησία του δανικού βασιλείου κρατώντας μερικά έκτακτα δικαιώματα, τα οποία, όμως, οι κυρίαρχες τάξεις της Δανίας δεν τα τηρούσαν. Δεν παραιτήθηκαν από την επιδίωξή τους να τραβήξουν και τα δύο δουκάτα εντελώς στην κυριαρχία τους. Η δανική κυβέρνηση δημοσίευσε το 1855 ένα Σύνταγμα, το οποίο σε αντίθεση με το Πρωτόκολλο του Λονδίνου, απέκλεισε την ανεξαρτησία και την αυτοδιοίκηση των δύο δουκάτων. Μόνο κάτω από την πίεση του γερμανικού Μπούντεσταγκ, η δανική κυβέρνηση φάνηκε πρόθυμη, το 1858, να μην εφαρμόσει το Σύνταγμα στο Χόλσταϊν υπό τον όρο να συμμετέχει το Χόλσταϊν στις εθνικές δαπάνες. Όμως, το Σλέσβιχ παρέμεινε τελείως ενσωματωμένο στο δανικό βασίλειο. Στις 13 Νοέμβρη 1863, το δανικό κοινοβούλιο υιοθέτησε ένα νέο Σύνταγμα, το οποίο διακήρυξε την πλήρη προσάρτηση του Σλέσβιχ στη Δανία.

145. Η *Εθνική Ένωση* ιδρύθηκε στη Φραγκφούρτη (Μάιν) στις 15-16 Σεπτέμβρη 1859 στο Συνέδριο των αστών φιλελεύθερων των γερμανικών κρατών. Οι οργανωτές της Εθνικής Ένωσης, οι οποίοι αντιπροσώπευαν τα συμφέροντα της γερμανικής αστικής τάξης, είχαν βάλει στόχο να ενοποιήσουν όλη τη Γερμανία με εξαίρεση την Αυστρία κάτω από την ηγεμονία της Πρωσίας. Μετά από τον Πρωσο-αυστριακό Πόλεμο του 1866 και τη δημιουργία της Βορειογερμανικής Ομοσπονδίας (σημ. 155), η Ένωση αυτή διακήρυξε, το Νοέμβρη 1867, τη διάλυσή της.

146. Η *πρωσική κορυφή* – Ο Φρειδερίκος Γουλιέλμος Δ΄ της Πρωσίας είχε δηλώσει, στις 21 Μάρτη 1848, ότι ήταν πρόθυμος να τεθεί «στην κορυφή όλης της πατρίδας για τη σωτηρία της Γερμανίας». Στα χρόνια της πάλης για την ενοποίηση της Γερμανίας, χαρακτήριζαν μ' αυτή την έκφραση τις επιδιώξεις της Πρωσίας να ενώσει τη Γερμανία κάτω από την ηγεμονία της.

147. Υπαινιγμός για το βιβλίο του Λουδοβίκου Βοναπάρτη *Περί των Ναπολεοντείων Ιδεών*, ένα προγραμματικό σύγγραμμα που εκδόθηκε το 1839 και που συνιστά επαινετικά το βοναπαρτισμό σαν Ευαγγέλιο της ελευθερίας μέσω της βίας.

148. Στη διάρκεια της εθνικής απελευθερωτικής εξέγερσης στην Πολωνία, υπογράφηκε, στις 8 Φλεβάρη 1863 στην Αγία Πετρούπολη, με παρότρυνση του Μπίσμαρκ, μια σύμβαση από το Ρώσο υπουργό εξωτερικών Γκορτσάκοφ

(Gortschakow) και τον εκπρόσωπο της πρωσικής κυβέρνησης, στρατηγό Άλβενσλεμπεν (Alvensleben). Πρόβλεπε κοινές στρατιωτικές επιχειρήσεις ενάντια στους εξεγερμένους και έδωσε στα στρατεύματα και το δικαίωμα να περάσουν τα κρατικά σύνορα κυνηγώντας τους εξεγερμένους. Προτού ακόμα υπογραφεί η Σύμβαση, τα πρωσικά στρατεύματα κατέλαβαν τα σύνορα για να εμποδίσουν το πέρασμα των εξεγερμένων σε πρωσικό έδαφος. Παρ' όλο που η Σύμβαση δεν επικυρώθηκε, η σύναψή της διευκόλυνε σε σημαντικό βαθμό την τσαρική κυβέρνηση να καταστείλει την πολωνική εξέγερση.

149. Κάτω από την επίδραση των επαναστάσεων στη Γαλλία και τη Γερμανία, ξεσηκώθηκε το Μάρτη του 1848 ο πληθυσμός του Σλέσβιχ-Χόλσταϊν, που επιδίωκε την ένωση με τη Γερμανία, και διεξήγαγε μέχρι το 1850 έναν εθνικό απελευθερωτικό πόλεμο ενάντια στη δανική κυριαρχία. Ο αγώνας του βρήκε την πλήρη υποστήριξη του γερμανικού λαού. Η Γερμανική Ομοσπονδία (σημ. 94) ανέθεσε στην Πρωσία να διεξαγάγει τον πόλεμο κατά της Δανίας για να ενισχύσει τις δικές της θέσεις, να αποσπάσει την επαναστατική διάθεση των μαζών στη Γερμανία προς το εξωτερικό και να εμποδίσει μια δημοκρατική εξέλιξη στο Σλέσβιχ-Χόλσταϊν και όλ' αυτά κάτω από το πρόσχημα της αντιπροσώπευσης των συμφερόντων της Γερμανίας. Γι' αυτό το λόγο, διεξήγαγε μόνο έναν ψευτοπόλεμο, έβαλε τα στρατεύματα να παρελαύνουν πέρα δώθε χωρίς νόημα και παρακολούθησε παθητικά ξεχωριστά τμήματα του στρατού του Σλέσβιχ-Χόλσταϊν να ηττώνται από τους Δανούς. Στις 26 Αυγούστου 1848, η Πρωσία συνήψε μια ανακωχή με τη Δανία, με την οποία καταργήθηκαν όλες οι δημοκρατικές κατακτήσεις στο Σλέσβιχ-Χόλσταϊν. Ο πόλεμος ξανάρχισε στο τέλος Μάρτη του 1849. Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις που πραγματοποιήθηκαν πότε με επιτυχία, πότε όχι, τερματίστηκαν με μια νέα προδοσία της Πρωσίας, η οποία, στις 2 Ιούλη 1850, συνήψε ειρήνη με τη Δανία και άφησε στον πληθυσμό του Σλέσβιχ-Χόλσταϊν να συνεχίσει τον πόλεμο με τις δικές του δυνάμεις. Τον Ιούλη του 1850, ο στρατός του Σλέσβιχ-Χόλσταϊν ηττήθηκε από δανικά στρατεύματα και τα δουκάτα έμειναν υπό την κυριαρχία του βασιλείου της Δανίας.

Η Αυστρία, μαζί με άλλες ευρωπαϊκές δυνάμεις, υποστήριξε τη δανική μοναρχία και ανάγκασε την Πρωσία, τον Ιούλη του 1850, να συνάψει ειρήνη με τη Δανία. Το χειμώνα του 1850/1851, στάλθηκαν, με παρότρυνση της Αυστρίας, αυστριακά και πρωσικά στρατεύματα στο Χόλσταϊν για να επιταχύνουν τον αφοπλισμό του στρατού του Σλέσβιχ-Χόλσταϊν.

150. Μετά από το θάνατο του Δανού βασιλιά Φρειδερίκου VII, η Αυστρία και η Πρωσία έβαλαν, στις 16 Γενάρη 1864, τη δανική κυβέρνηση μπροστά στο τελεσίγραφο να άρει το Σύνταγμα του 1863, το οποίο είχε διακηρύξει την πλήρη προσάρτηση του Σλέσβιχ στη Δανία (σημ. 144). Η Δανία απόρριψε το τελεσίγραφο. Έγινε πόλεμος, που τέλειωσε με την ήττα του δανικού στρατού τον Ιούλιο του 1864. Η Γαλλία και η Ρωσία τήρησαν, σ' όλη τη διάρκεια του πολέμου,

ευμενή ουδετερότητα απέναντι στην Αυστρία και την Πρωσία. Στη Συνθήκη Ειρήνης, που συνήφθη στη Βιέννη στις 30 Οκτώβρη 1864, το Σλέσβιχ και το Χόλσταϊν διακηρύχθηκαν κοινή ιδιοκτησία της Αυστρίας και της Πρωσίας και προσαρτήθηκαν στην Πρωσία μετά από τον πρωσο-αυστριακό πόλεμο του 1866.

151. Ο Φρειδερίκος Χριστιανός Αύγουστος (Friedrich Christian August), δούκας του Σλέσβιχ-Χόλσταϊν-Ζόντερμπουργκ-Αουγκουστενμπούργκ, κήρυξε τον εαυτό του, σε μια προκήρυξη της 16ης Νοέμβρη 1863, επόμενο δικαιούχο κληρονομικό διάδοχο (σημ. 93), μετά από το θάνατο του Φρειδερίκου VII της Δανίας, και ανακηρύχθηκε στο Χόλσταϊν ως δούκας Φρειδερίκος VIII.

152. Το *Πρωτόκολλο της Βαρσοβίας* της 5ης Ιούλη 1851, το οποίο είχε υπογραφεί από τη Ρωσία και τη Δανία, καθώς και το *Πρωτόκολλο του Λονδίνου* της 8ης Μάη 1852 (σημ. 93), καθιέρωσαν τη διαδοχή του θρόνου για τις κτήσεις του δανικού θρόνου, συμπεριλαμβανομένων των δουκάτων Σλέσβιχ και Χόλσταϊν.

153. Η εκστρατεία *στο Μεξικό* (1861-1867) – μια ένοπλη παρέμβαση της Γαλλίας (στην αρχή, μαζί με την Ισπανία και την Αγγλία) στο Μεξικό με σκοπό να χτυπήσει την Μεξικανική Επανάσταση και να μετατρέψει το Μεξικό σε αποικία των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων. Επιπλέον, οι επεμβάσεις ήθελαν να αξιοποιήσουν το Μεξικό σαν εφαλτήριο για την επέμβασή τους στον αμερικανικό εμφύλιο πόλεμο και την υποστήριξή τους προς τις δουλοκτητικές πολιτείες. Παρ' όλο που οι Γάλλοι επεμβασίες κατάφεραν, το καλοκαίρι του 1863, να καταλάβουν την πρωτεύουσα Μεξικό και να ανακηρύξουν το 1864 μια «αυτοκρατορία» με τον προστατευόμενο του Ναπολέοντα Γ΄, τον Αυστριακό αρχιδούκα Μαξιμιλιανό, ως μονάρχη, ωστόσο ο ηρωικά αγωνιζόμενος μεξικανικός λαός επέφερε σοβαρές ήττες στους Γάλλους. Το Μάρτη του 1867, η Γαλλία αναγκάστηκε να αποσύρει τα στρατεύματά της από το Μεξικό. Η μεξικανική εκστρατεία κόστισε στη Γαλλία τεράστια ποσά και έβλαψε σοβαρά τη Δεύτερη Αυτοκρατορία.

154. Την έκφραση «*Ο δροσερός και χαρούμενος πόλεμος*» τη χρησιμοποιεί για πρώτη φορά ο αντιδραστικός ιστορικός και δημοσιολόγος Χάινριχ Λέο (Heinrich Leo) τον Ιούνιο του 1853 στο τεύχος 61 του *Λαϊκού φύλλου για την πόλη και την ύπαιθρο*. Στα επόμενα χρόνια, χρησιμοποιήθηκε και με τη μιλιταριστική και τη σοβινιστική έννοια.

155. Η *Βορειογερμανική Ομοσπονδία* ήταν ένα γερμανικό ομοσπονδιακό κράτος, το οποίο συγκροτήθηκε στις 18 Αυγούστου 1866 στη θέση της διαλυμένης Γερμανικής Ομοσπονδίας (σημ. 94) και κάτω από την ηγεσία της Πρωσίας, μετά από τη νίκη της στον πρωσο-αυστριακό πόλεμο. Στη Βορειογερμανική Ομοσπονδία, είχαν ενωθεί 19 γερμανικά κράτη και τρεις ελεύθερες πόλεις, με

τυπική αναγνώριση της αυτονομίας τους. Το Σύνταγμα της Βορειογερμανικής Ομοσπονδίας εξασφάλιζε για την Πρωσία την πρωτεύουσα θέση. Το Προεδρείο της Ομοσπονδίας επέτρεπε στο θρόνο της Πρωσίας να αποφασίζει σχετικά με την εξωτερική πολιτική. Ο βασιλιάς της Πρωσίας ανακηρύχθηκε ομοσπονδιακός στρατάρχης. Οι νομοθετικές εξουσίες του Ράιχσταγκ της Βορειογερμανικής Ομοσπονδίας, το οποίο είχε εκλεγεί με βάση το γενικό εκλογικό δικαίωμα, ήταν εξαιρετικά περιορισμένες. Οι νόμοι που υιοθετούσε τίθονταν σε ισχύ ύστερα από έγκριση από το Ομοσπονδιακό Συμβούλιο, αντιδραστικό στη σύνθεσή του, καθώς και ύστερα από ανακοίνωση από το Προεδρείο. Τα τρία νοτιογερμανικά κράτη Βαυαρία, Βιρτεμβέργη και Βάδη, καθώς και ένα μέρος της Έσσης, έμειναν έξω από την Ομοσπονδία. Η Βορειογερμανική Ομοσπονδία υπήρχε μέχρι τις 31 Δεκέμβρη 1870.

156. Στις διπλωματικές προετοιμασίες για τον πρωσο-αυστριακό πόλεμο, ο Πρώσος πρέσβης στο Παρίσι Ρόμπερτ φον ντερ Γκολτς (Robert von der Golz) κατάφερε, το Μάρτη 1866, να βάλει τον Ναπολέοντα III να δηλώσει ότι θα διατηρούσε απέναντι στην Πρωσία ουδετερότητα σε περίπτωση πολέμου με την Αυστρία και ότι θα υποστήριζε τις αξιώσεις της Πρωσίας σ' ό,τι αφορά τον ηγετικό ρόλο της στην ενοποίηση των βορειογερμανικών κρατών έναντι εδαφικών αποζημιώσεων υπέρ της Γαλλίας. Την ίδια στιγμή, ο Μπίσμαρκ διαπραγματευόταν στο Βερολίνο με τον Ιταλό στρατηγό Γκοβόνε για κοινή δράση της Ιταλίας και της Πρωσίας σ' έναν πόλεμο κατά της Αυστρίας. Ο Μπίσμαρκ υπολόγιζε ότι ο Ναπολέων Γ΄ θα μάθαινε το περιεχόμενο της συνομιλίας του με τον Γκοβόνε και στις συζητήσεις αυτές τού κατέστησε σαφές ότι δε θα είχε καμιά αντίρρηση να εκχωρήσει στη Γαλλία το γερμανικό έδαφος ανάμεσα στο Ρήνο και το Μοζέλα, εφόσον η Γαλλία δεν εμπόδιζε το σχηματισμό μιας πρωσο-ιταλικής συμμαχίας κατά της Αυστρίας. Οι διαπραγματεύσεις με τον Γκοβόνε τελείωσαν στις 8 Απρίλη 1866 με τη σύναψη μιας μυστικής συνθήκης ανάμεσα στην Πρωσία και την Ιταλία για μια συμμαχία επίθεσης και άμυνας. Η Συνθήκη πρόβλεπε, σε περίπτωση νίκης εις βάρος της Αυστρίας, την προσάρτηση της Βενετίας στην Ιταλία.

157. Τον Ιούνη του 1866, η Αυστρία παραπονέθηκε στο Μπούντεσταγκ (σημ. 94) ότι η Πρωσία είχε παραβιάσει τη συμφωνία σχετικά με την κοινή διοίκηση των δουκάτων Σλέσβιχ-Χόλσταϊν (σημ. 150). Ο Μπίσμαρκ αρνήθηκε να υποταχθεί στην απόφαση του Μπούντεσταγκ, το οποίο κήρυξε τον πόλεμο στην Πρωσία με πρόταση της Αυστρίας. Οι στρατιωτικές επιτυχίες της Πρωσίας ανάγκασαν το Μπούντεσταγκ, στη διάρκεια του πολέμου, να μεταφέρει την έδρα του από τη Φραγκφούρτη στο Άουγκσμπουργκ και να αναστείλει, στις 24 Αυγούστου 1866, τη δραστηριότητά του.

158. Τον Ιούλη του 1866, συγκροτήθηκε στη Σιλεσία μια λεγεώνα Ούγγρων

στρατιωτών, οι οποίοι είχαν υπηρετήσει στον αυστριακό στρατό και είχαν πιαστεί αιχμάλωτοι από την Πρωσία στη διάρκεια του πολέμου. Τέθηκαν κάτω από τη διαταγή του Ούγγρου στρατηγού Κλάπκα και άλλων Ούγγρων αξιωματικών, που είχαν λάβει μέρος στην Επανάσταση του 1848-49, αλλά ιδιαίτερα των μεταναστών, που είχαν επιστρέψει στην Πρωσία εκείνη την εποχή με σκοπό να συμμετάσχουν στον πόλεμο. Η λεγεώνα πέρασε τα ουγγρικά σύνορα, γύρισε, ωστόσο, σύντομα στη Σιλεσία και διαλύθηκε στο τέλος του πολέμου.

159. Θα δείτε στο *Βασιλικό πρωσικό κρατικό αγγελιοφόρο* (Βερολίνο) της 11ης Ιούλη 1866 τη διατύπωση του «Διαγγέλματος στους κατοίκους του δοξασμένου βασιλείου της Βοημίας».

160. Η Πρωσία, μετά από τη νίκη της ενάντια στην Αυστρία, προσάρτησε το βασίλειο του Ανόβερου, το πριγκιπάτο Έσση-Κάσελ, το αρχιδουκάτο Νάσαου και εκθρόνισε τους ηγέτες τους, το βασιλιά Γεώργιο V, τον ηγεμόνα Φρειδερίκο Γουλιέλμο Ι και το δούκα Αδόλφο. Επιπλέον, η Πρωσία προσάρτησε την ελεύθερη πόλη της Φραγκφούρτης (Μάιν), τα δουκάτα Σλέσβιχ και Χόλσταϊν, καθώς και μερικά τμήματα της Βαυαρίας και της Έσσης-Ντάρμσταντ.

161. Το Σεπτέμβριο 1866, η πρωσική Βουλή υιοθέτησε, με 230 ψήφους υπέρ και 75 ψήφους κατά, την πρόταση αποζημίωσης, που είχε κάνει ο Μπίσμαρκ, δηλαδή το νομοσχέδιο σχετικά με την απαλλαγή της κυβέρνησης από την ευθύνη για τη χωρίς προϋπολογισμό διοίκηση στη διάρκεια της συνταγματικής σύγκρουσης (σημ. 142). Έτσι, τερματίστηκε η συνταγματική διένεξη με την πλήρη συνθηκολόγηση της αστικής αντιπολίτευσης.

162. Στο *Κένιγκρετς* (Koeniggrätz) –κοντά στο χωριό Σάντοβα (Sadowa)– έγινε, στις 3 Ιούλη 1866, η αποφασιστική μάχη του πρωσο-αυστριακού πολέμου. Τέλειωσε με την πλήρη ήττα του αυστριακού στρατού.

163. Εννοούνται οι Άουγκουστ Μπέμπελ και Βίλχελμ Λίμπκνεχτ.

164. *The Manchester Guardian* – μια εφημερίδα αγγλική, που κυκλοφόρησε από το 1821 μέχρι το 1954. Ήταν όργανο των οπαδών της ελευθερίας του εμπορίου, αργότερα των φιλελεύθερων.

165. *Το Τελωνειακό Κοινοβούλιο* – το ανώτερο όργανο της Τελωνειακής Ένωσης, που συγκροτήθηκε το 1867 και που είχε ανασχηματιστεί μετά από τον πόλεμο του 1866 και μετά από τη σύναψη της Συνθήκης, στις 8 Ιούλη 1867, ανάμεσα στην Πρωσία και τα νοτιογερμανικά κράτη. Το Τελωνειακό Κοινοβούλιο αποτελούνταν από τα μέλη του βορειογερμανικού Ράιχσταγκ και από απεσταλμένους της Βαυαρίας, της Βάδης, της Βιτεμβέργης και της Έσσης. Έπρεπε να

ασχοληθεί αποκλειστικά με ζητήματα της εμπορικής και τελωνειακής πολιτικής. Ο Μπίσμαρκ, αντίθετα, επιδίωκε να επεκτείνει τις εξουσίες αυτού του οργάνου σε πολιτικά ζητήματα. Σ' αυτή του την προσπάθεια, σκόνταψε στην επίμονη αντίσταση των εκπροσώπων της Νότιας Γερμανίας.

166. *Η γραμμή του Μάιν* – το σύνορο ανάμεσα στη Βορειογερμανική Ομοσπονδία και τα νοτιογερμανικά κράτη.

167. Οι Λουξεμβούργιοι Γερμανοί Κάιζερ (οι αυτοκράτορες της δυναστείας του Λουξεμβούργου), οι οποίοι κυβερνούσαν αρχικά μόνο τη μικρή κομητεία του Λουξεμβούργου, βρίσκονταν –με διακοπές– από το 1308 μέχρι το 1437 στο θρόνο της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας του Γερμανικού Έθνους (σημ. 101). Ταυτόχρονα, η δυναστεία αυτή θεωρούσε δικό της το τσεχικό στέμμα από το 1310 έως το 1437 και, από το 1387 ως το 1437, και το ουγγρικό στέμμα.

168. Μετά από τη Συνθήκη Ειρήνης, που υπογράφηκε, στις 3 Οκτώβρη 1866, ανάμεσα στην Αυστρία και την Ιταλία, η Βενετία επιστράφηκε στην Ιταλία. Η Ιταλία είχε λάβει μέρος στον πρωσο-αυστριακό πόλεμο του 1866 με το μέρος της Πρωσίας. Δεν ικανοποιήθηκαν, ωστόσο, οι απαιτήσεις της Ιταλίας ως προς τις περιοχές Νότιο Τυρόλο και Τεργέστη, που ανήκαν στην Αυστρία.

169. *Η μετερνιχική «γεωγραφική έννοια»* – πρόκειται για μια έκφραση, που χρησιμοποιούσε ο Αυστριακός καγκελάριος Μέτερνιχ για την Ιταλία, «η Ιταλία είναι ένα γεωγραφικό όνομα», σ' ένα τηλεγράφημα στις 6 Αυγούστου 1847 προς τον κόμη Απόνυι(Apponyi), πρέσβη στο Παρίσι.

170. Η *Συνδιάσκεψη του Λονδίνου* των εκπροσώπων της Αυστρίας, Ρωσίας, Πρωσίας, Γαλλίας, Ιταλίας, Ολλανδίας, Βελγίου και Λουξεμβούργου, με θέμα το Λουξεμβουργιανό ζήτημα, συνεδρίασε κάτω από την προεδρία του Άγγλου υπουργού Εξωτερικών από τις 7 έως τις 11 Μάη του 1867. Με τη Συνθήκη αυτή, που υπογράφηκε στις 11 Μάη, ανακηρύχθηκε η ουδετερότητα του Λουξεμβούργου. Όπως και πριν, ο τίτλος του δούκα επιφυλάχθηκε για το βασιλιά των Κάτω Χωρών. Οι δυνάμεις που υπόγραψαν εγγυήθηκαν την ουδετερότητα του Λουξεμβούργου. Η Πρωσία αναγκάστηκε να αποσύρει αμέσως τη φρουρά της από το φρούριο Λουξεμβούργο και ο Ναπολέων ΙΙΙ αναγκάστηκε να παραιτηθεί από την προσάρτηση του Λουξεμβούργου στη Γαλλία.

171. Η συμμορία του συρφετού – αρχικά ήταν η ονομασία ενός φοιτητικού συλλόγου στο Πανεπιστήμιο της Ιένα στη δεκαετία του '70 του 18ου αιώνα, ο οποίος είχε κακή φήμη εξαιτίας των σκανδάλων, που προκαλούσαν τα μέλη του. Αργότερα, η έκφραση αυτή έγινε η γενική έννοια για το συρφετό των κατεργάρηδων.

172. Στις μάχες του Σπίχερν (Λωρραίνη) και του Βερτ (Αλσατία), στις 6 Αυγούστου 1870, ηττήθηκαν μερικά γαλλικά τάγματα από τα γερμανικά στρατεύματα. Η νίκη αυτή, στις αρχές του Γερμανογαλλικού Πολέμου 1870-71, επέτρεψε στο πρωσικό επιτελείο των στρατηγών να κάνει επιθετικές επιχειρήσεις, να κατακερματίσει κι άλλο το γαλλικό στρατό στη διάρκεια του πολέμου και να νικήσει χωριστά τα επιμέρους τμήματά του.

Στην περιοχή του Σεντάν, έγινε, στις 1 και 2 Σεπτέμβρη 1870, μια από τις μεγαλύτερες μάχες του γερμανογαλλικού πολέμου. Ο γαλλικός στρατός ηττήθηκε από τα πρωσικά στρατεύματα και ο Ναπολέων III πιάστηκε αιχμάλωτος. Η καταστροφή στο Σεντάν επιτάχυνε την κατάρρευση της Δεύτερης Αυτοκρατορίας και οδήγησε, στις 4 Σεπτέμβρη 1870, στην ανακήρυξη της Γαλλικής Δημοκρατίας.

173. Όταν έφτασε στο Παρίσι η είδηση της συντριπτικής ήττας του γαλλικού στρατού στο Σεντάν, έγινε εκεί, στις 4 Σεπτέμβρη 1870, μια μαζική επαναστατική εξέγερση. Ανατράπηκε το καθεστώς της Δεύτερης Αυτοκρατορίας και ανακηρύχθηκε η Δημοκρατία. Όμως, στη λεγόμενη κυβέρνηση της Εθνικής Άμυνας, μπήκαν, δίπλα σε μετριοπαθείς ρεπουμπλικανούς, και μοναρχικοί, οι οποίοι κατέλαβαν τα πιο σημαντικά αξιώματα. Επικεφαλής αυτής της κυβέρνησης ήταν ο διοικητής του Παρισιού Τροσί (Trochu). Ο πραγματικός της εμπνευστής ήταν ο αρχηγός της ορλεανικής παράταξης των μοναρχικών Τιέρ (Thiers), ο οποίος, στην αρχή, δεν κατείχε επίσημα κυβερνητικά αξιώματα. Η κυβέρνηση της Εθνικής Άμυνας καθοδηγήθηκε στην πολιτική της από τις συνθηκολογικές διαθέσεις της γαλλικής αστικής τάξης και των γαιοκτημόνων, καθώς και από το φόβο τους για τις λαϊκές μάζες και «μετατράπηκε σε μια κυβέρνηση εθνικής προδοσίας» (βλ. *MEW*, τόμ. 17, σελ. 573, γερμανική έκδοση).

174. *Η Πρωσική Τάξη των Εφεδρικών Δυνάμεων της 21ης Απρίλη 1813* πρόβλεπε τον πιο εκτενή λαϊκό εξοπλισμό στην Πρωσία, στον απελευθερωτικό πόλεμο του 1813. Όλος ο μάχιμος αντρικός πληθυσμός, που δεν ανήκε στο στρατό, ήταν υποχρεωμένος να παρουσιαστεί, μόλις κληθεί στα όπλα. Αυτά τα τμήματα δεν είχαν στολές. Έπρεπε να διεξαγάγουν έναν ανταρτοπόλεμο στην ενδοχώρα, καθώς και στα πλάγια του ναπολεόντειου στρατού. Το διάταγμα αυτό ακυρώθηκε πάλι ήδη το καλοκαίρι του 1813 κάτω από την επίδραση των αντιδραστικών δυνάμεων.

175. Στις 15 Γενάρη 1871, στο Ερικούρ (Hericourt, κοντά στο Μπελφόρ, Belfort) έγινε μια μάχη ανάμεσα σε γερμανικά στρατεύματα και τη γαλλική ανατολική στρατιά κάτω από τη διοίκηση του Μπουρμπακίς (Bourbakis), μια μάχη που διήρκεσε μέχρι τις 17 Γενάρη. Ο τελευταίος είχε διεισδύσει μέχρι μέσα στην περιοχή των νοτίων Βοσγίων για να χτυπήσει πλευρικά την κύρια συνδετική γραμμή των γερμανικών στρατευμάτων, που πολιορκούσαν το Παρίσι. Οι Γερ-

μανοί απόκρουσαν τις επιθέσεις της ανατολικής στρατιάς. Ο Μπουρμπακίς αναγκάστηκε να υποχωρήσει με το στρατό του. Στην υποχώρηση αυτή, ο στρατός του στριμώχτηκε στα ελβετικά σύνορα και τέθηκε σε περιορισμό σε ελβετικό έδαφος. Στη διάρκεια της υποχώρησης ακόμα, ο Ζιλ Φαβρ (Jules Favre), εκπρόσωπος της κυβέρνησης της Εθνικής Άμυνας, υπόγραψε, στις 28 Γενάρη 1871, τη Σύμβαση με τον Μπίσμαρκ σχετικά με την ανακωχή και τη συνθηκολόγηση του Παρισιού.

176. Μετά από τη νικηφόρα λαϊκή εξέγερση της 18ης Μάρτη 1848 στο Βερολίνο (σημ. 136), οι εξεγερμένοι ανάγκασαν το βασιλιά Φρειδερίκο Γουλιέλμο IV, το πρωί της 19ης Μάρτη, να γονατίσει με ακάλυπτο το κεφάλι μπροστά στους πεσόντες μαχητές των οδοφραγμάτων.

177. Μετά από τη σύναψη της Σύμβασης για την ανακωχή και τη συνθηκολόγηση του Παρισιού στις 28 Γενάρη 1871, δεν επαναλήφθηκαν οι πολεμικές πράξεις ανάμεσα στη Γαλλία και την Πρωσία. Οι κυρίαρχοι κύκλοι της Γαλλίας, μ' επικεφαλής τον Τιέρ (Thiers), έσπευσαν να υπογράψουν την προσωρινή ειρήνη των Βερσαλλιών στις 26 Φλεβάρη 1871 και, μάλιστα, με τους όρους που τους είχε υπαγορεύσει ο Μπίσμαρκ. Η οριστική συνθήκη ειρήνης υπογράφηκε στις 10 Μάη 1871 στη Φραγκφούρτη (Μάιν). Επιβεβαίωσε την προσάρτηση της Αλσατίας και του ανατολικού τμήματος της Λωρραίνης στη Γερμανία. Η Συνθήκη έκανε ακόμα πιο βαρείς για τη Γαλλία τους όρους πληρωμής των 5 δισ. αποζημίωσης και παράτεινε την κατοχή γαλλικού εδάφους από γερμανικά στρατεύματα. Στην πραγματικότητα, αυτό ήταν το τίμημα για τη βοήθεια, την οποία είχε δώσει ο Μπίσμαρκ στην κυβέρνηση των Βερσαλλιών στην κατάπνιξη της Κομμούνας (σημ. 186).

178. Με την Ειρήνη της Βεστφαλίας του 1648, που έθεσε τέρμα στον Τριακονταετή Πόλεμο, περιήλθαν σε γαλλικά χέρια η Αλσατία και ένα τμήμα της Λωρραίνης, που μέχρι τότε ανήκαν στους Αψβούργους. Το Στρασβούργο έμεινε στη Γερμανική Αυτοκρατορία. Με εντολή του Λουδοβίκου XIV της 30ής Σεπτέμβρη 1681, η πόλη καταλήφθηκε από γαλλικά στρατεύματα σαν τμήμα της Αλσατίας. Το Καθολικό Κόμμα του Στρασβούργου, που ηγέτης του ήταν ο επίσκοπος Φίρστενμπεργκ (Fuerstenberg), χαιρέτισε την προσάρτηση στη Γαλλία και φρόντισε να μην προβληθεί καμιά αντίσταση στους Γάλλους.

179. Τα Δικαστήρια Συνένωσης (Reunions Kammer)... είναι τα δικαστήρια, που είχε συγκροτήσει ο Λουδοβίκος XIV στα 1679-80 και που έπρεπε να αιτιολογήσουν νομικά και ιστορικά και να χαρακτηρίσουν ως δίκαιες τις αξιώσεις της Γαλλίας σ' ό,τι αφορά τούτα ή εκείνα τα τμήματα των γειτονικών κρατών, ιδίως στην αριστερή όχθη του Ρήνου. Με βάση τις αποφάσεις των Δικαστηρίων αυτών, οι περιοχές αυτές καταλήφθηκαν από γαλλικά στρατεύματα και προσαρτήθηκαν στη Γαλλία.

180. Η *Πρωσική Ειρήνη της Βιέννης* της 3ης Οκτώβρη 1735, που υπογράφηκε από την Αυστρία και τη Γαλλία, έθεσε τέρμα στο λεγόμενο πολωνικό πόλεμο διαδοχής του 1733-1735. Ο πόλεμος αυτός έγινε για τη διαδοχή στον πολωνικό θρόνο. Η Ρωσία και η Αυστρία υποστήριζαν την υποψηφιότητα του Σάξονα ηγεμόνα –που, από το 1734, ήταν ο Πολωνός βασιλιάς Αύγουστος III– και η Γαλλία ήθελε την υποψηφιότητα του πεθερού του Λουδοβίκου XV, του Στανισλάφ Λεσίνσκι (Stanislaw Leszynski). Στη Συνθήκη αυτή, ο Λουδοβίκος XV παραιτήθηκε από την υποψηφιότητα για τον πολωνικό θρόνο του πεθερού του και έκανε μια σειρά από περαιτέρω υποχωρήσεις στους Αυστριακούς Αψβούργους. Στον Λεσίνσκι άφησαν, σαν αντάλλαγμα, το δουκάτο της Λωρραίνης, το οποίο το είχε, μέχρι τότε, ο Φραγκίσκος Στέφανος (Franz Stefan), δούκας της Λωρραίνης. Ο τελευταίος, με τη σειρά του, πήρε σαν αποζημίωση την Τοσκάνη. Μετά από το θάνατο του Λεσίνσκι, η Λωρραίνη θα περιερχόταν στο γαλλικό θρόνο. Οι όροι της προσωρινής ειρήνης επιβεβαιώθηκαν οριστικά από τη Συνθήκη της Βιέννης του 1738.

181. Το *τετράγωνο των φρουρίων* στη Λομβαρδία αποτελούνταν από τα φρούρια Πεσκιέρα (Peschiera), Μάντουα (Mantua), Βερόνα (Verona) και Λενιάγκο (Legnago) και έπαιξε μεγάλο ρόλο στους πολέμους του 19ου αιώνα σαν στρατιωτικό στήριγμα.

182. Συγκρίνατε τη «Δεύτερη ομιλία στο Γενικό Συμβούλιο σχετικά με το Γερμανογαλλικό Πόλεμο» (*MEW*, τόμ. 17, σελ. 271-279, γερμανική έκδοση).

183. Ο Μπίσμαρκ, στην ομιλία του στο Ράιχσταγκ της 6ης Φλεβάρη 1888 στη διάρκεια των συζητήσεων σχετικά με το νέο νομοσχέδιο άμυνας, επέμεινε στην αύξηση της ισχύος των ενόπλων δυνάμεων. Υπολόγιζε τη δυνατότητα συγκρότησης μιας αντιγερμανικής συμμαχίας ανάμεσα στη Γαλλία και τη Ρωσία. Ταυτόχρονα, επαίνεσε την πολιτική του Αλέξανδρου III, ο οποίος ήταν ενάντια στην τοτινή εχθρική προς τη Γερμανία καμπάνια στο ρωσικό Τύπο.

184. Το χειμώνα του 1886-87, ο Μπίσμαρκ χρησιμοποίησε μια κάποια επιδείνωση των σχέσεων μεταξύ Γερμανίας και Γαλλίας, καθώς και την καμπάνια του Τύπου σχετικά με τον «κίνδυνο πολέμου», για να απαιτήσει από το Ράιχσταγκ την αποδοχή ενός νομοσχεδίου σχετικά με μια αισθητή ενίσχυση του στρατού και την έγκριση του στρατιωτικού προϋπολογισμού για τα ερχόμενα επτά χρόνια.

Η πλειοψηφία των βουλευτών απόρριψε αυτό το νομοσχέδιο και ήθελε να εγκρίνει μονάχα για τρία χρόνια την ενίσχυση του στρατού. Κατόπιν αυτού, το Ράιχσταγκ διαλύθηκε. Στις εκλογές της 21ης Φλεβάρη 1887, τα φιλικά προς τον Μπίσμαρκ κόμματα –οι Συντηρητικοί, το κόμμα της Αυτοκρατορίας (Ελεύθεροι Συντηρητικοί) (σημ. 190) και οι Εθνικοφιλελεύθεροι (σημ. 191), που είχαν

ενωθεί στο λεγόμενο *καρτέλ*– πήραν τις περισσότερες ψήφους. Το νέο Ράιχσταγκ ενέκρινε τον προϋπολογισμό, που απαιτούσε ο Μπίσμαρκ.

185. Στις 9 Δεκεμβρίου 1870, το Βορειογερμανικό Ράιχσταγκ επιβεβαίωσε την προσάρτηση της Βάδης, Έσσης, Βιρτεμβέργης και Βαυαρίας στη Βορειογερμανική Ομοσπονδία (σημ. 155) και αποφάσισε, στις 10 Δεκέμβρη, να μετονομαστεί σε Γερμανική Αυτοκρατορία. Η επίσημη ανακήρυξη της Γερμανικής Αυτοκρατορίας ακολούθησε με την ευκαιρία της ενθρόνισης του Αυτοκράτορα, στις 18 Γενάρη 1871, στις Βερσαλλίες.

186. Η *Παρισινή Κομμούνα* (18 Μάρτη μέχρι 28 Μάη 1871) ήταν η πρώτη προσπάθεια του προλεταριάτου να εγκαθιδρύσει την πολιτική κυριαρχία της εργατικής τάξης. Έλαβε και εφάρμοσε σημαντικά πολιτικά μέτρα, όπως τη συντριβή του παλαιού κρατικού μηχανισμού, την εφαρμογή της αιρετότητας και της ανακλητότητας όλων των κρατικών αξιωματούχων, την κατάργηση του χωρισμού της νομοθετικής και της εκτελεστικής εξουσίας, καθώς και την αντικατάσταση του μόνιμου στρατού από το γενικό λαϊκό εξοπλισμό. Αιτίες της αποτυχίας της Παρισινής Κομμούνας ήταν η έλλειψη μιας σαφούς, επιστημονικά θεμελιωμένης αντίληψης σχετικά με τον αγώνα και το ηγετικό επαναστατικό κόμμα του προλεταριάτου, καθώς και η συντριπτική υπεροχή των αντεπαναστατών. Αν και τσακίστηκε άγρια, απόκτησε πολύ μεγάλη σημασία λόγω του ότι ο Μαρξ και ο Ένγκελς επεξεργάστηκαν τα διδάγματά της. Η μαρξιστική ανάλυση επιβεβαίωσε την αναγκαιότητα της συντριβής του αστικού κρατικού μηχανισμού και εμπέδωσε και συγκεκριμενοποίησε τις αντιλήψεις σχετικά με τη δικτατορία του προλεταριάτου, την πολιτική συμμαχιών και τη διδασκαλία για το Κόμμα.

187. Το *εθνικό γερμανικό κραχ*. Με την οικονομική κρίση του 1873, τελείωσε η περίοδος των λεγόμενων «χρόνων των θεμελιωτών», μια περίοδος ορμητικής βιομηχανικής ανόδου, συνδεδεμένη με μεγάλες κερδοσκοπίες και χρηματιστηριακές μηχανορραφίες, η οποία είχε ξεκινήσει με τη βοήθεια των αποζημιώσεων που αναγκάστηκε η Γαλλία να πληρώσει μετά από τον πόλεμο του 1870-71.

188. Εννοούνται οι εκπρόσωποι του αστικού κόμματος της Προόδου, που ιδρύθηκε τον Ιούνιο του 1861. Το κόμμα αυτό απαίτησε την ενοποίηση της Γερμανίας κάτω από την ηγεμονία της Πρωσίας, τη σύγκληση ενός παγγερμανικού κοινοβουλίου και τη δημιουργία μιας ισχυρής φιλελεύθερης κυβέρνησης, υπόλογης απέναντι στη Βουλή των Απεσταλμένων. Το 1866, αποσχίστηκε η δεξιά πτέρυγα του κόμματος της Προόδου και σχημάτισε το Εθνικοφιλελεύθερο Κόμμα (σημ. 191), το οποίο συνθηκολόγησε μπροστά στην κυβέρνηση Μπίσμαρκ. Το κόμμα της Προόδου, σε αντίθεση με τους εθνικοφιλελεύθερους, εξακολούθησε να χαρακτηρίζει τον εαυτό του κόμμα της αντιπολίτευσης, ακόμα και μετά από την ενοποίηση του Ράιχ το 1871. Η αντιπολίτευσή τους αυτή, άλλωστε,

δεν παρέμεινε τίποτα παραπάνω από μια δήλωση. Το κόμμα της Προόδου, από φόβο προς την εργατική τάξη και από μίσος ενάντια στο σοσιαλιστικό κίνημα, δέχτηκε τις ημι-απολυταρχικές σχέσεις στη Γερμανία και συμφιλιώθηκε με τους Πρώσους γιούνκερς. Οι ταλαντεύσεις στην πολιτική του κόμματος της Προόδου αντανακλούσαν την αστάθεια της εμπορικής αστικής τάξης, των μικρών βιομηχάνων και εν μέρει και των χειροτεχνών, στους οποίους στηριζόταν. Το 1884, το κόμμα της Προόδου ενώθηκε με την αριστερή πτέρυγα των Εθνικοφιλελεύθερων στο κόμμα των Γερμανών Ελευθεροφρόνων.

189. Οι σοσιαλδημοκράτες εργάτες είχαν διασπαστεί στη Γενική Γερμανική Ένωση Εργατών (Λασαλική), που ιδρύθηκε το 1863, και το Σοσιαλδημοκρατικό Εργατικό Κόμμα (Άιζεναχερ), που ιδρύθηκε το 1869 στο Άιζεναχ (Eisenach). Η Γενική Γερμανική Ένωση Εργατών ήταν μια παγγερμανική πολιτική οργάνωση εργατών, αλλά επηρεαζόταν από τις οπορτουνιστικές απόψεις του Λασάλ (Lassalle) και των διαδόχων του, οι οποίοι επιδίωκαν να στρέψουν το εργατικό κίνημα σε ρεφορμιστικά κανάλια, απόρριπταν τον οικονομικό αγώνα και τις συνδικαλιστικές οργανώσεις, υποστήριζαν την πολιτική του Μπίσμαρκ σχετικά με την ενοποίηση της Γερμανίας από τα πάνω και γύρευαν να συμμαχήσουν μαζί του.

Το Σοσιαλδημοκρατικό Εργατικό Κόμμα είχε δημιουργηθεί με τη στήριξη των Μαρξ-Ένγκελς και ηγέτες του ήταν ο Μπέμπελ (Bebel) και ο Λίμπκνεχτ (Liebknecht). Προσχώρησε στη Διεθνή Ένωση Εργατών. Το πρόγραμμά του μπορεί να περιλάμβανε μερικές λανθασμένες θέσεις, αλλά, ωστόσο, το κόμμα αυτό σε συνολικές γραμμές στηριζόταν στο μαρξισμό. Υπερασπιζόταν μια επαναστατική προλεταριακή θέση στο ζήτημα της ενοποίησης της Γερμανίας, καθώς και σε άλλα ζητήματα και ξεσκέπασε το ρεφορμισμό και τον εθνικισμό των λασαλικών ηγετών.

Κάτω από την επίδραση των ενοποιητικών επιδιώξεων των εργατών, συντελέστηκε στο Συνέδριο της Γκότα, από τις 22 έως τις 27 Μάη 1875, η ενοποίηση των δύο αυτών τάσεων σ' ένα ενιαίο κόμμα. Μ' αυτό τον τρόπο, το κόμμα της γερμανικής εργατικής τάξης απόκτησε οριστικά έναν πανεθνικό χαρακτήρα. Το ενοποιημένο κόμμα ονομαζόταν μέχρι το 1890 Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Γερμανίας.

190. Το Συντηρητικό Κόμμα ήταν το κόμμα των Πρώσων γιούνκερς, της στρατιωτικής αφρόκρεμας, της κορυφής της γραφειοκρατίας και του λουθηρανικού κλήρου. Καταγόταν από την ακροδεξιά πτέρυγα της μοναρχικής παράταξης στην πρωσική εθνοσυνέλευση του 1848. Οι Συντηρητικοί υπερασπίζονταν τη διατήρηση των φεουδαρχικών υπολειμμάτων και του αντιδραστικού πολιτικού συστήματος. Η πολιτική τους διεπόταν από το πνεύμα του πολεμόχαρου σοβινισμού και του μιλιταρισμού. Μετά από την ίδρυση της Βορειογερμανικής Ομοσπονδίας και στα πρώτα χρόνια μετά από την ίδρυση του Ράιχ, ήταν η δε-

ξιά αντιπολίτευση κατά της κυβέρνησης Μπίσμαρκ, διότι φοβόταν ότι η πολιτική του Μπίσμαρκ θα «ενσωμάτωνε» την Πρωσία στη Γερμανία. Ήδη το 1866, αποσχίστηκε από τους Συντηρητικούς το Ελεύθερο Συντηρητικό Κόμμα (ονομαζόταν και κόμμα του Ράιχ), το οποίο αντιπροσώπευε τα δικαιώματα των μεγάλων αγροτών, καθώς και ενός μέρους των μεγιστάνων της βιομηχανίας. Υποστήριξε χωρίς καμιά επιφύλαξη την πολιτική του Μπίσμαρκ.

191. *Οι Εθνικοφιλελεύθεροι*-Κόμμα της γερμανικής –σε πρώτη γραμμή της πρωσικής– αστικής τάξης, που συγκροτήθηκε το φθινόπωρο του 1866 μετά από τη διάσπαση του αστικού Κόμματος της Προόδου (σημ. 188). Οι εθνικοφιλελεύθεροι είχαν εγκαταλείψει την αξίωση της αστικής τάξης σ' ό,τι αφορά την πολιτική κυριαρχία, με σκοπό την ικανοποίηση των υλικών συμφερόντων της τάξης τους και θεωρούσαν κύριο στόχο τους την ενοποίηση των γερμανικών κρατών κάτω από πρωσική ηγεσία. Η πολιτική τους αντανακλούσε τη συνθηκολόγηση της γερμανικής φιλελεύθερης αστικής τάξης μπροστά στον Μπίσμαρκ.

Μετά από την ενοποίηση της Γερμανίας, το Εθνικοφιλελεύθερο Κόμμα εξελίχτηκε οριστικά σε κόμμα της μεγαλοαστικής τάξης και των μεγιστάνων της βιομηχανίας. Η εσωτερική του πολιτική έπαιρνε όλο και περισσότερο ένα πιστό ταπεινό χαρακτήρα και έφτασε στο σημείο να παραιτηθεί από φιλελεύθερες απαιτήσεις, που τις πρόβαλλε πρωτύτερα, όπως, π.χ., την αναγκαιότητα «να υπερασπίζονται πρώτ' απ' όλα το δικαίωμα προϋπολογισμού», κάτι το οποίο είχε τονιστεί το 1866.

192. Το Νοέμβρη του 1870, υπογράφηκαν συνθήκες με τα νοτιογερμανικά κράτη για την προσχώρησή τους στη Βορειογερμανική Ομοσπονδία (σημ. 185). Κατοχυρώθηκε να γίνουν κάποιες τροποποιήσεις στο Σύνταγμα της Βορειογερμανικής Ομοσπονδίας (σημ. 155), οι οποίες θα εξασφάλιζαν μεγαλύτερη αυτοτέλεια στα κράτη-μέλη της Ομοσπονδίας. Τα ιδιαίτερα δικαιώματα, που μερικά νοτιογερμανικά κράτη είχαν εξασφαλίσει μ' αυτές τις Συνθήκες, κατοχυρώθηκαν στο Σύνταγμα της Γερμανικής Αυτοκρατορίας, που έγινε δεκτό στις 16 Απρίλη 1871.

Η Βαυαρία και η Βιρτεμβέργη, ανάμεσα στ' άλλα, διατήρησαν το δικαίωμα της ειδικής φορολόγησης της μπίρας και του αποσταγμένου οινοπνεύματος και εξασφάλισαν επίσης ειδικά δικαιώματα στη διοίκηση των ταχυδρομείων και των τηλεγράφων. Η Βαυαρία διατήρησε, επιπλέον το δικαίωμα να διοικεί η ίδια το στρατό και τους σιδηρόδρομους.

193. Σύμφωνα με το Σύνταγμα της Βορειογερμανικής Ομοσπονδίας, τα μέλη του Συμβουλίου της Ομοσπονδίας διορίζονταν από τις κυβερνήσεις όλων των γερμανικών κρατών που είχαν προσχωρήσει στην Ομοσπονδία. Το Ομοσπονδιακό Συμβούλιο έπρεπε, πέρα από το Ράιχσταγκ, να αποφασίζει τους νόμους και να παρακολουθεί την εφαρμογή τους.

194. «Το Σύνταγμα της Γερμανικής Αυτοκρατορίας» της 16ης Απρίλη 1871, που δημοσιεύτηκε στην *Εφημερίδα των νόμων της Αυτοκρατορίας 1871*, Βερολίνο, τεύχος 16, σελ. 68.

195. Το 1804, εφαρμόστηκε με πρωτοβουλία του Ναπολέοντα Ι, ο *Αστικός Κώδικας της Γαλλίας*, που ισχύει και σήμερα, ο *Code Civil des Français*, που συντάχτηκε εκ νέου το 1807 ως *Ναπολεόντειος Κώδικας*. Μέχρι το 1900, ίσχυε και σε τμήματα των παραρηνίων εδαφών.

196. Τα *Δικαστήρια των Σκαβίνων* εφαρμόστηκαν σε μερικά γερμανικά κράτη μετά από την Επανάσταση 1848-49 και σ' όλη τη Γερμανία το 1871. Αποτελούνταν από το δικαστή, που ήταν διορισμένος υπάλληλος και δύο παρέδρους (σκαβίνοι), οι οποίοι λάμβαναν μέρος στην αναζήτηση της απόφασης. Σε αντίθεση με τους παρέδρους των ορκωτών δικαστηρίων, δε διαπίστωναν μονάχα την ενοχή, αλλά καθόριζαν επίσης την ποινή. Η απόφασή τους ήταν εφέσιμη.

197. Το *Γενικό Δίκαιο για τα πρωσικά κράτη* του 1794 ήταν μια περίληψη του αστικού δικαίου, του εμπορικού δικαίου, του δικαίου ανταλλαγής, του δικαίου θαλάσσης και ασφάλισης και επίσης του ποινικού, του εκκλησιαστικού, του κρατικού και του διοικητικού δικαίου. Κατοχύρωσε τον οπισθοδρομικό χαρακτήρα της φεουδαρχικής Πρωσίας στη δικαιοδοσία και ίσχυε –σε ουσιαστικά μέρη της– μέχρι την εφαρμογή του Αστικού Κώδικα του 1900.

198. Η *οργάνωση των περιφερειών* για τις επαρχίες Πρωσία, Βρανδεμβούργο, Πομερανία, Πόζεν, Σιλεσία και Σαξονία στις 13 Δεκέμβρη 1872 ήταν η βάση μιας διοικητικής μεταρρύθμισης στην Πρωσία. Το κληροδοτήσιμο δικαίωμα της αστυνομικής εξουσίας των γαιοκτημόνων καταργήθηκε και εφαρμόστηκαν ορισμένα στοιχεία της αυτοδιοίκησης. Ωστόσο, τα καινούργια, αιρετά αξιώματα τα καταλάμβαναν, ως επί το πλείστον, οι γαιοκτήμονες ή οι εντολοδόχοι τους.

199. Το Μάρτη του 1888, η κυβέρνηση Σόλσμπερι (Salisbury, 1886-1892) υπόβαλε το νομοσχέδιο σχετικά με μια μεταρρύθμιση της αγγλικής τοπικής διοίκησης, το οποίο έγινε αποδεκτό από το Κοινοβούλιο τον Αύγουστο του ίδιου χρόνου. Σύμφωνα με τη μεταρρύθμιση αυτή, τα καθήκοντα του σερίφη τα ανέλαβαν τα αιρετά συμβούλια των κομητειών, τα οποία ήταν αρμόδια για την είσπραξη των φόρων, για τον τοπικό προϋπολογισμό κλπ. Στην εκλογή για τα συμβούλια των κομητειών, επιτρέπονταν όλα τα πρόσωπα, που είχαν το κοινοβουλευτικό εκλογικό δικαίωμα, καθώς και γυναίκες πάνω από 30 χρονών. Η συντηρητική κυβέρνηση ήθελε, με την αστικοδημοκρατική αυτή μεταρρύθμιση, να κατοχυρώσει τη θέση της και να αποσπάσει την προσοχή των ευρύτερων λαϊκών στρωμάτων από τις όλο και αυξανόμενες δαπάνες για το στρατό και το στόλο, καθώς και για την επιθετική εξωτερική πολιτική.

200. Ο *διορισμός των ευγενών* – ταυτόχρονος διορισμός ενός μεγάλου αριθμού ευγενών της αγγλικής Άνω Βουλής, που συνήθως γίνεται για να αποκτηθεί μια πλειοψηφία, ευνοϊκή προς την κυβέρνηση. Την έκφραση την υιοθέτησαν και για τις Άνω Βουλές άλλων κρατών (στην Πρωσία για τη Βουλή των Κυρίων).

201. *Ουλτραμοντανισμός* – μια άκρως αντιδραστική τάση του καθολικισμού, που απόρριπτε κάθε εθνική εκκλησιαστική επιδίωξη και υπερασπιζόταν το δικαίωμα του Πάπα να ανακατεύεται στις εσωτερικές υποθέσεις κάθε κράτους. Η αυξανόμενη επίδραση του ουλτραμοντανισμού στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα εκδηλώθηκε, ανάμεσα στ' άλλα, στη συγκρότηση καθολικών κομμάτων σε διάφορα ευρωπαϊκά κράτη, καθώς και στην ανακήρυξη του δόγματος του αλάνθαστου του πάπα εκ μέρους της Βατικανής Συνόδου το 1870.

202. Στις 20 Σεπτέμβρη 1870, μπήκαν στη Ρώμη –που μέχρι τότε βρισκόταν κάτω από την εξουσία του Πάπα– τα στρατεύματα του ιταλικού βασιλείου. Σ' ένα δημοψήφισμα στο εκκλησιαστικό κράτος στις 2 Οκτώβρη, η συντριπτική πλειοψηφία των κατοίκων του ψήφισε υπέρ της προσάρτησης στην Ιταλία. Έτσι, ολοκληρώθηκε η πολιτική ενοποίηση της χώρας και έληξε η εγκόσμια εξουσία του Πάπα. Ο λεγόμενος νόμος της εγγύησης, που εκδόθηκε το 1871, άφησε στον Πάπα την κρατική κυριαρχία μονάχα μέσα στα σύνορα του Βατικανού και του Λατερανού, καθώς και στην έδρα του, που βρισκόταν έξω από την πόλη. Ο Πίος IX, κατόπιν αυτού, αφόρισε τους υπεύθυνους της κατάληψης της Ρώμης, απόρριψε το νόμο της εγγύησης και ανακήρυξε τον εαυτό του «αιχμάλωτο στο Βατικανό». Η διένεξη ανάμεσα στον Πάπα και την ιταλική κυβέρνηση διευθετήθηκε επίσημα μόλις το 1929.

203. Το *Κέντρο* – αστικοκληρικαλιστικό κόμμα, που υπήρχε από το 1870 έως το 1933 και ονομάστηκε σύμφωνα με τη θέση των εδρών στο Ράιχσταγκ. Δημιουργήθηκε σαν αντίδραση στην ενοποίηση της Γερμανίας κάτω από την ηγεσία της προτεσταντικής Πρωσίας, καθώς και σαν αντίδραση στην απώλεια του εκκλησιαστικού κράτους το 1870. Είχε μια ισχυρή μαζική βάση ανάμεσα στους καθολικούς μικροαστούς, αγρότες και εργάτες. Τον ηγετικό πυρήνα τον σχημάτιζαν πρώτα οι εκπρόσωποι του καθολικού κλήρου και των μεγαλοκτηματιών (ως επί το πλείστον της Σιλεσίας και της Βεστφαλίας), αργότερα οι εκπρόσωποι της καθολικής αστικής τάξης της Δυτικής και Νότιας Γερμανίας. Από τη δεκαετία του '90, το Κέντρο ήταν, σε θεμελιακά ζητήματα, κυρίως με το μέρος της κυβέρνησης. Ο θρησκευτικός χρωματισμός και η ετερογενής κοινωνική του διάρθρωση έκαναν αρκετά αδιαφανή τον αστικό ταξικό χαρακτήρα του Κέντρου, έτσι ώστε να μπορέσει να αναπτυχθεί και να γίνει ένα από τα ηγετικά κόμματα του γερμανικού ιμπεριαλισμού.

204. *Βέλφοι* (Welfen) – γερμανικό δεξιό κόμμα από το Ανόβερο, το οποίο

είχε συγκροτηθεί το 1866 μετά από την ενσωμάτωση του Ανόβερου από την Πρωσία (σημ. 160). Πήρε τ' όνομά του από το γένος των Βέλφων (Welfen), ηγεμόνων του Ανόβερου. Σκοπός του κόμματος αυτού ήταν η επανεγκατάσταση του βασιλικού οίκου του Ανόβερου σε όλα τα δικαιώματά του και η αποκατάσταση της αυτονομίας του Ανόβερου στη Γερμανική Αυτοκρατορία. Επειδή δεν είχε την απαιτούμενη δύναμη σαν παράταξη, το υποστήριζαν, όπως και τις άλλες μικρές εθνικές παρατάξεις του γερμανικού Ράιχσταγκ -ανάμεσά τους, τους Αλσατούς και τους Πολωνούς- τα μεγάλα κόμματα της αντιπολίτευσης, και επανειλημμένα παρουσιαζόταν σ' ένα μπλοκ με το Κόμμα του Κέντρου.

205. Εδώ διακόπτεται το χειρόγραφο.

206. Πιερ Ζοζέφ Προυντόν (Pierre-Joseph Proudhon), *Τι είναι η ιδιοκτησία; Ή έρευνες στην αρχή του δικαίου και της κυβέρνησης*. Παρίσι, 1840, σελ. 2, γαλλική έκδοση.

207. Βλ. Ντέιβιντ Ρικάρντο (David Ricardo), *Για τις αρχές της πολιτικής οικονομίας και της φορολόγησης*, 3η έκδ., Λονδίνο, 1821, σελ. 1, αγγλική έκδοση.

208. Ο Μαρξ δίνει μια εκτενή κριτική για την «πλήρη» ή «αμείωτη εργατική απόδοση» του Φ. Λασάλ (Lassalle) στο Πρώτο Μέρος των «Σημειώσεων για το Πρόγραμμα του γερμανικού εργατικού κόμματος» (*Κριτική του Προγράμματος της Γκότα*) (*MEW*, τόμ. 19, σελ. 15-24, γερμανική έκδοση).

209. *Λαϊκή Εφημερίδα (Volks-zeitung)* - δημοκρατική ημερήσια εφημερίδα, που κυκλοφορούσε από το 1853 στο Βερολίνο. Ο Ένγκελς, στο γράμμα του στον Μαρξ στις 15 Σεπτέμβρη 1860 (MEW τόμ. 30, σελ. 92-93) μιλάει για «ανιαρές ανοησίες και κάτι άνοστες εξυπνάδες» αυτής της εφημερίδας.

210. Υπαινιγμός για το βιβλίο του Ντίρινγκ, που δημοσιεύτηκε το 1866 στο Βερολίνο, *Κριτική θεμελίωση της διδασκαλίας της Λαϊκής οικονομίας*. Ο Ντίρινγκ, στην εισαγωγή στη δεύτερη έκδοση της *Κριτικής ιστορίας της εθνικής οικονομίας και του σοσιαλισμού*, που παρατίθεται εδώ παραπέμπει στην ως άνω εργασία.

211. Άνταμ Σμιθ (Adam Smith), *Μια εξέταση στη φύση και τα αίτια του πλούτου των εθνών*, τόμ. 1, Λονδίνο, 1776, σελ. 63-65, αγγλική έκδοση.

212. Αριστοτέλη, *De Republica*, βιβλίο I, Κεφ. 9. Ο Μαρξ παραθέτει αυτό το τσιτάτο και στην εργασία του *Για την κριτική της πολιτικής οικονομίας. Πρώτο τετράδιο*, καθώς και στο *Κεφάλαιο*, πρώτο τόμο. (*MEW*, τόμ. 13, σελ. 15 και *MEW*, τόμ. 23, σελ. 100, γερμανική έκδοση).

213. Βλ. την εργασία του Πλάτωνα *De Republica*, βιβλίο ΙΙ.

214. Παραπομπή στην εργασία του Ξενοφώντα, *Κύρου Παιδεία*, βιβλίο VIII, Κεφ. 2.

215. Βίλχελμ Ρόσερ (Wilhelm Roscher), *Οι βάσεις της εθνικής οικονομίας. Ένα εγχειρίδιο για επιχειρηματίες και σπουδαστές*, 3η έκδ., Στουτγάρδη και Άουγκσμπουργκ, 1858, σελ. 86, γερμανική έκδοση.

216. Ο Αριστοτέλης μιλάει για τις δύο διαφορετικές μορφές κυκλοφορίας του χρήματος στην εργασία του *De Republica*, βιβλίο I, Κεφ. 8-10. Συγκρίνετε *MEW*, τόμ. 13, σελ. 115 και *MEW*, τόμ. 23, σελ. 167 και 179, γερμανική έκδοση).

217. Βλ. την εργασία του Αριστοτέλη *Ηθικά Νικομάχεια*, βιβλίο V, Κεφ. 8. Ο Μαρξ παραθέτει τα αντίστοιχα σημεία από την εργασία αυτή στο έργο του *Για την κριτική της πολιτικής οικονομίας, πρώτο τετράδιο* και στο *Κεφάλαιο*, πρώτο τόμο (βλ. *MEW*, τόμ. 13, σελ. 52 και *MEW*, τόμ. 23, σελ. 73/74, γερμανική έκδ.).

218. Φρίντριχ Λιστ (Friedrich List), *Το εθνικό σύστημα της πολιτικής οικονομίας*, τόμ. 1, Στουτγάρδη και Τίμπινγκεν (Tuebingen), 1841, σελ. 451 και 456 (γερμανική έκδ.).

219. Ο Μαρξ πήρε αυτή την παράθεση, καθώς και την παράθεση στην επόμενη παράγραφο, από το βιβλίο του Ουίλιαμ Πέτι, (William Petty) που εκδόθηκε ανώνυμο στο Λονδίνο το 1662, *Μια πραγματεία για τους φόρους και τις συνεισφορές...*, σελ. 24/25, αγγλική έκδοση.

220. Ο Ουίλιαμ Πέτι έγραψε την εργασία *Quantulumcunque σχετικά με το χρήμα...* το 1682 και τη δημοσίευσε το 1695 στο Λονδίνο. Ο Μαρξ χρησιμοποίησε την έκδοση του 1760.

Το 1672, ο Ουίλιαμ Πέτι συνέγραψε την εργασία *Η πολιτική ανατομία της Ιρλανδίας...* και την εξέδωσε στο Λονδίνο το 1691.

221. Εννοούνται οι οικονομικές εργασίες του Γάλλου χημικού Αντουάν-Λοράν Λαβουαζιέ (Antoine-Laurent Lavoisier), *Για τον εδαφικό πλούτο του βασιλείου της Γαλλίας* (Παρίσι, 1791) και το *Δοκίμιο για τον πληθυσμό της πόλης του Παρισιού...*, καθώς και η εργασία *Δοκίμιο της πολιτικής αριθμητικής...* (Παρίσι, 1791), το οποίο έγραψε μαζί με το Γάλλο μαθηματικό Ζοζέφ-Λουί Λαγκράνζ (Joseph-Louis Lagrange).

Ο Μαρξ χρησιμοποίησε τη δημοσίευση αυτών των έργων στο βιβλίο *Σύμμικτα της πολιτικής οικονομίας*. Προηγούνται ιστορικές σημειώσεις για τον κάθε

συγγραφέα και συνοδεύονται από σχόλια και επεξηγηματικές σημειώσεις, από τον Ευγένιο Ντερ (Eugène Daire) και Ζ. ντε Μολινάρι (G. de Molinari), τόμ. 1, Παρίσι, 1847, σελ. 575-620, στον τόμ. 14 της *Συλλογής των κυριότερων οικονομολόγων*, γαλλική έκδοση.

222. Πιέρ Μπουαγκιγιεμπέρ (Pierre Boisguisguillebert), *Διατριβή για τη φύση του πλούτου, του χρήματος και των φόρων*..., Κεφ. ΙΙ. Στο: *Οικονομολόγοι του XVIII αιώνα*, Παρίσι, 1843, σελ. 397, γαλλική έκδοση.

223. Ο Άγγλος τραπεζίτης και οικονομολόγος Τζον Λο (John Law) προσπάθησε να υλοποιήσει στην πράξη την εντελώς παράλογη ιδέα του ότι το κράτος μπορεί να αυξήσει τον πλούτο της χώρας με την έκδοση ακάλυπτων τραπεζογραμματίων. Ίδρυσε το 1716 μια ιδιωτική τράπεζα στο Παρίσι, η οποία, κατά το τέλος του 1718, μετατράπηκε σε κρατική τράπεζα. Η τράπεζα του Λο εξέδιδε απεριόριστα χαρτονομίσματα και απόσυρε ταυτόχρονα το μεταλλικό χρήμα. Αναπτύχθηκε μια ανθηρή χρηματιστηριακή απάτη, καθώς και μια άγνωστη ως τότε κερδοσκοπία, ώσπου, τελικά, το 1720, η κρατική τράπεζα χρεοκόπησε εντελώς και, μαζί μ' αυτή, το «σύστημα» του Λο. Ο Λο διέφυγε στο εξωτερικό.

224. Ουίλιαμ Πέτι (William Petty), *Μια πραγματεία για φόρους και συνεισφορές*, Λονδίνο, 1662, σελ. 28/29 αγγλική έκδοση.

225. Ντάντλι Νορθ (Dudley North), *Πραγματείες για το εμπόριο*..., Λονδίνο, 1691, σελ. 4, αγγλική έκδοση.

226. Εδώ πρόκειται για το βιβλίο του Ντέιβιντ Χιουμ (David Hume), που δημοσιεύτηκε το 1752 στο Εδιμβούργο: *Δοκίμια, ηθικά και πολιτικά, και διάλογοι σχετικά με τη φυσική θρησκεία*, τόμ. 4: *Πολιτικές πραγματείες*. Ο Μαρξ χρησιμοποίησε την εξής έκδοση: Ντέιβιντ Χιουμ, *Δοκίμια και πραγματείες για διάφορα θέματα*. Σε 2 τόμους. Ο τόμος Ι περιλαμβάνει δοκίμια, ηθικά, πολιτικά και λογοτεχνικά, Λονδίνο, 1777, αγγλική έκδοση. Στην έκδοση αυτή, οι «Πολιτικές πραγματείες» αποτελούν το Δεύτερο Μέρος του πρώτου τόμου.

227. Παραπομπή στο βιβλίο του Μοντεσκιέ (Montesquieu), *Το πνεύμα των νόμων*, που η πρώτη έκδοσή του κυκλοφόρησε ανώνυμη το 1748 στη Γενεύη.

228. Ντέιβιντ Χιουμ, *Δοκίμια και πραγματείες για διάφορα θέματα*, τόμ. 1, Λονδίνο, 1777, σελ. 303-304, αγγλική έκδοση.

229. *Στο ίδιο*, σελ. 313.

230. *Στο ίδιο*, σελ. 314.

231. Η πρώτη έκδοση του βιβλίου *Δοκίμιο για τη φύση του εμπορίου γενικά* του Ρισάρ Καντιγιόν (Richard Cantillon) δεν κυκλοφόρησε το 1752, αλλά το 1755, όπως το υποδείχνει ο Μαρξ ο ίδιος στο *Κεφάλαιο*, τόμ. I (*MEW*, τόμ. 23, σελ. 579, γερμανική έκδοση). Ο Άνταμ Σμιθ αναφέρει το βιβλίο του Καντιγιόν στον πρώτο τόμο του έργου του *Μια εξέταση στη φύση και τα αίτια του πλούτου των εθνών*.

232. Ντέιβιντ Χιουμ, *Δοκίμια και πραγματείες για διάφορα θέματα*, τόμ. I, Λονδίνο, 1777, σελ. 367, αγγλική έκδοση.

233. *Στο ίδιο*, σελ. 379.

234. Το 1866, ο Μπίσμαρκ, μέσω του συμβούλου του Χέρμαν Βάγκενερ (Hermann Wagener), απευθύνθηκε στον Ντίρινγκ με την πρόταση να γράψει για την πρωσική κυβέρνηση ένα υπόμνημα για το εργατικό ζήτημα. Ο Ντίρινγκ, που κήρυττε την αρμονία ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία, εξεπλήρωσε αυτό το αίτημα. Όμως, η εργασία αυτή δημοσιεύτηκε το 1867, εν αγνοία του, πρώτα ανώνυμη και ύστερα με το όνομα Χέρμαν Βάγκενερ σαν συγγραφέα. Αυτό στάθηκε αφορμή για τον Ντίρινγκ να διώξει δικαστικώς τον Βάγκενερ με την κατηγορία ότι είχε παραβιάσει τα συγγραφικά δικαιώματα. Το 1868, ο Ντίρινγκ κέρδισε τη δίκη. Στο απόγειο αυτού του σκανδάλου, ο Ντίρινγκ εξέδωσε την εργασία *Οι τύχες του κοινωνικού μου υπομνήματος για την πρωσική κυβέρνηση*.

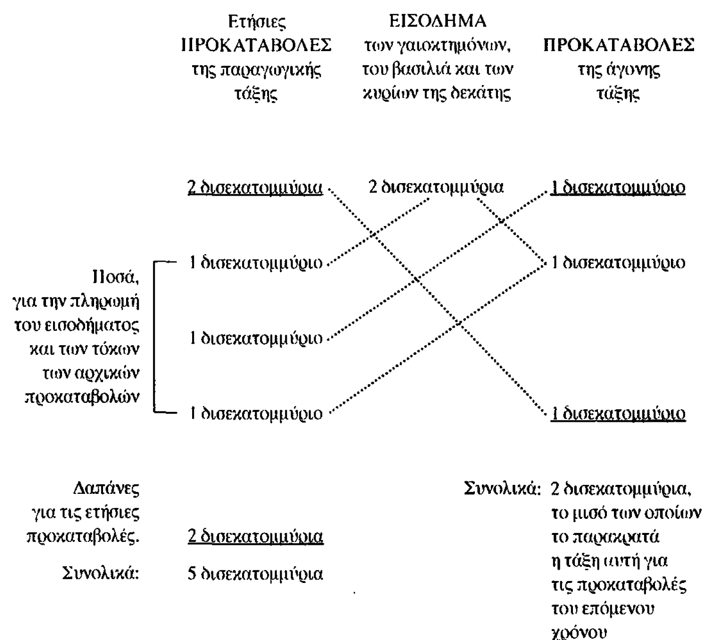
235. Φ. Κ. Σλόσερ (F. C. Schlosser), *Παγκόσμια ιστορία για το γερμανικό λαό*, τόμ. 17, Φρανκφούρτη (Μάιν), 1855, σελ. 76, γερμανική έκδοση.

236. Ουίλιαμ Κόμπετ (William Cobbett), *Μια ιστορία της προτεσταντικής «μεταρρύθμισης» στην Αγγλία και την Ιρλανδία...*, Λονδίνο, 1824, §§ 149, 116 και 130, αγγλική έκδοση.

237. Ο *Οικονομικός Πίνακας* του Κενέ (Quesnay) δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά το 1758 σαν μικρή μπροσούρα με τον τίτλο *Οικονομικός πίνακας και γενικά αξιώματα του οικονομικού καθεστώτος*, στις Βερσαλλίες.
(Βλ. Πίνακα στην απέναντι σελίδα).

Ο ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΟΥ ΚΕΝΕ

Συνολική αναπαραγωγή: 5 δισεκατομμύρια

(σύμφωνα με την *Ανάλυση του Οικονομικού Πίνακα του Κενέ**)

238. Η *Ανάλυση του Οικονομικού Πίνακα* του Κενέ δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά το 1766 στο περιοδικό των φυσιοκρατών *Εφημερίδα της γεωργίας, του εμπορίου, των τεχνών και των οικονομικών* (κυκλοφόρησε από το 1765-1783). Ο Μαρξ χρησιμοποίησε την εργασία αυτή από την έκδοση του *Φυσιοκράτες*... του Ευγένιου Ντερ (Eugène Daire), Πρώτο Μέρος, Παρίσι, 1846, σελ. 57-66, γαλλική έκδοση.

239. Ο Μαρξ παραπέμπει στις τελευταίες παραγράφους της εργασίας του

αββά Μποντό (Beaudeau), «Εξήγηση του Οικονομικού Πίνακα...». Η εργασία αυτή δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά το 1767 στο περιοδικό των φυσιοκρατών *Εφημερίδα του πολίτη ή Χρονικό του εθνικού πνεύματος*. Βλ. την έκδοση του Ευγένιου Ντερ: *Φυσιοκράτες*..., 2ο Μέρος, Παρίσι, 1846, σελ. 864-867, γαλλική έκδοση.

240. *Μαύρη έγνοια* (atra Cura) – Μια έκφραση από ωδή του Οράτιου: «...Sed timor et minae/Scandunt eodem, quo dominus, neque/decedit aerata triremi et/post equitem sedet atra Cura» (Όμως, όπου πατάει το πόδι του κυρίου/μαζί του βαδίζουν ο τρόμος και ο φόβος/η μαύρη έγνοια ανεβαίνει επίσης/κάθεται κι αυτή παρέα, στην πλάτη του αλόγου). Βλ. Κουίντος Οράτιος Φλάκος (Q. Horatius Flaccus) *Carmina*, βιβλίο III, 1.

241. Λίβρα τουρνουά (Livre tournois) – γαλλική χρηματική μονάδα, νόμισμα που κοβόταν μέχρι το 1796 στο Τουρ (Tours) (80 φράγκα = 81 Λίβρες τουρνουά).

242. *Φυσιοκράτες*..., 1ο Μέρος, Παρίσι, 1846, σελ. 68, γαλλική έκδοση.

243. Πρόκειται για το έργο του Τζέιμς Στιούαρτ (James Stewart), *Μια διερεύνηση στις αρχές της πολιτικής οικονομίας*, το οποίο είχε εκδοθεί το 1767 σε δύο τόμους στο Λονδίνο.

244. Χένρι Τσαρλς Κάρεϊ (Henry Charles Carey), *Το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον*, Φιλαδέλφεια, 1848, σελ. 74-75, αγγλική έκδοση.

245. Ο Ένγκελς παραπέμπει στην αρχή του πρώτου κεφαλαίου της «Εισαγωγής». Αρχικά, το *Φόρβερτς* δημοσίευσε τα πρώτα 14 κεφάλαια του *Αντι-Ντίρινγκ* με τον τίτλο «Η ανατροπή της φιλοσοφίας από τον κύριο Ευγένιο Ντίρινγκ».

Από την πρώτη έκδοση κιόλας, τα δύο πρώτα κεφάλαια παρουσιάστηκαν σαν μια αυτοτελής γενική εισαγωγή για τα τρία μέρη μαζί. Τα επόμενα 12 κεφάλαια σχηματίζουν το Πρώτο Μέρος: «Φιλοσοφία». Τη σημείωση «Συγκρίνετε "Φιλοσοφία Ι"» την είχε δώσει ο Ένγκελς ήδη με τη δημοσίευση του κειμένου του *Αντι-Ντίρινγκ* στο *Φόρβερτς* και τη διατήρησε σ' όλες τις ξεχωριστές εκδόσεις, τις οποίες επιμελήθηκε ο ίδιος.

246. *Ο χρόνος του Τρόμου* – η περίοδος της επαναστατικής-δημοκρατικής δικτατορίας των Ιακωβίνων (Ιούνιος 1793-Ιούλιος 1794) στην οποία οι Ιακωβίνοι εφάρμοσαν την επαναστατική τρομοκρατία σαν απάντηση στην αντεπαναστατική τρομοκρατία των Γιρονδίνων και των Βασιλοφρόνων.

Το Διευθυντήριο – ανώτατο κυβερνητικό όργανο στη Γαλλία, αποτελούμενο από πέντε μέλη, από τα οποία ένα έπρεπε κάθε χρόνο να αντικατασταθεί με νέες

εκλογές. Το Διευθυντήριο συγκροτήθηκε στη βάση του Συντάγματος του 1795, που είχε υιοθετηθεί μετά από την ανατροπή της δικτατορίας των Ιακωβίνων. Υπήρχε μέχρι το πραξικόπημα του Βοναπάρτη (18 Μπρυμαίρ 1799), εφάρμοσε ένα τρομοκρατικό καθεστώς ενάντια στις δημοκρατικές δυνάμεις και αντιπροσώπευε τα συμφέροντα της μεγαλοαστικής τάξης.

247. *Τα γράμματα του Σεν-Σιμόν απ' τη Γενεύη* – εννοούνται τα *Γράμματα ενός κατοίκου της Γενεύης στους συγχρόνους του...*, το πρώτο έργο, το οποίο έγραψε ο Σεν-Σιμόν το 1802 στη Γενεύη. Δημοσιεύτηκε το 1803 στο Παρίσι, ανώνυμο και χωρίς αναφορά στον τόπο και το χρόνο της έκδοσης. Η χρονολογία του Ένγκελς προέρχεται από το βιβλίο του Νικολά-Γκιστάβ Ιμπάρ (Nicolas-Gustav Hubbard) *Σεν-Σιμόν, η ζωή και τα έργα του.* Ακολουθούν τα πιο διάσημα αποσπάσματα, γραμμένα από τον Σεν-Σιμόν, Παρίσι, 1857. Ο Ένγκελς χρησιμοποίησε το τελευταίο, το οποίο εμπεριέχει ανακρίβειες σ' ό,τι αφορά τη χρονολόγηση ξεχωριστών έργων του Σεν-Σιμόν.

Το *πρώτο μεγάλο έργο του Φουριέ* ήταν η *Θεωρία των τεσσάρων κινήσεων και των γενικών πεπρωμένων...*, που γράφτηκε τα πρώτα χρόνια του 19ου αιώνα και εκδόθηκε ανώνυμη το 1808 στη Λιόν. Στο φύλλο με τον τίτλο, αναφέρεται η Λιψία ως τόπος έκδοσης.

Νιου Λάναρκ (New Lanark) – βαμβακοκλωστουργείο κοντά στη σκοτσέζικη πόλη Λάναρκ, που είχε ιδρυθεί το 1784 μαζί με ένα μικρό συνοικισμό.

248. Αυτά τα τσιτάτα πάρθηκαν από το δεύτερο γράμμα του Σεν-Σιμόν από *τα Γράμματα ενός κατοίκου της Γενεύης στους συγχρόνους του...* Στο βιβλίο του Ιμπάρ (Hubbard) *Σεν-Σιμόν...* τα σημεία αυτά βρίσκονται στις σελίδες 143 και 135 (γαλλική έκδοση).

249. Παραπομπή στο Γράμμα οκτώ από την *Πολιτική και φιλοσοφική αλληλογραφία. Γράμματα του Σεν-Σιμόν σ' έναν Αμερικανό* του Σεν-Σιμόν, που περιλαμβάνονται σε μια συλλογή που είχε δημοσιευτεί στο Παρίσι το 1817 με τον τίτλο *Η βιομηχανία, ή πολιτικές, ηθικές και φιλοσοφικές συζητήσεις προς το συμφέρον όλων των ανθρώπων, που ασχολούνται με χρήσιμα και ανεξάρτητα έργα*, τόμ. 2, γαλλική έκδοση, σελ. 83-87. Στο βιβλίο του Ιμπάρ *Σεν-Σιμόν*, η αντίληψη αυτή του Σεν Σιμόν βρίσκεται στις σελίδες 155-157.

250. Ο Ένγκελς αναφέρεται σε δύο εργασίες, που γράφτηκαν από κοινού από τον Σεν-Σιμόν και το μαθητή του Ογκουστέν Τιερί (Augustin Thierry), «Για την αναδιοργάνωση της ευρωπαϊκής κοινωνίας, ή για την ανάγκη και τα μέσα να μαζευτούν οι λαοί της Ευρώπης σ' ένα και μοναδικό πολιτικό σώμα με διατήρηση εκ μέρους του καθενός της εθνικής του ανεξαρτησίας» (Παρίσι, 1814) και *Γνώμη σχετικά με τα μέτρα, που πρέπει να ληφθούν ενάντια στη συμμαχία του 1815* (Παρίσι, 1815). Στο βιβλίο του Ιμπάρ *Σεν-Σιμόν...* υπάρχει ένα απόσπα-

σμα από την πρώτη εργασία στις σελίδες 149-154 και το περιεχόμενο και των δύο εργασιών εκτίθεται στις σελίδες 68-76 (γαλλική έκδοση).

Η *είσοδος των συμμάχων* – Στις 31 Μάρτη 1814, ο στρατός της αντιναπολεόντειας συμμαχίας (Ρωσία, Αυστρία, Αγγλία, Πρωσία και άλλα κράτη) μπήκε στο Παρίσι. Η αυτοκρατορία κατέρρευσε. Ο Ναπολέων αναγκάστηκε να παραιτηθεί και να εξοριστεί στη νήσο Έλβα.

Εκατό μέρες – η περίοδος της κυριαρχίας του Ναπολέοντα Ι ανάμεσα στις 20 Μάρτη 1815, όταν ο Ναπολέων μπήκε στο Παρίσι δραπετεύοντας από τη νήσο Έλβα, και τις 28 Ιούνη 1815, όταν αναγκάστηκε να παραιτηθεί, οριστικά πια, μετά από την ήττα στο Βατερλό (Waterloo).

251. Στο Βατερλό (Η Όμορφη Συμμαχία) του Βελγίου, ηττήθηκε ο Ναπολέων στις 18 Ιούνη 1815 από τα αγγλο-ολλανδικά στρατεύματα υπό τον Ουέλινγκτον (Wellington), καθώς και από τον πρωσικό στρατό υπό τον Μπλίχερ (Bluecher).

Η μάχη αυτή είχε αποφασιστική σημασία για την εκστρατεία του 1815 και οδήγησε στην οριστική νίκη της αντιναπολεόντειας (έβδομης) συμμαχίας (Αγγλία, Ρωσία, Αυστρία, Πρωσία, Σουηδία, Ισπανία και άλλα κράτη) και στην πτώση του Ναπολέοντα.

Για τον Πόλεμο του Κουτσομπολιού θα δείτε σημ. 8.

252. Τις σκέψεις αυτές ο Φουριέ τις είχε αναπτύξει ήδη στη *Θεωρία των 4 κινήσεων*... του και, μάλιστα, με την εξής θέση: «Οι κοινωνικές πρόοδοι και οι αλλαγές των περιόδων συντελούνται με την πρόοδο των γυναικών στην κατεύθυνση της ελευθερίας και οι παρακμές επομένως της κοινωνικής τάξης έρχονται με τη μείωση της ελευθερίας των γυναικών.»

Και ο Φουριέ έβγαλε απ' αυτό το συμπέρασμα: «... η διεύρυνση των δικαιωμάτων των γυναικών είναι η κύρια αρχή όλων των κοινωνικών προόδων». (Σαρλ Φουριέ, *Άπαντα*, τόμ. 1, Παρίσι, 1841, σελ. 195-196, γαλλική έκδοση).

253. Συγκρίνετε τον Σαρλ Φουριέ, *Θεωρία της καθολικής ενότητας*, τόμ. 1 και 4. Στο: *Άπαντα*, τόμ. 2, Παρίσι, 1843, σελ. 78-79 και τόμ. 5, Παρίσι, 1841, σελ. 213-214 (γαλλική έκδοση). Για το «φαύλο κύκλο», στον οποίο κινείται ο πολιτισμός, θα δείτε το Σ. Φουριέ, *Ο νέος βιομηχανικός και κοινωνιστικός κόσμος ή η εφεύρεση της ελκυστικής και φυσικής βιομηχανικής διαδικασίας, διανεμημένη σε παθιασμένες σειρές. Στο: Άπαντα*, τόμ. 6, Παρίσι, 1845, σελ. 27-46 (γαλλική έκδ.). Η πρώτη έκδοση αυτής της εργασίας δημοσιεύτηκε στο Παρίσι το 1829. Δείτε και τα *Άπαντα του Σαρλ Φουριέ*, τόμ. 1, Παρίσι, 1841, σελ. 202.

254. Σ. Φουριέ, *Άπαντα*, τόμ. 6, Παρίσι, 1845, σελ. 35.

255. Σ. Φουριέ, *Άπαντα*, τόμ. 1, Παρίσι, 1841, σελ. 50 κ.ο.κ.

256. Στο σημείο αυτό, ο Ένγκελς έβαλε στην μπροσούρα *Η εξέλιξη του σοσιαλισμού από την ουτοπία στην επιστήμη* μια σημείωση, που παραπέμπει στην πηγή των τσιτάτων που αναφέρονται σ' αυτή τη σελίδα: «Η επανάσταση στο νου και στην πράξη της ανθρώπινης φυλής· ή η επερχόμενη αλλαγή από τον παραλογισμό στη λογικότητα», Λονδίνο, 1849, σελ. 21-22 (*MEW*, τόμ. 20, σελ. 614, γερμανική έκδοση).

Τα γεγονότα από τη ζωή του Ρόμπερτ Όουεν, που αναφέρθηκαν στην προηγούμενη παράγραφο, αντλήθηκαν από την ίδια πηγή.

257. Ρόμπερτ Όουεν, *Αναφορά στις εργασίες των διαφόρων δημοσίων συναντήσεων, που έγιναν στο Δουβλίνο... στις 18 Μάρτη – 12 Απρίλη – 19 Απρίλη και 3 Μάη*, Δουβλίνο, 1823, σελ. 110 κ.ε. (αγγλική έκδ.).

258. Το 1815, ο Όουεν πρότεινε σε μια συνέλευση στη Γλασκόβη μια σειρά από μέτρα για την ανακούφιση της κατάστασης όλων των παιδιών και ενηλίκων που δούλευαν στα βαμβακοκλωστήρια. Το κοινοβούλιο αποδέχτηκε το αντίστοιχο νομοσχέδιο, το οποίο είχε υποβληθεί με πρωτοβουλία του Όουεν τον Ιούνιο του 1815, σαν νόμο μόλις το 1819 και, μάλιστα, πάρα πολύ ακρωτηριασμένο. Ο νόμος αυτός, που ίσχυε μονάχα για τα εργοστάσια βάμβακος, απαγόρευε ανάμεσα στ' άλλα την παιδική εργασία για παιδιά κάτω από 10 χρονών και περιόριζε το χρόνο εργασίας για πρόσωπα κάτω από 16 χρονών σε 12 ώρες. Σύμφωνα με τον Όουεν, αντίθετα ο χρόνος εργασίας δε θα έπρεπε να ξεπερνάει τις 10½ ώρες για όλους τους εργάτες.

259. Τον Οκτώβρη του 1833, πραγματοποιήθηκε στο Λονδίνο, κάτω από την προεδρία του Όουεν, ένα Συνέδριο των συνεταιριστικών εταιριών και των συνδικάτων (τρέιντ-γιούνιονς), στο οποίο ιδρύθηκε τυπικά το Μεγάλο Εθνικό Συνδικάτο. Το πρόγραμμα και το καταστατικό υιοθετήθηκαν το Φλεβάρη του 1834. Η ιδέα του Όουεν ήταν να αναλάβει η οργάνωση αυτή τη διεύθυνση της παραγωγής και να πραγματοποιήσει με τρόπο ειρηνικό τον πλήρη μετασχηματισμό της κοινωνίας. Ωστόσο, το ουτοπικό αυτό σχέδιο απότυχε. Η αστική κοινωνία και το κράτος πρόβαλαν έντονη αντίσταση κατά του συνδικάτου, το οποίο διαλύθηκε τον Αύγουστο του 1834.

260. *Τα εργατικά παζάρια* (Equitable Labour Exchange Bazaars – Παζάρια για τη δίκαιη ανταλλαγή προϊόντων εργασίας) δημιουργήθηκαν σε μερικές πόλεις της Αγγλίας από εργατικούς συνεταιρισμούς. Ο Όουεν ίδρυσε το πρώτο εργατικό παζάρι το Σεπτέμβριο του 1832 στο Λονδίνο, το οποίο επέζησε μέχρι τα μέσα του 1834.

261. *Η Προυντονική Τράπεζα Ανταλλαγής* – Στις 31 Γενάρη 1849, ο Προυντόν ίδρυσε στο Παρίσι την Τράπεζα του Λαού (Banque du Peuple). Έζησε δύο

μήνες, περίπου, και αυτό, μάλιστα, μόνο στα χαρτιά. Η τράπεζα «απότυχε ακόμα πριν καλά-καλά ξεκινήσει» (Ένγκελς).

262. Ο Ουίλιαμ Λούκας Σάργκαντ (William Lucas Sargant) εξέδωσε το 1860 στο Λονδίνο το βιβλίο *Ο Ρόμπερτ Όουεν και η κοινωνική του φιλοσοφία.*

Οι κυριότερες εργασίες του Ρόμπερτ Όουεν σχετικά με το γάμο και τους κομμουνιστικούς θεσμούς είναι: *Το σύστημα γάμου του νέου ηθικού κόσμου...* (Λιντς, 1838)· *Το βιβλίο του νέου ηθικού κόσμου...* σε 7 μέρη (Λονδίνο, 1836-1844) και *Η επανάσταση στο νου και την πράξη της ανθρώπινης φυλής...* (Λονδίνο, 1849).

263. Η Χάρμονι Χολ (Αίθουσα της Αρμονίας) – Όνομα μιας κομμουνιστικής αποικίας, που ιδρύθηκε τέλος 1839 στο Κουΐνγουντ (Queenwood) στο Χάμπσαϊρ (Hampshire) από Άγγλους ουτοπιστές σοσιαλιστές με επικεφαλής τον Ρόμπερτ Όουεν. Επέζησε μέχρι το 1845.

264. Στο σημείο αυτό, ο Ένγκελς, στην μπροσούρα του *Η εξέλιξη του σοσιαλισμού από την ουτοπία στην επιστήμη,* βάζει την παρατήρηση: «Δείτε το παράρτημα στο τέλος». Ο Ένγκελς παραπέμπει εδώ στην πραγματεία του «Η συνοριακή περιοχή (Mark)» (*MEW,* τόμ. 19, σελ. 317-330, γερμανική έκδοση).

265. *Οι εμπορικοί πόλεμοι του 17ου και του 18ου αιώνα* – μια σειρά πολέμων ανάμεσα στα μεγαλύτερα ευρωπαϊκά κράτη για την ηγεμονία στο εμπόριο με την Ινδία και την Αμερική, καθώς και για την κατάκτηση των αποικιακών αγορών. Αρχικά, οι κυριότερες μεταξύ τους ανταγωνιζόμενες χώρες ήταν η Αγγλία και η Ολλανδία (χαρακτηριστικοί εμπορικοί πόλεμοι ήταν οι αγγλο-ολλανδικοί πόλεμοι των 1652-1654, 1664-1667 και 1672-1674) και, αργότερα, η Αγγλία και η Γαλλία. Η Αγγλία βγήκε νικήτρια απ' όλους αυτούς τους πολέμους. Στο τέλος του 18ου αιώνα, η χώρα αυτή συγκέντρωνε στα χέρια της σχεδόν όλο το παγκόσμιο εμπόριο.

266. Βλ. Σαρλ Φουριέ, «Ο νέος βιομηχανικός και κοινωνιστικός κόσμος...», στο *Άπαντα,* τόμ. 6, Παρίσι, 1845, σελ. 393-394, γαλλική έκδοση.

267. *Το θαλάσσιο εμπόριο* – μια πρωσική εταιρία θαλάσσιου εμπορίου (η επίσημη ονομασία μέχρι το 1904 ήταν: Γενική Διεύθυνση της Εταιρίας Θαλάσσιου Εμπορίου). Ιδρύθηκε το 1772 σαν εταιρία εμπορικής πίστωσης και εξοπλίστηκε με μια σειρά σημαντικών κρατικών προνομίων. Η εταιρία έθεσε μεγάλα δάνεια στη διάθεση της κυβέρνησης και έπαιξε ντε φάκτο το ρόλο του τραπεζίτη και του μεσίτη της. Το 1820, ανακηρύχθηκε σε χρηματικό και εμπορικό ινστιτούτο του πρωσικού κράτους και, το 1904, μετατράπηκε στο Βασιλικό Θαλάσσιο Εμπόριο (Πρωσική Κρατική Τράπεζα).

268. Το «Ελεύθερο Λαϊκό Κράτος» ήταν «προγραμματική απαίτηση και σύνηθες σύνθημα των Γερμανών σοσιαλδημοκρατών της δεκαετίας του '70» (Λένιν). Ο Μαρξ, στο Μέρος IV των «Σημειώσεων σχετικά με το πρόγραμμα του γερμανικού εργατικού κόμματος», *Κριτική του Προγράμματος της Γκότα*) και ο Ένγκελς στο γράμμα του στον Μπέμπελ στις 18-20 Μαρτίου 1875, δίνουν μια κριτική του συνθήματος αυτού (*MEW*, τόμ. 19, σελ. 27-32 και 6-7, γερμανική έκδοση). Συγκρίνετε και την εργασία του Λένιν *Κράτος και Επανάσταση*, Κεφ. Ι, 4 και Κεφάλαιο IV, 3 (*Έργα*, τόμ. 25, σελ. 407-413 και 453-455, γερμανική έκδ.).

269. Οι αριθμοί, που δημοσιεύονται εδώ, σχετικά με το συνολικό ποσό όλου του πλούτου της Μ. Βρετανίας και της Ιρλανδίας, προέρχονται από την εισήγηση του Ρόμπερτ Γκίφεν (Robert Giffen) για τη συσσώρευση του κεφαλαίου στο Ηνωμένο Βασίλειο («Πρόσφατες συσσωρεύσεις κεφαλαίου στο Ηνωμένο Βασίλειο»), που παρουσιάστηκε στις 15 Γενάρη 1878 στη Στατιστική Λέσχη και τυπώθηκε στην *Εφημερίδα της Στατιστικής Λέσχης (Journal of the Statistical Society)*, του Λονδίνου, το Μάρτη του 1878.

270. Σαρλ Φουριέ, «Ο νέος βιομηχανικός και κοινωνιστικός κόσμος...», Κεφ. II, V και VI. Στο: *Άπαντα*, τόμ. 6, Παρίσι, 1845, γαλλική έκδοση.

271. Ο Ένγκελς, κατά πάσα πιθανότητα, αναφέρεται εδώ στην ομιλία του Μπίσμαρκ στην Κάτω Βουλή του Πρωσικού Κοινοβουλίου στις 20 Μάρτη του 1852 (ο Μπίσμαρκ ήταν, από το 1849, βουλευτής της Κάτω Βουλής). Ο Μπίσμαρκ εξέφρασε το μίσος των Πρώσων γιούνκερς ενάντια στις μεγάλες πόλεις σαν κέντρα του επαναστατικού κινήματος και δήλωσε ότι δυσπιστούσε για τον πληθυσμό των μεγάλων πόλεων και ότι εκεί δε ζούσε ο πραγματικός πρωσικός λαός. «Ο τελευταίος, αν και εφόσον οι μεγάλες πόλεις θα ξεσηκωθούν ξανά, θα ξέρει να τις αναγκάσει να υπακούσουν, ακόμα και αν χρειαζόταν να τις σβήσει από την επιφάνεια της γης.»

272. Τα λόγια «Φτερούγισμα των ελεύθερων ψυχών τους» στηρίχτηκαν στο ποίημα του Γκέοργκ Χέρβεχ (Georg Herwegh) «Από τα βουνά» (*Ποίημα ενός ζωντανού*). Οι στίχοι έχουν ως εξής: «... Κάντε χώρο, κύριοι, για το φτερούγισμα μιας ελεύθερης ψυχής».

273. Το «Εμπορικό Βιβλίο» περιγράφεται στο βιβλίο του Βίλελμ Βάιτλινγκ (Wilhelm Weitling), *Εγγυήσεις αρμονίας και ελευθερίας*, Μέρος II, Κεφάλαιο 10, Vivis, 1842, σελ. 155 κ.ε. (γερμανική έκδοση). Σύμφωνα με το ουτοπικό σχέδιο του Βάιτλινγκ, ο κάθε ικανός για εργασία άνθρωπος είναι υποχρεωμένος στη μελλοντική κοινωνία να εργάζεται ορισμένες ώρες την ημέρα για να αποκτήσει τα αναγκαία προϊόντα για τη ζωή του. Πέρα απ' αυτό, δίδεται σε κάθε εργαζόμενο άνθρωπο η ελευθερία «να κάνει επιπλέον εμπορικές ώρες εκτός του καθο-

ρισμένου χρόνου εργασίας» για να «απολαμβάνει την ευχαρίστηση τούτων ή εκείνων των αγαθών». Οι εμπορικές αυτές ώρες και οι «απολαβές και προϊόντα της ευχαρίστησης», που έπαιρνε κανείς γι' αυτές, σημειώνονταν, σύμφωνα με το σχέδιο του Βάιτλινγκ, στο Εμπορικό Βιβλίο.

274. Ο Ένγκελς παραπέμπει εδώ στην έκθεσή του «Σημειώσεις για μια κριτική της εθνικής οικονομίας» (βλ. *MEW*, τόμ. 1, σελ. 499-524), γερμανική έκδοση) που δημοσιεύτηκε στα *Γερμανογαλλικά Χρονικά*.

Τα *Γερμανογαλλικά Χρονικά* εκδόθηκαν στο Παρίσι στη γερμανική γλώσσα κάτω από τη σύνταξη των Καρλ Μαρξ και Άρνολντ Ρούγκε. Δημοσιεύτηκε μόνο η πρώτη διπλή έκδοση το Φλεβάρη του 1844. Περιλάμβανε τις εργασίες του Μαρξ *Για το εβραϊκό ζήτημα* και το *Για την κριτική της χεγκελιανής φιλοσοφίας του δικαίου. Εισαγωγή*, καθώς επίσης οι εργασίες του Ένγκελς: *Σημειώσεις για μια κριτική της εθνικής οικονομίας* και *Η κατάσταση της Αγγλίας. Παρελθόν και παρόν του Τόμας Κάρλαϊλ (Thomas Carlyle)*, Λονδίνο, 1843 (βλ. *MEW*, τόμ. 1, σελ. 347-377, 378-391, 499-524, 525-549, γερμανική έκδοση). Οι εργασίες αυτές χαρακτηρίζουν το οριστικό πέρασμα των Μαρξ και Ένγκελς στον υλισμό και τον κομμουνισμό. Η κύρια αιτία που σταμάτησε το περιοδικό να κυκλοφορεί ήταν οι θεμελιακές διαφορές γνώμης ανάμεσα στον Μαρξ και τον αστό ριζοσπάστη Ρούγκε.

275. «*Τσαρούκερ*» – ένα σχήμα λόγου, που προέρχεται από τη βερολινέζικη έκφραση «τσαρούκ» («πίσω») και που σημαίνει οπισθοδρομικός, αντιδραστικός.

Στη σειρά «Το Βερολίνο, όπως είναι και όπως πίνει», ο Άντολφ Γκλάσμπρενερ (Adolf Glassbrenner) παρουσίασε τη φάρσα *Ο κύριος Μπούφαϊ στην οπισθοδρομική κοινωνία* (δεύτερη έκδοση, Βερολίνο, 1848) και έβαλε στις σελίδες 14-15 τον Πρόεδρο της οπισθοδρομικής κοινωνίας να δηλώσει: «Είσθε (ο Μπούφαϊ, ένα νέο μέλος των οπισθοδρομικών) μέλος μιας σημαντικής πολιτικής κοινότητας, η οποία ανέθεσε στον εαυτό της το καθήκον να σταματήσει την άπιστη, βιαστική εποχή, που επιδιώκει νεοτερισμούς και αχαλίνωτη ελευθερία, και να τη φέρει πίσω στα παλαιά ήθη και έθιμα, στην παλαιά τάξη και στην παλαιά ευλάβεια. Το όνομα της κοινότητάς μας έχει παρθεί από τους χωροφύλακες, οι οποίοι, όταν έδιωχναν το λαό από κάτι ενδιαφέρον, φώναζαν "πίσω"».

276. Στην έκθεση του υπουργού φον Μπραντ (von Brand) και του εκκλησιαστικού Προέδρου φον Ράιχενμπαχ (von Reichenbach) της 22ας Ιούνη 1740 σχετικά με τα ρωμαιοκαθολικά σχολεία στην Πρωσία, στην οποία τέθηκε το ερώτημα, αν αυτά τα σχολεία έπρεπε να εξακολουθήσουν να υπάρχουν, ο Φρειδερίκος ΙΙ είχε γράψει μια παρατήρηση, που τελείωνε με τα λόγια, «...εδώ ο καθένας πρέπει να αγιάσει με τον τρόπο του».

277. *Οι νόμοι του Μάη* – εννοούνται οι εξής τέσσερις νόμοι, που υιοθετήθηκαν από το Ράιχσταγκ:

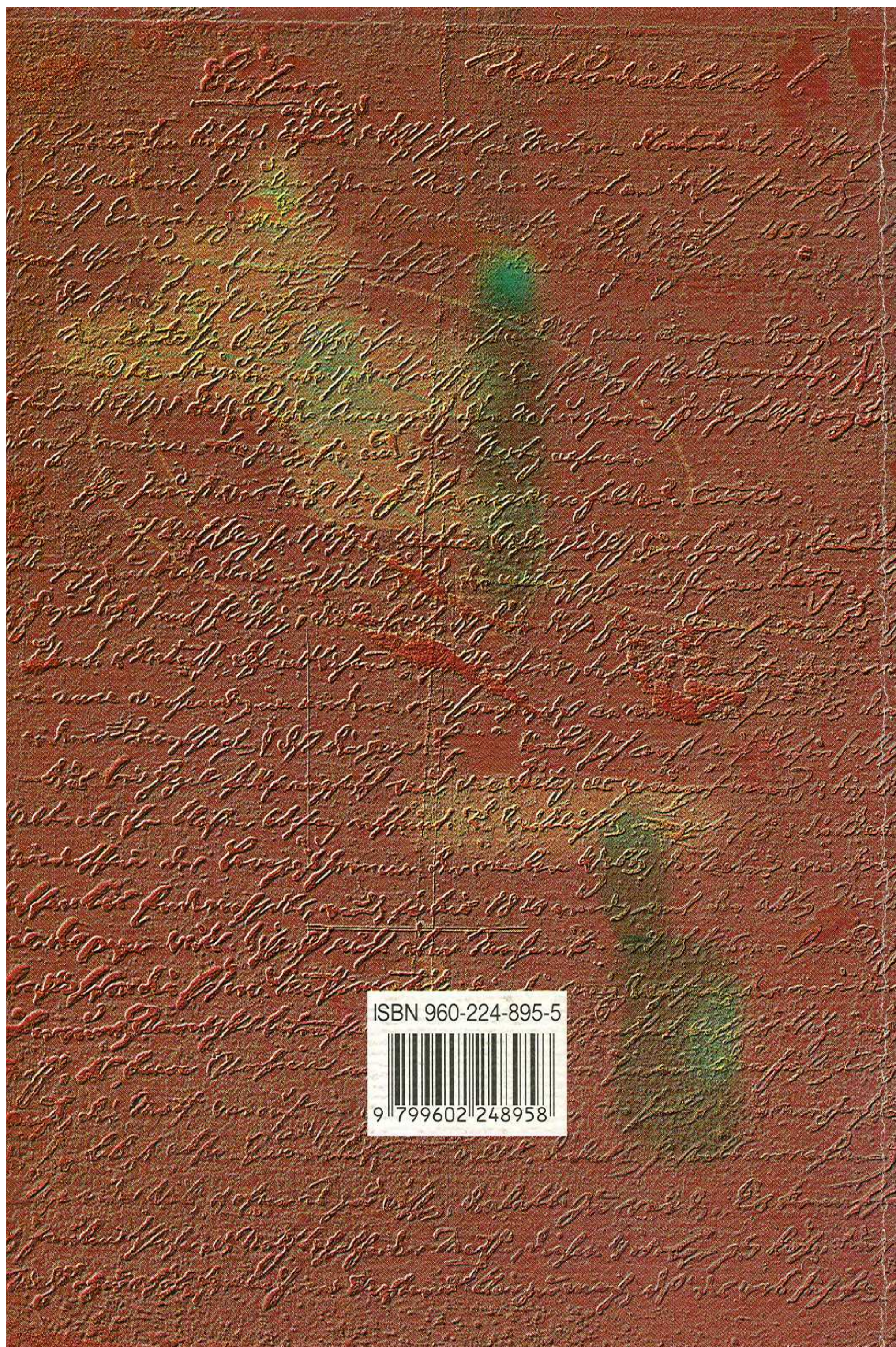
1. Νόμος περί της εκπαίδευσης και διορισμού κληρικών της 11ης Μάη 1873·
2. Νόμος περί της πειθαρχικής εκκλησιαστικής εξουσίας και της εγκαθίδρυσης του Βασιλικού Δικαστηρίου για τις Εκκλησιαστικές Υποθέσεις της 12ης Μάη 1873·
3. Νόμος περί των ορίων του δικαιώματος χρήσης εκκλησιαστικών ποινικών και σωφρονιστικών μέσων της 13ης Μάη 1873·
4. Νόμος περί της αποχώρησης από την Εκκλησία της 14ης Μάη 1873.

Οι νόμοι αυτοί, που σήμαιναν την εφαρμογή ενός αυστηρού ελέγχου του κράτους πάνω στη δραστηριότητα της Καθολικής Εκκλησίας, αποτελούσαν το σημείο αποκορύφωσης στο λεγόμενο Πολιτιστικό Αγώνα. Ήταν ο πιο ουσιώδης κρίκος μιας ολόκληρης σειράς νομοθετικών μέτρων, που είχε εκδώσει ο Μπίσμαρκ τα χρόνια 1872-1875 ενάντια στον καθολικό κλήρο (ο καθολικός κλήρος ήταν το κύριο έρεισμα του Κόμματος του Κέντρου, το οποίο αντιπροσώπευε τα συμφέροντα των Αποσχιστών της Νότιας και Νοτιοδυτικής Γερμανίας). Οι αστυνομικές διώξεις προκάλεσαν την εξαγριωμένη αντίσταση των Καθολικών και τους έδιναν την όψη των μαρτύρων. Ο Μπίσμαρκ, για να ενώσει όλες τις δυνάμεις της αντίδρασης για τον αγώνα ενάντια στο εργατικό κίνημα, αναγκάστηκε τα χρόνια 1880 μέχρι 1887 να αποδυναμώσει και, τελικά, να άρει σχεδόν όλους τους αντικαθολικούς νόμους.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΦΡ. ΕΝΓΚΕΛΣ
ΑΝΤΙ-ΝΤΙΡΙΝΓΚ
Η ΑΝΑΤΡΟΠΗ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ
ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΥΡΙΟ ΕΥΓΕΝΙΟ ΝΤΙΡΙΝΓΚ
Τυπογραφική διόρθωση: Στέλιος Στεμνής
Φωτοστοιχειοθεσία: Σύγχρονη Εποχή
Φιλμ-Μοντάζ: Αφοί Γκολέμα ΟΕ
Εκτύπωση: Α. Χονδρορρίζος & Σία ΟΕ
Μακέτα εξωφύλλου: Εύα Μελά
Εκτύπωση εξωφύλλου: Ανδρέας Μποτζάκης
Βιβλιοδεσία: Κ. Δελής
Δεκέμβρης 2006
ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΕΒΕ

ISBN 960-224-895-5
9 799602 248958